DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН
ТАМ
КҮЛЛИЈЈАТЫ

4

СОВЕТ ИТТИФАГЫ
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
Г Ә Р А Р Ы И Л Ә
ЧАП ЕДИЛИР

✳

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ
АЗӘРБАЈЧАН
КОММУНИСТ ПАРТИЈАСЫ
МӘРКӘЗИ КОМИТӘСИНИН
Г Ә Р А Р Ы И Л Ә
ЧАП ЕДИЛИР

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА • 1971

АЗӘРБАЈЧАН КП МК јанында ПАРТИЈА ТАРИХИ ИНСТИТУТУ —
Сов.ИКП МК јанында МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
ФИЛИАЛЫ

В.И.ЛЕНИН

ӘСӘРЛӘРИНИН ТАМ КҮЛЛИЈЈАТЫ

РУСЧА
БЕШИНЧИ НӘШРИНДӘН
ТӘРЧҮМӘ

АЗӘРБАЈЧАН
ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ · 1975

1—2—1
3—74

© Политиздат, 1971.

© Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә, Азәрнәшр, 1975.

В. И. ЛЕНИН

ЧИЛД
4

1898 - апрел. 1901

МҮГӘДДИМӘ

В. И. Ленинин Әсәрләринин там күллиҹҹатынын дөрдүнчү чилдинә онун 1898-чи илин әввәлләриндән 1901-чи илин апрелинә гәдәр јаздығы әсәрләр дахилдир. Бунларын чоху Сибир сүркүнүндә, галанлары исә Псковда вә харичдә «Искра» гәзетинин тәшкил едилдији дөврдә јазылмышдыр. Һәмин илләрдә В. И. Ленин јени типли пролетар партијасы јаратмаг үчүн кәркин фәалиҹҹәт көстәрир, партија програмынын әсасларыны ишләјиб һазырлајыр, Русија тәфтишчилијинә вә бејнәлхалг тәфтишчилијә гаршы мүбаризә едирди.

Ленин бу дөврүн башлыча әсәри олан «Русијада капитализмин инкишафы» китабы үзәриндә ишини давам етдирәрәк, «Научное Обозрение» вә «Жизнь» журналлары кими легал тәрәггипәрвәр журналларда Русија игтисадиҹҹатынын инкишаф јоллары һаггында-кы әсәринин мөвзусу илә әлагәдар олан мәсәләләр барәсиндә легал марксистләрдән П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски, С. Н. Булгаков, П. Неждановун әлејһинә мәгаләләр јазыр. Бу мүбаһисә сијаси игтисадын нәзәри мәсәләләри илә әлагәдар олуб тәфтишчилијә гаршы Ленинин өз фәалиҹҹәтинин Петербург дөврүндә башладығы мүбаризәнин давамыны тәшкил едир.

«Базарлар нәзәриҹҹәси мәсәләсинә даир гејд» әсәриндә, «Бир даһа реаллашдырма нәзириҹҹәси мәсәләсинә даир» вә «Ч-б П. Неждановa чаваб» адлы мәгаләләриндә Ленин марксизм сијаси игтисадыны П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски вә капитализмин башга мәддаһларынын тәһрифләриндән мүдафиә едир,

реаллашдырма һаггында Маркс анлајышыны бәрпа едир, бу анлајыш исә «капитализмин тарихи мүтәрәггилијини... лабүд е'тираф етмәјә сәбәб олур, һәм дә бунунла капитализмин тарихән кечичи характерини нәинки пәрдәләмир, әксинә, даһа да ајдынлашдырыр» (бу чилд, сәһ. 88). Ленин көстәрир ки, ингилаби марксизм капитализмин мәдһ едилмәсинә гаршы мүбаризәдә ән күчлү силаһдыр, «легал марксистләр» исә мәһз белә бир мәддаһлыг мөвгејиндә дурурлар.

«Кәнд тәсәррүфатында капитализм (Каутскинин китабы вә ч. Булгаковун мәгаләси һаггында)» сәрләвһәли ики мәгалә аграр мәсәләсиндә «Марксын тәнгидчиләринә» гаршы Ленинин илк әсәридир. Бу мәгаләләрдә Ленин Каутскинин аграр әсәрини тәнгид етмәк пәрдәси алтында аграр мәсәләсиндә К. Марксын әсас мүддәаларыны тәфтиш едән «легал марксист» С. Н. Булгакову ифша едир.

Ленин капитализм шәраитиндә хырда кәндли тәсәррүфатынын «јашамаг габилијјәтиндә олдуғу» һаггында Булгаковун иддиаларынын әсассыз олдуғуну көстәрир, әкинчиликдә ири истеһсалын хырда истеһсалдан үстүнлүјүнү, хырда истеһсалчы олан кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасынын күчләндијини, капитализм шәраитиндә зәһмәткеш кәндлиләрин чыхылмаз вәзијјәтдә олдугларыны гејд едир.

Сонралар Ленин «Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәриндә (1901 вә 1907) капиталист аграр гајдаларыны ачыгча мүдафиә едиб тә'рифләјән С. Булгаковун, В. Черновун, Е. Давидин вә Ф. Кертсин тәфтишчи бахышларыны мәһведичи тәнгид атәшинә тутмушдур.

Ленин «легал марксистләрә» гаршы мүбаризә илә бирликдә либерал халгчыларын Русија игтисадијјатынын гејри-капиталист инкишаф јолу һаггындакы консепсијаны әсасландырмаг мәгсәди илә Русијада сәнајенин инкишафына даир мә'луматы јенидән сахталашдырдыгларыны ифша едир. «Бизим фабрик-завод статистикасы мәсәләсинә даир. Проф. Карышевин статистикада јени шүчаәтләри» мәгаләсиндә Ленин

Русија игтисадијјатынын тәдгигинә марксизм методуну мәһарәтлә тәтбиг едәрәк сүбут едир ки, фабрик вә заводларын сајча азалдығы, онларда фәһләләрин сајынын ихтисара дүшдүјү һаггында халгчы Н. А. Карышевин чыхардығы нәтичә ән кобуд методоложи сәһвләрин нәтичәсидир. Ленин Н. А. Карышевин әсасландығы статистика материалыны тәһлил едәрәк, Русијада сәнајенин ганунаујғун сүрәтдә артдығыны, онунла бирликдә исә фәһлә синфинин дә сајча артдығыны гәти инандырычылыгла көстәрир.

1899-чу илин икинчи јарысындан е'тибарән тәфтишчилијә гаршы мүбаризә кенишләниб хүсусилә кәскинләшир. Е. Бернштејнин алман сосиал-демократ мәтбуатында чап едилиб марксизмин әсас мүддәаларыны тәфтиш едән мәгаләләри II Интернасионалын бүтүн партијаларында тәфтишчиләр үчүн бир бајраг олур.

Русија сосиал-демократијасы дағылма, парчаланма, сәндәләмә дөврү кечирир. РСДФП биринчи гурултајы (март 1898) партијанын јарадылдығыны е'лан етмишди, лакин вәһид, мәркәзләшдирилмиш бир там һалында партија јарадылмамышды.

Рус сосиал-демократијасы ичәрисиндә әмәлә кәлән оппортунист, тәфтишчи «игтисадчылар» групу бернштејнчилик идејаларына тәрәфдар чыхыр, тәкчә игтисади мүбаризә илә кифајәтләнмәјә чағырыр, Русијада марксист ингилабчы пролетар партијасы јаратмаг зәрурәтини рәдд едирди. Белә бир шәраитдә Ленин ингилабчы рус марксистләринин гаршысына үмумијјәтлә фәһлә һәрәкатында тәфтишчилији вә хүсусилә бејнәлхалг оппортунизмин Русијаја мәхсус нөвү олан «игтисадчылығы» гәти сүрәтдә дәф етмәк вәзифәсини гојур.

1899-чу ил ијунун орталарында Ленин Шушенскоједа оларкән «Питердә марксизмә гаршы башланмыш олан иртича»дан хәбәр тутур; бир ајдан сонра о, «игтисадчыларын» «Маннфест»и олан «Gredo»ну, сонра исә Е. Бернштејнин «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабыны алыр; бу китабда исә Бернштејн Марксын нәзәријјәсини тәфтиш едиб билдирирди ки, Русијада фәалијјәт көстәрән сосиал-демократларын хејли һиссәси, бәлкә дә чох

hиссәси куја гәти сурәтдә онун нөгтеји-нәзәринә гошулмушдур; сентјабр ајында «Рабочаја Мысл»ын 7 №-синә «Ајрыча әлавә» чыхыр вә бурада рус фәhлә hәрәкатынын вәзифәләри тә'тилләрдән вә легал чәмијјәтләрдән ибарәт едилир, нәhајәт, РСДФП Кијев комитәсинин 1899-чу илин јазында чыхан «Profession de foi»сыны, «игтисадчылығы» ачыгча тәблиғ едән бир сәнәди Ленинә көндәрирләр.

Ленин бүтүн бу тәфтишчи, оппортунист сәнәдләри кәскин тәнгид етмишдир. Ленин тәрәфиндән јазылыб тәфтишчилијә гаршы ингилабчы марксистләрин илк коллектив сәнәди олан «Русија сосиал-демократларынын протести» оппортунизмә гаршы мүбаризәдә бөјүк рол ојнады; бу сәнәддә нәинки Русија «игтисадчыларына», hәмчинин Гәрби Авропа бернштејнчиләринә дә зәрбә ендирилди. «Протест»дә Ленин рус сосиал-демократларыны «Gredo»да өз ифадәсини тапан идеjаларын бүтүн мәчмусуна гаршы гәти мүhарибә е'лан етмәjә вә ингилаби марксизмин мүдафиәсинә галхмаға чағырырды.

Ленин көстәрди ки, бернштејнчилик «марксизм нәзәриjjәсини мәhдудлашдырмаг чәhдидир, ингилабчы фәhлә партијасыны ислаhатчы партијаја чевирмәк чәhдидир» (сәh. 182); Ленин бу оппортунизм идеjаларыны Русијаја кечирмәjә гаршы гәти сурәтдә чыхмаға чағырырды. Ленин «марксизмин бөhраны» hаггында вә Гәрбин фәhлә партијаларынын әмәли фәалиjjәтини әсаслы сурәтдә дәjишдирмәк лазым кәлдији hаггында «игтисадчыларын» ирәли сүрдүкләри иддиаларын jалан олдуғуну ашкара чыхартды. Фәhлә синфинин игтисади вә сијаси мүбаризә формаларыны бир-бириндән ајырмаг үчүн «Gredo»да көстәрилән сә'ji Ленин марксизмдән ачыгча узаглашмаг кими сәчиjjәләндирди вә көстәрди ки, пролетариатын вahид синфи мүбаризәси зәрури сурәтдә сијаси мүбаризә илә игтисади мүбаризәни бирләшдирмәлидир. Ленин бүтүн өлкәләрин пролетариаты гаршысында мүстәгил сијаси фәhлә партијалары jаратмаг вәзифәси кими мүhүм вәзифә дурдуғуну вә онун әhәмиjjәтини гејд едиб көстәрди ки, бу партијаларын башлыча мәгсәди пролетариатын сијаси

һакимијјәти әлә алмасындан вә сосиализм чәмијјәти гурмагдан ибарәтдир.

Ленин көстәрди ки, «Gredo» мүәллифләринин Русија барәсиндә чыхардыглары «нәтичәләр» әсла тәнгидә кәлмир, рус фәһлә синфинин сијаси вәзифәләрини, мүстәгил сијаси фәһлә партијасы јаратмаг зәрурәтини онларын инкар етмәси рус фәһлә синфинин тарихи ролуну вә рус сосиал-демократијасынын вачиб вәзифәләрини онларын баша дүшмәдикләрини көстәрир. Русија фәһлә синфинин игтисади мүбаризә илә кифајәтләнмәсиндән, «либерал-мүхалифәтчи үнсүрләрин» исә марксистләрин «иштиракы» илә «һүгуги формалар» уғрунда мүбаризә етмәләриндән ибарәт олан «Gredo» програмыны һәјата кечирмәк, Ленинин јаздығы кими, рус сосиал-демократијасынын сијаси интиһары демәк оларды, рус фәһлә һәрәкатыны олдугча ләнкитмәк вә онун вәзифәләрини алчалтмаг демәк оларды.

«Протест»дә рус сосиал-демократијасынын вәзифәләри ајдын ифадә едилирди. Ленин Русија фәһлә синфинин ән јахын вәзифәсинин мүтләгијјәти девирмәкдән ибарәт олдуғуну көстәрәрәк јазырды ки, сосиал-демократија кәрәк демократија уғрунда габагчыл мүбариз олсун, үмуми дүшмәнә гаршы һүчум үчүн өлкәнин бүтүн демократик үнсүрләрини өз әтрафында бирләшдирсин. Ленин «игтисадчылығын» дармадағын едилмәсини Русијада ингилабчы сосиал-демократ партијасы јаратмаг вә ону мөһкәмләтмәк үчүн зәрури шәрт һесаб едирди.

«Рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәти» мәгаләсиндә Ленин көстәрмишди ки, «Рабочаја Мысл» гәзети редаксијасынын шәхсиндә «игтисадчылар» рус сосиал-демократијасынын артыг чатмыш олдуғу нәзәри вә сијаси инкишаф пилләсиндән керијә доғру аддым атмышлар. «Игтисадчылар» Русија фәһләләринин артыг сијаси мүбаризә јолуна кечмиш олдуглары, сосиал-демократ партијасынын әсасыны гојдуглары, Русијада сосиализмин фәһлә һәрәкаты илә артыг бирләшмәјә башладығы фактына лагејдлик көстәрәрәк, фәһлә һәрәкатынын тред-јунионизм мөвгеләринә чәкилмәсини тәләб едир, мүтләгијјәти девирмәк

уғрунда ингилабчы фәһлә партијасынын рәһбәрлији алтында пролетариатын мүбаризә етмәсинин биринчи нөвбәли вәзифә олдуғуну рәдд едирдиләр.

«Рабочаја Мысл» редаксијасы синфи мүбаризәни марксистчәсинә анламағы тәһриф едир, сосиализм уғрунда ингилаби мүбаризәни рәдд едир, сосиализми анчаг динч јолла әлдә етмәји ирәли сүрүр вә бунунла да сосиализми буржуа либерализминдән ибарәт едирди. Ленин јазырды: «Фәһлә синфи, һакимијјәти *динч јол* илә әлә алмағы, әлбәттә, үстүн тутарды.., лакин һакимијјәти ингилаби јол илә әлә алмагдан пролетариатын *имтина етмәси* һәм нәзәри, һәм дә әмәли-сијаси нөгтеји-нәзәрдән *ағылсызлыг* оларды, буржуазијаја... јалныз биабырчы бир күзәшт оларды» (сәһ. 287). Ленин «Рабочаја Мысл»ын габагчыл фәһләләрә дејил, керидә галмыш, шүурсуз фәһләләрә архаланмаг фикрини һиддәтлә рәдд едирди. «Анчаг өз адыныздан... данышын,... чүр'әт едиб габагчыл рус фәһләләри адындан данышмајын!» (сәһ. 271), — дејә Ленин «игтисадчылары» гәзәблә дамғалајырды.

Ленин башда олмагла Русијанын ингилабчы марксистләри өз нәзәрләрини һеч дә «игтисадчыларын» чағырдыглары кими буржуа «чәмијјәтинә» (либераллара) дејил, габагчыл фәһләләрә јөнәлдирдиләр. Ленин «Рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәти» мәгаләсиндә јазырды: «Зијалы чәмијјәт һәгигәти јазан, гејри-легал әдәбијјатла даһа марагланмадығы һалда, фәһләләр ичәрисиндә билијә вә сосиализмә гызғын мејл артыр, фәһләләр ичәрисиндән әсил гәһрәманлар јетишир; бунлар — чох пис бир шәраитдә јашадыгларына бахмајараг, фабрикдә күтләшдиричи ән ағыр ишләрдә чалышдыгларына бахмајараг,—охумаг, охумаг вә јенә дә охумаг, шүурлу сосиал-демократ, «фәһлә зијалылары» олмаг үчүн кифајәт гәдәр мәтин вә ирадәлидирләр» (сәһ. 292). Ленин кәләчәкдә халг күтләләрини мүтләгијјәт вә капитализм үзәринә һүчума апармалы олачаг партија рәһбәрләрини бу габагчыл фәһләләрин шәхсиндә тәрбијә едирди.

Ленинин ««Profession de foi» һаггында» мәгаләси дә «игтисадчылыға» гаршы белә гәзәбли протест руһун-

дадыр. Бу мәгаләдә Ленин рус фәһлә күтләсинин сијаси мүбаризә үчүн куја јетишмәмиш олдуғу һаггында Русија оппортунистләринин дедикләрини кәскин тәнгид етмишдир. Ленин ингилабчы сосиал-демократијанын рәһбәр ролуну гејд едәрәк көстәрир ки, онун вәзифәси фәһләләрин сијаси шүуруну инкишаф етдирмәк, пролетариаты тәшкил етмәк, ону сијаси һәрәкәтләрә вә сијаси мүбаризәјә чағырмагдыр.

1899-чу илин икинчи јарысында вә 1900-чү илин әввәлләриндә Ленинин јаздығы әсәрләр марксизми тәһриф едиб ади ислаһатчылыг дәрәчәсинә ендирмәк чәһдләринә гаршы јөнәлдилиб Русијанын ингилабчы марксистләринә, бернштејнчилик вә онун бир нөвү олан «игтисадчылыг» әлејһинә барышмаз мүбаризәдә нәзәри силаһ верди.

Бу мүбаризә, Ленинин ирәли сүрдүјү тарихи вәзифәни — Русијада оппортунизмин, тәфтишчилијин, барышдырычылығын һәр һансы тәзаһүрләринә гаршы барышмаз ингилабчы марксист партија јаратмаг вәзифәсини — II Интернасионала мәнсуб олуб өз сыраларында оппортунистләрә вә реформистләрә дөзән сосиал-демократ партијаларындан фәргли олан јени типли пролетар партијасы јаратмаг вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн зәрури шәрт иди. Ленин ингилабчы марксистләри елә бир партија јаратмаға һазырлајырды ки, бу партија бүтүн бејнәлхалг сосиалист фәһлә һәрәкаты үчүн нүмунә олмалы иди вә нүмунә дә олду.

Дөрдүнчү чилдә В. И. Ленинин партија програмыны ишләјиб һазырламагда давам етдији әсәрләр дахилдир. Бу әсәрләрә ән әввәл «Бизим програмымыз» вә «Партијамызын програм лајиһәси» мәгаләләри аиддир. Бу мәгаләләрдә Ленин һәр бир сосиал-демократ үчүн һансы чәбһәјә: К. Марксын тә'лиминин ингилабчы ардычыллары чәбһәсинә, јохса марксизмин ән јени «тәнгидчиләри» чәбһәсинә мәнсуб олдуғуну мүәјјән етмәјин зәрурилијини көстәрирди. «Бизим програмымыз» мәгаләсиндә Ленин јазыр: «Биз бүтүнлүклә Марксын нәзәријјәси зәмининдә дururуг... Бу нәзәријјә ингилабчы сосиалист партијасынын һәгиги вәзифәсини ајдынлашдырмышдыр... *пролетариатын синфи мү-*

баризәсини тәшкил етмәк вә бу мүбаризәјә рәһбәрлик етмәк лазымдыр ки, һәмин мүбаризәнин дә сон мәгсәди һакимиҹҹәтин пролетариат тәрәфиндән әлдә едилмәси вә сосиализм ҹәмиҹҹәтинин тәшкил едилмәсидир» (сәһ. 197). Ленин марксизм нәзәриҹҹәсини тәһриф едиб писләшдирмәк ҹәһдләриндән мүдафиә етмәјин марксистләр үчүн мүгәддәс борҹ олдуғуну көстәрир. «Бүтүн сосиалистләри бирләшдирәҹәк, онларын бүтүн әгидәләри үчүн мәнбә олачаг, онларын өз мүбаризә јоллары вә фәалиҹҹәт үсулларына тәтбиг едәҹәкләри ингилаби нәзәриҹҹә олмадан мөһкәм сосиалист партијасы ола билмәз» (сәһ. 198). Ленин «Марксын тәнгидчиләри» ҹәбһәсиндән ингилабчы марксистләр адына ешидилән бошбоғаз еһкамчылыг иттиһамларыны гәти сурәтдә рәдд едиб марксизмә јарадыҹылыгла јанашмағын зәрури олдуғуну гејд едир. Ленин јазырды: «Биз Марксын нәзәриҹҹәсинә һеч дә там биткин вә тохунулмаз бир шеј кими бахмырыг; әксинә, бизим әгидәмизҹә, бу нәзәриҹҹә... сосиалистләрин һәр ҹәһәтдән даһа да ирәлиләтмәли *олдуглары* елмин јалныз тәмәл дашыны гојмушдур» (сәһ. 198).

Партија програмыны ишләјиб һазырламаг рус марксистләриндән тәләб едирди ки, онлар рус вә Гәрби Авропа сосиал-демократларының даһа әввәлләрдә гәбул етдикләри програм сәнәдләрини, биринҹи нөвбәдә «Әмәк азадлығы» групунун програмыны вә алман сосиал-демократијасынын Ерфурт програмыны тәнгиди сурәтдә мәнимсәсинләр.

Ленин «Әмәк азадлығы» групунун програмыны јүксәк гиҹмәтләндирир, лакин бунунла бәрабәр көстәрир ки, бу програм һәлә өз гаршыларында Русијада аз-чох кениш вә мүстәгил фәһлә һәрәкатыны көрмәјән харичи ингилабчылар групунун програмы иди. Јени бир аддым атмаг, ингилаби мүбаризәјә галхан Русија фәһлә синфи кими бир архаја малик чохлу рус тәшкилатларынын тә'сис етдиҹи фәһлә партијасынын програмыны ишләјиб һазырламаг лазым иди.

Ерфурт програмыны тәдгиг едиб өјрәнмәк Ленини белә бир нәтиҹәјә кәтириб чыхартды ки, ондан истифадә етмәк тамамилә ганунаујғундур, чүнки Русијада

да капитализмин инкишафынын ејни әсас просесләри, сосиалистләрин вә фәһлә синфинин ејни әсас вәзифәләри мүшаһидә едилир, лакин ондан истифадә етмәк «һеч вахт садәчә үзүнү көчүрмәкдән ибарәт олмамалыдыр» (сәһ. 238). Ленин Русијанын тарихи инкишафында олан вә програмда өзүнүн там ифадәсини тапмасы лазым кәлән хүсусијјәтләри унутмагдан чәкиндирәрәк көстәрирди ки, бу програмда, биринчиси, мүтләгијјәти девириб, сосиализм уғрунда мүбаризә үчүн сијаси азадлыг әлдә етмәли олан фәһлә синфинин сијаси вәзифәләрини һөкмән мүәјјән етмәк, икинчиси исә, кәндли мәсәләсини хүсуси олараг гојмаг зәруриндир.

Ленин сүркүндә јаздығы вә бир сыра мәгаләләриндә әсасландырдығы програм лајиһәсиндән сонралар, «Искра» редаксијасы програмы даһа әтрафлы һазырладығы заман истифадә етмишди. 1899-чу ил програмына сосиал-демократ фәһлә һәрәкатынын сон мәгсәдләри, бу мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн һәрәкатын сијаси һакимијјәти әлә алмаға сә'j көстәрдији, һәрәкатын бејнәлхалг характер дашыдығы һаггында чох мүһүм мүддәа дахил едилмишди.

Ленин кәндли һәрәкатына сосиал-демократијанын мүнасибәти мәсәләсини хүсусилә әтрафлы ишләјиб һазырлајараг тәһкимчилик мүнасибәтләринин галыгларыны мәһв етмәк уғрунда мүбаризәдә кәндлиләрин ингилабчы үнсүрләринә јардым көстәрмәк, һәмчинин јаранмагда олан кәнд пролетариатына кәнд буржуазијасы әлејһинә етдији мүбаризәсиндә јардым көстәрмәк тәләбини ирәли сүрмүшдү. Ленинин ирәли сүрдүјү бу тәләбләр фәһлә синфинин кәндлиләрлә иттифагы вә ингилабда пролетариатын һегемонлуғу идеjаларыны даһа да инкишаф етдирирди.

1899-чу илин ахырларында Ленин күтләви фәһлә охучусу үчүн нәзәрдә тутулан ашағыдакы мәгаләләр үзәриндә ишләјир: фабрик мүфәттишлијинә полис вәзифәләринин верилмәси илә әлагәдар олараг «Сәнаје мәһкәмәләри һаггында», «Тә'тилләр һаггында».

Бу чилдә дахил едилән әсәрләриндә Ленин, өз бирлији, јекдиллији вә интизамы илә күчлү олан мәркәз-

ләшдирилмиш марксист партија јаратмаг һаггында өз даһи планыны ифадә етмишдир. Ленин партија тәшкилатларынын ишиндәки ајрылыгы, кустарчылыгы арадан галдырмагы рус сосиал-демократларынын ән јахын вә ән вачиб вәзифәси һесаб едирди. Ленинин фикринчә, партија гүввәләрини идеја вә тәшкилат чәһәтдән бирләшдирмәкдә гејри-легал үмумрус марксист гәзети чох мүһүм бир силаһ олмалы иди.

«Ән јахын вәзифәмиз», «Вачиб мәсәлә» мәгаләләриндә Ленин ингилабчы марксистләри партија органыны, демәли, партијанын өзүнү дә јаратмаг вә мөһкәм гурмаг ишинә дәрһал кириишмәјә чағырырды. Ленин јазырды: «Бу зәмин үзәриндә гурулмуш вә чидди тәшкил едилмиш ингилабчы партија... һазыркы Русијада чох бөјүк сијаси күввә олачагдыр!» (сәһ. 215).

«Искра» вә «Зарја» редаксијаларынын бәјанаты лајиһәси Псковда, ики органын: елми-сијаси журналын вә үмумрус сијаси гәзетинин нәшри мәсәләси һәлл едилдији вә Русија марксистләри тәрәфиндән бәјәнилдији заман јазылмышдыр. 1900-чү илин биринчи јарысы әрзиндә Ленин бу органлары мадди вәсаитлә, әдәби материалла тә'мин етмәк үчүн әмәли аддымлар атыр, мәктублар көндәрмәк, әлагә сахламаг, көрүш јерләри мүәјјән етмәк, нәглијјаты гајдаја салмаг вә с. һаггында Русија тәшкилатларынын нүмајәндәләри илә данышыглар апарыр.

1900-чү илин ијулунда Ленин гејри-легал сијаси гәзет нәшр етмәк планыны јеринә јетирмәк үчүн Исвечрәјә кедир. Харичдә «Искра»ны јаратмаг саһәсиндәки бу тәшкилат иши дөврүндә Ленин чох бөјүк чәтинликләрә раст кәлир.

«Нечә олмушду ки, «Искра» аз галмышды сөнсүн?» адлы јазы «Искра»да вә «Зарја»да әмәкдашлыг формалары һаггында данышыглар заманы К. В. Плеханов илә кәскин тоггушманы әкс етдирир. Плеханов редаксијада һөкмран мөвге тутмаг иддиасында иди, бу исә нормал коллектив иш көрүлмәсинә јол вермәзди. Онун јаратдыгы «ултиматумлар шәраити» «Искра»нын нәшрини позмаг вә, демәли, партија гүввәләринин гәзет әтрафында топланмасы ишини позмаг тәһлүкәси доғу-

рурду. Јалныз Ленинин тә'киди вә принсипиаллығы сајәсиндә Плеханов илә мүнагишә һәлл едилди вә «Искра» Ленинин нәзәрдә тутдуғу плана ујғун сурәтдә нәшр едилмәјә башлады. Онун әзмкарлығы, кизли фәалијјәт тәчрүбәси «Искра»нын илк нөмрәләринин 1900-чү илин ахырларында — 1901-чи илин әввәлләриндә чыхмасыны, Русијада мүвәффәгијјәтлә јајылмасыны, чохлу мәктубун ахыб кәлмәсини тә'мин етди.

«Искра»нын 1-чи №-синин «Һәрәкатымызын вачиб вәзифәләри» адлы баш мәгаләсиндә Ленин партијанын вәзифәләрини, ону јаратмағын тәшкилат планыны мүәјјән етди. Ленин јенә һәмин нөмрәдә чап едилән «Чин мүһарибәси» мәгаләсиндә Русијанын бүтүн шүурлу фәһләләрини Авропанын буржуа һөкумәтләри вә Русијанын мүтләгијјәт һөкумәти тәрәфиндән Чиндә јеридилән авантүрист, гарәтчилик вә зоракылыг сијасәтинә гаршы үсјан етмәјә чағырырды. «Искра»нын 3-чү №-синдә чап едилән «Фәһлә партијасы вә кәндлиләр» мәгаләси РСДФП-нин аграр програмыны ишләјиб һазырламаг мәсәләси кими чох мүһүм мәсәләјә һәср едилмишдир. Бу мәгаләдә Ленин шәһәр фәһләләри илә ингилабчы кәндлиләрин мүбаризәсинин ваһид бир ахын һалында бирләшмәси шәраитиндә ингилабын никишафының нәһәнк өлчүдә сүр'әтләнәчәјини ирәличәдән сөјләмишди.

Чилдә «1900-чү ил 29 декабр гејди» вә «Струве илә сазишин лајиһәсинә даир» (илк дәфә чап едилир) адлы сәнәдләр дахил едилмишдир ки, бунлар «Искра» редаксијасы илә «демократик мүхалифәт» (П. Б. Струве вә М. И. Туган-Барановски) групу арасындакы данышыгларла әлагәдардыр. Бу данышыглар 1900-чү илин декабрында — 1901-чи илин јанварында олмушду. Бир гәдәр әдәби материалы олан П. Б. Струве буну редаксијада там һүгуг бәрабәрлији шәрти илә «Искра» вә «Зарја»да истифадә етмәк үчүн тәклиф едирди. О, һәмчинин «Зарја»ја, «Современное Обозрение» ады илә үмуми бир сијаси әлавә нәшр едилмәси үзәриндә тә'кид едирди, һәм дә бу, «Искра» вә «Зарја» илә јанашы чыхмалы, лакин сосиал-демократија илә ачыг шәкилдә әлагәдар олмамалы иди. Ленин бу тәклифләри инги-

лабчы сосиал-демократијанын органларындан либерал буржуазијанын мәнафеји үчүн истифадә етмәк чәһди адландырыб гәти сурәтдә рәдд етди. К. В. Плехановун тә'киди илә үмуми орган јаратмаг барәсиндә данышыглар давам етдирилди, лакин «Современноје Обозреније»нин нәшри баш тутмады.

Чилдә дахил едилән бир сыра мәгаләләр Ленинин ифшаедичи публисистикасынын нүмунәсидир, Ленин кениш халг күтләләринин шүуруну ојатмаг уғрунда мүбаризәдә буна чох бөјүк әһәмијјәт верирди. «Тәсадүфи гејдләр» адлы үмуми сәрләвһә алтында бирләшдириләрәк «Зарја»да чап едилән «Дөј, амма өлүнчәјәдәк јох», «Зәманәнин гәза-гәдәрини сүр'әтләндирмәјә нә еһтијач?», «Објектив статистика» мәгаләләри, һәмчинин «Искра»да дәрч едилмиш «183 тәләбәнин әскәрлијә верилмәси» мәгаләси вә «Харковда мај күнләри» китабчасына мүгәддимә бу гәбилдәндир.

Сов.ИКП МК јанында
Марксизм-Ленинизм Институту

В. И. ЛЕНИН

1900

БИЗИМ ФАБРИК-ЗАВОД СТАТИСТИКАСЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

ПРОФ. КАРЫШЕВИН СТАТИСТИКАДА ЈЕНИ ШҮЧАӘТЛӘРИ

Рус охучулары бизим фабрик-завод статистикасы вә бу статистикадан чыхарылан башлыча нәтичәләр мәсәләси илә олдугча чох марагланырлар. Бу марагын сәбәби тамамилә ајдындыр, чүнки һәмин мәсәлә «Русијада капитализмин мүгәддәраты» мәсәләси кими даһа кениш бир мәсәлә илә әлагәдардыр. Лакин, тәәссүф ки, бизим фабрик-завод статистикамыз өз мүкәммәллији чәһәтдән, онун вердији мә'лумата көстәрилән үмуми марага әсла ујғун дејилдир. Игтисади статистиканын бу саһәси биздә һәгигәтән ачыначаглы вәзијјәтдә олдуғу кими, бундан, демәк олар, даһа ачыначаглысы одур ки, игтисади статистиканын бу саһәси һаггында јазанлар тәһлил етдикләри рәгәмләрин характерини, бунларын дүрүстлүјүнү, бу вә ја башга нәтичәләр чыхармаг үчүн јарарлы олуб-олмадығыны чох заман әсла баша дүшмүрләр. Ч-б Карышевин әввәлчә «Москва Кәнд Тәсәррүфаты Институтунун Хәбәрләри»ндә (IV ил, 1-чи китаб) чап едилән, сонра да: «Русијанын халг тәсәррүфаты һаггында материаллар. I. 90-чы илләрин орталарында фабрик-завод сәнајемизин вәзијјәти» (Москва, 1898) кими күрултулу адла ајрыча китабча шәклиндә нәшр олунан ән јени әсәринә мәһз белә бир гијмәт вермәк лазым кәлир. Ч-б Карышев бу әсәрдә, тичарәт вә мануфактуралар департаментинин бизим фабрик-завод сәнајемиз һаггындакы ән јени нәшриндән* нәтичәләр чыхармаға чалышыр.

* «Малијјә назирлији. Тичарәт вә мануфактуралар департаменти. Русијанын фабрик-завод сәнајеси. *Фабрик вә заводларын сијаһысы*». СПБ. 1897, сәһ. 63+VI+1047

Биз бурада һәм ч. Карышевин чыхардығы нәтичәләри, һәм дә хүсусилә онун ишләтдији үсуллары әтрафлы тәһлил етмәк фикриндәјик. Зәннимизчә, јалныз ч. профессор филанкәсин материалы нечә тәһлил етдијини мүәјјән етмәк үчүн дејил (бу хүсусда ресензијада бир нечә сәтир јазмагла кифајәтләнмәк оларды), һәмчинин бизим фабрик-завод статистикамызын вердији мә'луматын нә гәдәр дүрүст олдуғуну, бу мә'луматын нә кими нәтичәләр чыхармаг үчүн јарарлы олдуғуну вә нә кими нәтичәләр чыхармаг үчүн јарарлы олмадығыны, бизим фабрик-завод статистикамызын башлыча нәјә еһтијачы олдуғуну вә бу статистиканы тәдгиг едән шәхсләрин гаршысында нә кими вәзифәләр дурдуғуну мүәјјән етмәк үчүн дә бу тәһлил әһәмијјәтли олар.

Әсәрин адындан да көрүндүјү кими, ч. Карышевин истифадә етдији мәнбәјә, империјада фабрик вә заводларын 1894/95-чи ил сијаһысы дахилдир. Бүтүн фабрик вә заводларын (јә'ни *нисбәтән* ири сәнаје мүәссисәләринин, — һәм дә һансы мүәссисәләри ири мүәссисә һесаб етмәк анлајышы мүхтәлиф олмагла) там сијаһысыны нәшр етмәк әдәбијјатымызда јени бир шеј дејилдир. Орлов вә Будагов чәнаблары һәлә 1881-чи илдән «Фабрик вә заводлар көстәричиси» тәртиб етмәјә башламышлар ки, бунун да ахырынчы (3-чү) нәшри 1894-чү илдә чыхмышдыр. Бундан хејли әввәл, һәлә 1869-чу илдә, «Малијјә назирлији салнамәси»нин 1-чи бурахылышында, сәнаје һаггындакы статистика мә'луматынын гејдләриндә фабрикләрин сијаһысы чап олунмушду. Бүтүн бу нәшрләрдә истифадә едилән материал, фабрик вә завод саһибләринин, гануна көрә, һәр ил назирлијә тәгдим етмәли олдуглары мә'луматдан ибарәт иди. Тичарәт вә мануфактуралар департаментинин јени нәшри, бу гәбилдән олан габагкы нәшрләрдән јалныз бунунла фәргләнир ки, јени нәшрдә бир гәдәр даһа чох мә'лумат верилир; бунунла бәрабәр, јени нәшрдә габагкы нәшрләрә нисбәтән чох бөјүк нөгсанлар да вардыр ки, бунлар һәмин нәшрдән фабрик-завод статистикасы материалы кими истифадә олунмасыны сон дәрәчә чәтинләшдирир. «Сијаһы»ның кириш һиссәсиндә, кечмишдә бу статистиканын мәһз

јарытмаз вәзијјәтдә олдуғу көстәрилир вә беләликлә ајдын мүәјјән едилир ки, бу нәшрин гаршысында гојулан мәгсәд јалныз бир мә'лумат китабы олмаг дејил, мәһз статистика материалы хидмәтини көрмәкдир. Лакин статистика нәшри олан бу «Сијаһы»да, чох гәрибәдир ки, әсла һеч бир үмумиләшдиричи, јекунлашдырычы рәгәм јохдур. Үмид етмәк олар ки, илк дәфә мејдана чыхан бу кими бир китаб, јекунсуз статистика материалларының чап олундуғу ахырынчы китаб олачагдыр. Верилән гуру рәгәмләрдән ибарәт бир јығын ишләнмәмиш материал исә, мә'лумат китабы үчүн тамамилә артыг бир шејдир. «Сијаһы»ја кириш һиссәсиндә, кечмишләрдә фабрикчиләрин назирлијә тәгдим олунан мә'луматлары кәскин сурәтдә тәнгид едилир вә дејилир ки, бу мә'луматлар «илдәнилә тәкрар олунан, һәтта истеһсал олунмуш малын мигдарыны мүәјјән етмәјә имкан вермәјән ејни долашыг мә'луматдан ибарәт иди. Һалбуки истеһсал һагтында мүмкүн гәдәр әтрафлы вә дүрүст мә'луматын олмасы сон дәрәчә зәруридир» (сәһ. 1). Әлбәттә, биз, һәм гурулушча, һәм дә кејфијјәтчә тамамилә көһнәлмиш, тамамилә ислаһатдан габагкы тәрздә олан кечмиш фабрик-завод статистикасы системимизи әсла мүдафиә етмәјәчәјик. Лакин бу системдәки вәзијјәтин јахшылашдыгы, тәәссүф ки, һәлә индијәдәк, *демәк олар, нәзәрә чарпмыр.* Лап бу јахынларда нәшр едилән галын «Сијаһы», һамынын јарарсыз сајдыгы бу көһнә системдә һәләлик, һәр һансы бир чидди дәјишиклик олдуғуну сөјләмәјә һагг вермир. Мә'луматлар «һәтта истеһсал олунан малларын мигдарыны да дүрүст мүәјјән етмәјә имкан вермирди»... Бәли, белә иди, лап тәзә чыхан «Сијаһы»да исә малларын мигдары һаггында һәтта һеч бир мә'лумат белә јохдур, һалбуки, мәсәлән, ч. Орловун «Көстәричи»си олдугча чох фабрик һаггында, бә'зи истеһсалларда исә һәтта, демәк олар, бүтүн фабрикләр һаггында бу чүр мә'лумат верирди, белә ки, јекун чәдвәлиндә дә мәһсулун мигдарына даир мә'лумат вардыр (көн, арагчәкмә, кәрпич, јарма, ун, мум, пиј, кәтан, пивә истеһсаллары). «Көстәричи»нин материалы исә мәһз һәмин көһнә мә'лумат-

лардан ибарәт иди. «Сијаһы»да ичра механизмләри һаггында һеч бир мә'лумат јохдур, һалбуки «Көстәричи» бә'зи истеһсаллара даир бу чүр мә'луматы верирди. «Кириш» фабрик-завод статистикамызда әмәлә кәлмиш дәјишиклији белә тәсвир едир: кечмишдә фабрикчиләр вердикләри мә'луматы «кифајәт гәдәр ајдын олмајан мүхтәсәр програм әсасында» полис васитәси илә верирдиләр вә бу мә'луматы һеч кәс јохламырды. «Бу үсулла алынан материалдан аз-чох дүрүст һеч бир нәтичә чыхармаг мүмкүн дејилди» (сәһ. 1). Инди јени, хејли мүкәммәл програм тәртиб едилмишдир, фабрик вә заводлар һаггында статистика мә'луматы топламаг вә јохламаг исә фабрик мүфәттишләринә тапшырылмышдыр. Илк нәзәрдә белә зәнн етмәк олар ки, биз инди доғрудан да бабат мә'лумат верилә чәјини көзләмәјә һаглыјыг, чүнки дүзкүн програм вә мә'луматын јохланылмасыны тә'мин етмәк статистиканын мүвәффәгијјәтли олмасы үчүн ики ән мүһүм шәртдир. Һәгигәтдә исә бу шәртин һәр икиси һәлә индијәдәк јенә кечмишдә олдуғу кими ибтидаи-гармагарышыг вәзијјәтдәдир. Мүкәммәл програм вә онун изаһы «Сијаһы»нын «кириш»индә чап едилмәмишдир, һалбуки статистика методолокијасы, мә'луматын топланмасында әсас көтүрүлән програмын нәшр олунмасыны тәләб едир. «Сијаһы»нын материалыны тәһлил едәркән көрә чәјик ки, фабрик-завод статистикасынын *әсас* програм мәсәләләри әсла ајдынлашдырылмамыш галмышдыр. Мә'луматын јохланылмасына кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, бу јохламаны әмәли сурәтдә тәтбиг едиб Херсон губернијасында јени систем әсасында топланылмыш статистика мә'луматынын тәһлил олундуғу бир китаб нәшр етмиш Херсон губернијасынын баш фабрик мүфәттиши ч. Микулин бу барәдә белә јазыр.

«Сәнаје мүәссисәләринин саһибләри тәрәфиндән көндәрилмиш мә'луматларда верилән бүтүн рәгәмләри фе'лән јохламаг мүмкүн дејилди, буна көрә дә мә'луматлар тәсһих олунмаг үчүн анчаг, бунларда суаллара верилән чаваблар, башга бу кими мүәссисәләрин вердији мә'лумата вә ја мүәссисәләри нәзәрдән кечирркән әлдә едилмиш мә'лумата ачыгча ујғун олмадығы

һалларда кери гајтарылырды. *Һәр һалда сијаһыларда һәр бир мүәссисә һаггында көстәрилән рәгәмләрин дүзкүн олуб-олмадығынын мәс'улијјәти, бу рәгәмләри верән шәхсләр үзәринә дүшүр»* («Херсон губернијасынын фабрик-завод вә сәнәт сәнајеси». Одесса, 1897, мүгәддимә. Курсив бизимдир). Беләликлә, мә'луматын дүрүстлүјүнүн мәс'улијјәти кечмишдә олдуғу кими, јенә дә фабрикчиләрин өз үзәринә дүшүр. Фабрик мүфәттишлијинин нүмајәндәләри нәинки бүтүн мә'луматы јохлаја билмәмишләр, һәтта бу мә'луматын бир чүр олмасыны вә мүгајисә едилә билмәсини дә (ашағыда көрәчәјимиз кими) тә'мин етмәмишләр.

«Сијаһы»нын вә орадакы материалын бүтүн нөгсанларыны биз ашағыда мүфәссәл көстәрәчәјик. Онун әсас нөгсаны исә, артыг гејд етдијимиз кими, һеч бир јекун олмамасыдыр («Көстәричи»ни тәртиб едән гејри-рәсми шәхсләр јекунлар верир вә һәр јени нәшрдә бу јекунлары кенишләндирирдиләр). Әлавә ики шәхсин әмәкдашлығындан истифадә едән ч. Карышев, бу кәсири гисмән дә олса долдурмаг вә бизим фабрик-завод сәнајемизин јекунларыны «Сијаһы» әсасында һесаблајыб чәмләмәк кими көзәл бир фикрә дүшмүшдүр. Бу, олдугча фајдалы бир ишдир вә бунун көрүлмәси үчүн һамы ч. Карышевә миннәтдар оларды, бу шәртлә ки... бу шәртлә ки, ч. Карышев, әввәлән, әлдә етдији јекунларын һеч олмазса бә'зиләрини тамам шәкилдә вермиш олајды, икинчиси, тәһлил етдији материала е'тинасызлыг дејилә биләчәк дәрәчәдә тәнгидсиз јанашмајајды. Ч-б Карышев материала диггәтсиз јанашараг вә ону статистика нөгтеји-нәзәриндән аз-чох «әтрафлы» тәһлил етмәјәрәк*, тәләсик «нәтичәләр» чыхармаға башламыш, һәм дә, тәбии олараг, бир сыра ән гәрибә сәһвләр бурахмышдыр.

Сәнаје статистикасынын биринчи, әсас мәсәләсиндән башлајаг: һансы мүәссисәләр «фабрик вә заводлар» сырасына дахил едилмәлидир? Ч-б Карышев бу суалы һеч гаршысына да гојмур; көрүнүр, онун фикринчә,

* «Русскије Ведомости»[2] (1898-чи ил, № 144) ресензијачысынын фикри әксинәдир: көрүнүр, ч. Карышев «Сијаһы»нын рәгәмләринә тәнгиди јанаша билмәдији кими, ресензијачы да ч. Карышевин чыхардығы нәтичәләрә тәнгиди јанашмагда ејни дәрәчәдә ачиз олмушдур.

«фабрик вә завод» тамамилә мүәјјән бир шејдир. «Сијаһы» һаггында о, даһа јахшы һалларда тәтбигә лајиг олан бир чәсарәтлә иддиа едир ки, кечән иәшрләрдән фәргли олараг «Сијаһы» јалныз *ири* фабрикләри дејил, *бүтүн* фабрикләри гејд едир. Мүәллифин ики дәфә (23-чү вә 34-чү сәһифәләрдә) тәкрар етдији бу иддиа *әсла доғру дејилдир*. Һәгигәтдә, мәһз бунун әксинә олараг «Сијаһы» фабрик-завод статистикасына даир кечмиш нәшрләрә нисбәтән анчаг *даһа ири* мүәссисәләри гејд едир. Бәс нечә олмушдур ки, ч. Карышев бу кими «хырда чәһәти» «көрә билмәмишдир»; биз бунун сәбәбини индичә изаһ едәчәјик; лакин әввәлчә бир тарихи чәһәти гејд едәчәјик. 80-чи илләрин орталарына гәдәр бизим фабрик-завод статистикамызда, фабрик анлајышына анчаг ири сәнаје мүәссисәләриниң дахил едилмәсинә даир *һеч бир* тә'риф вә гајда јох иди. «Фабрик вә завод» статистикасына бүтүн вә һәр чүр сәнаје (вә сәнәт) мүәссисәләри дахил олурду вә тәбиидир ки, әлдә едилән мә'луматда чох бөјүк гармагарышыглыг төрәдирди, чүнки бүтүн бу чүр мүәссисәләри тамамилә гејд етмәк мөвчуд гүввә вә васитәләрлә (јә'ни дүзкүн сәнаје сијаһысы тутулмадан) гәтијјән мүмкүн дејилди, буна көрә дә бә'зи губерниjаларда вә ја истеһсал саһәләриндә јүзләрлә вә милләрлә ән хырда мүәссисәләр, башгаларында исә анчаг даһа ири «фабрикләр» һесаба алынырды. Буна көрә тәбиидир ки, бизим фабрик-завод статистикамызын мә'луматыны илк дәфә (60-чы илләрдә) елми чәһәтдән тәһлил етмәјә тәшәббүс көстәрән шәхсләр, бүтүн диггәтләрини бу мәсәләјә вермиш вә вар гүввә илә чалышмышлар ки, аз-чох дүрүст мә'луматы олан истеһсал саһәләрини, әсла дүрүст мә'луматы олмајан истеһсал саһәләриндән ајырсынлар вә һаггында гәнаәтбәхш мә'лумат алмаг мүмкүн олан ири мүәссисәләри, һаггында һеч бир гәнаәтбәхш мә'лумат алмаг мүмкүн олмајан хырда мүәссисәләрдән ајырсынлар. Бушен*, Бок** вә Тимирја-

* «Малијјә назирлијинин салнамәси», I бурахылыш. СПБ. 1869.

** «Русија империјасынын статистика мәчмуәси». II серија, 6-чы бурахылыш. СПБ. 1872. Авропа Русијасынын фабрик-завод сәнајеси статистикасы үчүн *И. Бокун* редакторлуғу илә тәртиб олунмуш материаллар.

зев* бүтүн бу мәсәләләрә даир о гәдәр гиjмәтли көстәришләр вермишләр ки, әкәр бизим фабрик-завод статистикамызы тәртиб едәнләр бу көстәришләрә диггәтлә әмәл етсәjдиләр вә бунлары кенишләндирсәjдиләр, jәгин ки, инди бизим әлимиздә хejли jарарлы мә'лумат оларды. Һәгигәтдә исә бүтүн бу көстәришләрә jенә дә әмәл едән олмады вә фабрик-завод статистикасы әввәлки гармагарышыг вәзиjjәтдә галды. Тичарәт вә мануфактуралар департаменти 1889-чу илдән е'тибарән «Русиjада фабрик-завод сәнаjеси һаггында мә'лумат jекунлары» (1885-чи ил вә сонракы илләр һаггында) нәшр етмәjә башлады. Бу нәшрдә ирәлиjә доғру кичик бир аддым атылмышды: хырда мүәссисәләр, jә'ни 1 000 манатлыгдан аз истеһсалы олан мүәссисәләр сиjаһыдан чыхарылмышды. Өзлүjүндә ajдындыр ки, бу норма олдугча ашағы вә һәддән артыг кобуд бир норма иди: мә'лумат полис васитәси илә топланыркән, бу мәбләғдән jухары истеһсалы олан *бүтүн* сәнаjе мүәссисәләринин *тамамилә* гejд олуна билмәjиjини дүшүнмәк күлүнч оларды. Кечмишдә олдуғу кими, jенә дә бә'зи губернијалар вә бә'зи истеһсал саһәләри 2—5 мин манатлыг истеһсалы олан jығын-jығын хырда мүәссисәләри мә'лумата дахил едир, дикәр губернијалар вә дикәр истеһсал саһәләри исә бу мүәссисәләри дахил етмирдиләр. Бу чүр мисаллары биз ашағыда көрәчәjик. Нәһаjәт, бизим фабрик-завод статистикамызын ән jени системи, «фабрик вә завод» анлаjышыны мүәjjән етмәк үчүн тамамилә башга бир әламәт тәтбиг етди. Белә гәбул олунду ки, «азы 15 фәһләси олан, һабелә фәһләләринин сајы 15-дән аз олуб бухар газаны, бухар машыны *вә jа дикәр механики мүһәррик вә машынлар, jахуд завод вә фабрик гурғулары* ишләдән бүтүн сәнаје мүәссисәләри»** *(фабрик мүфәттиш-*

---

* «Авропа Русиjасында фабрик-завод сәнаjесинин башлыча саһәләринин статистика атласы вә фабрик-заводларын адбаад сиjаһысы». 3 бурахылышдан ибарәтдир. СПБ. 1869, 1870 вә 1873.

** Кобелјатскинин китабындакы 1895-чи ил 7 ијун тарихли тә'мим («Фабрик мүфәттишлиjи мә'мурлары вә и. а. үчүн мә'лумат китабы», 4-чү нәшри. СПБ. 1897. сәһ. 35. Курсив бизимдир). «Сиjаһы»нын «кириш»индә бу тә'мим чап олунмамышдыр вә ч. Карышев «Сиjаһы»ныи материалларыны тәһлил едиркән зәһмәт чәкиб өjрәнмәмишдир ки, «Сиjаһы»да «фабрик-завод» jазылдыгда нә нәзәрдә тутулурЛ

лији «сәрәнчамында олан» мүәссисәләр чүмләсиндән) гејд олунмалыдыр. Биз бу тә'риф үзәриндә әтрафлы дајанмалыјыг (онун хүсусилә ајдын олмајан јерләрини курсивлә вермишик), лакин әввәлчә гејд етмәлијик ки, бурада мүәјјән едилән «фабрик вә завод» анлајышы бизим фабрик-завод статистикамызда тамамилә јени бир шејдир: индијәдәк һеч бир заман «фабрик» анлајышыны мүәјјән мигдар фәһләси вә ја бухар мүһәррики вә с. олан мүәссисәләр илә мәһдуд етмәк тәшәббүсү көстәрилмәмишдир. Үмумијјәтлә десәк, «фабрик вә завод» анлајышыны гәти мүәјјән етмәк шүбһәсиз зәруридир, лакин индичә гејд етдијимиз тә'риф, тәәссүф ки, әсла дүрүст вә ајдын дејилдир, јајғындыр. Бу тә'рифдә, «фабрик-завод» статистикасында гејд едилмәли олан мүәссисәләр үчүн ашағыдакы әламәтләр көстәрилмишдир: 1) Мүәссисә фабрик мүфәттишлијинин сәрәнчамында олмалыдыр. Дөвләт мүәссисәләри вә саир мүәссисәләр, мә'дән заводлары вә и. а., көрүнүр, бурада гејдә алынмыр. Лакин «Сијаһы»ја бир чох хәзинә вә һөкумәт фабрикләри дахил олмушдур (бах: Әлифба сијаһысы, сәһ. 1—2) вә биз билмирик ки, бу фабрикләр бүтүн губернијаларда мы гејд олунмушдур, бу фабрикләр һаггындакы мә'лумат фабрик мүфәттишлији тәрәфиндән јохланылмалы идими вә и. а. Үмумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, бизим фабрик-завод статистикамыз мүхтәлиф сәнаје мүәссисәләринин мәнсуб олдуглары мүхтәлиф «идарә саһәләри» кирдабындан азад олмадыгча гәнаәтбәхш *ола билмәз,* чүнки идарә саһәләринин сәрһәдләри чох заман гарышыр, бурада дәјишикликләр әмәлә кәлир; һәтта ејни програмлар мүхтәлиф идарә саһәләри тәрәфиндән һеч вахт ејни шәкилдә тәтбиг олуна билмәз. Ишин сәмәрәли гурулмасы һөкмән тәләб едир ки, бүтүн сәнаје мүәссисәләри һаггында олан мә'лумат, һәмин мә'луматын ејни үсулларла јығылмасы вә тәһлил едилмәси үзәриндә чидди нәзарәт гојан халис бир статистика идарәсиндә топланмыш олсун. Нә гәдәр ки, бу јохдур, фабрик-завод статистикасынын мә'луматына чох еһтијатла јанашмаг лазымдыр, чүнки бу статистика (мүхтәлиф вахтларда вә мүхтәлиф губернијаларда) «дикәр идарә

сањәсинин» мүәссисәләрини кањ дахил едир, кањ да чыхарыр. Мәсәлән, мә'дән заводлары артыг чохдан бәридир ки, бизим фабрик-завод статистикамыздан чыхарылыр, лакин буна бахмајараг, Орловун «Көстәричи»си ахырынчы нәшриндә дә бир чох мә'дән заводларыны сијаһыја дахил етмишдир (демәк олар, бүтүн релс истеһсалыны, Вјатка губернијасындакы Ижевск вә Воткинск заводларыны вә башгаларыны сијаһыја дахил етмишдир), «Сијаһы» исә бунлары гејд етмир, лакин дикәр тәрәфдән бә'зи башга губернијаларда кечмишдә «фабрик-завод» статистикасы тәрәфиндән гејд олунмајан мә'дән заводларыны (мәсәлән, Јелизаветпол губернијасында Сименсин мис заводуну, сәһ. 330) гејд едир. «Сијаһы»нын «кириш»индә VIII бөлмәдә дәмиргајыран, чугунәридән, чугун вә мистөкән вә саир истеһсал сањәләри көстәрилмиш (сәһ. III), лакин мә'дән заводларынын тичарәт вә мануфактуралар департаменти «ихтијарында олан» заводлардан нечә ајырд едилдији гәтијјән көстәрилмәмишдир. 2) Анчаг *сәнаје* мүәссисәләри гејд олунмалыдыр. Бу әламәт илк нәзәрдә көрүндүјү гәдәр дә ајдын дејилдир: сәнәт вә кәнд тәсәрруфаты мүәссисәләринин ајрылмасы һәр бир истеһсал сањәсинә ујғун олан мүфәссәл вә әтрафлы гајдалар тәртиб олунмасыны тәләб едир. Бу гајдаларын олмамасы үзүндән төрәјән долашыглығын ашағыда бир јығын мисалыны көрәчәјик. 3) Мүәссисәдә фәһләләрин сајы 15-дән аз олмамалыдыр. Ајдын дејилдир ки, јалныз мүәссисәдәки фәһләләрми, јохса кәнарда ишләјән фәһләләр дә һесаба алыныр; бурада изаһ едилмәмишдир ки, бу фәһләләри бир-бириндән нечә ајырмаг лазымдыр (бу да һәмчинин асан мәсәлә дејилдир), јардымчы фәһләләри вә саирәни дә һесаба алмаг лазымдырмы. Ч-б Микулин јухарыда ситат кәтирдијимиз китабында бу чәһәтин ајдын олмамасы үзүндән төрәјән долашыглыгдан мисаллар кәтирир. «Сијаһы» *анчаг* кәнарда, мүәссисә харичиндә фәһләләри олан бир чох мүәссисәләри гејд едир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу гәбилдән олан *бүтүн* мүәссисәләри (јә'ни кәнара иш пајлајан бүтүн мағазалары, кустар пешәләри адланан сањәдә кәнара

иш верәнләрин һамысыны вә и. а.) индики мә'лумат топламаг системи шәраитиндә әһатә етмәјә чалышмаг тәшәббүсү анчаг күлүнч бир иш олар, бә'зи губернијалар вә бә'зи истеһсал саһәләри үчүн верилән натамам мә'лумат исә һеч бир әһәмиҗҗәтә малик олмајыб анчаг долашыглыг төрәдир. 4) Бухар газаны вә ја бухар машыны олан бүтүн мүәссисәләр «фабрик вә заводлар» сырасына дахил едилир. Бу әламәт ән чох дүрүст вә ән чох мүнасиб бир әламәтдир, чүнки бухар ишләтмәк машынлы ири сәнајенин инкишафы үчүн доғрудан да характеркидир. 5) «Фабрик вә заводлар» сырасына «дикәр» (бухарла ишләмәјән) «механики мүһәррикләри» олан мүәссисәләр дахил едилир. Бу әламәт әсла дүрүст олмајан вә һәддән артыг кениш бир әламәтдир: бу әламәтә әсасән су, ат, күләк мүһәррики, һәтта ајаг мүһәррики[3] олан мүәссисәләри фабрикләр сырасына дахил етмәк олар. Бүтүн бу чүр мүәссисәләрин һамысыны гејд етмәк әсла мүмкүн олмадығындан, һөкмән долашыглыг әмәлә кәлмәлидир ки, бунун да мисалларыны индичә көрәчәјик. 6) «Завод вә фабрик гурғулары» олан мүәссисәләр «фабрик вә заводлар» сырасына дахил едилмишдир. Әсла мүәјјән олмајан бу ајрығын әламәт, бүтүн габагкы әламәтләрин әһәмиҗҗәтини һечә чыхарыр, әлдә едилән мә'луматы лабүд олараг гатыб гарышдырыр, һәр чүр мүгајисә үчүн јарарсыз бир һала салыр. Бу тә'рифи мүхтәлиф губернијаларда һөкмән мүхтәлиф шәкилдә баша дүшәчәкләр; бир дә ки, бу нечә тә'рифдир? Фабрик вә ја завод гурғулары олан мүәссисә фабрик вә ја завод адланыр... Фабрик-завод статистикамыздакы ән јени системин кәтирдији јенилик бундан ибарәтдир. Буна көрә дә һеч тәәччүблү дејилдир ки, бу статистика белә јарытмаздыр. «Сијаһы»нын *бүтүн* бөлмәләриндән мисаллар кәтириб көстәрәчәјик ки, ајры-ајры губернијаларда вә ајры-ајры истеһсал саһәләриндә ән хырда мүәссисәләрин гејд олунмасы фабрик-завод статистикасында нечә долашыглыг төрәдир, чүнки бу гәбилдән олан мүәссисәләрин һамысыны сајыб көстәрмәк әсла мүмкүн дејилдир. Будур I бөлмә: «памбыг е'малы». 10—11-чи сәнифәләрдә беш «фабрик» көрүрүк, Владимир губер-

нијасынын кәндләриндә олан бу «фабрикләр» өзкәләр үчүн пулла сап вә кәтан бојајыр (sic!*). Бурада истеһсалын мәбләғи әвәзиндә 10 манатдан (?) 600 маната гәдәр бојама пулу көстәрилмиш, фәһләләрин сајы да 0-дан (мә'лум дејилдир ки, бу нә демәкдир: фәһләләрин сајы һаггында мә'лумат јохдур, јохса *муздлу* фәһлә јохдур) 3 нәфәрә гәдәрдир. Бунларын һеч бир мүһәррики јохдур. Бунлар — кәндли бојагханасыдыр, јә'ни ән ибтидаи сәнәт мүәссисәләридир вә бир губернијада тәсадүфән гејд олундуғу һалда, ајдындыр ки, дикәр губернијаларда гејд олунмамышдыр. II бөлмәдә (јун е'малы бөлмәсиндә) јенә Владимир губернијасында, 0—1 фәһләси олуб әл илә ишләјән вә илдә өзкәси үчүн 12—48 манатлыг јун дидән «фабрикләр» көрүрүк. Будур, 3 фәһләси олуб әл илә ишләјән, илдә 660 манатлыг мәһсул верән бир кәнд ипәк фабрики (III бөлмә, № 2517). Будур, јенә дә һәмин Владимир губернијасында 0—3 фәһләси олан, әл илә ишләјән вә кәтан е'малы үчүн 150—550 манат һагг алан кәнд бојагханалары (IV бөлмә, кәтан е'малы, сәһ. 141). Будур, Перм губернијасында, 6 фәһләси олан вә әл илә ишләјиб 921 манатлыг мәһсул верән бир һәсир «фабрики» (V бөлмә, № 3936). Башга губернијаларда да (мәсәлән, Кострома губернијасында), ајдындыр ки, бу гәбил мүәссисәләр аз дејилдир, лакин бунлар фабрик һесаб олунмамышдыр. 1 фәһләси олан вә 300 манатлыг мәһсул верән мәтбәә (VI бөлмә, № 4167): башга губернијаларда анчаг ири мәтбәәләри гејд етмишләр, бә'зи губернијаларда исә мәтбәәләри әсла гејд етмәмишләр. 3 фәһләси олан вә чәлләк тахтасы гајырмаг үчүн 100 манат һагг алан тахта-шалбан «заводу» (VII бөлмә, № 6274). Будур, 3 фәһләси олуб әл илә ишләјән вә 575 манатлыг мәһсул верән метал е'малы заводу (VIII бөлмә, № 8962). IX бөлмәдә (минерал мәһсуллар е'малы бөлмәсиндә) ән хырда мүәссисәләр, хүсусилә, мисал үчүн, 1 фәһләси олуб 48—50 манатлыг мәһсул верән кәрпич заводлары вә с. олдугча чохдур. X бөлмәдә (һејван мәһсуллары е'малы бөлмәсиндә) 0—1—2 фәһ-

* — белә! *Ред.*

ләси олан вә әл илә ишләjиб бир нечә jүз манатлыг мәhсул верән хырда мүәссисәләр — шам, күрк, көн вә и. а. hазырлаjан мүәссисәләр көстәрилир (сәh. 489, 507 вә башгалары). Лакин халис сәнәт типли хырда мүәссисәләрин чоху XI бөлмәдәдир (jеjинти маддәләри е'малы бөлмәсиндә), jаҒ истеhсалы, хүсусән унүjүтмә саhәсиндәдир. Мәhз унүjүтмә саlҺәсиндә «заводлары» хырда мүәссисәләрдән чидди аjырмағын хүсусилә бөjүк әhәмиjjәти вардыр, лакин индиjә гәдәр белә бир шеj едилмәмишдир вә фабрик-завод статистикамызын бүтүн нәшрләриндә там бир гармагарышыглыг hөкм сүрүр. Фабрик-завод типли унүjүтмә сәнаjесинин статистикасыны гаjдаjа салмаг jолунда губернија статистика комитәләри катибләринин биринчи гурултаjы тәрәфиндән (1870-чи илин маjында)* көстәрилән тәшәббүс бир нәтичә вермәди вә о вахтдан бәри фабрик-завод статистикамызы тәртиб едәнләр нәшр етдикләри мә'луматын тамамилә jарарсызлығы үзәриндә санки дүшүнмәк дә истәмирләр. «Сиjаhы», мисал үчүн 1 фәhләси олан вә иши үчүн 0 манатдан 52 маната гәдәр hагг алан jел дәjирманларыны вә и. а. (сәh. 587, 589 вә бир чох башгалары), бир чархы, 1 фәhләси олан вә иши үчүн 34—80 манат hагг алан су дәjирманларыны (сәh. 589 вә бир чох башгалары) вә с. «фабрик вә заводлар» чүмләсинә дахил етмишдир. Ајдындыр ки, бу чүр «статистика» тамамилә күлүнч шеjдир, чүнки бу гәбил дәjирманлары саjыб көстәрмәк даhа бир чилд вә hәтта бир нечә чилд тәшкил едәр, лакин сиjаhы jенә дә тамам олмаз. Hәтта кимjәви истеhсаллар бөлмәсинә (XII) хырда мүәссисәләр, мисал үчүн 1—3 фәhләси олуб 15—300 манатлыг мәhсул верән кәнд гатранханалары дахил едилмишдир (сәh. 995 вә башгалары). Белә бир үсул илә кәлиб 1860-чы илдә мәшhур «Hәрби статистика мәчмуәси»нин вердиjи «статистика» дәрәчәсинә чатмаг олар; hәмин мәчмуәдә Авропа Русиjасында 3086 гатран вә зифт «заводу», о чүмләдән Архан-

* Сәнаје hаггында мә'лумат топламаг үчүн гурултаjын тәртиб етдиjи гаjдалар лаjиhәсиндә, нарын унүjүдән дашлардан башга, 10-дан аз дашы олан дәjирманларын hамысы фабрик сиjаhысындан чыхарылырды. «Статистика мәчмуәси», II сериjа, 6 бурахылыш, кириш, сәh. XIII.

келск губернијасында 1450 «завод» олдуғу көстәрилмишди (бу мүәссисәләрдә 4202 фәһлә ишләмәклә 156 274 манатлыг мәһсул верилирмиш, јә'ни орта һесабла һәр «завода» 3 нәфәрдән дә аз фәһлә вә 100 манатлыгдан бир гәдәр артыг мәһсул дүшүр). «Сијаһы»да санки лап гәсдән бу бөлмәдә мәһз Архангелск губернијасы һеч көкүндән јохдур: көрүнүр, кәндлиләр инди орада даһа гатран вә зифт һазырламырлар! Гејд етмәлијик ки, бүтүн көстәрдијимиз мисалларда 1895-чи ил 7 ијун тарихли тә'мимдәки әламәтләрә ујғун кәлмәјән мүәссисәләр гејд олунмушдур. Буна көрә дә һәмин мүәссисәләрин гејд олунмасы *тамамилә тәсадүфидир:* бә'зи губернијаларда (ола билсин ки, һәтта бә'зи гәзаларда) бу мүәссисәләр һесаба алынмыш, чохунда исә һесаба алынмамышдыр. Кечмиш (1885-чи илдән е'тибарән давам едән) статистикада бу кими мүәссисәләр, 1 000 манатлыгдан аз мәһсул верән мүәссисәләр сырасына дүшүб сијаһыја алынмырды.

Ч-б Карышев фабрик-завод статистикасынын бу әсас мәсәләсини әсла баша дүшмәдән утанмајараг, һесабламада әлдә етдији рәгәмләрдән «нәтичәләр» чыхармышдыр. Бу нәтичәләрдән биринчисиндә дејилир ки, Русијада фабрикләрин сајы азалмагдадыр (сәһ. 4 вә башгалары). Бу нәтичәни әлдә етмәк үчүн ч. Карышев чох садә бир јол көтүрмүшдүр: тичарәт вә мануфактуралар департаментинин мә'луматында 1885-чи илдәки фабрикләрин сајыны (17 014) көтүрүб «Сијаһы»ја көрә Авропа Русијасында олан фабрикләрин сајыны (14 578) ондан чыхмышдыр. Демә мүәссисәләр 14,3% азалмышдыр — ч. профессор һәтта фаизин гәдәрини дә һесаблајыб тапыр вә һеч нәзәрә алмыр ки, 1885-чи илин мә'луматына аксиз верән заводлар дахил дејилдир; о анчаг буну гејд едир ки, аксиз верән мүәссисәләр әлавә едилсәјди, фабрикләрин сајы даһа чох «азаларды». Бундан сонра мүәллиф Русијанын һансы һиссәсиндә һәмин «мүәссисәләрин сајынын азалдығы просесинин» (сәһ. 5) «даһа сүр'әтлә» баш вердијини тәдгиг етмәјә кириширир. Һәгигәтдә *һеч бир азалма просеси баш вермир, Русијада фабрикләрин сајы азалмаг дејил, чохалыр,* ч. Карышевин үјдурдуғу нәтичә исә

орадан ирəли кəлмишдир ки, бу алим профессор əсла мүгаjисə едилə билмəjəчəк рəгəмləри мүгаjисə едир*. Бу рəгəмləрин мүгаjисə едилə билмəjəчəjи hеч дə ондан ирəли кəлмир ки, 1885-чи илдə аксиз верən заводлар hаггында мə'лумат jохдур. Ч-б Карышев аксиз верən заводларын дахил едилдиjи рəгəмləри дə көтүрə биләрди (буну jухарыда ситат кəтирдиjимиз вə тиҹарəт вə мануфактуралар департаментинин ejни мə'луматлары əсасында Орловун тəртиб етдиjи «Көстəриҹи»дəн көтүрə биләрди) вə белəликлə, мүəjjəн едə биләрди ки, Авропа Русиjасында 1879-чу илдə *27 986*, 1884-чү илдə *27 235*, 1890-чы илдə исə *21 124* «фабрик» олмушдур; демəли, 1894/95-чи илə (14 578) нисбəтəн «азалма» мүгаjисə едилмəз дəрəҹəдə артыг оларды. Анҹаг бəла ондадыр ки, бүтүн бу рəгəмлəр мүгаjисə үчүн jарамыр, 1-чиси, она көрə ки, фабрик статистикасына даир көhнə вə индики нəшрləрдə «фабрик» анлаjышы ejни дејилдир, 2-чиси, она көрə ки, «фабрикләр» сырасына тамамилə тəсадүфи олараг вə гejри-мүнтəзəм шəкилдə (бə'зи губерниjаларда, бə'зи илləрдə) ən хырда мүəссисəлəр дахил едилир вə статистикамызын малик олдуғу мəвҹуд васитəлəрлə бу мүəссисəлəрин тамамилə гejд олунмасыны дүшүнмək күлүнҹ оларды. Мəсəлən, əкəр ч. Карышев «Сиjаhы»да «фабрик» сөзүнə верилмиш тə'рифи зəhмəт чəкиб ajдынлашдырсajды, көрəрди ки, бу нəшрдəки фабрикləрин сajыны башга нəшрləрдəки фабрикləрин сajы илə мүгаjисə етмək үчүн *анҹаг 15 вə даhа чох фəhлəси олан мүəссисələри көтүрмək лазымдыр,* чүнки «Сиjаhы» *анҹаг бу чүр* мүəссисələри истиснасыз олараг бүтүн губерниjаларда вə бүтүн истеhсал саhələриндə тамамилə гejд етмишдир. Бу кими мүəссисəлəр нисбəтəн ири мүəссисəлəр сырасына дахил олдуғу үчүн онлар кечən нəшрləрдə дə ən гəнаəтбəхш сурəтдə гejд

* 1889-чу илдə ч. Карышевин көтүрдүjү 1885-чи ил мə'луматы («Juridически Вестник»[5] № 9), ч. губернаторларын чар hөкумəтинə сəдагəтлə тəгдим етдикləри hесабатдан алынмышдыр; бу мə'лумата исə минləрлə ən хырда дəjирманлар, jағ, кəрпич, сахсы, көн, күрк истеhсал едəн вə саир бу кими кустар мүəссисələри дахилдир: ч. Карышев бу мə'лумата əсасəн Авропа Русиjасында *62801* «фабрик» олдуғуну мүəjjəн етмишдир! Тəəччүб едирик ки, нə үчүн ч. Карышев həмин рəгəмə нисбəтəн hазырда фабрикləрин сajының «азалдығы» фаизи hесабламамышдыр.

олунмушдур. Беләликлә, мүгајисә едилән мә'луматын јекчинслијини тә'мин етдикдән сонра, «Көстәричи»дә 1879-чу илдә вә «Сијаһы»да 1894/95-чи илдә Авропа Русијасында 16* вә даһа чох фәһләси олан фабрикләрин сајыны мүәјјән едәк. Нәтичәдә бу ибрәтли рәгәмләри алырыг:

Мәнбәләр	Илләр	Авропа Русијасындакы фабрик вә заводларын сајы		
		Чәми	16 вә даһа чох фәһләси оланлар	16-дан аз фәһләси оланлар
«Көстәричи», I-чи нәшри	1879	27 986**	4 551	23 435
» 3-чү »	1890	21 124	6 013	15 111
«Сијаһы»	1894/95	14 578	6 659, мәтбәәләри чыханда исә 6 372	7 919

Беләликлә, тәгрибән јекчинс, мүгајисә едилә билән вә мүкәммәл һесаб олуна билән бу јеканә рәгәмләрин мүгајисәси көстәрир ки, *Русијада фабрикләрин сајы артыр,* һәм дә чох сүр'әтлә артыр: 15—16 ил (1879—1894/95) әрзиндә 4,5 мијдән 6,4 мијә чатмыш, јә'ни 40% артмышдыр (1879-чу вә 1890-чы илләрдә мәтбәәләр фабрикләр сырасына дахил едилмирди). 16-дан аз фәһләси олан мүәссисәләрин сајына кәлдикдә исә, бунлары көстәрилән илләрдә мүгајисә етмәк *мә'насыз* оларды, чүнки бүтүн бу нәшрләрдә «фабрик»ә мүхтәлиф тә'рифләр верилмиш, хырда мүәссисәләри сијаһыја салмамаг үчүн мүхтәлиф системләр тәтбиг олунмушдур. 1879-чу илдә *бүтүн* хырда мүәссисәләр гејд олунмушдур; *буна көрә дә,* кәнд тәсәррүфаты илә вә кәндли пешәләри илә әлагәси олан истеһсал саһәләриндә (унүјүтмә, јағ, кәрпич, көн, сахсы вә саир бу кими истеһсал саһәләриндә) сонракы нәшрләрдән чыхарылыб атылан бир јығын ән хырда мүәссисәләр гејд олунмушдур. 1890-чы илдә бә'зи хырда мүәссисәләр (1 000 манатлыгдан аз мәһсул верән мүәссисәләр) чы-

* Бизим 15 фәһлә дејил, 16 фәһлә көтүрмәјимизә сәбәб гисмән одур ки, 16 вә даһа чох фәһләси олан фабрикләр артыг 1890-чы ил «Көстәричи»синдә һесабланмышдыр (3-чү нәшри, с. X), гисмән дә сәбәб одур ки, малијјә назирлијинин изаһатында бә'зән бу норма көтүрүлүр (бах: Кобелјатски, I. с. (loco citato —ситат кәтирилән јердә. *Ред*), с. 14).

** Чатышмајан бә'зи мә'лумат тәхмини олараг әлавә едилмишдир; бах: «Көстәричи», сәһ. 695.

харылыб атылмышдыр; буна көрə дə хырда «фабрикляр» азалыр. Нəhаjət, 1894/95-чи илдə 15-дəн аз фəhлəси олан бир jығын мүəссисə чыхарылыб атылмышдыр вə нəтичədə хырда «фабрикlярин» сајы 1890-чы илдəкинə нисбətən бирдən-бирə тəхминən ики дəфə азалмышдыр. Фабрикlярин 1879-чу вə 1890-чы илlярдəки сајыны башга үсулла да мүгајисə едилə биləчək шəклə салмаг олар, бунун үчүн, азы 2 мин манатлыг мəhсул верən мүəссисəlяри ајырмаг лазымдыр. Иш ондадыр ки, «Көстəричи»нин jухарыда гејд етдијимиз jекунлары, гејд олунан мүəссисəlярин hамысына аиддир, hалбуки «Көстəричи» фабрикlярин *адбаад сијаһысына* анчаг азы 2 мин манатлыг мəhсул верən мүəссисəlяри дахил етмишдир. Үнүјүтмə истеhсалы истисна олмагла, бу гəбилдəн олан мүəссисəlярин сајы тəгрибən мүгајисə едиləси hесаб олуна биlər (hərчəнд статистикамызын индики вəзијjətиндə бу кими мүəссисəlярин сијаһысы hеч вахт мүкəммəл ола билмəз). Бу истеhсал саһəсиндə мүəссисəlярин гејд олунмасы həм «Көстəричи»дə, həм дə тичарət вə мануфактуралар департаменти «Jекуну»нда мүхтəлиф губернијалар вə мүхтəлиф илlярдə тамамилə тəсадүфи характердədир. Бə'зи губернијаларда «фабрик» сырасына анчаг бухар дəјирманларыны дахил едир, бə'зиlяриндə чох ири су дəјирманларыны əлавə едир, бə'зиlяриндə jүзlярlə jел дəјирманыны, бə'зиlяриндə исə hətта атла вə ајагла ишlədилən дəјирманлары вə саирəни дə дахил едирlяр. Истеhсал мəблəғинин мəhдуд едилməси, завод типли дəјирманларын статистикасында олан гармагарышыглығы əсла арадан галдырмыр, чүнки истеhсал мəблəғи əвəзинə бурада унун гədəрини көтүрүрlяр ки, бу да чох хырда дəјирманларда да чох заман илдə 2 мин пуддан артыг олур. Буна көрə, фабрик-завод статистикасына дахил олан дəјирманларын сајы, гејдə алмаг үсулларынын мүхтəлифлији үзүндəн илlярə көрə ағлаһəлмəз сычрајышлар етмиш олур. Мəсəлən, «Jекун»а көрə 1889, 1890 вə 1891-чи илlярдə Авропа Русијасында 5073, 5605 вə 5201 дəјирман олдуғу hесаба алынмышдыр. 1889-чу илдə Воронеж губернијасында дəјирманларын сајы 87 икən, jел дəјирман-

ларының тәсадүфи олараг әлавә едилмәси нәтичәсиндә, 1890-чы илдә бирдән-бирә 285-ә, 1892-чи илдә исә 483-ә галхмышдыр. Дон вилајәтиндә дәјирманларын сајы 1887-чи илдә 59 икән 1888-чи илдә 545-ә, 1890-чы илдә исә 976-ја галхмыш вә сонра, 1892-чи илдә 685-ә дүшмүшдүр (чүнки јел дәјирманлары каһ һесаба алынмыш, каһ алынмамышдыр) вә и. а. вә и. а. Ајдындыр ки, бу чүр мә'луматдан истифадә етмәјә јол верилә билмәз. Буна көрә дә биз анчаг бухар дәјирманларыны көтүрүр вә истеһсал мәбләғи 2 мин манатдан аз олмајан дикәр мүәссисәләри дә бунлара әлавә едәрәк, Авропа Русијасында 1879-чу илдә фабрикләрин $11^1/_2$ мини гәдәр, 1890-чы илдә исә $15^1/_2$ мини гәдәр олдуғуну мүәјјән едирик*. Демәли, биз бурада да ч. Карышевин ујдурдуғу азалманы дејил, *фабрикләрин сајының артдығыны* көрүрүк. Ч-б. Карышевин, Русијада фабрик-завод сәнајесиндә «мүәссисәләрин сајча азалмасы просеси» һаггындакы нәзәријјәси, тәһлил етмәјә кириндији материала әсла бәләд олмамаг үзәриндә гурулан халис нағылдыр. Ч-б. Карышев һәлә 1889-чу илдә Русијадакы фабрикләрин сајындан данышыркән («Јур. В.», № 9), ч. губернаторларын чар һөкумәтинә сәдагәтлә тәгдим етдикләри вә «1884—1885-чи илләрдә Русијаја даир мә'лумат мәчмуәси»ндә дәрч олунан (СПБ. 1887, XXXIX чәдвәл) һесабатлардан алынмыш тамамилә јарарсыз рәгәмләри «Һәрби статистика мәчмуәси»нин (IV бурахылыш. СПБ. 1871) гәрибә рәгәмләри илә тутушдурмушдур ки, бу да минләрлә ән хырда сәнәткар вә кустар мүәссисәләрини, минләрлә түтүн плантасијасыны (sic! бах: «Һ. стат. мәчмуәси», сәһ. 345 вә 414, Бессарабија губернијасынын түтүн «фабрикләри» һаггында), минләрлә кәнд тәсәррүфаты дәјирманларыны вә јағ истеһсал едән мүәссисәләри вә саир вә саирәни «фабрик» сырасына дахил етмишдир. Беләликлә, тәәччүблү дејилдир ки, «Һ. стат. мәчмуәси»

* «Сијаһы»нын мә'луматына әсасән мүвафиг рәгәм әлдә етмәк мүмкүн дејилдир. 1-чиси она көрә ки, «Сијаһы» 2 мин манатлыг вә даһа артыг мәһсул верән бир чох мүәссисәләри, фәһләләринин сајы 15 нәфәрдән аз олдуғуна көрә көстәрмәмишдир. 2-чиси она көрә ки, «Сијаһы» истеһсал мәбләғини (габагкы статистикадан фәргли олараг) аксизсиз һесабламышдыр. 3-үсү она көрә ки, «Сијаһы» бә'зән истеһсал мәбләғини һесабламаг дејил, хам материалын е'малы үчүн алынан пулу һесабламышдыр.

1866-чы илдә Авропа Русијасында 70 миндән артыг «фабрик» олдуғуну көстәрмишдир. Тәәчүблү бурасыдыр ки, чап олунмуш һәр чүр рәгәмә тамамилә диггәтсиз вә тәнгидсиз јанашан бир адам тапылмыш вә бу мә'луматы өз һесабламалары үчүн әсас көтүрмүшдүр*.

Бурада кичик бир һашијә чыхмаг лазымдыр. Ч-б Карышев фабрикләрин сајча азалмасы нәзәриjjәсиндән сәнаједә тәмәркүзләшмә просесинин олдуғу нәтичәсини чыхарыр. Өзлүjүндә ајдындыр ки, биз онун нәзәриjjәсини рәдд етмәклә, бу нәтичәни һеч дә инкар етмирик; анчаг ч. Карышев һәмин нәтичәни дүзкүн сүбут етмир. Бу просеси сүбут етмәк үчүн ән ири мүәссисәләри ајырмаг лазымдыр. Мәсәлән, 100 вә даһа чох фәһләси олан мүәссисәләри көтүрәк. Бу кими мүәссисәләрин сајыны, бунларын фәһләләринин сајыны вә истеһсал мәбләғини бүтүн мүәссисәләр һаггындакы мә'луматла мүгаjисә етдикдә, белә бир чәдвәл алмыш оларыг:

Гејдә бах**	1879-чу ил			1890-чы ил			1894/95-чи ил		
	Сајы		Мин манат һесабы илә истеһсал мәбләғи	Сајы		Мин манат һесабы илә истеһсал мәбләғи	Сајы		Мин манат һесабы илә истеһсал мәбләғи
	фабрик-ләр	фәһлә-ләр		фабрик-ләр	фәһлә-ләр		фабрик-ләр	фәһлә-ләр	
Бүтүн «фабрик вә заводлар»	27 986	763 152	1 148 134	21 124	875 764	1 500 871	14 578	885 555	1 345 346
100 вә даһа чох фәһләси олан мүәссисәләр	1 238	509 643	629 926	1 431	623 146	858 588	1 468	655 670	955 233
Јекуна нисбәтән %-и	—	66,8%	54,8%	—	71,1%	57,2%	—	74%	70,8%

* Ч-б Туган-Барановски фабрик-завод фәһләләринин сајы мәсәләсиндә артыг көстәрмишдир ки, «Һ. стат. мәчмуәси»нин мә'луматы тамамилә јарарсыздыр (онун: «*Фабрик* вә и. а.» китабына бах. СПБ. 1898 сәһ. 336 вә сонрак лар һабелә бах: «*Мир Божи*[6]. 1898, № 4), һәм ч. Н. — он, һәм дә ч. Карышев онун ачыгча мејдан охумасына сүкутла чаваб верирләр. Әслиндә онларын сүкутдан башга бир чарәләри дә јохдур.

** Мәнбәләр јенә әввәлкиләрдир. Јухарыда көстәрилдиjи кими, 1879-чу ил һаггындакы рәгәмләрин бә'зиләри тәгрибән тамамланмышдыр. «Көстә-

Бу чәдвәлдән көрүнүр ки, чох ири мүәссисәләрин сајы, һәмчинин бу мүәссисәләрдәки фәһләләрин сајы вә истеһсал мәбләғи артыр вә рәсми гејд олунан «фабрик вә заводлардакы» фәһләләрин үмуми сајынын вә үмуми истеһсал мәбләғинин кетдикчә даһа чох һиссәсини тәшкил едир. Бизә, бәлкә дә, дејә биләрләр ки, әкәр сәнаје тәмәркүзләширсә, демәли, иři мүәссисәләр хырдаларыны сыхышдырыб арадан чыхарыр, хырда мүәссисәләрин сајы вә беләликлә, бүтүн мүәссисәләрин дә сајы азалыр. Лакин, 1-чиси, бу сонунчу нәтичә «фабрик вә заводлара» аид дејил, *бүтүн сәнаје мүәссисәләринә* анддыр ки, бунларын барәсиндә бизим данышмаға ихтијарымыз јохдур, чүнки сәнаје мүәссисәләринә даир әлимиздә азачыг да олса һеч бир е'тибарлы вә мүкәммәл статистика јохдур. 2-чиси, сырф нәзәри чәһәтдән дә, а priori* демәк олмаз ки, инкишаф етмәкдә олан капитализм чәмијјәтиндә сәнаје мүәссисәләринин сајы һөкмән вә һәмишә азалмалыдыр, зира сәнајенин тәмәркүзләшмәси просеси илә јанашы олараг әһалинин экинчиликдән ајрылмасы просеси дә, јарымпатурал кәндли тәсәррүфатының дағылмасы вә и. а. нәтичәси олараг, өлкәнин керидә галмыш һиссәләриндә хырда сәнаје мүәссисәләринин артмасы просеси дә давам едир**.

Ч-б Карышевин үзәринә гајыдаг. О ән аз дүрүст мә'лумата (мәһз «фабрик вә заводларын» сајы һаггындакы мә'лумата) аз гала һәр шејдән чох диггәт верир. О, губернијалары «фабрикләрин» сајына көрә груплара бөлүр, һәмин груплары көстәрән картограм тәртиб едир, һәр бир истеһсал бөлмәсиндә ән чох «фабрики» олан губернијалар үчүн хүсуси чәдвәл дүзәлдир

ричиләр»ин вә «Сијаһы»нын үмуми рәгәмләри мүгајисә едилмәјән рәгәмләрдир, лакин биз бурада *анчаг фаизләри* фәһләләрин үмуми сајына вә үмуми истеһсал мәбләғинә нисбәтән мүгајисә едирик, јекунлардакы бу рәгәмләр исә (ашағыда көрәчәјимиз кими) фабрикләрин үмуми сајы һаггындакы рәгәмләрдән чох-чох дүрүстдүр. Ири мүәссисәләрин сајы, бу сәтирләри јазанын чапа һазырламагда олдуғу «Русијада капитализм» һаггындакы әсәриндән көтүрүлмүшдүр.[7]

* — габагчадан. *Ред.*

** Мәсәлән, 1894/95-чи илдә Перм губернијасында тутулан «кустар сијаһысы» көстәрди ки, ислаһатдан сонракы дөврдә кәндләрдә һәр он илдән он илә кетдикчә даһа чох хырда сәнаје мүәссисәси јарадылыр. Бах: «Перм өлкәсинин ичмалы. Перм губернијасында кустар сәнајеси вәзијјәтинин очерки», Перм, 1896.[8]

(сəһ. 16—17); фабрикләрин үмуми сајына нисбətən һəр губернијадакы фабрикләрин сајынын бир јығын фаизләрини һесаблајыр (сəһ. 12—15). Ч-б Карышев бурада хырда бир чəһəти унутмушдур: өз гаршысында белə бир суал гојмағы унутмушдур ки, *мүхтəлиф губернијалардакы фабрикләрин сајыны бир-бири илə мүгајисə етмək олармы?* Бу суала мənфи чаваб верилмəлидир вə демəли, ч. Карышевин һесабламалары, мүгајисəләри вə мүһакимəләринин чох гисми, садə статистика мəшгləри саһəсинə аид едилмəлидир. Əкəр ч. профессор «фабрик вə завода» 1895-чи ил 7 ијун тарихли тə'мимдə верилмиш тə'рифлə таныш олсајды, асанлыгла баша дүшərди ки, бу гədəр долашыг бир тə'риф мүхтəлиф губернијаларда ејни шəкилдə тətбиг *едилə биллəз;* о, «Сијаһы»нын өзү илə дə даһа диггətлə таныш олсајды, јенə ејни нətичəјə кəлə биләрди. Мисаллар кətирək. Ч-б Карышев XI бөлмədəки мүəссисəләрин сајына көрə (јејинти мəһсуллары е'малы; фабрикләрин ən чоху бу групдадыр) Воронеж, Вјатка вə Владимир губернијаларыны ајырыр (сəһ. 12). Лакин һəмин губернијаларда «фабрик вə заводларын» чохлуғуна сəбəб, һəр шејдəн əввəл, башга губернијаларда һесаба алынмајан хырда мүəссисəләрин мəһз бу губернијаларда *тамамилə тəсадүфи* олараг гејдə алынмасыдыр. Мəсəлən, Воронеж губернијасында чохлу «заводун» олмасына сəбəб јалныз одур ки, бурада хырда дəјирманлар һесаба алынмышдыр (124 дəјирмандан анчаг 27-си бухар дəјирманыдыр; дəјирманларын чоху 1—2—3 чархлы су дəјирманларыдыр. Бу кими дəјирманлар башга губернијаларда һесаба алынмамышдыр вə онлары тамамилə сајыб көстəрмək дə мүмкүн олмазды), јағ истеһсал едən хырда мүəссисəләр (чоху ат мүһəррики илə ишләјən мүəссисəләр) һесаба алынмышдыр, һалбуки башга губернијаларда бунлар һесаба алынмамышдыр. Вјатка губернијасында 116 дəјирмандан анчаг 3-ү бухар дəјирманыдыр. Владимир губернијасында он јел дəјирманы вə 168 јағ истеһсал едən мүəссисə һесаба алынмышдыр ки, бу мүəссисəләрин чох гисми јел вə ја ат мүһəррики илə, ја да əл илə ишләдилир. Əкəр башга губернијаларда

мүәссисәләр аздырса, бу, әлбәттә, о демәк дејилдир ки, һәмин губернијаларда јел дәјирманлары вә ја хырда су дәјирманлары вә с. јохдур. Анчаг мәсәлә ондадыр ки, һәмин губернијаларда бунлары һесаба алмамышлар. Там бир сыра губернијаларда, демәк олар, анчаг бухар дәјирманлары һесаба алынмышдыр. (Бессарабија, Јекатеринослав, Таврида, Херсон губернијаларында вә башгаларында), ун истеһсалы исә XI бөлмәјә көрә Авропа Русијасында мөвчуд олан 6 233 «фабрикдән» 2 308-ни тәшкил едир. Мә'луматын *јекчинс олмадығыны* ајдынлашдырмадан фабрикләрин губернијалар арасында бөлкүсүндән данышмаг мә'насыз иди. IX бөлмәни, минералларын е'малыны көтүрәк. Мәсәлән, Владимир губернијасында 96, Дон губернијасында исә 31, јә'ни үч дәфәдән дә аз кәрпич заводу вардыр. «Көстәричи»јә көрә (1890-чы ил) исә, әксинә иди: Владимир губернијасында 16, Дон губернијасында исә 61 завод вармыш. Белә мә'лум олур ки, Владимир губернијасында «Сијаһы»ја әсасән 96 заводдан анчаг 5-инин, Дон губернијасында исә 26 заводун (31 заводдан) 16 вә даһа чох фәһләси вардыр. Мә'лум олдуғуна көрә, бунун сәбәби јалныз одур ки, Дон губернијасында хырда кәрпич мүәссисәләрини һеч дә Владимир губернијасында олдуғу кими һәвәслә «заводлар» сырасына дахил етмәмишләр, вәссалам (Владимир губернијасындакы хырда кәрпич заводларының һамысы әл илә ишләдилир). Ч-б Карышев бүтүн бунлары көрмүр (сәһ. 14). X бөлмә (һејван мәһсулларынын е'малы) һаггында ч. Карышев дејир ки, мүәссисәләрин сајы, демәк олар, бүтүн губернијаларда чох дејилдир, лакин «252 фабрики олан Нижни Новгород губернијасы бөјүк бир истисна тәшкил едир» (сәһ. 14). Бунун сәбәби, һәр шејдән әввәл, одур ки, һәмин губернијада әл илә ишләдилән (бә'зән исә ат вә јел мүһәррики илә ишләдилән) бир чох хырда мүәссисә һесаба алынмыш, башга губернијаларда исә бунлар һесаба алынмамышдыр. Мәсәлән, «Сијаһы»нын мә'луматына көрә Мокилјов губернијасында һәмин бөлмәдә анчаг 2 фабрик вә бунларын һәр биринә 15-дән чох фәһлә вардыр. Мокилјов губернијасында һејван мәһсулла-

рыны е'мал едән онларча хырда завод да тапмаг оларды, 1890-чы ил «Көстәричи»си дә бу губернијада һејван мәһсуллары е'мал едән 99 завод олдуғуну көстәрмишдир. Суал олунур, бунлардан сонра, бу гәдәр мүхтәлиф шәкилдә баша дүшүлән «фабрикләрин» фаизлә тәгсими һаггында ч. Карышевин һесаблamаларынын нә мә'насы вардыр?

«Фабрик» терминининин мүхтәлиф губернијаларда мүхтәлиф шәкилдә баша дүшүлдүјүнү даһа ајдын көстәрмәк үчүн ики гоншу губернијаны: Владимир губернијасы илә Кострома губернијасыны көтүрәк. «Сијаһы»ја көрә бунларын биринчисиндә 993, икинчисиндә исә 165 «фабрик» вардыр. Биринчи губернијада бүтүн истеһсал саһәләриндә (бөлмәләрдә) сај е'тибары илә ири мүәссисәләрдән чох-чох артыг олан ән хырда мүәссисәләр вардыр (тәкчә 324 мүәссисәнин һәр бириндә 16 вә даһа чох фәһлә вардыр). Икинчи губернијада исә хырда мүәссисәләр чох аздыр (165 фабрикдән 112-синин һәр бириндә 16 вә даһа чох фәһлә вардыр), һалбуки һәр кәс билир ки, бу губернијада да бир чох јел дәјирманы, јағ истеһсал едән мүәссисә, нишаста, кәрпич, гатран һазырлајан хырда заводлар вә саирә тапмаг олар*.

Ч-б Карышев 1894/95-чи илдә («Сијаһы»ја көрә) вә 1885-чи илдә («Јекун»а көрә) губернијалардакы «фабрикләрин» сајыны мүгајисә етмәјә башладыгда, онун истифадә етдији рәгәмләрин дүрүст олуб-олмадығына көстәрдији гајғысызлыг лап һәддини ашыр. Бурада ән чидди бир әда илә дејилир ки, Вјатка губернијасында фабрикләрин сајы артмыш, Перм губернијасында «хејли азалмыш», Владимир губернијасында әһәмијјәтли дәрәчәдә артмыш вә саирә (с. 6—7). Бизим мүәллиф әлламәлик көстәриб белә бир нәтичә чыхарыр:

* Бу да бизим «ән јени» фабрик-завод статистикасы системимиздә «фабрикләрин» сајыны истәнилдији кими мүәјјән етмәк нүмунәләриндән биридир. «Сијаһы» 1894/95-чи илдә Херсон губернијасында 471 фабрик олдуғуну көстәрир (ч. Карышев, ситат кәтирилән әсәри, сәһ. 5), 1896-чы илдә исә ч. Микулин бирдән-бирә 1 249 «фабрик-завод мүәссисәси» олдуғуну (ситат кәтирилән әсәр, сәһ. XIII), о чүмләдән 15-дән чох фәһләси олан 773 мүәссисәнин механики мүһәррикlә, 109 мүәссисәнин дә механики мүһәррикsиз ишләдијини көстәрир. «Фабрик» анлајышы ајдын олмадыгча белә сычрајышлар һәмишә лабүд олачагдыр.

«Бурадан да көрмәк олур ки, фабрикләрин сајынын һәмин азалмасы просеси, сәнајенин кәнч олдуғу јерләрә нисбәтән даһа чох инкишаф етдији, гәдим олдуғу јерләрә аз тохунур» (с. 7). Белә бир нәтичә чох «алиманә» көрүнүр; анчаг тәәссүф ки, бу нәтичә тамамилә мә'насыздыр. Ч-б Карышевин ишләтдији рәгәмләр тамамилә тәсадүфи рәгәмләрдир. Мәсәлән, Перм губернијасында «фабрикләрин» сајы «Јекун»а көрә 1885—1890-чы илләрдә: 1 001, 895, 951, 846, 917 вә 1 002 олмушдур, сонра исә 1891-чи илдә бу рәгәм бирдән-бирә 585-ә дүшүр. Бу чүр сычрајышларын сәбәбләриндән бири каһ 469 дәјирманын (1890-чы ил), каһ да 229 дәјирманын (1891) «фабрик» сырасына дахил едилмәсидир. Әкәр «Сијаһы» бу губернијадә анчаг 362 фабрик олдуғуну көстәрирсә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «Сијаһы» бурада «фабрикләр» сырасына чәми 66 дәјирман дахил едир. Әкәр Владимир губернијасында «фабрикләрин» сајы артмышса, онда «Сијаһы»нын һәмин губернијадакы хырда мүәссисәләри гејд етдијини хатырламаг лазымдыр. Вјатка губернијасында «Јекун» 1887-чи илдән 1892-чи иләдәк 1—2—2—30—28—25 дәјирман, «Сијаһы» исә 116 дәјирман олдуғуну көстәрмишдир. Бир сөзлә, ч. Карышевин етдији мүгајисә дөнә-дөнә көстәрир ки, о, мүхтәлиф мәнбәләрдән көтүрүлмүш рәгәмләрдән әсла баш чыхара билмир.

Ч-б Карышев фабрикләрин сајыны мүхтәлиф бөлмәләрә (истеһсал групларына) көрә көстәриб фабрикләрин үмуми сајына нисбәтән бунларын фаизини һесабладыгда, јенә дә көрмүр ки, мүхтәлиф бөлмәләрдә хырда мүәссисәләрин мигдары ејни дејилдир (мәсәлән, тохучулуг вә металлуркија сәнајесиндә бу мүәссисәләрин сајы һамысындан аздыр, јә'ни Авропа Русијасындакы мүәссисәләрин үмуми сајынын $^1/_3$-и гәдәрдир, һејван мәһсулларыны вә јејинти мәһсулларыны е'мал едән сәнаједә исә бунлар мүәссисәләрин үмуми сајынын $^2/_3$ һиссәсинә чатыр). Ајдындыр ки, беләликлә о, јекчинс олмајан кәмиҗҗәтләри мүгајисә едир, буна көрә дә онун фаиз һесабламаларынын (с. 8) һеч бир мә'насы јохдур. Бир сөзлә, «фабрикләрин» сајы вә бунларын тәгсими мәсәләсиндә ч. Карышев ишләтдији рәгәмлә-

рин характерини вә дүрүстлүк дәрәчәсини әсла башa дүшмәдијини көстәрмишдир.

Фабрикләрин сајындан фәһләләрин сајына кечәркән, һәр шејдән әввәл, демәлијик ки, фабрик-завод статистикамызда фәһләләрин үмуми сајы фабрикләрин сајына нисбәтән даһа дүрүстдүр. Әлбәттә, бурада да долашыглыг, һабелә нәзәрдән гачырылан чәһәтләр вә һәгиги рәгәмләри азалтмаг һаллары аз дејилдир. Лакин бурадакы мә'лумат арасында о гәдәр бөјүк фәрг јохдур, каһ фабрикләр сырасына дахил едилән, каһ да онларын сырасындан чыхарылан хырда мүәссисәләр сајынын һәддән артыг галхыб-дүшмәси исә, фәһлә сајынын јекунуна чох аз тә'сир едир, бунун сәбәби садәчә одур ки, ән хырда мүәссисәләрин һәтта ән чох фаизи дә фәһләләрин үмуми сајынын чох кичик фаизини верир. Биз јухарыда көрдүк ки, 1894/95-чи илдә фәһләләрин 74%-и 1 468 фабрикдә (бүтүн фабрикләрин 10%-индә) топланмышды. 14 578 фабрикдән 7 919-у, јә'ни јарыдан чоху хырда (16-дан аз фәһләси олан) фабрикләрдир, бунларда олан фәһләләрин сајы исә тәгрибән (һәтта орта һесабла һәр мүәссисәдә 8 фәһлә олдуғу көтүрүләрсә) чәми 7% олар. Буна көрә белә бир һал мејдана чыхыр ки, 1890-чы илдәки («Көстәричи»јә көрә) фабрикләрин сајы илә 1894/95-чи илдәки фабрикләрин сајы арасында чох бөјүк фәрг олдуғу һалда, фәһләләрин сајындакы фәрг чүз'идир: 1890-чы илдә Авропа Русијасынын 50 губернијасында 875 764 фәһлә, 1894/95-чи илдә исә 885 555 фәһлә олмушдур (биз анчаг мүәссисәләрдәки фәһләләри көтүрүрүк). Фәһләләрин биринчи сајындан, «Сијаһы»ныи һесабламадығы релс истеһсалы фәһләләрини (24 445) вә дуз истеһсалы фәһләләрини (3 704), фәһләләрин икинчи сајындан исә «Көстәричи»нин һесабламадығы мәтбәә фәһләләрини (16 512) чыхдыгда, 1890-чы илдә 847 615 фәһлә, 1894/95-чи илдә исә 869 034 фәһлә, јә'ни 2,5% артыг фәһлә олдуғуну көрүрүк. Ајдындыр ки, бу фаиз һәгиги артымы ифадә едә билмәз, чүнки 1894/95-чи илдә бир чох хырда мүәссисәләр һесабланмамышдыр, лакин үмумијјәтлә бу рәгәмләрин бир-биринә јахынлыгы, фәһләләрин бүтүн сајы һаг-

ғындакы үмуми мә'луматын нисбәтән јарарлы олдуғуну, нисбәтән дүрүст олдуғуну көстәрир. Китабындан фәһләләрин үмуми сајы һаггында мә'лумат көтүрдүјүмүз ч. Карышев 1894/95-чи илдә, габагкы нәшрләрә нисбәтән мәһз һансы истеһсал саһәләринин һесабландығыны дүрүст ајдынлашдырмыр вә кечмишдә фабрикләр сырасында һесабланмыш бир чох мүәссисәнин «Сијаһы»да һесаба алынмадығыны көстәрмир. О, кечмиш мә'луматла мүгајисә етмәк үчүн јенә «Һәрби статистика мәчмуәси»нин әсассыз мә'луматыны көтүрүр вә әһалијә нисбәтән фәһләләрин сајынын куја азалдығы һаггындакы ејни мә'насыз фикри, јә'ни һәлә ч. Туган-Барановскинин тәкзиб етдији (јухарыја бах) фикри тәкрар едир. Фәһләләрин сајы һаггындакы мә'лумат даһа дүрүст олдуғуна көрә, бу мә'лумат фабрикләрин сајы һаггындакы мә'луматдан даһа артыг диггәтлә тәһлил едилмәли иди, лакин ч. Карышев бунун әксини етмишдир. О һәтта фабрикләри фәһләләрин сајына көрә груплашдырмыр, һалбуки бу хүсусилә зәрури оларды, чүнки «Сијаһы» фәһләләрин сајыны фабрикләр үчүн мүһүм бир әламәт олараг көтүрмүшдүр. Јухарыда гејд етдијимиз мә'луматдан көрүнүр ки, фәһләләрин тәмәркүзләшмәси чох бөјүкдүр.

Фабрикләри фәһләләрин сајына көрә груплашдырмаг әвәзинә ч. Карышев даһа садә һесабламаларла, јә'ни орта һесабла 1 фабрикә дүшән фәһләләрин сајыны мүәјјән етмәклә мәшғул олмушдур. Фабрикләрин сајы һаггындакы мә'лумат исә, көрдүјүмүз кими, әсла дүрүст олмајыб тәсадүфидир вә јекчинс дејилдир, буна көрә дә бүтүн бу һесабламалар сәһвләрлә долудур. Ч-б Карышев 1886-чы илдә вә 1894/95-чи илдә орта һесабла 1 фабрикә дүшән фәһләләрин сајыны мүгајисә едир вә бу нәтичәјә кәлир ки, «орта фабрик типи ириләшир» (сәһ. 23 вә 32—33), лакин о билмир ки, 1894/95-чи илдә јалныз чох ири мүәссисәләр һесаба алынмышды, буна көрә дә мүгајисә дүзкүн дејилдир. Мүхтәлиф губернијаларда орта һесабла 1 фабрикә дүшән фәһләләрин сајыны мүгајисә етмәк (сәһ. 26) тамамилә күлүнчдүр; ч. Карышев, мәсәлән, белә бир нәтичә чыхарыр ки, Кострома губернијасында «бүтүн

башга губернијалара нисбәтән ән бөјүк орта сәнаје типи олдуғу ашкара чыхыр» — 1 фабрикә 242 фәһлә, Владимир губернијасында исә 125 фәһлә дүшүр. Алим профессорун һеч ағлына да кәлмир ки, јухарыда изаһ едилдији кими, бу нәтичә анчаг гејд үсулунун мүхтәлифлијиндән ирәли кәлир. Ч-б Карышев мүхтәлиф губернијаларда ири мүәссисәләрлә хырда мүәссисәләрин сајы арасындакы фәрги нәзәрдән гачырараг, бу мәсәләдәки чәтинликләрдән *јан кечмәк* үчүн чох садә бир үсул дүшүнүб тапмышдыр. О, *бүтүн Авропа Русијасында* (сонра да Полша вә Гафгазда) орта һесабла *1 фабрикә дүшән* фәһләләрин сајыны һәр губернијадакы фабрикләрин сајына вурур вә әлдә етдији групларын хүсуси картограма (№ 3) јазыр. Бу, доғрудан да, нә гәдәр садәдир! Белә бир садә үсулла биз мүхтәлиф губернијалардакы фабрикләрин «орта» һәчмини *сүн'и сүрәтдә* бир үмуми нормаја *бәрабәрләшдирә* биләчәјимиз һалда, фабрикләри фәһләләрин сајына көрә груплашдырмаг нәјә лазыммыш, мүхтәлиф губернијаларда ири вә хырда мүәссисәләрин нисби мигдарыны тәдгиг етмәк нәјә лазыммыш? Биз «садәчә» *бүтүн* Авропа Русијасында орта һесабла 1 фабрикә дүшән фәһләләрин сајыны көтүрүб *һәр* губернијадакы фабрикләрин сајына вура биләчәјимиз һалда, Владимир вә ја Кострома губернијасында чохму вә ја азмы хырда вә чох хырда мүәссисәләрин фабрикләр сырасына дүшдүјүнү арашдырмаг нәјә лазыммыш? Әкәр белә бир үсул тәсадүфи гејд олунмуш јүзләрлә јел дәјирманыны вә јағ истеһсал едән мүәссисәләри ири фабрикләрлә бәрабәрләшдирирсә, бунун нә ејби вар? — охучу, буну көрмәјә биләр вә, бәлкә дә, ч. профессорун ујдурдуғу «статистикаја» инанар!

«Сијаһы»да мүәссисәдәки фәһләләри көстәрән сүтундан башга, «мүәссисәдән харичдә, кәнарда олан» фәһләләр үчүн дә хүсуси бир сүтун вардыр. Бураја фабрикләрин сифариши илә јалныз евдә ишләјәнләр дејил (Карышев, с. 20), һәмчинин јардымчы фәһләләр вә с. дә дахил едилирди. «Сијаһы»да көстәрилән бу фәһләләрин сајыны (империјада 66 460) һеч дә «биздә фабрикин кәнар шө'бәси дејилән шө'бәнин нә гәдәр чох

инкишаф едиб ирәлиләдијинин көстәричиси» (Карышев, с. 20) һесаб етмәк олмаз, чүнки мүасир фабрик-завод статистикасы системиндә һәмин фәһләләрин аз-чох мүкәммәл гејд олундуғу һаггында һеч данышыг да ола билмәз. Ч-б Карышев чох јүнкүллүклә дејир: «милјонларла кустары вә сәнәткары олан бүтүн Русија үчүн 66½ мин чох дејилдир» (ibid.*). Буну јазан әввәлчә кәрәк унудајды ки, бүтүн мәнбәләрин көстәрдији кими, һәмин «милјонларла кустарын» әксәријјәти дә олмаса, чох бөјүк һиссәси бинәкдарлар үчүн ишләјир, ја'ни онлар да «кәнар фәһләләрдир». «Сијаһы»нын мәшһур «кустар» пешәләри рајонларына аид сәһифәләриндә бахылса, дәрһал јәгинлик һасил етмәк олар ки, «кәнар фәһләләрин» гејд олунмасы тамамилә тәсадүфи вә натамамдыр. Мәсәлән, «Сијаһы» II бөлмәдә (јун е'малы) Нижни Новгород губернијасында анчаг 28 кәнар фәһлә олуб бунларын Арзамас шәһәриндә вә шәһәр әтрафындакы Выјезднаја гәсәбәсиндә ишләдијини көстәрир (с. 89), һалбуки «Русијада кустар сәнајесинин тәдгиг едән комиссијанын әсәрләри»ндән (V вә VI бурахылышлар) мә'лумдур ки, бурада јүзләрлә (минә гәдәр) «кустар» саһибкарлар үчүн ишләјир. «Сијаһы» Семјонов гәзасында кәнар фәһләләри әсла көстәрмир, һалбуки земство статистикасындан мә'лумдур ки, бурада кечәчилик вә ајаггабы үчүн ичлик дәри һазырлајан пешәдә 3 миндән артыг «кустар» саһибкарлар үчүн ишләјир. «Сијаһы» Тула губернијасында гармон гајырмаг ишиндә јалныз 17 кәнар фәһләси олан бир «фабрик» көстәрир (с. 395), һалбуки јенә һәмин «Комиссијанын әсәрләри» һәлә 1882-чи илдә, гармон фабрикчиләри үчүн 2—3 мин кустар ишләдијини көстәрмишдир (IX бурахылыш). Буна көрә ајдындыр ки, кәнар фәһләләрин 66½ мин олдуғуну, ч. Карышев кими аз-чох дүрүст һесаб едиб бунун губернијалара вә истеһсал саһәләринә тәгсим олунмасындан бәһс етмәк вә һәтта бунун үчүн картограм тәртиб етмәк лап күлүнчдүр. Бу рәгәмләрин һәгиги әһәмијјәти һеч дә капиталистләр үчүн евдә нә гәдәр иш көрүлдүјүнү мүәјјән етмәкдән ибарәт дејил (буну анчаг бүтүн сәнајени әт-

* — Ibidem — јенә орада. *Ред.*

рафлы сијаһыја алмаг вә белəликлə, евə иш верəн бүтүн мағазалары вə башга мүəссисələри вə ја ајры-ајры шəхсləри гејд етмəклə мүəјјəн етмək олар), мүəссисələrдəки фəһlələри, ја'ни сөзүн əсил мə'насында фабрик фəһlələрини кəнар фəһlələrдəн ајырмагдан ибарətдир. Индијəдək бу гисим фəһlələри чох заман гарышдырмышлар: һətта 1890-чы ил «Көстəричи»синдə һəмин фəһlələрин гарышдырылдығына дəфələrlə тəсадүф олунур. Инди һəмин гарышдырмаја сон гојмаг үчүн илк дəфə «Сијаһы»да тəшəббүс едилир.

«Сијаһы»да фабрикləрин иллик мəһсулдарлығына аид рəгəмləри ч. Карышев даһа гəнаətбəхш тəһлил етмишдир, бунун да башлыча сəбəби одур ки, мүəллиф бурада, нəһајət, фабрикləри «орта кəмијјətlər» əсасында дејил, истеһсалын һəчминə көрə груплашдырмышдыр. Доғрудур, мүəллиф јенə дə бу «орта кəмијјətlərдəн» (1 фабрикə дүшəн истеһсал кəмијјətləриндəн) јахасыны гуртара билмир вə һətта 1894/95-чи илдəки орта кəмијјətləри 1885-чи илин орта кəмијјətləри илə мүгајисə едир; бу үсул исə, дəфələrlə демиш олдуғумуз кими, тамамилə јанлыш бир үсулдур. Гејд етмəлијик ки, фабрикləрин иллик мəһсулдарлығы һаггындакы үмуми рəгəмlər, фабрикləрин сајына даир үмуми рəгəмlərдəн чох-чох дүрүстдүр, сəбəби дə, јухарыда көстəрилдији кими, хырда мүəссисələrин бурада аз рол ојнамасыдыр. Мəсəлəн, «Сијаһы»ја көрə Авропа Русијасында, мəһсулдарлығы 1 милјон манатлыгдан артыг олан фабрикlər чəми 245-дир, ја'ни 1,9%-дир, лакин һəмин фабрикlərдə Авропа Русијасындакы бүтүн фабрикlərин бүтүн иллик истеһсалынын 45,6%-и тəмəркүзləшмишдир (Карышев, с. 38), һалбуки истеһсалы 5 мин манатлыгдан ашағы олан фабрикlər бүтүн фабрикlərин 30,8%-ини тəшкил едир, амма бүтүн мəһсулдарлығын анчаг 0,6%-ини, ја'ни ən чүз'и һиссəсини верир. Лакин ону да гејд етмək лазымдыр ки, ч. Карышев бу һесабламаларында истеһсал мəбləғи (= мəһсул дəјəри) илə хаммалы е'мал етмək һаггы арасындакы фərги нəзəрдən гачырыр. Сон дəрəчə мүһүм олан бу фərг бизим фабрик-завод статистикамыз-

да илк дәфә «Сиjаһы»да көстәрилир*. Ајдындыр ки, бу ики кәмиjjәт әсла мүғајисә едилә билмәз; буна көрә дә онлары ајырмаг лазым иди. Ч-б Карышев исә буну етмир, буна көрә дә зәнн етмәк олар ки, хырда мүәссисәләрин иллик мәһсулдарлығынын бу чүр ашағы фаиз тәшкил етмәсинә сәбәб гисмән одур ки, бураја е'мал етдикләри мәһсулун дәјәрини дејил, анчаг е'мал һаггыны көстәрән мүәссисәләр дахил олмушдур. Бу чәһәтә е'тинасызлыгла јанашмаг нәтичәсиндә ч. Карышевин нә кими сәһв бурахдығыны ашағыда көстәрәчәјик. «Сиjаһы»да е'мал һаггынын мәһсул дәјәриндән ајры көстәрилмәси, һабелә аксиз мәбләғинин истеһсал гијмәтинә дахил едилмәмәси «Сиjаһы»нын рәгәмләрини кечмиш нәшрләрин рәгәмләри илә мүгајисә етмәјә имкан вермир. «Сиjаһы»ја көрә Авропа Русиjасындакы бүтүн фабрикләрин истеһсалы 1 345 милјон манатлыгдыр, 1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә исә, 1 501 милјонлугдур, лакин әкәр биз икинчи рәгәмдән аксиз мәбләғини (тәкчә арагчәкмә истеһсалында тәгрибән 250 милјон манат) чыхсаг, онда биринчи рәгәм хејли артыг олар.

«Көстәричи»дә (2-чи вә 3-чү нәшрләри) фабрик вә заводлар иллик истеһсалын һәчминә көрә груплара бөлүнмүшдү (һәр групун үмуми истеһсалдакы пајы көстәрилмәмишди), лакин бу бөлкү, јухарыда көстәрдијимиз кими, гејдәалма вә иллик мәһсулун мигдарыны мүәjjән етмәк үсулларындакы фәрг үзүндән «Сиjаһы»нын рәгәмләри илә мүгајисә едилә билмәз.

Биз ч. Карышевин даһа бир сәһв фикрини да арашдырмалыjыг. О, фабрик вә заводларын иллик истеһсал мәбләғи һаггында губернијалара көрә рәгәмләр көстәриркән бунлары да 1885—1891-чи илләрин рәгәмләри илә, jә'ни «Jекун»ун рәгәмләри илә мүгајисә етмәкдән чәкинә билмәмишдир. Бу сонунчу рәгәмләр ичә-

* Анчаг тәәссүф ки, «Сиjаһы»нын бу фәрги чидди вә ардычыл сурәтдә нәзәрә алдығына әмин ола билмирик, jә'ни әмин ола билмирик ки, мәһсулун дәјәри *анчаг* һә'игәтән өз мәһсулуну сатан фабрикләр һаггында, хаммалын е'малы һаггы исә анчаг өзкә материалыны е'мал едән фабрикләр һаггында көстәрилмишдир. Мәсәлән, ола биләр ки, ун истеһсалында (көстәрилән фәргә ән чох бу истеһсалда тәсадүф олунур) саһибкарлар тамамилә тәсадүфи олараг каһ биринчи рәгәми, каһ да икинчи рәгәми көстәрмишләр. Бу мәсәләнин хүсуси олараг арашдырмаг лазымдыр.

рисиндә аксизли истеһсаллар һаггында мә'лумат јохдур, буна көрә дә ч. Карышев елә губернијалар ахтарыр ки, бурада 1894/95-чи илдә истеһсал мәбләғи габагкы илләрдәкиндән *аз* олсун. Бу кими губернијалардан 8-и тапылыр (сәһ. 39—40) вә ч. Карышев бу мүнасибәтлә дејир ки, «ән аз сәнајеси олан» губернијаларда «сәнаје кериләјир», бу һал да «хырда мүәссисәләрин ири мүәссисәләрлә рәгабәтдә ағыр вәзијјәтә дүшдүјүнү көстәрә биләр» вә саирә. Бүтүн бу фикирләр, бәлкә дә, чох дәрин мә'налы оларды, бу шәртлә ки,.. бу шәртлә ки, бунларын һамысы башдан-баша тамамилә сәһв олмајајды. Ч-б Карышев бурада да көрмүр ки, о әсла мүгајисә едилә билмәјән вә јекчинс олмајан рәгәмләри мүгајисә едир. Бу рәгәмләрин мүгајисә едилә билмәјәчәјини ч. Карышевин гејд етдији губернијаларын һәр биринә аид рәгәмләрдә көстәрәк*. Перм губернијасында истеһсал мәбләғи 1890-чы илдә 20,3 милјон манат («Көстәричи»), 1894/95-чи илдә исә 13,1 милјон манатдыр; о чүмләдән унүјүтмә истеһсалы 1890-чы илдә 12,7 милјон манат (469 дәјирманда!), 1894/95-чи илдә исә 4,9 милјон манатдыр (66 дәјирманда). Беләликлә, бурада заһири «азалма», садәчә мүхтәлиф мигдар дәјирманларын тәсадүфән гејдә алынмасы нәтичәсидир. Мәсәлән, бухар дәјирманларынын сајы 1890-чы вә 1891-чи илләрдә 4 икән, 1894/95-чи илдә артыб 6 олмушдур. Симбирск губернијасында да истеһсалын «азалмасы» јенә һәмин сәбәбдәндир (1890:230 дәјирман — 4,8 милјон манат; 1894/95:27 дәјирман вә 1,7 милјон манат. Бухар дәјирманы — 10 вә 13). Вјатка губернијасында истеһсал мәбләғи 1890-чы илдә — 8,4 милјон манат, 1894/95-чи илдә — 6,7 милјон манат олмуш, 1,7 милјон манат азалмышдыр. Лакин 1890-чы илдә бурада, Воткинск вә Ижевск заводларындан нбарәт ики мә'дән заводу гејд олунмушдур ки, бунларын

* Бурада биз «Јекун»ун рәгәмләрини дејил, 1890-чы ил «Көстәричи»синин рәгәмләрини көтүрүр вә *аксизли истеһсаллары чыхырыг*. Бу истеһсаллар чыхыллыгдан сонра «Көстәричи»нин рәгәмләри, демәк олар, «Јекун»ун рәгәмләриндән һеч фәргләнмир, чүнки бу рәгәмләр дә тичарәт вә мануфактуралар департаментинин мә'луматларына әсасланыр. Ч-б Карышевин сәһвини тапмаг үчүн исә бизә јалныз ајры-ајры истеһсаллар һаггында дејил, ајры-ајры фабрикләр һаггында да әтрафлы мә'лумат лазымдыр.

да (бирликдә) истеһсалы мәһз 1,7 милјон манатдыр; 1894/95-чи илдә бу заводлар мә'дән департаментинин «сәрәнчамында олан» мүәссисәләр һесаб едилмирди. Һәштәрхан губернијасы — 1890-чы илдә 2,5 милјон манат, 1894/95-чи илдә — 2,1 милјон манат. Лакин 1890-чы илдә дуз истеһсалы кејд олунмуш (346 мин манат), 1894/95-чи илдә исә, «мә'дәнләр» сырасына аид едилиб кејд олунмамышдыр. Псков губернијасы — 1890:2,7 милјон манат, 1894/95-чи илдә исә — 2,3 милјон манат; лакин 1890-чы илдә истеһсал мәбләғи 1,2 милјон манат олан 45 кәтан дидән мүәссисә кејд олундуғу һалда, 1894/95-чи илдә истеһсал мәбләғи 248 мин манат олан анчаг 4 *кәтан әјирән* мүәссисә кејд олунмушдур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Псков губернијасында кәтан дидән мүәссисәләр јох олмамышдыр, бунлар садәчә сијаһыја дүшмәмишдир (бәлкә дә она көрә ки, бунлардан чоху 15-дән аз фәһләси олуб әл илә ишләјән мүәссисәдир). Бессарабија губернијасында ун дәјирманларынын истеһсалы мүхтәлиф шәкилдә кејдә алынмышдыр, һалбуки бунларын сајы һәм 1890-чы илдә, һәм дә 1894/95-чи илләрдә бәрабәр (97 мүәссисә) һесаб едилирди; 1890-чы илдә үјүдүлмүш унун мигдары 4,3 милјон пуд = 4,3 милјон манатлыг һесаб олунмушду, 1894/95-чи илдә исә дәјирманларын чоху *анчаг үјүтмә һаггыны* көстәрмишди; буна көрә дә бунларын үмуми истеһсал мәбләғи (1,8 милјон манат) 1890-чы ил рәгәми илә мүгајисә едилә билмәз. Һәмин фәрги көстәрән икинчә мисал көтүрәк. Левензонун 2 дәјирманында 1890-чы илдә истеһсал 335 мин манат һесаб едилмишдир («Көстәричи», с. 424), 1894/95-чи илдә исә анчаг *үјүтмә һаггы* 69 мин манат көстәрилмишдир («Сијаһы», № 14231—2). Шварсбергин дәјирманы исә, әксинә, 1890-чы илдә мәһсул дәјәрини 125 мин манат («Көстәричи», с. 425) вә 1894/95-чи илдә — 175 мин манат көстәрмишдир («Сијаһы», № 14214); унүјүтмә сәнајесиндә 1894/95-чи илдәки үмуми истеһсал мәбләғиндән 1,4 милјон манаты мәһсул дәјәридир, 0,4 милјон манат исә үјүтмә һаггыдыр. Витебск губернијасында да бунун ејнидир: 1890-чы илдә истеһсал мәбләғи 3,6 милјон манат олан 241 дәјирман, 1894/95-чи

илдә исә истеһсал мәбләғи 120 мин манат олан 82 дәјирман олмушдур, һәм дә дәјирманларын чохунда анчаг үјүтмә һаггы көстәрилмишдир (бухар дәјирманларынын сајы 1890-чы илдә 37, 1891-чи илдә 51 вә 1894/95-чи илдә 64 олмушдур), белә ки, һәмин 120 мин манатын *јарысындан чоху* мәһсулун дәјәри дејил, үјүтмә һаггыдыр. Нәһајәт, — ахырынчы губернијада, јә'ни Архангелск губернијасында ч. Карышевин кәшф етдији «сәнаједә кериләмәнин» сәбәби садәчә онун һесабламаларындакы гәрибә сәһвдир: һәгигәтдә Архангелск фабрикләринин истеһсал мәбләғи, «Сијаһы»ја көрә, ч. Карышевин ики дәфә көстәрдији кими (сәһ. 40 вә 39; 1885—1891-чи илләрдә 3,2 милјон манатa гаршы) 1,3 милјон манат дејил, *6,9 милјон манатдыр*, о чүмләдән $6^1/_2$ милјон манаты 18 тахта-шалбан заводуна аиддир («Сијаһы», с. 247).

Јухарыда сөјләдикләримизә јекун вурараг белә бир нәтичәјә кәлирик ки, ч. Карышев тәһлил етдији материала гәрибә бир диггәтсизликлә вә тәнгидсиз јанашмыш, буна көрә дә бир сыра ән кобуд сәһвләр бурахмышдыр. «Сијаһы» рәгәмләрини онун өз әмәкдашлары илә бирликдә һесабламаларына кәлдикдә исә, демәлијик ки, ч. Карышев тамам јекунлары чап етмәдијинә көрә, јә'ни бүтүн губернијалар вә истеһсал саһәләриндә фабрикләрин, фәһләләрин сајыны вә истеһсал мәбләғини көстәрмәдијинә көрә бу һесабламаларын статистика гијмәти чох азалыр (доғрудур, көрүнүр, ч. Карышев бу рәгәмләри һесабламышдыр; бунларын тамамилә чап едилмәси, бир тәрәфдән, јохлама үчүн имкан јарадарды, дикәр тәрәфдән дә, «Сијаһы»дан истифадә едәнләрин һамысына бөјүк фајда верәрди). Беләликлә, материалын халис статистика нөгтеји-нәзәриндән тәһлили чох гырыг-кәсик, натамам, гејри-мүнтәзәм олмуш, ч. Карышевин әлдә етмәјә тәләсдији нәтичәләр исә, әксәриҗҗәтлә, рәгәмләрә пис јанашмаг нүмунәсидир.

Бизим фабрик-завод статистикамызын индики вәзијјәтинә даир јухарыда гаршыја гојдуғумуз мәсәләјә кечәрәк, һәр шејдән әввәл демәлијик ки, әкәр «истеһсал саһәләри һаггында долғун вә дүрүст статистика

мә'луматы олмасы» «чох зәруридирсә» («Сијаһы»нын «кириш»индә белә јазылмышдыр вә бунунла да разылашмамаг олмаз), онда белә бир мә'луматы әлдә етмәк үчүн сәнаје дүзкүн тәшкил олунмуш гајдада сијаһыја алынмалыдыр, бу иш мүәјјән вахтларда тәкрар олунмалы; бүтүн вә һәр чүр сәнаје мүәссисәләри вә ишләрини гејд етмәлидир. Әкәр әһалинин мәшғәләләри һаггында 1897-чи ил јанварын 28-дә кечирилән биринчи халг сијаһысында[9] әһалинин мәшғулијјәти һаггында верилән мә'лумат гәнаәтбәхш оларса вә әтрафлы сурәтдә тәһлил едиләрсә, сәнајенин сијаһыја алынмасыны хејли асанлашдырмыш олар. Нә гәдәр ки бу чүр сијаһылар тутулмамышдыр, анчаг бә'зи ири сәнаје мүәссисәләринин гејдә алынмасындан бәһс едилә биләр. Бу кими ири мүәссисәләр һаггында (кениш јајылмыш терминолокијаја көрә «фабрик вә заводлар» һаггында) статистика мә'луматы топламаг вә тәһлил етмәк үчүн ишләдилән мүасир систем сон дәрәчә јарытмаз һесаб олунмалыдыр. Бунун биринчи нөгсаны фабрик-завод статистикасынын мүхтәлиф «идарә саһәләри» арасында бөлүнмәси вә бүтүн фабрик вә заводлар һаггында бүтүн мә'луматын топланмасыны, јохланылмасыны вә тәһлилини мәркәзләшдирән ајрыча халис статистика идарәсинин олмамасыдыр. Русијада мүасир фабрик-завод статистикасынын мә'луматыны тәһлил едиркән, мүхтәлиф (хүсуси гејдәалма үсул вә методлары вә саирәси олан) «идарә саһәләринин» һәр истигамәтдә кечән сәрһәдләри илә парчаланмыш бир әразі көрүрсән. Һәтта белә олур ки, бу сәрһәд мүәјјән бир фабрик вә ја заводун ичәрисиндән кечир вә нәтичәдә бир заводун бир шө'бәси (мәсәлән, чугунтөкмә шө'бәси) мә'дән департаментинә, дикәр шө'бәси исә (мәсәлән, дәмир мә'мулаты һазырлајан шө'бә) тичарәт вә мануфактуралар департаментинә табедир. Ајдындыр ки, бу һал мә'луматдан истифадә етмәји нә гәдәр чәтинләшдирир вә бу мүрәккәб мәсәләјә кифајәт гәдәр фикир вермәјән тәдгигатчылар нә кими сәһвләрә јол верә биләрләр (вә верирләр). Хүсусән мә'луматын јохланылмасы һаггында демәк лазымдыр ки, мә'лум олдуғу кими, фабрик мүфәттишлији

heч вахт бүтүн фабрикчиләрин вердикләри бүтүн мә'луматын һәгигәтә мүвафиг олдуғуну јохламаг игтидарында олмајачагдыр. Мүасир типли систем шәраитиндә (јә'ни мә'лумат хүсуси акентләр дәстәси тәрәфиндән тәртиб олунан сијаһы васитәси илә дејил, фабрикчиләрә сорғу вәрәгәләри көндәрмәк васитәси илә топланылдығы бир шәраитдә) әсас диггәт она верилмәлидир ки, мәркәзи статистика идарәси бүтүн фабрик вә завод саһибләри илә *билаваситә* әлагәјә кирсин, — верилән мә'луматын *бир чүр олмасына* даим нәзарәт етсин, бу мә'луматын долғун олмасы, сорғу вәрәгәләринин аз-чох әһәмијјәтли сәнаје мәркәзләринин *һамысына* көндәрилмәси гајғысына галсын, — јекчинс олмајан мә'луматын тәсадүфән дахил едилмәсинә јол вермәсин, програмын мүхтәлиф шәкилдә тәтбиг вә тәфсир олунмасына јол вермәсин. Мүасир системин икинчи әсас нөгсаны, мә'лумат топламаг програмынын әсла мүкәммәл тәртиб едилмәмәсидир. Әкәр бу програм дәфтәрханаларда тәртиб олунуб мүтәхәссисләр тәрәфиндән тәнгид едилмәсә вә (хүсусилә әһәмијјәтлиси дә одур ки) мәтбуатда әтрафлы мүзакирә олунмаса, онда топланылан мә'лумат heч вахт аз-чох мүкәммәл вә јекчинс *ола билмәз*. Мәсәлән, биз көрдүк ки, инди програмын һәтта әсас мәсәләси, јә'ни «фабрик вә завод» анлајышынын нәдән ибарәт олдуғу мәсәләси нечә јарытмаз һәлл едилир. Сәнаје мүәссисәләринин сијаһыја алынмадығы бир һалда, мә'лумат сәнаје саһибләринин өзләриндән (полис васитәси илә, фабрик мүфәттишлији вә с. васитәси илә) топландығы бир систем шәраитиндә «фабрик вә завод» анлајышы мүтләг тамамилә дүрүст мүәјјән едилмәли вә бу анлајыша јалныз чох ири мүәссисәләр дахил едилмәлидир ки, *бунларын бирини дә бурахмадан һамысынын һәр јердә* гејдә алына биләчәјинә әмин олмаг мүмкүн олсун. Һазырда гәбул едилмиш «фабрик-завод мүәссисәләри» тә'рифинин әсас үнсүрләри, көрүнүр, кифајәт гәдәр дүзкүн сечилмишдир: 1) *мүәссисәдә* фәһләләрин сајы 15-дән аз олмамалыдыр (һәм дә јардымчы фәһләләри әсил мә'нада фабрик-завод фәһләләриндән ајырмаг, бир илдә ишләјән фәһләләрин орта һесабла сајыны вә

и. а. мүәјјән етмәк мәсәләси ишләниб һазырланмалыдыр) вә 2) бухар мүһәррики олмалыдыр (һәтта фәһләләрин сајы аз олдугда да). Тәәссүф ки, бу әламәтләрә тамамилә гејри-мүәјјән олан башга әламәтләр дә әлавә едилмишдир, һалбуки бу тә'риф кенишләндирилдикдә сон дәрәчә еһтијатлы олмаг лазымдыр. Мәсәлән, әкәр су мүһәррики илә ишләјән чох ири мүәссисәләри дә гејдә алмамаг мүмкүн дејилдирсә, онда тамамилә дүрүст көстәрмәк лазымдыр ки, бу гәбилдән олан мәһз һансы мүәссисәләр гејдә алынмалыдыр (мүһәррикин күчү филан гәдәрдән ашағы олмамалыдыр, јахуд фәһләләрин сајы филан гәдәрдән аз олмамалыдыр вә с.). Әкәр бә'зи истеһсал саһәләриндә даһа кичик мүәссисәләрин дә һесаба алынмасы лазым сајыларса, онда һәмин истеһсал саһәләри тамамилә дүрүст садаланмалы вә «фабрик-завод мүәссисәси» анлајышынын дикәр ајдын әламәтләри көстәрилмәлидир. «Фабрик-завод» мүәссисәләринин «кустар» вә ја «кәнд тәсәррүфаты» мүәсснсәләри илә бирләшиб гарышдығы истеһсал саһәләрини (кечәчилик, кәрпич, көн, унүјүтмә, јағ истеһсалы вә бир чох башгалары) хүсуси фикир верилмәлидир. Зәнимизчә, «фабрик вә завод» анлајышы үчүн инди көстәрилән ики әламәт һеч бир һалда кенишләндирилмәмәлидир, чүнки мә'лумат топланмасынын мүасир системи шәраитиндә һәтта бу кими нисбәтән ири мүәссисәләр дә, чәтин ки, һеч бир бурахылыша јол верилмәдән гејдә алына билсин. Бу системин дәјишдирилмәси исә ја гисмән вә әһәмијјәтсиз дәјишикликләрдән, ја да сәнајени тамамилә сијаһыја алмагдан ибарәт ола биләр. Мә'луматын кенишлији мәсәләсинә, јә'ни сәнајечиләрә верилән суалларын сајына кәлдикдә исә, бурада да сәнајени сијаһыја алмаг илә мүасир типли статистика арасында әсаслы фәрг гојмаг лазым кәлир. Анчаг биринчи һалда мә'луматын долғун олмасына чалышмаг мүмкүн вә лазымдыр (мүәссисәнин тарихи, онун әтрафдакы мүәссисәләрә вә әтрафдакы әһалијә мүнасибәти, ишин тичарәт тәрәфи, хаммал вә јардымчы материаллар, мәһсулун мигдары вә нөвү, әмәк һаггы, иш күнү, нөвбәләр, кечә иши, иш вахтындан артыг ишләмәк мәсәләләри вә саирә вә саирә).

Икинчи һалда исә чох еһтијатлы олмаг лазым кәлир: јарымчыг, шүбһәли вә мүгајисә едилә билмәјән чох мә'лумат топламагданса, нисбәтән дүрүст, нисбәтән там вә јекчинс олан аз мә'лумат топламаг даһа јахшыдыр. Анчаг ичра механизмләри вә мә'мулатын мигдары һаггында суаллар әлавә етмәк шүбһәсиз лазымдыр.

Бизим фабрик-завод статистикамызын сон дәрәчә јарытмаз олдуғундан данышаркән, биз бунунла һеч дә демәк истәмирик ки, һәмин статистиканын вердији мә'лумат диггәтә вә тәһлилә лајиг дејилдир. Тамамилә әксинә. Биз мүасир системин нөгсанларыны әтрафлы сурәтдә арашдырдыг ки, мә'луматы хүсуси диггәтлә тәһлил етмәк лазым кәлдијини көстәрәк. Бу тәһлилин башлыча вә әсас мәгсәди буғданы зибилдән ајырмаг, нисбәтән јарарлы материалы јарарсыз материалдан ајырмаг олмалыдыр. Көрдүјүмүз к[illegible] ч. Карышевин (вә бир чох башгаларынын) башлыча сәһви мәһз ондадыр ки, буну етмәмишдир. «Фабрик вә завод» рәгәмләри ән аз дүрүст олан рәгәмләрдир вә габагчадан диггәтлә тәһлил едилмәсә (даһа ири мүәссисәләр ајрылмаса вә саирә) әсла ишләдилә билмәз. Фәһләләрин сајы вә истеһсал мәбләғи һаггындакы мә'лумат, үмуми јекунларда хејли дүрүстдүр (лакин һансы истеһсал саһәләринин һесабландығыны вә нә чүр һесабландығыны, истеһсал мәбләғинин нә чүр мүәјјән едилдијини вә саирәни чидди сурәтдә арашдырмаг лазымдыр). Даһа әтрафлы јекунлар көтүрүлдүкдә исә, ола билсин мә'луматы мүгајисә етмәк мүмкүн олмаз вә бу мә'луматын ишләдилмәси сәһвләрә сәбәб олар. Русијада фабрикләрин сајча азалдығы вә фабрик-завод фәһләләри сајынын (әһалијә нисбәтән) азалдығы һаггындакы нағылларын, — халгчыларын бу гәдәр сә'ләјајдыглары нағылларын мејдана кәлмәсинә сәбәб анчаг бүтүн бу чәһәтләрә е'тинасызлыг көстәрилмиш олмасыдыр.

Материалын тәһлил олунмасынын өзүнә кәлдикдә исә, бурада, шүбһәсиз, ајрыча һәр бир фабрик һаггында олан мә'лумат, јә'ни карточка мә'луматы әсас көтүрүлмәлидир. Бу карточкалар, һәр шејдән әввәл, әразн ваһидләринә көрә груплашдырылмалыдыр. Гу-

бернија — чох бөјүк ваһиддир. Сәнајенин јерләшмәси мәсәләси мүһүм мәсәлә олдуғу үчүн ајры-ајры шәһәрләрә, гәсәбәләрә, кәндләрә вә сәнаје мәркәзләри вә ја рајонлары тәшкил едән кәнд групларына көрә груплашдырмағы тәләб едир. Сонра, истеһсал саһәләринә көрә груплашдырмаг лазымдыр. Бу чәһәтдән бизим фабрик-завод статистикамыздакы јени систем, зәнними-зчә, арзуедилмәз бир дәјишиклик едәрәк, 60-чы илләрдән (вә даһа габагдан) һөкм сүрән көһнә истеһсал бөлмәләри илә әлагәни тамам кәсмишдир. «Сијаһы» истеһсал саһәләрини јени үсулла 12 бөлмәјә ајырмышдыр: әкәр бурада анчаг бөлмәләрдә верилән мә'лумат көтүрүлсә, ән мүхтәлиф характерли истеһсал саһәләрини әһатә едән вә бунлары гатыб-гарышдыран (маһуд вә кечә, тахта-шалбан вә мебел, кағыз вә мәтбәә, чугунтөкмә вә зәркәрлик, кәрпич вә чини, көн вә мум, јағ вә гәнд, пивә вә түтүн истеһсалы вә и. а.) һәддән артыг кениш бир чәрчивә алынмыш олур. Бүтүн бу бөлмәләри әтрафлы сурәтдә истеһсаллара бөлдүкдә исә, олдугча хырда групплар (Микулинин ситат кәтирилән әсәринә бах), *үч јүздән артыг* груп әмәлә кәлир! 10 бөлмәси вә 100-ә гәдәр (1890-чы ил «Көстәричи»синә көрә 91) истеһсал саһәси олан көһнә систем бизә даһа мүнасиб көрүнүр. Сонра, фабрикләри *фәһләләрин сајына көрә, мүһәррикләрин нөвүнә* вә *истеһсалын һәчминә көрә* груплашдырмаг лазымдыр. Сәнајенин вәзијјәтини вә инкишафыны өјрәнмәк үчүн вә мөвчуд материалдан нисбәтән јарарлы вә јарарсыз мә'луматы ајырд етмәк үчүн бу груплашдырма сырф нәзәри чәһәтдән дә чох зәруридир. Белә груплашдырманын (әразн грvплары вә истеһсал груплары дахилиндә зәрури олан груплашдырманын) олмамасы — фабрик-завод статистикасына даир индики нәшрләримизин ән бөјүк нөгсаныдыр, чүнки бунлар чох вахт тамамилә сахта олан вә кобуд сәһвләрә апарыб чыхаран јалныз «орта рәгәмләри» мүәјјән етмәјә имкан верир. Нәһајәт, бүтүн бу әламәтләрә көрә груплашдырма, һәр бир групда (вә јарымгрупларда) мүәссисәләрин сајыны мүәјјән етмәклә кифајәтләнмәмәли, һәр бир груп үчүн истәр бухарла ишләјән, истәрсә дә

әл илә ишләјән мүәссисәләрдә вә и. а. мүтләг һәм фәһләләрин сајыны, һәм дә истеһсалын мәбләғини һесабламалыдыр. Башга сөзлә десәк, *груп* чәдвәлләриндән башга, *гураһыг* чәдвәлләр дә лазымдыр.

Белә бир тәһлилин һәддән артыг зәһмәт тәләб едәчәјини зәнн етмәк сәһв оларды. Чүз'и бүдчәси вә азачыг ишчиләри олан земство статистика бүролары һәр бир гәза үчүн даһа мүрәккәб ишләр көрүр; һәмин бүролар 20, 30 вә 40 мин ајрыча карточка тәһлил едирләр (бүтүн Русијада нисбәтән ири «фабрик-завод» мүәссисәләринин сајы исә, еһтимал ки, 15—16 миндән артыг олмаз); һәм дә һәр бир карточкадакы мә'луматын һәчми мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә кенишдир: земство статистикасы мәчмуәләриндә шагули сүтунлар бир нечә јүз олур, һалбуки, мәсәлән, «Сијаһы»да бунларын сајы ијирмидән дә аздыр. Буна бахмајараг, ән јахшы земство статистикасы мәчмуәләри јалныз мүхтәлиф әламәтләрә көрә груп чәдвәлләри дејил, һәмчинин гурашыг чәдвәлләр, јә'ни мүхтәлиф әламәтләрин бирләшмәсини көстәрән чәдвәлләр дә верир.

Мә'луматын бу чүр тәһлили, әввәлән, игтисад елми үчүн лазыми материал верәрди. Икинчиси, нисбәтән јарарлы мә'луматын јарарсыз мә'луматдан ајрылмасы мәсәләсини гәти һәлл етмиш оларды. Мә'луматын бу чүр тәһлил едилмәси нәтичәсиндә бә'зи истеһсал саһәләриндә, губернијаларда, програмын бә'зи маддәләри вә саирәдә мә'луматын тәсадүфи характери дәрһал ашкара чыхарды. Нисбәтән мүкәммәл, доғру вә јекчинс материалы ајырмаг имканы әлдә едилмиш оларды. Бу кејфијјәтләрин кәләчәк заман үчүн нечә тә'мин едилә биләчәји һаггында гијмәтли көстәришләр алынмыш оларды.

1898-чи илин августунда, августун 26-дан (сентјабрын 7-дән) әввәл јазылмышдыр

1898-чи илдә бу мәчмуәдә чап едилмишдир: Владимир Илјин «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр». СПБ.

Мәчмуәнин мәтниндән чап олунур

РЕСЕНЗИЈА

А. Богданов. **Игтисад елминин гыса курсу.** *Москва, 1897. А. Муриновanын китаб мағазасы нәшриjjаты. 290 сәһифә. Гиjмәти 2 манат.*

Ч-б Богдановун китабы игтисади әдәбиjjатымызда диггәтәлажиг бир һадисәдир; бу (китабын мүгәддимәсиндә мүәллифин «үмид етдиjи» кими), башга дәрсликләр арасында нәинки «фајдасыз дејил», һәтта онларын ән јахшысыдыр. Буна көрә дә биз, бу мәгаләмиздә охучуларын диггәтини һәмин әсәрин бөjүк мәзиjjәтләринә чәлб етмәк вә фикримизчә, кәләчәк нәшрләрдә јахшылашдырыла биләчәк бә'зи әһәмиjjәтсиз нөгтәләри гејд етмәк ниjjәтиндәjик; күман едилмәлидир ки, охучу күтләсинин игтисади мәсәләләрә бөjүк мараг көстәрдиjи бир шәраитдә, бу фајдалы китабын кәләчәк нәшрләрини чох көзләмәк лазым кәлмәjәчәкдир.

Ч-б Богдановун «курсунун» башлыча мәзиjjәти — олдугча чох вә олдугча кениш мәсәләләрдән бәһс едән китабын истигамәтинин биринчи сәһифәдән ахырынчы сәһифәjә гәдәр там ардычыллыгындан ибарәтдир. Мүәллиф лап башдан сиjаси игтисада «истеһсал вә бөлкү саһәсиндәки ичтимаи мүнасибәтләри өз инкишафы һалында тәдгиг едән бир елм» (3) кими ајдын вә дүрүст тә'риф верир вә һәмин бахышдан һеч бир jердә кери чәкилмир; һалбуки «истеһсал саһәсиндәки ичтимаи мүнасибәтләрдән» дејил, үмумиjjәтлә истеһсалдан бәһс едән вә өз галын китабларыны мәзмунсуз вә ичтимаи елмә гәтиjjән дәхли олмаjан бир jығын бајағы сөз вә мисалларла долдурап сиjаси игтисад алим профессорлары һәмин бахышы чох вахт олдугча пис баша дү-

шүрләр. Мүәллиф чох вахт дәрсликләрин тәртибчиләрини «тә'рифләр» ичад етмәк вә һәр бир тә'рифин ајры-ајры әламәтләрини тәһлил етмәк ишиндә усталашмаға тәһрик едән схоластикадан узагдыр, һәм дә мүәллифин ифадә ајдынлығы бундан нәинки һеч бир шеј итирмир, әксинә, даһа да газаныр; одур ки, охучу, мәсәлән, *капитал* кими бир категорија һаггында, онун һәм ичтимаи, һәм дә тарихи мә'насы нөгтеји-нәзәриндән ајдын бир тәсәввүр һасил етмиш олачагдыр. Ч-б Богдановун «курсунда» сијаси игтисадын шәрһ едилмәси гајдасы, һәмин елмә ичтимаи истеһсалын тарихән инкишаф едән укладлары һаггында бир елм кими бахмаг әсасы үзәриндә гурулмушдур. Мүәллиф әввәлдә елм һаггында гыса бир «үмуми мә'лумат» (сәһ. 1—19) вә ахырда гыса шәкилдә «игтисади көрүшләрин тарихини» верәрәк (сәһ. 235—290), елмин мәзмунуну «В. Игтисади инкишаф просеси» бөлмәсиндә шәрһ едир, һәм дә (дәрсликләрин чохунда едилдији кими) бир еһкам кими шәрһ етмәк дејил, бир-биринин ардынча кәлән игтисади инкишаф дөврләринин, јә'ни: ибтидаи гәбилә коммунизми дөврүнүн, көләлик дөврүнүн, феодализм вә сехләр дөврүнүн вә, нәһајәт, капитализмин характеристикасы шәклиндә шәрһ едир. Сијаси игтисады мәһз бу чүр шәрһ етмәк лазымдыр. Бәлкә дә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, бунунла мүәллиф ејни нәзәри бөлмәни (мәсәлән, пул һаггындакы бөлмәни) лабүд олараг мүхтәлиф дөврләр арасында парчаламалы вә тәкрарлара јол вермәли олур. Лакин халис формал маһијјәтдә олан бу нөгсан тарихи шәрһин әсас мәзијјәтләри гаршысында нәзәрә чарпмаз олур. Һәм дә бу бир нөгсандырмы? Бурада чох чүз'и тәкрарлара јол верилмишдир ки, бунлар да өјрәнмәјә јени башлајан үчүн фајдалыдыр, чүнки өјрәнмәјә јени башлајан хүсусилә мүһүм мүддәалары даһа мөһкәм мәнимсәјир. Мәсәлән, пулун мүхтәлиф вәзифәләринин игтисади инкишафын мүхтәлиф дөврләринә аид едилмәси өјрәнән шәхсә ајдын көстәрир ки, бу вәзифәләрин нәзәри тәһлили мүчәррәд фикир јеритмәк үзәриндә дејил, бәшәријјәтин тарихи инкишафында һәгигәтән баш вермиш һадисәләрин дүрүст тәдгиг едилмәси үзә-

риндә гурулмушдур. Ичтимаи тәсәррүфатын ајры-ајры, тарихән мүәјјән укладлары һаггында даһа бүтөв бир тәсәввүр һасил едилир. Иш бурасындадыр ки, сијаси игтисад дәрслијинин бүтүн вәзифәси дә бу елми өјрәнән шәхсә ичтимаи тәсәррүфатын мүхтәлиф системләри һаггында вә һәр системин башлыча хүсусијјәтләри һаггында әсас анлајышлары вермәкдән ибарәтдир; бүтүн вәзифә ондан ибарәтдир ки, ибтидаи дәрслији мәнимсәмиш олан адамын әлиндә, бу фәнни өјрәнмәкдә давам етмәк үчүн е'тибарлы бир васитә олсун, бу адам мүасир ичтимаи һәјатын ән мүһүм мәсәләләринин игтисад елми мәсәләләри илә ән сых сурәтдә бағлы олдуғуну анлајараг, бу чүр тәдгигә гаршы онда мараг ојансын. Сијаси игтисад дәрсликләринин јүздә дохсан доггуз һалда чатышмајан чәһәти дә мәһз будур. Бу дәрсликләрин нөгсаны һәлә тәкчә онда дејилдир ки, бунлар ичтимаи тәсәррүфатын адәтән јалныз бир системи (мәһз капитализм) илә кифајәтләнир, ән чохү ондадыр ки, охучунун диггәтини бу системин әсас хүсусијјәтләри үзәриндә чәмләшдирмәји бачармыр; һәмин системин тарихи әһәмијјәтини ајдын мүәјјән етмәји, бир тәрәфдән, онун мејдана кәлмәси просесини (вә шәрантини), о бири тәрәфдән исә, онун кетдикчә инкишаф етмәк тәмајүлүнү көстәрмәји бачармыр; мүәјјән ичтимаи тәсәррүфат системинин тәркиб һиссәләри олмаг е'тибары илә, бу системин әсас хүсусијјәтләринин тәзаһүрләри олмаг е'тибары илә, мүасир тәсәррүфат һәјатынын ајры-ајры чәһәтләрини вә ајры-ајры һадисәләрини көстәрмәји бачармыр; охучуја е'тибарлы бир дәрслик вермәји бачармырлар, чүнки адәтән там ардычыллыгла бир истигамәт көтүрмүр; нәһајәт, өјрәнән шәхси марагландырмағы бачармыр, чүнки игтисади мәсәләләрин әһәмијјәтини сон дәрәчә мәһдуд вә рабитәсиз һалда баша дүшәрәк игтисади, сијаси, әхлаги вә и. а. «амилләри» «шаиранә бир сәлигәсизликлә» јерләшдирир. Јалныз *тарихин материалистчәсинә анлашыллмасы* бу гарма-гарышыглығы ајдынлашдырыр вә инсанын бүтүн ичтимаи һәјатынын хүсуси укладынын бүнөврәси олмаг е'тибары илә ичтимаи тәсәррүфатын хүсуси ук-

ладына кениш, рабитәли вә дүшүнчәли бир нәзәрлә бахмаға имкан јарадыр.

Ч-б Богдановун «курсунун» ән бөјүк мәзиҗҗәти дә мүәллифин ардычыл сурәтдә тарихи материализм нөгтеји-нәзәриндә дурмасындадыр. О, игтисади инкишафын мүәҗҗән дөврүнүн характеристикасыны вериркән, һәмин игтисади гурулушун әсас хүсусиҗҗәтләри илә *әлагәдар* олараг сијаси гајдаларын, аилә мүнасибәтләринин, ичтимаи фикрин әсас чәрәјанларыныш очеркини адәтән «һекаје шәклиндә» верир. Мүәллиф мүәҗҗән игтисади гурулушдан чәмиҗҗәтин синифләрә бөлүнмәсинин нечә төрәдијини ајдынлашдырараг көстәрир ки, *бу синифләр* һәмиш тарихи дөврүн сијаси, аилә, мән'әви һәјатында өзләрини нечә көстәрмишләр, бу синифләрин мәнафеји мүәҗҗән игтисади мәктәбләрдә нечә әкс олунмушдур, мәсәлән, капитализмин јүксәлән хәтлә инкишафы мәнафејини азад рәгабәт мәктәби, даһа сонракы дөврдә исә јенә һәмин синфин мәнафејини вулгар игтисадчылар мәктәби (284), мәдаһлыг мәктәби нечә ифадә етмишдир. Мүәллиф тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, тарихи мәктәб (284) вә катедер-реформерләр мәктәби («реалист», вә ја «тарихи-етик» мәктәб) мүәҗҗән синифләрин вәзиҗҗәти илә әлагәдардыр вә һүгуги-сијаси тә'сисатларын «гејри-синфи» мәншәји вә әһәмиҗҗәти һаггында мәзмунсуз вә сахта тәсәввүрү (288) олан бу «мәктәби» «күзәштләр мәктәби» (287) һесаб етмәк лазым кәлир. Мүәллиф, Сисмонди вә Прудонун нәзәриҗҗәләрини дә капитализмин инкишафы илә әлагәләндирир, онларын өзләрини әсаслы олараг хырда буржуа игтисадчылары сырасына дахил едир, — онларын идеҗаларынын көкүнү капитализм чәмиҗҗәтинин «орта, кечичи бир јер» (279) тутан хүсуси синфинин мәнафеји тәшкил етдијини көстәрир вә белә идеҗаларын мүртәче рол ојнадығыны гәти тәсдиг едир (280—281). Өз көрүшләринин ардычыллығы вә тәсәрруфат һәјатынын ајры-ајры чәһәтләрини мүәҗҗән игтисади гурулушун әсас хүсусиҗҗәтләри илә әлагәли сурәтдә тәһлил етмәји бачармасы сајәсиндә мүәллиф, мүәссисәнин мәнфәәтиндә фәһләләрин иштиракы («саһибкар үчүн чох надир һалларда әлвә-

ришли ола билән» «әмәк һаггы формаларындан» бири (сәһ. 132—133), јахуд «капиталист мүнасибәтләри дахилиндә тәшәккүл тапараг», «әслиндә јалныз хырда буржуазијаны артыран» (187) истеһсал үсүлләри кими һадисәләрин мә'насыны дүзкүн мүәјјән етмишдир.

Биз билирик ки, Ч. Богдановун «курсунун» мәһз бу хүсусијјәтләри бир чох е'тиразлара сәбәб олачагдыр. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бундан Русијадакы «етик-сосиоложи» мәктәбин нүмајәндәләри вә тәрәфдарлары наразы галачаглар[10]. «Тарихи игтисади нөгтеји-нәзәрдән анламаг мәсәләсинин халис академик бир мәсәлә олдуғуну»* күман едәнләр вә даһа бир чох башгалары да наразы галачаглар... Лакин партија наразылыгы дејилән бу наразылыгдан әлавә, еһтимал, буну да көстәрәчәкләр ки, мәсәләләрин кениш гојулушу, 290 сәһифәчикдә һәм гәбилә ичмасындан вә вәһшиләрдән башламыш капиталист картел вә трестләринә гәдәр игтисади инкишафын бүтүн дөврләриндән, һәм гәдим дүнјанын вә орта әсрләрин сијаси вә аилә һәјатындан, һәм дә игтисади көрүшләр тарихиндән бәһс едән «гыса курсун» сон дәрәчә јығчам верилмәсинә сәбәб олмушдур. Ч-б А. Богдановун шәрһи, әсәринин мүгәддимәсиндә өзүнүн дә көстәрдији вә өз китабыны ачыгча «конспект» адландырдығы кими, доғрудан да, сон дәрәчә јығчамдыр. Шүбһә јохдур ки, мүәллифин ән чох тарихи характердә олан фактлара, бә'зән дә нәзәри игтисадын даһа әтрафлы мәсәләләринә аид јығчам гејдләриндән бә'зиләри, сијаси игтисад илә таныш олмаға јени башлајан охучу үчүн ајдын олмајачагдыр. Лакин бизә белә кәлир ки, бунун үчүн мүәллифи тәгсирләндирмәк олмаз. Һәтта бизи парадоксчулугда тәгсирләндирә биләчәкләриндән горхмајараг дејә биләрик ки, бу кими гејдләрин олмасыны биз тәһлил етдијимиз китабын нөгсаны дејил, мәзијјәти һесаб етмәјә маилик. Доғрудан да, мүәллиф һәр бир белә гејди әтрафлы сурәтдә шәрһ вә изаһ едиб әсасландырмаг фикриндә олсајды, онун әсәри һәддән артыг шишмиш оларды ки,

* «Русскаја Мысл»[11] журналынын ичмалчысы бу фикирдәдир (1897-чи ил, нојабр, библиографија шө'бәси, сәһ. 517). Нә мәзәли адамлар вармыш!

бу да гыса дәрслик вәзифәләринә гәтијјән ујғун олмазды. Һәм дә игтисади инкишафын бүтүн дөврләри һаггында вә Аристотелдән тутмуш Вагнерә гәдәр игтисади көрүшләрин тарихи һаггында мүасир елмин бүтүн мә'луматыны һеч бир курсда, һәтта ән галын бир курсда да вермәк мүмкүн дејилдир. Әкәр мүәллиф бүтүн бу кими гејдләри чыхарыб атсајды, онун китабы сијаси игтисадын чәрчивәси вә әһәмијјәтини мәһдудлашдырмаг нәтичәсиндә мүтләг итирмиш оларды. Зәннимизчә, һазыркы шәклиндә бу јығчам гејдләр, һәмин конспектлә дәрс дејәнләрә дә, охујанлара да даһа чох фајда верәр. Биринчиләр һаггында данышмаг артыгдыр. Икинчиләр бу гејдләрин мәчмусунда көрәчәкләр ки, сијаси игтисады, габагчадан һеч бир билик әлдә етмәдән, тарихин, статистиканын вә саирәнин олдугча чох вә олдугча мүһүм мәсәләләри илә таныш олмадан бир тәһәр mir nichts dir nichts* өјрәнмәк олмаз. Ону өјрәнән шәхсләр көрәчәкләр ки, чох вахт һејрәт едиләчәк дәрәчәдә «асан јазылмыш», ејни заманда һејрәт едиләчәк дәрәчәдә мәзмунсуз вә бош дәрслик вә курслардан бири вә ја һәтта бир нечәси васитәси илә ичтимаи тәсәррүфатын инкишафы вә ичтимаи һәјата онун тә'сири мәсәләләри илә таныш олмаг мүмкүн дејилдир; онлар көрәчәкләр ки, тарихин вә мүасир керчәклијин ән мүһүм мәсәләләри игтисади мәсәләләрлә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр вә бу мәсәләләрин көкләри ичтимаи истеһсал мүнасибәтләриндәдир. Һәр бир дәрслијин башлыча вәзифәси мәһз бундан, јә'ни шәрһ олунан фәннә даир әсас мә'луматы вермәкдән вә ону һансы истигамәтдә даһа әтрафлы өјрәнмәк лазым кәлдијини вә бу өјрәнмәнин нә үчүн вачиб олдуғуну көстәрмәкдән ибарәтдир.

Инди гејдләримизин икинчи һиссәсинә, јә'ни чı. Богдановун китабынын, зәннимизчә, дүзәлдилмәси вә ја тамамланмасы лазым кәлән јерләрини көстәрмәјә кечәк. Үмид едирик ки, мөһтәрәм мүәллиф бу гејдләрин хырдачылығындан вә һәтта ирадчылығындан шикајәт-

* Каутскинин «Marx's Ockonomische Lehren» («К. Марксын игтисад тә'лими». *Ред.*) адлы мәшһур китабынын мүгәддимәсиндә чох сәрраст олараг сөјләдији кими,

ләнмәз: конспектдә ајры-ајры чүмләләрин вә һәтта ајры-ајры сөзләрин, мүфәссәл вә әтрафлы шәрһдә олдуғундан мүгајисәедилмәз дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Ч-б Богданов үмумијјәтлә, әсас тутдуғу игтисади мәктәбин терминолокијасына риајәт едир. Лакин, дәјәр формасындан данышаркән, бу термини: «мүбадилә формулу» ифадәси илә әвәз едир (с. 39 вә сонракылар). Бизчә, бу ифадә мүнасиб дејилдир; «дәјәр формасы» термини гыса дәрсликдә доғрудан да мүнасиб дејилдир вә онун әвәзиндә: мүбадилә формасы вә ја мүбадиләнин ибтидаи пилләси демәк бәлкә даһа јахшы оларды, јохса һәтта «мүбадиләнин 2-чи формулунун һаким олмасы» (43) (?) кими ифадәләрә тәсадүф олунур. Мүәллиф капиталдан бәһс едиркән капиталын үмуми формулуну көстәрмәји әбәс јерә нәзәрдән гачырмышдыр, һалбуки һәмин формул өјрәнән шәхсә тичарәт вә сәнаје капиталынын јекчинслијини өјрәнмәкдә јардым едә биләрди. — Мүәллиф капитализмин характеристикасыны вериркән тичарәт-сәнаје әһалисинин әкинчи әһали һесабына артмасы вә әһалинин бөјүк шәһәрләрә топланмасы мәсәләсиндән үстүндән кечмишдир; бу гүсур она көрә даһа чох һисс олунур ки, мүәллиф орта әсрләрдән данышыркән, кәнд илә шәһәрин мүнасибәти мәсәләси үзәриндә әтрафлы дајанмышдыр (63—66), мүасир шәһәр һаггында исә, кәнди шәһәрин өзүнә табе етмәсинә даир икичә кәлмә илә кифајәтләнмишдир (174). — Мүәллиф сәнајенин тарихиндән данышыркән, «капиталист истеһсалынын ев системини»* там гәтијјәтлә «сәнәтдән мануфактураја доғру кедән јолун ортасына» гојур (сәһ. 156, 6-чы *тезис*). Бу мәсәләнин белә бәситләшдирилмәси, зәнниимизчә, о гәдәр дә мүнасиб дејилдир. «Капитал»ын мүәллифи, капиталист үсулу илә евдә иш көрдүрмәји машынлы сәнаје бөлмәсиндә тәсвир едәрәк, билаваситә бу ики, көһнә әмәк формаларына машынлы сәнајенин ислаһедичи тә'сир көстәрмәсинин нәтичәси һесаб едир. Доғрудан да, мәсәлән, һәм Авропада, һәм дә Русијада

* Сәһ. 93, 95, 147, 156. Бизә елә кәлир ки, мүәллиф Корсак тәрәфиндән әдәбијјатымыза кәтирилмиш «ири истеһсалын ев системи» ифадәсини дүзкүн олараг бу терминлә әвәз етмишдир.

hазыр палтар сәнаjесиндә hаким олан бу кими ев иши формаларыны hеч бир вәчhлә «сәнәтдән мануфактураjа доғру кедән jолун ортасында» гojмаг олмаз. Бу формалар, капитализмин тарихи инкишафында мануфактурадан *сонра* кәлир вә, зәннимизчә, бу хүсусда бир-ики кәлмә сөjләмәк лазым иди. — Капитализмин машын дөврү hаггындакы* фәсилдә нәзәрә чарпан гүсур, ehтиjат ордусу вә капиталист әhали артыглығы hаггында, бу әhали артыглығыны машынлы сәнаjенин доғурдуғу hаггында, сәнаjенин тсикл шәклиндәки hәрәкәтиндә онун әhәмиjjәти hаггында, онун башлыча формалары hаггында параграфын олмамасыдыр. Мүәллифин 205 вә 270-чи сәhифәләрдә бу hадисәләри өтәри гejд етмәси, шүбhәсиз, кифаjәт дejилдир. — Мүәллифин «сон jарым әср әрзиндә «мәнфәәтин рентадан daha сүр'әтлә артдығы» (179) hаггындакы иддиасы hәддән артыг чәсарәтли иддиадыр. Рентанын бүтүн вә hәр чүр шәраитдә daha сүр'әтлә артмага олан үмуми мejлини (hәтта тахыл гијмәти дүшдүкдә дә рентанын артмасы мүмкүндүр) jалныз Рикардо (ч. Богданов бу гejди Рикардоjа гаршы ирәли сүрүр) дejил, Маркс да тәсдиг едир. Американын, Австралиjанын вә саир өлкәләрин jени әкилмәjә башланан тарлаларынын рәгабәти нәтичәсиндә сон заманларда тахыл гијмәтләринин (мүәjjән шәраитдә рентанын да) ашағы дүшмәси, jалныз 70-чи илләрдән е'тибарән кәскин шәкил алмышдыр вә рента бөлмәсиндә Енкелсин hазыркы әкинчилик бөhранына аид гejди («Das Kapital», III, 2, 259—260**) хejли ehтиjатла ифадә олунмушдур. Бурада Енкелс, мәдәни өлкәләрдә рентанын артмасы «ганунуну», jә'ни «ири торпаг сahибләри синфинин hejрәт едиләчәк дәрәчәдә jашамаг габилиjjәти олдуғуну» изаh едән «гануну» гejд едир вә сонра jалныз, бу jашамаг габилиjjәтинин «тәдричлә түкәндиjини» (allmählich sich erschöpft) көстәрир. — Әкинчилиjә hәср едилмиш параграфлар да hәддән артыг мүхтәсәрдир. Рента (капиталист рентасы) параграфында jалныз чох өтәри

* Капитализмин гәти сурәтдә мануфактура вә машын дөврүнә аjрылмасы ч-б Богдановун «курсунун» чох бөjүк мәзиjjәтини тәшкил едир.

** — «Капитал», III чилд, 2-чи hиссә, сәh. 259—260[12]. *Ред.*

көстәрилмишдир ки, бу рентанын шәрти капиталист әкинчилијидир («Капитализм дөврүндә торпаг хүсуси мүлкијјәт олараг галмагда давам едир вә капитал ролуну ифа едир», 127, — анчаг бу гәдәр!) һеч бир анлашылмазлыға јол вермәмәк үчүн, бу барәдә, кәнд буржуазијасынын әмәлә кәлмәси һаггында, әкинчилик фәһләләринин вәзијјәти һаггында вә фабрик фәһләләринин вәзијјәтиндән онларын бу вәзијјәтинин фәргләри (тәләбат вә һәјат сәвијјәсинин даһа ашағы олмасы; торпаға тәһким едилмәјин вә ја мүхтәлиф Gesindeordnungen* вә и. а. галыглары) һаггында бир нечә кәлмә даһа әтрафлы данышмаг лазым иди. Һәмчинин тәәссүф ки, мүәллиф капиталист рентасынын мәншәји мәсәләсиндән бәһс етмәмишдир. Онун колонлар[13] вә асылы кәндлиләр һаггында, һабелә бизим кәндлиләрин ичарәси һаггындакы гејдләриндән сонра, — рентанын, сәһибкара ишләјиб-өдәмә рентасындан (Arbeitsrente) натурал рентаја (Produktenrente), сонра пул рентасына (Geldrente), бундан да капиталист рентасына дөғру инкишафынын үмуми кедишини мүхтәсәр шәрһ етмәк лазым иди (мүгајисә ет: «Das Kapital», III, 2, Кар. 47**).—Мүәллиф капитализмин јардымчы пешәләри сыхышдырыб арадан чыхармасындан вә бунун нәтичәсиндә кәндли тәсәррүфатынын өз сабитлијини итирмәсиндән данышыркән, белә дејир: «кәндли тәсәррүфаты үмумијјәтлә јохсуллашыр,—онун истеһсал етдији дәјәрләрин үмуми мәбләғи азалыр» (148). Бу һеч дә дүрүст дејилдир. Капитализмин кәндлиләри вар-јохдан чыхармасы просеси, кәндлиләрин өз ичәрисиндән әмәлә кәлән кәнд буржуазијасынын кәндлиләри сыхышдырыб арадан чыхармасындан ибарәтдир. Ч-б Богданов, мәсәлән, Алманијада кәндли тәсәррүфатынын тәнәззүлүнү тәсвир едиркән, чәтин ки, Vollbauer-ләрдән*** бәһс етмәјә биләрди. Көстәрдијимиз јердә мүәллиф кәндлиләрдән үмумијјәтлә бәһс едир, лакин бунун ардынча рус һәјатындан мисал кәтирир,—һалбуки рус

* — торпаг саһибләри илә тәһкимли кәндлиләрин гаршылыглы мүнасибәтләрини мүәјјән едән ганунларын. *Ред.*

** — «Капитал», III чилд, 2-чи һиссә, 47-чи фәсил[14]. *Ред.*

*** — там (бөлүнмәмиш) торпаг саһәләри олан кәндлиләрдән. *Ред.*

кəндлисиндəн «үмумиjjəтлə» данышмаг чох чəсарəтли ишдир. Jенə həмин сəhифəдə мүəллиф дејир: «Кəндли jа тəкчə əкинчиликлə мəшғул олур, jа да мануфактураjа кедир», jə'ни, — өзүмүздəи əлавə едək, — jа кənd буржуазијасына чеврилир, jа да (бир парча торпағы олан) пролетара. Бу икитəрəфли просес hаггында данышмаг лазым иди. — Нəhajət, рус həjатындан мисалларын олмамасыны китабын үмуми нөгсаны кими көстəрмəлијик. Бир чох мəсəлəлəрдə (мəсəлəн, hеч олмаса, орта əсрлəрдə истеhсалын тəшкили hаггында, машынлы истеhсалын вə дəмир jолларын инкишафы hаггында, шəhəр əhалисинин артмасы hаггында, бөhранлар вə синдикатлар hаггында, мануфактуранын фабрикдəн фəрги вə и. а. hаггында) бизим игтисади əдəбиjjатымыздан бу кими мисаллар кəтирмək чох əhəмиjjəтли оларды, jохса jени өjрəнən үчүн таныш мисалларын олмамасы, онун фəнни баша дүшмəсини сон дəрəчə чəтинləшдирир. Зəннимизчə, jухарыда көстəрилмиш чатышмајан чəhətлəрин əлавə едилмəси, китабын чох аз бөjүмəсинə сəбəб оларды вə онун кениш jајылмасыны чəтинləшдирмəзди, китабын кениш jајылмасы исə həр чəhətдəн чох арзу олунур.

1898-чи илин февралында,
февралын 7-си илə 14-ү
(19-у илə 26-сы) арасында jазылмышдыр

1898-чи илин апрелиндə
«Мир Божи» журналынын 4-кү №-синдə
чап едилмишдир

Журналын мəтниндəн
чап олунур

БАЗАРЛАР НӘЗӘРИЈЈӘСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР ҒЕЈД

(Ч.-Б ТУГАН-БАРАНОВСКИ ИЛӘ Ч. БУЛГАКОВУН МҮБАЊИСӘСИ МҮНАСИБӘТИ ИЛӘ)[15]

Мә'лум олдуғу кими, капитализм чәмиҗҗәтиндә базарлар мәсәләси, ч. В. В. вә ч. Н. — он башда олмагла игтисадчы халгчыларын тә'лиминдә сон дәрәчә мүһүм јер тутурду. Буна көрә тамамилә тәбиидир ки, халгчыларын нәзәриҗҗәләринә мәнфи мүнасибәт бәсләјән игтисадчылар бу мәсәләјә фикир вермәји вә бириичи нөвбәдә «базарлар нәзәриҗҗәси»нин әсас, мүчәррәд-нәзәри чәһәтләрини ајдынлашдырмағы лазым билмишләр. 1894-чү илдә ч. Туган-Барановски «Мүасир Инкилтәрәдә сәнаје бөһранлары» адлы китабынын икинчи һиссәсинин I фәслиндә: «Базарлар нәзәриҗҗәси» фәслиндә бу мәсәләни ајдынлашдырмаға тәшәббүс етмиш, сонра да кечән ил ч. Булгаков «Капиталист истеһсалы шәраитиндә базарлар һаггында» адлы китабыны (Москва, 1897-чи ил) бу мәсәләјә һәср етмишдир. Һәр ики мүәллифин әсас бахышлары ејнидир; һәр ики мүәллифдә әсас мәсәлә, «бүтүн ичтимаи капиталын тәдавүлү вә тәкрар истеһсалына» «Капитал»ын икинчи чилдинин III бөлмәсиндә Маркс тәрәфиндән верилән көзәл тәһлили шәрһ етмәкдән ибарәтдир. Һәр ики мүәллиф бу фикирдәдир ки, капитализм чәмиҗҗәтиндә базар (хүсусән дахили базар) һаггында ч. В. В. вә ч. Н. — онун нәзәриҗҗәләри, шүбһәсиз, сәһвдир вә Марксын тәһлилини ја нәзәрә алмамаг, ја да баша дүшмәмәк үзәриндә гурулмушдур. Һәр ики мүәллиф тәсдиг етмишдир ки, инкишаф етмәкдә олан капиталист истеһсалы өзү башлыча олараг *истеһлак шеј-*

ləri hesabына dejил, istehсал васитәləri hесабына өзү үчүн базар јарадыр; — үмумијјәтлә мәhсулун вә хүсусилә үстәлик дәјәрин[16] реаллашдырылмасы, харичи базары тәлб етмәдән тамамилә мүмкүндүр; — капиталист өлкәси үчүн харичи базарын зәрури олмасы hеч дә (ч. В. В. вә ч. Н. — онун күман етдикләри кими) реаллашдырма шәраитиндән дејил, тарихи шәраитдән вә с. ирәли кәлир. Елә күман етмәк оларды ки, ч. Булгаков илә ч. Туган-Барановски арасында белә бир там hәмрә'јлик вар икән, бурада мүбаhисәјә hеч бир јер галмыр вә онлар бирләшиб өз гүввәләрини халгчыларын игтисад нәзәријјәсини daha әтрафлы тәнгид етмәјә вә бу тәнгиди давам етдирмәјә верә биләрләр. Һәгигәтдә исә, hәмин мүәллифләр арасында мүбаhисә башланмышдыр (Булгаков, көстәрилән әсәр, сәh. 246—257 вә passim*; С. Булгаковун китабы мүнасибәти илә «Мир Божи» журналынын 1898-чи ил тарихли 6-чы №-синдә Туган-Барановскинин «Капитализм вә базар» адлы мәгаләси). Бизим фикримизчә, ч. Булгаков да, ч. Туган-Барановски дә өз гејдләриндә hәддән артыг шәхси характер верәрәк, мүбаhисәләриндә бир гәдәр hәдди ашмышлар. Арашдырыб көрәк, онларын арасында hәгигәтән фикир ајрылығы вармы вә әкәр варса, ким daha hаглыдыр.

Ән әввәл ч. Туган-Барановски ч. Булгакову «аз оригинал олмагда» вә jurare in verba magistri** чох севмәкдә тәгсирләндирир. («М. Б.», 123). Ч-б Туган-Барановски дејир: «Капиталист өлкәси үчүн харичи базарын ролу мәсәләсинин әсәримдә верилән вә ч. Булгаков тәрәфиндән тамамилә гәбул едилән hәлли гәтијјән Марксдан көтүрүлмәмишдир». Бизә елә кәлир ки, бу бәјанат доғру дејилдир, чүнки мәсәләнин hәллини ч. Туган-Барановски *мәhз Марксдан* көтүрмүшдүр; ч. Булгаков да буну, шүбhәсиз, јенә орадан көтүрмүшдүр, бәләликлә, мүбаhисә бу вә ја дикәр иддианын «оригиналлығы» үзәриндә дејил, Марксын бу вә ја дикәр мүддәасыны баша дүшмәк үзәриндә, Марксы бу

* — башгалары. *Ред.*
** — мүәллимнин кәламына анд ичмәји. *Ред.*

вә ја башга чүр шәрһ етмәк лазым кәлдији үзәриндә ола биләр. Ч-б Туган-Барановски дејир ки, Маркс «II чилддә харичи базар мәсәләсиндән гәтијјән бәһс етмир» (I. с.*). Бу доғру дејилдир. Маркс икинчи чилдин мәһз мәһсулун реаллашдырылмасынын тәһлил едилдији бөлмәсиндә (III бөлмә), һәмин мәсәләнин харичи тичарәт вә, демәли, харичи базар мәсәләсинә олан мүнасибәти тамамилә мүәјјән сурәтдә ајдынлашдырыр. Маркс бу хүсусда белә дејир:

«Капиталист истеһсалы харичи тичарәтсиз үмумијјәтлә мөвчуд олмур. Лакин нормал иллик тәкрар истеһсал мүәјјән һәчмдә фәрз едилсә, артыг бунунла еһтимал едилмиш олур ки, харичи тичарәт анчаг *јерли мә'мулаты* (Artikel — әмтәәләри) *баиға истеһлак формасында вә ја натурал формада* олан мә'мулатла әвәз едир, нә ики категоријанын: истеһсал васитәләри илә истеһлак шејләринин бир-биринә мүбадилә едилдији дәјәр нисбәтләринә, нә дә һәмин категоријалардан һәр бириниң мәһсулу дәјәриниң ајрылдығы сабит капитал, дәјишән капитал вә изафи дәјәр арасындакы нисбәтләрә тохунмур. Демәли, һәр ил тәкрар истеһсал олунан мәһсулун дәјәриниң тәһлилинә харичи тичарәтин дахил едилмәси нә мәсәләнин өзү үчүн, нә дә онун һәлли үчүн һеч бир јени шеј вермәјәрәк, иши анчаг долашдыра биләр. Демәли, ону һеч нәзәрә алмаг лазым дејилдир...» («Das Kapital», II[1], 469**. Курсив бизимдир)[17]. Ч-б Туган-Барановски тәрәфиндән «мәсәләнин һәлли»: — «... харичдән мал идхал едән һәр бир өлкәдә артыг капитал ола биләр; белә бир өлкә үчүн харичи базар шүбһәсиз лазымдыр» («Сәнаје бөһранлары», сәһ. 429. «М. Б.»-дә ситат кәтирилмишдир, I. с., 121) — Марксын мүддәасынын садәчә башга шәкилдә ифадәсидир. Маркс дејир ки, реаллашдырманы тәһлил едәркән, харичи тичарәти нәзәрә алмаг олмаз, чүнки харичи тичарәт јалныз бир әмтәәни башга әмтәә илә әвәз едир. Ч-б Туган-Барановски, јенә һәмин реаллашдырма мәсәләсини тәһлил едәрәк («Сәнаје бөһранлары»нын икинчи һиссәсинин I фәсли) дејир ки, мал

* — loco citato — ситат кәтирилән јердә. *Ред.*
** — «Капитал», II чилд, сәһ. 469. *Ред.*

идхал едән бир өлкә ихрач да етмәлидир, јә'ни онун харичи базары олмалыдыр. Суал олунур: бундан сонра демәк олармы ки, ч. Туган-Барановски «мәсәләнин һәллини гәтијјән Марксдан көтүрмәмишдир»? Ч-б Туган-Барановски сонра дејир ки, ««Капитал»ын II вә III чилдләри һеч дә битирилмиш олмајыб јалныз илкин шәкилдә јазылмышдыр», «буна көрә дә биз II чилддә верилән көзәл тәһлилдән III чилддә нәтичәләр чыхарылдығыны көрмүрүк» (ситат кәтирилән мәгалә, 123). Бу иддиа да дүрүст дејилдир. «Биз III чилддә» ичтимаи тәкрар истеһсалын ајры-ајры тәһлилләриндән («Das Kapital», III, 1, 289)[18]: сабит капиталын реаллашдырылмасының фәрди истеһлакдан һансы мә'нада вә нә дәрәчәдә «асылы олмадығынын» изаһындан әлавә, II чилддә верилән көзәл тәһлилин нәтичәләринә һәср едилмиш хүсуси бир фәсил «тапырыг» (49-чу фәсил. «Истеһсал просесинин тәһлилинә даир»); бу фәсилдә һәмин тәһлилин нәтичәләри капитализм чәмијјәтиндә ичтимаи кәлирин нөвләри мәсәләси кими чох мүһүм бир мәсәләнин һәллинә тәтбиг едилмишдир. Нәһајәт, ч. Туган-Барановскинин белә бир иддиасы да јанлыш һесаб едилмәлидир ки, куја ««Капитал»ын III чилдиндә Маркс бу мәсәлә һаггында тамамилә башга чүр фикир сөјләјир», куја III чилддә биз «һәтта бу тәһлилин гәти сурәтдә тәкзиб етдији иддиалара раст кәлирик» (ситат кәтирилән мәгалә, 123). Ч-б Туган-Барановски өз мәгаләсинин 122-чи сәһифәсиндә Марксын, куја әсас доктринаја зидд олан ики мүлаһизәсини көстәрир. Бунлары даһа јахындан нәзәрдән кечирәк. III чилддә Маркс дејир: «Билаваситә истисмар шәртләри илә онун (бу истисмарын) реаллашдырылмасы шәртләри бир-биринин ејни дејилдир. Бунлар нәинки заман вә мәкан е'тибары илә дүз кәлмир, һәтта маһијјәтчә дә мүхтәлифдирләр. Биринчиләр чәмијјәтин анчаг мәһсулдар гүввәсиндән ибарәтдир, икинчиләр исә мүхтәлиф истеһсал саһәләринин пропорсионаллығындан вә чәмијјәтин истеһлак гүввәсиндән ибарәтдир... Лакин мәһсулдар гүввә (чәмијјәтин мәһсулдар гүввәси) нә гәдәр чох инкишаф едирсә, истеһлак мүнасибәтләринин дар әсасына бир о гәдәр чох зидд чыхыр»

(III, I, 226. Русча тәрчүмәси, с. 189) [19]. Ч-б Туган-Барановски бу сөзләри белә тәфсир едир: «Милли истеһсал бөлкүсүнүн тәкчә пропорсионаллығы һәлә һеч дә мәһсулларын сатыш имканыны тә'мин етмир. Истеһсалын бөлкүсү пропорсионал олса да, мәһсул өзү үчүн базар тапмаја биләр, — Марксын ситат кәтирилән сөзләринин мә'насы, көрүнүр, будур». Јох, бу сөзләрин мә'насы белә дејилдир. Бу сөзләри II чилддә изаһ едилән реаллашдырма нәзәриҗҗәсинә бир нөв *тәчһиһ* һесаб етмәк үчүн бир әсас јохдур. Маркс бурада јалныз, «Капитал»ын башга јерләриндә дә көстәрилән капитализм зиддиҗҗәтини, јә'ни истеһсалы *һәдсиз* кенишләндирмәк чәһди илә (халг күтләләринин пролетар вәзиҗҗәтиндә олмасы нәтичәсиндә) истеһлакы *мәһдудлашдырмаг* зәрурәти арасындакы зиддиҗҗәти гејд едир. Ч-б Туган-Барановски бу зиддиҗҗәтин капитализмә *хас олдуғу* фикринә гаршы, әлбәттә, мүбаһисә етмәз; бир дә мадамки Маркс јенә һәмин парчада бу зиддиҗҗәти көстәрир, — Марксын сөзләриндә даһа әлавә бир мә'на ахтармаға бизим һеч бир һаггымыз јохдур. «Чәмиҗҗәтин истеһлак күввәси» вә «истеһсалын мүхтәлиф саһәләринин пропорсионаллығы» — бунлар һеч дә бир-бири илә бағлы олмајан ајры-ајры, мүстәгил шәртләр дејилдир. Әксинә, истеһлакын мүәҗҗән вәзиҗҗәтдә олмасы пропорсионаллығын үнсүрләриндән биридир. Доғрудан да, реаллашдырманын тәһлили көстәрди ки, капитализм үчүн дахили базар истеһлак шејләри һесабына әмәлә кәлмәкдән даһа артыг истеһсал васитәләри һесабына әмәлә кәлир. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, ичтимаи мәһсулун биринчи бөлмәси (истеһсал васитәләри һазырланмасы) икинчи бөлмәсиндән (истеһлак шејләри һазырланмасындан) сүр'әтлә инкишаф едә биләр вә инкишаф етмәлидир. Лакин бурадан, әлбәттә, һеч дә белә бир нәтичә чыхмыр ки, истеһсал васитәләри һазырланмасы истеһлак шејләри һазырланмасындан *гәтиҗҗән асылы олмајараг* вә *онунла һеч бир әлагәси олмајараг* инкишаф едә биләр. Маркс бу хүсусда дејир: «Көрдүјүмүз кими (II китаб, III бөлмә), сабит капиталла сабит капитал арасында даим тәдавүл баш верир, бу тәдавүл, бир тәрәфдән,

о мә'нада шәхси истеһлакдан асылы дејилдир ки, һәмин тәдавүл һеч бир заман бу истеһлака дахил олмур, лакин буна бахмајараг шәхси истеһлак нәтичә е'тибары илә (definitiv) һәмин тәдавүл үчүн бир һәдд олур, чүнки сабит капитал истеһсалы һеч бир заман бу истеһсалын өзү үчүн баш вермир, анчаг она көрә баш верир ки, мәһсуллары шәхси истеһлака дахил олан истеһсал саһәләриндә бу сабит капитал даһа чох истеһлак олунур» (III, 1. 289. Русча тәрчүмәси, 242)[20]. Беләликлә, нәтичә е'тибары илә, мәһсулдар истеһлак (истеһсал васитәләринин истеһлакы) һәмишә шәхси истеһлакла әлагәдардыр, һәмишә ондан асылыдыр. Ејни заманда, бир тәрәфдән, мәһсулдар истеһлакы һәдсиз дәрәчәдә кенишләндирмәк, јығым вә истеһсалы һәдсиз дәрәчәдә кенишләндирмәк чәһди, о бири тәрәфдән исә, халг күтләләринин пролетарлашмасы вә бунун да шәхси истеһлакын кенишләнмәсини чох дар чәрчивә ичәрисинә алмасы капитализмә хасдыр. Ајдындыр ки, бурада биз капиталист истеһсалында зиддијјәт олдуғуну көрүрүк вә ситат кәтирилән парчада Маркс мәһз бу зиддијјәти гејд едир*. II чилддә реаллашдырманын тәһлили (ч-б Туган-Барановскинин фикринә рәғмән) бу зиддијјәти гәтијјән тәкзиб етмир, әксинә, мәһсулдар истеһлакла шәхси истеһлак арасында әлагә олдуғуну көстәрир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, капитализмин бу зиддијјәтиндән (јахуд онун башга зиддијјәтләриндән дә) капитализмин гејри-мүмкүн олдуғу, јахуд өзүндән әввәлки тәсәррүфат үсулларына нисбә-

* Ч-б Туган-Барановскинин ситат кәтирдији дикәр парча (III, 1, 231, мүгајисә ет: S. 232-дәки параграфын ахырынадәк)[21], һабелә бөһранлар һаггындакы ашағыдакы парча да тамамилә ејни мә'нададыр: «Нәтичә е'тибары илә һәмишә бүтүн һәгиги бөһранларын сон сәбәби күтләләрин јохсуллуғу вә онларын истеһлакынын мәһдудлуғудур ки, бу да капиталист истеһсалынын, мәһсулдар гүввәләри чәмијјәтин мүтләг истеһлак габилијјәти һәддинә гәдәр инкишаф етдирмәк чәһдинә мане олур» («Das Kapital», III, 2, 21. Русча тәрчүмәси, с. 395)[22]. Марксын ашағыдакы гејдн дә ејни мә'нададыр: «Капитализм чәмијјәтиндәки зиддијјәт: әмтәә алычысы олан фәһләләр базар үчүн вачибдирләр. Лакин капитализм чәмијјәти өз әмтәәсинин, — иш күввәсинин сатычысы олан бу фәһләләри минимум гијмәт гојмагла мәһдуд етмәк мејли көстәрир» («Das Kapital», II, 303).[23] Бу јери ч-б Н. — онун дүзкүн тәфсир етмәдијини биз «Новоје Слово»нун[24] 1897-чи ил мај тарихли нөмрәсиндә сөјләмишик (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд сәһ. 172—173. *Ред.*). Бүтүн бу парчаларла II чилдин III бөлмәсиндә реаллашдырманын тәһлили арасында һеч бир зиддијјәт јохдур.

тән онун мүтәрәгги олмадығы нәтичәсини чыхармаг (бизим халгчыларын һәвәслә белә нәтичә чыхардыглары кими) кобуд бир сәһв оларды. Капитализм анчаг там бир сыра зиддијјәтләр ичәрисиндә инкишаф едә биләр вә бу зиддијјәтләрин көстәрилмәси бизә јалныз, капитализмин тарихән кечичи маһијјәтини ајдынлашдырыр, онун даһа јүксәк формаја кечмәк чәһдинин шәртләри вә сәбәбләрини ајдынлашдырыр.

Бүтүн јухарыда сөјләниләнләри бирләшдирәрәк биз белә бир нәтичә алырыг: харичи базарын ролу мәсәләсинин ч. Туган-Барановски тәрәфиндән һәлли мәһз Марксдан көтүрүлмүшдүр; реаллашдырма мәсәләси һаггында (вә базарлар нәзәријјәси һаггында) «Капитал»ын II вә III чилдләри арасында һеч бир зиддијјәт јохдур.

Сөзүмүзә давам едәк. Ч-б Булгаков ч. Туган-Барановскини, Марксдан әввәлки игтисадчыларын базарлар һаггындакы тә'лимләрини јанлыш гијмәтләндирмәкдә тәгсирләндирир. Ч-б Туган-Барановски ч. Булгакову онда тәгсирләндирир ки, ч. Булгаков Марксын бахышларыны, бу бахышлар үчүн әсас тәшкил едән елми зәминдән ајырыр, мәсәләни елә тәсвир едир ки, куја «Марксын бахышлары илә сәләфләриниин бахышлары арасында һеч бир әлагә јохдур». Бу сонунчу ирад тамамилә әсассыздыр, чүнки ч. Булгаков нәинки бу чүр мә'насыз бир фикир сөјләмәмиш, әксинә, Марксдан әввәлки мүхтәлиф мәктәбләрин нүмајәндәләринин бахышларыны көстәрмишдир. Зәннимизчә, истәр, ч. Булгаков, истәрсә ч. Туган-Барановски мәсәләнин тарихини вериркән, әбәс јерә Адам Смитә бу гәдәр аз фикир вермишләр, һалбуки «базарлар нәзәријјәсини» *хүсуси* олараг изаһ едиркән онун үзәриндә мүтләг ән мүфәссәл сурәтдә дајанмаг лазым иди; «мүтләг» лазым иди, чүнки Марксдан әввәл мөһкәм давам едән вә реаллашдырма мәсәләсини нәинки һәлл етмәјә, һәтта дүзкүн гојмаға да имкан вермәјән јанлыш доктринанын, јә'ни ичтимаи мәһсулун дәјишән капитала вә үстәлик дәјәрә (Ад. Смитин терминалокијасы илә десәк, әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја) бөлүндүјү барәсиндәки доктринанын баниси мәһз Ад. Смит олмушдур. Ч-б Булга-

ков тамамилә һаглы олараг дејир ки, «әсас нөгтеји-нәзәрләр јанлыш олдуғу вә проблемин өзү јанлыш ифадә едилдији бир шәраитдә бу мүбаһисәләр» (игтисади әдәбиҹјатда базарлар нәзәриҹјәси һаггында олан мүбаһисәләр) «анчаг бош вә схоластик мүбаһисәләрә сәбәб ола биләр» (көстәрилән әсәрин 21-чи сәһифәсиндәки гејдә бах). Һалбуки мүәллиф Ад. Смитә чәми бирчә сәһифә һәср едәрәк, «Капитал»ын икинчи чилдинин 19-чу фәслиндә (§ II, S. 353—383)[25] Ад. Смитин нәзәриҹјәсинә Марксын вердији мүфәссәл вә көзәл тәһлили көстәрмәмиш, бунун әвәзиндә икинчи дәрәчәли вә гејри-мүстәгил нәзәриҹјәчиләрин, Д.-С. Миллин вә фон-Кирхманын тә'лимләри үзәриндә даҹанмышдыр. Чү-б Туган-Барановскијә кәлдикдә, о *А. Смитдән әсла бәһс етмәмиш* вә буна көрә дә ондан сонракы игтисадчыларын бахышларыны изаһ едиркән, *онларын әсас сәһвинин* (Смитин јухарыда көстәрилән сәһвинин тәкрары) *үстүндән кечмишдир*. Бу кими шәраитдә верилән изаһын гәнаәтбәхш ола билмәјәчәји өзлүјүндә ајдындыр. Икичә мисал илә кифајәтләнәк. Чү-б Туган-Барановски өзүнүн, садә тәкрар истеһсалы изаһ едән 1 №-ли схемини шәрһ едәрәк дејир: «Ахы бизим нәзәрдә тутдуғумуз садә тәкрар истеһсал һадисәси һеч бир шүбһә доғурмур; бизим фәрзимизә көрә, капиталистләр бүтүн мәнфәәтләрини истеһлак едирләр, — ајдын шеҹдир ки, әмтәә тәклифи тәләбдән артыг олмаҹаҹагдыр» («Сәнаје бөһранлары», с. 409). Бу доғру дејилдир. Бу, әввәлки игтисадчылар үчүн һеч дә «ајдын шеј» дејилдир, чүнки онлар ичтимаи капиталын һәтта садә тәкрар истеһсалыны да изаһ едә билмирдиләр, һәм дә ичтимаи мәһсулун дәјәр чәһәтдән *сабит капитала*+дәјишән капитала+үстәлик дәјәрә, мадди форма е'тибары илә исә ики бөјүк бөлмәјә: истеһсал васитәләринә вә истеһлак шејләринә бөлүндүјүнү башга дүшмәдән буну изаһ етмәк мүмкүн дә дејилдир. Буна көрә һәмин һадисә дә А. Смитдә «шүбһәләр» ојатмыш вә о, Марксын көстәрдији кими, һәмин «шүбһәләр» ичәрисиндә долашыб галмышдыр. Әкәр сонракы игтисадчылар, Смитин *шүбһәләри* илә шәрик олмамагла бәрабәр онун *сәһвини* тәкрар етмишләрсә, бу

јалныз, онларын һәмин мәсәләдә нәзәри чәһәтдән бир аддым кериләдикләрини көстәрир. Ејни сурәтлә јенә доғру олмајараг ч. Туган-Барановски дејир: «Сеј — Рикардо тә'лими нәзәри чәһәтдән тамамилә дүзкүндүр; әкәр онун әлејһдарлары, капиталист тәсәрруфатында әмтәәләрин нә чүр бөлүндүјүнү зәһмәт чәкиб рәгәмләр әсасында һесабласајдылар, асанлыгла баша дүшәрдиләр ки, бу тә'лимин инкар едилмәсиндә мәнтиги бир зиддијјәт вардыр» (I. с., 427). Јох, Сеј — Рикардо тә'лими нәзәри чәһәтдән әсла дүзкүн дејилдир: Рикардо Смитин сәһвини тәкрар етмиш (бах: онун «Әсәрләри», тәрчүмәчиси Зибердир, СПБ, 1882, с. 221), Сеј дә чәмијјәтин үмуми мәһсулу илә халис мәһсулу арасындакы фәргин тамамилә субјектив олдуғуну иддиа етмәклә бу сәһви баша чатдырмышдыр. Сеј — Рикардо вә онларын әлејһдарлары «рәгәмләр әсасында» нә гәдәр «һесабласалар» да, һеч вахт һеч бир нәтичәјә кәлә билмәзләр, чүнки бурада мәсәлә, ч. Туган-Барановскинин китабынын башга бир јери мүнасибәти илә Булгаковун да тамамилә һаглы олараг көстәрдији кими (Булгаков, I. с., сәһ. 21, гејд), һеч дә рәгәмләр үзәриндә дејилдир.

Биз инди ч. Булгаков илә ч. Туган-Барановски арасындакы мүбаһисәнин башга бир мөвзусуна, мәһз рәгәм схемләри вә онларын әһәмијјәти мәсәләсинә јанашдыг. Ч-б Булгаков иддиа едир ки, ч. Туган-Барановскинин схемләри, «нүмунәјә риајәт етмәдији үчүн» (јә'ни Марксын схеминә риајәт етмәдији үчүн), «инандырычы олмаг гүввәсини хејли итирир вә ичтимаи тәкрар истеһсал просесини изаһ етмир» (I. с., 248), ч. Туган-Барановски исә дејир ки, «ч. Булгаков бу кими схемләрин әсил вәзифәсини ајдын баша дүшмүр» («Мир Божи» № 6, 1898-чи ил, сәһ. 125). Бизим зәннимизчә, бурада ч. Булгаков тамамилә һаглыдыр. «Схемләрин әһәмијјәтини ајдын баша дүшмәјән» даһа артыг ч. Туган-Барановскидир, онун фикринчә, схемләр «нәтичәни сүбут едир» (ibid.*). Схемләр өзлүјүндә һеч бир шеји сүбут едә билмәз; *әкәр просесин ајры-*

* — ibidem — јенә орада. *Ред.*

ајры үнсүрләри нәзәри чәһәтдән ајдынлашдырылмыш-са, схемләр просеси јалныз *нүмајиш етдирә* биләр. Ч-б Туган-Барановски, Марксын схемләриндән фәргли олан (вә әсла Марксын схемләри гәдәр ајдын олмајан) өз хүсуси схемләрини тәртиб етмиш, һәм дә просесин схемләрлә нүмајиш етдирилмәли олан үнсүрләрини нәзәри чәһәтдән ајдынлашдырмамышдыр. Марксын нәзәријјәсинин әсас мүддәасыны, јә'ни ичтимаи мәһсулун јалныз дәјишән капитала+үстәлик дәјәрә (А. Смитин, Рикардонун, Прудонун, Родбертусун вә башгаларынын зәнн етдији кими) дејил, сабит капитала+јухарыда көстәрилән һиссәләрә бөлүндүјүнү көстәрән мүддәасыны ч. Туган-Барановски өз схемләриндә гәбул етмишсә дә, гәтиjjән изаһ етмәмишдир. Ч-б Туган-Барановскинин китабыны охујан шәхс јени нәзәријјәнин бу әсас мүддәасыны *анламагдан ачыздыр.* Ичтимаи истеһсалын ики бөлмәсини (I: истеһсал васитәләри вә II: истеһлак шеjләри) бир-бириндән ајырд етмәк лүзумуну ч. Туган-Барановски гәтиjjән әсасландырмамышдыр, һалбуки ч. Булгаковун доғру олараг көстәрдији кими, «тәкчә бу бөлкүдә олан нәзәри мә'на базарлар нәзәријјәси һаггындакы бүтүн кечмиш мүбаһисәләрдәкиндән даһа чохдур» (I. с., сәһ. 27). Буна көрә да ч. Булгаков Марксын нәзәријјәсини ч. Туган-Барановскидән даһа ајдын вә даһа дүзкүн шәрһ етмишдир.

Нәһајәт, ч. Булгаковун китабы үзәриндә бир гәдәр мүфәссәл дајанараг, ашағыдакылары гејд етмәлијик. Онун китабынын тәхминән үчдә бир һиссәси «капитал дөврijjәләринин фәрги» вә «әмәк һаггы фонду» мәсәләләринә һәср едилмишдир. Бу сәрләвһәләр алтындакы параграфлар бизчә ән аз мүвәффәгијjәтли параграфлардыр. Көстәрилән параграфларын биринчисиндә мүәллиф Марксын тәһлилини тамамламаға чалышыр (63-чү сәһифәдәки гејдә бах) вә капиталын дөврijjәсиндә фәргләр олдугда реаллашдырма просесинин нечә әмәлә кәлдијини нүмајиш етдирмәк үчүн чох мүрәккәб һесаблара вә схемләрә гапылыр. Бизә елә кәлир ки, ч. Булгаковун чыхардығы сон нәтичә (јә'ни капиталын дөврijjәләриндә фәрг олдугда реаллашдырманы

изаһ етмәк үчүн, һәр ики бөлмәјә мәнсуб капиталистләрин еһтијатлары мөвчуд олдуғуну фәрз етмәк лазымдыр, 85-чи сәһифәни мүгајисә ет), өзлүјүндә капитал истеһсалы вә тәдавүлүнүн үмуми ганунларындан ирәли кәлир, буна көрә дә II вә I бөлмәдә капитал дөврииҗәләринин мүхтәлиф нисбәтләрдә олдуғуну фәрз етмәјә вә там бир сыра графикләр дүзәлтмәјә һеч бир еһтијач јох иди. Көстәрилән параграфларын икинчиси һаггында да ејни сөзләри сөјләмәк лазым кәлир. Ч-б Булгаков, бу мәсәләјә даир Марксын тә'лиминдә зиддијјәт көрән ч-б Керсенштејнин иддиасынын сәһв олдуғуну тамамилә һаглы олараг көстәрир. Мүәллиф тамамилә һаглы олараг гејд едир ки, «бүтүн капиталларын дөврииҗәси бир илә бәрабәрләшдириләчәк олса, һәмин илин әввәлиндә капиталистләр һәм кечән илдә истеһсал едилмиш бүтүн мәһсулларын, һәм дә бу дәјәрә бәрабәр олан пул мәбләғинин саһибидирләр» (142—143 сәһ.) Лакин ч. Булгаков бу мәсәләнин кечмиш игтисадчылар тәрәфиндән халис схоластик шәкилдә гојулушуну (әмәк һаггы чари истеһсалданмы, јохса әввәлки иш дөврүнүн истеһсалындан көтүрүлүр?) тамамилә әбәс јерә гәбул етмиш (сәһ. 92 вә сонракылар) вә «куја әмәк һаггы капиталдан дејил, чари истеһсалдан көтүрүлүр» — дејә «дүшүнәрәк», «өз әсас нөгтеји-нәзәринә куја зидд кедән» Марксын көстәришини «рәдд етмәклә» (сәһ. 135) өзү үчүн лүзумсуз чәтинликләр төрәтмишдир. Маркс мәсәләни һеч дә бу шәкилдә гојмур. Марксын көстәришини «рәдд етмәјә» ч. Булгакову вадар едән сәбәб бу олмушдур ки, о, мәсәләнин Маркса тамамилә јабанчы шәкилдә гојулушуну Марксын нәзәриҗәсинә тәтбиг етмәјә чалышыр. Бир һалда ки, чәмиҗәтин мүхтәлиф синифләри тәрәфиндән мәһсулун истеһлак едилмәси илә әлагәдар олараг, бүтүн ичтимаи истеһсал просесинин нечә кетдиҗи, мәһсулун тәдавүлү үчүн лазым олан пулу капиталистләрин нечә вердикләри ајдынлашдырылмышдыр, — бир һалда ки, бүтүн бунлар ајдынлашдырылмышдыр, әмәк һаггынын чари истеһсалдан вә ја әввәлки истеһсалдан көтүрүлдүҗү мәсәләси һәр һансы чидди әһәмиҗјәтини итирир. Буна көрә дә «Капитал»ын сонунчу чилдләри-

нин нашири олан Енкелс икинчи чилдә мүгәддимәдә дејир ки, мәсәлән, Родбертусун «әмәк һаггынын капиталданмы, јохса кәлирдән көтүрүлдүјү барәсиндә дүшүнчәләри схоластика саһәсинә аиддир вә «Капитал»ын бу икинчи китабындакы 3-чү бөлмәнин мәзмуну һәмин дүшүнчәләри тамамилә ләғв едир» («Das Kapital», II, Vorwort, S. XXI*)[26].

1898-чи илин ахырларында јазылмышдыр

1899-чу илин јанварында «Научное Обозрение» журналынын 1-чи №-синдә чап едилмишдир
Имза: Владимир Илјин

Журналын мәтниндән чап олунур

---

* — «Капитал», II чилд, Мүгәддимә, сәһ. XXI. *Ред.*

РЕСЕНЗИЈА[27]

Р. Гвоздјов. **Голчомаглыг-сәләмчилик, онун ичтимаи-игтисади маһијјәти.** *СПБ. 1899. Н. Гаринин нәшријјаты.*

Ч-б Гвоздјовун китабы, игтисади әдәбијјатымызда голчомаглыг-сәләмчилик мәсәләси кими мараглы бир мәсәләјә даир топланмыш мә'лумата јекун вурур. Мүәллиф ислаһатдан әввәлки дөврдә әмтәә тәдавүлүнүн вә истеһсалын тичарәт вә сәләмчилик капиталыны әмәлә кәтирән инкишафына даир бир сыра мә'лумат верир. Сонра тахыл истеһсалында сәләмчилик һаггында, көчүрмәләрлә, кустар пешәләри илә, кәнар пешәләрлә, төјчү вә кредитлә әлагәдар олараг голчомаглыг һаггында материалын хүласәси верилир. Ч-б Гвоздјов тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, халгчыларын игтисад нәзәријјәсинин нүмајәндәләри голчомаглығы капитализм формаларындан бири, рус ичтимаи тәсәррүфатынын бүтүн гурулушу илә сых вә ајрылмаз сурәтдә бағлы олан бир формасы дејил, «халг истеһсалы» организминдә бир нөв «шиш» һесаб етмәклә, она дүзкүн гијмәт вермирдиләр. Халгчылар голчомагларын кәндлиләр арасындакы тәбәгәләшмә илә әлагәдар олдуғуну, кәндләрдәки сәләмчи-«мүфтәхорларын» вә саирәнин «тәсәррүфатчы кәндлиләрә», јә'ни Русијада кәнд хырда буржуазијасы нүмајәндәләринә јахын олдуғуну нәзәрә алмырдылар. Кәндимизин үзәриндә ағыр бир јүк олан орта әср тә'сисаты галыглары (кәндли ичмасынын силк гапалылығы, кәндлиләрин пај торпағына бағлы олмасы, еллик зәманәт, төјчү алынмасында силк бәрабәрсизлији) хырда капиталлары

истеһсала гојмаға гаршы, онлары кәнд тәсәрруфатына вә сәнајеја тәтбиг етмәја гаршы чох бөјүк манеәләр төрәдир. *Капиталын ән ашағы вә ән пис формалары* олан тичарәт вә сәләм капиталынын һәддән артыг јајылмасы—бунун тәбии нәтичәсидир. Өз чүз'и пај торпагларында јарыач һәјат сүрән «азтаваналы» кәндли күтләләри арасында олан аз мигдар варлы кәндлиләр борч пул пајламаг, гышдан ишә көтүрмәк вә с. вә с. васитәси илә јохсул кәндлиләри һөкмән әсарәт алтына алан ән пис истисмарчылара чеврилирләр. Көһнәлмиш тә'сисатлар һәм әкинчиликдә, һәм дә сәнаједә капитализмин инкишафыны ләнкитмәклә, ишчи гүввәсинә олан тәләби мәһдудлашдырыр, ејни заманда кәндлиләри ән һәјасыз вә һәдсиз истисмардан, һәтта ачындан өлмәкдән зәррә гәдәр горумур. Јохсул кәндлиләрин голчомаг вә сәләмчиләрә вердикләри мәбләғләр һаггында ч. Гвоздјовун китабында олан тәхмини һесабламалар, пај торпағы верилмиш рус кәндлиләрини Гәрби Авропа пролетариатына адәтән гаршы гојмағын әсассыз олдуғуну ајдын көстәрир. Һәгигәтдә бу кәндли күтләси Гәрбдәки кәнд пролетариатындан хејли пис вәзијјәтә салынмышдыр; һәгигәтдә бизим јохсул кәндлиләр пауперләр сырасына дахилдирләр вә кетдикчә даһа тез-тез елә илләр олур ки, милјонларла ач кәндлиләрә көмәк етмәк үчүн фөвгәл'адә тәдбирләр көрмәк лазым кәлир. Дөвләт идарәләри варлы кәндлиләрлә јохсуллары сүн'и сурәтдә бир-бириня бағламасајды, сонунчулары лабүд олараг рәсми сурәтдә мәһз пауперләр сырасына дахил етмәк лазым кәләрди ки, бу да мөвчуд әһали тәбәгәләринә мүасир чәмијјәтин мүнасибәтини даһа дүрүст вә даһа доғру мүәјјән едәрди. Ч-б Гвоздјовун китабы она көрә фајдалыдыр ки, «кејри-пролетариат јохсуллашмасы»* просеси һаггындакы мә'луматы јекун вурур вә һаглы олараг бу просеси кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин ән ашағы вә ән пис формасы кими тәсвир едир. Көрүнүр, ч. Гвоздјов рус игтисади әдәбијјаты илә јахшы танышдыр, лакин мүәллиф мүхтә-

* *Парвус.* Дүнја базары вә кәнд тәсәрруфаты бөһраны. СПБ. 1898, сәһ. 8, кејд.

НАЧАЛО

ЖУРНАЛЪ ЛИТЕРАТУРЫ, НАУКИ И ПОЛИТИКИ.

1899 г.

МАРТЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
Типографія И. Н. Скороходова (Надеждинская, 43)
1899.

В. И. Ленинин ресензијасынын чап едилдији «Начало» журналынын чилди. — 1899-чу ил

Кичилдилмишдир

лиф журнал мәгаләләриндән көтүрдүјү ситатлара аз јер вериб, материалын мүстәгил тәһлилинә даһа артыг фикир версәјди, онун китабы даһа да газанмыш оларды. Әлдә олан материалын халгчылыг нөгтеји-нәзәриндән тәһлили, һәмин мәсәләнин нәзәри чәһәтдән ән мүһүм тәрәфләрини адәтән көлкәдә бурахыр. Сонра, ч. Гвоздјовун өз мүһакимәләри чох вахт һәддән артыг әсассыз вә үмумидир. Буну хүсусән кустар пешәләринә һәср едилән фәсил һаггында сөјләмәк лазым кәлир. Бә'зи јерләрдә китабын үслубу долашыг вә анлашылмаздыр.

1899-чу ил јанварын 30-у илә февралын 3-ү (февралын 11-и илә 15-и) арасында јазылмышдыр

1899-чу илин мартында «Начало» журналынын 3-чү №-синдә чап едилмишдир
Имза: В л. И л ј и н

Журналын мәтниндән чап олунур

РЕСЕНЗИЈА

Парвус. **Дүнја базары вә кәнд тәсәррүфаты бөһраны.** *Игтисади очеркләр. Алман дилиндән тәрчүмә едәни Л. Ј. СПБ. 1898. О. Н. Попованын нәшриҹҹаты (Маариф китабханасы, 2-чи серија, № 2). 142 сәһифә. Гиймәти 40 гәпик.*

Парвус тәхәллүсү илә јазан исте'дадлы алман публисистинин китабчасы мүасир дүнја тәсәррүфатынын бә'зи һадисәләрини тәсвир едән бир сыра очеркләрдән ибарәтдир, һәм дә ән чох Алманијаја диггәт верилмишдир. Парвус дүнја базарының инкишафыны әсас көтүрүр вә ән әввәл сон заманлар, Инкилтәрәнин сәнаје һекемонлуғу зәифләдикчә бу инкишафын һансы мәрһәләләрдән кечдијини тәсвир едир. Кәнч капиталист өлкәләри үчүн базар хидмәтини көрмәклә көһнә сәнаје өлкәләринин ојнадығы рол һаггында мүәллифин гејдләри сон дәрәчә мараглыдыр: мәсәлән, Инкилтәрә кетдикчә даһа чох мигдарда алман фабрикатлары ишләдир ки, бу да һазырда Алманијанын үмуми ихрачының $^1/_5$-дән $^1/_4$-ә гәдәрини тәшкил едир. Парвус, тичарәт вә сәнаје статистикасы мә'луматына әсасланараг, мүхтәлиф капиталист өлкәләри арасындакы гәрибә әмәк бөлкүсүнү тәсвир едир, белә ки, бу өлкәләрдән бә'зиләри, башлыча олараг, мүстәмләкәләрә, бә'зиләри дә Авропаја сатмаг үчүн истеһсал едирләр. «Шәһәрләр вә дәмир јоллары» фәслиндә мүәллиф сон дәрәчә мараглы тәшәббүс көстәрәрәк, «капиталист шәһәрләринин» башлыча «формаларыны» вә капиталист тәсәррүфатынын үмуми гурулушунда онларын әһәмиҹҹәтини тәсвир

етмәјә чалышыр. Китабын јердә галан чох һиссәси (сәһ. 33—142) мүасир капиталист кәнд тәсәррүфатындакы зиддијјәтләр вә аграр бөһраны мәсәләләринә һәср едилмишдир. Парвус әввәлчә сәнаје инкишафынын тахыл гијмәтләринә, торпаг рентасына вә и. а. тә'сирини ајдынлашдырыр. Сонра о, «Капитал»ын III чилдиндә Марксын инкишаф етдирдији торпаг рентасы нәзәријјәсини верир вә капиталист аграр бөһранларынын әсас сәбәбини бу нәзәријјәјә әсасән изаһ едир. Бу мәсәләнин халис нәзәри тәһлилини Алманијаја аид мә'луматла тамамладыгдан сонра Парвус белә бир нәтичәјә кәлир ки, «аграр бөһранынын сон вә әсас сәбәби јалныз капиталист инкишафы нәтичәсиндә артмыш олан торпаг ренталары вә бу ренталара мүвафиг торпаг гијмәтләридир». Парвус дејир: «Бу гијмәтләри арадан галдырын, онда Авропа кәнд тәсәррүфаты јенә Русија вә Америка кәнд тәсәррүфаты илә рәгабәт едә биләр». «Аграр бөһранына гаршы онун (хүсуси мүлкијјәтин) јекаһә әлачы, дүнја базарынын тәсадүфи әлверишли шәраитиндән бәһс едилмәзсә, бүтүн капиталист торпаг мүлкијјәтини һәррач едиб сатмагдыр» (141). Беләликлә, Парвусун чыхардығы нәтичә, «Капитал»ын III чилдиндә Енкелсин ирәли сүрдүјү фикирлә үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә дүз кәлир; Енкелс бурада көстәрмишдир ки, мүасир кәнд тәсәррүфаты бөһраны, Авропа торпаг саһибләринин алдығы әввәлки торпаг ренталарыны гејри-мүмкүн едир[28]. Јухарыда көстәрилән мәсәләләрлә марагланан бүтүн охучулара Парвусун китабы илә таныш олмағы чох төвсијә едирик. Бу китаб мүасир кәнд тәсәррүфаты бөһраны һаггында халгчы мәтбуатында даим тәсадүф едилән вә сон дәрәчә бөјүк нөгсаны олан чох ади халгчылыг мүһакимәләринә гаршы көзәл бир чавабдыр, чүнки һәмин мүһакимәләрдә бөһран фактына дүнја капитализминин үмуми инкишафы илә әлагәдар һалда јанашылмыр, мүәјјән ичтимаи синифләр нөгтеји-нәзәриндән јанашылмыр, јалныз хырда кәндли тәсәррүфатының јашамаға габил олдуғу һаггында мешшанчасына нәтичә чыхармаг үчүн јанашылыр.

Парвусун китабынын тәрчүмәсини, бә'зи јерләрдә тутарсыз вә ағыр чүмлә гурулушларына тәсадүф едилдијинә бахмајараг, үмумијјәтлә гәнаәтбәхш һесаб етмәк олар.

1899-чу ил февралын
3-ү илә 7-си (15-и илә 19-у) арасында
јазылмышдыр

1899-чу илин мартында
«Начало» журналынын 3-чү №-синдә
чап едилмишдир
Имза: В л. И л ј и н

Журналын мәтниндән
чап олунур

РЕСЕНЗИЈА

Тичарәт-сәнаје Русијасы. Тачирләр вә фабрикчиләр үчүн мә'лумат китабы. Тичарәт вә мануфактуралар департаментинин статистика шө'бәсинин рәиси А. А. Блаунун редакторлуғу илә тәртиб едилмишдир. СПБ. 1899. Гијмәти 10 манат.

Белә бөјүк бир чилдин наширләринин мәгсәди «игтисади әдәбијјатымыздакы бошлуғу долдурмаг» (сәһ. 1), јә'ни ејни заманда һәм бүтүн Русијанын тичарәт вә сәнаје мүәссисәләринин адресләрини, һәм дә «сәнајенин бу вә ја башга саһәсинин вәзијјәти һаггында» мә'лумат вермәк иди. Әкәр һәр ики материал кифајәт гәдәр мүкәммәл сурәтдә верилмиш олсајды, мә'лумат вә елми-статистика материалынын бу чүр бирләшдирилмәсинә гаршы һеч бир е'тираз етмәк олмазды. Тәәссүф ки, һәмин нәшрдә адрес материалы һәм нагамам, һәм дә чох аз ишләнмиш шәкилдә верилән статистика материалындан олдугча чохдур. Ән әввәл, бу нәшрин өзүндән әввәлки ејни типли нәшрләрә нисбәтән пис чәһәти одур ки, сијаһыја дахил олан *һәр бир* кархана вә мүәссисә һаггында статистика мә'луматы вермир. Бу гүсур нәтичәсиндәдир ки, кархана вә мүәссисәләрин чох сых чап едилмиш 2 703 бөјүк сүтундан ибарәт сијаһысы өзүнүн бүтүн елми әһәмијјәтини итирир. Һалбуки бизим тичарәт вә сәнаје статистикамыз гармагарышыг вәзијјәтдә олдуғу үчүн мәһз һәр бир кархана вә мүәссисә һаггында ајрыча көстәрилән мә'луматын сон дәрәчә бөјүк әһәмијјәти вардыр, чүнки бизим рәсми статистика идарәләримиз һеч бир

заман бу мә'луматы аз-чох бабат шәкилдә тәһлил етмәјиб јекунлары е'лан етмәклә кифајәтләнирләр, бу јекунларда исә нисбәтән доғру олан материал гәтиҹјән доғру олмајан материалла гарышдырылыр. Биз инди бу сон гејдин нәзәрдән кечирдијимиз нәшрә дә аид олдуғуну көстәрәчәјик, лакин әввәлчә, һәмин нәшри тәртиб едәнләрин гәрибә бир үсул ишләтдикләрини гејд етмәлијик. Онлар һәр бир истеһсал саһәсиндә карханә вә мүәссисәләрин адресләрини чап едәрәк, мүәссисәләрин сајыны вә онларын дөврииҹәсинин јекунуну јалныз бүтүн Русија мигјасында көстәрирләр; һәр истеһсалдан бир кархананын орта дөврииҹәсини һесаблајыр вә бу орта дөврииҹәдән јухары вә ашағы дөврииҹәси олан карханалары хүсуси ишарә илә көстәрирләр. Бүтүн тичарәт вә сәнаје саһәләриндәки карханалар вә мүәссисәләр үчүн ејни олан бир нечә дәрәчә мүәјјән етмәк (дөврииҹәнин мигдарына, фәһләләрин сајына, мүһәррикләрин нөвүнә вә с. көрә) вә (һәр бир мүәссисә һаггында ајрыча мә'лумат чап етмәк мүмкүн дејилдисә) бүтүн карханалары бу дәрәчәләрә ајырмаг даһа мүнасиб оларды. Онда һеч олмазса мүхтәлиф губернијаларда вә мүхтәлиф истеһсал саһәләринә аид материалын нә дәрәчәдә мүкәммәл олдуғу вә нә дәрәчәдә мүгајисә едилә биләчәји һаггында фикир сөјләмәк мүмкүн оларды. Мәсәлән, фабрик вә заводларын статистикасына кәлдикдә, китабда верилән статистика материалынын јечинс олмадығыны јәгин етмәк үчүн һәмин нәшрин 1-чи сәһифәсиндә (гејддә) бу анлајыш һаггында сон дәрәчә гәрибә јајғын тә'рифи охумаг вә бә'зи истеһсалларда фабрикчиләрин сијаһыларыны вәрәгләмәк кифајәтдир. Буна көрә «Тичарәт-сәнаје Русијасы»нын I һиссәсинин I бөлмәсиндә («Русијанын сәнаје вә тичарәтинин тарихи-статистика ичмалы») фабрик-завод статистикасында верилән јекун мә'луматына чох еһтијатла јанашмаг лазымдыр. Орада охујуруг ки, 1896-чы илдә (гисмән 1895-чи илдә) бүтүн Русија империјасында һәм аксизсиз истеһсаллар, һәм аксизли истеһсаллар, һәм дә мә'дән истеһсаллары дахил олмагла, 1 742 181 фәһләси олуб 2 745 милјон манатлыг мәһсул верән 38 401 фабрик вар иди. Бизә белә

кәлир ки, бу рәгәми чидди јохламадан фабрик-завод статистикамызын кечән илләрә аид рәгәмләри илә мүгајисә етмәк олмаз. 1896-чы илдә бир сыра истеһсаллар: чөрәкханалар, вәтәкәләр[29], саллагханалар, мәтбәәләр, литографијалар вә с. вә с. гејдә алынмышды ки, бунлар кечмишдә (1894/95-чи илә гәдәр) «фабрик-завод истеһсаллары» сырасына дахил едилмирди. Империјанын бүтүн мә'дән вә металлуркија заводларынын истеһсал мәбләғи 614 милјон манат мүәјјән едилмишдир, һәм дә гәрибә үсулларла мүәјјән едилмишдир; бу үсуллар һаггында бизә јалныз бу мә'луматы верирләр ки, чугунун дәјәри, көрүнүр, дәмир вә поладын дәјәриндә тәкрар едилмишдир. Бүтүн мә'дән вә металлуркија сәнајесиндәки фәһләләрин сајы исә, әксинә, јәгин ки, азалдылмышдыр: 1895/96-чы илдә онларын сајы 505 мин көстәрилмишдир. Бу — ја сәһвдир, ја да бир чох мә'дән истеһсаллары сијаһыја салынмамышдыр. Китабын мүхтәлиф јерләринә сәпәләнмиш рәгәмләрдән көрүнүр ки, даш көмүр чыхармагда (53 минә гәдәр), дуз истеһсалында (20 минә гәдәр), даш карханаларында (10 минә гәдәр) вә бир нечә башга мә'дән истеһсалларында ишләјән фәһләләр (20 минә гәдәр) нәзәрә алынмазса, бу бөлмәјә аид јалныз бә'зи истеһсалларда фәһләләрин сајы 474 минә чатыр. 1890-чы илдә империјанын бүтүн мә'дән вә металлуркија сәнајесиндә 505 миндән артыг фәһлә вар иди, мәһз бу саһәләр о замандан е'тибарән хүсусилә инкишаф етмишдир. Мәсәлән, бу бөлмәдән олан вә һаггында китабын мәтниндә тарихи-статистика мә'луматы верилән беш истеһсалда (чугунтөкмә, мәфтил, машынгајырма, гызыл вә мис мә'мулаты) 1890-чы илдә 77 милјон манатлыг мәһсул верән вә 69 мин фәһләси олан 908 кархана, 1896-чы илдә исә 221½ милјон манатлыг мәһсул верән вә 147 мин фәһләси олан 1 444 кархана вар иди. Тәәссүф ки, бүтүн истеһсал саһәләринә дејил, јалныз бә'зиләринә (памбыг е'малы, кимја истеһсалы вә 45-дән артыг башга истеһсал) аид олан вә китабын мүхтәлиф јерләринә сәпәләнмиш бүтүн тарихи-статистика мә'луматыны бир араја топладыгда, бүтүн империјаја аид ашағыдакы мә'луматы алырыг. 1890-чы

илдә 929 милјон манатлыг мәһсул верән вә 721 мин фәһләси олан 19 639 фабрик вә завод, 1896-чы илдә исә 1 708 милјон манатлыг мәһсул верән вә 985 мин фәһләси олан 19 162 фабрик вә завод вар иди; икки аксизли истеһсалы, шәкәр вә арагчәкмә истеһсалыны да бураја әлавә етдикдә (1890/91-чи илдә: 116 мин фәһлә; 1895/96-чы илдә: 123 мин фәһлә), фәһләләрин сајы 837 мин вә 1 108 мин олур ки, бу да *алты иллик бир дөвр ərзиндə тəхминən үчдə бир* артым верир. Бурасыны да гејд едәк ки, фабрикләрин сајынын азалмасы дәјирманларын мүхтәлиф шәкилдә гејд олунмасындан асылыдыр: фабрикләр сијаһысына 1890-чы илдә 7 003 дәјирман (156 милјон манат, 29 638 фәһлә), 1896-чы илдә исә анчаг 4 379 дәјирман (272 милјон манат, 37 954 фәһлә) дүшмүшдү.

Нәзәрдән кечирдијимиз нәшрдән алына биләчәк вә 90-чы илләрдә Русијадакы сәнаје јүксәлиши һаггында бир гәдәр тәсәввүр һасил етмәјә имкан верән мә'лумат бунлардан ибарәтдир. 1896-чы илә аид мүкәммәл статистика мә'луматы нәшр едилдикдән сонра бу мәсәлә үзәриндә даһа мүфәссәл дајанмаг мүмкүн олачагдыр.

1899-чу илин февралында, февралын 21-дән (мартын 5-дән) əввəл јазылмышдыр

1899-чу илин мартында «На'чало» журналынын 3-чү №-синдə чап едилмишдир
Имза: В л. И л ј и н

Журналын мəтниндəн чап олунур

БИР ДАҺА РЕАЛЛАШДЫРМА НӘЗӘРИЈЈӘСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

«Научноје Обозрениje»нин бу ил (1899) јанвар нөмрәсиндә мәним «Базарлар нәзәриjjәси мәсәләсинә даир гејд (ч. Туган-Барановски илә ч. Булгаковун мүбаһисәси мүнасибәти илә)» адлы мәгаләм, бунун ардынча исә П. Б. Струвенин: «Капиталист истеһсалы шәраитиндә базарлар мәсәләсинә даир (Булгаковун китабы вә Илјинин мәгаләси барәсиндә)» адлы мәгаләси дәрч едилмишдир. Струве «Туган-Барановскинин, Булгаковун вә Илјинин нәзәриjjәсини хејли дәрәчәдә рәдд едир» (онун мәгаләсинин 63-чү сәһифәси) вә Марксын реаллашдырма нәзәриjjәсинә даир өз бахышыны изаһ едир.

Зәннимизчә, Струвенин көстәрилән мүәллифләрлә мүбаһисәjә кириш мәсинә сәбәб мәсәләнин маһиjjәтинә аид фикир ајрылығындан даһа артыг, онларын мүдафиә етдиjи нәзәриjjәнин мәзмуну һаггында Струвенин јанлыш тәсәввүрә малик олмасыдыр. Әввәлән, Струве мәһсулун мәһсула мүбадилә едилдиjини вә буна көрә дә истеһсал илә истеһлак арасында уjғунлуг олмасы лазым кәлдиjини өjрәдән буржуа игтисадчыларынын базарлар нәзәриjjәсини, капитализм чәмиjjәтиндә бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлүнүн, jә'ни мәһсулун реаллашдырылмасынын *нечә* баш вердиjини өз тәһлили илә көстәрмиш олан Марксын реаллашдырма нәзәриjjәси илә гарышдырыр*. Нә Маркс, нә дә ону шәрһ едән вә Струвенин мүбаһисә етдиjи мүәллифләр бу тәһлилдән нәинки истеһсал илә

* Бах: мәним «Етүдләр»имин 17-чи вә башга сәһифәләри. (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, 154—155 вә башга сәһифәләр. *Ред.*).

истеһлак арасында аһәнкдарлыг олдуғу нәтичәсини чыхармамышлар, әксинә, капитализмә хас олан вә капиталистчәсинә реаллашдырма шәраитиндә тәзаһүр етмәјә билмәјәчәк зиддијјәтләри гәти сурәтдә гејд етмишләр*. Икинчиси, Струве абстракт реаллашдырма нәзәријјәсини (Струвенин оппонентләри дә јалныз бу нәзәријјәдән бәһс етмишләр) бу вә ја дикәр өлкәдә, бу вә ја дикәр дөврдә капиталист мәһсулунун реаллашдырылмасынын конкрет тарихи шәраити илә гарышдырыр. Бу она бәнзәр ки, бириси абстракт торпаг рентасы нәзәријјәсини бу вә ја дикәр бир өлкәдә әкинчилик капитализми инкишафынын конкрет шәраити илә гарышдырсын. Струвенин бу ики әсас јанылмасындан там бир сыра анлашылмазлыглар мејдана чыхмышдыр ки, бунлары ајдынлашдырмаг үчүн онун мәгаләсинин ајры-ајры мүддәаларыны тәһлил етмәк лазымдыр.

1. Струве мәним бу фикримлә разылашмыр ки, реаллашдырма нәзәријјәсиндән бәһс едиркән Адам Смит үзәриндә хүсусилә дајанмаг лазымдыр. О јазыр ки, әкәр Адамы көтүрмәк лазым кәлирсә, онда Смит үзәриндә дејил, физиократлар[30] үзәриндә дајанмаг лазым кәләрди. Јох, бу белә дејилдир. Мәһз Ад. Смит мәһсулун мәһсула мүбадилә едилдији һәгигәтини (физиократлара да мә'лум олан бу һәгигәти) гәбул етмәклә кифајәтләнмәјәрәк, ичтимаи *капиталын* вә мәһсулун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин өз дәјәри илә нечә өдәнилдији (реаллашдырылдығы) мәсәләсини дә ирәли сүрмүшдүр**. Буна көрә дә Маркс, физиократларын тә'лиминдә, мәсәлән, Кененин «Tableau économique»***-индә «өз зәманәси үчүн даһијанә»**** фикир-

* Ibid. (Ibidem—јенә орада. *Ред.*), сәһ. 20, 27, 24 вә башгалары (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 158, 166—167, 161—162 вә башгалары. *Ред.*).

** Јери кәлмишкән демәлијәм ки, «Научн. Обозр.» журналындакы мәгаләмин һәр јериндә «дәјәр» термини «гијмәт» термини илә әвәз едилмишдир. Буну мән дејил, редаксија етмишдир. Мән бу вә ја дикәр термини ишләтмәк мәсәләсинә о гәдәр дә бөјүк әһәмијјәт вермирәм, лакин гејд етмәји лазым билирәм ки, мән һәмишә «дәјәр» терминини ишләтмишәм вә ишләдирәм.

*** — «Иггисади чәдвәл». *Ред.*

**** *Fr. Engels:* «Herrn E. Dühring's Umwälzung der Wissenschaft», Dritte Aufl. (*Фр. Енкелс:* «Ч-б Е. Дүрингин елмдә етдији чеврилиш» («Анти Дүринг»). Үчүнчү нәшри. *Ред.*), сәһ. 270. Марксын јаздығы фәсилдән[31].

ләр олдуғуну тамамилә гәбул етмәклә, тәкрар истеһсал просесинин тәһлилиндә Ад. Смитин физиократлара нисбәтән бә'зи чәһәтдән һәтта кери јә доғру аддым атдығыны гәбул етмәклә («Das Kapital», I², 612, Anm. 32*)[32] бәрабәр, реаллашдырма мәсәләси тарихинин ичмалында физиократлара чәми сәһифә јарым һәср етмиш («Das Kapital», II¹, S. 350—351)[33], Ад. Смитә исә отуз сәһифәдән чох һәср едәрәк (ib., 351—383)[34] онун бүтүн сонракы сијаси игтисада ирс олараг кечмиш әсас сәһвини мүфәссәл сурәтдә тәһлил етмишдир. Белә ликлә, Смитин сәһвини тәкрар етмиш олан бурҗуа игтисадчыларынын реаллашдырма нәзәриј јәсини мәһз ајдынлашдырмаг үчүн Ад. Смит үзәриндә дајанмаг лазымдыр.

2. Ч-б Булгаков өз китабында тамамилә һаглы олараг дејир ки, буржуа игтисадчылары садә әмтәә тәдавүлү илә капиталист әмтәә тәдавүлүнү гарышдырырдылар, Маркс исә бунларын арасында фәрг олдуғуну мүәјјән етмишдир. Струве белә зәнн едир ки, ч. Булгаковун фикри анлашылмазлыгдан доғмушдур. Мәним фикримчә, әксинә, бурада анлашылмазлыг ч. Булгаков тәрәфиндән дејил, Струве тәрәфиндәндир. Доғрудан да, Струве ч. Булгаковун фикрини нечә тәкзиб едир? Чох гәрибә бир јолла: онун мүддәасыны тәкрар етмәклә тәкзиб едир. Струве дејир: Маркс белә бир реаллашдырма нәзәриј јәсинә тәрәфдар һесаб едилә билмәз ки, мәһсул мүәјјән чәмиј јәт дахилиндә реаллашдырыла биләр, чүнки Маркс «садә әмтәә тәдавүлү илә капиталист тәдавүлү арасында кәскин фәрг олдуғуну көстәрмишдир» (!! сәһ. 48). Ахы бу, мәһз ч. Булгаковун тәсдиг етдији фикирдир! Мәһз буна көрә Марксын нәзәриј јәси, мәһсулун мәһсула мүбадилә едилдији һәгигәтини тәкрар етмәкдән ибарәт дејилдир. Буна көрә дә ч. Булгаков, һәддән артыг истеһсалын мүмкүн олдуғу һаггында буржуа вә хырда буржуа игтисадчыларынын мүбаһисәсини тамамилә һаглы олараг «бош вә схоластик мүбаһисә» һесаб етмишдир: мүбаһисә едән һәр ики тәрәф әмтәә тәдавүлү илә капиталист

* — «Капитал», I чилд, 2-чи нәшри, сәһ. 612, гејд 32. *Ред.*

тәдавүлүнү гарышдырыр, һәр ики тәрәф Ад. Смитин сәһвини тәкрар едирди.

3. Струве реаллашдырма нәзәриjjәсини әбәс jерә пропорсионал бөлкү нәзәриjjәси адландырыр. Бу дүрүст дејилдир вә лабүд олараг анлашылмазлыглара апарыб чыхарыр. Реаллашдырма нәзәриjjәси, бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлүнүн нечә баш вердиjини көстәрән абстракт бир нәзәриjjәдир*. Әввәлән, харичи тичарәтдән, харичи базарлардан сәрф-нәзәр етмәк бу абстракт нәзәриjjәнин зәрури шәртидир. Лакин реаллашдырма нәзәриjjәси харичи базардан сәрф-нәзәр етмәклә һеч дә тәсдиг етмир ки, капитализм чәмиjjәти бир заман харичи тичарәтсиз мөвчуд олмушдур вә ја мөвчуд ола биләр**. Икинчиси, абстракт реаллашдырма нәзәриjjәси капиталист истеһсалынын мүхтәлиф саһәләри арасында мәһсулун пропорсионал бөлкүсүнү нәзәрдә тутур вә тутмалыдыр. Лакин реаллашдырма нәзәриjjәси буну нәзәрдә тутмагла һеч дә тәсдиг етмир ки, капитализм чәмиjjәтиндә мәһсуллар һәмишә пропорсионал бөлүнүр вә ја бөлүнә биләр***. Ч-б Булгаков тамамилә һаглы олараг реаллашдырма нәзәриjjәсини дәjәр нәзәриjjәси илә мүгаjисә едир. Дәjәр нәзәриjjәси тәләблә тәклиф арасында бәрабәрлик олмасыны нәзәрдә тутур вә тутмалыдыр, лакин һеч дә тәсдиг етмир ки, капитализм чәмиjjәтиндә һәмишә бу кими бәрабәрлик мүшаһидә

---

* «Науч. Обозр.» журналындакы мәгаләмә бах, сәһ. 37 (Бу чилд, сәһ. 49—50. *Ред.*).

** Ibid., сәһ. 38. (Бах: бу чилд, сәһ. 50—51. *Ред.*). «Етүдләр» илә мүгаjисә ет, сәһ. 25: «Харичи базарын капитализм үчүн зәрури олдуғуну биз инкар етмирикми? Әлбәттә, jох. Лакин нш бурасындадыр ки, харичи базар мәсәләсинин реаллашдырма мәсәләсинә һеч бир дәхли jохдур». (Әсәрләрн, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 166. *Ред.*).

*** «Jалныз үстәлик дәjәри өдәjән мәһсуллар дејил, дәjишән... вә сабит капиталы өдәjән мәһсуллар да... һамысы... аичаг «чәтинликләр» нчәрисиндә, капитализм артдыгча күчләнән даимн тәрәддүдләр ичәрисиндә еjни дәрәчәдә реаллашдырылыр»... («Етүдләр», сәһ. 27). Ола биләр Струве десин ки, бу jерә башга jерләр, мәсәлән, 31-чи сәһифәдәки jерләр зиддир: «...капиталистләр үстәлик дәjәри реаллашдыра *биләрләр*»?.. Бу зиддиjjәт jалныз сащиридир. Мадам ки биз абстракт реаллашдырма нәзәриjjәсини көтүрүрүк (халгчылар исә үстәлик дәjәри реаллашдырманыи мүмкүн олмадығы һаггында мәһз абстракт нәзәриjjә ирәли сүрмүшләр), демәли, реаллашдырманын мүмкүн олдуғу нәтичәсини чыхармаг лабүддүр. Лакин абстракт нәзәриjjәни изаһ едиркән һәгиги реаллашдырма просесинә хас олан зиддиjjәтләри дә көстәрмәк лазымдыр. Мән дә өз мәгаләмдә бунлары көстәрмишәм. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд сәһ. 167—168, 173—174. *Ред.*).

олунмушдур вә мүшаһидә олуна биләр. Капитализмин һәр бир башга гануну кими, реаллашдырма гануну да «јалныз һәјата кечмәмәк јолу илә һәјата кечир» (Булгаков, Струвенин мәгаләсиндә кәтирилән ситат, сәһ. 56). Орта вә бәрабәр мәнфәәт нормасы нәзәриҗҗәси дә, әслиндә, истеһсалын мүхтәлиф саһәләри арасында истеһсалын пропорсионал бөлкүсүнү нәзәрдә тутур. Лакин буна әсасән Струве һәмин нәзәриҗҗәни пропорсионал бөлкү нәзәриҗҗәси адландыра билмәз ки!

4. Струве мәним бу фикримә е'тираз едир ки, Маркс Рикардону һаглы олараг Ад. Смитин сәһвләрини тәкрар етмәкдә тәгсирләндирирди. «Маркс һаглы дејилди», — дејә Струве јазыр. Лакин Маркс Рикардонун әсәриндән бир парчаны олдуғу кими ситат кәтирир (II[1], 383)[35]. Струве бу парчаны нәзәрә алмыр. О бири сәһифәдәчә Маркс Рамсејин (Ramsay) фикрини гејд едир; Рамсеј дә Рикардонун мәһз бу сәһвини көрмүшдүр. Мән Рикардонун әсәриндән башга бир парчаны да көстәрмишәм ки, о бурада ачыгча дејир: «Һәр бир өлкәнин торпаг вә әмәјинин бүтүн мәһсулу үч һиссәјә: иш һаггына, мәнфәәтә вә рентаја» бөлүнүр, (бурада сәһв олараг сабит капитал атылмышдыр. Бах: «Рикардонун әсәрләри», тәрчүмәси Зибериндир, сәһ. 221). Струве бу парчанын да үстүндән сүкутла кечир. О, Рикардонун јалныз бир гејдини ситат кәтирир ки, орада да Рикардо Сејин үмуми кәлирлә халис кәлир арасында олан фәрг һаггындакы мүлаһизәсинин мә'насызлыгыны көстәрир. «Капитал»ын III чилдинин реаллашдырма нәзәриҗҗәсиндән чыхарылан нәтичәләри изаһ едән 49-чу фәслиндә Маркс Рикардонун мәһз бу гејдини көстәрир вә бу хүсусда белә дејир: «Лакин, сонра көрәчәјимиз кими» — јәгин ки, «Капитал»ын һәлә нәшр едилмәмиш IV чилди[36] нәзәрдә тутулур, — «әмтәәләрин гијмәти һаггында Смитин јанлыш тәһлилини, јә'ни бу гијмәтин кәлир дәјәрләри мәчмусуна (Revenuen) ајрылмасыны Рикардо һеч бир јердә тәкзиб етмәмишдир. Рикардо бу тәһлилин јанлышлыгы һаггында дүшүнмүр вә өз тәһлилләриндә ону, әмтәәләрин дәјәринин сабит һиссәсиндән «сәрф-нәзәр етдији» үчүн доғру бир тәһлил кими гәбул едир. Рикардо арабир ејни

тәсәввүр үсулуна гајыдыр» (јә'ни Смитин тәсәввүр үсулуна гајыдыр. «Das Kapital», III, 2, 377. Русча тәрчүмәси 696)[37]. Гој охучу өзү мүәјјән етсин ки, ким һаглыдыр: Марксмы һаглыдыр ки, дејир Рикардо Смитин сәһвини тәкрар етмишдир*, јохса Струвеми һаглыдыр ки, дејир Рикардо «чох јахшы (?) баша дүшүрдү ки, бүтүн ичтимаи мәһсул тәкчә әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан ибарәт дејилдир» вә Рикардо «ичтимаи мәһсулун истеһсал хәрчләрини тәшкил едән һиссәләриндән гејри-шүури (!) сәрф-нәзәр едирди». Бир шеји чох *јахшы* баша дүшмәк вә ејни заманда ондан *гејри-шүури* сәрф-нәзәр етмәк олармы?

5. Смитин сәһвини Рикардонун тәкрар етдији һаггында Марксын фикрини Струве нәинки тәкзиб етмәмиш, һәтта өзү ејни сәһви өз мәгаләсиндә тәкрар етмишдир. Струве јазыр: «Гәрибәдир... белә дүшүнәсән ки, ичтимаи мәһсулун бу вә ја дикәр бир шәкилдә категоријалара бөлүнмәси реаллашдырманын үмуми анлајышы үчүн бөјүк бир әһәмиччәтә малик ола биләр, хүсусән она көрә ки, реаллашдырылан мәһсулун бүтүн һиссәләри реаллашдырма просесиндә һәгигәтән кәлир (үмуми кәлир) шәкли алыр; классикләр дә бунлара кәлир кими бахырдылар» (сәһ. 48). Мәсәлә дә елә бурасындадыр ки, реаллашдырылан мәһсулун *һеч дә* бүтүн һиссәләри кәлир (үмуми кәлир) шәкли алмыр; Смитин мәһз бу сәһвини изаһ едәрәк. Маркс көстәрмишдир ки, реаллашдырылан мәһсулун бир һиссәси һеч вахт кәлир шәкли алмыр вә ала да билмәз. Бу — ичтимаи мәһсулун о һиссәсидир ки, истеһсал васитәләри һазырланмасына сәрф олунан сабит капиталы (Марксын терминолокијасы илә, I бөлмәдә сабит капиталы) өдәјир. Мәсәлән, кәнд тәсәррүфатында тохумлуг дән һеч бир заман кәлир шәкли алмыр; јенә даш көмүр һасилатына сәрф олунан даш көмүр һеч вахт

* Марксын вердији гијмәтин доғру олдуғу һәмчинин ондан чох ајдын көрүнүр ки, Рикардо Смитин фәрди капитал јығымы һаггындакы јанлыш фикринә шәрик иди. Рикардо мәһз белә дүшүнүрдү ки, үстәлик дәјәрин јығылан һиссәси бүтүнлүклә әмәк һаггына сәрф олунур, һалбуки һәмин һиссә: 1) сабит капитала вә 2) әмәк һаггына сәрф олунур. Бах: «Das Kapital». I [2], 611—613, 22-чи фәсил. § 2. [38] — Мүгајисә ет: «Етүдләр», сәһ. 29, гејд. (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 171. *Ред.*).

кәлир шәкли алмыр вә с. вә с. Үмуми мәһсулун, јалныз капитал вәзифәсини көрә биләчәк, һеч вахт кәлир шәкли ала билмәјәчәк һиссәси ајрылмазса, бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсал вә тәдавүл просеси баша дүшүлә билмәз*. Инкишаф етмәкдә олан капитализм чәмиҗҗәтиндә ичтимаи мәһсулун бу һиссәси зәрури олараг, һәмин мәһсулун бүтүн јердә галан һиссәләриндән даһа сүр'әтлә артмалыдыр. Капитализмин ән дәрин зиддиҗҗәтләриндән бири: милли сәрвәт чох бөјүк бир сүр'әтлә артдығы һалда, халг истеһлакынын чох ләнк артмасы (әкәр артырса) — јалныз бу ганунла изаһ едилә биләр.

6. Струве «гәтиҗҗән баша дүшмүр» ки, Марксын сабит вә дәјишән капиталы фәргләндирмәси нә сәбәбә «реаллашдырма нәзәриҗҗәси үчүн зәруридир» вә мән нә үчүн бунун үзәриндә «хүсусилә исрар едирәм».

Струвенин буну баша дүшмәмәси, бир тәрәфдән, садәчә анлашылмазлыг нәтичәсидир. Әввәлән, бу фәргләндирмәнин бир дәјәрли чәһәтини, јә'ни јалныз кәлирләрин дејил, бүтүн мәһсулун да бу фәргләндирмәјә дахил олдуғуну Струве өзү дә е'тираф едир. Һәмин фәргләндирмәнин о бири дәјәрли чәһәти бундан ибарәтдир ки, реаллашдырма просесинин тәһлилиндә фәрди капитал истеһсалы просесинин тәһлили илә мәнтиги сурәтдә әлагәләндирир. Реаллашдырма нәзәриҗҗәсинин вәзифәси нәдир? — онун вәзифәси бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлүнүн *нечә* баш вердијини көстәрмәкдир. Лап илк бахышдан ајдын дејилми ки, бурада дәјишән капиталын ролу сабит капиталын ролундан тамамилә фәргли олмалыдыр? Дәјишән капиталы өдәјән мәһсуллар нәтичә е'тибары илә фәһләләрин *истеһлак шејләри* илә мүбадилә едилмәли вә фәһләләрин ади истеһлакыны өдәмәлидир. Сабит капиталы өдәјән мәһсуллар нәтичә е'тибары илә *истеһсал васитәләри* илә мүбадилә едилмәли вә јени истеһсал үчүн бир капитал кими сәрф олунмалыдыр. Буна көрә сабит капитал илә дәјишән капиталы фәргләндирмәк реаллашдырма нәзәриҗҗәси үчүн шүб-

* Мүгаjисә ет: «Das Kapital», III, 2; 375—376 (русча тәрчүмәси, 696) Үмуми мәһсулун үмуми кәлирдән фәрги һаггында[39].

һәсиз зәруридир. Икинчиси, Струвенин анлашылмазлыға јол вермәсинә сәбәб одур ки, о бурада да тамамилә әсассыз вә сәһв олараг реаллашдырма нәзәријјәси дедикдә, ону мәһсулларын пропорсионал сурәтдә бөлүндүјүнү көстәрән нәзәријјә кими баша дүшүр (хүсусән 50—51-чи сәһифәләрә бах). Биз артыг јухарыда демишдик вә бир даһа тәкрар едирик ки, реаллашдырма нәзәријјәсинин мәзмуну һаггында белә тәсәввүр доғру дејилдир.

О бири тәрәфдән, Струвенин мәсәләни баша дүшмәмәсинин сәбәби одур ки, Марксын нәзәријјәсиндә «сосиоложи» категоријаларла «игтисади» категоријалар арасында фәрг гојмағы зәрури һесаб едир вә бу нәзәријјә әлејһинә бир нечә үмуми сөз дејир. Бу хүсусда мән демәлијәм ки, әввәлән, бүтүн бунларын реаллашдырма нәзәријјәси мәсәләсинә гәтијјән дәхли јохдур; икинчиси, Струвенин ирәли сүрдүјү фәргләндирмәни мән ајдын һесаб етмирәм вә онда һеч бир һәгиги фајда көрмүрәм. Үчүнчүсү, Струвенин бу сөзләрини нәинки мүбаһисәли, һәтта ачыгдан-ачыға јанлыш һесаб едирәм ки, Марксын нәзәријјәсинин «сосиоложи әсасларынын» базар һадисәләри тәһлилинә «мүнасибәти, шүбһәсиз, Марксын өзүнә ајдын дејилди» вә «Капитал»ын I вә III чилдләриндә верилдији шәкилдә гијмәт нәзәријјәсиндә шүбһәсиз, зиддијјәт вардыр»*.

---

* Струвенин бу сонунчу сөзләринә мән К. Каутскинин дәјәр нәзәријјәси һаггындакы ән јени изаһыны гаршы гојурам; о дејир вә көстәрир ки, орта мәнфәәт нормасы гануну «дәјәр ганунуну јох етмир, онун јалныз шәклини дәјишдирир» («Die Agrarfrage». S. 67—68) («Аграр мәсәләси», сәһ. 67—68. *Ред.*). Јери көлмишкән Каутскинин өз көзәл әсәринә мүгәддимәдә јаздығы ашағыдакы мараглы сөзләри гејд едәк: «Тәгдим етдијим әсәрдә әкәр јенн вә сәмәрәли фикирләр ирәли сүрмәјә наил олмушамса, бунун үчүн мән ән әввәл һәр нкн бојүк мүәллимимә миннәтдарам; мән буну хүсусилә она көрә һәвәслә гејд едирәм ки, Маркс вә Енкелсин нөгтеји-нәзәринин көһнәлмиш олдуғуна даир һәтта бизим даирәләрдә дә бир заман_дан бәри сәсләр ешидилмәкдәдир... Мәним зәннимчә, бу шәккаклыг е'тираза сәбәб олан тә'лимин маһијјәтиндән даһа артыг шәккакларын шәхси хүсусијјәтләриндән асылыдыр. Мән бу нәтичәни јалныз шәккакларын е'тиразларынын арашдырылмасындан доған нәтичәләр әсасында дејил, һәбелә өз шәхси тәчрүбәм әсасында чыхарырам. Өз... фәалијјәтимин әввәлләриндә мән марксизмә әсла рәғбәт бөсләмирдим. Инди мәним еһкамчы фанатизмимә е'тинасызлыгла хор бахан шәхсләрин һәр бири кими, мән дә марксизмә ејни дәрәчәдә тәнгидлә вә ејни дәрәчәдә е'тимадсызлыгла јанашырдым. Мән јалныз бир гәдәр мүгавимәтдән сонра марксист олдум. Лакин һәм о заман, һәм дә сонралар, — һәр дәфә һәр һансы бир принсипиал мәсәлә һаггында мәндә шүбһә ојандыгда, — мән һәмишә иәтичә е'тибары илә бу әгидәјә көлирдим ки, мәним мүәллимләрим дејил, мән өзүм һагсызмышам. Мәсәләни даһа дәриндән өјрәнмәк мәни вадар едирди

Струвенин бүтүн бу сөзләри тамамилә әсассыздыр. Бунлар дәлил дејил, декретдир. Бу, Марксын нәзәријјәсинин тәнгидиндән, јени кантчыларын мәшғул олмаг истәдикләри тәнгиддән габағчадан чыхарылан нәтичәләрдир*. Сағлыг олсун, — бу тәнгидин нә верәчәјини көрәрик. Һәләлик исә буну гејд етмәлијик ки, реаллашдырма нәзәријјәси мәсәләсиндә бу тәнгид һеч бир шеј вермәмишдир.

7. «Капитал»ын II чилдинин III бөлмәсиндә Марксын вердији схемләрин әһәмијјәти мәсәләси һаггында Струве иддиа едир ки, абстракт реаллашдырма нәзәријјәсини, ичтимаи мәһсулун ән мүхтәлиф үсулларла бөлкүсү васитәси илә јахшы изаһ етмәк олар. Бу тәәччүблү иддиа тамамилә Струвенин белә бир әсас анлашылмазлығындан ирәли кәлир: куја реаллашдырма нәзәријјәси белә бир бајағы фикирлә «тамам әһатә олунур» (??!) ки, мәһсул мәһсула мүбадилә едилир. Струве јалныз бу анлашылмазлыг нәтичәсиндә белә бир чүмлә јаза биләрди: «Бу әмтәәләрин» (реаллашдырылан әмтәәләрин) «истеһсалда, бөлкүдә вә и. а. ролу нәдән ибарәтдир, онлар капиталдырмы (sic!!*) вә

ки, онларын нөгтеји-нәзәрини дүзкүн һесаб едим. Беләликлә, мәсәләни һәр дәфә јенидән тәнгиди, өз бахышларымы һәр дәфә јенидән нәзәрдән кечирмәк тәшәббүсү мәним инамымы гүввәтләндирирди вә мән о нәзәријјәни кетдикчә даһа чох гәбул едирдим; ону јајмаг вә тәтбиг етмәк мәним һәјат мәгсәдим олду».

* Јери кәлмишкән бир-ики кәлмә Струвенин бу гәдәр үјдуғу һәмин (кәләчәк) «тәнгид» һаггында данышаг. Сағлам фикирли һеч бир адам тәнгидә, әлбәттә, үмумијјәтлә е'тираз етмәз. Лакин, көрүнүр, Струве марксизми «тәнгиди фәлсәфә» илә чанландырмаг һаггында өз севдији фикрини тәкрар едир. Бурада марксизмин фәлсәфи мәзмуну мәсәләсиндән бәһс етмәјә мәним, әлбәттә, нә һәвәсим вар, нә дә имканым, буна көрә дә јалныз ашағыдакы гејдлә кифајәтләнәчәјәм. Марксын «керијә, Канта доғру» чағыран шакирдләри бу вахта гәдәр гәтијјән һеч елә јени бир шеј вермәмишләр ки, белә бир дөнүшүн лазым олдуғуну сүбут етсин вә Марксын нәзәријјәсини јени кантчылыгла чанландырмаг јолу илә бу нәзәријјәнин бир шеј газандығыны ајдын көстәрмиш олсун[40]. Онлар, һәтта илк нөвбәдә өз үзәрләринә дүшән вәзифәни — јени кантчылыға Енкелсин вердији мәнфи гијмәти мүфәссәл сурәтдә арашдырмаг вә рәдд етмәк вәзифәсини дә јеринә јетирмәмишләр. Керијә кедән, лакин Канта доғру дејил, бир тәрәфдән, Маркса гәдәр олан фәлсәфи материализмә, о бири тәрәфдән, диалектик идеализмә доғру кедән шакирдләр исә, әксинә, диалектик материализмин чох мүнтәзәм вә гијмәтли шәрһини вермиш вә көстәрмишләр ки, бу, фәлсәфәнин вә ичтимаи елмин бүтүн ән јени инкишафының гануни вә лабүд мәһсулудур. Мән рус әдәбијјатындан ч. Белтовун мәшһур әсәринә вә алман әдәбијјатындан «Beiträge zur Geschichte des Materialismus» (Stuttgart 1896) («Материализмин тарихинә даир очерклар» (Штутгарт, 1896). *Ред.*), әсәрини көстәрсәм кифајәтдир[41].

** — белә!! *Ред.*

һансы капиталдыр, сабит капиталдырмы, јохса дәјишән капиталдыр,—һәмин нәзәриҹҹәнин маһиҹҹәти үчүн бунун гәтиҹҹән һеч бир әһәмиҹҹәти јохдур» (51). Марксын реаллашдырма нәзәриҹҹәси үчүн, ҹә'ни бүтүн ичтимаи *капиталын* тәкрар истеһсалы вә тәдавүлүнүн тәһлилиндән ибарәт олан нәзәриҹҹә үчүн әмтәәләрин капитал олуб-олмамасынын һеч бир әһәмиҹҹәти јохдур!! Бу она бәнзәр ки, бириси десин: кәнд әһалисинин торпаг саһибләринә, капиталистләрә вә фәһләләрә бөлүнүб-бөлүнмәмәсинин торпаг рентасы нәзәриҹҹәсинин маһиҹҹәти үчүн һеч бир әһәмиҹҹәти јохдур, зира бу нәзәриҹҹә, куја торпағын мүхтәлиф саһәләринин мүхтәлиф дәрәчәдә мүнбит олдуғуну көстәрмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Јалныз һәмин анлашылмазлыг нәтичәсиндә Струве иддиа едә биләрди ки, «ичтимаи истеһлак үнсүрләри арасында гаршылыглы натурал мүнасибәт — *шеҹләрин* ичтимаи мүбадиләси» мәһсулун Маркс тәрәфиндән көстәрилән бөлкүсү јолу илә дејил, ашағыдакы бөлкү јолу илә «ән јахшы көстәрилә биләр»: истеһсал васитәләри + истеһлак шеҹләри + изафи гиҹмәт (дәҹәр, сәһ. 50). — Шеҹләрин ичтимаи мүбадиләси нәдән ибарәтдир? Ән әввәл истеһсал васитәләринин истеһлак шеҹләринә мүбадиләсиндән ибарәтдир. Изафи дәҹәри истеһсал *васитәләриндән* вә истеһлак *шеҹләриндән* хүсуси олараг ајырдыгда бу мүбадиләни нечә көстәрмәк олар? Ахы изафи дәҹәр, ја истеһсал васитәләриндә, ја да истеһлак шеҹләриндә тәчәссүм едир! Ајдын дејилми ки, бу чүр бөлкү, — мәнтигчә әсассыз олан бу бөлкү (зира бу бөлкү, мәһсулун натурал формаја көрә бөлкүсүнү дәҹәр үнсүрләринә көрә бөлкүсү илә гарышдырыр), — шеҹләрин ичтимаи мүбадиләси просесини *нәрдәләҹир?**

8. Струве дејир ки, мән Маркса Сеј — Рикардонун мәддаһлыг-буржуа нәзәриҹҹәсини (52),—истеһсал илә истеһлак арасында аһәнкдарлыг нәзәриҹҹәсини (51), —

* Охучуја хатырладаг ки, бүтүн ичтимаи мәһсулу Маркс мәһсулун натурал формасына көрә ики бөлмәҹә ајырыр: I) истеһсал васитәләри; II) истеһлак шеҹләри. Сонра бу бөлмәләрини һәр бириндә мәһсул, дәҹәр үнсүрләринә көрә үч һиссәҹә бөлүнүр: 1) сабит капитал; 2) дәҹишән капитал; 3) үстәлик дәҹәр.

капитализмин тәкамүлү вә нәһајәт јох олуб кетмәси һаггында Марксын нәзәријјәсинә тамамилә зидд бир нәзәријјәни (51—52) иснад вермишәм; буна көрә дә, капитализмә хас олан зиддијјәти, јә'ни истеһсалын һәдсиз кенишләнмәси илә халг күтләләринин мәһдуд истеһлакы арасындакы зиддијјәти Марксын һәм II чилддә, һәм дә III чилддә гејд етдијинә даир мәним «тамамилә һаглы олан мүлаһизәм», «башга һалларда мүдафиәчиси олдуғум... реаллашдырма нәзәријјәсини тамамилә рәдд едир».

Струвенин бу иддиасы да ејни илә доғру дејилдир вә ејни илә бу да онун јол вердији вә јухарыда көстәрилән анлашылмазлыға әсасланыр.

Струве нәјә әсасән дејир ки, реаллашдырма нәзәријјәси дедикдә, мән бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсал вә тәдавүлү просесинин тәһлилини дејил, јалныз мәһсулун мәһсула мүбадиләсиндән бәһс едән нәзәријјәни, истеһсал илә истеһлак арасында аһәнкдарлыг олдуғуну өјрәдән нәзәријјәни баша дүшүрәм? Струве мәним мәгаләләрими арашдырмаг әсасында көстәрә билмәзди ки, мән реаллашдырма нәзәријјәсини икинчи мә'нада баша дүшүрәм, чүнки мән тамамилә ачыг вә гәти демишәм ки, реаллашдырма нәзәријјәсини мәһз биринчи мә'нада баша дүшүрәм. «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» адлы мәгаләдә Смит вә Сисмондинин сәһвини ајдынлашдырмаға һәср едилмиш параграфда дејилир: «Мәсәлә мәһз ондан ибарәтдир ки, реаллашдырма *нечә* баш верир, *јә'ни* ичтимаи мәһсулун бүтүн һиссәләри нечә өдәнилир. Буна көрә ичтимаи капитал вә кәлирдән, јахуд ејни шеј олмагла, капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасындан данышдыгда,... истеһсал васитәләри вә истеһлак шејләринин ајрылмасы чыхыш нөгтәси олмалыдыр» («Етүдләр», 17)*. «Реаллашдырма мәсәләси мәһз ондан ибарәтдир ки, ичтимаи мәһсулун дәјәр вә маддн форма чәһәтдән бүтүн һиссәләринин *өдәнилмәси* тәһлил едилсин» (ib. 26)*. Струве куја мәним әлејһимә чыхараг, — *мәһз* бизи марагландыран нәзәријјә «реал-

* Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 155, 166. *Ред.*

лашдырманын механизмини көстәрир... чүнки белә бир реаллашдырма һәјата кечир» («Н. Об.», 62) — демәклә ејни шеји тәкрар етмирми? Мән дејәндә ки реаллашдырма «анчаг чәтинликләр ичәрисиндә, капитализм артдыгча күчләнән даими тәрәддүдләр ичәрисиндә... гызғын рәгабәт вә с. ичәрисиндә» («Етүдләр», 27)* баш верир; — мән дејәндә ки халгчы нәзәриҗҗәси «бу реаллашдырманы башa дүшмәдијини көстәрмәкдән әлавә *реаллашдырмаја хас олан зиддиҗҗәтләрин дә сон дәрәчә сәтһи башa дүшүлдүјүнү көстәрир»* (26—27)* — мән дејәндә ки истеһлак шејләри һесабына баш вермәкдән даһа чох, истеһсал васитәләри һесабына реаллашдырылмасы «әлбәттә, зиддиҗҗәтдир, лакин мәһз һәјатда баш верән, капитализмин өз маһиҗҗәтиндән мејдана кәлән бир зиддиҗҗәтдир» (24)*, бу зиддиҗҗәт «капитализмин тарихи вәзифәсинә вә спесифик ичтимаи гурулушуна тамамилә үјғундур: биринчи» (јә'ни вәзифә) «чәмиҗҗәтин мәһсулдар гүввәләрини мәһз инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир (истеһсал үчүн истеһсал); икинчи» (јә'ни капитализмин ичтимаи гурулушу) «онлардан әһали күтләсинин истифадә етмәсинә имкан вермир» (20)** — мән бүтүн бунлары дејәндә, мәкәр мүдафиә етдијим реаллашдырма нәзәриҗҗәсинә зидд чыхыраммы?

9. Капитализм чәмиҗҗәтиндә истеһсал илә истеһлак арасында нисбәт мәсәләсиндә Струве илә арамызда, көрүнүр, фикир ајрылығы јохдур. Лакин әкәр Струве дејирсә ки, Марксын мүддәасында (истеһлак, капиталист истеһсалынын мәгсәди дејилдир · дејән мүддәасында) «үмумиҗҗәтлә бүтүн Маркс системинин ачыгајдын мүбаһисә характеринин изи вардыр. Бу мүддәа биртәрәфлидир...» (53), мән бу кими тә'бирләрин мүнасиб вә дүзкүн олдуғуна гәти сурәтдә е'тираз едирәм. Истеһлакын капиталист истеһсалы үчүн мәгсәд олмадығы бир фактдыр. Бу факт илә дикәр факт, јә'ни капитализм чәмиҗҗәтиндә дә нәтичә е'тибары илә истеһсалын истеһлакла әлагәдар олдуғу, истеһлакдан

* Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 168, 167, 163. *Ред.*
** Јенә орада, сәһ. 158—159. *Ред.*

асылы олдуғу факты арасындакы зиддијјәт доктринанын дејил, кәрчәк һәјатын зиддијјәтидир. Марксын реаллашдырма нәзәријјәси бир дә мәһз она көрә чох бөјүк елми гијмәтә маликдир ки, бу зиддијјәтин нечә баш вердијини көстәрир, бу зиддијјәти илк сыраја гојур. «Марксын системи» «биртәрәфли»* олдуғуна көрә дејил, һәјатда олан бүтүн зиддијјәтләри нәзәријјәдә дүрүст ифадә етдијинә көрә «мүбаһисә характери» дашыјыр. Маркс системинин «мүбаһисә характерини» мәнимсәмәдән, «Марксын системини» мәнимсәмәк үчүн едилән бүтүн тәшәббүсләр бир дә буна көрә мүвәффәгијјәтсиз олмуш вә олачагдыр ки, системин «мүбаһисә характери» капитализмин өзүнүн «мүбаһисә характеринин» јалныз дүрүст ин'икасыдыр.

10. «Реаллашдырма нәзәријјәсинин һәгиги әһәмијјәти нәдән ибарәтдир?»—дејә Струве сорушур вә Ч. Булгаковун белә бир фикрини гејд едир ки, капиталист истеһсалыны кенишләндирмәк имканы бир сыра бөһранларла олса да ишдә һәјата кечирилир. Ч-б Булгаков көстәрир: «Капиталист истеһсалы бүтүн дүнјада артыр». Струве буна е'тираз едиб дејир: «Бу дәлил тамамилә әсассыздыр. Иш бурасындадыр ки, «капиталист истеһсалынын» һәгиги «кенишләнмәси» һеч дә Булгаковун күман етдији идеал вә ја там ајрыча бир капиталист дөвләтиндә, онун күман етдији там мүстәгил капиталист дөвләтиндә дејил, игтисади инкишафын ән мүхтәлиф пилләләри вә тәсәрруфат һәјатынын мүхтәлиф формаларынын бир-бири илә тоггушдуғу дүнја тәсәрруфаты мејданында баш верир» (57).

Беләликлә, Струвенин е'тиразы бундан ибарәт олур ки, һәгигәтдә реаллашдырма ајрыча, там мүстәгил капиталист дөвләтиндә дејил, «дүнја тәсәрруфаты мејданында», јә'ни мәһсуллары башга өлкәләрә сатмаг јолу илә баш верир. Асанлыгла көрмәк олар ки, бу е'тиразын әсасы сәһвдир. Дахили базар илә («там мүстәгил» капитализм илә) кифајәтләнмәјәрәк, харичи базары нәзәрдә тутсаг, бир өлкә әвәзинә бир нечә

* Марксын орта мәнфәәт нормасы һаггындакы нәзәријјәсиндә биртәрәфлилик көрән à la А. Сквортсов чәнабларын классик мисалы бу чүр тә'бирләрин ишләдилмәсинә гаршы хәбәрдарлыг ола биләр.

өлкә көтүрсәк, реаллашдырма мәсәләси азачыг да олса, дәјишиләрми? Әкәр биз капиталистләрин өз малларыны дәнизә атдыгларыны, јахуд харичиләрә мүфтә вердикләрини күман етмәсәк, — ајры-ајры, мүстәсна hаллары вә ја дөврләри көтүрмәсәк, онда ајдындыр ки, ихрач илә идхалын мүәјјән дәрәчәдә бәрабәр олдуғуну гәбул етмәлијик. Әкәр бир өлкә мүәјјән мәhсуллар ихрач едәрәк, онлары «дүнја тәсәррүфаты мејданында» сатырса, бунун әвәзиндә башга мәhсуллар идхал едир. Реаллашдырма нәзәриҗҗәсинә әсасән гәбул етмәк лазымдыр ки, «харичи тичарәт анчаг јерли мә'мулаты (Artikel — әмтәәләри) башга истеhлак формасында вә ја натурал формада олан мә'мулатла әвәз едир» («Das Kapital», II, 469[42]. «Н. Об.»дакы мәгаләмдә ситат кәтирилмишдир, с. 38*). Бир өлкәними вә ја бир нечә өлкәни көтүрмәјимиз реаллашдырма просесинин маhиҗҗәтини гәтиҗҗән дәјишдирмир. Демәли, Струве ч. Булгакова е'тираз едиркән реаллашдырма мәсәләсини харичи базар мәсәләси илә бағлајан халгчыларын көhнә сәhвини тәкрар едир**.

Һәгигәтдә бу мәсәләләр арасында hеч бир әлагә јохдур. Реаллашдырма мәсәләси үмумиҗҗәтлә капитализм нәзәриҗҗәсинә аид олан мүчәррәд бир мәсәләдир. Бир өлкәними, јохса бүтүн дүнјанымы көтүрүрүк, фәрги јохдур, Марксын кәшф етдији әсас реаллашдырма ганунлары ејни илә галыр.

Харичи тичарәт, јахуд харичи базар мәсәләси тарихи бир мәсәләдир, бу вә ја башга бир өлкәдә бу вә ја дикәр дөврдә капитализмин инкишафынын конкрет шәраити мәсәләсидир***.

11. Струвени «чохдан бәри мәшғул едән» мәсәлә үзәриндә дә бир гәдәр дајанаг: реаллашдырма нәзәриҗҗәсинин һәгиги елми гијмәти нәдән ибарәтдир?

Марксын абстракт нәзәриҗҗәсинин бүтүн башга мүддәаларының гијмәти нә исә, бунун да гијмәти тамамилә одур. Әкәр Струвени белә бир чәhәт нараһат

---

* Бах: бу чилд, сәh. 51. *Ред.*

** Халгчыларын бу сәhвини «Етүдләр»дә арашдырмышам, сәh. 25—29. (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәh. 164—170. *Ред.*).

*** Ibid. Мүгајисә ет: «Н. Об.», № 1, сәh. 37 (бу чилд, сәh. 49—50. *Ред.*).

едирсә ки, «мүкәммәл реаллашдырма капиталист истеһсалынын һеч дә кәрчәк вәзијјәти дејил, онун идеалыдыр», она хатырлатмалыјыг ки, капитализмин Маркс тәрәфиндән кәшф едилмиш бүтүн башга ганунлары да ејни сурәтдә капитализмин һеч дә кәрчәк вәзијјәтини дејил, онун јалныз идеалыны тәсвир едир. Маркс јазырды: «Биз капиталист истеһсал үсулунун, нечә дејәрләр, јалныз идеал орта типли дахили тәшкилатыны көстәрмәк мәгсәдини гаршымыза гојмушуг» («in ihrem idealen Durchschnitt». «Das Kapital», III, 2, 367; русча тәрчүмәси, с. 688)[43]. Капитал нәзәријјәси фәрз едир ки, фәһлә өз иш гүввәсинин там дәјәрини алыр. Бу — капитализмин һеч дә кәрчәк вәзијјәти дејил, онун идеалыдыр. Рента нәзәријјәси фәрз едир ки, бүтүн әкинчи әһали тамамилә парчаланыб торпаг саһибләринә, капиталистләрә вә муздлу фәһләләрә ајрылмышдыр. Бу — капитализмин һеч дә кәрчәк вәзијјәти дејил, онун идеалыдыр. Реаллашдырма нәзәријјәси истеһсалын пропорсионал бөлкүсүнү фәрз едир. Бу — капитализмин һеч да кәрчәк вәзијјәти дејил, онун идеалыдыр.

Марксын нәзәријјәсинин елми гијмәти ондадыр ки, бу нәзәријјә бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү просесини изаһ етмишдир. Сонра, Марксын нәзәријјәси капитализмә хас олан зиддијјәтин: истеһсал олдугча артдығы һалда халг истеһлакынын һеч дә буна мүвафиг сурәтдә артмадығынын нечә баш вердијини көстәрмишдир. Буна көрә дә Марксын нәзәријјәси буржуа-мәддаһлыг нәзәријјәсини (Струвеја көрүндүјү кими) нәинки бәрпа етмир, әксинә, *мәддаһлыға гаршы ән гүввәтли бир силаһ верир.* Бу нәзәријјәдән чыхан нәтичә одур ки, бүтүн ичтимаи капиталын *һәтта* идеал дәрәчәдә сәлис вә пропорсионал тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү шәраитиндә дә, истеһсалын артмасы илә истеһлакын мәһдуд чәрчивәси арасында зиддијјәт лабүддүр. Һәгигәтдә исә реаллашдырма просеси *бундан әлавә* идеал дәрәчәдә сәлис пропорсионаллыгла дејил, јалныз «чәтинликләр», «тәрәддүдләр», «бөһранлар» вә с. ичәрисиндә баш верир.

Сонра, Марксын реаллашдырма нәзәриjjәси jалныз мәддаһлыг әлеjһинә деjил, һабелә капитализмин мешшанчасына мүртәче тәнгиди әлеjһинә дә ән күчлү силаһ верир. Бизим халгчылар капитализмин мәһз бу тәнгидини өзләринин jанлыш реаллашдырма нәзәриjjәси илә әсасландырмаға чалышырдылар. Марксын реаллашдырма анлајышы исә, капитализмин тарихи мүтәрәггилиjини (истеһсал васитәләринин вә, демәли, чәмиjjәтин мәһсулдар гүввәләринин дә инкишафы) лабүд е'тираф етмәjә сәбәб олур, һәм дә бунунла капитализмин тарихән кечичи характерини нәинки пәрдәләмир, әксинә, даһа да ајдынлашдырыр.

12. «Идеал, jахуд ајрыча там мүстәгил капитализм чәмиjjәти мәсәләсиндә» Струве иддиа едир ки, бу чәмиjjәтдә кениш тәкрар истеһсал мүмкүн деjилдир, «чүнки мүтләг зәрури олан әлавә фәһләләри тапмаг мүмкүн деjилдир».

Струвенин бу иддиасы илә мән гәтиjjән разылаша билмәрәм. Струве әлавә фәһләләри еһтиjат ордусундан алмағын мүмкүн олмадығыны сүбут етмәмишдир вә буну сүбут етмәк мүмкүн дә деjилдир. Әлавә фәһләләри әһалинин тәбии артымындан алмаг мүмкүн олдуғу фикринә гаршы Струве тамамилә әсассыз олараг деjир ки, «тәбии артыма әсасланан кениш тәкрар истеһсал, ола биләр, садә тәкрар истеһсал илә һесаб чәһәтчә еjниjjәт тәшкил етмәсин, лакин әмәли-капиталистчәсинә, jә'ни игтисади чәһәтдән онунла тамамилә уjғун кәлир». Әлавә фәһләләр тапыла билмәjәчәjини нәзәри чәһәтдән сүбут етмәjин мүмкүн олмадығыны һисс едән Струве, тарихи вә әмәли шәраитә кечәрәк, мәсәләдән бојун гачырыр. «Мән күман етмирәм ки, Маркс тарихи (?!) мәсәләни тамамилә абстракт олан бу мүддәа әсасында һәлл едә биләрди»... «Там мүстәгил капитализм тарихән (!) мүмкүн олмаjан бир һәддир»... «Фәһләjә зорла гәбул етдирилә биләчәк әмәк интенсивлиjи jалныз һәгигәтдә деjил, мәнтиги чәһәтдән дә олдугча дар бир чәрчивә ичәрисиндә гоjулмушдур»... «Әмәк мәһсулдарлығынын дурмадан артырылмасы әмәк мәчбуриjjәтинин өзүнү зәифләтмәjә билмәз»...

Бүтүн бу фикирләрин мәнтигсизлији көз габағындадыр! Струвенин оппонентләриндән һеч бири һеч јердә вә һеч вахт белә бир мә'насыз сөз сөјләмәмишдир ки, тарихи мәсәләни абстракт мүддәалар васитәси илә һәлл етмәк олар. Лакин һазырда Струве өзү һеч дә тарихи мәсәлә дејил, «идеал капитализм чәмијјәти һаггында» (57) тамамилә абстракт халис нәзәри бир мәсәлә ирәли сүрмүшдүр. Ајдын дејилми ки, Струве мәсәләдән садәчә бојун гачырыр? Мүасир капитализми идеал капитализмә чевирмәкдән даһа әввәл капитализмин мәһвинә доғру апарыб онун мәһвинә сәбәб олачаг бир чох тарихи вә әмәли шәраитин (капитализмин имманент зиддијјәтләри һәлә бир јана галсын) олдуғуну мән, әлбәттә, инкар етмәк фикриндә дејиләм. Лакин «идеал капитализм чәмијјәти һаггында» халис нәзәри мәсәләдә мән өз әввәлки фикримдә галараг дејирәм ки, белә бир чәмијјәтдә кениш тәкрар истеһсалын мүмкүн олдуғуну инкар етмәк үчүн һеч бир нәзәри әсас јохдур.

13. «Ч-б В. В. вә ч. Н. — он Русијада капитализмин инкишафындакы зиддијјәт вә манеәләри гејд етмишләр, һалбуки онлара Марксын схемләрини көстәриб дејирләр: капитал һәмишә капитала мүбадилә едилир...» (Струвенин ситат кәтирдијимиз мәгаләси, 62).

Бу сөзләр сон дәрәчә кәскин дејилмишдир. Анчаг тәәссүф ки, мәсәлә әсла доғру тәсвир едилмәмишдир. Ч-б В. В.-нин *«Нәзәри* игтисад очерклəри»ни вә ч. Н. — онун «Очерклəр»инин икинчи бөлмәсинин XV §-ыны охујанлар көрәрләр ки, һәр ики мүәллиф мәһз абстракт-нәзәри реаллашдырма мәсәләсини, үмумијјәтлә капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасы мәсәләсини ирәли сүрмүшләр. Бу бир фактдыр. Бу да бир фактдыр ки, онларын әлејһинә башга мүәллифләр *«биринчи нөвбәдә* базарлар нәзәријјәсинин әсас, *абстракт-нәзәри* чәһәтләрини ајдынлашдырмағы лазым билмишләр» («Н. Об.» журналындакы мәгаләмин лап биринчи сәтирләриндә дејилдији кими). Туган-Барановски реаллашдырма нәзәријјәсиндән, бөһранлар һаггындакы китабыны «базарлар нәзәријјәси» сәрләвһәли фәслиндә јазмышдыр. Булгаков өз китабы-

на «нəзəри етүд» јарымсəрлөвһəси вермишдир. Суал олунур: абстракт-нəзəри вə конкрет-тарихи мəсəлəлəри ким гарышдырыр, Струвенин оппонентлəрими, јохса Струве өзү?

Өз мəгаləсинин јенə һəмин сəһифəсиндə Струве, харичи базар зəрурəтинин реаллашдырма шəртлəриндəн дејил, тарихи шəртлəрдəн ирəли кəлдији һаггында кы гејдими көстərир. «Амма, — дејə Струве е'тираз едир (бу «амма» чох характеркидир!), —Туган-Барановски, Булгаков вə Илјин реаллашдырманын јалныз абстракт шəртлəрини ајдынлашдырыб тарихи шəртлəрини ајдынлашдырмамышлар» (сəһ. 62). — Адлары чəкилəн мүəллифлəрин һамысы тарихи шəртлəри мəһз она көрə ајдынлашдырмамышлар ки, онлар конкрет-тарихи мəсəлəлəрдəн дејил, абстракт-нəзəри мəсəлəлəрдəн бəһс етмək истəмишлəр. Инди чапы гуртармыш олан «Русијада капитализмин инкишафы мəсəлəсинə даир» («Русијада ири сəнаје үчүн дахили базар вə бу сəнајенин əмəлə кəлмəси просеси һаггында») адлы китабымда (III. 1899)* мəн базарлар нəзəриjjəси мəсəлəсини дејил, рус капитализми үчүн дахили базар мəсəлəсини ирəли сүрүрəм. Буна көрə нəзəриjjənин абстракт һəгигəтлəри, орада конкрет мə'луматы тəһлил етмək үчүн јалныз рəһбəр мүддəалар, јалныз васитəлəр ролу ојнајыр.

14. Струве «Тəнгиди гејдлəр»индə ирəли сүрдүjү «үчүнчү шəхсləр» нəзəриjjəси һаггындакы «нөгтеји-нəзəрини» «бүтүнлүклə мүдафиə едир». Мəн дə «Тəнгиди гејдлəр»[44] чыхдығы заман бу барədə сөjləмиш олдуғум фикри бүтүнлүклə мүдафиə едирəм.

«Тəнгиди гејдлəр»ин 251-чи сəһифəсиндə Струве дејир ки, чи. В. В.-нин дəлилləри «тəшəккүл тапмыш капитализм чəмиjjətиндə базарлар һаггында там бир орижинал нəзəриjjəjə истинад едир». Струве дејир: «Бу нəзəриjjə доғрудур, чүнки белə бир факты тəсдиг едир ки, изафи гиjмət (дəjəр) нə капиталистлəрин, нə дə фəһləләрин истеһлакында реаллашдырыла билмəз, үчүнчү шəхсləрин истеһлакынын олмасыны нəзəрдə тутур». Струве бу үчүнчү шəхсləр дедикдə «Русијада

* Бах: Əсəрləри, 5-чи нəшри, 3-чү чилд. *Ред.*

рус әкинчи кәндлиләрини нәзәрдә тутур» («Н. Об.» журналындакы мәгаләнин 61-чи сәһифәси).

Белә ликлә, ч. В. В. тәшәккүл тапмыш капитализм чәмијјәтиндә базарлар һаггында там орижинал нәзәријјә ирәли сүрдүјү һалда, она рус әкинчи кәндлиләрини көстәрирләр! Мәкәр бу, абстракт-нәзәри реаллашдырма мәсәләсини Русијада капитализм мәсәләси кими конкрет-тарихи мәсәлә илә гарышдырмаг дејил? Сонра, Струве ч. В. В.-нин нәзәријјәсини гисмән дә олса доғру һесаб едирсә, — демәли о, ч. В. В.-нин реаллашдырма мәсәләсиндә әсас нәзәри сәһвләринин үстүндән кечир, капиталист реаллашдырмасы «чәтинликләринин» куја изафи дәјәрдән ирәли кәлдији, јахуд мәһсул дәјәринин бу һиссәси илә хүсуси олараг әлагәләндији һаггындакы јанлыш нөгтеји-нәзәрин үстүндән кечир; — харичи базар мәсәләсини реаллашдырма мәсәләси илә бағлајан јанлыш нөгтеји-нәзәрин үстүндән кечир.

Рус әкинчи кәндлиләринин өз тәбәгәләшмәси илә бизим капитализм үчүн базар јаратдығы һаггында Струвенин сөјләдији тамамилә доғрудур (јухарыда ады чәкилән китабда мән земство статистикасының мә'луматыны тәһлил етмәклә бу мүддәаны әтрафлы сүбут едирәм). Лакин бу мүддәанын нәзәри чәһәтдән әсасландырылмасы һеч дә капитализм чәмијјәтиндә мәһсулун реаллашдырылмасы нәзәријјәсинә дејил, капитализм чәмијјәтинин әмәлә кәлмәси нәзәријјәсинә аиддир. Һабелә гејд етмәмәк олмаз ки, кәндлиләри «үчүнчү шәхс» адландырмаг әсла доғру дејилдир вә анлашылмазлыға сәбәб ола биләр. Әкәр кәндлиләр капиталист сәнајеси үчүн «үчүнчү шәхсләрдир», онда сәнајечиләр, һәм хырдасы, һәм ириси, фабрикчиләр вә фәһләләр дә капиталист әкинчилији үчүн «үчүнчү шәхсләрдир». О бири тәрәфдән, әкинчи кәндлиләр («үчүнчү шәхсләр») јалныз парчаланыб капитализм чәмијјәти синифләринә (кәнд буржуазијасына вә кәнд пролетариатына) ајрылдыгда, јә'ни јалныз *«үчүнчү»* шәхсләр олмагдан чыхыб капитализм системиндә *иштирак едән* шәхсләрә чевриликдә капитализм үчүн базар јарадырлар.

15. Струве дејир: «Булгаков инчә бир ишарә вурур ки, капиталист истеһсалы үчүн дахили базар илә харичи базар арасында һеч бир принсипиал фәрг гојмаг олмаз». Мән бу фикрә тамамилә шәрикәм: доғрудан да, көмрүк һүдуду вә ја сијаси һүдуд «дахили» вә «харичи» базары ајырмаг үчүн чох вахт гәтијјән јарамыр. Лакин индичә көстәрилән сәбәбләрә көрә, мән Струве илә разылаша билмәрәм ки, «үчүнчү шәхсләрин зәрури олдуғуну иддиа едән нәзәриҗҗә... брадан ирәли кәлир». Билаваситә брадан јалныз бу тәләб ирәли кәлир: капитализм мәсәләсини тәһлил едәркән, дахили вә харичи базарлары көһнә гајда илә бөлмәклә кифајәтләнмәмәли. Там нәзәри чәһәтдән әсассыз олан бу бөлкү Русија кими өлкәләр үчүн хүсусилә аз јарарлыдыр. Бу бөлкүнү, капитализмин инкишафы просесиндә, мәсәлән, ашағыдакы чәһәтләри фәрглән-дирәрәк башга бир бөлкү илә әвәз етмәк оларды: 1) тамамилә тутулуб мәскун олан мүәјјән бир әрази дахилиндә капиталист мүнасибәтләринин әмәлә кәлмәси вә инкишафы; 2) капитализмин башга әразиләрә (гисмән әсла тутулмамыш вә көһнә өлкәдән кәләнләрин јерләшмәкдә олдуғу әразиләрә, гисмән дә дүнја базарындан вә дүнја капитализминдән кәнарда галан тајфаларын тутдуғу әразиләрә) јајылмасы. Просесин биринчи чәһәтини капитализмин дәринә инкишафы, икинчи чәһәтини исә капитализмин енинә инкишафы адландырмаг олар*. Белә бир бөлкү капитализмин бүтүн тарихи инкишаф просесини әһатә етмиш оларды: бир тәрәфдән, машынлы ири сәнаје дә дахил олмагла, әсрләр боју капиталист мүнасибәтләри формаларыны јаратмыш олан көһнә өлкәләрдә капитализмин инкишафыны; о бири тәрәфдән, инкишаф етмиш капитализмин башга әразиләрә јајылмаг, дүнјанын јени гит'әләрини мәскун етмәк вә торпагларыны шумламаг, мүстәмләкәләр дүзәлтмәк, вәһши тајфалары

* Өзлүјүндә ајдындыр ки, просесин һәр ики чәһәти һәгигәтдә бир-бириндә сых битишикдир вә онлары бөлмәк јалныз абстраксијадыр, јалныз мүрәккәб бир просеси тәһлил етмәк үсулудур. Јухарыда ады чәкилән китабы мән просесин јалныз биринчи чәһәтинә һәср етмишәм; орада VIII фәслин V §-ыны мүгајисә ет.

дүнја капитализми ахынына чәкмәк јолундакы гызғын чәһдләрини гаврамыш оларды. Русијада капитализмин бу ахырынчы чәһди бизим учгарларда өзүнү хүсусилә габарыг көстәрмиш вә көстәрмәкдәдир; Русија тарихинин ислаһатдан сонракы, капитализм дөврүндә Русија учгарларынын мүстәмләкәләшдирилмәсинә олдугча бөјүк тәкан верилмишдир. Авропа Русијасынын чәнубу вә чәнуб-шәрги, Гафгаз, Орта Асија, Сибир Русија капитализминин бир нөв мүстәмләкәләридир вә онун јалныз дәрининә дејил, енинә дә күчлү инкишафыны тә'мин едирләр.

Нәһаҹәт, тәклиф едилән бу бөлкү она көрә әлверишлидир ки, реаллашдырма нәзәриҹҹәсинин әһатә етдији мәсәләләрин саһәсини ајдын мүәјјән едир. Ајдындыр ки, бу нәзәриҹҹә просесин јалныз биринчи чәһәтинә, капитализмин јалныз дәрининә инкишафына аиддир. Реаллашдырма нәзәриҹҹәси (јә'ни бүтүн ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү просесини ајдынлашдыран нәзәриҹҹә) өз мүлаһизәләрини әсасландырмаг үчүн лабүддән гапалы капитализм чәмиҹәтини көтүрмәлидир, јә'ии капитализмин башга өлкәләрә јајылмасы просесиндән, бир өлкәнин башга өлкә илә әмтәә мүбадиләси просесиндән сәрф-нәзәр етмәлидир, чүнки бу просес реаллашдырма мәсәләсинин һәлли үчүн һеч бир шеј вермир вә мәсәләни јалныз бир өлкәдән бир нечә өлкәјә кечирир. Бурасы да ајдындыр ки, абстракт реаллашдырма нәзәриҹҹәси инкишаф етмиш идеал капитализм чәмиҹәтини әсас көтүрмәлидир.

Струве, марксизм әдәбиҹҹатындан данышаркән, белә бир үмуми фикир ирәли сүрүр: «Дејиләнләрин ортодоксчасына тәкрар едилмәси һәлә дә үстүн јер тутур, лакин бунлар јени тәнгиди чәрәјаны боға билмәз, чүнки елми мәсәләләрдә һәгиги гүввә е'тигадын тәрәфиндә дејил, һәмишә тәнгидин тәрәфиндәдир». Јухарыда дејиләнләрдән көрүндүју кими, биз јәгин етмәли олдуг ки, «јени тәнгиди чәрәјан» көһнә сәһвләри тәкрар етмәјин гаршысыны алмыр. Јох, јахшысы будур «ортодоксија бајрағы алтында» галаг! Буна инанмајачағыг ки, ортодоксија һәр шеји е'тигад әсасында кө-

түрмәк имканы верир, ортодоксија тәнгиди тәфәккүрү вә инкишафын давамыны арадан галдырыр, тарихи мәсәләләри абстракт схемләрлә пәрдәләмәјә имкан верир. Доғрудан да, бу ағыр күнаһлара батмыш олан ортодокс шакирдләр вардырса, бунун тәгсири һеч дә тамамилә әкс хассәләрә малик олан ортодоксијада дејил, јалныз белә шакирдләрин өзүндәдир.

1899-чу ил мартын бирин: јарысында јазылмышдыр

1899-чу илин августунда «Научное Обозрение» журналынын 8-чи №-синдә чап едилмишдир
Имза: В. Илјин

Журналын мәтниндән чап олунур

РЕСЕНЗИЈА

Karl Kautsky. **Die Agrarfrage.** *Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik u. s. w. Stuttgart, Dietz, 1899*.*

Каутскинин китабы ән јени игтисади әдәбијјатда — «Капитал»ын 3-чү чилдиндән сонра — нәзәри ән чох чәлб едән бир һадисәдир. Бу вахта гәдәр марксизм әдәбијјатында әкинчиликдәки капитализми мүнтәзәм тәдгиг едән бир әсәр јох иди. Инди Каутски өз бөјүк (450 сәһифәлик) китабынын «Капитализм чәмијјәтиндә кәнд тәсәррүфатынын инкишафы» (сәһ. 1—300) сәрләвһәли биринчи бөлмәси илә бу бошлуғу долдурмушдур. Мүгәддимәдә Каутски тамамилә һаглы олараг көстәрир ки, әкинчилик капитализми мәсәләсинә даир «олдугча чох» статистика материалы вә тәсвири-игтисади материал топланмышдыр; ән вачиб мәсәлә— халг тәсәррүфатынын бу саһәсиндә игтисади тәкамүлүн «әсас мејлләрини» ашкара чыхармагдан, әкинчилик капитализминин мүхтәлиф һадисәләрини «бир үмуми (бүтөв) просесин» (eines Gesamtprozesses) «ајры-ајры тәзаһүрләри кими» көстәрмәкдән ибарәтдир. Доғрудан да, мүасир чәмијјәтдә кәнд тәсәррүфатынын формалары вә кәнд әһалиси арасындакы мүнасибәтләр о гәдәр мүхтәлифдир ки, истәнилән тәдгигатдан мүәјјән мүәллифин нөгтеји-нәзәрини «тәсдиг едән» бир чох мүлаһизә вә фактлар әлдә етмәкдән асан бир шеј јохдур. Хырда кәндли тәсәррүфатынын јашамаг габилијјәтини, јахуд әкинчиликдә ири истеһсалдан онун һәтта

* — *Карл Каутски. Аграр мәсәләси.* Мүасир кәнд тәсәррүфаты мејлләринин ичмалы вә аграр сијасәти вә и. а. Штутгарт, Дитс нәшрижјаты, 1899. *Ред.*

үстүн олдуғуну сүбут етмәјә чалышан бизим халгчы мәтбуатындакы бир сыра мүлаһизәләр мәһз бу үсул әсасында гурулмушдур. Бүтүн бу мүлаһизәләрин фәргләндиричи хүсусијјәти ондан ибарәтдир ки, ајры-ајры һадисәләр көтүрүлүр, ајры-ајры тәсадүфләрә иснад едилир вә бунлары үмумијјәтлә капиталист өлкәләринин бүтүн аграр гурулушу илә вә капиталист әкинчилијинин бүтүн ән јени тәкамүлүнүн әсас мејлләри илә бағламаға һәтта һеч бир тәшәббүс дә едилмир. Каутски бу ади сәһвә јол вермир. О, әкинчиликдә капитализм мәсәләси илә 20 илдән артыг мәшғул олараг, сон дәрәчә кениш материал әлдә етмишдир; хүсусилә, Каутски өз тәдгигатыны Инкилтәрәдә, Америкада, Франсада (1892) вә Алманијада (1895) кечирилән сон кәнд тәсәррүфаты сијаһылары вә анкетләриндин вердији мә'лумат әсасында гурур. Лакин о, бир дәфә дә олса өзүнү фактлар ичәрисиндә итирмир, ән хырда бир һадисәнин дә капиталист әкинчилијинин үмуми гурулушу вә капитализмин үмуми тәкамүлү илә әлагәсини бир дәфә дә олса нәзәрдән гачырмыр.

Каутски өз гаршысына хүсуси бир мәсәлә, мәсәлән, әкинчиликдә ири истеһсалла хырда истеһсалын мүнасибәти мәсәләсини дејил, белә бир үмуми мәсәлә гојур ки, капитал кәнд тәсәррүфатыны әлә алырмы, кәнд тәсәррүфатында истеһсал формаларыны вә мүлкијјәт формаларыны дәјишдирирми вә бу просес мәһз нечә кедир. Каутски кәнд тәсәррүфатынын капитализмдән әввәлки вә гејри-капиталист формаларынын мүасир чәмијјәтдәки чох бөјүк ролуну вә бу формаларын халис капиталист формаларына мүнасибәтини ајдынлашдырмаг лүзумуну тамамилә гәбул едәрәк өз тәдгигатыны, феодализм дөврүнүн патриархал кәндли тәсәррүфатына вә әкинчилијинә сон дәрәчә ајдын вә дүрүст характеристика вермәклә башлајыр. О, беләликлә, әкинчиликдә капитализмин инкишафынын әсас нөгтәләрини мүәјјән едәрәк, «мүасир әкинчилијин» характеристикасына кечир. Бу әкинчилик әввәлчә техники чәһәтдән (мәһсулун дәјишмә системи, әмәк бөлкүсү, машынлар, күбрәләр, бактериолокија) тәсвир едилир вә охучунун гаршысында кәнд тәсәррүфатыны көһнәл-

миш бир пешә һалындан чыхарыб *елмә* чевирмәклә капитализмин он илләр әрзиндә әмәлә кәтирдији чох бөјүк чевриlишин ајдын мәнзәрәси ачылыр. Сонра «мүасир кәнд тәсәрrүфатынын капиталист характери» тәдгиг едилир, — Марксын мәнфәәт вә рента нәзәријјәси гыса вә анлашыглы шәкилдә, һәм дә сон дәрәчә дүрүст вә мәһарәтлә шәрһ едилир. Каутски көстәрир ки, фермерлик системи илә ипотекләр системи, Марксын гејд етдији ејни просесин, јә'ни кәнд тәсәрrүфаты саһибкарларынын торпаг саһибләриндән ајрылмасы просесинин јалныз ики мүхтәлиф формасыдыр. Сонра ири вә хырда истеһсалын бир-бири илә мүнасибәти мәсәләси тәдгиг едилир, һәм дә биринчинин икинчидән техники үстүнлүјүнүн шүбһәсиз олдуғу мејдана чыхыр. Каутски бу мүддәаны әтрафлы сүбут едир вә белә бир чәһәти ајдынлашдырмаг үзәриндә мүфәссәл дајаныр ки, әкинчиликдә хырда истеһсалын сабитлији һеч дә онун техники чәһәтчә сәмәрәли олмасындан дејил, хырда кәндлиләрин ишдә өзләрини муздлу фәһләләрдән даһа артыг үзмәләриндән вә өз тәләбат сәвијјәсини һәмин фәһләләрин тәләбат вә һәјат сәвијјәсиндән даһа ашағы салмаларындан асылыдыр. Буну сүбут етмәк үчүн Каутскинин кәтирдији мә'лумат сон дәрәчә мараглы вә габарыгдыр. Кәнд тәсәрrүфатында ширкәтләр мәсәләсинин тәдгиги әсасында Каутски белә бир нәтичәјә кәлир ки, бу ширкәтләр ичма истеһсалына дејил, капитализмә кечид олуб, шүбһәсиз тәрәггини ифадә едир; ширкәтләр әкинчиликдә ири истеһсалын хырда истеһсал үзәриндәки үстүнлүјүнү зәифләтмәк дејил, әксинә, күчләндирир. Мүасир чәмијјәтдә кәндлинин ичма истеһсалына кечә биләчәјини көзләмәк мә'насыздыр. Адәтән, хырда әкинчилији ири әкинчилијин сыхышдырыб арадан чыхармасыны сүбут етмәјән статистика мә'луматына әсасланырлар, лакин бу мә'лумат јалныз ону көстәрир ки, әкинчиликдә капитализмин инкишаф просеси сәнаједә олдуғундан хејли мүрәккәбдир. Сәнаједә дә инкишафын әсас тәмајүлү чох вахт, капиталист үсулу олан евдә ишләмәк үсулунун кенишләнмәси вә с. кими һадисәләрлә чулғашыр. Әкинчиликдә исә хырда истеһса-

лын сыхышдырылыб арадан чыхарылмасына, һәр шејдән әввәл, торпаг саһәсинин мәһдуд олмасы мане олур; ири торпаг саһәси әмәлә кәтирмәк үчүн хырда торпаг саһәләрини сатын алмаг — олдугча чәтин бир ишдир; әкинчилијин интенсивләшдирилдији шәраитдә, тәсәрруфат саһәсинин азалмасына бахмајараг, көтүрүлән мәһсулун мигдары бә'зән арта биләр (буна көрә дә јалныз тәсәрруфатларын саһәсинә аид рәгәмләрә әсасланан статистика сүбут үчүн аз мө'тәбәрдир). Истеһсалын тәмәркүзләшмәси бир саһибкарын бир чох мүлкләри сатын алмасы јолу илә баш верир; бу јол илә әмәлә кәлән латифундијалар ири капиталист әкинчилијинин јүксәк формаларындан бири үчүн төмәл тәшкил едир. Нәһајәт, хырда торпаг саһиблијини тамамилә сыхышдырыб арадан чыхармаг ири торпаг саһиблији үчүн әлверишли дә олмазды: хырда торпаг саһиблији она ишчи гүввәси верир! Буна көрә торпаг саһибләри вә капиталистләр, чох вахт, хырда кәндлиләри сүн'и сурәтдә мүһафизә едән ганунлар вердирирләр. Хырда әкинчилик о заман сабитлик әлдә едир ки, даһа ири әкинчилијин рәгиби олмур, онун үчүн ишчи гүввәси верән бир мәнбәјә чеврилир. Ири торпаг саһибләри илә хырда торпаг саһибләри арасындакы мүнасибәтләр кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә капиталистләрлә пролетарлар арасындакы мүнасибәтләрә јахынлашыр. Каутски «кәндлиләрин пролетарлашмасы» просесинә рәгәмләрлә — хүсусән кәндлиләрин «көмәкчи мәшғәләләри», јә'ни муздлу ишин мүхтәлиф формалары мәсәләсинә даир рәгәмләрлә зәнкин олан ајрыча бир фәсил һәср едир.

Каутски әкинчиликдә капитализмин инкишафынын әсас хүсусијјәтләрини ајдынлашдырдыгдан сонра, ичтимаи тәсәрруфатын бу системинин тарихән кечичи характерини сүбут етмәјә кечир. Капитализм инкишаф етдикчә, тичарәт (әмтәә) әкинчилији бир о гәдәр чох чәтинлијә раст кәлир. Торпаг мүлкијјәти инһисары (торпаг рентасы), варислик һүгугу, мајоратлар[45] әкинчилијин сәмәрәләшдирилмәсинә мане олур. Шәһәрләр кәндләри кетдикчә даһа артыг истисмар едәрәк ән јахшы ишчи гүввәләрини кәнд тәсәрруфаты саһибләриндин

әлиндән алыр, кәнд әһалисинин истеһсал етдији сәрвәтин кетдикчә даһа чох һиссәсини сорур, бу сәбәбдән дә кәнд әһалиси торпагдан көтүрдүјүнү она кери гајтара билмир. Каутски кәндин әһалисиз галмасы мәсәләси үзәриндә хүсусилә әтрафлы дајанараг, фәһлә азлығындан орта кәндли тәсәрруфатларынын ән аз зәрәр чәкдијини тамамилә е'тираф едир, лакин бурадача әлавә едир ки, «хејирхаһ вәтәндашлар» (биз һабелә дејә биләрик: рус халгчылары да) бу мүнасибәтлә әбәс јерә севинирләр, әбәс јерә бу һадисәни кәндлиләрин дирчәлмәјә башладығыны көстәрән, јә'ни Марксын нәзәријјәсинин әкинчилијә тәтбиг едилә билдијини тәкзиб едән бир һадисә һесаб етмәк фикриндәдирләр. Муздлу фәһлә азлығындан кәндлиләр дикәр әкинчи синифләрә нисбәтән аз әзијјәт чәкирләрсә, сәләмчиләрдән, төјчүләрин ағырлығындан, өз тәсәрруфатынын сәмәрәсизлијиндән, торпағын күчдән дүшмәсиндән, һәдсиз ишләмәкдән вә истеһлакын азлығындан онлара нисбәтән чох әзијјәт чәкирләр. Никбин әһвали-руһијјәли хырда буржуа игтисадчыларынын бахышынын әсассыз олдуғуну белә бир факт ајдын сүбут едир ки, јалныз кәнд фәһләләри дејил, кәндлиләрин ушаглары да... шәһәрләрә гачырлар! Лакин Америкадан, Аркентинадан, Һиндистандан, Русијадан вә саирәдән кәтирилән учуз тахылын төрәтдији рәгабәт Авропа әкинчилији шәраитиндә хүсусилә бөјүк дәјишикликләр әмәлә кәтирмишдир. Өзү үчүн базар ахтаран сәнајенин инкишафы нәтичәсиндә мејдана кәлән бу фактын әһәмијјәтини Каутски мүфәссәл тәһлил едир. О бу рәгабәтин тә'сири алтында Авропада тахыл истеһсалынын ашағы дүшдүјүнү, рентанын азалдығыны тәсвир едир вә «әкинчилијин сәнајеләшмәси» үзәриндә хүсусилә әтрафлы дајаныр ки, бу да, бир тәрәфдән, хырда кәндлиләрин муздлу сәнаје ишиндә, о бири тәрәфдән исә, кәнд тәсәрруфаты техники истеһсалларынын (арагчәкмә, шәкәр истеһсалы вә с.) инкишафында вә һәтта кәнд тәсәрруфатынын бә'зи саһәләрини е'маледичи сәнајенин сыхышдырыб арадан чыхармасында өзүнү көстәрир. Каутски дејир: никбин игтисадчылар әбәс јерә дүшүнүрләр ки, Авропа әкинчилијиндәки бу чүр

дәјишикликләр ону бөһрандан хилас едә биләр: бөһран кетдикчә кенишләнир вә анчаг бүтүн капитализмин үмуми бөһраны илә нәтичәләнә биләр. Әлбәттә, бу, кәнд тәсәррүфатынын мәһв олачағындан данышмаға һеч бир һагг вермир, лакин онун мүһафизәкар характери әбәди јох олмушдур; кәнд тәсәррүфаты даим дәјишилмәк вәзијјәтинә кечмишдир ки, бу да үмумијјәтлә капиталист истеһсал үсулуну көстәрир. «Капиталист характери кетдикчә даһа артыг инкишаф едән ири кәнд тәсәррүфаты истеһсалы үчүн кениш торпаг саһәсинин олмасы; ичарә вә ипотекләрин артмасы, әкинчилијин сәнајеләшдирилмәси—бүтүн бунлар кәнд тәсәррүфаты истеһсалыны ичтимаиләшдирмәк үчүн зәмин һазырлајан үнсүрләрдир...» Каутски ахырда дејир ки, чәмијјәтдә онун бир һиссәсинин бир истигамәтдә, о бири һиссәнин исә буна әкс истигамәтдә инкишаф етдијини дүшүнмәк мә'насызлыг оларды. Һәгигәтдә «кәнд тәсәррүфатында да ичтимаи инкишаф сәнаједәки ичтимаи инкишафла бир истигамәтдә кедир».

Каутски өз нәзәри тәһлилинин нәтичәләрини аграр сијасәти мәсәләләринә тәтбиг едәрәк, әлбәттә, кәндли тәсәррүфатына көмәк етмәк вә ону «хилас етмәк» јолундакы һәр чүр чәһдләрин әлејһинә чыхыр. Каутски дејир ки, кәнд ичмасынын ири ичма әкинчилијинә кечә биләчәјини дүшүнмәк дә артыгдыр (сәһ. 338, параграф: «Der Dorfkommunismus»*; 339-чу сәһифә илә мүгајисә ет). «Кәндлиләри горумаг (Der Bauernschutz) кәндлинин *шәхсијјәтини* горумаг демәк дејил (бу чүр горумаға гаршы, әлбәттә, һеч кәс е'тираз етмир), кәндлинин *мүлкијјәтини* горумаг демәкдир. Һалбуки кәндлинин јохсуллашмасынын вә алчалмасынын башлыча сәбәби мәһз онун мүлкијјәтидир. Әкинчиликдәки муздлу фәһләләр артыг инди чох вахт хырда кәндлиләрдән јахшы вәзијјәтдәдирләр. Кәндлиләри горумаг онлары јохсуллугдан горумаг дејил, кәндлини өз јохсуллуғунда мөһкәм сахлајан буховлары горумагдыр» (сәһ. 320). Капитализмин бүтүн кәнд тәсәррүфатыны көкүндән дәјишдирмәси просеси јеничә башланыр, лакин бу про-

* — «Кәнд коммунизми». *Ред.*

сес сүр'әтлә ирәлиләјәрәк, кәндлинин муздлу фәһләјә чеврилмәсинә вә әһалинин кәндләрдән даһа чох гачыб кетмәсинә сәбәб олур. Бу просесин габағыны алмаг чәһди мүртәче вә зәрәрли бир чәһд оларды: мүасир чәмијјәтдә бу просесин нәтичәләри нә гәдәр ағыр олса да, просесин габағыны алмағын нәтичәләри даһа пис олар вә зәһмәткеш әһалини даһа әлачсыз вә даһа чыхылмаз вәзијјәтә салар. Мүасир чәмијјәтдә мүтәрәгги фәалијјәтин мәгсәди јалныз бу ола биләр ки, капиталист тәрәггисинин әһалијә зәрәрли тә'сирини зәифләшдирсин, әһалинин шүурлулуғуну вә коллектив өзүнүмүдафиә габилијјәтини гүввәтләндирсин. Буна көрә Каутски бир јердән башга јерә кетмәк азадлығыны тә'мин етмәк вә с. үзәриндә, кәнд тәсәррүфатында бүтүн феодализм галыгларыны (мәс., кәнд фәһләләрини шәхсән асылы, јарымтәһкимли вәзијјәтә салан Gesindeordnungen-ләри)* ләғв етмәк, 14 јашына гәдәр ушагларын ишләмәсини гадаған етмәк, 8 саатлыг иш күнү гојмаг, фәһлә мәнзилләринә нәзарәт едән чидди сәһијјә полиси јаратмаг вә с. вә с. үзәриндә тә'кид едир.

Үмид етмәк лазымдыр ки, Каутскинин китабынын русча тәрчүмәси дә чыхачагдыр[46].

1899-чу ил мартын 21-дән (апрелин 2-дән) әввәл јазылмышдыр

1899-чу илин апрелиндә «Начало» журналынын 4-чү №-синдә чап едилмишдир
Имза: В л. И л ј и н

Журналын мәтниндән чап олунур

* — торпаг саһибләри илә тәһкимли кәндлиләр арасындакы мүнасибәтләри мүәјјән едән ганунлар. *Ред.*

ҚӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНДА КАПИТАЛИЗМ

(КАУТСКИНИН КИТАБЫ ҺАГГЫНДА ВӘ ч. БУЛГАКОВУН МӘГАЛӘСИ ҺАГГЫНДА)[17]

1899-чу ил апрелин 4-ү (16-сы) илә мајын 9-у (21-и) арасында јазылмышдыр

1900-чү илин јанвар-февралында «Жизн» журналында чап едилмишдир
Имза: В л. И л ј и н вә В л а д. И л ј и н

Журналын мәтниндән чап олунур

Ү. И. Ленинин «Кәнд тәсәрруфатында капитализм» мәгаләсинин чап едилдији «Жизн» журналынын габығы. — 1900-чү ил

Кичилдилмишдир

БИРИНЧИ МӘГАЛӘ

«Начало»нун 1—2 нөмрәсиндә (II бөлмә, сәh. 1—21) Ч. С. Булгаковун «Әкинчилијин капиталист тәкамүлү мәсәләсинә даир» мәгаләси дәрч олунмушдур; мәгалә Каутскинин аграр мәсәләси һаггындакы әсәринин тәнгидинә һәср едилмишдир. Ч-б Булгаков тамамилә һаглы олараг дејир ки, «Каутскинин китабы там бир дүнјакөрүшүдүр», онун һәм нәзәри, һәм дә әмәли чәһәтдән бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу әсәр — бүтүн өлкәләрдә, һәтта үмуми бахышлары чәһәтчә һәмрә'ј олан вә өзләрини марксист һесаб едән мүәллифләр арасында да гызғын мүбаһисәләр доғурмуш вә доғурмагда олан бир мәсәләнин демәк олар илк мүнтәзәм вә елми тәдгигидир. Ч-б Булгаков «мәнфи тәнгидлә», «Каутскинин китабынын ајры-ајры мүддәаларынын» тәнгиди илә «кифајәтләнир» (бу китабы о, «Начало» охучулары үчүн «мүхтәсәр» шәкилдә, — көрәчәјик ки, һәддән артыг мүхтәсәр шәкилдә вә әсла дүрүст олмајараг шәрһ едир). Ч-б Булгаков «кәләчәкдә» «кәнд тәсәрруфатынын капиталист тәкамүлү мәсәләсинин мүнтәзәм изаһыны вермәк» вә беләликлә Каутскијә гаршы «там бир дүнјакөрүшү дә» ирәли сүрмәк үмидиндәдир.

Биз шүбһә етмирик ки, Каутскинин китабы Русијада да марксистләр арасында аз мүбаһисәләрә сәбәб олмајачаг вә Русијада да онларын бә'зиләри Каутскинин әлејһинә, бә'зиләри исә онун леһинә чыхачаглар. Һәр һалда бу сәтирләрин мүәллифи Ч. Булгаковун рә'ји илә, Каутскинин китабына онун вердији гијмәтлә гәтијјән

разы дејилдир. Бу гијмәт, — Ч. Булгаков «Die Agrarfrage»*-ни «көзәл бир әсәр» һесаб едирсә дә, — өз кәскинлији илә вә мәсләкчә бир-биринә јахын мүәллифләр арасында мүбаһисә үчүн көтүрүлән гејри-ади тәрзи илә инсаны тәәччүбләндирир. Ч-б Булгаковун ишләтдији ибарәләрдән нүмунәләрә бахын: «сон дәрәчә сәтһи»... «һәм әсил агрономија, һәм дә әсил игтисадијјат ејни дәрәчәдә аздыр»... «Каутски чидди елми мәсәләләрин үстүндән *бош сөзләрлә* кечир» (курсив Ч. Булгаковундур!!) вә и. а. вә и. а. Тәләбкар тәнгидчинин ифадәләринә јахшы-јахшы диггәт јетирәк вә ејни заманда охучуну Каутскинин китабы илә таныш едәк.

I

Ч-б Булгаков һәлә Каутскијә кәлиб чатмаздан әввәл өтәри оларағ Маркса тохунур. Өзлүјүндә ајдындыр ки, Ч. Булгаков бөјүк игтисадчынын бөјүк хидмәтләрини гејд едир, лакин көстәрир ки, Марксда «гисмән», һәтта «тарихин артыг чохдан кифајәт гәдәр тәкзиб етдији... јанлыш тәсәввүрләрә» дә тәсадүф олунур. «Бу тәсәввүрләрдән бири, мәсәлән, одур ки, әкинчиликдә дәјишән капитал, е'мал сәнајесиндә олдуғу кими, сабит капитала нисбәтән азалыр вә нәтичәдә әкинчилик капиталынын үзви тәркиби кетдикчә артыр». Бурада ким сәһв едир, Маркс, јохса Ч. Булгаков? Ч-б Булгаков белә бир факты нәзәрдә тутур ки, әкинчиликдә техниканын тәрәггиси вә тәсәрруфатын интенсивлијинин артмасы чох вахт мүәјјән саһәни бечәрмәк үчүн лазым олан әмәјин кәмијјәтчә *артмасына* сәбәб олур. Бу шүбһәсиздир, лакин бунунла, сабит капитала *нисбәтән* дәјишән капиталын азалмасы, сабит капитала *пропорсионал* азалмасы нәзәријјәсини инкар етмәк арасында узун мәсафә вардыр. Марксын нәзәријјәси јалныз ону көстәрир ки, $\frac{v}{c}$ нисбәти (v=дәјишән капитал, c=сабит капитал), v һәр саһә ваһидинә көрә артса да, үмумијјәтлә азалмағa мајилдир, — бурада

* — «Аграр мәсәләси». *Ред.*

c daha сүр'әтлә артырса, бу, мәкәр Марксын нәзәријјәсини тәкзиб едир? Капиталист өлкәләринин үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә көтүрүлән кәнд тәсәррүфатына кәлдикдә, биз *v*-нин азалдығыны вә *c*-нин артдығыны көрүрүк. Кәнд әhалиси вә кәнд фәhләләринин сајы Алманијада да, Франсада да, Инкилтәрәдә дә азалыр, hалбуки кәнд тәсәррүфатында ишләдилән машынларын сајы артыр. Мәсәлән, Алманијада кәнд әhалиси 1882-чи илдән 1895-чи илә гәдәр 19,2 милјондан азалыб 18,5 милјона (кәнд муздлу фәhләләринин сајы 5,9 милјондан 5,6 милјона) енмишдир, hалбуки кәнд тәсәррүфатында ишләдилән машынларын сајы 458 369-дан артыб 913 391-ә чатмышдыр*; кәнд тәсәррүфатында ишләднлән бухар машынларынын сајы 2 731-дән (1879) артыб 12 856-ја (1897) чатмышдыр; hәм дә бухарла ишләјән машынларын ат гүввәси daha чох артмышдыр. Гарамалын сајы 15,8 милјондан артыб 17,5 милјона, донузларын сајы 9,2 милјондан 12,2 милјона (1883 вә 1892-чи илләр) чатмышдыр. Франсада кәнд әhалиси 1882-чи илдәки 6,9 милјондан азалыб («мүстәгил адамлар») 1892-чи илдә 6,6 милјона дүшмүшдүр, кәнд тәсәррүфаты машынларынын сајы исә бу гајда илә артмышдыр: 1862-чи илдә 132 784; 1882-чи илдә 278896; 1892-чи илдә 355795; гарамалын сајы: 12,0—13,0—13,7 милјон, атларын сајы: 2,91—2,84—2,79 милјон (1882—1892-чи илләрдә атларын сајы кәнд әhалисинин азалмасына нисбәтән аз әскилмишдир). Беләликлә, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә мүасир капиталист өлкәләри hаггында тарих Марксын ганунуну hеч дә рәдд етмәк дејил, әксинә, онун әкинчилијә тәтбиг едилә биләчәјини *тәсдиг етмишдир.* Ч-б Булгаковун сәhви бундан ибарәтдир ки, о, ајры-ајры агрономија фактларынын әhәмијјәтинә диггәт јетирмәдән, онлары чох тәләсик сурәтдә *үмуми* игтисади ганунлар дәрәчәсинә галдырмышдыр. Биз «үмуми» сөзүнү хүсуси гејд едирик, чүнки нә Маркс, нә дә онун шакирдләри бу гануна hеч бир заман капитализмин үмуми мејлләри

* Мүхтәлиф машынлар бир јердә hесаблаимышдыр. Хүсуси ишарәләр олмајан јерләрдә бүтүн рәгәмләр Каутскинин китабындан көтүрүлмүшдүр.

ганунундан савајы башга чүр бахмамышлар, әсла бүтүн ајры-ајры тәсадүфләрин гануну кими бахмамышлар. Һәтта сәнаје һаггында Маркс өзү көстәрмишдир ки, техникадакы дәјишиклик дөврләринин (бу заман $\frac{v}{c}$ нисбәти азалыр) ардынча һәмин техники әсас үзәриндә тәрәгги дөврләри башланыр (бу заман $\frac{v}{c}$ нисбәти дәјишилмәз галыр, ајры-ајры һалларда исә арта да биләр). Капиталист өлкәләринин сәнаје тарихиндән бизә елә һаллар мә'лумдур ки, ајры-ајры сәнаје саһәләриндә бу ганун позулур. Мәсәлән, (јанлыш олараг фабрик адланан) ири капиталист е'малатханалары дағыларағ, өз јерини капиталист үсулу илә евдә ишләмәјә тәрк едир. Әкинчилијә кәлдикдә исә бурада капитализмин инкишаф просесинин өлчүлмәз дәрәчә мүрәккәб олдуғуна вә сон дәрәчә мүхтәлиф формалар алдығына һеч бир шүбһә ола билмәз.

Каутскијә кечәк. Каутски өз әсәрини феодализм дөврү кәнд тәсәррүфатынын очерки илә башлајыр, бу да белә мә'лум олур ки, куја «чох сәтһи тәртиб едилмишдир вә лүзумсуздур». Белә бир һөкмүн сәбәбини баша дүшмәк чәтиндир. Биз әминик ки, ч. Булгаков өз планыны һәјата кечирмәјә вә әкинчиликдә капиталист тәкамүлү мәсәләсини мүнтәзәм изаһ етмәјә мүвәффәг оларса, о, мүтләг кәнд тәсәррүфатынын *капитализмдән әввәлки* игтисадијјатынын әсас хүсусијјәтләрини тәсвир етмәли олачагдыр. Әкс тәгдирдә, нә *капиталист* игтисадијјатынын характерини, нә дә ону феодализм игтисадијјаты илә бағлајан кечичи формаларын характерини анламаг олмаз. «Өзүнүн капиталистчәсинә сүр'әтлә ирәлиләмәсинин *башланғычында* (курсив ч. Булгаковундур) әкинчилијин малик олдуғу форманын» чох бөјүк әһәмијјәтини ч. Булгаковун өзү е'тираф едир. Каутски дә мәлүм Авропа әкинчилијинин «капиталистчәсинә сүр'әтлә ирәлиләмәсинин башланғычындан» башлајыр. Каутскинин китабында феодализм әкинчилијинин очерки, бизим фикримизчә, чох көзәл тәртиб едилмишдир: әсәр бу мүәллифә үмумијјәтлә хас олан чох ајдын бир тәрздә јазылмыш вә мүәллиф аз

әһәмиjjәтли тәфәрrүфат ичәрисиндә батыб галмаjараг ән башлыча вә ән мүһүм чәһәтләри сечиб аjыра билмишдир. Каутски ән әввәл әсәрин киришиндә мәсәләни сон дәрәчә дүрүст вә дүзкүн гоjур. О ән гәти бир сурәтдә деjир: «Һеч бир шүбһә ола билмәз ки,—биз буну a priori (von vornherein)* сүбут олунмуш бир шеj кими гәбул етмәjә һазырыг,—кәнд тәсәрrүфаты сәнаje кими ejни шаблонла инкишаф етмир: о, хүсуси ганунлара табедир» (S.** 5—6). Вәзифә буну «тәдгиг етмәкдир ки, капитал кәнд тәсәрrүфатыны әлә алырмы вә мәһз нечә әлә алыр, ону нечә дәjишдирир, көһнә истеһсал формаларыны вә мүлкиjjәт формаларыны мәһз нечә лүзумсуз едир вә jени формаларын зәрурилиjини нечә jарадыр» (S. 6). Мәсәләнин бу чүр вә jалныз бу чүр гоjулушу «капитализм чәмиjjәтиндә кәнд тәсәрrүфатынын инкишафыны» (Каутскинин китабынын биринчи, нәзәри бөлмәсинин сәрләвһәси белә дир) гәнаәтбәхш сурәтдә аjдынлашдыра биләр.

«Капиталистчәсинә сүр'әтлә ирәлиләмәнин» башланғычында әкинчилик үмуми гаjда үзрә ичтимаи тәсәрrүфатын феодализм режиминә табе олан *кәндлинин* әлиндә иди. Буна көрә дә Каутски биринчи нөвбәдә кәндли тәсәрrүфатынын *гурулушуну,* әкинчилиjин ев сәнаjеси илә бирләшмәсини, сонра да (á la Сисмонди) хырда буржуа вә мүһафизәкар мүәллифләрин бу парадизинин*** позулмасы үнсүрләрини, сәләмчилиjин маһиjjәтини көстәрир, «көһнә мәнафе аһәнкдарлығы вә үмумилиjини позан синфи антагонизмин» тәдричән «кәндә, кәндли тәсәрrүфатынын лап ичәриләринә кирмәсини» (S. 13) көстәрир. Бу просес һәлә орта әсрләрдә башланмыш вә инди дә һәлә тамам гуртармамышдыр. Биз буну аjрыча геjд едирик, зира һәмин чәһәт чүнки Булгаковун белә бир иддиасынын бүтүн jанлышлығыны дәрһал көстәрир ки, Каутски әкинчиликдә техники тәрәггини кимин jаjдығы мәсәләсини куjа һеч ирәли дә сүрмәмишдир. Каутски бу мәсәләни тамамилә мүәjjән шәкилдә ирәли сүрмүш вә аjдынлашдыр-

* — габагчадан (лап әввәлдән). *Ред.*
** — Selten — сәһифәләр. *Ред.*
*** — бейништинин. *Ред.*

мышдыр; онун китабыны диггәтлә охуjан һәр кәс (халгчылар, агрономлар вә бир чох башгалары тәрәфиндән чох вахт унудулан) белә бир һәгигәти ачыг баша дүшәр ки, мүасир әкинчиликдә техники тәрәггинин jаjан һәм хырда, һәм дә ири *кәнд буржуазијасыдыр,* ejни заманда (Каутскинин көстәрдиjи кими) ири буржуазија бу чәһәтдән хырда буржуазијаја нисбәтән даһа мүһүм рол ojнajыр.

II

Каутски сонра (III фәсилдә) феодал әкинчилиjинин әсас хүсусиjjәтләрини — әкинчилиjин ән мүһафизәкар системи олан үчтарлалы әкинин һөкм сүрмәсини; кәндлиләрин ири мүлкәдар задәганлар тәрәфиндән әсарәт алтына алынмасыны вә мүлкиjjәтдән мәһрум едилмәсини; һәмин задәганлар тәрәфиндән феодал-капиталист тәсәррүфатынын тәшкил едилмәсини; XVII вә XVIII әсрләр әрзиндә кәндлинин ач диләнчи (Hungerleider) һалына дүшмәсини; кәнд мүнасибәтләринин вә торпаг мүлкиjjәтинин көһнә формаларыны даһа jарамаз һесаб едән буржуа кәндлиләрин (муздур вә күнәмуздчу тутмадан кечинә билмәjән Grossbauern-ләрин) инкишафыны; сәнаje вә шәһәрләр дахилиндә инкишаф едән буржуазија синфинин гүввәләри илә бу формаларын деврилмәсини, «интенсив капиталист кәнд тәсәррүфаты» (S. 26) үчүн jол ачылмасыны тәсвир едир вә бунлары тәсвир етдикдән сонра, «мүасир (moderne) кәнд тәсәррүфатынын» характеристикасына кечир (IV фәсил).

Бу фәсил, ehтиjач нәтичәсиндә тагәтдән дүшмүш вә чәһаләт ичәрисиндә әзилмиш кәндлиләрин көһнәдән галма пешәсини агрономиjанын елми тәтбиги үзәриндә гурмагла, кәнд тәсәррүфатынын әсрләрдән бәри давам едән дурғунлуғуну позмагла вә ичтимаи әмәjин мәһсулдар гүввәләринин сүр'әтли инкишафына тәкан вермәклә (вә тәкан вермәкдә давам етмәклә) капитализмин әкинчиликдә jаратдығы чох бөjүк ингилабын сон дәрәчә дүрүст, jығчам вә ajдын очеркини верир. Үчтарлалы үсул тохумдәjишмә системи илә әвәз едил-

миш, мал-гаранын сахланмасы вә торпағын бечәрилмәси јахшылашдырылмыш, мәһсул артмыш, әкинчилијин ихтисаслашдырылмасы, ајры-ајры тәсәррүфатлар арасында әмәк бөлкүсү сон дәрәчә инкишаф етмишдир. Капитализмдән әввәлки јекрәнклији, кетдикчә күчләнән вә кәнд тәсәррүфатынын бүтүн саһәләринин техники тәрәггиси илә јанашы кедән мүхтәлифлик әвәз етмишдир. Кәнд тәсәррүфатында машын тәтбиги, бухар тәтбиги мејдана кәлмиш вә сүр'әтлә артмаға башламышдыр; електрик тәтбиг едилмәјә башланыр ки, бу да, мүтәхәссисләрин дедијинә көрә, һәмин истеһсал саһәсиндә бухардан даһа бөјүк рол ојнајачагдыр. Јардымчы јоллар чәкилмәси, мелиорасијанын тәтбиг едилмәси, биткиләрин физиоложи хүсусијјәтләринә ујғун олараг сүн'и күбрәләрдән истифадә олунмасы инкишаф етмишдир; кәнд тәсәррүфатында бактериолокија тәтбиг едилмәјә башланмышдыр. Куја Каутски «бу мә'луматын* *игтисади* тәһлилини вермир» — дејә ч. Булгаковун ирәли сүрдүјү фикир тамамилә әсассыздыр. Каутски *базарын* артмасы илә (хүсусән шәһәрләрин артмасы илә), кәнд тәсәррүфатынын әкинчилији дәјишдирмәјә вә ихтисаслашдырмаға *мәчбур едән рәгабәтә* табе олмасы илә бу чевриличин бағлы олдуғуну дүрүст көстәрир. «Шәһәр капиталындан баш верән бу чеврилиш кәнд тәсәррүфаты саһибинин базардан асылылығыны артырыр вә бундан әлавә, онун үчүн мүһүм олан базар шәраитини даим дәјишдирир. Ән јахын базар дүнја базарына јалныз шосе јолу илә бағлы олдуғу заман кәлирли олан истеһсал саһәси һәмин јердән дәмир јолу кечдикдә кәлирсиз олур вә мүтләг башга истеһсал саһәси илә әвәз едилмәлидир. Мәсәлән, дәмир јолу илә даһа учуз тахыл

* Ч-б Булгаковун зәннинчә, «бүтүн бу мә'луматы кәнд тәсәррүфаты игтисадиҹјатына даир һәр чүр (sic!) (белә! *Ред.*) дәрсликдән көтүрмәк олар». Биз ч. Булгаковун «дәрсликләр» һаггындакы бу садәләвһ бахышына шәрик дејилик. «Һәр чүр» дәрсликләр ичәрисиндән ч. Сквортсовун («Бухар нәглиҹјаты») вә ч. Н. Каблуковун (јарысы «Русијада кәндли тәсәррүфатынын инкишафы шәртләри һаггында» «јени» китабында чап едилмиш олан «Мүһазирәләр») русча китабларыны көтүрәк. Бунларын һеч бириндә охучу *капитализмин* әкинчиликдә јаратмыш олдуғу чевриличин мәнзәрәсини көрә билмәз, чүнки онларын һеч бири феодал тәсәррүфатындан капиталист тәсәррүфатына кечмәјин үмуми мәнзәрәсини вермәји һәтта мәгсәд олараг белә өз гаршысына гојмамышдыр.

кәтирилирсә, тахыл истеһсалы даһа әлверишли олмур, лакин ејни заманда сүд сатышы үчүн имкан јараныр. Әмтәә тәдавүлүнүн артмасы өлкәјә јени, јахшылашдырылмыш битки сортлары кәтирмәк имканы верир» вә и. а. (S. 37—38). Каутски дејир: «Феодализм дөврүндә хырда әкинчиликдән башга бир әкинчилик јох иди, чүнки мүлкәдар да өз тарлаларыны ејни кәндли инвентары илә бечәрирди. Илк дәфә олараг капитализм әкинчиликдә, техники чәһәтдән хырда истеһсалдан даһа сәмәрәли олан ири истеһсал имканы јаратды». Каутски кәнд тәсәррүфаты машынларындан данышаркән (јери кәлмишкән демәлијик ки, бу чәһәтдән әкинчилијин хүсусијјәтләрини дүрүст көстәрмишдир), онлардан истифадә едилмәсинин *капиталист* характерини, онларын фәһләләрә тә'сирини, тәрәгги амили олмаг е'тибары илә машынларын әһәмијјәтини, кәнд тәсәррүфаты машынларындан истифадә етмәји мәһдудлашдырмаг һаггында лајиһәләрин «мүртәче хәјалпәрәстлијини» ајдынлашдырыр. «Кәнд тәсәррүфаты машынлары өз дәјишдиричилик фәалијјәтини давам етдирәчәк: бу машынлар кәнд фәһләләрини шәһәрләрә говачаг вә беләликлә дә, бир тәрәфдән, кәнддә әмәк һаггынын јүксәлмәси, о бири тәрәфдән исә, машынларын кәнд тәсәррүфатында тәтбигинин даһа да инкишаф етмәси үчүн күчлү бир васитә олачагдыр» (S. 41). Буну да әлавә етмәлијик ки, Каутски хүсуси фәсилләрдә һәм мүасир әкинчилијин капиталист характерини, һәм ири истеһсалын хырда истеһсала мүнасибәтини, һәм дә кәндлиләрин пролетарлашмасыны мүфәссәл сурәтдә ајдынлашдырыр. Кујa Каутски «бүтүн бу е'чазкар дәјишикликләрин нәдән өтрү лазым олдуғу мәсәләсини ирәли сүрмүр» — дејә ч. Булгаковун иддиа етмәси, көрдүјүмүз кими, гәтијјән доғру дејилдир.

V фәсилдә («Мүасир кәнд тәсәррүфатынын капиталист характери») Каутски Марксын дәјәр, мәнфәәт вә рента нәзәриччәсини изаһ едир. Каутски дејир: «Мүасир кәнд тәсәррүфаты истеһсалы пулсуз мүмкүн дејилдир вә ја, јенә ејни олараг, кәнд тәсәррүфаты истеһсалы *капиталсыз* мүмкүн дејилдир. Доғрудан да, мүасир истеһсал үсулу шәраитиндә шәхси истеһлак мәгсәдлә-

ринә хидмәт етмәјән һәр нөв пул мәбләғи капитала, јә'ни изафи дәјәр јарадан дәјәрә чеврилә биләр вә үмуми гајдаја көрә һәгигәтән капитала чеврилир. Демәли, мүасир кәнд тәсәррүфаты истеһсалы капиталист истеһсалыдыр» (S. 56). Әсәрин бу јери, әзчүмлә, бизә ч. Булгаковун бу сөзләринә гијмәт вермәк имканы верир: «Бу термини (капиталист әкинчилијини) мән ади мә'нада (бу термини Каутски дә ејни мә'нада ишләдир), јә'ни әкинчиликдә ири тәсәррүфат мә'насында ишләдирәм. Һәгигәтдә исә (sic!) *бүтүн* халг тәсәррүфатынын капиталистчәсинә тәшкили шәраитиндә үмумијјәтлә *гејри*-капиталист әкинчилији јохдур; *бүтүнлүкдә* бу әкинчилик истеһсалын тәшкилинин үмуми шәраити илә мүәјјән олунур вә ири, саһибкар әкинчилијини хырда әкинчиликдән јалныз бунун чәрчивәси дахилиндә ајырд етмәк лазым кәлир. Ајдын олмаг үчүн бурада да јени термин лазымдыр». Ахы белә чыхыр ки, ч. Булгаков Каутскини *тәсһиһ етмишдир*... «Һәгигәтдә исә» охучунун көрдүјү кими, Каутски «капиталист әкинчилији» терминини *һеч дә* ч. Булгаковун ишләтдији «ади» вә јанлыш мә'нада *ишләтмир*. Каутски чох көзәл баша дүшүр вә чох дүзкүн, ајдын дејир ки, капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә һәр чүр әкинчилик истеһсалы «үмуми гајдаја көрә» капиталист истеһсалыдыр. Бу фикри әсасландырмаг үчүн белә садә бир факта истинад едилир ки, мүасир әкинчилик үчүн пул лазымдыр, шәхси истеһлака сәрф едилмәјән пул исә мүасир чәмијјәтдә капитал олур. Бизә елә кәлир ки, бу, ч. Булгаковун «тәсһиһиндән» бир гәдәр даһа ајдындыр вә Каутски «јени термин» олмадан да кечинмәк мүмкүн олдуғуну тамамилә көстәрмишдир.

Каутски өз китабынын V фәслиндә һабелә көстәрир ки, Инкилтәрәдә бу гәдәр долғун инкишаф етмиш ичарә системи дә, континентал Авропада бөјүк бир сүр'әтлә инкишаф едән ипотек системи дә маһијјәт е'тибары илә ејни просеси, јә'ни: *кәнд тәсәррүфаты саһибинин торпагдан ајрылмасы просесини** ифадә едир.

* «Капитал»ын үчүнчү чилдиндә Маркс бу просеси (онун мүхтәлиф өлкәләрдәки мүхтәлиф *формаларыны* тәһлил етмәдән) көстәрмиш вә гејд етмишдир ки, «истеһсал үчүн шәрт олан торпагын торпаг саһиблијиндән

Капиталист фермерлији системиндә бу ајрылма күн кими ајдындыр. Ипотек системиндә бу «о гәдәр ајдын дејилдир вә мәсәлә чох да садә дејилдир, лакин маһијјәт е'тибары илә ејни шејдир» (S. 86). Доғрудан да, ајдындыр ки, торпағын киров гојулмасы торпаг рентасыны киров гојмаг вә ја сатмагдыр. Демәли, ичарә системиндә олдуғу кими, ипотек системиндә дә рента аланлар (=торпаг саһибләри), саһибкар мәнфәәти аланлардан (=кәнд тәсәррүфаты саһибләриндән, кәнд саһибкарларындан) ајрылырлар. Ч-б Булгаков үчүн «Каутскинин бу мүддәасынын мә'насы үмумијјәтлә ајдыш дејилдир». «Чәтин сүбут едилмиш һесаб етмәк олар ки, ипотек, торпағын кәнд тәсәррүфаты саһибиндән ајрылмасыны ифадә етсин». «1-чиси, сүбут етмәк олмаз ки, борч *бүтүн* рентаны удур, бу јалныз бир истисна кими мүмкүндүр...» Биз буна чаваб веририк: ипотек борчлары үзрә фаизләрин *бүтүн* рентаны удуғуну сүбут етмәјә һеч бир ehтијач олмадығы кими, *һәгиги* ичарә һаггынын рента илә мүвафиг кәлдијини дә сүбут етмәјә һеч бир ehтијач јохдур. Сүбут етмәк кифајәтдир ки, ипотек борчу чох бөјүк бир сүр'әтлә артыр, торпаг саһибләри бүтүн торпагларыны киров гојмаға чалышыр, бүтүн рентаны сатмаға чәһд едирләр. Белә бир мејлин мөвчуд олдуғуна — нәзәри игтисади тәһлил үмумијјәтлә јалныз мејлләрдән бәһс едә биләр — шүбһә етмәк олмаз. Демәли, торпағын кәнд тәсәррүфаты саһибиндән ајрылмасы просеси дә шүбһәсиздир. Рента алан илә саһибкар мәнфәәти аланын бир шәхсдән ибарәт олмасы «тарихи нөгтеји-нәзәрдән бир истисnадыр» (ist historisch eine Ausnahme, S. 91)... «2-чиси, борчун әһәмијјәтини башa дүшмәк үчүн һәр бир мүәјјән һалда онун сәбәб вә мәнбәләрини тәһлил етмәк лазымдыр». Ehтимал ки, бу ја чап хәтасыдыр, ја да дил хәтасы. Ч-б Булгаков тәләб едә билмәз ки, игтисадчы (һәм дә *үмумијјәтлә* «капитализм чәмијјәтиндә кәнд тәсәррүфатының ишкишафындан» бәһс едән игтисадчы) *«һәр бир мүәјјән һалда»* борчун сәбәблә-

---

вә торпаг саһибиндән ајрылмасы» «капиталист истеһсал үсулунун чох бөјүк нәтичәләриндән биридир» (III, 2, 156—157. Русча тәрчүмәси, 509—510)[48].

рини тәдгиг етмәли иди вә ја һеч олмаса тәдгиг етмәји бачармалы иди. Әкәр Ч. Булгаков мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф өлкәләрдәки борчун сәбәбләрини тәһлил етмәк лазым кәлдијини сөјләмәк истәмишдирсә, биз онунла разылаша билмәрик. Каутски тамамилә һаглы олараг дејир ки, аграр мәсәләсинә даир һәддиндән артыг чохлу монографијалар јығылмыш вә мүасир нәзәриҹҹәнин ән вачиб вәзифәси һеч дә бунлара јени монографијалар әлавә етмәк дејил, «кәнд тәсәррүфатының бүтөвлүкдә капиталист тәкамүлүнүн әсас мејлләрини тәдгиг етмәкдир» (Vorrede, S. VI*). Бу әсас мејлләр сырасына, шүбһәсиз, ипотек борчунун артмасы шәклиндә торпағын кәнд тәсәррүфаты саһибиндән ајрылмасы да дахилдир. Каутски ипотекләрин әсил әһәмиҹҹәтини, онларын тарихән мүтәрәгги характерини (торпағын кәнд тәсәррүфаты саһибиндән ајрылмасы кәнд тәсәррүфатының ичтимаиләшдирилмәси шәртләриндән биридир, S. 88), әкинчилијин капиталист тәкамүлүндә онларын зәрури ролуну дүрүст вә ајдын мүәјјән етмишдир**. Каутскинин бу мәсәлә һаггындакы бүтүн мүһакимәләри нәзәри чәһәтдән сон дәрәчә гијмәтлидир вә борч «фәлакәтләри» вә «јардым тәдбирләри» һаггында кениш јајылмыш (хүсусән «кәнд тәсәррүфаты игтисадиҹҹатына даир һәр чүр дәрсликләрдә» кениш јајылмыш) буржуа лаггыртыларына гаршы күчлү бир силаһ верир... Ч-б Булгаков сөзүнү тамамлајараг дејир: «З-чүсү, ичарәјә верилән торпаг өз нөвбәсиндә киров гојула биләр вә бу мә'нада ичарә едилмәјән торпаг вәзиҹҹәтинә кечә биләр». Гәрибә дәлилдир! Гој Ч. Булгаков башгалары илә говушмајан бирчә игтисади һадисә, бирчә игтисади категорија көстәрсин. Ичарәнин ипотек илә бир араја сығмасы һаллары нәзәриҹҹәнин белә бир мүддәасыны тәкзиб етмир вә һәтта зәифләтмир ки, торпағын кәнд тәсәр-

* — Мүгәддимә, сәһ. VI. *Ред.*

** Ипотек борчунун артмасы һеч дә һәмишә кәнд тәсәррүфатының дүрүн вәзиҹҹәтини көстәрмир... Кәнд тәсәррүфатының төрәггиси вә инкишафы (һабелә онун тәнәззүлү) ејни сүрәтлә «1-чиси, төрәгги едән кәнд тәсәррүфатының капитала олан еһтијачының артмасы нәтичәсиндә; 2-чиси кәнд тәсәррүфаты кредитини кенишләндирмәјә имкан верән торпаг рентасының артмасы нәтичәсиндә ипотек борчларының артмасында ифадә олунмалыдыр» (С. 87)

рүфаты сащибиндән ајрылмасы просеси ики формада: ичарә системиндә вә ипотек борчунда ифадә олунур.

«Ичарә системинин инкишаф етдији өлкәләр дә мәһз ири торпаг сащиблијинин үстүн олдуғу өлкәләрдир» (S. 88) дејә Каутскинин ирәли сүрдүју мүддәаны да ч. Булгаков «даһа артыг көзләнилмәз» вә «тамамилә јанлыш» һесаб едир. Каутски бурада торпаг сащиблијинин тәмәркүзләшмәсиндән (ичарә системи шәраитиндә) вә ипотекләрин тәмәркүзләшмәсиндән (торпаг сащибләринин хүсуси тәсәррүфаты олмасы системи шәраитиндә) хүсуси торпаг мүлкијјәтинин јох едилмәсини асанлашдыран бир шәрт кими бәһс едир. Каутски сөзүнә давам едәрәк дејир ки, торпаг сащиблијинин тәмәркүзләшмәси мәсәләси һаггында «бир нечә мүлкүн бир әлдә бирләшмәсини тәдгиг етмәјә имкан верәчәк» бир статистика јохдур, лакин «үмумијјәтлә гәбул етмәк олар» ки, ичарәнин сајынын вә ичарә едилән торпаг сащәсинин артмасы, торпаг сащиблијинин тәмәркүзләшмәси илә јанашы баш верир. «Ичарә системинин инкишаф етдији өлкәләр дә мәһз ири торпаг сащиблијинин үстүн олдуғу өлкәләрдир». Ајдындыр ки, Каутскинин бүтүн бу мүһакимәси јалныз ичарә системинин инкишаф етдији өлкәләрә аиддир, ч. Булгаков исә Шәрги Пруссијаја истинад едиб, бурада ири торпаг сащиблијинин парчаланмасы илә јанашы, ичарәнин артмасыны «көстәрмәк үмидиндәдир» вә бу ајрыча мисал илә Каутскинин фикирини тәкзиб етмәк истәјир! Лакин ч. Булгаков әбәс јерә унудуб охучуја хәбәр вермир ки, Ост-Елбијада ири мүлкләрин парчаландығыны вә кәндли ичарәсинин артдығыны Каутски өзү көстәрәрәк, ашағыда көрәчәјимиз кими, бу просесләрин әсил маһијјәтини ајдынлашдырыр.

Ипотек борчунун чох олдуғу өлкәләрдә торпаг сащиблијинин тәмәркүзләшмәсини Каутски ипотек идарәләринин тәмәркүзләшмәси илә сүбут едир. Ч-б Булгаков буну сүбут олунмуш һесаб етмир. Онун фикринчә, «чох ола биләр ки, кредит идарәләринин тәмәркүзләшмәси илә јанашы капитал (сәһмләр јолу илә)

парчалансын». Бу мәсәлә һаггында исә биз ч. Булгаков илә даһа мүбаһисәјә кириш мәјәчәјик.

III

Каутски феодал вә капиталист әкинчилијинин әсас хүсусијјәтләрини тәдгиг етдикдән сонра кәнд тәсәррүфатында «ири вә хырда истеһсал» (VI фәсил) мәсәләсинә кечир. Бу фәсил — Каутскинин китабында ән јахшы фәсилләрдән биридир. О бурада әввәлчә «ири истеһсалын техники үстүнлүјүнү» арашдырыр. Каутски мәсәләни ири истеһсал хејринә һәлл едиркән, һеч дә кәнд тәсәррүфаты мүнасибәтләриниин сон дәрәчә мүхтәлиф олдуғуну нәзәрә алмајан (ч. Булгаковун сон дәрәчә әсассыз олараг зәнн етдији кими) абстракт бир формул вермир, әксинә, нәзәријјәнин ганунуну, әмәли ишдә тәтбиг етмәк үчүн бу мүхтәлифлији нәзәрә алмаг лазым кәлдијини ајдын вә дүрүст көстәрир. Әкинчиликдә ири истеһсалын хырда истеһсал үзәриндә үстүнлүјү — *«өзлүјүндә ајдындыр»* ки, јалныз *«башга шәртләр ејни олмагла»* лабүддүр (S. 100. Курсив мәнимдир). Бу, биринчиси. Ахы сәнаједә дә ири истеһсалын үстүнлүјү гануну һеч дә, бә'зән дүшүнүлдүјү кими, о гәдәр мүтләг вә садә дејилдир; орада да јалныз *«башга шәртләрин»* ејни олмасы (керчәкликдә бу һеч дә һәмишә белә олмур) ганунун тамамилә тәтбиг олуна билмәсини тә'мин едир. Мүнасибәтләрин өлчүлмәз дәрәчәдә чох мүрәккәб вә мүхтәлиф олдуғу әкинчиликдә исә ири истеһсалын үстүнлүјү ганунунун тамамилә тәтбиг олуна билмәси даһа чох чидди шәртләрдән асылыдыр. Мәсәлән, Каутски чох сәрраст олараг көстәрир ки, кәндли мүлкү илә хырда мүлкәдар мүлкү арасындакы сәрһәддә «кәмијјәтин кејфијјәтә кечмәси» баш верир: ири кәндли тәсәррүфаты хырда мүлкәдар тәсәррүфатына нисбәтән «техники чәһәтдән олмаса да, игтисади чәһәтдән јүксәк» ола биләр. Елми чәһәтдән һазырлыглы мүдир сахламаг (бу ири истеһсалын ән мүһүм үстүнлүкләриндән биридир) хырда мүлк үчүн сон дәрәчә ағырдыр, саһибкарын өзүнүн идарә етмәси исә чох вахт һеч дә елми

дејил, јалныз «јункерчәсинә» олур. Икинчиси, әкинчиликдә ири истеһсалын үстүнлүјү јалныз мүәјјән һәддә гәдәр олур. Каутски изаһынын керисиндә бу һәдләри әтрафлы тәдгиг едир. Һабелә өзлүјүндә ајдындыр ки, бу һәдләр кәнд тәсәрруфатынын мүхтәлиф саһәләриндә вә мүхтәлиф ичтимаи-игтисади шәраитдә бир чүр дејилдир. Үчүнчүсү, Каутски *«һәләлик»* елә кәнд тәсәрруфаты саһәләри дә олдуғуну гәтијјән нәзәрдән гачырмыр ки, мүтәхәссисләр орада хырда истеһсалы рәгабәтә габил һесаб едирләр, мәсәлән, бостанчылыг, үзүмчүлүк, сатлыг биткиләр әкини вә с. (S. 115). Лакин бу чүр биткиләр кәнд тәсәрруфатынын башлыча (entscheidenden) саһәләринә: дәнли тахыл истеһсалына вә малдарлыға нисбәтән тамамилә табе рол ојнајыр. Бундан әлавә, «бостан биткиләри вә үзүмчүлүк саһәсиндә дә артыг кифајәт гәдәр мүвәффәгијјәтли ири истеһсаллар вардыр» (S. 115). Буна көрә «кәнд тәсәрруфатындан үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә (im allgemeinen) бәһс едилирсә, хырда истеһсалын ири истеһсалдан үстүн олдуғу саһәләрини нәзәрә алмаг лазым кәлмир вә тамамилә демәк олар ки, ири истеһсал хырда истеһсал үзәриндә гәти үстүндүр» (S. 116).

Каутски әкинчиликдә ири истеһсалын техники үстүнлүјүнү сүбут едәрәк (Каутскинин дәлилләрини биз ашағыда, ч. Булгаковун е'тиразларыны тәһлил едиркән даһа мүфәссәл көстәрәчәјик), «хырда истеһсал ири истеһсалын үстүнлүкләринә нәји гаршы гоја биләр?» — дејә сорушур вә буна чаваб верир: «муздлу ишчидән фәргли олараг, өзү үчүн ишләјән ишчинин даһа артыг сә'j вә даһа артыг гајғы көстәрмәсини, сонра исә хырда мүстәгил әкинчинин ашағы, һәтта кәнд фәһләсинин тәләбаты сәвијјәсиндән дә ашағы олан тәләбаты сәвијјәсини» (S. 106); сонра Каутски Франсада, Инкилтәрәдә вә Алманијада кәндлиләрин вәзијјәтинә даир бир сыра габарыг рәгәмләр вермәклә «хырда истеһсалда әмәјин һәддән артыг, истеһлакын исә аз олдуғу» фактынын тамамилә шүбһәсиз олдуғуну көстәрир. Нәһајәт, Каутски көстәрир ки, ири истеһсалын үстүнлүјү өзүнү һәмчинин кәнд тәсәрруфаты саһибләринин *ширкәтләр* дүзәлтмәк тәшәббүсүндә дә

көстәрир: «ширкәт истеһсалы ири истеһсалдыр». Хырда әкинчи ширкәтләриндән үмумијјәтлә мешшанлыг идеологларының вә хүсусилә Русија халгчыларының (мәсәлән, ч. Каблуковун јухарыда ситат кәтирдијимиз китабыны көстәрәк) нә гәдәр бәһс етдикләри мә'лумдур. Буна көрә дә ширкәтләрин ролунун Каутски тәрәфиндән чох көзәл тәһлили бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Хырда кәнд тәсәррүфаты саһибләринин ширкәтләри, әлбәттә, игтисади тәрәггинин бир пилләсидир, лакин онлар, чох вахт дүшүнүлдүјү вә тәсдиг едилдији кими, *һеч дә коллективизмә дејил, капитализмә кечилмәсини* (Fortschritt zum Kapitalismus) ифадә едир (S. 118). Ширкәтләр кәнд тәсәррүфатында ири истеһсалын хырда истеһсал үзәриндә үстүнлүјүнү (Vorsprung) зәифләтмир, әксинә, даһа да гүввәтләндирир, чүнки ширкәтләр дүзәлтмәк үчүн ири тәсәррүфат саһибләринин даһа артыг имканы вардыр вә онлар бу имкандан даһа чох истифадә едирләр. Ичма истеһсалынын, ири коллективчи истеһсалын ири капиталист истеһсалындан јүксәк олдуғуну Каутски — өзлүјүндә ајдындыр — там гәтијјәтлә гәбул едир. О, Инкилтәрәдә Оуенин ардычыллары тәрәфиндән кечирилән коллектив әкинчилик тәчрүбәләри* үзәриндә, Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында буна бәнзәр ичмалар үзәриндә дајаныр. Каутски дејир ки, бүтүн бу тәчрүбәләр мүасир ири әкинчилијин ишчиләр тәрәфиндән коллектив идарә едилмәсинин тамамилә мүмкүн олдуғуну *гәти сүбут едир,* лакин бу имканын һәгигәтә чевриlмәси үчүн, бунун үчүн «там бир сыра мүәјјән игтисади, сијаси вә зеһни шәраит» лазымдыр. Хырда истеһсалчының (сәнәткарын да, кәндлинин дә) коллектив истеһсала кечмәсинә онларын арасында һәмрә'лијин, интизамын сон дәрәчә зәиф инкишафы, онларын бир-бириндән ајрылығы, онларын, јалныз Гәрби Авропа кәндлиләри арасында дејил, — өзүмүздән әлавә едәк, — һабелә рус «ичма» кәндлиләри арасында да мүшаһидә едилән «мүлкијјәтчилик фанатизми» (А. Н. Енкел-

* 124—126-чы сәһифәләрдә Каутски Релеһајндакы (Ralahine) әкинчилик коммунасыны тәсвир едир: «Русское Богатство»нун[43] бу илки 2-чи №-синдә ч. Дионео да рус охучуларына һәмин коммунадан данышыр.

гардты вә Гл. Успенскини хатырлајын) мане олур. Каутски гәти дејир: «*Мүасир чәмијјәтдә* кәндлинин ичма истеһсалына кечмәсини көзләмәк мә'насыздыр» (S. 129).

Каутскинин китабынын VI фәслинин сон дәрәчә зәнкин мәзмуну белә дир. Ч-б Булгаков бу фәсилдән хүсусилә наразыдыр. Бизә дејирләр ки, Каутскинин «әсас гүсуру» мүхтәлиф анлајышлары гарышдырмасындадыр, «техники үстүнлүкләр игтисади үстүнлүкләрлә гарышдырылыр». Каутски «белә јанлыш бир еһтимала әсасланыр ки, куја *техники* чәһәтдән даһа мүкәммәл олан истеһсал үсулу *игтисади* чәһәтдән дә даһа мүкәммәл, јә'ни јашамаға даһа артыг габил бир үсулдур». Каутскинин мүһакимәләринин кедишинә даир вердијимиз изаһдан охучунун, үмид едирик, јәгин етмиш олдуғу кими, ч-б Булгаковун бу гәти һөкмү тамамилә әсассыздыр. Каутски техника илә игтисадијјаты гәтијјән гарышдырмадан* капиталист тәсәрруфаты шәраитиндә *башга шәртләр ејни олмагла* әкинчиликдә ири истеһсал илә хырда истеһсалын нисбәти мәсәләсини тәдгиг етмәкдә тамамилә дүзкүн һәрәкәт едир. *VI фәслин биринчи параграфынын лап биринчи чүмләсиндә Каутски капитализмин инкишаф сәвијјәси илә ири әкинчилијин үстүнлүју һаггындакы ганунун бүтүн һалларда тәтбиг едилә биләчәји дәрәчәси арасында олан бу әлагәни дүрүст көстәрир:* «Кәнд тәсәрруфаты нә гәдәр артыг дәрәчәдә капиталист тәсәррү-

* Ч-б Булгаковун истинад едә биләчәјн бирчә шеј варса, о да VI фәслин биринчи параграфына Каутскинин «а) ири истеһсалын *техники үстүнлүју» ады* вермәсидир, һалбуки бу параграфда ири истеһсалын һәм техники, һәм дә игтисади үстүнлүкләриндән данышылыр. Лакин бу мәкәр Каутскинин техника илә игтисадијјаты *гарышдырдығыны* сүбут едир? Һәлә Каутскинин верднји бу адда үјғунсузлуг олмасы да, әслиндә, шүбһәлидир. Иш бурасындадыр ки, Каутски VI фәслин 1 вә 2-чи §-ларынын мәзмунуну тутушдурмаг мәгсәдини гаршысына гојмушдур: 1-чидә (а) капиталист кәнд тәсәрруфатында ири истеһсалын техники үстүнлүјүндән данышылыр ки, бураја машынлар вә с. илә јанашы олараг мәсәлән, кредит дә дахилдир. Ч-б Булгаков истеһза илә дејир: «гәрибә техники үстүнлүкдүр». Лакин rira bien qui rira le dernier! (сөз сон күләниндир! *Ред.*). Каутскинин китабыны ачыб бахсаныз көрәрсиниз ки, о, башлыча олараг, *анчаг* ири тәсәрруфатчыја мүјәссәр олан кредит иши *техникасындакы* (сонра да тичарәт техникасындакы) тәрәггини нәзәрдә тутур. 2-чи §-да (в), әксинә, ири вә хырда истеһсалда ишчинин әмәјинин мигдары илә истеһлак нормасыны мүгајисә етмәкдән данышылыр, демәли, бурада хырда истеһсал илә ири истеһсал арасындакы *халис игтисади фәргләр* тәдгиг едилир. Кредитин вә тичарәтин *игтисадијјаты* — һәр икиси үчүн бирдир, *техникасы* исә — мүхтәлифдир.

фаты олурса, хырда истеһсал илә ири истеһсалын техникасы арасындакы кејфијјәт фәргини бир о гәдәр кениш инкишаф етдирир» (S. 92). Капитализмдән әввәлки әкинчиликдә бу кејфијјәт фәрги олмамышдыр. Ч-б Булгаковун Каутскијә вердији белә бир чидди нәсиһәт һаггында нә дејәсән: «Әслиндә мәсәлә белә гојулмалыдыр: *мөвчуд ичтимаи-игтисади шәраитдә,* ири вә хырда истеһсалын рәгабәтиндә, бу истеһсал формаларындан һәр биринин бу вә ја дикәр хүсусијјәтләринин нә кими әһәмијјәти ола биләр?». Бу да тамамилә—јухарыда тәһлил етдијимиз «дүзәлиш» маһијјәтиндәдир.

Инди көрәк, ч. Булгаков әкинчиликдә ири истеһсалын техники үстүнлүјү һаггында Каутскинин дәлилләрини нечә тәкзиб едир. Каутски дејир: «Кәнд тәсәррүфатыны сәнаједән ајыран ән мүһүм фәргләрдән бири бундан ибарәтдир ки, әсил мә'нада истеһсал (Wirtschaftsbetrieb, тәсәррүфат мүәссисәси) бурада адәтән ев тәсәррүфаты (Haushalt) илә бағлыдыр, сәнаједә исә белә бир шеј јохдур». Ири ев тәсәррүфатынын әмәјә вә материала гәнаәт етмәк чәһәтдән хырда тәсәррүфатдан үстүн олдуғунун чәтин ики сүбута еһтијачы олсун... Биринчи — «керосини, каснының, маргарини күлли мигдарда алыр» (буна фикир верин! *В. И.*), «икинчиси исә хырда-хырда алыр вә с.» (S. 93). Ч-б Булгаков «дүзәлиш едиб» дејир: «Каутски бунун техники чәһәтдән даһа әлверишли олдуғуну дејил, даһа учуз *олдуғуну* сөјләмәк истәмишдир»!.. Ајдын дејилми ки, бу һалда да (бүтүн башга һалларда олдуғу кими) ч. Булгаковун Каутскијә «дүзәлиш етмәк» чәһди сон дәрәчә мүвәффәгијјәтсиздир? Тәләбкар тәнгидчи сөзүнә давам едәрәк дејир: «Бу дәлил дә өзлүјүндә чох шүбһәлидир, чүнки ајры-ајры дахмаларын гијмәти мүәјјән шәраитдә мәһсулун гијмәтинә әсла дахил олмаја биләр, үмуми дахманын гијмәти исә дахил олар, һәм дә фаизи илә. Бу да јенә ичтимаи-игтисади шәраитдән асылыдыр вә ири истеһсалын хырда истеһсал үзәриндәки заһири техники үстүнлүкләрини дејил, бу шәраити тәдгиг етмәк лазым иди...» 1-чиси, ч. Булгаков белә бир хырда чәһәти унудур ки, әввәлчә Каутски

башга шәртләр ејни олмагла ири вә хырда истеһсалын нисби әһәмијјәтини тәдгиг едир, шәрһинин көрисиндә исә бу шәртләри дә мүфәссәл тәһлил едир. Демәли, ч. Булгаков мүхтәлиф мәсәләләри бир-бири илә гарышдырмаг истәјир. 2-чиси. Нечә ола биләр ки, кәндли дахмаларынын гијмәти мәһсулун гијмәтинә дахил олмасын? Јалныз она көрә дахил олмаја биләр ки, кәндли дахма тикмәк вә тә'мир етмәк үчүн сәрф етдији өз ағачынын вә ја өз әмәјинин гијмәтини «һесаба алмыр». Кәндли һәлә натурал тәсәррүфатла мәшғул олдуғуна көрә, әлбәттә, өз әмәјини «һесаба алмаја» биләр, — буна көрә дә ч. Булгаков әбәс јерә унудуб охучуја сөјләмир ки, *Каутски буну өз китабынын 165—167-чи сәһифәләриндә* (VIII фәсил, «Кәндлинин пролетарлашмасы») *тамамилә ајдын вә дүрүст көстәрмишдир.* Лакин инди натурал вә садә әмтәә тәсәррүфатынын дејил, капитализмин «ичтимаи-игтисади шәраитиндән» бәһс едилир. Капиталист ичтимаи шәраитиндә исә өз әмәјини «һесаба алмамаг» — өз әмәјини (тачирә вә ја башга капиталистә) мүфтә вермәк демәкдир, иш күввәсинин там һаггыны алмадан ишләмәк демәкдир, тәләбат сәвијјәсини нормадан ашағы салмаг демәкдир. Хырда истеһсалын *бу* фәргини, көрдүјүмүз кими, Каутски тамамилә тәсдиг етмиш вә доғру гијмәтләндирмишдир. Каутскијә е'тиразында ч. Булгаков буржуа вә хырда буржуа игтисадчыларынын ади үсулуну вә ади сәһвини тәкрар едир. Хырда кәндлинин «јашамаға габил олдуғуну» мәдһ етмәклә һамыны дәнк етмиш олан бу игтисадчылар дејирләр ки, һәмин кәндли куја өз әмәјини һесаба алмаја биләр, мәнфәәт вә рента ардынча гачмаја биләр вә с. Бу хејирхаһ адамлар бирчә шеји унудурлар ки, белә бир мүлаһизә натурал тәсәррүфатын, садә әмтәә истеһсалынын вә капитализмин «ичтимаи-игтисади шәраитини» бир-бири илә гарышдырмаг демәкдир. Каутски бүтүн бу сәһвләри чох көзәл изаһ едәрәк, ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин бу вә ја башга гурулушуну бир-бириндән *чидди ајырыр.* О дејир: «Хырда кәндлинин кәнд тәсәррүфаты истеһсалы әмтәә истеһсалы саһәсинә чәлб едилмәмишсә, бу истеһсал ев тәсәррүфатынын јалныз

бир һиссәсини тәшкил едирсә, демәли, о, мүасир истеһсал үсулунун мәркәзләшдиричи мејлләри сәһәсиндән дә кәнарда галыр. Онун парсел тәсәррүфаты нә гәдәр сәмәрәсиз олса да, нә гәдәр чох гүввә сәрфинә сәбәб олса да, о һәмин тәсәррүфатдан бәрк-бәрк јапышыр, — там ејни илә онун арвады да өз мискин ев тәсәррүфатындан бәрк-бәрк јапышыр, бу тәсәррүфат да, чох бөјүк иш гүввәси сәрф едилдији һалда сон дәрәчә аз нәтичәләр верир, лакин јеканә сәһәдир ки, һәмин гадын башгасынын ирадәсинә табе олмур вә истисмардан азад галыр» (S. 165). Әмтәә тәсәррүфаты натурал тәсәррүфаты сыхышдырыб арадан чыхардыгда вәзијјәт дәјишилир. Кәндли мәһсулларыны сатмалы, аләтләр алмалы, *торпаг алмалы* олур. Нә гәдәр ки кәндли *садә әмтәә истеһсалчысы* олараг галыр, муздлу фәһләнин һәјат сәвијјәси илә кифајәтләнә биләр; она мәнфәәт вә рента лазым дејилдир, о, торпаг үчүн, капиталист саһибкарын верә биләчәјиндән даһа јүксәк гијмәт верә биләр (S. 166). Лакин *капиталист истеһсалы* садә әмтәә истеһсалыны сыхышдырыб арадан чыхарыр. Мәсәлән, кәндли өз торпағыны киров гојмушса, артыг о, кредитора сатылмыш олан рентаны да һасил етмәлидир. Бу инкишаф пилләсиндә кәндлини јалныз формал олараг садә әмтәә истеһсалчысы һесаб етмәк олар. De facto* инди адәтән онун иши *капиталистлә* — кредиторла, тачирлә, сәнаје саһибкары илә-дир вә ондан «јардымчы мәшғәләләр» истәмәјә, јә'ни өз иш гүввәсини она сатмаға мәчбурдур. Бу мәһәлә-дә — тәкрар едирик ки, Каутски капитализм чәмијјә-тиндә ири вә хырда әкинчилији мүгајисә едир, — «өз әмәјини һесаба алмамаг» имканы кәндли үчүн бирчә шеј демәкдир: тагәтдән дүшәнә гәдәр ишләмәк вә өз тәләбатыны даим мәһдудлашдырмаг.

Ч-б Булгаковун дикәр е'тиразлары да ејни илә әсассыздыр. Каутски дејир ки, хырда истеһсал чох мәһдуд мигјасда машын ишләдилмәсинә имкан верир; хырда тәсәррүфатчы даһа чәтинликлә вә баһа гијмәтлә кредит әлдә едә билир. Ч-б Булгаков бу дәлилләри јан-

* — Әслиндә, ишдә. *Ред.*

лыш һесаб едир вә... кәндли ширкәтләрини дәлил көстәрир! Һәм дә ширкәтләрә вә онларын әһәмиjjәтинә jухарыда көстәрдиjимиз гиjмәти верән Каутскинин дәлилләри үзәриндән там сүкутла кечилир. Машынлар мәсәләсиндә Ч. Булгаков jенә Каутскини төһмәтләндириб деjир ки, о белә бир «даһа үмуми игтисади мәсәләни» ирәли сүрмәмишдир: «кәнд тәсәррүфатында машынларын игтисади ролу үмумиjjәтлә нәдән ибарәтдир» (артыг Ч. Булгаков Каутскинин китабынын IV фәслини унутмушдур!) «вә бу тәсәррүфатда машын е'мал сәнаjесиндә олдуғу гәдәр лабүд бир аләтдирми?». Каутски мүасир кәнд тәсәррүфатында машынларын ишләдилмәсинин капиталист характерини ajдын көстәрмиш (S. 39, 40 вә сонракылар), әкинчиликдә машынларын тәтбиги үчүн «техники вә игтисади чәтинликләр» төрәдән әкинчилиjин хүсусиjjәтләрини геjд етмиш (S. 38 вә сонракылар), кетдикчә даһа артыг машын ишләдилмәси һаггында (40), онларын техники әһәмиjjәти һаггында (42 вә сонракылар), бухар вә електрикин ролу һаггында мә'лумат вермишдир. Каутски мүхтәлиф машынлардан тамамилә истифадә едилмәси үчүн агрономиjа тәләбләринә әсасән тәсәррүфатларын нә бөjүклүкдә олмасы лазым кәлдиjини көстәрмиш (94) вә геjд етмишдир ки, 1895-чи илдә Алманиjада кечирилмиш сиjаһыjаалма мә'луматына көрә, машын ишләдән тәсәррүфатларын фаизи мүнтәзәм сурәтдә вә сүр'әтлә хырда тәсәррүфатлардан ири тәсәррүфатлара доғру артыр (2 һектара гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларда 2%; 2—5 һектарлыг тәсәррүфатларда 13,8%; 5—20 һектарлыг тәсәррүфатларда 45,8%; 20—100 һектарлыг тәсәррүфатларда 78,8%; 100 һектар вә даһа артыг саһәси олан тәсәррүфатларда 94,2%). Ч-б Булгаков бу рәгәмләрин әвәзиндә машынларын «мәғлуб едилмәзлиjи» вә jа мәғлуб едилә биләчәjи һаггында «үмуми» мүһакимәләр көрмәк истәрди!..

Ч-б Булгаков деjир: «Истеһсал хырда олдугда, һәр һектара даһа чох иш һеjваны дүшдүjү мүлаһизәси... инандырычы деjилдир... чүнки бурада, тәсәррүфатын мал-гара чәһәтдән интенсивлик дәрәчәси... тәдгиг едил-

мир». Каутскинин китабында бу мүлаһизәнин олдуғу сәһифәни ачыр вә бу сөзләри охујуруг: «...Хырда тәсәррүфатда инәкләрин сајынын чох олмасы» (1 000 һектара көрә) «әһәмијјәтли дәрәчәдә һәм дә ондан асылыдыр ки, ири тәсәррүфат саһибинә нисбәтән кәндли малдарлыгла даһа чох, тахыл истеһсалы илә исә даһа аз мәшғул олур; лакин ат сахланмасындакы фәрг бунунла изаһ едилә билмәз» (сәһ. 96, бурада 1860-чы илә даир Саксонија һаггында, 1883-чү илә даир бүтүн Алманија һаггында вә 1880-чи илә даир Инкилтәрә һаггында мә'лумат верилмишдир). Хатырлатмалыјыг ки, Русијада да земство статистикасы, ири әкинчилијин хырда әкинчилик үзәриндәки үстүнлүјүнү ифадә едән ејни гануну ашкара чыхармышдыр: ири кәндли тәсәррүфатлары, саһәнин һәр ваһидинә нисбәтән даһа аз мигдар һејван вә аләтлә кечинирләр*.

Капиталист кәнд тәсәррүфатында ири истеһсалын хырда истеһсал үзәриндә үстүнлүјү һаггында Каутскинин дәлилләрини ч. Булгаков һеч дә бүтүнлүклә вермәмишдир. Ири әкинчилијин үстүнлүјү јалныз әкин саһәсинин даһа аз итирилмәсиндә, чанлы вә чансыз инвентара гәнаәт едилмәсиндә, инвентардан даһа долғун истифадә едилмәсиндә, машынлар тәтбиг етмәк үчүн даһа кениш имканлар олмасында, даһа асанлыгла кредит әлдә едилмәсиндә дејил, һабелә ири тәсәррүфатын тичарәт сарыдан да үстүн олмасындадыр, онун елми чәһәтдән назырлыглы тәсәррүфат рәһбәрләри ишләтмәсиндәдир (Kautsky, S. 104). Ири әкинчилик фәһләләрин кооперасијасындан вә әмәк бөлкүсүндән даһа кениш истифадә едир. Каутски кәнд тәсәррүфаты саһибинин елми агрономија тәһсили олмасына хүсусилә бөјүк әһәмијјәт верир. «Елми чәһәтдән там назырлыглы кәнд тәсәррүфаты саһибини јалныз о истеһсал сахлаја биләр ки, тәсәррүфата рәһбәрлик вә нәзарәт иши һәмин шәхсин бүтүн иш гүввәсини мәшғул едәчәк гәдәр бөјүк олсун» (S. 98: «тәсәррүфатын бу һәчми истеһсалын нөвү илә бирликдә дәјишиләрәк»,

* Бах: *В. Г. Постников*, «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты». Мүгајисә ет: *В. Илјин* «Капитализмин инкишафы», II фәсил, § I (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд. *Ред.*).

үзүмчүлүкдә 3 һектардан башламыш екстенсив тәсәррүфатда 500 һектара гәдәр олур). Еjни заманда Каутски белә бир мараглы вә сон дәрәчә сәчиjjәви факты гejд едир ки, ашағы вә орта кәнд тәсәррүфаты мәктәбләринин кениш jајылмасы кәндлиjә дејил, ири тәсәррүфат саһибинә хејир верир, онун үчүн гуллугчулар һазырлајыр (бу һал Русиjада да мүшаһидә олунур). «Там сәмәрәли бир истеһсал үчүн лазым олан али тәһсил кәндлиләрин индики jашајышы шәраитиндә чәтин мүмкүн ола биләр. Бу, әлбәттә, али тәһсилин дејил, кәндлиләрин һәjат шәраитинин писләнмәси демәкдир. Бу jалныз ону көстәрир ки, кәндли истеһсалы мәһсулдарлығын даһа jүксәк олмасы сајәсиндә дејил, тәләбатын даһа ашағы олмасы сајәсиндә ири истеһсал илә jанашы давам едир» (99). Ири истеһсал jалныз кәндли ишчи гүввәләрини дејил, һәмчинин тәләбат сәвиjjәсинчә чох-чох jүксәкдә дуран шәһәр ишчи гүввәләрини дә сахламалыдыр.

«Хырда истеһсалда әмәjин һәддән артыг, истеһлакын исә аз олдуғуну» сүбут едәрәк, Каутскинин вердиjи сон дәрәчә мараглы вә мүһүм мә'луматы ч. Булгаков «бир нечә (!) тәсадүфи (??) ситат» адландырыр. Ч-б Булгаков еjни мигдар «әкс характерли ситат» кәтирмәjә «галхышыр». Анчаг о унудур десин ки, «әкс характерли ситатларла» сүбута башлајачағы *әкс иддиа* да ирәли сүрмәjә галхышмырмы. Ахы ишин бүтүн маһиjjәти дә елә бундадыр! Олмаjа ч. Булгаков иддиа етмәjә галхышыр ки, капитализм чәмиjjәтиндә ири истеһсалын кәндли истеһсалындан фәрги ишчинин һәддән артыг ишләмәсиндән вә аз истеһлак етмәсиндән ибарәтдир? Ч-б Булгаков о гәдәр еһтиjатсыз дејил ки, белә күлүнч бир иддиа ирәли сүрсүн. Кәндлиләрин һәддән артыг ишләмәси вә истеһлакынын азалмасы фактынын үзәриндән о бу сөзләрлә кечмәjи мүмкүн һесаб едир ки, «бир jердә кәндлиләр варлы jашајырлар, башга бир jердә jохсул!!». Хырда вә ири истеһсалын вәзиjjәтинә даир рәгәмләри үмумиләшдирмәк әвәзиндә бу вә ја дикәр «jерләрин» әһалисинин «варлылығы» арасындакы фәрги тәдгиг етмәjә башлајачаг бир игтисадчы барәсиндә сиз нә дејәрдиниз? Кустар-

ларын фабрик фәһләләринә нисбәтән һәддән артыг ишләмәси вә даһа аз истеһлак етмәси фактынын үзәриндән «бир јердә кустарлар варлы јашајырлар, башга бир јердә јохсул» — сөзләри илә кечән бир игтисадчы һаггында сиз нә дејәрдиниз? Јери кәлмишкән кустарлардан данышаг. Ч-б Булгаков јазыр: «Көрүнүр, Каутскинин хәјалына, ифрат ишләмәјин техники һәдләри олмадыгы» (әкинчиликдә олдуғу кими) «Hausindustrie* илә мүгајисә кәлмишдир», «лакин бу мүгајисә бурада јарамыр». Буна биз белә чаваб веририк: көрүнүр, ч. Булгаков тәнгид етдији китаба сон дәрәчә диггәтсиз јанашмышдыр, чүнки Hausindustrie илә мүгајисә «Каутскинин хәјалына кәлмәк» дејил, о буну ифрат ишләмәк мәсәләсинә һәср едилән *параграфын лап биринчи сәһифәсиндә* (VI фәсил, b, S. 106) *ачыг вә дүрүст көстәрмишдир:* «Кустар сәнајесиндә (Hausindustrie) олдуғу кими, хырда кәндли тәсәррүфатында ушагларын аиләдәки иши өзкә шәхсләр үчүн муздла ишләмәкдән даһа фәлакәтли тә'сир көстәрир». Ч-б Булгаков бу мүгајисәнин бурада јарамадығыны нә гәдәр гәтиҗҗәтлә иддиа едирсә-етсин, онун фикри тамамилә сәһвдир. Ч-б Булгаков белә дүшүнүр ки, сәнаједа ифрат ишләмәјин техники һәдләри јохдур, кәндли үчүн исә бу, «әкинчилијин техники шәраити илә мәһдудлашдырылмышдыр». Суал олунур, бәс һәгигәтдә техника илә игтисадиҗҗаты ким гарышдырыр: Каутски, јохса ч. Булгаков? Әкинчилик вә ја кустар сәнајеси техникасынын бураја нә дәхли вар? Фактлар көстәрир ки, әкинчиликдә дә, сәнаједа дә хырда истеһсалчы ушаглары даһа кичик јашларындан ишә көндәрир, күндә даһа чох саат ишләјир, «даһа гәнаәтлә» јашајыр, өз тәләбатыны, мәдәни өлкәдә халис «барбар» (Марксын ифадәсидир) кими сечилмәсинә сәбәб олачаг дәрәчәдә азалдыр. Әкинчилијин күлли мигдар хүсусиҗҗәтләри олдуғуну (Каутски исә бунлары әсла унутмур) әсас тутараг, әкинчиликдә вә сәнаједа бу чүр һадисәләрин игтисади чәһәтдән јекчинс олдуғуну инкар етмәк олармы? Ч-б Булгаков дејир: «Хырда

* — кустар сәнајеси. *Ред.*

кəндли һətта истəсə дə өз тарласынын тəләб етдијиндəн артыг ишләјə билмəз». Лакин хырда кəндли 12 саат дејил, 14 саат ишләјə биләр вə ишләјир; елə бир ифрат кəркинликлə ишләјə биләр вə ишләјир ки, бу онун əсəбләрини вə əзəләләрини нормал вəзијјətдəкинə нисбətən чох сүр'ətлə корлајыр. Сонра, кəндлинин бүтүн ишләрини тəкчə тарла ишиндəн ибарət етмək нə гədəр јанлыш вə бајағы бир абстраксијадыр! Каутскидə сиз гətијјən белə бир шеј тапмазсыныз. Каутски чох көзəл билир ки, кəндли ев тəсəррүфатында да ишләјир, дахма, пəјə тикмək, алətләр гајырмаг вə онлары тə'мир етмək үчүн ишләјир вə бүтүн бу əлавə əмəји *«һесаба алмыр»,* һалбуки ири тəсəррүфатда муздлу фəһлə бунун үчүн ади əмək һаггы тəләб едəр. Габагчадан мənфи фикирдə олмајан һəр кəсə ајдын дејилми ки, кəндлинин — хырда əкинчинин — ифрат ишləмəси *имканы,* хырда сənајечинин имканындан, əкəр о, *мəһз* сənајечи исə, *мүгајисə едилмəз дəрəчədə кенишдир?* Хырда əкинчинин ифрат ишləмəсинин умуми бир факт олдуғу онунла ајдын сүбут едилир ки, бүтүн буржуа мүəллифləри кəндлинин «чалышганлығыны» вə «гənаəткарлығыны» јекдилликлə көстəрəрəк, фəһlələри «тənбəлликдə» вə «исрафчылыгда» тəгсирləндирирləр.

Вестфалијада кənд əһалисинин мəишəтини тəдгиг едən вə Каутскинин ситат кətирдији тəдгигчи дејир ки, хырда кəндлиләр өз ушагларыны һəддən артыг ишlədирləр вə нəтичədə онларын физики инкишафы ləнкијир; муздлу ишдə исə бу кими пис чəһəтләр јохдур. Инкилтərənин аграр мəишəтини тəдгиг едən (1897) парламент комиссијасына линколнлу бир хырда кəндли демишди: «Мən бөјүк бир аилə тəрбијə едиб јетишдирмишəм вə ону тамамилə тагəтдən дүшүнчəјə гədəр ишlətмишəм». Башга бир кəндли дејир: «Биз, ушагларла бирликдə 18 саат, орта һесабла 10—12 саат ишləјирик». Үчүнчүсү белə дејир: «Бизим ишимиз күнəмуздчулардан даһа ағырдыр, биз гул кими ишləјирик». Ч-б Рид (Read) дар мə'нада əкинчилијин үстүн олдуғу јерləрдə хырда кəндлиләрин вəзијјətини јенə һəмин комиссија гаршысында белə тəсвир едир: «Онун

јашаја билмәси үчүн јеканә васитә ики күнәмуздчу гәдәр ишләјиб бир күнәмуздчу гәдәр сәрф етмәкдир. Онун ушаглары күнәмуздчунун ушагларына нисбәтән даһа чох ишләјиб тагәтдән дүшүр вә даһа пис тәрбијә едилир» («Royal Commission on Agriculture final report», p. 34, 358*. Каутскинин китабында ситат кәтирилмишдир, S. 109). Олмаја ч. Булгаков иддиа етмәк фикриндәдир ки, ејни дәрәчәдә күнәмуздчулар да ики кәндли гәдәр ишләјирләр. Лакин Каутски тәрәфиндән кәтирилән вә «кәндлинин ачлыға дөзмәк мәһарәтинин (Hungerkunst) хырда истеһсалын игтисади үстүнлүјүнә сәбәб ола биләчәјини» көстәрән белә бир факт хүсусилә сәчијјәвидир: Бадендә ики кәндли тәсәррүфатынын кәлирлилијинин мүгајисә едилмәси көстәрир ки, биринин, *ири* тәсәррүфатын, 933 марка кәсири, *ондан ики дәфә хырда олан* дикәр тәсәррүфатын исә 191 марка артығы вардыр. Лакин јалныз муздлу фәһлә ишләдән биринчи тәсәррүфат фәһләләри лазымынча једиздирәрәк, күндә адамбашына тәхминән 1 марка (15 гәп. гәдәр) хәрчләмәли иди, хырда тәсәррүфатда исә јалныз аилә үзвләри (арвады вә 6 бөјүк ушағы) ишләјирдиләр ки, бунларын јемәји *ики дәфә аз* иди: адамбашына күндә 48 пфенниг дүшүрдү. Хырда кәндлинин аиләси дә ири тәсәррүфат саһибинин муздлу фәһләләри кими јахшы јејиб-ичсәјди, хырда кәндлинин 1 250 марка кәсири оларды! «Онун әлдә етдији артыглыг анбарларынын долулуғундан дејил, гарнынын бошлуғундан әмәлә кәлирди». Әкинчиликдә ири вә хырда тәсәррүфатларын «кәлирлилијинин» мүгајисәси илә бәрабәр кәндлиләрин вә муздлу фәһләләрин истеһлакы вә иши дә һесаба алынсајды, бу кими мисаллардан нә гәдәр чох мејдана чыхарды**. Хүсуси журналларын бириндә дәрч едилмиш вә ири тәсәррүфата (26,5 һектар) нисбәтән хырда тәсәррүфатын (4,6 һектар) даһа кәлирли олдуғуну көстәрән башга бир һесаблама белә дир. Лакин јүксәк кәлир нечә әлдә

* — «Кәнд тәсәррүфаты үзрә крал комиссијасынын сон һесабаты», сәһ. 34, 358. *Ред.*

** Мүгајисә ет: *В. Илјин* «Русијада капитализмин инкишафы», сәһ. 112, 175. 201. (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 171—172, 257—258, 278—279. *Ред.*).

едилир? — дејә Каутски сорушур. Мә'лум олур ки, хырда әкинчијә ушаглары јеничә јеримәјә башладыглары күндән көмәк едирләр, ири әкинчи исә, әксинә, ушаглары үчүн хәрчә чәкмәли олур (мәктәб, кимназија). Хырда әкинчиликдә 70-дән јухары јашы олан гочалар да «һәлә там ишчи гүввәсини әвәз едирләр». «Ади күнәмуздчу, хүсусән ири истеһсалда ишләјиркән белә дүшүнүр: ахшам истираһәти нә кеч кәлиб чатыр; хырда кәндли исә һәр һалда бүтүн тә'чили ишләр заманы белә дүшүнүр: каш күн һеч олмаса бир-ики саат узун олајды». Агрономија журналындакы јенә һәмин мәгаләнин мүәллифи бизә өјрәдиб дејир ки, хырда истеһсалчылар тә'чили ишләрдә вахтдан даһа јахшы истифадә едирләр: «еркән дурур, кеч јатыр, даһа чәлд ишләјирләр, һалбуки ири тәсәррүфат саһибинин фәһләләри башга күнләрә нисбәтән еркән дурмаг, кеч јатмаг, кәркин ишләмәк истәмирләр». Кәндли өз «садә» јашајышы сајәсиндә халис кәлир көтүрә билир: башлыча олараг аиләсинин әмәји илә тикилмиш дахмада јашајыр; арвады 17 илдир ки, әрдәдир, бу мүддәт әрзиндә бирчә чүт ајаггабы јыртмышдыр, чох вахт ајагјалын вә ја тахта ајаггабыда кәзир, аиләсинин палтарыны да о өзү тикир. Једикләри — картоф, сүд вә арабир сијәнәк балығыдыр. Әри анчаг базар күнләри бир чубуг тәнбәки чәкир. «Бу адамлар чох садә јашадыгларыны баша дүшмүр вә өз вәзијјәтләриндән наразылыг етмирдиләр... Белә бир садә јашајыш нәтичәсиндә онлар демәк олар һәр ил өз тәсәррүфатларындан кичичик бир артыглыг әлдә едирдиләр».

IV

Каутски капиталист кәнд тәсәррүфатында ири вә хырда истеһсалын гаршылыглы мүнасибәтләринин тәһлилини гуртардыгдан сонра хүсуси олараг «капиталист кәнд тәсәррүфатынын һәдләрини» ајдынлашдырмаға кечир (VII фәсил). Каутски дејир ки, ири әкинчилијин үстүнлүјү нәзәриjjәси әлејһинә, башлыча олараг, буржуазија сыраларындакы «бәшәриjjәт достлары» (аз гала биз дејәчәјдик — халг достлары...),

халис фритредерләр[50], аграриләр чыхырлар. Сон заманлар бир чох игтисадчы хырда әкинчилијин леһинә чыхыр. Адәтән онлар хырда тәсәррүфатлары ири тәсәррүфатларын сыхышдырыб арадан чыхармадығыны көстәрән статистикаја истинад едирләр. Каутски дә статистика мә'луматыны көтүрүр: Алманијада 1882-чи илдән 1895-чи иләдәк орта тәсәррүфатларын саһәси ән чох артмышдыр; Франсада 1882-чи илдән 1892-чи иләдәк ән хырда вә ән ири тәсәррүфатларын саһәси ән чох артмышдыр; орта тәсәррүфатларын саһәси азалмышдыр. Инкилтәрәдә 1885-чи илдән 1895-чи иләдәк ән хырда вә ән ири тәсәррүфатларын саһәси азалмышдыр; 40—120 ha* (100—300 акр) тәсәррүфатларын, јә'ни хырда тәсәррүфат сајыла билмәјәчәк тәсәррүфатларын саһәси ән чох артмышдыр. Америкада ферманын орта һәчми азалыр: 1850—203 акр; 1860—199; 1870—153; 1880—134; 1890—137. Каутски Америка статистикасынын мә'луматыны даһа дәриндән тәһлил едир вә, ч. Булгаковун фикринә рәғмән онун тәһлилинин бөјүк *принсипиал* әһәмијјәти вардыр. Фермаларын орта һәчминин азалмасынын башлыча сәбәби зәнчиләр азад едилдикдән сонра чәнубун ири плантасијаларынын парчаланмасыдыр; чәнуб штатларында фермаларын орта һәчми ики дәфәдән дә чох азалмышдыр. «Ишдән башы чыхан һеч бир шәхс бу рәгәмләрә әсасланыб хырда истеһсалын *муасир*» (=капиталист) «ири истеһсала галиб кәлдијини дүшүнмәз». *Ајры-ајры рајонлара* даир Америка статистикасы мә'луматынын үмумијјәтлә тәһлили бир чох мүхтәлиф мүнасибәтләри көстәрир. Шимали-мәркәзи гуршагда, башлыча «буғда штатларында» ферманын орта һәчми 122 акрдан артыб 133 акра *галхмышдыр*. «Кәнд тәсәррүфаты јалныз тәнәззүл етдији вә ја капитализмдән әввәлки ири истеһсал кәндли истеһсалы илә рәгабәтә кирдији јерләрдә хырда истеһсал үстүн кәлир» (135). Каутскинин чыхардығы бу нәтичә чох мүһүмдүр, чүнки бу нәтичәнин көстәрдији шәртләр олмаса, статистиканын тәтбигиндән апчаг *суи-истифадә* едилмиш

* — ha (һектар). *Ред.*

олар: ири капиталист истеһсалыны капитализмдән әввәлки ири истеһсалдан фәргләндирмәк лазымдыр. Тәдгигаты әкинчилик формаларында вә онун инкишафының тарихи шәраитиндәки мүһүм хүсусијјәтләри илә фәргләнән ајры-ајры рајонлара көрә *дүрүстләшдирмәк* лазымдыр. Дејирләр: «рәгәмләр сүбут едир»! Лакин рәгәмләрин мәһз нәји сүбут етдијини дә баша дүшмәк лазымдыр. Рәгәмләр јалныз *билаваситә көстәрдијини* сүбут едир. Рәгәмләрин билаваситә көстәрдији исә истеһсалын һәчми дејил, тәсәррүфатларын *саһәсидир.* Һалбуки ола биләр вә ишдә белә дә олур ки, «тәсәррүфаты интенсив олан хырда мүлк тәсәррүфаты екстенсив олан ири мүлкдән даһа ири истеһсал олсун». «Бизә јалныз тәсәррүфатын саһәси һаггында мә'лумат верән статистика белә бир мәсәлә һаггында әсла һеч бир шеј көстәрмир ки, тәсәррүфат саһәсинин азалмасы, тәсәррүфатын һәчминин һәгигәтән азалмасындан, јохса тәсәррүфатын интенсивләшмәсиндән ирәли кәлир» (146). Ири капиталист тәсәррүфатының илк формалары олан мешә вә отлаг тәсәррүфаты мүлкләрин даһа бөјүк саһәдә олмасыны нәзәрдә тутур. Тарлачылыг исә тәсәррүфат үчүн бундан аз саһә тәләб едир. Тарлачылығын мүхтәлиф системләри дә бу чәһәтдән јенә мүхтәлифдир: вәһшичәсинә, екстенсив тәсәррүфат системи (бу вахтадәк Америкада үстүн олмуш систем) чох бөјүк фермалар олмасыны нәзәрдә тутур (Далримпл, Гленн вә б. bonanza farms* кими, 10 000 һектарадәк. Бизим дүзәнләрдә дә кәндли әкинләри, хүсусән тачыр әкинләри бу мигдара чатыр). Күбрә ишләтмәјә вә саирәјә кечилмәси, мәсәлән, Авропада Америкадакындан даһа хырда олан тәсәррүфат саһәләринин һөкмән азалмасына сәбәб олур. Тарлачылыг тәсәррүфат системиндән малдарлыг системинә кечилмәси јенә тәсәррүфат саһәләринин азалмасыны тәләб едир: Инкилтәрәдә 1880-чи илдә малдарлыг тәсәррүфатларынын орта һәчми 52,3 акр, тарлачылыг, тахыл тәсәррүфатларынын һәчми исә 74,2

* — Шимали Америкада екстенсив тәсәррүфат үсулуну ән јени машын техникасынын тәтбиги илә бирләшдирән ири капиталист тәсәррүфатлары (башлыча олараг буғда истеһсал едән тәсәррүфатлар). *Ред.*

акр иди. Буна көрә Инкилтәрәдә әкинчиликдән малдарлыға кечилмәси тәсәррүфат саһәсинин азалмасы мејлини *дөғурмалыдыр*. «Лакин бурадан истеһсалын тәнәззүл етмәси нәтичәси чыхарылсајды, бу чох сәһв бир мүлаһизә оларды» (149). Ост-Елбијада (ч. Булгаков буну тәдгиг етмәклә бир заман Каутскинин фикирләрини тәкзиб едәчәји үмидиндәдир) мәһз интенсив тәсәррүфата кечилмәси просеси баш верир: Каутскинин ситат кәтирдији Зеринг дејир ки, ири әкинчиләр өз торпагларынын мәһсулдарлығыны артырараг, мүлкләринин узагларда олан һиссәләрини кәндлиләрә сатыр вә ја ичарәјә верирләр, чүнки интенсив тәсәррүфатчылыг шәраитиндә бу узаг торпаглардан истифадә етмәк чәтин олур. «Беләликлә, Ост-Елбијада ири мүлкләр кичилир вә бунларла јанашы хырда кәндли тәсәррүфатлары јарадылыр, бу да хырда истеһсалын ири истеһсалдан јүксәк олмасына көрә дејил, она көрәдир ки, мүлкләрин әввәлки һәчми екстенсив тәсәррүфат еһтијачларына ујғунлашдырылмышды» (150). Бүтүн бу һалларда тәсәррүфат саһәсинин азалмасы адәтән (торпағын һәр ваһидиндән көтүрүлән) мәһсулун мигдарча артмасына, ишләјән фәһләләрин сајынын чох вахт артмасына, јә'ни истеһсалын һәчминин фе'лән *артмасына* сәбәб олур.

Бурадан ајдындыр ки, тәсәррүфатларын *саһәләри* һаггында кәнд тәсәррүфаты статистикасынын үмуми мә'луматы нә гәдәр аз инандырычыдыр вә буна көрә дә ондан нә гәдәр еһтијатла истифадә етмәк лазым кәлир. Сәнаје статистикасында исә биз *билаваситә* истеһсалын һәчмини (әмтәәнин мигдарыны, истеһсал мәбләғини, фәһләләрин сајыны) көстәрән рәгәмләрдән истифадә едирик, һәм дә ајры-ајры истеһсаллары асанлыгла ајыра билирик. Кәнд тәсәррүфаты статистикасы сүбут үчүн лазым олан бу шәртләри чох аз һалларда өдәјир.

Сонра, торпаг мүлкиҗәти инһисары әкинчилик капитализми үчүн һәдләр гојур: сәнаједа капитал *јығым* васитәси илә, үстәлик дәјәрин капитала чеврилмәси илә артыр; *мәркәзләшмә*, јә'ни бир нечә хырда капиталын ири капитал һалында бирләшмәси аз

рол ојнајыр. Әкинчиликдә исә башга чүрдүр. Бүтүн торпаг (мәдәни өлкәләрдә) тутулмушдур, тәсәррүфатын саһәсини исә јалныз бир нечә парча торпағын *мәркәзләшдирилмәси,* һәм дә бунларын *үмуми бир саһә* әмәлә кәтирмәси јолу илә кенишләндирмәк олар. Ајдындыр ки, әтрафдакы саһәләри сатын алмаг јолу илә мүлкү кенишләндирмәк чох чәтиндир, хүсусән она көрә ки, хырда саһәләр гисмән (ири тәсәррүфат саһиби үчүн лазым олан) кәнд фәһләләринин, гисмән дә өз тәләбатыны һәдсиз вә ағласығмаз дәрәчәдә азалтмаг јолу илә јашамағы бачаран хырда кәндлиләрин әлиндәдир. Кәнд тәсәррүфаты капитализминин һәдләрини көстәрән күн ким ајдын садә фактларын бу чүр тәсдиг едилмәси нәдәнсә ч. Булгакова «бош бир ибарә» кими (??!!) көрүнмүш вә онун тамамилә әсассыз шадлығына сәбәб олмушдур: «Белә ликлә (!) ири истеһсалын үстүнлүјү биринчи манеәјә раст кәлән кими пуч олур (!)». Ч-б Булгаков әввәлчә ири истеһсалын үстүнлүјү ганунуну јанлыш баша дүшәрәк, она һәдсиз бир мүчәррәдлик иснад вермишдир ки, бунун да Каутскијә һеч бир дәхли јохдур; инди исә мәсәләни баша дүшмәмәсини Каутски әлејһинә бир дәлилә чевирир! Ч-б Булгаковун куја Ирландијаја (ири истеһсалсыз ири торпаг саһиблији) истинад етмәклә Каутскини тәкзиб едә биләчәји фикри сон дәрәчә гәрибәдир. Ири торпаг саһиблијинин ири истеһсал шәртләриндән бири олмасындан һеч дә бу нәтичә чыхмыр ки, ири торпаг саһиблији кифајәт едичи бир шәртдир. Ирландијанын вә ја башга бир өлкәнин хүсусијјәтләринин тарихи вә башга сәбәбләрини исә Каутски үмумијјәтлә кәнд тәсәррүфатында капитализм һаггындакы әсәриндә, әлбәттә, тәһлил едә билмәзди. Ахы һеч кәсин ағлына кәлмәзди Марксдан тәләб едәјди ки, сәнаједә капитализмин үмуми ганунларыны тәһлил едиркән, нә үчүн Франсада хырда сәнајенин даһа узун мүддәт давам етдијини, нә үчүн Италијада сәнајенин зәиф инкишаф етдијини вә с. изаһ етсин. Ч-б Булгаковун белә бир иддиасы даејни илә әсассыздыр ки, тәмәркүзләшмә тәдричлә әмәлә кәлә «биләрди»: гоншуларын саһәләрини сатын алмаг васитәси илә мүлкү кенишләндирмәк, әлавә

дәзкаһлар гојулмасы үчүн фабрик јанында јени бинналар тикмәк вә с. кими асан дејилдир.

Ч-б Булгаков ири тәсәррүфатлар јарадылмасы үчүн тәдричи тәмәркүзләшмәнин вә ја инчәнин мүмкүн олдуғуна даир бу халис сахта еһтимала әсасланараг, тәмәркүзләшмә просесиндә әкинчилијин һәгиги хүсусијјәтинә, — Каутскинин көстәрдији хүсусијјәтә аз диггәт јетирмишдир. Бу, латифундијалардыр, бир нечә мүлкүн бир әлдә топланмасыдыр. Статистика адәтән јалныз ајры-ајры мүлкләри һесаба алыр вә мүхтәлиф мүлкләрин ири торпаг саһибләри әлиндә тәмәркүзләшмәси просеси һаггында һеч бир мә'лумат вермир. Алманија вә Австријада белә тәмәркүзләшмәјә даир Каутски чох ајдын мисаллар көстәрир; бу тәмәркүзләшмә ири капиталист әкинчилијинин хүсуси, јүксәк формасынын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур вә бурада бир нечә ири мүлк бирләшиб бир мәркәзи орган тәрәфиндән идарә едилән бүтөв бир тәсәррүфата чевриллир. Бу кими нәһәнк кәнд тәсәррүфаты мүәссисәси, кәнд тәсәррүфатының ән мүхтәлиф саһәләрини бирләшдирмәјә вә ири истеһсалын үстүнлүкләриндән ән кенин миғјасда истифадә етмәјә имкан верир.

Охучу көрүр ки, Каутски, «Марксын нәзәриҗҗәсинә» садиг галыб, һәмин нәзәриҗҗәни абстракт вә шаблон шәкилдә баша дүшмәкдән нә гәдәр узагдыр. Каутски бу чүр шаблон анлајышдан чәкиндирмәк үчүн, нәзәрдән кечирдијимиз фәслә сәнаједә хырда истеһсалын мәһв олмасына даир һәтта хүсуси параграф дахил етмишдир. О чох доғру олараг көстәрир ки, ири истеһсалын сәнаједә дә гәләбә чалмасы чох да асан дејил вә бу гәләбә, Марксын нәзәриҗҗәсинин әкинчилијә тәтбиг едилә билмәјәчәјини сөјләјән адамларын адәтән дүшүндүкләри кими, һеч дә јекчинс формаларда олмур. Капиталистләр үчүн евдә ишләмә үсулуну көстәрмәк кифајәтдир, фабрик системинин гәләбәсини пәрдәләјән кечичи вә гарышыг формаларын сон дәрәчә мүхтәлиф олдуғуну һәлә Марксын гејд етдијини хатырлатмаг кифајәтдир. Кәнд тәсәррүфатында мәсәлә бундан нә гәдәр мүрәккәбдир! Сәрвәт вә дәбдәбәнин артмасы, мәсәлән, она сәбәб олур ки, милјончулар

чох бөјүк мүлкләр сатын алыб әјләнмәк үчүн бу јерләри мешә һалына салырлар. Австријадакы Залтсбургда 1869-чу илдән е'тибарән гарамалын сајы азалмагдадыр. Бунун сәбәби — Алп дағларынын ов һәвәскары олан варлылара сатылмасыдыр. Каутски чох сәрраст олараг дејир ки, кәнд тәсәррүфаты статистикасы мә'луматыны олдуғу шәкилдә вә тәнгидсиз көтүрсәк, капиталист истеһсалы үсулунун мүасир халглары овчу тајфалара чевирмәк мејлини ашкара чыхармаг һеч дә чәтин олмаз!

Нәһајәт, Каутски капиталист әкинчилијинә һәдләр гојан шәртләр сырасында ону да көстәрир ки, әһалинин кәндләрдән чыхыб кетмәси нәтичәсиндә фәһлә чатышмадығына көрә, ири тәсәррүфат саһибләри фәһләләрә торпаг вермәјә, мүлкәдарлара ишчи гүввәси верән хырда кәндлиләр јаратмаға чалышырлар. Тамамилә јохсул кәнд фәһләси—надир бир һалдыр, чүнки әкинчиликдә һәгиги мә'нада кәнд тәсәррүфаты ев тәсәррүфаты илә бағлыдыр. Муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин бир чох категоријасы торпаг саһибидир вә ја торпагдан истифадә едир. Хырда истеһсал чох бәрк сыхышдырылдыгда, — *ири тәсәррүфат саһибләри* торпаг сатмаг вә ја ичарәјә вермәк васитәси илә *ону гүввәтләндирмәјә, ја да јенидән дирчәлтмәјә чалышырлар*. Каутскинин ситат кәтирдији Зеринг дејир: «Бүтүн Авропа өлкәләриндә сон заманлар кәнд фәһләләринә торпаг вермәк васитәси илә онлары отураг һалына салмаг... һәрәкаты мүшаһидә олунур». Белә-ликлә, капиталист истеһсал үсулу дахилиндә әкинчиликдә хырда истеһсалын тамамилә сыхышдырылыб арадан чыхарылачағыны үмид етмәк олмаз, зира кәндлиләрин вар-јохдан чыхмасы һәдди ашдыгда капиталистләр вә аграријәр өзләри хырда истеһсалы дирчәлтмәјә чалышырлар. Капитализм чәмијјәтиндә торпағын бу тәмәркүзләшмә вә хырдаланма дөврәнијыны Маркс һәлә 1850-чи илдә «Neue Rheinische Zeitung*»-да көстәрмишдир[51].

Ч-б Булгаков белә һесаб едир ки, Каутскинин бу

* — «Јени Рејн Газети». *Ред.*

мүһакимәләриндә «мүәјјән бир һәгигәт вардыр, лакин јанлышлыглар даһа чохдур». Ч-б Булгаковун бүтүн башга һөкмләри кими, бу һөкмү дә сон дәрәчә зәиф вә сон дәрәчә тутгун бир шәкилдә әсасландырылмышдыр. Ч-б Булгаковун фикринчә, Каутски «пролетар хырда истеһсал нәзәриҗјәси гурашдырмышдыр» вә бу нәзәриҗјә чох мәһдуд рајон үчүн доғрудур. Биз башга фикирдәјик. Хырда әкинчиләрин кәнд тәсәррүфатында муздла ишләмәси (вә ја ејни олараг, пај торпағы олан муздур вә күнәмуздчу типи) *бу вә ја башга дәрәчәдә бүтүн капиталист өлкәләринә хас олан бир һалдыр.* Әкинчиликдә капитализми тәсвир етмәк истәјән һеч бир мүәллиф һәгигәтин зиддинә кетмәк истәмирсә, бу һалыш үстүндән кечә билмәз*. Хүсусилә Алманијада пролетар хырда истеһсалынын үмуми бир факт олдуғуну Каутски өз китабынын VIII фәслиндә: «Кәндлинин пролетарлашмасы» фәслиндә әтрафлы сүбут етмишдир. «Фәһлә азлығындан» башга мүәллифләрин, о чүмләдән ч. Каблуковун да бәһс етмиш олдуғуну ч. Булгаковун көстәрмәси *ән башлыча мәсәләни:* ч. Каблуковун нәзәриҗјәси илә Каутскинин нәзәриҗјәси арасында олан чох бөјүк принсипиал фәрги *көлкәдә гојур.* Ч-б Каблуков өзүнә хас олан Kleinbürger** нөгтеји-нәзәри нәтичәсиндә фәһләләрин азлығына әсасланыб ири истеһсалын әсассызлығы вә хырда истеһсалын јашамаға габил олдуғу нәзәриҗјәсини «гурашдырыр». Каутски фактлары дүрүст тәсвир едир вә мүасир синфи чәмиҗјәтдә онларын һәгиги әһәмиҗјәтини көстәрир: торпаг саһибләринин синфи мәнафеји онлары фәһләләрә торпаг вермәјә мәчбур едир. Пај торпағы олан муздлу кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин синфи вәзиҗјәти онлары хырда буржуазија илә пролетариат арасына гојур, лакин пролетариата јахынлашдырыр. Башга сөзлә десәк: ч. Каблуков мүрәккәб просесин бир тәрәфини ири истеһсалын әсассызлығы нәзәриҗјәси дәрәчәсинә галдырыр, Каутски исә ири истеһсалын

* Мүгајисә ет: «Русијада капитализмин инкишафы», II фәсил, § XII, сәһ. 120 (Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 182. *Ред.*). Белә һесаб едирләр ки, Франса кәнд фәһләләринин тәхминән 75%-инин өз торпағы вардыр. Орада башга мисаллар да вардыр.

** — хырда буржуа. *Ред.*

мүәјјән инкишаф мәрһәләсиндә вә мүәјјән тарихи шәраитдә онун мәнафеји үзүндән јарадылан ичтимаи-игтисади мүнасибәтләрин хүсуси формаларыны тәһлил едир.

V

Каутскинин китабынын индичә адыны чәкдиҗимиз сонракы фәслинә кечирик. Каутски бурада, әввәлән, «торпағын хырдаланма мејлини», икинчиси, «кәндли јардымчы пешәләринин формаларыны» тәдгиг едир. Беләликлә, бурада кәнд тәсәррүфаты капитализминин капиталист өлкәләриндән бөјүк әксәриҗјәтинә хас олан сон дәрәчә мүһүм мејлләри тәсвир олунур. Каутски дејир ки, торпағын хырдаланмасы хырда кәндлиләр тәрәфиндән хырда саһәләрә тәләбин артмасына сәбәб олур вә онлар торпағы ири тәсәррүфат саһибләринин алдығындан баһа гиҗмәтә алырлар. Бә'зи мүәллифләр бу ахырынчы факты хырда әкинчилиҗин ири әкинчиликдән јүксәк олдуғуну тәсдиг етмәк үчүн көстәрмишләр. Каутски торпаг гиҗмәтләрини мәнзил гиҗмәтләри илә мүгаҗисә етмәклә буна чох сәрраст чаваб верир: мә'лумдур ки, кичик вә учуз мәнзилләр һәчм ваһиди һесабы илә (1 куб. сажен вә и. а.) бөјүк вә баһалы мәнзилләрдән *баһа* баша кәлир. Хырда саһәләрин баһа олмасынын сәбәби хырда әкинчилиҗин үстүнлүҗү дејил, кәндлинин хүсусилә ағыр вәзиҗјәтдә олмасыдыр. Капитализмин нә гәдәр чох хырда тәсәррүфат мејдана кәтирдиҗи бу рәгәмләрдән көрүнүр: Алманиҗада (1895) $5^1/_2$ милјон кәнд тәсәррүфаты мүәссисәсиндән $4^1/_4$ милјонунун, җә'ни $^3/_4$-дән чохунун 5 һектардан аз саһәси вардыр (58%-инин саһәси 2 һектардан аздыр). Белчикада 78%-инин (909 миндән $709^1/_2$ мининин) 2 һектардан аз, Инкилтәрәдә (1895) 520 миндән 118 мининин 2 һектардан аз, Франсада (1892) 2,2 милјонунун (5,7 милјондан) 1 һектардан аз; 4 милјонунун — 5 һектардан аз саһәси вардыр. Ч-б Булгаков бу чох хырда тәсәррүфатларын сон дәрәчә сәмәрәсиз олдуғу (мал-гаранын, инвентарын, пулун азлыгы, кәнар газанч далынча кетмәк үзүндән ишчи гүввәсинин

азлығы) һаггында Каутскинин дедикләрини она әсасән тәкзиб етмәк фикриндәдир ки, «ишчи гүввәси сон дәрәчә сәмәрәсиз сәрф едилсә дә», торпаг «чох вахт» (??), бел илә «сон дәрәчә интенсив» бечәрилир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу е'тираз тамамилә әсассыздыр, хырда тәсәррүфатын даһа кәлирли олдуғуна даир јухарыда кәтирилән мисал ири истеһсалын үстүнлүјү мүддәасыны тәкзиб етмәдији кими, хырда кәндлинин торпағы чох көзәл бечәрдијинә даир ајры-ајры мисаллар да Каутскинин бу типли тәсәррүфатлара вердији үмуми характеристиканы тәкзиб едә билмәз. Бу тәсәррүфатлары *үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә** пролетар тәсәррүфатлары сырасына дахил етмәкдә Каутскинин тамамилә һаглы олдуғу, 1895-чи илдә Алманијада кечирилән сијаһыјаалманын мејдана чыхардығы белә бир фактдан ајдын көрүнүр ки, хырда тәсәррүфатларын чох бөјүк һиссәси кәнар газанч олмадан кечинә билмир. Мүстәгил сурәтдә кәнд тәсәррүфаты илә јашајан бүтүн 4,7 милјон адамдан 2,7 милјонунун, јахуд *57%-инин* кәнар газанчы да вардыр. 2 һектардан аз торпағы олан 3,2 милјон тәсәррүфатдан јалныз 0,4 милјонунун, јахуд *13%-инин* кәнар газанчы јохдур! Бүтүн Алманијада $5^1/_2$ милјон кәнд тәсәррүфатынын $1^1/_2$ *милјону* кәнд тәсәррүфатында вә сәнаједә муздла чалышан фәһләләриндир (+ 704 мини сәнәткарындыр). Буна бахмајараг, ч. Булгаков чәсарәт едиб иддиа едир ки, пролетар хырда торпаг саһиблији нәзәријјәси Каутски тәрәфиндән «гурашдырылмышдыр»**. Кәндлиләрин пролетарлашмасы формалары

---

* Биз «үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә» сөзләрини хүсусилә гејд едирик, чүнки чүз'и торпағы олан бу тәсәррүфатларын да ајры-ајры һаллларда чохлу мәһсул вә кәлир верә биләчәјини (үзүмлүкләр, бостанлар вә с.), әлбәттә, данмаг олмаз. Лакин бир игтисадчы рус кәндлиләринин атсызлашмасыны истинад етмәјин доғру олмадығыны, мәсәлән, бә'зән атсыз да сәмәрәли вә кәлирли әкинчиликлә мәшғул ола билән Москва әтрафы бостанчыларыны мисал кәтирмәклә сүбут етмәјә галхышсајды, онун һаггында нә дејәрдиник?

** 15-чи сәһифәдәки гејддә ч. Булгаков дејир ки, Каутски тахыла верки гојулмасының кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәти үчүн хејри олмадығыны зәнн едәрәк, тахыл гијмәтләри һаггындакы китабын[52] мүәллифләриниң бурахдығы сәһви тәкрар едир. Биз бу фикирлә дә разылаша билмәрик. Тахыл гијмәтләри һаггындакы китабын мүәллифләриниң сәһви чохдур (бунлары мән јухарыда адыны чәкилән китабда дәфәләрлә көстәрмишәм), лакин тахылын јүксәк гијмәтләринин әһали күтләләри үчүн хејирли олмадығы фактыны тәсдиг етмәкдә һеч бир сәһв јохдур. Сәһв јалныз ондадыр ки, күтләнин хејри *билаваситә* бүтүн ичтимаи инкишафын хејри һесаб едилир.

(кəндли јардымчы пешəләринин формалары) Каутски тəрəфиндəн сон дəрəчə этрафлы тədгиг едилмишдир (S. 174—193). Тəəссүф ки, јерин азлығы бизə бу формаларын (муздла кənд тəсərрүфатында ишləмək, «капиталист истисмарынын ən чиркин системи» олан кустар сənајеси — Hausindustrie; фабрикləрдə вə мə'дənləрдə ишləмək вə и. а.) характеристикасы үзəриндə этрафлы дајанмаг имканы вермир. Јалныз буну гејд етмəлијик ки, *кənар пешəләрə* Каутски мəһз рус алимләринин вердији кими гијмət верир. Шəһəр фəһləләриндən аз инкишаф етмиш вə аз тəләбаты олан кənар пешə фəһləләри чох вахт шəһəр фəһləләринин һəјат шəраитинə зəрəрли тə'сир көстərирləр. «Лакин онлар өз јерləриндən кедиб сонра јенə ораја гајытдыгда һəмин јерləр үчүн тəрəгги пионерləри олурлар... Онлар јени тəләбат, јени идеjалар əхз едирləр» (S. 192), онлар узаг күшəләрдə јашајан кəндлиләрдə инсан һејсијјəти шүүру вə дујғусу ојадырлар, өз гүввəләринə инам доғурурлар.

Нəһајət, ч-б Булгаковун Каутскијə сонунчу вə ən шиддəтли һүчуму үзəриндə дајанаг. Каутски дејир ки, Алманијада 1882-чи илдən 1895-чи иләдək мүддəтдə ən хырда (сəһəсинə көрə) вə ən ири тəсərрүфатлар даһа чох артмышдыр (белə ки, торпаг орта тəсərрү-

---

Ч-б Туган-Барановски вə ч. Струве һаглы олараг көстəрмишləр ки, тахыл гијмətləри мəсələсинə белə бир *ме'јарла* гијмət верилмəлидир ки, тахыл гијмətləри ишləјиб өдəмə үсулунун капитализм тəрəфиндəн аз-чох сүр'ətlə сыхышдырылыб арадан чыхарылмасына сəбəб олурму, ичтимаи инкишафы ирəлиләдирми. Бу, факт мəсələсидир вə һəмин мəсələни мən Струве кими дејил, башга чүр һəлл едирəм. Мən бу фикирдəјəм ки, гијмətləрин ашағы олмасы нəтичəсиндə кənд тəсərрүфатында капитализмин инкишафының ləнкимəси факты һеч дə субут едилмəмишдир. Əксинə, кənд тəсərрүфаты машынгајырмасының чох сүр'ətlə артмасы вə əкинчилијин ихтисаслашмасына тахыл гијмətləринин ашағы дүшмəсинин вердији тəкан көстəрир ки, ашағы гијмətlər рус кənд тəсərрүфатында капитализмин инкишафыны *ирəлиләдир* (мүгајисə ет: «Русијада капитализмин инкишафы», сəһ. 147, 2-чи гејд, III фəслиндə, § V) (Əсərləри 5-чи нəшри, 3-чү чилд сəһ. 221. *Ред.*). Тахыл гијмətləринин ашағы дүшмəси кənд тəсərрүфатында бүтүн дикəр мүнасибəтləрə дəрин дəјишдиричи тə'сир көстərир.

Ч-б Булгаков дејир: «Əкинчилијин интенсивləшмəсинин мүһүм шəртləриндən бири тахыл гијмətləринин артмасыдыр» («Начало»нун ејни китабынын 299-чу сəһифəсиндəки «Дахили ичмал»да ч. П. С. дə ејни фикри ирəли сүрүр). Бу дүрүст дејилдир. Маркс «Капитал»ын III чилдинин VI бөлмəсиндə көстəрмишдир ки, торпаға гојулан əлавə капиталын мəһсулдарлығы ашағы дүшə биләр, *лакин јүксəлə дə биләр:* тахыл гијмətləри дүшдүкдə, рента дүшə биләр, *лакин галха да биләр*[53]. Демəли, интенсивləшмə, — мүхтəлиф тарихи дөврləрдə вə мүхтəлиф өлкələрдə — тахыл гијмətləринин сəвиjjəсиндən асылы олмајараг, тамамилə мүхтəлиф шəрант нəтичəсиндə əмələ кəлə биләр.

фатлар һесабына парселләшир). Доғрудан да, 1 һа гәдәр торпағы олан тәсәррүфатлар сајча 8,8% артмышдыр; 5 һа-дан 20 һа-ја гәдәр торпағы олан тәсәррүфатлар 7,8%, 1 000 һа-дан артыг торпағы олан тәсәррүфатлар исә 11% артмышдыр (аралыг дәрәчәләр демәк олар һеч дәјишилмәмишдир, кәнд тәсәррүфатларынын бүтүн сајы исә 5,3% артмышдыр). Ч-б Булгаков бәрк һиддәтләнир ки, сајча чох чүз'и олан (көстәрилән илләрдә 515 вә 572 олан) ән ири тәсәррүфатлара даир фаиз нисбәти көтүрүлүр. Ч-б Булгаков тамамилә һагсыз һиддәтләнир. О унудур ки, сајча чох чүз'и олан бу мүәссисәләр ән ири мүәссисәләрдир, онлар *демәк олар* 2,3—2,5 милјон ән хырда тәсәррүфатын (1 һа гәдәр) *торпағы гәдәр торпаға маликдир.* Әкәр мән десәм ки, фабрикләрин үмуми сајы 5,3% артдығы һалда, 1 000 нәфәр вә даһа артыг фәһләси олан ән ири фабрикләрин сајы өлкәдә, мәсәлән, 51-дән 57-ја чатмыш, ја'ни 11% артмышдыр, — мәкәр бу, бүтүн фабрикләрин сајына нисбәтән ән ири фабрикләрин *сајынын* чүз'и олмасына бахмајараг, ири истеһсалын артдығыны көстәрмәјәчәкми? Малик олдуглары саһәнин һәчминә көрә ән чох, 5 һа-дан 20 һа-ја гәдәр торпағы олан кәндли тәсәррүфатларынын артдығыны (ч. Булгаков, сәһ. 18) Каутски чох көзәл билир вә буну китабынын сонракы фәслиндә тәһлил едир.

Каутски сонра, 1882 вә 1895-чи илләрдә мүхтәлиф дәрәчәләрин саһәсинин дә мигдарындакы дәјишикликләри көтүрүр. Мә'лум олур ки, ән чох артым (+563 477 һа) 5—20 һа саһәси олан кәндли тәсәррүфатларындадыр, сонра 1 000 һа-дан чох саһәси олан ән ири тәсәррүфатлардадыр (+94 014),—һалбуки 20—1 000 һа саһәси олан тәсәррүфатларын саһәси 86809 һа *азалмышдыр.* 1 һа-ја гәдәр саһәси олан тәсәррүфатлар өз саһәсини 32 683 һа, 1—5 һа саһәси олан тәсәррүфатлар исә 45 604 һа артырмышлар.

Каутски бу нәтичәјә кәлир: 20 һектардан 1 000 һектара гәдәр торпағы олан тәсәррүфатларын саһәсинин азалмасы (бу исә 1 000 һектар вә даһа артыг торпағы олан тәсәррүфатларын саһәсинин артмасы нәтичәсиндә артыгламасы илә мүвазинәт тәшкил едир) ири ис-

тәһсалын тәнәззүлүндән дејил, онун интенсивләшмәсиндән асылыдыр. Биз артыг көрдүк ки, Алманијада бу интенсивләшмә ирәлиләјир вә чох вахт тәсәррүфат саһәсинин азалдылмасыны тәләб едир. Ири истеһсалын интенсивләшмәси бухар машынлары тәтбигинин артмасындан, һабелә Алманијада јалныз ири истеһсалда ишләдилән кәнд тәсәррүфаты гуллугчуларынын сајча сон дәрәчә артмасындан көрүнүр. Маликанә мүдирләринин (мүфәттишләрин), нәзарәтчиләрин, мүһасибләрин вә с. сајы 1882-чи илдән 1895-чи илә гәдәр мүддәтдә 47 465-дән 76 978 нәфәрә чатмыш, јә'ни 62% артмышдыр; бу гуллугчулар ичәрисиндә гадынларын фаизи 12%-дән 23,4%-ә чатмышдыр.

«Бүтүн бунлар ајдын көстәрир ки, 80-чи илләрин әввәлләриндән башлајараг, ири кәнд тәсәррүфаты истеһсалы нә гәдәр чох интенсивләшмиш вә нә гәдәр артыг бир дәрәчәдә капиталист истеһсалы олмушдур. Бунунла јанашы мәһз орта кәндли тәсәррүфатларынын өз саһәсини бу гәдәр чох артырмасынын сәбәбини биз сонракы фәсилдә көрәчәјик» (S. 174).

Ч-б Булгаков бу тәсвирдә «һәгигәтә гаршы дәрин бир зиддијјәт» көрүр, лакин онун дәлилләри бу дәфә дә онун бу чүр гәти вә чәсарәтли һөкмүнә әсла һагг газандырмыр вә Каутскинин чыхардығы нәтичәни зәррә гәдәр дә сарсытмыр. «Һәр шејдән әввәл тәсәррүфат интенсивләшмиш олсајды да, бу һәлә әкин јеринин һәм нисби, һәм дә мүтләг мә'нада азалмасыны, 20—1 000 һа тәсәррүфатлар групунун бүтүн хүсуси чәкисинин азалдығыны көстәрмир. Әкин јеринин һәчми тәсәррүфатларын сајынын артмасы илә јанашы арта биләрди; тәсәррүфатларын сајы анчаг (sic!) бир гәдәр даһа сүр'әтлә артмалы иди, белә ки, һәр бир мүәјјән тәсәррүфатын саһәсинин һәчми бир гәдәр кичилмәли иди»*.

Ч-б Булгаков бу мүһакимәдән белә бир нәтичә чыхарыр ки, куја «интенсивлијин артмасынын тә'сири

* Ч-б Булгаков даһа әтрафлы мә'лумат верир, лакин бу мә'лумат Каутскинин мә'луматына һеч бир шеј әлавә етмәјиб јенә ири саһибкарларын бир групунда тәсәррүфатларын сајынын артмасыны вә торпаг саһәсинин азалмасыны көстәрир.

алтында мүәссисәнин кичилмәси халис хүљадыр» (sic!), биз бу мүһакимәни гәсдән бүтүнлүјү илә вердик, чүнки һәмин мүһакимә «статистика мә'луматындан» суи-истифадә етмәк сәһвини, Каутскинин чох инандырычы сурәтдә чәкиндирдији сәһви бизә габарыг сурәтдә көстәрир. Ч-б Булгаков тәсәррүфат *саһәләри* статистикасына күлүнч дәрәчәдә чидди тәләбләр верир, бу статистикаја, һеч бир заман малик ола билмәјәчәји бир әһәмијјәт верир. Доғрудан да, әкин јерләринин саһәси нә үчүн «бир гәдәр» артмалы иди? Тәсәррүфатын (көрдүјүмүз кими, мүлкүн мәркәздән узаг олан парчаларынын бә'зән кәндлиләрә сатылмасына вә ичарәјә верилмәсинә сәбәб олан) интенсивләшмәси нә үчүн тәсәррүфатларын мүәјјән мигдарынъ јүксәк дәрәчәдән ашағы дәрәчәјә «кечирмәмәли» иди? нә үчүн бу интенсивләшмә 20—1 000 һектарлыг тәсәррүфатларын әкин саһәсини «азалтмамалы» иди?*. Сәнаје статистикасында ән ири фабрикләрин *истеһсал мәбләғинин* азалмасы ири истеһсалын тәнәззүлүнү көстәрәрди. Ири мүлкләрин *саһәсинин* 1,2% азалмасы исә истеһсалын гәтијјән һәчмини көстәрмир вә *көстәрә дә билмәз,* чүнки чох вахт тәсәррүфатын саһәси азалдығы һалда истеһсалын һәчми артыр. Биз билирик ки, Авропада үмумијјәтлә малдарлыг тәсәррүфатларынын тахыл тәсәррүфатларыны сыхышдырыб арадан чыхармасы просеси баш верир ки, бу да хүсусилә Инкилтәрәдә күчлүдүр. Биз билирик ки, бу кечид бә'зән тәсәррүфатларын саһәсинин азалмасыны тәләб едир, лакин тәсәррүфатларын саһәсинин азалмасындан ири истеһсалын тәнәззүл етдији нәтичәсини чыхармаг тәәччүблү олмаздымы? Буна көрә дә ч. Булгаковун 20-чи сәһифәдә гејд етдији вә ири тәсәррүфатларла хырда тәсәррүфатларын сајынын азалдығыны, тарла ишләри үчүн һејваны олан орта (5—20 һектарлыг) тәсәррүфатларын сајынын артдығыны көстәрән «ајдын чәдвәл» дә һәлә һеч бир шеји сүбут етмир. Бу, тәсәр-

* Бу дәрәчәдә саһәнин 16 986 101 һектардан 16 802 115 һектара енмәси, јә'ни там ... 1,2% азалмасы! Доғрудан да, бу, ч. Булгаковун зәиф етдији кими, ири истеһсалын «чан чәкишмәсини» чох инандырычы сурәтдә көстәрмирми?

рүфат системләринин дәјишилмәсиндән дә ирәли кәлә биләрди.

Алманијада ири кәнд тәсәррүфаты истеһсалынын даһа интенсив вә даһа артыг дәрәчәдә капиталист истеһсалы олдуғу, әввәлән, кәнд тәсәррүфаты *бухар* машынлары сајынын артмасындан көрүнүр: 1879-чу илдән 1897-чи иләдәк мүддәтдә беш дәфә артмышдыр. Ч-б Булгаков өз е'тиразында тамамилә әбәс јерә дәлил кәтирир ки, хырда тәсәррүфатларда (20 һектара гәдәр саһәси олан тәсәррүфатларда) *үмумијјәтлә бүтүн* машынларын (бухар машынлары дахил дејил) мүтләг сајы ири тәсәррүфатлардакындан даһа чохдур, Америкада екстенсив тәсәррүфатда машынлар тәтбиг едилир. Инди сөһбәт Америкадан дејил, bonanza farms олмајан Алманијадан кедир. Алманијада бухарла ишләјән котанлары вә бухарла ишләјән тахылдөјән машынлары олан тәсәррүфатларын фаизи һаггында мә'лумат (1895) белә дир:

Тәсәррүфатлар	Бухарла ишләјән котанлары олан	Бухарла ишләјән тахылдөјән машынлары олан
	тәсәррүфатларын фаизи	
2 һектара гәдәр	0,00	1,08
2— 5 һектар	0,00	5,20
5— 20 »	0,01	10,95
20—100 »	0,10	16,60
100 һектар вә даһа артыг	5,29	61,22

Инди Алманијанын кәнд тәсәррүфатында бүтүн бухар машынларынын сајы беш дәфә чохалмышса, мәкәр бу, ири истеһсалын интенсивлијинин артдығыны көстәрмир? Анчаг ч. Булгаковун 21-чи сәһифәдә јенә дә унутдуғу кими, унутмамаг лазымдыр ки, кәнд тәсәррүфатында мүәссисәнин һәчминин артмасы һеч дә һәмишә тәсәррүфат саһәсинин артмасынын ејни дејилдир.

Икинчиси, ири истеһсалын даһа артыг дәрәчәдә капиталист истеһсалы олдуғу факты кәнд тәсәррүфаты гуллугчулары сајынын артмасындан көрүнүр. Булгаков Каутскинин бу дәлилини әбәс јерә «гәрибә» адландырыр: «орду азалдығы һалда» — муздлу кәнд тәсәр-

рүфаты фәһләләринин сајы азалдығы һалда — «забитләрин сајы артыр». Биз јенә дејәчәјик: rira bien qui rira le dernier!*. Кәнд тәсәррүфаты фәһләләри сајынын азалмасыны Каутски нәинки унутмур, әксинә, буну бир сыра өлкәләр үчүн мүфәссәл көстәрир; анчаг һәмин фактын бураја гәтијјән дәхли јохдур, чүнки бүтүн кәнд әһалиси дә азалыр, пролетар хырда әкинчиләрин сајы исә артыр. Тутаг ки, ири мүлкәдар тахыл истеһсалыны бурахыб шәкәр е'мал етмәк үчүн чуғундур истеһсалына кечмишдир (Алманијада 1871/72-чи илдә 2,2 милјон тон, 1881/82-чи илдә 6,3 милјон тон, 1891/92-чи илдә 9,5 милјон тон вә 1896/97-чи илдә 13,7 милјон тон чуғундур е'мал едилмишдир). О, мүлкүн узагларда олан һиссәләрини, хүсусән кәндлиләрин арвад-ушаглары чуғундур плантасијаларында ишләмәк үчүн она күнәмуздчу кими лазым олдуғу һалларда, һәтта хырда кәндлиләрә сата биләрди вә ја ичарәјә верә биләрди. Тутаг ки, о, әввәлки котанчылары сыхышдырыб арадан чыхаран бухар котаны тәтбиг едир («интенсив әкинчилијин нүмунәви тәсәррүфатлары»** олан Саксонија чуғундур тәсәррүфатларында бухар котанлары инди һәр јердә тәтбиг едилир). Муздлу фәһләләрин сајы азалачагдыр. Јүксәк рүтбәли гуллугчуларын (мүһасибләрин, мүдирләрин, техникләрин вә с.) сајы лабүддән артачагдыр. Бурада ири истеһсалда интенсивлијин вә капитализмин артдығыны мүшаһидә етдијимизи ч. Булгаков инкар едә биләрми? О, Алманијада белә бир шејин баш вермәдијини иддиа едә биләрми?

Каутскинин китабында кәндлиләрин пролетарлашмасы мәсәләсинә һәср олунмуш VIII фәслин шәрһини гуртармаг үчүн һәмин фәслин ашағыдакы јерини гејд етмәк лазымдыр. Јухарыда ситат кәтирдијимиз вә ч. Булгаковун көстәрдији парчанын ардынча Каутски

* Ч-б Булгаковун белә бир гејди, доғрудан да, гәрибәдир ки, гуллугчуларын сајынын артмасы, ола биләр, кәнд тәсәррүфаты сәнајесинин артмасыны көстәрир, *лакин гәтијјән* (!) ири истеһсалын интенсивлијинин артмасыны көстәрмир. Биз бу вахта гәдәр бу фикирдә идик ки, интенсивлијин артмасынын ән мүһүм формаларындан бири кәнд тәсәррүфаты техники истеһсалларынын *(бунлары Каутски X фәсилдә әтрафлы тәсвир етмиш вә гијмәтләндирмишдир)* артмасыдыр.

** Kärger. Каутскинин китабында ситат кәтирилмишдир. S. 45 (Керкер, Каутскинин кнтабында ситат кәтирилмишдир, сәһ. 45. *Ред.*).

дејир: «Бурада бизи марагландыран факт одур ки, Алманијада орта мүлкләрин парселләшмәк мејлинин арадан галхдығына бахмајараг, башга јерләрдә олдуғу кими, Алманијада да кәнд әһалисинин пролетарлашмасы күввәтләнир. 1882-чи илдән 1895-чи илә гәдәр бүтүн кәнд тәсәррүфатларынын сајы 281 000 артмышдыр. Бунун бөјүк әксәријјәти 1 һектара гәдәр саһәси олан пролетар тәсәррүфатларыдыр. Бу тәсәррүфатлар 206000 артмышдыр.

«Көрдүјүмүз кими, кәнд тәсәррүфатынын һәрәкәти — сәнаје вә тичарәт капиталынын һәрәкәтиндән тамамилә фәрглидир. Кечән фәсилдә биз көстәрдик ки, кәнд тәсәррүфатында тәсәррүфатларын мәркәзләшмәси мејли хырда истеһсалын тамам мәһв олмасына сәбәб олмур. Бу мејл һәддән артыг дәринләшдикдә, әкс бир мејлин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур, белә ки, мәркәзләшмә мејли илә парселләшмә мејли бир-бирини гаршылыглы сурәтдә әвәз едир. Инди биз көрүрүк ки, һәр ики мејл јан-јана да давам едә биләр. Саһибләри әмтәә базарында пролетар сифәти илә, иш күввәси сатычысы сифәти илә чыхыш едән кәнд тәсәррүфатларынын сајы артыр... Әмтәә — иш күввәси сатычысы олмаг е'тибары илә бу хырда кәнд тәсәррүфаты саһибләринин бүтүн мүһүм мәнафеји сәнаје пролетариатынын мәнафеји илә бирдир, онларын торпаға саһиб олмасы исә онларда сәнаје пролетариатына гаршы антагонизм доғурмур. Аз-чох парсел торпағы олан кәндлинин өз торпағы ону азугә алверчисиндән хилас едир, лакин ону капиталист саһибкарын — фәрги јохдур, истәр сәнаје саһибкарынын, истәрсә дә кәнд тәсәррүфаты саһибкарынын — истисмарындан хилас етмир» (S. 174).

Кәлән мәгаләмиздә Каутскинин китабынын галан һиссәсини изаһ етмәклә вә она үмуми гијмәт вермәклә бәрабәр, ч. Булгаковун өз сонракы мәгаләсиндә етдији е'тиразлары да нәзәрдән кечирәчәјик.

ИКИНЧИ МӘГАЛӘ

I

Каутски өз китабынын доггузунчу фәслиндә («Тичарәт әкинчилијиниң артан чәтинликләри») капиталист әкинчилијинә хас олан *зиддијјәтләрин* тәһлилинә кечир. Ч-б Булгаковун бу фәслә гаршы етдији вә ашағыда нәзәрдән кечирәчәјимиз е'тиразлардан көрүнүр ки, тәнгидчи бу «чәтинликләрин» үмуми әһәмијјәтини о гәдәр дә дүзкүн баша дүшмәмишдир. Елә «чәтинликләр» вар ки, сәмәрәли кәнд тәсәррүфатынын там инкишафына «манеә» тәшкил етмәклә бәрабәр, капиталист әкинчилијинин *инкишафына тәкан верир.* Каутски «чәтинликләр» сырасында, мәсәлән, кәндин адамсызлашмасыны көстәрир. Шүбһәсиздир ки, ән јахшы вә ән зијалы ишчиләрин кәнддән көчүб кетмәси сәмәрәли әкинчилијин там инкишафы үчүн «манеәдир», лакин о да шүбһәсиздир ки, кәнд тәсәррүфаты саһибләри бу манеәјә гаршы *техниканы инкишаф етдирмәклә,* мәсәлән: машынлар тәтбиг етмәклә мүбаризә едирләр.

Каутски ашағыдакы «чәтинликләри» тәдгиг едир: а) торпаг рентасы, b) вәрәсәлик һүгугу, с) вәрәсәлик һүгугунун мәһдудлашдырылмасы, мајоратлар (фидеикомиссләр, Anerbenrecht)[54], d) шәһәрин кәнди истисмар етмәси, е) кәндин адамсызлашмасы.

Торпаг рентасы изафи дәјәрин, тәсәррүфата гојулмуш капитал үзәринә кәлән орта мәнфәәт чыхылдыгдан сонра јердә галан һиссәсидир. Торпаг мүлкијјәти инһисары торпаг саһибинә бу артыгы мәнимсәмәк имканы верир, һәм дә торпағын гијмәти (= капиталлашмыш рента) рентанын бир дәфә әлдә едилмиш

јүксәклијини *сабитләшдирир.* Ајдындыр ки, рента әкинчилијиң там сәмәрәләшдирилмәсини «чәтинләшдирир»: ичарә системиндә тәкмилләшдирмә һәвәси вә с. зәифләјир, ипотек системиндә капиталын чох һиссәсини истеһсала дејил, торпағын сатын алынмасына сәрф етмәк лазым кәлир. Ч-б Булгаков өз е'тиразында, әввәлән, көстәрир ки, ипотек борчунун артмасында «һеч бир горхулу шеј» јохдур. Анчаг о бурасыны унудур ки, кәнд тәсәррүфаты тәрәгги етдикдә дә ипотекләриң артмасы лүзумуну Каутски «башга мә'нада» дејил, мәһз бу мә'нада чохдан көстәрмишдир (бах: јухарыда, биринчи мәгалә, II). Һазырда исә Каутски һеч дә ипотекләрин артмасының «горхулу» олуб-олмадығы мәсәләсини дејил, һансы чәтинликләрин капитализмә өз вәзифәсини тамамилә јеринә јетирмәк имканы вермәдији мәсәләсини ирәли сүрүр. Икинчиси, ч. Булгаковун фикринчә, «рентаның артмасыны анчаг бир манеә һесаб етмәк, чәтин ки доғру олар... Рентанын артмасы, онун јүксәлмәси имканы кәнд тәсәррүфаты үчүн елә бир мүстәгил стимулдур ки, техники вә һәр чүр башга прогресә» (просесә — көрүнүр — бурада чап хәтасы вардыр) «сәбәб олур». Капиталист әкинчилији тәрәггисинин стимулу әһалинин артмасындан, рәгабәтин артмасындан, сәнајенин артмасындан ибарәтдир, рента исә торпаг саһиблијинин ичтимаи никкишафындан, техниканын артмасындан алдығы бир бачдыр. Буна көрә дә рентанын артмасыны тәрәггинин «*мүстәгил* стимулу» е'лан етмәк доғру дејилдир. Капиталист истеһсалы торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин олмамасы илә, торпағын миллиләшдирилмәси илә нәзәри чәһәтдән тамамилә ујуша биләр (Kautsky, S. 207); бу заман мүтләг рента гәтијјән олмаз, диференсиал рента исә дөвләтә чатар. Бу һалда агрономик тәрәгги стимулу зәифләмәз, әксинә, чох бөјүк өлчүдә гүввәтләнәрди.

Каутски дејир: «Мүлкләрин гијмәтини шиширтмәјин (in die Höhe treiben) вә ја бу гијмәти сүн'и сурәтдә јүксәк сәвијјәдә сахламағын кәнд тәсәррүфаты үчүн хејирли олдуғуну дүшүнмәкдән јанлыш бир фикир ола билмәз. Бу, әсил (augenblicklichen) торпаг саһибләри

үчүн хејирлидир, ипотек банклары вә мүлк мөһтәкирләри үчүн хејирлидир, лакин кәнд тәсәррүфаты үчүн һеч дә хејирли дејилдир, онун кәләчәји үчүн, кәнд тәсәррүфаты саһибләринин кәләчәк нәсли үчүн исә әсла хејирли дејилдир» (199). Торпағын гијмәти исә капиталлашмыш рентадыр.

Тичарәт әкинчилијинин икинчи чәтинлији ондан ибарәтдир ки, бу әкинчилик торпаг үзәриндә һөкмән хүсуси мүлкијјәт олмасыны тәләб едир, бу исә онунла нәтичәләнир ки, торпаг ирси олараг башгасынын әлинә кечдикдә ја парчаланыр (вә торпағын бу чүр парселләшмәси *бә'зи јерләрдә* һәтта техники тәнәззүлә сәбәб олур), ја да ипотекләрлә чидарланыр (белә олдугда, торпағы алан варис о бири варисләрә пул капиталы верир ки, буну да әлдә етмәк үчүн торпағы киров гојур). Ч-б Булгаков Каутскини мәзәммәт едиб дејир ки, куја о «өз тәсвириндә» торпағын һәрәкәтә кәтирилмәсинин «мүсбәт чәһәтини нәзәрдән гачырыр». Бу мәзәммәт шүбһәсиз, әсассыздыр, зира Каутски, истәр китабынын тарих һиссәси илә (хүсусән I бөлмәнин, феодал әкинчилијиндән вә онун капиталист әкинчилији илә әвәз олунмасы сәбәбләриндән бәһс едән III фәсли илә), истәрсә дә тәтбиги һиссәси илә* торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин мүсбәт чәһәтини вә тарихи зәрурәтини, әкинчилијин рәгабәтә табе едилмәси вә, демәли, торпағын һәрәкәтә кәтирилмәси зәрурәтини охучуја ајдын көстәрмишдир. Ч-б Булгаковун Каутскијә етдији дикәр мәзәммәтә, јә'ни «мүхтәлиф јерләрдә әһалинин мүхтәлиф дәрәчәдә артмасындан» ибарәт олан проблеми Каутскинин тәдгиг етмәдијинә кәлдикдә, биз бу мәзәммәти гәтијјән башга дүшмүрүк. Доғруданмы, чі. Булгаков Каутскинин китабында популјасионистикаја даир етүдләр көрмәк истәјирди?

Јени һеч бир шеј вермәјән (јухарыда изаһ едиләнләрдән сонра) мајоратлар мәсәләси үзәриндә дајанмајараг, шәһәрин кәнди истисмар етмәси мәсәләсинә

* Каутски гәти сурәтдә, торпағын һәрәкәтә кәтирилмәсинә мане олан һәр чүр орта әср мәһдудијјәтләри әлејһинә, мајоратлар (фидеикомиссләр вә Anerbenrecht) әлејһинә, орта әср кәндли ичмасыны мүдафиә етмәк әлејһинә чыхмышдыр (S. 332) вә с.

кечирик. Куја Каутскинин әсәриндә «мәнфи чәһәтләрә мүсбәт чәһәтләрин вә биринчи нөвбәдә кәнд тәсәрруфаты үчүн базар олмаг е'тибары илә шәһәрин әһәмијјәтинин гаршы гојулмадығы» һаггында ч-б Булгаковун ирәли сүрдүју иддиа һәгигәтә тамамилә зиддир. Кәнд тәсәрруфаты үчүн базар олмаг е'тибары илә шәһәрин әһәмијјәтини Каутски «мүасир кәнд тәсәрруфатыны» (S. 30 u. ff.*) тәдгиг едән фәслин *лап биринчи сәһифәсиндә* тамамилә ајдын көстәрмишдир. Каутски әкинчилијин дәјишдирилмәсиндә, онун сәмәрәләшдирилмәсиндә вә и. а. мәһз «шәһәр сәнајесинин» (S. 292) әсас рол ојнадығыны көстәрир**.

Буна көрә биз гәтијјән баша дүшә билмирик нечә олур ки, ч. Булгаков ејни фикирләри өз мәгаләсиндә («Начало»нун 3-чү №-синдә, сәһ. 32) *санки Каутскинин әлејһинә* тәкрар едә билир! Бу, тәнгид едилән китабы тәләбкар тәнгидчинин нә чүр јанлыш изаһ етдијини көстәрән чох ајдын бир мисалдыр. Ч-б Булгаков Каутскини өјрәдәрәк дејир: «Унудулмамалыдыр» ки, (шәһәрләрә ахыб кедән) «дәјәрләрин бир һиссәси кәндә гајыдыр». Һәр кәс күман едә биләр ки, Каутски бу садә һәгигәти унудур. Һәгигәтдә исә Каутски дәјәрләрин еквивалентсиз вә еквивалентлә (кәндләрдән шәһәрләрә) ахдығыны фәргләндирир, ч. Булгаковун фәргләндирмәк истәдијиндән даһа чох ајдын фәргләндирир. Каутски әввәлчә «әмтәә дәјәрләринин кәндләрдән шәһәрләрә еквивалентсиз (Gegenleistung) ахыб кетмәсини» (S. 210) (шәһәрләрдә хәрчләнән рента, веркиләр, шәһәр банкларында борчлар үзрә фаизләр) тәһлил едир вә тамамилә һаглы олараг буну кәндин шәһәр тәрәфиндән игтисади чәһәтчә истисмары һесаб едир. Каутски сонра дәјәрләрин еквивалентлә ахыб кетмәси мәсәләсини, јә'ни кәнд тәсәрруфаты мәһсулларынын сәнаје мәһсулларына мүбадиләси мәсәләсини гојур. Каутски дејир: «Дәјәр гануну нөгтеји-нәзәриндән бу ахыб кетмә кәнд тәсәрруфатынын истисмарыны

---

* — Seite 30 und folgende — сәһ. 30 вә сонракылар. *Ред.*

** Мүгајисә ет: һәмчинин S. 214; орада Каутски әкинчилијин сәмәрәләшдирилмәсиндә шәһәр капиталларынын ролундан бәһс едир.

көстәрмир*, лакин ишдә бу, јухарыда көстәрилән амилләрлә јанашы кәнд тәсәррүфатынын агрономик чәһәтчә (stofflichen) истисмар олунмасына, торпағын гидалы маддәләр чәһәтдән јохсуллашмасына сәбәб олур» (S. 211).

Шәһәрин кәнди бу агрономик чәһәтчә истисмар етмәсинә кәлдикдә, Каутски бу чәһәтдән дә Маркс вә Енкелсин нәзәријјәсинин әсас мүддәаларындан бири илә шәрикдир; мәһз бу мүддәа илә шәрикдир ки, шәһәрлә кәнд арасындакы әкслик кәнд тәсәррүфаты илә сәнаје арасында зәрури ујғунлуғу вә гаршылыглы асылылығы позур, буна көрә дә капитализмин јүксәк формаја кечмәси нәтичәсиндә бу әкслик дә арадан галхмалыдыр**. Ч-б Булгакова көрә шәһәрин кәнди агрономик чәһәтчә истисмар етмәси һаггында Каутскинин фикри «гәрибәдир», «һәр һалда Каутски бурада халис хәјал аләминә кечмишдир» (sic!!!). Бизи тәәччүбләндирән чәһәт будур ки, ч. Булгаков Каутскинин фикирләрини тәнгид едиркән нәзәрә алмыр ки, бу фикирләр Маркс вә Енкелсин әсас идеjаларындан биринин ејнидир. Охучу һаглы олараг күман едә биләр ки, ч. Булгаков шәһәр илә кәнд арасында әкслијин мәһв олачағы идеjасыны «халис хәјал» һесаб едир. Әкәр тәнгидчинин фикри доғрудан да белә дирсә, онда биз гәти сурәтдә онунла разы дејилик вә «хәјал» (јә'ни һәгигәтдә хәјал дејил, капитализмин даһа дәрин тәнгиди) тәрәфинә кечирик. Шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин мәһв олачағы идеjасынын хәјал олдуғу бахышы гәтијјән јени бир шеј дејилдир. Бу — буржуа игтисадчыларынын ади бахышыдыр. Бу бахышы даһа дәрин бахышлы бә'зи мүәллифләр дә гәбул етмишләр. Мәсәлән, Дүринг бу фикирдә иди ки, шәһәрлә кәнд

* Гој охучу Каутскинин мәтндә көстәрилән ајдын бәјанаты илә ч. Булгаковун бу «тәнгиди» гејдини тутушдурсун: «Әкәр Каутски үмумијјәтлә тахылын өз билаваситә истеһсалчылары тәрәфиндән гејри-әкинчи әһалијә верилмәсини истисмар һесаб едирсә» вә и. а. Инанмаг олмур ки, Каутскинин китабы илә аз-чох диггәтлә таныш олмуш бир тәнгидчи бу «әкәр» сөзүнү јаза билсин!

** Өзлүјүндә ајдындыр ки, бирләшмиш истеһсалчылар чәмијјәтиндә шәһәрлә кәнд арасындакы әкслијин мәһв олачағы зәрурәти һаггындакы бу фикир әһалинин әкинчиликдән сәнајеjә чәлб олунмасының *тарихи* мүтәрәгги ролуну е'тираф етмәjә әсла зидд дејилдир. Мән буну башга бир jердә демишдим («Етүдләр», сәһ. 81, гејд 69). (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 240. гејд, *Ред.*).

арасында антагонизм «ишин өз тәбиәти е'тибары илә лабүддүр».

Сонра, ч. Булгакову «һејрәтә салан» (!) будур ки, Каутски битки вә һејванларда јолухучу хәстәликләрин тез-тез баш вермәсини тичарәт әкинчилијинин вә капитализмин чәтинликләриндән бири кими көстәрир. Ч-б Булгаков суал едир: «Капитализмин бура нә дәхли вар...? — Мәкәр мал-гаранын чинсини јахшылашдырмаг зәрурәтини һәр һансы бир јүксәк ичтимаи тәшкилат ләғв едә биләрдими?». Биз дә һејрәт едирик: нечә олмуш ки, ч. Булгаков Каутскинин тамамилә ајдын фикрини баша дүшмәмишдир. Тәбии сечмә јолу илә јаранмыш көһнә битки вә һејван чинсләри, сүн'и сечмә јолу илә јарадылмыш «нәчиб» чинсләрлә әвәз едилир. Битки вә һејванлар даһа зәриф вә даһа тәләбкар олур; мүасир рабитә јоллары шәраитиндә јолухучу хәстәликләр сон дәрәчә сүр'әтлә јајылыр, һалбуки тәсәррүфатчылыг јенә фәрди, дағыныг, чох вахт хырда (кәндли) тәсәррүфат һалында галараг, билик вә вәсаити олмур. Әкинчилик техникасыны инкишаф етдирмәк үчүн шәһәр капитализми мүасир елмин бүтүн васитәләрини вермәјә чалышыр, лакин истеһсалчыларын ичтимаи вәзијјәтини әввәлки кими ачыначаглы һалда сахлајыр; шәһәр мәдәнијјәтини мүнтәзәм вә планаујғун сурәтдә кәндә кечирмир. Мал-гаранын чинсини јахшылашдырмаг зәрурәтини һеч бир јүксәк ичтимаи тәшкилат ләғв етмәјәчәкдир (белә мә'насыз бир шеј демәк, әлбәттә, Каутскинин һеч фикринә дә кәлмәмишдир), лакин техника нә гәдәр инкишаф едирсә, мал-гара вә битки чинсләри нә гәдәр зәрифләширсә, мүасир капиталист ичтимаи тәшкилаты ичтимаи нәзарәтин олмамасындан, кәндлиләрин вә фәһләләрин алчалдылмыш вәзијјәтдә олмасындан бир о гәдәр чох зәрәр чәкир*.

Тичарәт әкинчилијинин ахырынчы «чәтинлијини» Каутски «кәндин адамсызлашмасында», ән јахшы, ән чалышган вә ән зијалы ишчиләри шәһәрләрин удмасында көрүр. Ч-б Булгаковун фикринчә, үмуми фор-

* Буна көрә, Каутски өз китабының тәтбиги һиссәсиндә мал-гара вә онун сахланмасы үзәриндә санитар нәзарәти гојулмасыны мәсләһәт көрүр (S. 397.).

мада бу мүддәа «һәр һалда доғру дејилдир», «кәнд әһалиси һесабына шәһәр әһалисинин индики инкишафы һеч дә капиталист әкинчилијинин инкишаф гануну дејил», мал ихрачы едән сәнаје өлкәләринин әкинчи әһалисинин океанашыры мүстәмләкәләрә көчмәсини ифадә едир. Мәним фикримчә, ч. Булгаков сәһв едир. Шәһәр (үмумән: сәнаје) әһалисинин кәнд әһалиси *һесабына* артмасы јалныз индијә мәхсус бир һал олмајыб, *мәһз* капитализмин *ганунуну* ифадә едән үмуми бир һалдыр. Бу ганунун нәзәри әсасы, башга бир јердә көстәрдијим кими*, әввәлән, ондан ибарәтдир ки, ичтимаи әмәк бөлкүсүнүн артмасы кетдикчә даһа чох сәнаје саһәләрини ибтидаи әкинчиликдән ајырыр**, икинчиси, ондан ибарәтдир ки, мүәјјән торпаг саһәсини бечәрмәк үчүн лазым олан дәјишән капитал үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә азалыр (мүгајисә ет: «Das Kapital», III, 2, S. 177. Русча тәрчүмәси, сәһ. 526[55]. «Капитализмин инкишафы» адлы китабымда ситат кәтирилмишдир, сәһ. 4 вә 444***). Јухарыда гејд етдик ки, мүәјјән торпаг саһәсини бечәрмәк үчүн лазым олан дәјишән капиталын ајры-ајры һалларда вә ајры-ајры дөврләрдә артдығы мүшаһидә олунур, лакин бу, үмуми ганунун доғрулуғуна һеч бир хәләл кәтирмир. Әкинчи әһалинин нисби азалмасынын һеч дә бүтүн хүсуси һалларда мүтләг азалмаја чеврилмәдијини, бу мүтләг азалма өлчүсүнүн капиталист мүстәмләкәләринин артмасындан да асылы олдуғуну инкар етмәк, Каутскинин, әлбәттә, хәјалына да кәлмәзди. Өз китабынын мүвафиг јерләриндә Каутски Авропаны учуз тахылла долдуран капиталист мүстәмләкәләринин бу

---

* «Русијада капитализмин инкишафы», I фәсил, § 2 вә VIII фәсил, § 2 (Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд. *Ред.*).

** Ч-б Булгаков, бу чәһәтә ишарә едәрәк дејир ки, «әкинчи әһали, әкинчилик тәрәгги етдикдә дә *нисби* сурәтдә (курсив онундур) азала биләр». Капитализм чәмијјәтиндә нәинки «азала биләр», һәтта *лабуддан азалмалыдыр*... «Нисби азалма (әкинчи әһалинин нисби азалмасы) бурада анчаг (sic!) халг әмәјинин јени-јени саһәләринин артдығыны көстәрир», — дејә ч. Булгаков нәтичә чыхарыр. Бу «анчаг» сөзү чох тәәччүблүдүр. «Ән чалышган вә ән зијалы ишчиләри» әкинчиликдән ајыран да сәнајенин мәһз јени саһәләридир». Белә ликлә, Каутскинин үмуми мүддәасынын *тамамилә доғру олдуғуну* тәсдиг етмәк үчүн тәкчә бу садә мүлаһизә кифајәтдир: бу үмуми мүддәанын (капитализм ән чалышган вә ән зијалы ишчиләри әкинчиликдән ајырыр) доғрулуғу үчүн кәнд әһалисинин *нисби* азалмасы тамамилә кифајәтдир.

*** Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 24 вә 597—598. *Ред.*

артмасыны тамамилә ајдын сурәтдә көстәрмишдир. («Авропа кәндләринин адамсызлашмасына сәбәб олан — кәнд әһалисинин гачмасы (Landflucht) нәтичәсиндә јалныз шәһәрләрә дејил, мүстәмләкәләрә дә даим күчлү кәнд әһалисиндән јени-јени дәстәләр ахыб кәлир...» S. 242.) Ән күввәтли, ән чалышган вә ән зијалы фәһләләри сәнајенин әкинчиликдән гопарыб алмасы јалныз сәнаје өлкәләри үчүн дејил, әкинчилик өлкәләри үчүн дә, јалныз Гәрби Авропа үчүн дејил, Америка вә Русија үчүн дә үмуми бир һалдыр. Шәһәрләрин мәдәнијјәти илә кәнд барбарлыгы арасында капитализмин доғурдуғу зиддијјәт лабүддән буна сәбәб олур. Ч-б Булгаков белә бир «мүлаһизәни» «ајдын» бир шеј һесаб едир «ки, үмумијјәтлә әһали артдыгы һалда, әкинчи әһалинин азалмасы, күчлү тахыл идхалы олмадан мүмкүн дејилдир». Мәним фикримчә, бу мүлаһизә нәинки ајдын дејилдир, һәтта ачыгча јанлышдыр. Әһали үмумән артдыгы һалда (шәһәрләр артыр) әкинчи әһалинин азалмасы тахыл идхал етмәдән дә тамамилә мүмкүндүр (әкинчилик әмәјинин мәһсулдарлыгы артыр ки, бу да әввәлкиндән аз мигдар фәһлә илә әввәлки гәдәр вә ја һәтта әввәлкиндән дә артыг мәһсул истеһсал етмәјә имкан верир). Һәмчинин, әкинчи әһали азалдыгы һалда вә әкинчилик мәһсулларынын мигдары азалдыгы (јахуд гејри-мүтәнасиб артдыгы) һалда, әһалинин үмумән артмасы мүмкүндүр, — халг ишәсини капитализмин писләшдирмәси нәтичәсиндә «мүмкүндүр».

Ч-б Булгаков иддиа едир ки, Алманијада 1882-чи илдән 1895-чи илә гәдәр орта кәндли тәсәррүфатларынын артмасы факты, — Каутскинин мүәјјән етдији вә фәһлә азлыгындан бу тәсәррүфатларын ән аз корлуг чәкмәси илә әлагәләндирдији бу факт, — Каутскинин «бүтүн конструксијасыны сарсыда биләр». Каутскинин мүддәасына даһа ја хындан диггәт јетирәк.

Кәнд тәсәррүфаты статистикасынын мә'луматына көрә 1882-чи илдән 1895-чи иләдәк мүддәтдә 5—20 һектарлыг тәсәррүфатларын саһәси ән чох артмышдыр. 1882-чи илдә бу саһә үмуми саһәнин 28,8%-ини, 1895-чи илдә — 29,9%-ини тәшкил едирди. Орта кәнд-

ли тәсәррүфатларынын бу артмасы илә јанашы ири кәндли тәсәррүфатларынын сајы азалмышдыр (20—100 һектар; 1882: 31,1%, 1895: 30,3%). Каутски дејир: «Бу рәгәмләр кәндлиләри мөвчуд гурулушун ән мөһкәм дајағы һесаб едән бүтүн хејирхаһ вәтәндашлары үрәкдән севиндирир. Онлар севинчлә дејирләр: демәли, бу кәнд тәсәррүфаты һәрәкәт етмир, Марксын еһкамы она тәтбиг едилә билмәз». Орта кәндли тәсәррүфатларынын артмасыны кәндлиләрин јени тәрәггисинин башланғычы кими тәфсир едирләр.

«Лакин бу тәрәггинин көкләри батаглыгдадыр», — дејә Каутски бу хејирхаһ вәтәндашлара чаваб верир. «Тәрәгги кәндлиләрин *рифаһындан* дејил, бүтүн кәнд тәсәррүфатынын *мөһкум вәзијјәтиндән* ирәли кәлир» (230). Каутски индичә деди ки, «бүтүн техники тәрәггијә бахмајараг, *бә'зи јерләрдә* (курсив Каутскинидир) кәнд тәсәррүфатынын тәнәззүлү башланмышдыр, — буна һеч бир шүбһә ола билмәз» (228). Бу тәнәззүл, мәсәлән, феодализмин јенидән дирчәлмәсинә, — фәһләләри торпаға бағламаг вә онларын үзәринә мүәјјән мүкәлләфијјәтләр гојмаг чәһдләринә сәбәб олур. Кери галмыш тәсәррүфат формалары бу «мөһкумлуг» зәмининдә дирчәлирсә, бурада тәәччүб едиләчәк нә вар? Әкәр тәләбат сәвијјәләринин даһа ашағы олмасы чәһәтдән, ачлыг чәкмәји вә ишдә өзләрини тагәтдән салмағы даһа артыг бачармасы чәһәтдән үмумијјәтлә ири истеһсал ишчиләриндән фәргләнән кәндлиләр бөһран заманы даһа узун мүддәт давам кәтирә билирләрсә, бурада тәәччүб едиләчәк нә вар?*. «Аграр

* Каутски башга бир јердә дејир: «Хырда әкинчиләр үмидсиз бир мөвгедә даһа узун мүддәт давам кәтирирләр. Там һаглы олараг шүбһә етмәк олар ки, бу һал, хырда истеһсалын үстүнлүјүнү тәшкил етсин» (S. 134).

Өз китабында («Die Lage der englischen Landwirtschaft etc.». Jena, 1896, von Dr. F. Koenig) (Д-р *Ф. Кёниг.* «Инкилтәрә кәнд тәсәррүфатынын вәзијјәти вә и. а.». Ијена, 1896. *Ред.*) бир нечә ән типик графлыгда Инкилтәрә кәнд тәсәррүфатынын вәзијјәтини мүфәссәл тәсвир етмиш Кёнигин вердији вә Каутскинин бахышыны тамамилә тәсдиг едән мә'луматы, јери кәлмишкән көстәрәк. Муздлу фәһләләрә нисбәтән хырда әкинчиләрин һәддән артыг ишләмәсинә вә аз истеһлакына дair мә'лумата биз һәмин китабда *чох* тәсадүф едирик, бунун әксини көстәрән мә'лумата исә тәсадүф едилмир. Һәмин китабда, мәсәлән, охујуруг ки, хырда тәсәррүфатларын кәлирли олмасына сәбәб «чох бөјүк (ungeheuer) чалышганлыг вә гәнаәткарлыгдыр» (88); хырда әкинчиләрнн тикили.ләри даһа писдир (107); хырда торпаг саһибләри (yeoman farmer) ичарәдарлардан пис шәраит ичәрисиндәдирләр (119); «хырда торпаг саһибләринин вәзијјәти чох ачына-

бөһраны кәнд тәсәррүфатынын әмтәә истеһсал едән бүтүн синифләрини әһатә едир; бу бөһран орта кәндлиләри кәнарда гојмур» (S. 231).

Көрүндүјү кими, Каутскинин бүтүн бу мүддәалары о гәдәр ајдындыр ки, онлары баша дүшмәмәк олмаз. Лакин бунунла белә тәнгидчи көрүнүр онлары баша дүшмәмишдир. Ч-б Булгаков өз фикрини билдирмир: орта кәндли тәсәррүфатларынын һәмин артмасыны бу вә ја башга бир шәкилдә изаһ едирсә дә, Каутскијә белә бир фикри иснад верир ки, куја «капиталист истеһсал үсулунун инкишафы әкинчилијин мәһвинә доғру апарыр». Ч-б Булгаков һиддәтлә дејир: «Кәнд тәсәррүфатынын дағылмасы һаггында Каутскинин иддиасы доғру дејилдир, әсассыздыр, сүбут едилмәмишдир, һәјатын ән әсас фактларына зиддир» вә с. вә с.

Биз бу барәдә демәлијик ки, ч. Булгаков *Каутскинин фикирләрини әсла дүз вермир.* Каутски капитализмин инкишафынын кәнд тәсәррүфатынын мәһв олачағына доғру апардығыны дејил, бунун әксини иддиа едир. Кәнд тәсәррүфатынын мәһкум вәзијјәти (= бөһраны) һаггында, *бә'зи јерләрдә* (nota bene*) техники тәнәзүл башландығы һаггында Каутскинин сөјләдикләриндән, Каутскинин куја кәнд тәсәррүфатынын «дағылма-

---

чаглылыр (Линколиширдә); онларын мәнзилләри ири фермалардакы фәһләләрин мәнзилләриндән даһа писдир, бә'зиләри исә лап писдир. Онлар, адн фәһләләрдән даһа ағыр ишләрдә вә даһа чох ишләјиб даһа аз газанырлар. Онлар даһа пис јашајыр вә даһа аз әт јејирләр... Онларын оғул вә гызлары пулсуз ишләјир вә пис кејинирләр» (157). «Хырда фермерләр гул кими, јајда чох вахт сүбһ саат 3-дән ахшам саат 9-а гәдәр ишләјирләр» (Бостонда Chamber of Agriculture-ин (кәнд тәсәррүфаты палатасынын *Ред.*) мә'луматы. S. 158). Бир ири фермер дејир: «Кичик капиталы олан вә бүтүн ишләри өз аилә үзвләринин әли илә көрән кичик фермер (der kleine Mann) шүбһәсиз, ев хәрчләрини даһа асанлыгла азалда биләр, һалбуки ири фермер һәм јахшы; һәм дә пис илләрдә өз муздурларыны јахшы једиздирмәлидир» (218). Хырда фермерләр (Ајршидә) «сон дәрәчәдә (unerbeuer) чалышгандырлар; онларын арвад вә ушаглары күнәмуздчулардан аз дејил, чох вахт даһа артыг ишләјирләр; дејирләр ки, онларын икиси бир күндә үч музлу ишчи гәдәр иш көрүр» (231). «Өз аиләси илә ишләмәли олан хырда ичарәдарын һәјаты — әсил гул һәјатыдыр» (253). «Умумијјәтлә вә бүтөвлүкдә... хырда фермерләр бөһрана, көрүнүр, ири фермерләрдән даһа јахшы давам кәтирмишләр, лакин бу һеч дә хырда фермаларын даһа кәлирли олдуғуну көстәрмир. Бизим фикримизчә, бунун сәбәби одур ки, хырда тәсәррүфат саһиби (der kleine Mann) өз аиләсиндән мүфтә јардым көрүр... Адәтән ...хырда фермерин бүтүн аиләси онун тәсәррүфатында ишләјир... Ушаглар јејиб-ичир вә анчаг надир һалларда мүәјјән күндәлик музд алырлар» (277—278) вә и. а., вә и. а.

* — диггәт един. *Ред.*

сындан», «мәһв олмасындан» бәһс етдији нәтичәсини, Каутскинин әсәринә анчаг ән диггәтсиз јанашылдығы тәгдирдә чыхармаг олар. Хүсуси олараг дәниз-ашыры рәгабәт (јә'ни аграр бөһранынын әсас шәрти) мәсәләсинә һәср едилмиш X фәсилдә Каутски дејир: «Көзләнилән бөһран тәбии ки (natürlich), сарсытмыш олдуғу сәнајени һеч дә мүтләг дағытмалы дејилдир (braucht nicht). О, јалныз ән надир һалларда белә едир. Үмуми гајда олараг, бөһран мөвчуд мүлкијјәт мүнасибәтләринин капитализм мә'насында јалныз дәјишмәсинә сәбәб олур» (273—274). Кәнд тәсәррүфаты техники истеһсаллары бөһраны һаггында дејилмиш бу сөзләр, бөһранын әһәмијјәти һаггында Каутскинин үмуми фикрини ајдын көстәрир. Јенә һәмин фәсилдә Каутски бу фикри бүтүн кәнд тәсәррүфаты һаггында да тәкрар едир: «Јухарыда дејиләнләр һәлә һеч дә кәнд тәсәррүфатының мәһв олачағындан данышмаға һагг вермир (Man braucht deswegen noch lange nicht von einem Untergang der Landwirtschaft zu sprechen). Лакин мүасир истеһсал үсулунун мөһкәм олдуғу јердә онун мүһафизәкар характери һәмишәлик јох олуб кетмишдир. Көһнә мүһафизәкарлығын (Das Verharren beim Alten) давам етдирилмәси кәнд тәсәррүфаты саһибини мүтләг мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысында гојур; о техниканын инкишафыны даим изләмәли, өз истеһсалыны даим јени шәраитә ујғунлашдырмалыдыр... Кәнддә дә игтисади һәјат, бу вахта гәдәр дәјишилмәз даими бир јолла үзүчү јекрәнк бир сурәтдә һәрәкәт едән бу һәјат даим ингилабиләшмә вәзијјәтинә, капиталист истеһсал үсулу үчүн сәчијјәви олан вәзијјәтә кечмишдир» (289).

Ч-б. Булгаков әкинчилијин мәһсулдар гүввәләринин инкишафы мејли илә тичарәт әкинчилији чәтинликләринин гүввәтләнмәси мејлинин бир-биринә нечә ујушдуғуну «баша дүшмүр». Бурада баша дүшүлмәјәчәк нә вардыр?? Әкинчиликдә дә, сәнаједә дә капитализм мәһсулдар гүввәләрин инкишафына чох бөјүк тәкан верир, лакин мәһз бу инкишаф капитализмин зиддијјәтләрини кетдикчә даһа да кәскинләшдирир, онун гаршысына јени «чәтинликләр» чыхарыр. Каутски

əкинчилик капитализминин мүтəрəгги тарихи ролуну (əкинчилијин сəмəрəлəшдирилмəси, торпағын кənд тəсəррүфаты сahибиндən ајрылмасы, кənд əhалисинин ағалыг вə көлəлик мүнасибəтлəриндən азад едилмəси вə и. а.) гəти сурəтдə гејд етмəклə бəрабəр билаваситə истehсалчыларын јохсуллашмасыны вə мəhкум олмасыны, сəмəрəли əкинчилик тəлəбləри илə капитализмин үјүшмајачағыны да ејни дəрəчəдə гəти көстəрмиш олан Марксын əсас идеjаларындан бирини инкишаф етдирир. Сон дəрəчə тəəччүблүдүр ки, өзүнүн «үмуми ичтимаи-фəлсəфи дүнјабахышы илə Каутскинин дүнјабахышынын бир олдуғуну»* е'тираф едən ч. Булгаков Каутскинин бурада Марксын əсас фикрини инкишаф етдирдијини көрмүр. «Начало»нун охучулары, лабүд сурəтдə hејрəтдə галмалы олачаглар ки, ч. Булгаков бу əсас идеjалара нечə јанашыр, дүнјабахышы үмуми олдуғу hалда нечə дејə билир: «De principiis non est disputandum»!!?**. Биз ч. Булгаковун бу бəјанатына инанмајачағыг; биз онунла башга марксистлəр арасында məhз бу «principia» үмумилији үзүндən мүbahисə ола биләчəјини мүмкүн hесаб едирик. Капитализм əкинчилији сəмəрəлəшдирир, əкинчилик үчүн техниканы сənаје верир вə с. — демəклə ч. Булгаков бу чүр «principia»-дан бирини јалныз тəкрар етмиш олур. Анчаг əбəс јерə о бурада «тамамилə əксинə» дејир. Охучулар Каутскинин башга бир фикирдə олдуғуну күман едə биләрləр, hалбуки Каутски Марксын məhз бу əсас идеjаларыны өз китабында там бир гəтијjət вə ајдынлыгла инкишаф етдирир. Каутски дејир: «Јени, сəмəрəли əкинчилик үчүн техники вə елми шəраити məhз сənаје јаратмышдыр, машынлар вə сүн'и күбрəлəр васитəси илə, микроскоп вə кимја лабораторијасы васитəси илə əкинчилији məhз сənаје ингилабиләшдирмиш вə бу сурəтлə дə хырда кəндли истehсалы үзəриндə ири капиталист истehсалынын техники үстүнлүјүнү доғурмушдур» (S. 292). Белəликлə, Каутски ч. Булгаковда тəсадүф етдијимиз зиддијjətə

* Фəлсəфи дүнјабахышы барəсиндə ч. Булгаковун бу сөзləринин доғру олуб-олмадығыны биз билмирик. Кəрək ки, Каутски, ч. Булгаковун тəрəфдар олдугу тəлгиди фəлсəфə тəрəфдары дејилдир.

** — «Принсипləр hаггында мүbahисə етмəзлəр». *Ред.*

јол вермир: Ч. Булгаков, бир тәрәфдән, е'тираф едир ки, «капитализм» (јә'ни муздлу әмәк васитәси илә истеһсал, јә'ни кәндли истеһсалы дејил, ири истеһсал?) «әкинчилији сәмәрәләшдирир», о бири тәрәфдән исә, дејир: «һәмин техники тәрәггинин мәнбәји бурада һеч дә ири истеһсал дејилдир»!

II

Каутскинин китабынын онунчу фәсли дәнизашыры рәгабәт мәсәләсинә вә кәнд тәсәррүфатынын сәнаје-ләшдирилмәси мәсәләсинә һәср едилмишдир. Ч-б Булгаков бу фәслә сон дәрәчә е'тинасызлыгла јанашыр вә: «О гәдәр дә јени вә ја орижинал һеч бир шеј јохдур, һамысы аз-чох мә'лум олан әсас фактлардыр» вә с. — дејәрәк, аграр бөһранының, онун маһијјәт вә әһәмијјәтини баша дүшмәк мәсәләси кими әсас мәсәләни көлкәдә бурахыр. Һалбуки һәмин мәсәләнин чох бөјүк нәзәри әһәмијјәти вардыр.

Әкинчилијин тәкамүлүнә даир Марксын вермиш олдуғу вә Каутскинин мүфәссәл инкишаф етдирдији үмуми анлајышдан лабүд олараг аграр бөһраны анлајышы да мејдана кәлир. Аграр бөһранының маһијјәтини Каутски ондан ибарәт билир ки, сон дәрәчә учуз тахыл истеһсал едән өлкәләрин рәгабәти нәтичәсиндә Авропанын кәнд тәсәррүфаты, торпаг үзәриндә хүсуси мүлкијјәтин вә капиталист әмтәә истеһсалынын кәнд тәсәррүфаты үзәринә јыхдығы ағырлығы истеһлакчылар күтләси үзәринә јыхмаг имканындан мәһрум олмушдур. Бундан сонра Авропанын кәнд тәсәррүфаты *«онлары* (бу ағырлыглары) *өзү дашымалыдыр, мүасир аграр бөһраны да бундан ибарәтдир»* (S. 239, курсив Каутскининдир). Бу ағырлыглардан башлычасы — торпаг рентасыдыр. Авропада торпаг рентасы (һәм дифсренсиал рента, һәм дә *мүтләг* рента) әввәлки тарихи инкишаф нәтичәсиндә сон дәрәчә шишир-дилмиш вә торпаг гијмәтләриндә тәсбит едилмишдир*.

* Рентанын бу шиширдилмәси вә тәсбит едилмәси просеси һаггында *Парвусун* сәрраст фикирләринә онун әсәриндә бах: «Дүнја базары вә кәнд тәсәррүфаты бөһраны». Парвус бөһран вә үмумијјәтлә аграр мәсәләсиндә әсас бахышлары чәһәтдән Каутски илә һәмрә'јдир.

Мүстәмләкәләр (Америка, Аргентина вә с.) мүстәмләкә һалында галдыгча онларда биз бунун әксини, јени көчүб кәлмиш әһали тәрәфиндән ја тамамилә мүфтә, ја да чох учуз гијмәтлә тутулан *бош* торпаглар, һәм дә әл дәјмәмиш вә мүнбитлији истеһсал хәрчләрини minimum'а* ендирән торпаглар көрүрүк. Тамамилә тәбиидир ки, бу вахтадәк Авропанын капиталист әкинчилији сон дәрәчә шиширдилмиш рентаны (јүксәк тахыл гијмәтләри шәклиндә) истеһлакчыларын үзәринә јыхырды, инди исә бу рентаныи ағырлығы кәнд тәсәррүфаты саһибләринин вә торпаг саһибләринин өз үзәринә дүшәрәк, онлары вар-јохдан чыхарыр**. Белӛликлә, аграр бөһраны капиталист торпаг саһиблијинин вә капиталист кәнд тәсәррүфатынын әввәлки вәзијјәтини позмуш вә позмагда давам едир. Капиталист торпаг саһиблији бу вахта гәдәр ичтимаи инкишафдан кетдикчә даһа чох бач алыр вә бу бачын јүксәклијини торпаг гијмәтләриндә сабитләшдирирди. Инди бу бачдан о, әл чәкмәјә мәчбур олур***. Инди капиталист кәнд тәсәррүфаты да капиталист сәнаје синә хас олан сәбатсыз вәзијјәтә салынмышдыр вә базарын јени шәраитинә ујғунлашмаға мәчбурдур. Һәр бир бөһран кими, аграр бөһраны да тәсәррүфатчы күтләләрини вар-јохдан чыхарыр, гәрарлашмыш мүлкијјәт мүнасибәтләрини олдугча јыхыб дағыдыр, *бә'зи јерләрдә* техники тәнәззүлә, орта әср тәсәррүфат мүнасибәтләри вә формаларынын чанланмасына сәбәб олур, лакин үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә ичтимаи тәкамүлү *сүр'әтләндирир,* патриархал дурғунлуғу сон сығынағындан вуруб чыхарыр, әкинчилији даһа да

---

* — минимума. *Ред.*

** *Парвус,* ады чәкилмиш әсәри с. 141. «Начало»да ситат кәтирилмиш, № 3, с. 117. Парвусун китабына ресензија. (Бах: бу чилд, сәһ. 67. *Ред.*). Әлавә етмәлијик ки, тичарәт әкинчилијинин Авропаны сыхан дикәр «чәтинликләри» дә мүстәмләкәләрин вәзијјәтини мүғајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә аз ағырлашдырыр.

*** Мүтләг рента инһисарын нәтичәсидир. «Хошбәхтликдән, мүтләг рентаныи јүксәлмәсинин өз һәдди вардыр... Мүтләг рента бу јахынлара гәдәр Авропада диференсиал рента кими дурмадан артырды. Лакин дәнизашыры рәгабәт бу инһисары сон дәрәчә сарсытмышдыр. Инкилтәрәнин бә'зи вилајәтләри мүстәсна олмагла, Авропада дәнизашыры рәгабәтдән диференсиал рентанын зәрәр көрдүјүнү зәнн етмәк үчүн һеч бир әсасымыз јохдур... Лакин мүтләг рента азалмыш вә бу, биринчи нөвбәдә фәһлә синифләри үчүн фајдалы олмушдур (zu gute gekommen)» (S. 80. Мүғајисә етмә һабелә S. 328).

ихтисаслашмаға (бу, капитализм чәмиjjәтиндә кәнд тәсәррүфатынын тәрәггиси үчүн әсас амилләрдән биридир), даһа артыг машынлар тәтбиг етмәjә мәчбур едир вә и. а. Үмумиjjәтлә вә бүтөвлүкдә, — буну Каутски бир нечә өлкәjә аид олан мә'лумата әсасән өз китабынын IV фәслиндә көстәрмишдир, — *һәтта* Гәрби Авропада да биз 1880—1890-чы илләрдә әкинчиликдә дурғунлуг дејил, техники тәрәгги көрүрүк. Биз — *һәтта* Гәрби Авропада — дејирик, чүнки, мәсәлән, Америкада бу тәрәгги даһа ајдындыр.

Бир сөзлә, аграр бөһраныны, капитализми вә капитализмин инкишафыны ләнкидән бир һадисә һесаб етмәк үчүн һеч бир әсас јохдур.

РЕСЕНЗИЈА

Һобсон. **Мүасир капитализмин тәкамүлү.** *Инкилисчәдән тәрчүмә. СПБ. 1898. О. Н. Попованын нәшриjjаты. Гиjмәти 1 м. 50 г.*

Һобсонун китабы әслиндә мүасир капитализмин тәкамүлүнүн тәдгиги дејил, ән jени сәнаје инкишафынын, башлыча олараг Инкилтәрәjә аид мә'лумата әсасән jазылмыш очеркләридир. Буна көрә китабын ады бир гәдәр кенишдир: мүәллиф әкинчиликдән гәтиjjән бәһс етмир, сәнаје игтисадиjjатынын өзүнү дә һеч мүкәммәл тәһлил етмир. Мәсләкчә Һобсон мәшһур мүәллифләрдән олан әр-арвад Вебб илә бирликдә инкилис ичтимаи фикринин габагчыл нәрәjанларындан бирinин нүмаjәндәләринә мәнсубдур. «Мүасир капитализмә» о, тәнгиди jанашараг, буну даһа jүксәк ичтимаи тәсәррүфат формасы илә әвәз етмәк лүзумуну тамамилә гәбул едир вә бу әвәзетмә мәсәләсинә инкилис ислаһатчыларына мәхсус бир ишчилликлә jанашыр. Ислаһатын лазым олдуғу әгидәсинә о, даһа артыг, инкилис фабрик ганунверичилиjинин, инкилис фәһлә һәрәкатынын, инкилис бәләдиjjә идарәләри фәалиjjәтинин ән jени тарихи вә с. тә'сири алтында тәчрүби jол илә кәлир. Һобсонун өз ислаһатчылыг програмы үчүн әсас ола биләчәк вә ислаһатын хүсуси мәсәләләрини ајдынлашдыра биләчәк мүнтәзәм вә бүтөв нәзәри бахышлары jохдур. Буна көрә ән jени статистика мә'луматыны вә игтисади мә'луматы груплашдырдығы вә тәсвир етдиjи һалларда Һобсон даһа күчлүдүр. Сиjаси игтисадын үмуми нәзәри мәсәләләринә кәлдикдә исә, әксинә, Һобсон чох зәиф олдуғуну бүрүзә верир. Там бир һүсн-рәғбәтә лажиг чох кениш билиjи вә әмәли

арзулары олан бир мүәллифин «капитал» нә олдуғу, «гәнаәтин» ролунун нәдән ибарәт олдуғу мәсәләси вә саир бу кими мәсәләләр үзәриндә ачызликлә вурнухдуғуну көрмәк, рус охучусу үчүн һәтта тәәччүблүдүр. Һобсонун бу зәифлији тамамилә ондан ирәли кәлир ки, онун үчүн Ч.-Ст. Милл сијаси игтисадда Марксдан даһа мө'тәбәрдир вә Һобсон Марксдан бир-ики јердә ситат кәтирирсә дә, көрүнүр, ону гәтијјән баша дүшмүр, јахуд она бәләд дејилдир. Буржуа вә профессор сијаси игтисадынын зиддијјәтләриндән баш чыхармаг үчүн Һобсонун бош јерә чох әмәк сәрф етмәсинә тәәссүф етмәмәк олмаз. Ән јахшы һалда Һобсон Марксын чохдан чыхармыш олдуғу нәтичәләрә јахынлашыр; лис һалда исә «мүасир капитализмә» өз мүнасибәтинә кәскин сурәтдә зидд олан јанлыш бахышлары гәбул едир. Китабын ән зәиф фәсли — једдинчи фәсил: «Машынлар вә сәнаје дурғунлуғу» фәслидир. Бурада Һобсон капитализм чәмијјәтиндәки бөһранлар, ичтимаи капитал вә кәлир һаггында, капиталист јығымы һаггында нәзәри мәсәләләри тәһлил етмәјә чалышыр. Капитализм чәмијјәтиндә истеһсал илә истеһлак арасында ујғунсузлуг, капиталист тәсәррүфатынын һәрчмәрчи характери һаггындакы доғру фикирләр «гәнаәт» һаггында бир јығын схоластик мүһакимәләр ичәрисиндә (Һобсон јығымы «гәнаәтлә» гарышдырыр), һәр чүр робинзонадлар («тутаг ки, инсан ибтидаи аләтләрлә ишләјәрәк, јени бир аләт ихтира едир... өз јемәјини јығыб сахлајыр» вә саирә) вә с. ичәрисиндә батыб галыр. Һобсон диаграмлары чох севир — вә әксәр һалларда бунлардан олдугча бачарыгла истифадә едәрәк, өз шәрһини әјани сурәтдә нүмајиш етдирир. Лакин «истеһсал механизми» һаггында Һобсонун 207-чи сәһифәдәки (VII фәсил) шәкилдә ифадә етдији тәсәввүр, *капиталист* «истеһсалынын» һәгиги «механизми» илә аз-чох таныш олан охучуда јалныз тәбәссүмә сәбәб ола биләр. Һобсон бурада истеһсалы истеһсалын ичтимаи гурулушу илә гарышдырыр, капиталын нә демәк олдуғуну, онун тәркиб һиссәләринин нәдән ибарәт олдуғуну, капитализм чәмијјәтинин зәрури олараг бөлүндүјү синифләрин һансылардан ибарәт олдуғуну

чох думанлы бир шәкилдә баша дүшдүјүнү бүрүзә верир. VIII фәсилдә Һобсон әһалинин мәшғәләләрә көрә тәркиби вә бу тәркибин заман дахилиндә дәјишилмәси һаггында мараглы мә'лумат верир, лакин «машынлар вә әмәјә тәләб» һаггында онун нәзәри мүһакимәләриндә бөјүк нөгсан «капиталист әһали артыглығы», јахуд еһтијат ордусу нәзәриҗҗәсинә е'тинасызлыг көстәрмәсидир. Һобсонун китабынын нисбәтән мүвәффәгиҗҗәтли фәсилләри, мүасир сәнаједә гадынларын вәзиҗҗәтини вә мүасир шәһәрләри тәһлил етдији фәсилләрдир. Гадын әмәјинин артмасы һаггында статистика мә'луматы верән вә бу әмәјин сон дәрәчә пис шәраитини тәсвир едән Һобсон һаглы олараг көстәрир ки, анчаг евдә ишләмәјин, «даһа сых ичтимаи мүнасибәтләрә» вә «тәшкил олунмаға» сәбәб олан фабрик иши тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы илә бу шәраитин јахшылашачағына үмид етмәк олар. Шәһәрләрин әһәмиҗҗәти мәсәләсиндә дә Һобсон ејни сүрәтлә Марксын үмуми бахышларына јахынлашараг, е'тираф едир ки, шәһәр илә кәнд арасындакы әкслик коллективчи чәмиҗҗәтин гурулушуна зиддир. Һобсон бу мәсәләдә дә Марксын тә'лиминә е'тинасызлыг көстәрмәсәјди, онун чыхардығы нәтичәләр даһа чох инандырычы оларды. Онда Һобсон ири шәһәрләрин тарихән мүтәрәгги ролуну вә коллективчи тәсәррүфатын тәшкили шәраитиндә әкинчиликлә сәнајенин бирләшдирилмәси зәрурәтини, јәгин ки, даһа ајдын көстәрмиш оларды. Һобсонун китабынын «Мәдәниҗҗәт вә сәнајенин инкишафы» сәрлөвһәли ахырынчы фәсли демәк олар ки, ән јахшы фәсилдир; бурада мүәллиф, мүасир сәнаје гурулушуну «ичтимаи нәзарәтин» күвәтләндирилмәси вә «сәнајенин сосиалистләшдирилмәси» руһунда ислаһ етмәк лүзумуну там бир сыра тутарлы дәлилләрлә сүбут едир. Бу «ислаһатлары» һәјата кечирмәк үсулу һаггында Һобсонун бир гәдәр никбин бахышларыны гијмәтләндирәркән, Инкилтәрә тарихинин вә Инкилтәрә һәјатынын хүсусиҗҗәтләрини: демократијанын јүксәк инкишафыны, милитаризмин олмамасыны, мүтәшәккил тред-јунионларын бөјүк күввәјә малик олдуғуну, инкилис капиталынын Инкил-

тәрә харичиндә кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә јерләшдирилмәсини вә бунун нәтичәсиндә ишкилис саһибкарлары илә фәһләләр арасындакы антагонизмин зәифләмәсини вә саирәни нәзәрә алмаг лазымдыр.

XIX әсрдә ичтимаи һәрәкат һаггындакы мәшһур китабында проф. В. Зомбарт, әзчүмлә, «бирләшмәк мејлини» (VI фәслин сәрләвһәси), јә'ни мүхтәлиф өлкәләрин мүхтәлиф шәкилләрдә вә чаларларда олан ичтимаи һәрәкатынын јекчинслијә доғру мејлини, бунунла јанашы марксизм идеjаларынын јајылмаг мејлини дә гејд едир. Зомбартын фикринчә, Инкилтәрә барәсиндә бу мејл ондан ибарәтдир ки, ишкилис тредjунионлары «халис Манчестер нөгтеји-нәзәриндән» кетдикчә даһа чох әл чәкирләр. Һобсонун китабы һаггында биз ону дејә биләрик ки, Марксын «прогнозуна» кетдикчә даһа артыг бәраәт газандыран һәјатын тәләбләри гаршысында габагчыл инкилис мүәллифләри көһнә буржуа сијаси игтисадынын әсассызлығыны һисс етмәјә вә онун мөвһуматындан азад олмаға башлајыб гејри-иради олараг марксизмә јахынлашырлар.

Һобсонун китабынын тәрчүмәсиндә чидди нөгсанлар вардыр.

1899-чу илин апрелиндә
јазылмышдыр

1899-чу илин мајында
«Начало» журналынын 5-чи №-синдә
чап едилмишдир
Имза: В л. И л ј и н

Журналын мәтниндән
чап олунур

Ч-б П. НЕЖДАНОВА ЧАВАБ

«Жизн»ин 4-чү №-синдә ч. П. Нежданов базарлар нәзәриjjәси һаггында мәним мәгаләми[56] вә башга мүәллифләрин мәгаләләрини тәһлил едир. Мән ч. Неждановун анчаг бир иддиасына, jә'ни «Научноје Обозрениje»нин бу ил чыхмыш 1-чи №-синдәки мәгаләмлә «үчүнчү шәхсләр нәзәриjjәси әлеjһинә өз мүбаризәми тәһриф етдиjимә» даир иддиасына чаваб вермәк фикриндәjәм. Базарлар нәзәриjjәси вә хүсусилә П. Б. Струвенин бахышлары һаггында ч. П. Неждановун ирәли сүрдүjү башга мәсәләләрә кәлдикдә, мән Струвеjә чаваб олараг jаздығым мәгаләjә истинад етмәклә кифаjәтләнәчәjәм («Бир даһа реаллашдырма нәзәриjjәси мәсәләсинә даир» адланан бу мәгаләнин «Научноје Обозрениje»дә дәрч олунмасы мүәллифиндән асылы олмаjан сәбәбләрә көрә ләнкимишдир).

Ч-б П. Нежданов иддиа едир ки, «капиталист истеһсалында истеһсал илә истеһлак арасында һеч бир зиддиjjәт jохдур». Бурадан о белә бир нәтичә чыхарыр ки, бу зиддиjjәти е'тираф едән «Марксын бахышларында чидди бир дахили зиддиjjәт вар иди» вә мән дә Марксын сәһвини тәкрар едирәм.

Мән ч. П. Неждановун фикрини тамамилә сәһв (вә jа анлашылмазлыға әсасланан бир фикир) һесаб едирәм вә Марксын бахышларында һеч бир зиддиjjәт көрә билмирәм.

Капитализмдә истеһсал илә истеһлак арасында һеч бир зиддиjjәт олмадығы һаггында ч. П. Неждановун иддиасы о гәдәр тәәччүблүдүр ки, ону «зиддиjjәт»

анлајышына Ч. Неждановун јалныз тамамилә *хүсуси бир мә'на* вермәси илә изаһ етмәк олар. Мәһз Ч. П. Нежданов белә дүшүнүр: «мадам ки истеһсал илә истеһлак арасында доғрудан да зиддијјәт вардыр, — бу зиддијјәт мүнтәзәм сурәтдә артыг мәһсул вермәлидир» (сәһ. 301; һәмчинин сон тезисләриндә, сәһ. 316). Бу тамамилә әсассыз вә мәнчә тамамилә јанлыш бир тәфсирдир. Ч-б П. Нежданов капитализм чәмијјәтиндә истеһсал илә истеһлак арасындакы зиддијјәт һаггында мәним фикрими тәнгид едиркән, бу зиддијјәтин маһијјәт вә әһәмијјәти һаггында өз бахышыны вермәклә кифајәтләнмәјәрәк, мәним бу зиддијјәти нечә баша дүшдүјүмү (мәним фикримчә) охучулара көстәрмәли иди. Мәсәләнин (мәнә гаршы Ч. П. Неждановун мүбаһисә ачмасына сәбәб олан мәсәләнин) бүтүн маһијјәти дә ондан ибарәтдир ки, тәһлил едилән зиддијјәти мән гәтијјән Ч. П. Неждановун баша дүшмәк истәдији кими баша дүшмүрәм. Мән һеч бир јердә бу зиддијјәтин *мүнтәзәм** сурәтдә артыг мәһсул вермәли олдуғуну сөјләмәмишәм; мән бу фикирдә дејиләм вә Марксын сөзләриндән белә бир нәтичә чыхармаг олмаз. Истеһсал илә истеһлак арасында капитализмә хас олан зиддијјәт ондан ибарәтдир ки, истеһсал чох бөјүк сүр'әтлә артыр, рәгабәт бу истеһсала һәддән артыг кенишләнмәк мејли верир, һалбуки истеһлак (шәхси истеһлак) артырса да, сон дәрәчә зәиф артыр; халг күтләләринин пролетар вәзијјәти шәхси истеһлакын сүр'әтлә артмасына имкан вермир. Мәнә белә кәлир ки, мәним «Етүдләр»имин (сисмондичиләр һаггында јаздығым вә Ч. П. Неждановун ситат кәтирдији мәгаләнин) 20-чи вә 30-чу сәһифәләрини вә «Научное Обозрение»нин (1899-чу ил, № 1) 40-чы сәһифәсини** диггәтлә охумуш олан һәр бир шәхс капитализмдә истеһсал илә истеһлак арасындакы зиддијјәтә лап әввәлдән *јалныз белә мә'на* вердијими јәгин едәр.

---

* *Мүнтәзәм* сөзүнү ајрыча гејд едирәм, чүнки сәнајенин мүхтәлиф саһәләри арасында пропорсионаллығын позулмасы нәтичәсиндә капитализм чәмијјәтиндә артыг мәһсулун гејри-мүнтәзәм истеһсалы (бөһранлар) лабүддүр. Истеһлакын мүәјјән вәзијјәти исә, пропорсионаллыг үнсүрләриндән биридир.

** Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 157—159, 171—172 вә бу чилд, сәһ. 52—54. *Ред.*

Марксын нәзәријјәсинә чидди риајәт едилсә, бу зиддијјәтә ајры чүр мә'на вермәк дә олмаз. Истеһсал илә истеһлак арасында капитализмә хас олан зиддијјәт мәһз ондан ибарәтдир ки, милли сәрвәтин артмасы илә јанашы халгын јохсуллуғу артыр, чәмијјәтин мәһсулдар гүввәләри артдығы һалда халгын истеһлакы мүвафиг дәрәчәдә артмыр, бу мәһсулдар гүввәләрдән зәһмәткеш күтләләринин хејринә истифадә едилмир. Бу мә'нада баша дүшүләрәк тәһлил едилән зиддијјәт тамамилә шүбһәсиз вә милјонларла адамын күндәлик тәчрүбәсинин тәсдиг етдији бир фактдыр вә мәһз бу фактын мүшаһидә едилмәси нәтичәсиндә ишчиләр Марксын нәзәријјәсиндә там вә елми ифадәсини тапмыш олан бахышлара кәлиб чыхырлар. Бу зиддијјәт һеч дә лабүд олараг (ч. Неждановун зәнн етмәк истәдији кими) мүнтәзәм сурәтдә артыг мәһсул истеһсал едилмәсинә сәбәб олмур. Биз капитализм чәмијјәтиндә һеч бир артыг мәһсул галмадан бүтүн мәһсулун реаллашдығыны (идеал бир капитализм чәмијјәти һаггында халис нәзәри мүһакимә јеритсәк) тамамилә тәсәввүр едә биләрик, *лакин* истеһсал илә истеһлак арасында ујғунсузлуг олмадығы *бир капитализми тәсәввүр едә билмәрик.* Бу ујғунсузлуг (Марксын өз схемләриндә ајдын көстәрдији кими) ондан ибарәтдир ки, истеһсал васитәләри истеһсалы истеһлак шејләри истеһсалыны өтүб кечә биләр вә кечмәлидир.

Беләликлә, ч. Нежданов тамамилә јанлыш олараг бу нәтичәјә кәлмишдир ки, истеһсал илә истеһлак арасындакы зиддијјәт мүнтәзәм сурәтдә артыг мәһсул вермәлидир; ч. Неждановун һагсыз јерә Марксы ардычыл олмамагда тәгсирләндирмәси дә онун бу сәһвиндән ирәли кәлмишдир. Әксинә, Маркс чидди сурәтдә ардычыл олараг көстәрир ки:

1) капитализм чәмијјәтиндә мәһсул реаллашдырыла *биләр* (әлбәттә, сәнајенин мүхтәлиф саһәләри арасында пропорсионаллыг олдуғу фәрз едилмәклә); бу реаллашдырманы изаһ етмәк үчүн харичи тичарәти вә ја «үчүнчү шәхсләри» ортаја чәкмәк сәһв оларды;

2) *үстәлик дәјәри* реаллашдырмағын мүмкүн олмадығына даир хырда буржуа игтисадчыларынын (à la

Прудон) нәзәриjjәләри үмумиjjәтлә реаллашдырма просесинин өзүнү әсла баша дүшмәмәкдән irәли кәлир;

3) реаллашдырма hәтта тамамилә пропорсионал вә сон дәрәчә сәлис олдугда да биз истehсал илә истehлак арасында зиддиjjәт олмадығы, истehсалын сон дәрәчә артмасы илә jанашы халг истehлакынын сон дәрәчә зәиф артмадығы (jахуд hәтта дурғунлашмадығы вә писләшмәдиjи) бир капитализм тәсәввүр едә билмәрик. Реаллашдырма истehлак шejләриндән daha чох истehсал васитәләри hесабына олур — бу, Марксын схемләриндән ajдын көрүнүр; бундан исә, өз нөвбәсиндә, лабүд олараг белә бир нәтичә чыхыр ки, «мәhсулдар гүввә нә гәдәр чох инкишаф едирсә, истehлак мүнасибәтләринин дар әсасына бир о гәдәр чох зидд чыхыр» (Маркс)[57]. «Капитал»ын истehсал илә истehлак арасындакы зиддиjjәт мәсәләсинә hәср олунмуш бүтүн jерләриндән* ajдын көрүнүр ки, истehсал илә истehлак арасындакы зиддиjjәти Маркс *jалныз бу мә'нада* баша дүшүрдү.

Бир дә ч. П. Нежданов белә зәнн едир ки, капитализм чәмиjjәтиндә истehсал илә истehлак арасында зиддиjjәти ч. Туган-Барановски дә инкар едир. Мән бунун доғру олуб-олмадығыны билмирәм. Ч-б Туган-Барановски өзү өз китабында истehлак азалдығы hалда, истehсалын арта биләчәjини (капитализмдә бу, доғрудан да, мүмкүндүр вә олур) көстәрән бир схем дәрч етмишдир. Мәкәр данмаг олармы ки, бурада артыг мәhсул олмадығы hалда, истehсал илә истehлак арасында зиддиjjәт олдуғуну көрүрүк?

Бундан әлавә ч. П. Нежданов Марксы (вә мәни) ардычыл олмамагда тәгсирләндириркән нәзәрдән гачырмышдыр ки, өз нөгтеjи-нәзәрини әсасландырмаг үчүн истehсал васитәләри истehсалынын истehлак шejләри истehсалындан «асылы олмадығыны» нечә баша дүшмәк лазым кәлдиjини изаh етмәли иди. Маркса көрә бу «асылы олмамаг» ондан ибарәтдир ки, мәhсу-

* Бу jерләр «Научноje Обозрениje»нин 1899-чу ил 1-чи №-синдәки мәгаләмдә көстәрилмиш вә «Русиjада капитализмин инкишафы»нын 1-чи фәслиндә тәкрар едилмишдир, сәh. 18—19 (Бах: бу чилд, сәh. 52—53 вә сонракылар; Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд, сәh. 46—48. *Ред.*).

лун бир hиссəси, jə'ни истеhсал васитəляриндəн ибарəт олан мүəjjəн (вə даим артан) hиссəси həмин бөлмə дахилиндə мүбадилə едилмək, jə'ни истеhсал васитəляри истеhсал васитəляринə мүбадилə едилмək (вə ja hасил едилмиш мəhсул in natura* jени истеhсала сəрф олунмаг) васитəси илə реаллашдырылыр; лакин *нəтичə е'тибары илə* истеhсал васитəляри hазырланмасы лабүд олараг истеhлак шejляри hазырланмасы илə бағлыдыр, зира истеhсал васитəляри истеhсал васитəляринин хатиринə hазырланмајыб, jалныз она көрə hазырланыр ки, истеhлак шejляри hазырлајан сəнаје сahəляриндə кетдикчə daha чох истеhсал васитəляри тələб олунур**. Белəликлə, хырда буржуа игтисадчыларынын бахышлары илə Марксын бахышлары арасындакы фəрг ондан ибарəт дејил ки, биринчиляр капитализм чəмиjjətиндə истеhсал илə истеhлак арасында үмумиjjətлə əлагə олдуғуну е'тираф едирдиляр, Маркс исə, бу əлагəни үмумиjjətлə инкар едирди (белə зəнн етмək мə'насыз бир шej оларды). Фəрг ондан ибарətдир ки, хырда буржуа игтисадчылары истеhсал илə истеhлак арасында бу əлагəни *билаваситə* əлагə hесаб едирдиляр вə белə дүшүнүрдүляр ки, *истеhсал истеhлакын ардынча кедир.* Маркс исə көстərди ки, бу əлагə *jалныз долаjы* əлагədир, *jалныз сон нəтичədə* өзүнү көстərир, зира капитализм чəмиjjətиндə *истеhлак истеhсалын ардынча кедир.* Лакин долаjы да олса, həр hалда əлагə вардыр; истеhлак нəтичə е'тибары илə истеhсалын ардынча кетмəлидир вə əкəр мəhсулдар гүввəляр истеhсалы hədsиз дəрəчədə артырмаға доғру чан атырса, истеhлак исə халг күтлəляринин пролетар вəзиjjəти нəтичəсиндə мəhдудлашырса, демəли, бурада зиддиjjət шүбhəсиздир. Бу зиддиjjət капитализмин мүмкүн олмадығыны көстərмир***, онун jүксəк фор-

* — натура hалында. *Ред.*

** «Das Kapital», III, 1, 289 («Капитал», III чилд, 1-чи hиссə, сəh. 289. *Ред.*)[68]. «Научное Обозрение»нин 10-чу сəhифəсиндə вə «Капитализмин инкишафы»нын 17-чи сəhифəсиндə ситат кəтирмишəм. (Бах: бу чилд, сəh. 53—54 вə Əсəрляри, 5-чи нəшри, 3-чү чилд, сəh. 43—46. *Ред.*).

*** «Етүдлəр», сəh. 20. «Научное Обозрение» № 1, сəh. 41. «Капитализмин инкишафы», сəh. 19 (Бах: Əсəрляри, 5-чи нəшри, 2-чи чилд, сəh. 158, бу чилд, сəh. 53—54, 3-чү чилд, сəh. 47—48. *Ред.*) Əкəр бу зиддиjjət «мүнтəзəм сурətдə артыг мəhсул» əмəлə кəлмəсинə сəбəб олсаjды, капитализмин мəhз мүмкүн олмадығыны көстəрəрди.

маҹа чеврилмәси зәрурилијини көстәрир: бу зиддијјәт нә гәдәр гүввәтләнирсә, һәмин чеврилмәнин һәм објектив шәртләри, һәм дә субјектив шәртләри, јә'ни зиддијјәти ишчиләрин дәрк етмәси дә бир о гәдәр инкишаф едир.

Инди суал олунур: истеһсал васитәләринин истеһлак шејләриндән «асылы олмадығы» мәсәләсиндә Ч. Неждановнә кими бир мөвгеә тута биләрди? Икисиндән бирини: о, ҹа бунларын арасында һәр һансы бир асылылыг олдуғуну тамамилә инкар едәчәк, истеһлак шејләри илә *әлагәдар олмајан,* һәтта «нәтичә е'тибары илә» дә бағлы олмајан истеһсал васитәләринин реаллашдырылмасынын мүмкүн олдуғуну иддиа етмәҹә башлајачаг, — вә онда лабүд олараг мә'насыз бир нәтичәҹә кәләчәк, ја да Марксын ардынҹа е'тираф едәчәк ки, нәтичә е'тибары илә истеһсал васитәләри истеһлак шејләри илә әлагәдардыр, — вә онда Марксын нәзәриҹјәсини мәним дүзкүн баша дүшдүјүмү е'тираф етмәлидир.

Нәһајәт, абстракт мүһакимәләри конкрет мә'луматла ајдынлашдырмаг үчүн бир мисал кәтирәчәјәм. Мә'лумдур ки, һәр бир капитализм чәмиҹјәтиндә чох вахт машынларын тәтбигинә әмәк һаггынын һәддән чох ашағы олмасы (= халг күтләләри истеһлакынын ашағы сәвиҹјәдә олмасы) мане олур. Бундан әлавә: һәтта белә дә олур ки, саһибкарларын алмыш олдуглары машынлар ишләдилмир, чүнки иш күввәсинин гиҹмәти о гәдәр ашағы дүшүр ки, саһибкар үчүн әл иши даһа әлверишли олур!* Истеһлак илә истеһсал арасындакы зиддијјәт, капитализмин мәһсулдар күввәләри һәдсиз инкишаф етдирмәк чәһди илә халгын пролетар вәзијјәти, јохсуллуг вә ишсизлији үзүндән һәмин чәһдин мәһдудлашмасы арасындакы зиддијјәт бу һалда күн кими ајдындыр. Лакин бу да ејни дәрәчәдә ајдындыр ки, һәмин зиддијјәтдән ҹалныз белә бир ҹеканә нәтичәни чыхармаг доғру олар: мәһсулдар күв-

* Рус капиталист икиничилији саһәсиндә бу һадисәјә даир мисалы мән «Русијада капитализмин инкишафы»нда көстәрмишәм, сәһ. 165. (Бах: Әсәрләрн, 5-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 244—245. *Ред.*). Бу чүр һадисәләр — тәктәк баш верән гәрибә һаллар дејил, капитализмин әсас хассәләриндән ади вә *лабүд* нәтичәсидир.

вәләрин өз инкишафы јенилмәз бир гүввә илә капитализми бирләшмиш истеһсалчылар тәсәррүфаты илә әвәз етмәјә доғру кетмәлидир. Бу зиддијјәтдән, капитализмин *мүнтәзәм* сурәтдә артыг мәһсул вермәли олдуғу, јә'ни капитализмин үмумијјәтлә мәһсулу реаллашдыра билмәјәчәји вә буна көрә дә һеч бир мүтәрәгги тарихи рол ојнаја билмәјәчәји вә и. а. нәтичәсини чыхармаг, әксинә, тамамилә сәһв оларды.

1899-чу илин мајында,
мајын 29-дан (ијунун 10-дан)
әввәл јазылмышдыр

1899-чу илин декабрында
«Жизнь» журналынын 12-чи №-синдә
чап едилмишдир
Имза: Владимир Илјин

Журналын мәтниндән
чап олунур

РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ПРОТЕСТИ[59]

1899-чу илин августунда, августун 22-дән (сентјабрын 3-дән) әввәл јазылмышдыр

Илк дәфә 1899-чу илин декабрында харичдә «Рабочеје Дело» журналынын[60] 4–5-чи №-синдән көтүрүлүб ајрыча нүсхә һалында чап едилмишдир

Гисмән саламат галмыш әлјазмасынын мәтниндән, сонадын ахыры «Рабочеје Дело» журналынын 4—5-чи нөмрәсиндән көтүрүлүб ајрыча чап едилмиш нүсхәдән чап олунур; һәмин нүсхә К. В. Плехановун ««Рабочеје Дело» редаксијасы үчүн «Vad тесит» китабында чап олунмуш мәтнлә тутушдурулмушдур

БИР ЈЕРИН* ОН ЈЕДДИ СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЫНЫН ЈЫҒЫНЧАҒЫ ВИР СӘСЛӘ АШАҒЫДАКЫ ГӘТНАМӘНИ ГӘБУЛ ЕДӘРӘК, ОНУ Е'ЛАН ЕТМӘЈИ ВӘ ВЫТЫН ЈОЛДАШЛАРЫН МҮЗАКИРӘСИНӘ ВЕРМӘЈИ ГӘРАРА АЛМЫШДЫР

Сон заманлар рус сосиал-демократлары арасында, һәм «Әмәк азадлығы» групунун[61] мүәссисләри вә габағчыл мүбаризләри — үзвләри тәрәфиндән, һәм дә рус фәһлә тәшкилатларының 90-чы илләрдәки сосиал-демократ нәшрләри тәрәфиндән рус сосиал-демократиjасынын е'лан едилмиш әсас принсипләриндән кери чәкилмә һаллары мүшаһидә олунмагдадыр. Бә'зи («кәнч» дејилән) рус сосиал-демократларынын әсас бахышларыны ифадә етмәли олан ашағыдакы «credo»** «jени бахышлары» мүнтәзәм вә ајдын изаһ етмәк jолунда едилән бир тәшәббүсдүр. — Һәмин «credo»нун там мәтни будур.

Гәрбдә сех вә мануфактура дөврүнүн мөвчуд олмасы бүтүн сонракы тарихдә, хүсусән сосиал-демократиjанын тарихиндә дәрин бир из бурахмышдыр. Буржуазиja үчүн азад формалар әлдә етмәк зәрурәти, истеһсалы мәһдуд едән сех гајдаларындан хилас олмаг чәһдләри ону, буржуазиjаны ингилабчы үнсүр етди; Гәрбин һәр jериндә буржуазиja фәалиjjәтә liberté, fraternité, égalité-дән (азадлыг, гардашлыг вә бәрабәрлик), азад сиjаси формалара наил олмагдан башлајыр. Лакин буржуазиja бу наилиjjәти илә, Бисмаркын дедиjи кими, өз антиподуна — фәһлә синфинә кәләчәк үчүн бир вексел вермиш олурду. Гәрбин демәк олар һәр jериндә фәһлә синфи, бир синиф олараг, демократик тә'сисатлар әлдә етмәмишди, — бу тә'сисатлардан о истифадә едирди. Бизә е'тираз едиб дејә биләрләр ки, фәһлә синфи ингилабларда иштирак едирди. Тарихи сәнәдләр бу фикри тәкзиб едәр, чүнки мәһз 1848-чи илдә, Гәрбдә конституcija мөһкәмләндиjи заман фәһлә синфи

* «Рабочеје Дело» журналындан көтүрүлүб ајрыча чап едилмиш нүсхәнин мәтнинә «(Русиjада)» сөзү әлавә едилмишдир. *Ред.*

** — е'тигад символу, програм, дүнjабахышларынын шәрһи. *Ред.*

сәнәткар шәһәрли үнсүрдән, мешшан демократијасындан ибарәт иди; фабрик пролетариаты јох дәрәчәсиндә иди, ири истеһсал пролетариаты исә (Алманија тохучулары — Һауптмаи; Лион тохучулары) һәр һансы сијаси тәләбләр ирәли сүрмәјә дејил, јалныз гијамлар галдырмаға габил олан өзбашына бир күтләдән ибарәт иди. Ачыг демәк олар ки, 1848-чи ил конститусијалары буржуазија вә хырда мешшанлар, артизанлар тәрәфиндән әлдә едилмишди. О бири тәрәфдән, фәһлә синфи (артизанлар вә мануфактураларын фәһләләри, мәтбәәчиләр, тохучулар, саатсазлар вә с.) һәлә орта әсрләрдән тәшкилатларда, гаршылыглы јардым кассаларында, дини чәмијјәтләрдә вә саирәдә иштирак етмәјә алышмышды. Бу тәшкилат руһу Гәрбин тә'лим көрмүш фәһләләриндә һәлә дә јашамагдадыр вә онлары низамнамә вә гајдалары олан мөһкәм тәшкилатлар дүзәлтмәјә дејил, јалныз lose Organisation (мүвәггәти тәшкилатлар) дејилән тәшкилатлар дүзәлтмәјә габил олан, пис вә ләнк тәшкил едилә билән фабрик пролетариатындан кәскин сурәтдә фәргләндирир. Мануфактуралар дөврүндә тә'лим көрмүш мәһз һәмин фәһләләр сосиал-демократ партијаларынын өзәјини тәшкил етмиш олдулар. Бу сурәтлә белә бир мәнзәрә әмәлә кәлмишди: бир тәрәфдән, сијаси мүбаризә нисбәтән асан вә тамамилә мүмкүн иди, о бири тәрәфдән, һәмин мүбаризәни мануфактуралар дөврүнүн тәрбијә етдији фәһләләрин көмәји илә мүнтәзәм тәшкил етмәк мүмкүн иди. Гәрбдә нәзәри вә әмәли марксизм бу зәмин үзәриндә мејдана кәлмишдир. Парламент чәрчивәси дахилиндә сијаси мүбаризә онун чыхыш нөгтәси олду ки, бу да (анчаг заһири чәһәтдән бланкизмә охшајан, лакин мәншәји е'тибары илә тамамилә башга характердә олан) бир перспективлә гуртара биләрди, — бир тәрәфдән, һакимијјәти әлә кечирмәк перспективи илә, о бири тәрәфдән, Zusammenbruch-ла (фәлакәтлә) нәтичәләнә биләрди. Марксизм һаким олан әмәли ишин: игтисади мүбаризәдән үстүн олан сијаси мүбаризәнин нәзәри ифадәси олду. Һәм Белчикада, һәм Франсада, хүсусән Алманијада фәһләләр сијаси мүбаризәни сон дәрәчә асанлыгла, игтисади мүбаризәни исә чох чәтинликлә, чох бөјүк чәкишмәләр нәтичәсиндә тәшкил етдиләр. Сијаси тәшкилатлара нисбәтән игтисади тәшкилатлар һәлә бу вахтадәк (Инкилтәрәни демирәм) сон дәрәчә зәифдир, мөһкәм дејилдир, һәр јердә laissent à désirer quelque chose (јахшылашдырылмаға еһтијачлары вардыр). Нә гәдәр ки сијаси мүбаризәдә гүввә түкәнмәмишди — Zusammenbruch тәшкиледичи зәрури бир Schlagwort (јајылмыш бир ибарә) иди вә бу да чох бөјүк тарихи бир рол ојнамалы иди. Фәһлә һәрәкатыны тәдгиг едиркән чыхарыла биләчәк әсас ганун — ән аз мүгавимәт хәттидир. Гәрбдә бу хәтт сијаси фәалијјәтдән ибарәт иди вә марксизм, «Коммунист манифести»ндә ифадә олундуғу шәкилдә һәрәкаты әкс етдирмәли олан ән јарарлы форма иди. Лакин бүтүн гүввә сијаси фәалијјәтдә түкәндикдә вә сијаси һәрәкат давам етдирилмәси чәтин вә демәк олар гејри-мүмкүн олан көркинлик дәрәчәсинә чатдыгда (сон заманлар сәсләрин ләнк артмасы, јығынчагларда чамаатын әталәти, әдәбијјатда руһ дүшкүнлүју), дикәр тәрәфдән, парламент фәалијјәтинин ачизлији

вә гара чамаатын, тәшкил олунмамыш вә демәк олар тәшкил едилә билмәјән фабрик пролетариатынын мејдана чыхмасы Гәрбдә, инди бернштејнчилик, марксизмин бөһраны адыны дашыјан чәрәјаны јаратды. Фәһлә һәрәкатының «Коммунист манифести»ндән бернштејнчилијә доғру инкишафы дөврүндән даһа мәнтиги бир кедиш тәсәввүр етмәк чәтиндир вә бүтүн бу просесин диггәтлә тәдгиг едилмәси һәмин «бөһранын» нәтичәсини астроном дүрүстлүјү илә мүәјјәнләшдирә биләр. Бурада мәтләб, әлбәттә, бернштејнчилијин мәғлубијјәтиндә вә ја гәләбәсиндә дејилдир,—бу о гәдәр дә мараглы дејилдир; мәтләб әмәли фәалијјәтин көкүндән дәјишилмәсидир ки, бу да партија дахилиндә чохдан бәри јаваш-јаваш әмәлә кәлмәкдәдир.

Бу дәјишиклик јалныз игтисади мүбаризәнин даһа артыг күввә илә апарылмасы, игтисади тәшкилатларын мөһкәмләндирилмәси чәһәтдән дејил, һабелә партијанын дикәр мүхалифәтчи партијалара мүнасибәтинин дәјишилмәси чәһәтдән дә олачагдыр ки, ән әһәмијјәтлиси дә будур. Кәскин марксизм, инкаредичи марксизм, ибтидаи марксизм (чәмијјәтин синфи бөлкүсүнү чох схематик шәкилдә тәсәввүр едән марксизм) өз јерини демократик марксизмә тәрк едәчәк, буна көрә дә мүасир чәмијјәт дахилиндә партијанын ичтимаи мөвгеји көкүндән дәјишилмәли олачагдыр. Партија чәмијјәтлә *һесаблашыр;* партијанын дар корпоратив, чох һалларда тәригәтчи вәзифәләри кенишләнәрәк, ичтимаи вәзифәләр дәрәчәсинә чатачаг вә онун һакимијјәти әлә кечирмәк сә'ји, зәһмәткеш синифләрин һүгугларыны (һәр чүр һүгугларыны) даһа мүвәффәгијјәтлә, даһа мүкәммәл мүдафиә етмәк мәгсәди илә мүасир чәмијјәти һазыркы вәзијјәтә үјғун олараг демократик истигамәтдә дәјишдирмәк, ислаһ етмәк сә'јинә чевриләчәкдир. «Сијасәт» анлајышынын мәзмуну һәгиги ичтимаи мә'на дәрәчәсинәдәк кенишләнәчәк вә заманын әмәли тәләбләри даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едәчәк, бу вахта гәдәр олдуғундан даһа бөјүк бир диггәтә лајиг олачагдыр.

Гәрбдә фәһлә һәрәкатының инкишафы кедишинин бу мүхтәсәр тәсвириндән Русија үчүн нәтичә чыхармаг чәтин дејилдир. Ән аз мүгавимәт хәтти биздә һеч вахт сијаси фәалијјәтә тәрәф истигамәт көтүрмәјәчәкдир. Дөзүлмәз сијаси зүлм онун барәсиндә чох шејләр данышмаға вә диггәти мәһз бу мәсәләјә вермәјә мәчбур едәр, лакин о һеч вахт әмәли фәалијјәтә кечмәјә мәчбур етмәз. Гәрбдә фәһләләрин зәиф күввәләри, сијаси фәалијјәтә чәлб едиләрәк, бу фәалијјәтдә мөһкәмләниб тәшәккүл тапмышларса, биздә—бу зәиф күввәләр, әксинә, сијаси зүлм сәдди гаршысында дурур вә бу зүлмә гаршы мүбаризә үчүн, демәли, һабелә өз инкишафы үчүн онларын нәинки әмәли имканлары јохдур, һәтта онлары бу сијаси зүлм даим боғур вә онлар һәтта зәиф зоғлар да верә билмирләр. Бизим фәһлә синфинә, Гәрбдәки мүбаризләрин малик олдуғу тәшкилат руһу кими бир ирс галмадығыны да бураја әлавә етсәк, чох кәдәрли бир мәнзәрә, һәтта әлавә бир фабрик бачасынын да өз варлығы илә бөјүк сәадәт кәтирдијинә инанан ән никбин марксисти белә мә'јуслуға сала биләчәк бир мәнзәрә алынар. Игтисади мүбаризә дә чәтиндир, сон дәрәчә чәтиндир, лакин мүм-

күндүр, бу мүбаризә, нәһајәт, күтләләрин өзләри тәрәфиндән апарылыр. Рус фәһләси бу мүбаризәдә тәшкилата алышараг вә бурада дәгигәбашы сијаси режимлә гаршы-гаршыја кәләрәк, нәһајәт фәһлә һәрәкатынын формасы адландырыла биләчәк шеји јарадачаг, Русија һајаты шәраитинә ән чох ујғун олан тәшкилаты вә ја тәшкилатлары јарадачагдыр. Инди јәгинликлә демәк олар ки, рус фәһлә һәрәкаты һәлә рүшејм һалындадыр вә һеч бир форма јаратмамышдыр. Һәр нөв тәшкилат формасында мөвчуд олан тә'тил һәрәкаты, һәлә рус һәрәкатынын сафлашмыш формасы адландырыла билмәз, гејри-легал тәшкилатлар исә (һазыркы шәраитдә онларын фајдалылығы һәлә бир јана галсын) халис кәмијјәт нөгтеји-нәзәриндән дә диггәтәлајиг дејилдир.

Вәзијјәт белә дир. Әкәр Streikbrecher-лија* көмәк едән ачлыглар вә кәндин вар-јохдан чыхмасы просеси, демәли, фәһлә күтләләрини бабат бир мәдәни сәвијјәјә галдырмағын даһа артыг чәтинлији дә бупа әлавә едиләрсә... рус марксисти бурада нә едә биләр?! Мүстәгил фәһлә сијаси партијасы һаггындакы данышыглар, өзкәләрин вәзифәләрини, өзкәләрин чыхардыглары нәтичәләри бизим зәминә кечирмәкдән башга бир шеј дејилдир. Рус марксисти — һәләлик кәдәрли бир мәнзәрә тәшкил едир. Һазырда онун әмәли вәзифәләри чох чүз'идир, о нәзәри биликдән *тәдгигат васитәси кими дејил,* фәалијјәт схеми кими истифадә етдијинә көрә, оиун нәзәри билији һәтта бу ән чүз'и әмәли вәзифәләри јеринә јетирмәк үчүн дә һеч бир гијмәтә малик дејилдир. Бундан әлавә, башгаларының бојуна бичилмиш бу схемләр әмәли чәһәтдән зәрәрлидир. Бизим марксистләр Гәрбдә фәһлә синфинин, артыг тәмизләнмиш олан сијаси фәалијјәт мејданына гәдәм гојдуғуну унудараг, чәмијјәтин бүтүн башга гејри-фәһлә тәбәгәләринин радикал вә ја либерал-мүхалифәтчилик фәалијјәтинә лүзумундаи артыг бир һәгарәтлә јанашырлар. Либерал-сијаси маһијјәтдә олан ичтимаи һадисәләрә диггәт јетирмәк јолунда едиләи кичичик бир тәшәббүс ортодокс марксистләрин протестинә сәбәб олур; онлар унудурлар ки, там бир сыра тарихи шәраит бизим Гәрб марксистләри кими олмагымыза мане олур вә биздән рус шәраитинә мүнасиб вә лазым олаи башга чүр марксизм тәләб едир. Һәр бир рус вәтәндашында сијаси һисс вә дујғу јохлуғуну, јәгин ки, сијасәт һаггындакы данышыглар вә ја мөвчуд олмајан гүввәјә мүрачиәт едән чағырышлар әвәз едә билмәз. Бу сијаси дујғу јалныз тәрбијә васитәси илә, јә'ни рус шәраитинин тәләб етдији һәјатда (бу һәјат нә гәдәр гејри-марксист олса да) иштирак етмәк васитәси илә әлдә едиләбиләр. «Инкар» Гәрбдә иә гәдәр јерли идисә (мүвәггәти олараг), биздә бир о гәдәр зәрәрлидир, чүнки һәгиги гүввәјә малик мүтәшәккил бир шејдән доғаи инкар — башгадыр, дағыныг шәхсијјәтләрин бичимсиз күтләсиндән доған инкар исә — башга.

Рус марксисти үчүн бирчә чарә вардыр: пролетариатыи игтисади мүбаризәсиндә иштирак етмәк, ја'ни бу мүбаризәјә көмәк етмәк вә либерал-мүхалифәтчилик фәалијјәтиндә иштирак етмәк. Рус марксисти, «инкаредичи» олмаг е'тибары илә чох тез мејдана чыхмышдыр, бу инкар исә онун сијаси радикализмә доғру јөнәл-

* — штрејкбрехерлија. *Ред.*

дилмәли олан гүввәсини зәифләтмишдир. Бүтүн буңлар һәләлик горхулу дејилдир, лакин синфи схем рус зијалысынын һәјатда фәал иштирак етмәсинә мане оларса вә ону мүхалифәтчи даирәләрдән чох узаглашдырарса, — бу, һәлә сијаси вәзифәләр ирәли сүрмәмиш олан фәһлә синфи илә әл-әлә вермәдән һүгуг формалары уғрунда мүбаризә апармаг мәчбуриҗҗәтиндә галанларын һамысы үчүн чох зәрәрли олачагдыр. Рус зијалы марксистинин сијаси мөвзулара даир сүн'и мүлаһизәләр архасында кизләнән сијаси мә'сумлуғу она баһа тамам ола биләр.

Биз билмирик, бу бахышлара шәрик олан чохму рус сосиал-демократы тапылар. Лакин шүбһәсиздир ки, үмумиҗҗәтлә бу чүр идејалара тәрәфдар оланлар вардыр, буна көрә дә биз бу кими бахышлара гаршы гәти сурәтдә протест етмәји вә бүтүн јолдашлара хәбәрдарлыг етмәји өзүмүзә борч билирик ки, рус сосиал-демократијасынын өзү мүәҗҗән етдији јолдан, јә'ни: пролетариатын синфи мүбаризәси илә ајрылмаз сурәтдә бағлы олан вә сијаси азадлыг әлдә етмәји өзү үчүн ән јахын вәзифә һесаб едән мүстәгил сијаси фәһлә партијасы тәшкил етмәк јолундан онун сапдырыла биләчәји тәһлүкәси вардыр.

Јухарыда кәтирилән «credo», әввәлән, «Гәрбдә фәһлә һәрәкатынын инкишафы кедишинин мүхтәсәр тәсвириндән» вә, икинчиси, «Русија үчүн чыхарылан нәтичәләрдән» ибарәтдир.

Һәр шеҗдән әввәл Гәрби Авропада фәһлә һәрәкатынын кечмиши һаггында «credo» мүәллифләринин тәсәввүрләри әсла доғру дејилдир. Гәрбдә фәһлә синфинин сијаси азадлыг уғрунда мүбаризәдә вә сијаси ингилабларда иштирак етмәдији фикри доғру дејилдир. Чартизмин тарихи, Франсада, Алманијада, Австријада 48-чи ил ингилабы бунун әксини сүбут едир. Гәтиҗҗән доғру дејилдир ки, «марксизм һаким олан әмәли ишин: игтисади мүбаризәдән үстүн олан сијаси мүбаризәнин нәзәри ифадәси олду». Әксинә, «марксизм» гејри-сијаси сосиализмин (оуенизмин, «фурјеризмин», «һәгиги сосиализмин» вә с.) һөкм сүрдүҗү заман мејдана кәлмиш вә «Коммунист манифести» дәрһал гејри-сијаси сосиализм әлејһинә чыхмышды. Марксизм һәтта нәзәриҗҗә («Капитал») илә силаһланмыш һалда чыхыш етдији вә мәшһур Бејнәлхалг фәһлә чә-

мијјәтини[62] тәшкил етдији заманда да сијаси мүбаризә гәтијјән һаким әмәли иш дејилди (Инкилтәрәдә мәһдуд тред-јунионизм, роман өлкәләриндә анархизм вә прудонизм). Алманијада Лассалын бөјүк тарихи хидмәти ондан ибарәт олду ки, фәһлә синфини либерал буржуазијанын гујруғу һалындан чыхарыб мүстәгил сијаси партијаја чевирди. Марксизм фәһлә синфинин игтисади мүбаризәси илә сијаси мүбаризәсини ајрылмаз бир там һалында бирләшдирди вә «credo» мүәллифләринин бу мүбаризә формаларыны бир-бириндән ајырмаг чәһдләри онларын марксизмдән ән уғурсуз вә ачынаҹаглы кери чәкилмәләри һалларындан биридир.

Сонра, Гәрби Авропа фәһлә һәрәкатынын индики вәзијјәти һаггында вә бу һәрәкатын өзү үчүн бајраг етдији марксизм нәзәријјәси һаггында «credo» мүәллифләринин тәсәввүрләри дә әсла доғру дејилдир. «Марксизмин бөһраны»ндан данышмаг сосиалистләр арасындакы һәр чүр мүбаһисәни шиширтмәјә вә буну сосиалист партијаларынын тәфриғәсинә чевирмәјә чәһд едән буржуа чызмагарачыларынын мә'насыз ибарәләрини тәкрар етмәк демәкдир. Бәднам «бернштејнчилик»[63] — үмумијјәтлә кениш чамаатын вә хүсусилә «credo» мүәллифләринин адәтән баша дүшдүкләри мә'нада «бернштејнчилик» — марксизм нәзәријјәсини мәһдудлашдырмаг чәһдидир, ингилабчы фәһлә партијасыны ислаһатчы партијаја чевирмәк чәһдидир вә бу чәһд, көзләнилдији кими, алман сосиал-демократларының әксәријјәти тәрәфиндән гәти сурәтдә писләнилди. Алманија сосиал-демократијасында оппортунист чәрәјанлар дәфәләрлә өзүнү көстәрмиш вә ингилабчы бејнәлхалг сосиал-демократијанын вәзијјәтләрини сәдагәтлә мүһафизә едән партија тәрәфиндән һәр дәфә рәдд едилмишдир. Биз әминик ки, оппортунист бахышлары Русијаја кечирмәк јолунда едилән һәр чүр чәһдләр дә рус сосиал-демократларынын чох бөјүк әксәријјәти тәрәфиндән ејни гәтијјәтлә дәф едиләчәкдир.

Ејни илә Гәрби Авропа фәһлә партијаларынын «әмәли фәалијјәтинин көкүндән дәјишилмәси» һаггын-

да «credo» мүәллифләринә рәғмән, һеч бир данышыг да ола билмәз: пролетариатын игтисади мүбаризәсинин чох бөјүк әһәмиҗјәтини вә белә бир мүбаризәнин зәрурилијини марксизм лап әввәлдән көстәрмиш вә һәлә гырхынчы илләрдә Маркс вә Енкелс бу чүр мүбаризәнин әһәмиҗјәтини инкар едән утопик сосиалистләрә гаршы мүбаһисәјә кирмишдиләр[64].

Тәхминән 20 ил сонра, Бејнәлхалг фәһлә чәмиҗјәти тәшкил олундугда, фәһлә һәмкарлар иттифагларынын вә игтисади мүбаризәнин әһәмиҗјәти мәсәләси 1866-чы илдә Ченеврәдә лап биринчи конгресдә ирәли сүрүлмүшдү. Бу конгресин гәтнамәси игтисади мүбаризәнин әһәмиҗјәтини дүрүст көстәрәрәк, сосиалистләри вә фәһләләри, бир тәрәфдән, онун әһәмиҗјәтини һәддән артыг шиширтмәкдән (о заман инкилис фәһләләри арасында мүшаһидә едилдији кими), дикәр тәрәфдән дә, онун әһәмиҗјәтинә лазымынча гиҗмәт вермәмәкдән (бу исә франсызлар вә алманлар, хүсусән лассалчылар арасында мүшаһидә олунурду) чәкиндирди. Гәтнамә, капитализм шәраитиндә фәһлә һәмкарлар иттифагларыны нәинки ганунауҗғун, һабелә зәрури бир һадисә һесаб етди; фәһлә синфинин капитала гаршы күндәлик мүбаризәсиндә онун тәшкил едилмәси үчүн вә муздлу әмәҗин мәһв едилмәси үчүн фәһлә һәмкарлар иттифагларынын сон дәрәчә вачиб олдуғуну көстәрди. Гәтнамә гејд етди ки, фәһлә һәмкарлар иттифаглары «капитал әлејһинә билаваситә мүбаризәҗә» мүстәсна диггәт вермәмәли, фәһлә синфинин үмуми сијаси вә ичтимаи һәрәкатындан кәнарда дурмамалыдырлар; онларын мәгсәди «мәһдуд» олмамалыдыр, онлар милјонларла мәзлум фәһләнин үмуми азадлығына чалышмалыдырлар. О замандан бәри мүхтәлиф өлкәләрин фәһлә партиҗалары ичәрисиндә дәфәләрлә белә бир мәсәлә ортаја чыхмыш вә, әлбәттә, кәләчәкдә дә дәфәләрлә ортаја чыхачагдыр ки, һәр мүәҗҗән бир вахтда пролетариатын игтисади вә ја сијаси мүбаризәсинә даһа артыг вә ја даһа аз диггәт вермәк лазым кәлмирми; лакин үмуми вә ја принсипиал мәсәлә инди дә марксизмин гојдуғу шәкилдә дурмагдадыр. Пролетариатын ваһид синфи мүбаризәсинин сијаси вә игтисади

мүбаризәни мүтләг бирләшдирмәли олдуғу фикри бејнәлхалг сосиал-демократијанын ганына вә чанына ишләмишдир. Сонра, тарихи тәчрүбә гәти сүбут едир ки, пролетариат үчүн сијаси азадлыг олмамасы вә ја онун сијаси һүгугларынын мәһдуд едилмәси һәмишә сијаси мүбаризәнин илк сыраја чәкилмәсинин зәрурилијинә сәбәб олур.

Фәһлә партијасынын башга мүхалифәтчи партијалара мүнасибәтиндә аз-чох мүһүм бир дәјишиклик олмасы һаггында да һеч бир данышыг ола билмәз. Бу чәһәтдән дә марксизм дүзкүн мөвге көстәрмишдир; бу мөвге сијасәтин әһәмијјәтини шиширтмәкдән вә гәсдчиликдән (бланкизмдән вә с.), һабелә сијасәтә е'тинасызлыг көстәрмәкдән вә ја ону мәһдудлашдырыб оппортунист, ислаһатчы ичтимаи јамагчылыг (анархизм, утопик вә хырда-буржуа сосиализми, дөвләт сосиализми, профессор сосиализми вә с.) дәрәчәсинә ендирмәкдән дә ејни дәрәчәдә узагдыр. Пролетариат мүстәгил сијаси фәһлә партијалары тә'сис етмәјә чалышмалыдыр ки, бу партијаларын да башлыча мәгсәди сосиализм чәмијјәти тәшкил етмәк үчүн пролетариатын сијаси һакимијјәти әлә алмасындан ибарәт олмалыдыр. Башга синифләрә вә партијалара пролетариат һеч дә «бир иртичачы күтлә»[65] кими бахмамалыдыр; әксинә, о, бүтүн сијаси вә ичтимаи һәјатда иштирак етмәли, мүртәче синифләр вә партијалар әлејһинә олараг, тәрәггипәрвәр синифләрә вә партијалара көмәк етмәли, мөвчуд гурулуша гаршы һәр чүр ингилаби һәрәката јардым көстәрмәли, һәр бир мәзлум халгын вә ја иргин, тә'гиб олунан һәр бир мәзһәбин, һүгугсуз чинсин вә и. а. мүдафиәчиси олмалыдыр. «Credo» мүәллифләринин бу мөвзу һаггындакы мүлаһизәләри анчаг пролетариатын мүбаризәсинин синфи маһијјәтини пәрдәләмәк, бу мүбаризәни «чәмијјәтлә һесаблашмаг» кими мә'насыз ибарәләрлә күчдән салмаг, ингилаби марксизми мәһдудлашдырыб ади ислаһатчы чәрәјан дәрәчәсинә ендирмәк чәһдләрини көстәрир. Биз әминик ки, рус сосиал-демократларынын чох бөјүк әксәријјәти сосиал-демократијанын әсас принсипләринин белә тәһриф олунмасыны, шүбһәсиз, рәдд едәчәкдир. Гәрби

Авропа фəһлə һərəкаты һаггында јанлыш бахышлар «credo» мүəллифləринин «Русија үчүн» даһа јанлыш «нəтичəлəр» чыхармасына сəбəб олур.

Рус фəһлə синфинин «һəлə сијаси вəзифəлəр ирəли сүрмədији» һаггындакы иддиа рус ингилаби һərəкаты илə јалныз таныш олмамағы сүбут едир. Һəлə 1878-чи илдə тə'сис едилмиш «Шимали рус фəһлə иттифагы»[66] вə 1875-чи илдə тə'сис едилмиш «Чəнуб рус фəһлə иттифагы»[67] өз програмларында сијаси азадлыг тəлəбини ирəли сүрмүшдүлəр. 80-чи илləрин иртичасындан сонра фəһлə синфи ејни тələби 90-чы илləрдə дəфələрлə ирəли сүрмүшдүр. «Мүстəгил фəһлə сијаси партијасы һаггындакы данышыглар, өзкələрин вəзифələрини, өзкələрин чыхардыглары нəтичələри бизим вəминə кечирмəкдəн башга бир шеј дејилдир» — дејə иддиа етмək, рус фəһлə синфинин тарихи ролуну вə рус сосиал-демократијасынын ən вачиб вəзифələрини јалныз гəтијјəн баша дүшмəмəји көстərир. «Credo» мүəллифləринин өз програмы, јəгин, бу мəгсəди күдүр ки, фəһлə синфи «ən аз мүгавимət јолу илə» кедəрək, игтисади мүбаризə илə кифајətlənсин, «либерал-мүхалифəтчи үнсүрлəр» исə марксистləрин «иштиракы» илə «һүгуг формалары» уғрунда мүбаризə апарсынлар. Белə бир програмын һəјата кечирилмəси, рус сосиал-демократијасы үчүн сијаси интиһар оларды, рус фəһлə һərəкатынын вə рус ингилаби һərəкатынын (сон ики анлајыш бизим нəзəримиздə бирдир) сон дəрəчə ləнкидилмəси вə алчалдылмасы демək оларды. Белə бир програмын ортаја чыха билмəсинин өзү көстərир ки, рус сосиал-демократијасынын габагчыл мүбаризləриндən бири олан П. Б. Акселродун тəшвиши нə гəдəр əсаслы иди; о, белə бир перспектив јарана биләчəји һаггында 1897-чи илин ахырларында јазмышды:

«Фəһлə һərəкаты фəһləләрин саһибкарларла халис игтисади тоггушмаларынын дар чыгырындан кənара чыхмыр вə буна көрə дə өзлүјүндə үмумијјətlə сијаси характердən мəһрумдур, пролетариатын габагчыл тəбəгələри сијаси азадлыг уғрундакы мүбаризəдə исə зијалы адламлардан ибарət ингилаби дəрнəкlər вə фраксијалар ардычча кедирlər» (Акселрод. «Рус сосиал-демократларынын һазыркы вəзифələри вə тактикасы мəсələсинə даир». Ченеврə, 1898-чи ил, сəһ. 19).

Рус сосиал-демократлары «credo»да ифадә едилән бүтүн идеjалара гәти мүһарибә е'лан етмәлидирләр, чүнки бу идеjалар билаваситә белә бир перспективин jаранмасына доғру апарыр. Рус сосиал-демократлары вар гүввәләри илә башга бир перспективин, П. Б. Акселрод тәрәфиндән ашағыдакы сөзләрлә ифадә едилән перспективин jаранмасына чалышмалыдырлар:

«Дикәр перспектив: сосиал-демократиjа рус пролетариатыны, *гисмән* буржуа ингилабчы фраксиjалар илә *jанашы* олараг вә онларла *иттифагда* (чүнки* белә фраксиjалар олачагдыр), гисмән дә зиjалыларын ән халгсевәр вә ингилабчы үнсүрләрини билаваситә өз сыраларына чәлб етмәк вә jа өз архасынча апармагла азадлыг уғрунда мүбаризә едән мүстәгил сиjаси партиjа һалында тәшкил едир» (jенә орада, сәһ. 20).

П. Б. Акселрод һәмин сәтирләри jаздығы заман Русиjадакы сосиал-демократларын бәjанаты ajдын көстәрирди ки, онларын чох бөjүк әксәриjjәти ejни нөгтеjи-нәзәрдәдир. Доғрудур, Петербург фәһләләринин бир гәзети, «Рабочаjа Мысл»[68], тәәссүф, өз програмыны ифадә едән баш мәгаләсиндә (№ 1, октjабр 1897-чи ил) санки «credo» мүәллифләринин идеjаларына меjл көстәрәрәк, тамамилә jанлыш вә сосиал-демократизмә зидд олан белә бир фикир ирәли сүрмүшдү ки, «һәрәкатын игтисади әсасы», «сиjаси идеалы даим jадда сахламаг сә'jи нәтичәсиндә унудула» биләр. Лакин ejни заманда Петербург фәһләләринин башга бир гәзети, «С.-Петербургски Рабочи Листок»[69] (№ 2, сентjабр 1897-чи ил) гәти сурәтдә билдирмишди ки, «мүтләгиjjәти... jалныз мөһкәм тәшкил едилмиш, чохлу үзвә малик олан фәһлә партиjасы jыха биләр», фәһләләр «күчлү бир партиjа һалында тәшкил олунмагла» «өзләрини вә бүтүн Русиjаны һәр чүр сиjаси вә игтисади зүлмдән азад едәрләр». Үчүнчү гәзет, «Рабочаjа Газета»[70] 2-чи №-синин (нојабр 1897-чи ил) баш мәгаләсиндә jазмышды: «Сиjаси азадлыг уғрунда мүтләгиjjәт һөкумәтинә гаршы мүбаризә рус фәһлә һәрәкатынын ән jахын вәзифәсидир». — «Рус фәһлә һәрәкаты үмуми бир ады вә мүнтәзәм бир тәшкилаты олан ваһид

* Мәтнин сонракы әлjазмасы jохдур. *Ред.*

мүнтәзәм бир там һалында бирләшиб чыхыш едәрсә, өз гүввәләрини он гат артырмыш олар...» «Ајры-ајры фәһлә дәрнәкләри вәһид үмуми партијаја чевриlмәлидир». «Рус фәһлә партијасы сосиал-демократ партијасы олачагдыр». — «Рабочаја Газета»нын мәһз бу әгидәсинә рус сосиал-демократларынын чох бөјүк әксәријјәтинин тамамилә шәрик олдуғуну ондан да көрмәк олар ки, рус сосиал-демократларынын 1898-чи илин јазында чағырылан гурултајы[71] «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасыны» тәшкил етди, онун манифестини е'лан етди вә «Рабочаја Газета»ны партијанын рәсми органы тәсдиг етди. Беләликлә, «credo» мүәллифләри, рус сосиал-демократијасынын артыг чатмыш олдуғу вә «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын манифести»ндә ајдын ифадә етдији инкишаф пилләсиндән кери јә доғру чох бөјүк бир аддым атырлар. Әкәр рус һөкумәтинин азғын тә'гибләри нәтичәсиндә һазырда партијанын фәалијјәти мүвәггәти олараг зәифләмишсә вә онун рәсми органы даһа чыхмырса, ајдындыр ки, бүтүн рус сосиал-демократларынын вәзифәси вар гүввә илә чалышыб партијаны гәти сурәтдә мөһкәмләтмәкдән, партијанын програмыны ишләјиб һазырламагдан, онун рәсми органыны јенидән чыхармагдан ибарәтдир. Јухарыда тәһлил едилән «credo» кими програмларын ортаја чыха билмәси фикирләрдәки сәндәләмәләри көстәрир; буну нәзәрә алараг, биз «Манифест»дә ифадә едилмиш вә рус сосиал-демократијасы үчүн чох бөјүк әһәмијјәти олан ашағыдакы әсас принсипләри гејд етмәји хүсусилә лазым билирик. Әввәлән, рус сосиал-демократијасы «мүтәшәккил фәһлә күтләләринин синфи һәрәкаты олмаг вә белә бир һәрәкат олараг галмаг истәјир». Бурадан о нәтичә чыхыр ки, сосиал-демократијанын шүары фәһләләрә јалныз игтисади мүбаризәдә дејил, сијаси мүбаризәдә дә көмәк етмәк, јалныз ән јахын игтисади еһтијачлар зәмининдә дејил, сијаси зүлмүн һәр нөв тәзаһүрләри зәмининдә дә тәшвигат апармагдыр; јалныз елми сосиализм идеjаларыны дејил, демократик идеjалары да тәблиғ етмәкдир. Јалныз инкилаби марксизм нәзәријјәси фәһләләрин синфи һәрәкатынын бајрағы ола би-

ләр, буна көрә рус сосиал-демократијасы бу нәзәријјәнин даһа да инкишаф етдирилмәси вә һәјата кечирилмәси гајғысына галараг, ејни заманда ону «дәбдә олан нәзәријјәләрин» (Русијада ингилабчы сосиал-демократијанын мүвәффәгијјәтләри исә марксизми «дәбдә олан» бир нәзәријјә етмишдир) тез-тез мә'руз галдығы тәһрифләрдән вә бајағылыглардан горумалыдыр. Сосиал-демократија һазырда бүтүн гүввәләрини фабрик-завод вә мә'дән фәһләләри ичәрисиндә иш апармаға вериркән унутмамалыдыр ки, һәрәкат кенишләндикчә, онун тәшкил етдији фәһлә күтләләри сырасына евдә ишләјән фәһләләр дә, кустарлар да, кәнд фәһләләри дә, вар-јохдан чыхан вә ачындан өлмәкдә олан милјонларла кәндлиләр дә дахил олмалыдырлар.

Икинчиси: «Рус фәһлә синфи сијаси азадлыг әлдә етмәк ишини өз мөһкәм чијниндә дашымалыдыр вә дашыјачагдыр». Сосиал-демократија мүтләгијјәти јыхмағы ән јахын бир вәзифә кими гаршысына гојараг демократија уғрунда чарпышан габагчыл мүбариз олмалы вә артыг тәкчә бу сәбәбә көрә рус әһалисинин бүтүн демократик үнсүрләринә һәр васитә илә көмәк етмәли, онлары бир мүттәфиг кими өз тәрәфинә чәлб етмәлидир. Јалныз мүстәгил фәһлә партијасы мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәдә мөһкәм бир дајаг ола биләр вә сијаси азадлыг уғрунда чарпышан бүтүн башга мүбаризләр јалныз белә бир партија илә иттифагда, ондан јардым алмагла, өзләрини фәал бир сурәтдә көстәрә биләрләр.

Нәһајәт, үчүнчүсү: «Сосиалист һәрәкаты вә мәсләки олан Русија сосиал-демократ партијасы Русијада өзүндән габагкы бүтүн ингилаби һәрәкатын ишини вә ән'әнәләрини давам етдирир; сосиал-демократија сијаси азадлыг әлдә етмәји бүтүн партијанын ән јахын вәзифәләриндән ән башлычасы кими гаршыја гојараг, һәлә көһнә «Народнаја волја»нын[72] шанлы хадимләри тәрәфиндән ајдын көстәрилмиш мәгсәдә догру кедир». Русијадакы бүтүн кечмиш ингилаби һәрәкатын ән'әнәләри тәләб едир ки, сосиал-демократија инди вар гүввәсини партијаны тәшкил етмәјә, онун дахилиндә интизамы мөһкәмләтмәјә вә кизли фәалијјәт техника-

сыны инкишаф етдирмәјә версин. Әһәр көһнә «Народная волја» хадимләри, сајча аз гәһрәманлара јардым едән ичтимаи тәбәгәләрин мәһдуд бир даирә тәшкил етдијинә бахмајараг, һәрәкат бајрағынын һеч дә ингилаби нәзәриҹҹәдән ибарәт олмадығына бахмајараг, рус тарихиндә чох бөјүк рол ојнаја билмишләрсә, сосиал-демократија пролетариатын синфи мүбаризәсинә архаланараг мәғлубедилмәз ола биләр. «Рус пролетариаты мүтләгиҹҹәт бојундуруғуну өз үзәриндән атараг, капитала вә буржуазијаја гаршы мүбаризәни даһа бөјүк бир гүввә илә давам етдирәчәк вә сосиализмин там гәләбәсинә наил олачагдыр».

Һәр чүр фикир ајрылығыны арадан галдырмаг вә Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын тәшкил едилиб мөһкәмләндирилмәси ишини сүр'әтләндирмәк үчүн биз Русијадакы бүтүн сосиал-демократ групларыны вә бүтүн фәһлә дәрнәкләрини јухарыда гејд едилән «credo»ну вә бизим гәтнамәмизи мүзакирә етмәјә вә ирәли сүрүлмүш мәсәләјә өз гәти мүнасибәтләрини билдирмәјә чағырырыг.

Груп вә дәрнәкләрин гәтнамәләри, рус сосиал-демократларынын 1898-чи ил гурултајы гәрарынын 10-чу бәндинә әсасән Русија сосиал-демократ партијасынын бир һиссәси вә онун харичдәки нүмајәндәси олан харичи «Рус сосиал-демократлары иттифагы»на[73] хәбәр верилә биләрди*.

* Ахырынчы абзас «Vademecum»ун мәтниндә јохдур. *Ред.*

«РАБОЧАЈА ГАЗЕТА» ҮЧҮН МӘГАЛӘЛӘР[74]

1899-чу илин октјабрындан тез олмајараг јазылмышдыр

Илк дәфә 1925-чи илдә Ленин мәчмуәсинин III китабында чап едилмишдир

Н. К. Крупскаја тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш әлјазмасындан чап олунур

РЕДАКТОРЛАР ГРУПУНА МӘКТУБ

Әзиз јолдашлар!

Сизин хаһишинизә көрә, гәзет үчүн үч мәгалә көндәрирәм вә үмумијјәтлә мәним әмәкдашлығым, хүсусилә дә арамыздакы әлагә һаггында бир нечә сөз сөјләмәји лазым билирәм.

Сизин бундан әввәлки мә'луматыныза әсасән мән белә тәсәввүр едирдим ки, сиз нәшријјат фирмасы тә'сис етмәк вә сосиал-демократ китабчалары серијасынын редакторлугуну мәнә тапшырмаг истәјирсиниз.

Инди исә көрүрәм ки, иш башга чүрдүр, сизин өз редаксијаныз тәшкил едилмиш вә бу редаксија гәзет нәшр етмәјә башлајыр вә мәни әмәкдашлыға дә'вәт едир.

Мән, әлбәттә, бу тәклифә дә мәмнуниjjәтлә разылыг верирәм, лакин ејни заманда демәлијәм ки, мән *јалныз ашағыдакы шәртләр дахилиндә* мүвәффәгијjәтлә әмәкдашлыг едәчәјими мүмкүн һесаб едирәм: 1) редаксијанын өз әмәкдашы илә *мүнтәзәм* әлагә сахлајараг, бүтүн әлјазмаларынын мүгәддәраты (гәбулу, рәдд едилмәси, дәјишдирилмәси) һаггында она *хәбәр верилмәси* вә *фирманызын бүтүн нәшрләри һаггында она мә'лумат верилмәси;* 2) мәним мәгаләләримин хүсуси тәхәллүслә бурахылмасы (әкәр көндәрдијим тәхәллүс итмишсә, өзүнүз истәдијиниз тәхәллүсү гојун); 3) нәзәри мәсәләләрә, ән јахын әмәли вәзифәләрә вә гәзетин (јахуд китабчалар серијасынын) арзу едилән гурулушунун характеринә аид әсас бахышларда редаксијанын өз әмәкдашы илә разылығы.

Мән үмид едирәм ки, редаксија бу шәртләрә разы олачагдыр вә арамызда тезликлә сазиш јаратмаг үчүн мән артыг бу 3-чү шәртлә әлагәдар олан мәсәләләр үзәриндә бир гәдәр дајаначағам.

Мәнә јазырлар ки, сиз «көһнә чәрәјанын мөһкәм олдуғу», бернштејнчиләрә вә онларын рус ин'икасларына гаршы мүбаһисәјә кириимәјә о гәдәр дә еһтијач олмадығы фикриндәсиниз. Мән бу фикри һәддән артыг никбин фикир һесаб едирәм. Рус сосиал-демократларынын чохунун Бернштејнлә разы олдуғу һаггында Бернштејнин ачыг бәјанаты[75]; харичдәки «кәнч» рус сосиал-демократлары илә, «көһнә чәрәјанын» һәм баниси, һәм нүмајәндәси, һәм дә ән садиг горујучусу олан «Әмәк азадлығы» групу[76] арасындакы парчаланма; јени бир сөз сөјләмәк, «кениш» сијаси вәзифәләр әлејһинә чыхмаг, хырда ишләри вә кустарчылығы көјләрә галдырмаг, «ингилаби нәзәриччәләрә» бајағы истеһза етмәк (№ 7 «Өтәри олараг») истәјән «Рабочаја Мысл»ын бош чәһдләри; нәһајәт, легал марксист әдәбиччатындакы там гарышыглыг вә онун бир чох нүмајәндәләринин бернштејнчиләрин дәбдә олан «тәнгидиндән» јапышмаг јолундакы гызғын чәһдләри, — бүтүн бунлар мәнчә, ајдын көстәрир ки, «көһнә чәрәјанын» бәрпасы вә онун гызғын мүдафиә едилмәси — күнүн вачиб мәсәләсини тәшкил едир.

Гәзетин вәзифәсинә вә онун чыхарылмасы планына мәним нечә бахдығымы сиз мәгаләләрдән көрәрсиниз вә мән бу мәсәләдә нә дәрәчәдә һәмрә'ј олдуғумузу билмәји чох арзу едәрдим (мәгаләләр, тәәссүф ки, бир гәдәр тәләсик јазылмышдыр; үмумиччәтлә мәгаләләри ән кечи нә вахтадәк вермәк мүмкүн олдуғуну билмәк мәним үчүн чох әһәмиччәтлидир).

Мәним фикримчә, «Рабочаја Мысл» әлејһинә *ачыгдан-ачыға мүбаһисәјә кирмәк лазымдыр,* лакин бунун үчүн хаһиш едәрдим ки, мәнә онун *1—2, 6 вә 7-чидән сонракы №-ләрини; «Пролетарскаја борба»ны*[77] чатдырасыныз. Сон китабча онун барәсиндә гәзетдә ресензија үчүн дә лазымдыр.

Сиз јазырсыныз ки, мәгаләләрин һәчмини мәһдудлашдырмаг лазым дејилдир. Мәним фикримчә, нә гә-

дәр ки гәзет вардыр, гәзет мәгаләләрини үстүн тутмалы вә бу мәгаләләрдә һәтта китабча мөвзуларыны да тәһлил етмәли, — сонрадан исә бу мәгаләләри јенидән ишләјиб китабча үчүн һазырламалы. Мәним јахын кәләчәкдә мәшғул олмаг истәдијим мөвзулар бунлардыр: 1) програм лајиһәси — тезликлә көндәрәчәјәм[78]; 2) Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын кәләчәк гурултајы тәрәфиндән мүзакирә едилмәли олан тактика вә тәшкилат мәсәләләри[79]; 3) фәһлә вә сосиалистләрин азад шәраитдә, һәбсханада вә сүркүндә давранышы гајдаларына даир китабча. Полјак дилиндә чыхмыш китабча типиндә («давраныш гајдалары» — мүмкүн олса, ону тапыб мәнә көндәрмәјинизи хаһиш едәрдим); 4) тә'тилләр һаггында (I — онларын әһәмијјәти, II — тә'тилләр һаггында ганунлар, III — сон илләрдәки бә'зи тә'тилләрин ичмалы); 5) «Гадын вә фәһлә иши» адлы китабча вә с.

Тәкрара јол вермәмәк вә артыг «һәлл олунмуш мәсәләләрә әл атмамаг үчүн редаксијанын сәрәнчамында тәхминән нә кими материаллар олдуғуну билмәк истәрдим.

Редаксијадан мән, көндәрдијим васитә илә чаваб көзләјәчәјәм[80]. *(Сизин групла әлагә үчүн мән бу јолдан савајы башга һеч бир јол билмирдим вә билмирәм.)*

Ф. П.

БИЗИМ ПРОГРАМЫМЫЗ

Бејнәлхалг сосиал-демократија һазырда фикирләрдә сәндәләмә дөврү кечирмәкдәдир. Бу вахтадәк Маркс вә Енкелсин тә'лимләри ингилаби нәзәриjjәнин мөһкәм тәмәли һесаб едилирди, — инди исә һәр тәрәфдән бу тә'лимләрин кифајәтсизлиjи вә көһнәлдиjи һаггында сәсләр ешидилмәкдәдир. Өзүнү сосиал-демократ е'лан едән вә сосиал-демократ органы илә чыхыш етмәк ниjjәтиндә олан һәр кәс, һеч дә тәкчә алман сосиал-демократларыны дејил, башгаларыны да марагландыран мәсәләjә өз мүнасибәтини дүрүст мүәjjәнләшдирмәлидир.

Биз бүтүнлүклә Марксын нәзәриjjәси зәмининдә дururуг: илк дәфә олараг һәмин нәзәриjjә сосиализми утопиjадан елмә чевирмиш, бу елмин мөһкәм әсасларыны гоjмуш, бу елми даһа да инкишаф етдирмәк вә онун бүтүн тәфәррүатыны ишләjиб һазырламаг үчүн jол көстәрмишдир. Бу нәзәриjjә мүасир капиталист тәсәррүфатынын маһиjjәтини ачыб көстәрәрәк изаһ етмишдир ки, муздла фәһлә тутулмасы, иш гүввәсинин сатын алынмасы милjонларла jохсул халгын бир овуч капиталист тәрәфиндән, торпаг, фабрик, мә'дән саһибләри вә с. тәрәфиндән әсарәт алтына алынмасыны нечә пәрдәләjир. Бу нәзәриjjә көстәрмишдир ки, мүасир капитализмин бүтүн инкишафы хырда истеһсалын ири истеһсал тәрәфиндән сыхышдырылыб арадан чыхарылмасына нечә мејл едир, чәмиjjәтин сосиалистчәсинә гурулмасыны мүмкүн вә зәрури едән шәраити нечә jарадыр. Бу нәзәриjjә көк салмыш адәтләр, сијаси интригалар, долашыг ганунлар, алдадычы тә'-

лимләр пәрдәси алтында *синфи мүбаризәни,* һәр чүр варлы синифләрлә јохсуллар күтләси арасында, бүтүн јохсуллара башчылыг едән *пролетариат арасында* кедән мүбаризәни көрмәји өјрәтмишдир. Бу нәзәриҗҗә ингилаби сосиалист партијасынын әсил вәзифәсини ајдынлашдырмышдыр: чәмиҗҗәти јенидән гурмаг үчүн планлар дүзәлтмәк дејил, фәһләләрин вәзиҗҗәтини јахшылашдырмаға капиталистләри вә онларын гујругларыны тәблиғ етмәк дејил, суи-гәсдләр дүзәлтмәк дејил, *пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәк вә бу мүбаризәјә рәһбәрлик етмәк лазымдыр ки, һәмин мүбаризәнин дә сон мәгсәди һакимиҗҗәтин пролетариат тәрәфиндән әлдә едилмәси вә сосиализм чәмиҗҗәтинин тәшкил едилмәсидир.*

Инди биз сорушуруг: бизим зәманәмиздә, алман сосиалисти Бернштејнин этрафына топлашараг курултү гопарыб бу нәзәриҗҗәни һај-күјлә «јениләшдирәнләр» һәмин нәзәриҗҗәјә јени нә әлавә етмишләр? *Әсла һеч бир шеј:* Маркс вә Енкелсин бизә инкишаф етдирмәји вәсиҗҗәт етдикләри елми онлар бир аддым да ирәлиләтмәмишләр; онлар пролетариата һеч бир јени мүбаризә үсулу өјрәтмәмишләр; онлар кери галмыш нәзәриҗҗәләрин төр-төкүнтүләрини көтүрмәклә вә пролетариата мүбаризә нәзәриҗҗәсини дејил, күзәштә кетмәк нәзәриҗҗәсини—пролетариатын ән гәддар дүшмәнләринә, сосиалистләри тә'гиб етмәк үчүн јорулмадан јени васитәләр ахтаран һөкүмәтләрә вә буржуа партијаларына күзәштә кетмәк нәзәриҗҗәсини тәблиғ етмәклә јалныз керијә доғру аддым атмышлар. Рус сосиал-демократијасынын баниләри вә рәһбәрләриндән бири олан Плеханов Бернштејнин ән јени «тәнгидини»[81] амансызлыгла тәнгид етмәкдә тамамилә һаглы иди; инди алман фәһләләринин нүмајәндәләри дә (Һанновердәки гурултајда)[82] Бернштејнин бахышларындан әл чәкмишләр.

Бу сөзләримизә көрә үзәримизә бир јығын иттиһамлар јағачағыны биз билирик: бағырты салыб дејәчәкләр ки, сосиалист партијасыны биз, «еһкам»дан кери чәкилмәк, һәр чүр мүстәгил фикир јеритмәк вә саирә үстүндә «кафирләри» тә'гиб едән «мө'минләр» орденинә

чевирмәк истәjирик. Дәбдә олан бүтүн бу кәскин ибарәләр бизә jахшы танышдыр. Анчаг бунларда нә зәррә гәдәр һәгигәт вардыр, нә дә зәррә гәдәр мә'на. Бүтүн сосиалистләри бирләшдирәчәк, онларын бүтүн әгидәләри үчүн мәнбә олачаг, онларын өз мүбаризә jоллары вә фәалиjjәт үсулларына тәтбиг едәчәкләри иигилаби нәзәриjjә олмадан мөһкәм сосиалист партиjасы ола билмәз; өз гәти дүшүнчәнә көрә һәгиги сајдығын нәзәриjjәни һагсыз һүчумлардан вә ону писләшдирмәк чәһдләриндән горумаг — һәлә һеч дә *һәр чүр* тәнгидин дүшмәни олмаг демәк дејилдир. Биз Марксын нәзәриjjәсинә һеч дә там биткин вә тохунулмаз бир шеj кими бахмырыг; әксинә, бизим әгидәмизчә бу нәзәриjjә, сосиалистләр һәjатдан кери галмаг истәмирләрсә, онларын һәр чәһәтдән даһа да ирәлиләтмәли *олдуглары* елмин jалныз тәмәл дашыны гоjмушдур. Биз бу фикирдәjик ки, Марксын нәзәриjjәсини *мүстәгил сурәтдә* инкишаф етдирмәк рус сосиалистләри үчүн хүсусилә зәруридир, чүнки бу нәзәриjjә jалныз үмуми *рәһбәр* мүддәалар верир ки, бунлар да *ајрыча олараг* Инкилтәрәjә Франсадакындан башга чүр, Франсаjа Алманиjадакындан башга чүр Алманиjаjа Русиjадакындан башга чүр тәтбиг олунур. Буна көрә биз өз гәзетимиздә нәзәри мәсәләләрә даир мәгаләләрә мәмнуниjjәтлә jер верәчәjик вә бүтүн jолдашлары мүбаһисәли чәһәтләри ачыг мүзакирә етмәjә чағырырыг.

Бүтүн сосиал-демократлар үчүн үмуми олан програмы Русиjаjа тәтбиг едиркән, гаршыjа чыхан башлыча мәсәләләр һансылардыр? Биз jухарыда сөjләдик ки, бу програмын маһиjjәти пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәкдән вә бу мүбаризәjә рәһбәрлик етмәкдән ибарәтдир ки, һәмин мүбаризәнин дә сон мәгсәди һакимиjjәтин пролетариат тәрәфиндән әлдә едилмәси вә сосиализм чәмиjjәти гурулмасыдыр. Пролетариатын синфи мүбаризәси игтисади мүбаризәjә (фәһләләрин вәзиjjәтини jахшылашдырмаг уғрунда ајры-ајры капиталистләрә вә jа ајры-ајры капиталист групларына гаршы мүбаризәjә) вә сиjаси мүбаризәjә (халгын һүгугларыны кенишләндирмәк уғрунда, jә'ни

демократија уғрунда вә пролетариатын кениш сијаси һакимијјәти уғрунда һөкумәтә гаршы мүбаризәјә) ајрылыр. Бә'зи рус сосиал-демократлары («Рабочаја Мысл» гәзетини чыхаранлар да, көрүнүр, бу чүмләдәндир) игтисади мүбаризәни мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа мүһүм һесаб едирләр, сијаси мүбаризәни исә аз гала аз-чох узаг бир кәләчәјә гојурлар. Белә бир фикир гәтијјән доғру дејилдир. Бүтүн сосиал-демократлар бу фикрә шәрикдирләр ки, фәһлә синфинин игтисади мүбаризәсини тәшкил етмәк лазымдыр, бу зәмин үзәриндә фәһләләр арасында тәшвигат апармаг, јә'ни сәһибкарлара гаршы күндәлик мүбаризәләриндә фәһләләрә көмәк етмәк, онларын диггәтини һәр чүр зүлм вә сыхынтыја чәлб етмәк вә, белә ликлә, онлара бирләшмәк зәрурәтини изаһ етмәк лазымдыр. Лакин игтисади мүбаризә хатириндә сијаси мүбаризәни унутмаг — үмумдүнја сосиал-демократ ијасынын әсас принсипиндән кери чәкилмәк демәкдир, бүтүн фәһлә һәрәкаты тарихинин вердији дәрси унутмаг демәкдир. Буржуазијаның вә она хидмәт едән һөкумәтин гаты тәрәфдарлары һәтта дәфәләрлә фәһләләрин халис игтисади иттифагларыны тәшкил етмәјә вә бу васитә илә онлары «сијасәтдән», сосиализмдән узаглашдырмаға чәһд етмишдиләр. Чох ола биләр ки, рус һөкумәти дә буна бәнзәр бир шеј едә билсин, зира халгы, өзүнүн һүгугсуз вә мәһкум вәзијјәтдә олдуғу фикриндән узаглашдырмаг үчүн о һәмишә халга чүз'и бир сәдәгә, даһа доғрусу, јаланчы бир сәдәгә атмаға чалышмышдыр. Әкәр фәһләләр, Алманијада вә бүтүн башга Авропа өлкәләриндә (Түркијә вә Русијадан башга) фәһләләрин етдикләри кими, азад сурәтдә јығынчаглар чағырмаг, иттифаглар дүзәлтмәк, өз гәзетләрини чыхармаг, халг јығынчагларына өз нүмајәндәләрини көндәрмәк һүгугуна малик олмасалар, һеч бир игтисади мүбаризә фәһләләрин вәзијјәтини гәти јахшылашдыра билмәз, һәтта кениш мигјасда белә бир мүбаризә апарыла билмәз. Бу һүгуглары әлдә етмәк үчүн исә *сијаси мүбаризә* апармаг лазымдыр. Русијада һәинки фәһләләр, һабелә бүтүн вәтәндашлар да сијаси һүгугдан мәһрумдурлар. Русија — мүтләгијјәт, гејри-

мәһдуд монархија өлкәсидир. Чар өзү тәкбашына ганунлар верир, мә'мурлары тә'јин вә онлара нәзарәт едир. Бундан заһирән *белә көрүнүр ки,* Русијада чар вә чар һөкүмәти һеч бир синифдән асылы дејилдир вә һамыја бир көзлә бахыр. *Һәгигәтдә* исә бүтүн мә'мурлар јалныз мүлкијјәтчи синифләрдән көтүрүлүр вә һамы ири капиталистләрин тә'сиринә табе едилмишдир; бунлар исә назирләри өзләринә табе едәрәк, бүтүн истәдикләринә наил олурлар. Рус фәһлә синфи икигат зүлм алтындадыр: капиталистләр вә мүлкәдарлар ону сојур, вар-јохуну әлиндән алырлар, рус фәһлә синфинин онлара гаршы мүбаризә едә билмәмәси үчүн исә, полис онун әл-голуну бағлајыр, ағзыны јумур, халгын һүгугуну мүдафиә етмәк јолундакы һәр бир тәшәббүсү боғур. Капиталистә гаршы һәр бир тә'тил үстүндә гошуну вә полиси фәһләләрин үзәринә јеридирләр. Һәр бир игтисади мүбаризә лабүд сурәтдә сијаси мүбаризәјә чеврилир, буна көрә дә сосиал-демократија һәр ики мүбаризәни ајрылмаз бир сурәтдә бирләшдириб *пролетариатын ваһид синфи мүбаризәсинә* чевирмәлидир. Бу мүбаризәнин биринчи вә башлыча мәгсәди сијаси һүгуг әлдә етмәкдән, *сијаси азадлыг әлдә етмәкдән* ибарәт олмалыдыр. Әкәр сосиалистләрин кичичик бир јардымы илә тәкчә Петербург фәһләләри һөкүмәтин тез күзәштә кетмәсинә — иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында ганун[83] вермәсинә наил ола билдиләрсә, ваһид «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы» тәрәфиндән рәһбәрлик едилән бүтүн рус фәһлә синфи, инадлы мүбаризә апармагла мүгајисә едилмәјәчәк дәрәчәдә даһа мүһүм күзәштләр әлдә едә биләр.

Рус фәһлә синфи һәтта башга һеч бир синфин көмәји олмаса белә, өз игтисади вә сијаси мүбаризәсини тәкбашына да апара биләр. Лакин сијаси мүбаризәдә фәһләләр тәк дејилләр. Халгын там һүгугсузлуғу вә башыпозуг мә'мурларын вәһши азғынлығы, һәр чүр азад сөз вә азад фикрин тә'гиб едилмәсинә дөзмәјән бүтүн аз-чох намускар зијалы адамлары һиддәтләндирир, тә'гиб едилән полјаклары, финландијалылары, јәһудиләри, рус тәригәтчиләрини һиддәтләндирир,

мә'мурларын вә полисин зүлмүнә гаршы heч кимдән имдад ала билмәјән хырда тачирләри, сәнәјечиләри, кәндлиләри hиддәтләндирир. Әhалинин бүтүн бу груплары, ајры-ајрылыгда инадлы сијаси мүбаризәјә габил дејилләр, лакин фәhлә синфи бу мүбаризә бајрағыны галдырдыгда, — она hәр јердән јардым әли узадачаглар. Рус сосиал-демократијасы халгын hүгугу уғрунда, демократија уғрунда чарпышан бүтүн мүбаризләрә башчылыг едәчәк вә о заман мәғлубедилмәз олачагдыр!

Гәзетимиздә мүнтәзәм сурәтдә вә hәртәрәфли инкишаф етдирәчәјимиз әсас бахышларымыз бунлардыр. Биз әминик ки, беләликлә, биз «Русија сосиал-демократ фәhлә партијасынын» нәшр етдији «Манифест»дә онун көстәрдији јолла кедәчәјик.

ӘН ЈАХЫН ВӘЗИФӘМИЗ

Рус фәһлә һәрәкаты һазырда кечид дөврүндәдир. Гәрб өлкәси, Петербург, Москва, Кијев вә башга шәһәрләрин фәһлә сосиал-демократ тәшкилатларынын парлаг башланғычы «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ның тәшкили илә нәтичәләнди. (1898-чи илин јазында). Рус сосиал-демократијасы ирәлијә доғру бу бөјүк аддымы атдыгдан сонра санки бүтүн гүввәләрини мүвәггәти олараг түкәтмиш вә керијә, ајры-ајры јерли тәшкилатларын әввәлки дағыныг иш үсулуна гајытмышдыр. Партија өз варлығыны итирмәмишдир, гүввәләрини топламаг вә бүтүн рус сосиал-демократларыны мөһкәм зәмин үзәриндә бирләшдирмәк ишини јолуна салмаг үчүн јалныз өз гынына чәкилмишдир. Бу бирләшмәни һәјата кечирмәк, бунун үчүн мүвафиг форма һазырламаг, мәһдуд јерли дағыныглыгдан гәти хилас олмаг — рус сосиал-демократларынын ән јахын вә ән вачиб вәзифәсидир.

Биз һамымыз бу фикирдәјик ки, вәзифәмиз — пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәкдир. Лакин синфи мүбаризә нәдир? Ајрыча бир фабрикин, ајрыча бир сәнәтин фәһләләри өз саһибкары вә ја өз саһибкарлары илә мүбаризәјә кириширләрсә, бу, синфи мүбаризәдирми? Јох, бу, синфи мүбаризәнин јалныз зәиф рүшејмләридир. Фәһләләрин мүбаризәси јалныз о заман синфи мүбаризә олур ки, бүтүн өлкәнин бүтүн фәһлә синфинин бүтүн габагчыл нүмајәндәләри өзләринин ваһид фәһлә синфи олдугларыны дәрк едир

вә ајры-ајры саһибкарлар әлејһинә дејил, *бүтүн* капиталистләр *синфи* вә бу синфин тәрәфини сахлајан һөкумәт әлејһинә мүбаризә апармаға башлајырлар. Јалныз һәр бир фәһлә өзүнү бүтүн фәһлә синфинин бир үзвү һесаб етдикдә, тәк-тәк саһибкарлар вә тәк-тәк мә'мурлар әлејһинә апардығы күндәлик вә хырда мүбаризәјә бүтүн буржуазија әлејһинә вә бүтүн һөкумәт әлејһинә мүбаризә кими бахдыгда, — јалныз бу заман онун мүбаризәси синфи мүбаризә олур. «Һәр бир синфи мүбаризә сијаси мүбаризәдир»[84] — Марксын бу мәшһур сөзләрини фәһләләрин саһибкарлара гаршы апардыглары һәр чүр мүбаризәнин *һәмишә* сијаси мүбаризә *олдуғу* мә'насында баша дүшмәк доғру олмазды. Бу сөзләри о мә'нада баша дүшмәк лазымдыр ки, фәһләләрин капиталистләрлә мүбаризәси јалныз *синфи* мүбаризә *шәкли алдыгча,* лабүд олараг сијаси мүбаризә *шәкли алыр.* Сосиал-демократијанын вәзифәси мәһз ондан ибарәтдир ки, фәһләләрин залымлара гаршы кортәбии мүбаризәсини, онлары тәшкил етмәк, онларын арасында тәблиғат вә тәшвигат апармаг јолу илә бүтүн синфин мүбаризәсинә, мүәјјән сијаси вә сосиалист идеаллары уғрунда мүәјјән сијаси *партијанын* мүбаризәсинә *чевирсин.* Тәкчә јерли ишлә бу вәзифәни јеринә јетирмәк олмаз.

Биздә јерли сосиал-демократ иши артыг сон дәрәчә инкишаф етмишдир. Сосиал-демократ идејаларынын тохумлары Русијанын артыг һәр тәрәфинә сәпилмишдир; сосиал-демократ әдәбиҹјатынын илк формасы олан фәһлә вәрәгәләри Петербургдан Краснојарскадәк вә Гафгаздан Ураладәк бүтүн рус фәһләләринә танышдыр. Инди бизим чатышмајан бир чәһәтимиз варса, о да бүтүн бу јерли иши ваһид бир *партија* иши һалында мәһз бирләшдирмәкдән ибарәтдир. Бизим арадан галдырмаг үчүн вар гүввәмизи сәрф етмәли олдуғумуз башлыча нөгсанымыз — јерли ишин мәһдуд, «кустарчылыг» характериндә олмасыдыр. Бу кустарчылыг үзүндән Русијадакы фәһлә һәрәкатынын бир чох тәзаһүрләри халис јерли бир һадисә олараг галыр вә бүтүн рус сосиал-демократијасы үчүн бир

нүмунә, бүтүн рус фәһлә һәрәкатынын бир мәрһәләси олмаг е'тибары илә өз әһәмиjjәтини олдугча итирир. Бу кустарчылыг үзүндән фәһләләр бүтүн Русиjада өз мәнафеjинин үмумилиjини лазымынча дәрк етмирләр, рус сосиализми вә рус демократиjасы фикрини өз мүбаризәләри илә лазымынча әлагәләндирмирләр. Бу кустарчылыг үзүндән jолдашларын нәзәри вә әмәли мәсәләләр барәсиндә мүхтәлиф бахышлары мәркәзи органда ачыг мүзакирә олунмур, партиjанын үмуми програмыны вә үмуми тактика һазырламаг ишинә хидмәт етмир, мәһдуд дәрнәкчилик ичәрисиндә итиб кедир, jахуд jерли вә тәсадүфи хүсусиjjәтләрин һәддән артыг шиширдилмәсинә сәбәб олур. Бәсдир даһа белә кустарчылыг етдик! Биз артыг о гәдәр jетишмишик ки, *үмуми ишә,* партиjанын үмуми програмыны һазырламаға, партиjамызын тактикасы вә тәшкилат мәсәләсини биркә мүзакирә етмәjә кечә биләрик.

Рус сосиал-демократиjасы көһнә ингилаби вә сосиалист нәзәриjjәләрини тәнгид етмәк үчүн чох иш көрмүшдүр; о, тәкчә тәнгид вә нәзәриjjәчиликлә кифаjәтләнмәмишдир; о сүбут етмишдир ки, онун програмы һавадан асылы бир шеj олмаjыб халг мүһитиндә, jә'ни фабрик-завод пролетариаты ичәрисиндәки кортәбии кениш һәрәката көмәк едир; инди о, чох чәтин, лакин хүсусилә мүһүм олан сонракы аддымы атмалыдыр ки, бу да һәмин һәрәкатын бизим шәраитә уjғунлашдырылмыш тәшкилатыны һазырламагдан ибарәтдир. Сосиал-демократиjа фәһлә һәрәкатына садәчә хидмәт етмәкдән ибарәт дejилдир: о, *«сосиализмин фәһлә һәрәкаты илә бирләшмәсидир»* («Коммунист манифести»нин әсас идеjаларыны тәкрар едән К. Каутскинин тә'рифини ишләдирик); онун вәзифәси — кортәбии фәһлә һәрәкатына мүәjjән сосиалист идеаллары кәтирмәкдир, ону, мүасир елмин сәвиjjәсиндә дурмалы олан сосиалист әгидәләри илә әлагәләндирмәкдир, сосиализми һәjата кечирмәк васитәси олмаг е'тибары илә демократиjа уғрундакы мүнтәзәм сиjаси мүбаризә илә ону әлагәләндирмәкдир, бир сөзлә, һәмин кортәбии һәрәкаты *ингилаби партиjанын* фәалиjjәти илә ај-

рылмаз бир там һалында бирләшдирмәкдир. Партијамызын мәгсәдәујғун тәшкилат вә тактикасыны һазырламаг үчүн әсаслы сурәтдә өјрәнмәли олдуғумуз *материал* — Гәрби Авропада сосиализм вә демократија тарихиндән, рус ингилаби һәрәкатынын тарихиндән, бизим фәһлә һәрәкатынын тәчрүбәсиндән ибарәтдир. Лакин бу материал мүстәгил сурәтдә «ишләнмәлидир», зира биз һеч бир јердә һазыр нүмунәләр тапа билмәрик: бир тәрәфдән, рус фәһлә һәрәкаты Гәрби Авропадакындан тамамилә фәргли олан башга шәраит ичәрисиндәдир. Бу барәдә һәр һансы бир хәјала гапылмаг чох тәһлүкәли оларды. Дикәр тәрәфдән исә, рус сосиал-демократијасы Русијадакы әввәлки ингилаби партијалардан әсаслы сурәтдә фәргләнир, буна көрә дә ингилаби вә кизли иш техникасыны көһнә рус устадларындан өјрәнмәк лүзуму (бунун лазым олдуғуну биз зәррә гәдәр тәрәддүд көстәрмәдән е'тираф едирик) бизи һеч дә онлара тәнгиди јанашмаг вә тәшкилатымызы мүстәгил сурәтдә һазырламаг вәзифәсиндән азад етмир.

Белә бир вәзифә гојулдугда ики башлыча мәсәлә хүсуси бир гүввә илә мејдана чыхыр. 1) Јерли сосиал-демократ фәалијјәтинин там азадлығы зәрурәтини ваһид — вә, демәли, мәркәзијјәтчи — партија тәшкили зәрурәти илә нечә ујғунлашдырмалы? Сосиал-демократија бүтүн өз гүввәсини мүхтәлиф сәнаје мәркәзләриндә ејни шәкилдә вә ејни вахтда тәзаһүр етмәјән кортәбии фәһлә һәрәкатындан алыр; јерли сосиал-демократ тәшкилатларынын фәалијјәти партијанын бүтүн фәалијјәтинин *әсасыдыр*. Лакин бу фәалијјәт ајры-ајры «кустарларын» фәалијјәтиндән ибарәт оларса, буну чидди мә'нада һәтта сосиал-демократ фәалијјәти адландырмаг да олмаз, зира бу, пролетариатын *синфи* мүбаризәсини тәшкил етмәк вә она рәһбәрлик көстәрмәк демәк дејилдир. 2) Сосиал-демократијанын сијаси азадлыг уғрунда мүбаризәни өзү үчүн башлыча мәгсәд көтүрән ингилаби партија олмаг арзусуну,—сосиал-демократијанын сијаси гәсдләр дүзәлтмәкдән гәти сурәтдә имтина етмәси илә, (П. Б. Акселродун доғру тә'бири илә десәк) «фәһләләри барри-

кадалара чағырмагдан» вә ја үмумиҹәтлә һөкумәт үзәринә һүчум етмәк үчүн ингилабчылар дәстәсинин дүзәлтдиҹи бу вә ја башга «планы» фәһләләрә зорла гәбул етдирмәкдән гәти имтина етмәси илә нечә уҹгунлашдырмалы?

Рус сосиал-демократијасы бу мәсәләләри *нәзәри* чәһәтдән һәлл етдијини сөјләмәјә тамамилә һаглыдыр; бунун үзәриндә дајанмаг «Бизим програмымыз» адлы мәгаләдә сөјләниләнләри тәкрар етмәк демәк оларды. Инди мәтләб бу мәсәләләрин *әмәли* һәлл едилмәси үзәриндәдир. Мәсәләләрин бу һәллини ајрыча бир шәхс вә ја ајрыча бир груп верә билмәз, — буну јалныз бүтүн сосиал-демократијанын мүтәшәккил фәалиҹјәти верә биләр. Бизим фикримизчә, һазырда ән вачиб вәзифә бу мәсәләләрин һәллинә башламагдыр вә бунун үчүн биз мүмкүнсә *чыхан вә бүтүн јерли групларла сых әлагәси олан партија органынын тәшкилини* ән јахын мәгсәд олараг гаршымыза гојмалыјыг. Бизим фикримизчә, бүтүн јахын кәләчәк әрзиндә сосиал-демократларын *бүтүн* фәалиҹјәти бу ишин тәшкилинә јөнәлдилмәлидир. Белә бир орган олмадан јерли иш мәһдуд бир «кустарчылыг» олараг галар. Мүәҹҹән бир гәзетин партијаны дүзкүн тәмсил етмәси тәшкил олунмазса, партијанын тәшкили мәсәләси хејли дәрәчәдә бош бир сөз олараг галар. Мәркәзи орган тәрәфиндән бирләшдирилмәјән игтисади мүбаризә бүтүн рус пролетариатынын *синфи* мүбаризәси ола билмәз. Бүтүн партија сијасәтин бүтүн мәсәләләри һаггында өз фикрини сөјләмәдән вә мүбаризәнин ајры-ајры тәзаһүрләринә истигамәт вермәдән сијаси мүбаризә апармаг мүмкүн дејилдир. Бүтүн бу мәсәләләри мәркәзи органда мүзакирә етмәдән, *иши апармаг үчүн* коллектив сурәтдә мүәҹҹән *формалар вә гајдалар* һазырламадан, һәр бир партија үзвүнүн бүтүн партија гаршысында *мә'сулиҹјәтини* — мәркәзи орган васитәси илә мүәҹҹән етмәдән, ингилаби гүввәләри тәшкил етмәк, онлары интизамлы етмәк вә ингилаби иш техникасыны инкишаф етдирмәк мүмкүн дејилдир.

Партијанын *бүтүн* гүввәләрини — бүтүн әдәби гүввәләрини, бүтүн тәшкилатчылыг габилиҹјәтини, бүтүн

мадди вәсаитини вә с. — бүтүн партија органынын тә'сисинә вә мүнтәзәм чыхарылмасына вермәк лүзумундан данышаркән, биз һеч дә башга фәалијјәт нөвләрини, мәсәлән, јерли тәшвигаты, нүмајишләри, бојкоту, часусларын тә'гиб едилмәсини, буржуазијанын вә һөкумәтин ајры-ајры нүмајәндәләринин тә'гиб едилмәсини, нүмајиш тә'тилләрини вә с. вә с. зәррә гәдәр дә олса икинчи сыраја кечирмәк фикриндә дејилик. Әкснә, биз бу әгидәдәјик ки, бүтүн бу фәалијјәт нөвләри партија фәалијјәтинин *әсасыны* тәшкил едир, лакин буңлар үмуми партија органында *бирләшдирилмәдән,* ингилаби мүбаризәнин бүтүн бу формалары *өз әһәмијјәтинин онда доггузуну итирир,* партијанын үмуми тәчрүбәсинин јарадылмасына, партија ән'әнәси вә варислији јарадылмасына доғру апармыр. Партија органы белә бир фәалијјәтлә нәинки рәгабәт етмәз, әксинә, онун кенишләнмәсинә, мөһкәмләнмәсинә, системә салынмасына чох бөјүк тә'сир едәр.

Бүтүн гүввәләри мүнтәзәм чыхан вә охучулара чатдырылан партија органынын тәшкилинә вермәк лүзумуну доғуран сәбәб башга Авропа өлкәләринин сосиал-демократијасындан вә көһнә рус ингилаби партијаларындан фәргли олараг, рус сосиал-демократијасынын хүсуси вәзијјәтидир. Алманија, Франса вә с. фәһләләринин күтләви фәалијјәт үчүн гәзетләрдән әлавә бир чох башга васитәләри, һәрәкаты тәшкил етмәк үчүн башга васитәләри, о чүмләдән: һәм парламент фәалијјәти, һәм сечки тәшвигаты, һәм халг јығынчаглары, һәм јерли ичтимаи идарәләрдә (земство вә шәһәр идарәләриндә) иштирак етмәк, һәм дә сәнәткарлар (һәмкарлар, сех) иттифагларынын ачыг ишләмәси вә с. вә с. вардыр. Биз нә гәдәр ки сијаси азадлыг әлдә етмәмишик, биздә *бунларын һамысыны,* мәһз бунларын *һамысыны* ингилаби гәзет *әвәз* етмәлидир; бунсуз биздә бүтүн фәһлә һәрәкатынын *һеч бир* кениш тәшкили мүмкүн дејилдир. Биз гәсдләрә инанмырыг, һөкумәти јыхмаг үчүн фәрди ингилаби тәдбирләрдән биз имтина едирик; алман сосиал-демократијасынын ветераны Либкнехтин: «Studieren, propagandieren, organisieren» — өјрәнмәк, тәблиғ етмәк,

тәшкил етмәк, — сөзләри ишимизин әмәли шүарыдыр вә һәмин фәалијјәтин мәркәз нөгтәси јалныз *партија органы* ола биләр вә олмалыдыр.

Бәс белә бир органын дүзкүн вә аз-чох сабит шәкилдә тәшкили мүмкүндүрмү вә һансы шәртләрлә мүмкүндүр? Бу барәдә кәләк дәфә данышарыг.

ВАЧИБ МӘСӘЛӘ

Әввәлки мәгаләдә дедик ки, бизим вачиб вәзифәмиз — мүнтәзәм чыхан вә охучулара чатдырылан партија органы тәшкил етмәкдир; һәм дә белә бир суал вердик ки, бу мәгсәдә чатмаг мүмкүндүрмү вә һансы шәртләрлә мүмкүндүр. Бу мәсәләнин ән мүһүм чәһәтләрини нәзәрдән кечирәк.

Бизә һәр шејдән әввәл е'тираз едә биләрләр ки, бу мәгсәдә чатмаг үчүн *әввәлчә* јерли групларын фәалијјәтини инкишаф етдирмәк лазымдыр. Чох кениш јајылмыш олан бу фикри биз сәһв һесаб едирик. Биз партија органыны, — демәли, партијанын өзүнү дә — тә'сис етмәјә вә онун ишини мөһкәм гурмаға дәрһал башлаја биләрик вә башламалыјыг. Белә бир аддым үчүн лазым олан шәртләр вардыр: јерли иш апарылыр вә бунун дәрин көк салмыш олдуғу јәгиндир, чүнки кетдикчә артмагда олан таланлар јалныз гыса фасиләләрә сәбәб олур, дөјүшдә һәлак оланларын јерини тез јени гүввәләр тутурлар. Јалныз харичдә дејил, Русијада да партијанын нәшриjjат васитәләри вә әдәби гүввәләри вардыр. Демәли, мәсәлә белә дурур: *инди апарылмагда олан* иши «кустарчылыгла» давам етдирмәлими, јохса ону вањид партијанын иши кими тәшкил етмәли вә елә етмәли ки, бүтүн бу иш үмуми бир органда әкс етдирилсин.

Бурада биз һәрәкатымызын вачиб мәсәләсинә, онун зәиф нөгтәсинә — тәшкилат мәсәләсинә јанашырыг. Ингилаби тәшкилат вә интизамын јахшылашдырылмасы, кизли иш техникасынын тәкмилләшдирилмәси

мүтләг лазымдыр. Ачыг е'тираф едилмәлидир ки, бу чәһәтдән биз көһнә рус ингилабчы партијаларындан кери галмышыг вә вар гүввәмизлә чалышыб онлара чатмалы вә онлары өтмәлијик. Тәшкилаты јахшылашдырмадан үмумијјәтлә бизим фәһлә һәрәкатынын һеч бир тәрәггиси мүмкүн дејил, хүсусән мүнтәзәм ишләјән органа малик фәал бир партијанын тәшкили мүмкүн дејилдир. Бу бир тәрәфдән. Дикәр тәрәфдән исә, партијанын индики органлары (һәм идарә вә груплар мә'насында, һәм дә гәзетләр мә'насында органлар) тәшкилат мәсәләләринә даһа чох фикир вермәли вә бу чәһәтдән јерли груплара тә'сир көстәрмәлидирләр.

Јерли иш, кустарчылыгла апарылан иш һәмишә шәхси әлагәләрин һәддән артыг чохлуғуна, дәрнәкчилијә сәбәб олур, биз исә индики иш үчүн чох дар кәлән вә һәддән артыг гүввә сәрфинә сәбәб олан дәрнәкчилик дөврүнү чохдан кечирмишик. Јалныз ваһид бир партија һалында бирләшмәк әмәк бөлкүсү вә гүввәләрә гәнаәт принсипләрини мүнтәзәм һәјата кечирмәк имканы верир, — буна исә верилән гурбанларын сајыны азалтмаг вә мүтләгијјәт һөкумәтинин зүлмүнә, онун азғын тә'гибләринә гаршы аз-чох мөһкәм бир дајаг јаратмаг үчүн наил олмаг лазымдыр. Сосиализми вә демократијаны боғмаға вар гүввәси илә чалышан ән гүдрәтли мүасир бир дөвләтин чох бөјүк бир механизми бизә гаршы, кениш Русија әразисиндә сосиалистләрин «кизли фәалијјәтлә» мәшғул олан хырда груплары на гаршы дурмагдадыр. Биз әминик ки, нәтичә е'тибары илә биз бу полис дөвләтини јыхачағыг, чүнки бүтүн халғын бүтүн сағлам вә инкишаф едән тәбәгәләри демократија вә сосиализм тәрәфиндәдир, лакин һөкумәтә гаршы мүнтәзәм мүбаризә апармаг үчүн биз ингилаби тәшкилаты, интизамы вә кизли иш техникасыны сон дәрәчә тәкмилләшдирмәлијик. Партијанын ајры-ајры үзвләри вә ја ајры-ајры үзвләр групу партија ишинин ајры-ајры саһәләриндә: бир һиссәси әдәбијјат чап етмәкдә, дикәр һиссәси харичдән әдәбијјат кәтирмәкдә, үчүнчү һиссәси—Русијаја јајмагда, дөрдүнчү һиссәси — шәһәрләрдә јајмагда, бешинчи һиссәси — кизли мәнзилләр тәшкил етмәкдә, алтынчы

һиссәси — пул топламағда, једдинчи һиссәси — мәгаләләр вә һәрәкат һаггында һәр чүр мә'лумат топланмасы ишини тәшкил етмәкдә, сәккизинчи һиссәси — әлагә ишләрини апармагда вә с. вә с. ихтисаслашмалыдыр. Биз билирик ки, белә бир ихтисаслашма ади дәрнәк ишиндәкиндән даһа бөјүк мәтанәт, нәзәрә чарпмајан, хырда, ади иш үзәриндә бүтүн фикри топламаг үчүн даһа артыг бачарыг, даһа артыг һәгиги гәһрәманлыг тәләб едир.

Лакин рус сосиалистләри вә рус фәһлә синфи өзләринин гәһрәманлыг габилиҗјәтини артыг сүбут етмишләр вә, үмумиҗјәтлә дедикдә, адам азлығындан шикајәт етмәк бизим үчүн ајыб оларды. Фәһлә кәнчләр арасында демократија вә сосиализм идеjаларына гызғын вә јенилмәз бир мејл мүшаһидә едилир, һәбсханаларын вә сүркүн јерләрин ағзынадәк долмасына бахмајараг, зијалылар сырасындан фәһләләрә көмәкчиләр ахыб кәлмәкдә давам едир. Даһа чидди бир тәшкилатын зәрурилиҗи фикри ингилаби ишин бүтүн бу дөјүшчүләри арасында кениш тәблиғ едиләрсә, мүнтәзәм чыхан вә охучулара чатдырылан партија гәзетинин тә'сиси планы бир хәјал олмагдан чыхар. Белә бир планын мүвәффәгиҗјәти шәртләриндән бирини: гәзетин һәр јердән мүнтәзәм сурәтдә мәгалә вә материалларла тә'мин едилмәси мәсәләсини көтүрәк. Мәкәр тарих ингилаби һәрәкатымызын чанландығы бүтүн дөврләрдә һәтта харичдәки органлар үчүн белә бир мәгсәдә чатмағын тамамилә имкан дахилиндә олдуғуну көстәрмир? Мүхтәлиф јерләрдә ишләјән сосиал-демократлар партија гәзетинә *өз* гәзети кими бахсалар вә онунла даими әлагә сахламағы, өз мәсәләләрини онун сәһифәләриндә мүзакирә етмәји, өзләринин бүтүн һәрәкатыны онун сәһифәләриндә әкс етдирмәји өзләри үчүн башлыча иш һесаб етсәләр, — онда һеч дә чох мүрәккәб олмајан кизли иш үсулларына әмәл етмәк шәрти илә гәзетин һәрәкат һаггында там мә'луматла тә'мин едилмәси тамамилә мүмкүн олачагдыр. Ишин дикәр чәһәти — гәзети Русијанын һәр јеринә мүнтәзәм чатдырмаг иши — даһа чох чәтиндир, һәмин вәзифә Русијада ингилаби һәрәкатын әв-

вәлки формалары шәраитиндә олдуғундан даһа чәтиндир, чүнки о заман гәзетләр индики гәдәр халг күтләләри үчүн нәзәрдә тутулмурду. Лакин сосиал-демократ гәзетләринин гаршысында дуран мәгсәд онларын јајылмасыны асанлашдырыр. Гәзетин мүнтәзәм сурәтдә вә чохлу мигдарда чатдырылмалы олдуғу башлыча јерләр — сәнаје мәркәзләри, фабрик кәндләри вә шәһәрләри, бөјүк шәһәрләрин фабрик мәһәлләләри вә саирәдир. Бу чүр мәркәзләрдә әһалинин демәк олар һамысы фәһләдир; әслиндә фәһлә бурада лап ағадыр вә полисин сајыглығыны аздырмаг үчүн онун әлиндә јүзләрлә васитә вардыр; гоншу фабрик мәркәзләри илә әлагә сон дәрәчә чанлыдыр. Сосиалистләр әлејһинә мүстәсна ганун дөврүндә (1878-чи илдән 1890-чы илә гәдәр)[85] Алманија сијаси полиси Русија сијаси полисиндән һеч дә пис ишләмирди, еһтимал, даһа јахшы ишләјирди, лакин буна бахмајараг, алман фәһләләри өз мүтәшәккиллији вә интизамы сајәсиндә она наил олмушдулар ки, һәфтәдә бир дәфә чыхан гејри-легал гәзет харичдән мүнтәзәм сурәтдә кәтирилиб бүтүн абуначиләрә евләриндәчә чатдырылырды, белә ки, сосиал-демократ почтасы («гырмызы почта») һәтта назирләри дә һејран етмишди. Белә бир мүвәффәгијјәти биз, әлбәттә, хәјалымыза кәтирмирик, лакин партијамызын гәзетинин илдә азы 12 дәфә чыхмасына вә һәрәкатын бүтүн әсас мәркәзләриндә сосиализмә јахын олан фәһләләрин бүтүн даирәләринә мүнтәзәм сурәтдә чатдырылмасына тамамилә наил ола биләрик, бу шәртлә ки, бүтүн сә'јимизи һәмин ишә верәк.

Ихтисаслашма мәсәләсинә гајыдараг, биз ону да көстәрмәлијик ки, бу ишдәки нөгсанын сәбәби гисмән «кустарчылығын» кениш јајылмасы, гисмән дә бизим сосиал-демократ гәзетләринин адәтән тәшкилат мәсәләләринә олдугча аз јер вермәсидир.

Јалныз үмуми партија органы јарадылмасы, ингилаби ишин «бир гисмини апаран» һәр бир ишчидә белә бир шүур ојадар ки, о, «бир сырада вә бир чәркәдә» кедир, онун иши партијаја билаваситә лазымдыр, о, һалгалары рус пролетариатынын вә бүтүн рус халгынын ән гәддар дүшмәни олан рус мүтләгијјәт һөкумә-

тини боғачаг зәнчирин бир һиссәсидир. Јалныз бу ихтисаслашманын чидди сурәтдә һәјата кечирилмәси гүввәләрә гәнаәт етмәк имканы верәчәкдир: нәинки ингилаби ишин һәр бир ајрыча чәһәти даһа аз мигдар адам тәрәфиндән јеринә јетириләчәк, һабелә бу дөврдәки фәалијјәтин бир сыра чәһәтләрини *легал* (= ганунла јол верилмиш) иш шәклинә салмаг мүмкүн олачагдыр. Өз фәалијјәтини бу чүр *легаллашдырмағы*, ону ганун чәрчивәсинә салмағы, алман сосиал-демократијасынын баш органы «Vorwärts» («Ирәли»)[86] рус сосиалистләринә чохдан мәсләһәт көрмүшдүр. Илк бахышда бу мәсләһәт һејрәтә сәбәб олурса да, һәгигәтдә чидди диггәт верилмәјә лајигдир. Һәр һансы бир шәһәрин јерли дәрнәјиндә ишләјәнләрин демәк олар һәр бири мәшғул олдуғу бир јығын ән мүхтәлиф ишләр арасында өзлүјүндә легал олан бир нечә иш олдугуну асанлыгла јадына сала биләр (мәсәлән, фәһләләрин вәзијјәти һаггында мә'лумат топламаг, бир чох мәсәләләрә даир легал әдәбијјаты өјрәнмәк, мүәјјән әчнәби әдәбијјатла таныш олмаг вә онун һаггында реферат һазырламаг, мүәјјән әлагә сахламаг, үмуми тәһсил вә фабрик ганунларынын өјрәнилмәси ишиндә фәһләләрә көмәк етмәк вә бир чох башга ишләр). Бу кими ишләрин ајрылыб хүсуси шәхсләрә хүсуси вәзифә олараг тапшырылмасы «атәш алтында» дуран фәал, ингилабчы ордунун сајыны азалдарды (онун «дөјүш габилијјәтини» гәтијјән азалтмадан) вә «өлдүрүләнләрин вә јараплананларын» јерини долдуран еһтијат гүввәләрин сајыны артырарды. Бу јалныз о заман мүмкүндүр ки, һәм фәал үзвләр, һәм дә еһтијатда оланлар өз фәалијјәтинин үмуми партија органында әкс етдирилдијини көрсүнләр вә онунла бағлы олдугларыны һисс етсинләр. Ихтисаслашма ишини биз нә гәдәр кениш мигјасда кечирсәк дә, фәһләләрин вә јерли групларын јерли јығынчаглары, әлбәттә, һәмишә лазым олачагдыр, лакин бир тәрәфдән, чох адамын иштирак етдији ингилаби јығынчагларын (бу јығынчаглар полис чәһәтдән чох горхулудур вә бунларын вердији фајда чох вахт доғурдуғу тәһлүкәјә мүвафиг олмур) сајы хејли азалар, дикәр тәрәфдән исә, ингилаби ишин

мүхтәлиф чәһәтләринин хүсуси вәзифәләр шәклинә салынмасы бу кими јығынчаглары легал јығынчаг: әјләнчә мәчлисләри, ганунла ичазә верилмиш чәмиј-јәтләрин јығынчаглары вә с. пәрдәси алтында кечирмәјә даһа чох имкан верәр. Ахы III Наполеон дөврүндә франсыз фәһләләри вә сосиалистләр әлејһинә мүстәсна ганун дөврүндә алман фәһләләри өз сијаси вә сосиалист јығынчагларыны пәрдәләмәк үчүн һәр чүр васитәләр дүшүнүб тапмағы бачарырдылар. Рус фәһ-ләләри дә буну бачарачаглар.

Сонра, јалныз тәшкилатын јахшылашдырылмасы вә үмуми партија органы јарадылмасы сосиал-демократ тәблиғаты вә тәшвигатынын өз мәзмунуну кенишләндирмәк вә дәриндәшдирмәк имканы верәчәкдир. Бизим исә буна чох бөјүк еһтијачымыз вардыр. Јерли иш, демәк олар, лабүддән јерли хүсусијјәтләрин шиширдилмәсинә вә.....* сәбәб олур, бу исә ејни заманда габагчыл демократик орган олачаг мәркәзи орган олмадан мүмкүн дејилдир. Сосиал-демократијаны демократија уғрунда чарпышан габагчыл мүбариз етмәк јолундакы *сә'јимиз* јалныз о заман *һәгигәтә* чеврилә биләр. Мүәјјән сијаси тактиканы да биз јалныз о заман һазырлаја биләрик. Сосиал-демократија «ваһид иртичачы күтлә» һаггындакы јанлыш тә'лими рәдд етмишднр. Сосиал-демократија мүртәче синифләрә гаршы тәрәггипәрвәр синифләрин көмәјиндән истифадә етмәји сијасәтин ән мүһүм вәзифәләриндән бири һесаб едир. Тәшкилатлар вә органлар јерли характер дашыдыгда бу вәзифә демәк олар јеринә јетирилмир: бу иш «либераллар» ичәрисиндән ајры-ајры шәхсләрлә әлагә сахламагдан вә онларын чүрбәчүр «хидмәтләриндән» истифадә етмәкдән узаға кетмир. Сијаси мүбаризә принсипләрини ардычыл сурәтдә јеридән вә демократизм бајрағыны јүксәк тутан јалныз үмуми партија органы бүтүн мүбариз демократик үнсүрләри өз тәрәфинә чәкә биләчәк вә сијаси азадлыг уғрундакы мүбаризәдә Русијанын бүтүн тәрәггипәрвәр гүввәләриндән истифадә едә биләчәкднр. Фәһләләрин полисә вә һөкү-

* Әлјазмасынын бир һиссәси галмамышдыр. *Ред.*

мәтә гаршы өртүлү нифрәтини мүтләгиjjәт һөкүмәтинә гаршы шүурлу нифрәтә, фәһлә синфинин вә бүтүн рус халгынын һүгуглары уғрунда амансыз мүбаризә апармаг әзминә чевирмәк jалныз о заман мүмкүн олачагдыр! Бу зәмин үзәриндә гурулмуш вә чидди тәшкил едилмиш ингилабчы партиja исә һазыркы Русиjада чох бөjүк сиjаси күввә олачагдыр!

Кәләчәк нөмрәләрдә биз Русиja сосиал-демократ фәһлә партиjасынын програм лаjиһәсини дәрч едәчәк вә ajры-ajры тәшкилат мәсәләләринн daһa әтрафлы мүзакирә етмәjә башлаjачағыг.

РЕСЕНЗИЈА

Karl Kautsky. **Bernstein und das sozialdemokratische Programm.** *Eine Antikritik**

...Каутски кириш һиссәсиндә сон дәрәчә гијмәтли вә тутарлы бир нечә фикир ирәли сүрүб көстәрир ки, чидди вә вичданлы тәнгид фикриндә оланлар чансыз педантизмин вә әлламәлијин дар чәрчивәсинә гапаныб галмаг истәмирләрсә, «нәзәри зәканын» «әмәли зәка» илә, һәм дә тәк-тәк фәрдләрин дејил, хүсуси шәраит ичәрисинә алынмыш әһали күтләләриниң әмәли зәкасы илә сых вә гырылмаз рабитәсини нәзәрдән гачырмаг истәмирләрсә, һәмин тәнгид нә кими шәртләри тә'мин етмәлидир. Каутски дејир ки, әлбәттә, һәгигәт һәр шејдән јүксәкдир вә әкәр Бернштејн өз әввәлки бахышларынын јанлыш олдуғуну сәмимијјәтлә јәгин етмишдирсә, о бу е'тигадыны там гәтијјәтлә ачыг сөјләмәјә борчлудур. Лакин бәла да бурасындадыр ки, Бернштејндә мәһз нә сәмимијјәт вардыр, нә дә гәтијјәт: онун китабчасы (франсыз журналларынын биринда Антонио Лабриоланын гејд етдији кими) һејрәт едиләчәк дәрәчәдә «енсиклопедикдир»; бу китабча бир јығын проблем, сајсыз-һесабсыз мәсәләләрә тохунур, лакин бу мәсәләләрин *һеч биринә даир* тәнгидчинин өз јени бахышларыны бүтөв вә ајдын изаһ етмир. Тәнгидчи јалныз өз шүбһәләрини ифадә едәрәк, јүнкүлчә тохунмуш олдуғу чәтин вә мүрәккәб мәсәләләрин һеч бирини мүстәгил тәһлил етмәдән онлары бир кәнара атыр. Каутски ачы бир истеһза илә дејир: буна

* — *Карл Каутски. Бернштејн вә сосиал-демократ програмы.* Тәнгидә тәнгид. *Ред.*

көрә дә белә гәрибә бир һал баш верир ки, Бернштејнин тәрәфдарлары онун китабыны ән мүхтәлиф тәрздә башa дүшүрләр, Бернштејнин әлејһдарлары исә һамылыгла ону бир чүр башa дүшүрләр. Бернштејнин өз әлејһдарларына башлыча е'тиразы исә бундан ибарәтдир ки, ону башa дүшмүрләр, ону башa дүшмәк истәмирләр. Бернштејнин өз әлејһдарларына чаваб олараг јаздығы там бир сыра журнал вә гәзет мәгаләләри онун мүсбәт бахышларыны зәррә гәдәр дә ајдынлашдырмамышдыр.

Каутски өзүнүн тәнгидә тәнгидини метод мәсәләсиндән башлајыр. О, тарихи материалистчәсинә анламаг принсипинә гаршы Бернштејнин е'тиразларыны нәзәрдән кечирәрәк көстәрир ки, Бернштејн «детерминист» анлајышыны «механики» анлајыш илә гарышдырмышдыр, ирадә азадлығыны һәрәкәт азадлығы илә гарышдырмышдыр, һеч бир әсас олмадан тарихи зәрурәти инсанларын мәчбури вә чыхылмаз вәзијјәти илә ејниләшдирмишдир. Бернштејнин дә тәкрар етдији иттиһам, јә'ни фатализмдә тәгсирләндирмәк кими чејнәнмиш иттиһам һәлә Марксын тарих нәзәријјәсинин әсас мүддәалары илә тәкзиб едилмишдир. Бернштејн дејир ки, һәр шеји мәһсулдар гүввәләрин инкишафындан ибарәт етмәк олмаз. Дикәр амилләри дә «һесаба алмаг» лазымдыр. — Чох јахшы, — дејә Каутски чаваб верир, — лакин буну һәр бир тәдгигатчы, тарихи анламагда һансы үсула әсасланмасындан асылы олмајараг етмәлидир. Ким бизи Марксын методундан, јә'ни өзүнү ишдә парлаг сүрәтдә доғрултмуш вә доғрултмагда давам едән методдан әл чәкмәјә вадар етмәк истәјирсә, о ики јолдан бирини сечмәлидир: ја тарихи просесин ганунаујғунлуғу, зәрурилији идејасындан үмумијјәтлә имтина едир вә, демәли, беләликлә дә сосиолокијаны елми чәһәтдән әсасландырмаг јолундакы бүтүн тәшәббүсләрини бир кәнара атыр. Ја да башга амилләрдән (мәсәлән, етика бахышлары) тарихи просесин зәрурилији нәтичәсинин нечә чыхарыла биләчәјини көстәрмәли, — һәм дә Марксын «Капитал»дакы тәплили илә һеч олмаса узагдан-узаға мүгајисә едилә биләчәк бир тәһлил илә көстәрмәлидир. Бернш-

тејн буну етмәк үчүн нәинки зәррә гәдәр дә тәшәббүс көстәрмир, әксинә, башга амилләри «һесаба алмаг» һаггындакы мәзмунсуз үмуми сөзләрлә кифајәтләнәрәк, өз китабында көһнә материалист методундан истифадә етмәкдә *давам едир,* куја ки, бу методу о өзү кејри-кафи е'лан етмәмишдир! Каутскинин көстәрдији кими, Бернштејн бә'зи јерләрдә бу методу һәтта лап јолверилмәз бир габалыгла вә биртәрәфли тәтбиг едир! Сонра, Бернштејн, куја әсассыз мүлаһизәләрә вә саирәјә вә саирәјә доғру кедән диалектика әлејһинә иттиһамлар ирәли сүрүр. Бернштејн (артыг рус охучуларынын да үрәк буландырачаг гәдәр зәһләсини төкмүш) бу сөзләри тәкрар едәрәк, диалектиканын јанлышлығынын нәдән ибарәт олдуғуну, — һекелинми вә ја Марксла Енкелсинми методоложи сәһвләрдә (вә мәһз һансы сәһвләрдә) тәгсиркар олдуғуну көстәрмәјә зәррә гәдәр дә тәшәббүс етмир. Бернштејн өз фикринә јеканә бир шејлә бәраәт газандырмаг вә ону тәсбит етмәк истәјир ки, бу да «Капитал»ын сон параграфларындан биринин (капиталист јығымынын тарихи мејли параграфынын) «биртәрәфли» олдуғу иддиасындан ибарәтдир. Бу иттиһам сон дәрәчә чејнәнмиш бир иттиһамдыр: буну Алманијада Јевкени Дүринг дә, Јулиус Волф да вә бир чох башгалары да ирәли сүрмүшләр, бу иттиһамы (өзүмүздән әлавә едәк) 70-чи илләрдә ч. Ј. Жуковски дә, 90-чы илләрдә ч. Н. Михајловски — јә'ни вахты илә ч. Ј. Жуковскини һәмин иттиһам үстүндә һоггабазлыгда тәгсирләндириб ифша едән ч. Михајловски дә ирәли сүрмүшдүр. Бәс бу чејнәнмиш чәфәнкијаты сүбут етмәк үчүн Бернштејн нә кими *дәлил* кәтирир? Анчаг бу дәлили кәтирир: Маркс «тәдгигә» габагчадан һазырламыш олдуғу нәтичәләрлә башламышдыр, зира 1867-чи илдә «Капитал»да Марксын һәлә 40-чы илләрдә ирәли сүрмүш олдуғу нәтичәјә кәлир. Белә бир «дәлил» кәләкбазлыға бәрабәрдир, — дејә Каутски чаваб верир, — зира Маркс өз нәтичәләрини «Zur Kritik»*-ин мүгәддимәсиндә («Сијаси игтисадын бә'зи мүддәаларынын тәнгиди» әсәринин русча

* — «Zur Kritik der politischen Oekonomie» — «Сијаси игтисадын тәнгидинә дair», *Ред.*

тәрчүмәсинә[87] бах) дүрүст көстәрдији кими, бир тәдгиг үзәриндә дејил, ики тәдгиг үзәриндә әсасландырмышдыр. Биринчи тәдгиг 40-чы илләрдә, Маркс «Рејн Гәзети»[88] редаксијасындан чыхдыгдан сонра едилмишди. Редаксијадан исә Маркс мадди мәнафедән данышмаға мәчбур олдуғу, өзүнүн исә бу мәсәләјә hазыр олмадығыны билдији үчүн чыхмышды. Маркс өзү hаггында јазмышдыр ки, мән ичтимаи сәhнәдән дәрс отағына чәкилдим. Белəликлə (Каутски Бернштејнə ишарə едərək дејир), мадди мәнафе hаггындакы мүhакимәләринин доғрулуғуна, бу мәсәлə hаггында о заман hаким олан бахышларын доғрулуғуна шүбhə едən Маркс өз шүбhәләрини о гədər мүhүм hесаб етмирди ки, онларын hаггында бүтөв бир китаб јазсын, онлары hамыја вə hər кəсə е'лан етсин. Јох, Маркс көhнə бахышлары hаггындакы шүбhədən мүсбət јени бахышлара кечмək үчүн охумаға киришди. О, франсыз ичтимаи нəзəриjjəләрини вə инкилис сијаси игтисадыны өjрənмəjə башлады. Маркс о заман Инкилтərə халг тəсərруфатынын həгиги вəзиjjətини этрафлы тədгиг едиб өjрənмəкдə олан Енкелс илə јахынлашды. 40-чы илләрин ахырларында hər ики мүəллифин там ајдын сурətdə ирəли сүрдүjү мəшhур нəтичələр həмин бирkə фəалиjjətин, həмин *биринчи* тədгигатын нəтичəси олду[89]. 1850-чи илдən е'тибарən Маркс Лондона көчдү вə елми мəшғələләр үчүн Лондондакы әлверишли həjат шəраити ону «мөвзуну *башдан* өjрənмəjə вə јени материалы тəнгиди сурətdə тəhлил етмəjə» сөвг етди («Бə'зи мүддəаларын тəнгиди», 1-чи нəшри, сəh. XI[90]. Курсив бизимдир). Узун илләр давам едən бу *икинчи* тədгигатын мəhсулу «Zur Kritik» (1859) вə «Das Kapital» (1867) əсərləриндən ибарəт олду. «Капитал»ын чыхармыш олдуғу нəтичə 40-чы илләрин əввəлки нəтичələринə уjғундур, чүнки икинчи тədгигат биринчи тədгигатын нəтичələрини тəсдиг етди. 1859-чу илдə Маркс јазырды: «Мəним бахышларым hаггында нə кими фикир jеридирləрсə jеритсинләр, бунлар вичданлы вə илләр узуну апарылан тədгигатларын нəтичəсидир» (jенə орада, сəh. XII)[91]. Бу, доғрудан да, тədгигатын өзүн-

дән чох-чох әввәл һазырланмыш нәтичәләрә чох охшамырмы? — дејә Каутски сорушур.

Каутски диалектика мәсәләсиндән дәјәр мәсәләсинә кечир. Бернштејн дејир ки, Марксын нәзәријјәси биткин дејилдир, бу нәзәријјә «һәлә һеч дә лазымынча изаһ едилмәмиш» бир чох проблемләри ачыг бурахыр. Каутски буну һеч дә инкар етмәк фикриндә дејилдир, о дејир: Марксын нәзәријјәси елмин сон наилијјәти дејилдир. Тарих өзү илә бәрабәр һәм јени фактлар, һәм дә јени тәдгигат үсуллары кәтирир вә бунлар нәзәријјәнин даһа да инкишаф етдирилмәсини тәләб едир. Әкәр Бернштејн нәзәријјәни даһа да инкишаф етдирмәк үчүн јени фактлардан вә јени тәдгигат үсулларындан истифадә етмәк тәшәббүсүндә олсајды, һамы она тәшәккүр едәрди. Лакин Бернштејн буну һеч фикринә дә кәтирмәјәрәк, Марксын шакирдләри үзәринә мә'насыз һүчумлар етмәклә вә әсла ајдын олмајан белә халис еклектик сөзләрлә кифајәтләнир ки, Госсен-Чевонс-Бјом мәктәбинин фајдалылыг һәдди нәзәријјәси Марксын әмәк дәјәр нәзәријјәсиндән һеч дә аз доғру дејилдир. Бернштејн дејир ки, һәр ики нәзәријјә мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн өз әһәмијјәтини сахлајыр, зира әмтәәләрин фајдалы шејләр олмасы хассәсиндән Марксын сәрф-нәзәр етмәјә ихтијары олдуғу кими, Бјом-Баверкин дә әмтәәләрин әмәк нәтичәсиндә мејдана кәлмәк хассәсиндән сәрф-нәзәр етмәјә à priori ихтијары вардыр. Каутски көстәрир ки, бир-бириндә әкс олан, бир-бирини рәдд едән ики нәзәријјәни мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн јарарлы һесаб етмәк (һәм дә Бернштејн, бу вә ја башга нәзәријјәнин һансы мәгсәдләр үчүн јарарлы олдуғуну сөјләмир) тамамилә мә'насыз бир шејдир. Мәсәлә һеч дә онда дејил ки, әмтәәләрин һансы хассәсиндән *à priori* (von Hause aus)* сәрф-нәзәр етмәјә ихтијарымыз вардыр, мәсәлә мәһсул *мүбадиләсинә* әсасланан мүасир чәмијјәтин әсас һадисәләрини нечә изаһ етмәкдә, әмтәәләрин дәјәрини, пулун вәзифәсини вә с. нечә изаһ етмәкдәдир. Тутаг ки, Марксын нәзәријјәси бир сыра проблемләри һәлә изаһ етмәмиш-

* — габагчадан (лап әввәлдән). *Ред.*

дир, лакин Бернштејнин дәјәр нәзәриҹҹәси — әсла изаһ едилмәмиш бир проблемдир. Бернштејн әмәјин «сон сыхлыг дәрәчәси» анлајышыны гурашдырмыш Бухдан да ситатлар кәтирир, лакин Бернштејн нә Бухун бахышларынын там изаһыны верир, нә дә һәмин мәсәлә һаггында өз фикрини ачыг билдирир. Буха кәлдикдә, о, көрүнүр, зиддиҹҹәтләр ичәрисиндә долашыб галараг, дәјәри әмәк һаггындан, әмәк һаггыны исә дәјәрдән асылы едир. Бернштејн, дәјәр һаггындакы гејдләринин еклектисизмини һисс едәрәк, үмумиҹҹәтлә еклектиканы мүдафиә етмәјә чалышыр. О буну, «һәр чүр еһкамын фикри дар мәнкәнә арасында сыхмаг чәһдинә гаршы сағлам зеһнин гијамы» адландырыр. Әкәр Бернштејн фикир тарихини јадына салса, — дејә Каутски чаваб верир, — көрәр ки, фикри дар мәнкәнә арасында сыхмаг әлејһинә галхышан бөјүк гијамчылар һеч бир заман еклектик олмамышлар, бахышларын бирлијинә, бүтөвлүјүнә чалышмаг һәмишә онлара хас олмушдур. Еклектик исә чох горхаг олдуғу үчүн гијама чәсарәт етмир. Әкәр мән Марксын гаршысында әдәблә тә'зим едирәмсә вә ејни заманда Бјом-Баверкин дә гаршысында әдәблә тә'зим едирәмсә, бу һәлә гијамдан чох узагдыр! Каутски дејир ки, гој мәнә фикир республикасында һеч олмаса бирчә еклектик көстәрсинләр ки, о гијамчы адына лајиг олсун!

Каутски метод мәсәләсиндән методун тәтбиг едилмәси нәтичәләринә кечәрәк, Zusammenbruchstheorie дејилән нәзәриҹҹә үзәриндә, Гәрби Авропа капитализминин дағылмасы, гәфил ифласы нәзәриҹҹәси үзәриндә, Марксын куја лабуд һесаб етдији вә чох бөјүк тәсәррүфат бөһраны илә әлагәләндирдији ифлас үзәриндә дајаныр. Каутски дејир вә көстәрир ки, Маркс вә Енкелс һеч бир вахт, хүсуси Zusammenbruchstheorie ирәли сүрмәмишләр, Zusammenbruch-у һөкмән тәсәррүфат бөһраны илә әлагәдар етмәмишләр. Бу — әлејһдарларын етдији тәһрифдир; онлар ајры-ајры әсәрләрдән ајры-ајры парчалары мә'насыз сурәтдә көтүрәрәк, Марксын нәзәриҹҹәсини биртәрәфли верирләр ки, сонра нәзәриҹҹәнин «биртәрәфлилијини» вә «габалығыны» бир галиб сифәти илә тәкзиб етсинләр. Һәгигәтдә исә

Маркс вә Енкелс Гәрби Авропа игтисади мүнасибәтләринин дәјишдирилмәсини ән јени Авропа тарихинин ирәли сүрдүјү синифләрин јеткинлији вә гүввәсиндән асылы һесаб едирдиләр. Бернштејн сүбут етмәјә чалышырды ки, бу, Марксын нәзәриҹҹәси дејил, һәмин нәзәриҹҹәнин Каутски тәрәфиндән шәрһи вә кенишләндирилмәсидир, лакин Каутски Марксын шакирдләрини бу гәдәр әдәбсизликлә «мәддаһлыг вә хырдачылыгда» иттиһам едән Бернштејнин һәгигәтән бу хырдачылығыны Марксын 40 вә 60-чы илләрә аид әсәрләриндән кәтирдији дүрүст ситатларла вә һабелә марксизмин әсас идејаларынын тәһлили илә тамам тәкзиб етди. Каутскинин китабынын бу јери хүсусән она көрә даһа мараглыдыр ки, бә'зи рус мүәллифләри (мәсәлән, ч. Булгаков «Начало» журналында) Бернштејнин «тәнгид» пәрдәси алтында Марксын нәзәриҹҹәсиндә етдији тәһрифи тәкрар етмәјә тәләсмишләр (бу тәһрифи, «Гәрбдә фәһлә һәрәкаты» китабында ч. Прокопович дә тәкрар едир. СПБ. 1899).

Мүасир игтисади инкишафын куја Марксын көстәрдији истигамәтдә кетмәдији һаггында Бернштејнин ирәли сүрдүјү фикри тәкзиб етмәк үчүн Каутски мүасир игтисади инкишафын әсас мејлләрини хүсусилә мүфәссәл тәһлил едир. Каутскинин китабынын «Ири вә хырда истеһсал» фәсли, һабелә сијаси-игтисади тәһлилә һәср едилмиш вә сон дәрәчә кениш рәгәм мә'луматы верән башга фәсилләри, әлбәттә, бурада изаһ едилә билмәз, буна көрә дә биз онларын мәзмунуну гысача көстәрмәклә кифајәтләнмәли олуруг. Каутски хүсуси олараг гејд едир ки, мәсәлә *һеч бир* нәзәриҹҹәнин һәрчәһәтли нәзәрә ала билмәјәчәји хүсуси вә сәтһи һадисәләр үзәриндә дејил, үмумиҹҹәтлә вә бүтөвлүкдә инкишафын мәһз истигамәти үзәриндәдир. (Бу садә, лакин чох вахт унудулан һәгигәти Маркс да «Капитал»ын мүвафиг фәсилләриндә охучунун јадына салыр.) Каутски 1882-чи вә 1895-чи илләрдә Алманија сәнајесинин сијаһыја алынмасы мә'луматыны мүфәссәл тәһлил едәрәк көстәрир ки, бу мә'лумат Марксын нәзәриҹҹәсини парлаг сурәтдә тәсдиг етди вә капиталын тәмәркүзү, хырда истеһсалын сыхышдырылыб

арадан чыхарылмасы просесини һәр чүр шүбһәдән гуртарды. Бернштејн өзү һәлә 1896-чы илдә (о өзү һәлә мәддаһлар вә хырдачылар сехинә мәнсуб олдуғу заман — дејә Каутски истеһза едир) бу факты там гәтијјәтлә гәбул етмишди, инди исә хырда истеһсалын күч вә әһәмијјәтини һәддән артыг шиширдир. Мәсәлән, 20-дән аз фәһләси олан мүәссисәләрин сајыны Бернштејн бир нечә јүз мин көстәрәрәк, «јәгин, өз бәдбин чанфәшанлығы нәтичәсиндә артыг бир сыфыр әлавә едир», зира Алманијада бу кими мүәссисәләрин сајы анчаг 49 миндир. Һәм дә статистикада даһа кимләр хырда саһибкарлар чәркәсинә дахил едилмир: арабачылар да, курјерләр дә, гәбиргазанлар да, мејвә дашыјанлар да, һәтта өз евләриндә капиталистләр үчүн ишләјән дәрзи гадынлар да вә с. вә с.! Каутскинин нәзәри чәһәтдән хүсусилә әһәмијјәтли олан белә бир мүлаһизәсини гејд етмәлијик ки, хырда тичарәт вә сәнаје мүәссисәләри (јухарыда көстәриләнләр кими) капитализм чәмијјәтиндә чох вахт нисби әһали артыглығынын јалныз формаларындан биридир: ифлас едән хырда истеһсалчылар, иш тапмајан фәһләләр (бә'зән мүвәггәти олараг) хырда алверчиләрә, шеј дашыјанлара, мәнзилләрини вә мәнзилләринин бир күнчүнү кираје верәнләрә (бунлар да, статистикада һәр чүр башга мүәссисәләрлә бәрабәр гејд олунан «мүәссисәләрдир»!) вә с. чеврилир. Бу пешәләрин һәддән артыг чохалмасы капитализм чәмијјәтиндә һеч дә хырда истеһсалын һәјати олдуғуну дејил, јохсуллуғун артдығыны көстәрир. Лакин Бернштејн, өзүнүн фикринчә, мә'лумат онун леһинә олдугда (ири вә хырда истеһсал мәсәләсиндә) хырда «сәнајечиләрин» әһәмијјәтини гејд едиб һәддән артыг шиширдир, онун әлејһинә олдугда исә (јохсуллуғун артмасы мәсәләсиндә) онларын барәсиндә сүкут едир.

Бернштејн, рус чамаатына да чохдан мә'лум олан мүлаһизәләри тәкрар едәрәк дејир ки, сәһмдар чәмијјәтләри капиталы хырдаламаг «имканы верир» вә онун тәмәркүзүнү «лүзумсуз едир»; о сонра хырда сәһмләрин сајы һаггында бә'зи рәгәмләр («Жизн»ин 1899-чу ил 3-чү №-си илә мүгајисә ет) кәтирир. Каутски чаваб

вериб дејир ки, бу рәгәмләр әсла һеч бир шеј сүбут етмир, зира мүхтәлиф чәмијјәтләрин хырда сәһмләри ири капиталистләрин мүлкијјәти ола биләр (буну Бернштејн өзү дә е'тираф етмәлидир). Сәһмдар чәмијјәтләринин варлыларын сајыны *артырдығыны* сүбут етмәк үчүн Бернштејн гәтијјән һеч бир дәлил кәтирмир вә кәтирә дә билмәз, чүнки һәгигәтдә сәһмдар чәмијјәтләри садәләвһ јохсул чамааты ири капиталистләрин вә мөһтәкирләрин хејринә мүлкијјәтдән мәһрум етмәјә хидмәт едир. Сәһмләрин сајынын артмасы анчаг ону көстәрир ки, сәрвәт сәһмләр шәкли алмаға мејл едир, сәрвәтин бөлүнмәси һаггында исә бу артма әсла һеч бир шеј көстәрмир. Үмумијјәтлә варлыларын сајынын, мүлкијјәтчиләрин сајынын артмасы мәсәләсинә Бернштејн һејрәт едиләчәк гәдәр јүнкүл јанашмышдыр, лакин буна бахмајараг, онун буржуа тәрәфдарлары Бернштејнин китабынын мәһз бу һиссәсини тә'рифләјиб көјләрә галдырмыш вә онун «чох бөјүк рәгәм мә'луматына» әсасландығыны е'лан етмишләр. Каутски истеһза едәрәк дејир: Бернштејн о гәдәр мәһарәт көстәрмишдир ки, бу гәдәр бөјүк мә'луматы икичә сәһифәдә јерләшдирә билмишдир! О, варлыларла капиталистләри бир-бири илә гарышдырыр, һалбуки бу сонунчуларын сајынын артдығыны һеч кәс инкар етмәмишдир. Бернштејн кәлир веркиси һаггындакы мә'луматы көтүрәрәк, буиун дөвләт кәлири характериндә олдуғуну вә мүлкијјәтдән кәлән кәлирин маашдан кәлән кәлирлә гарышдырылдығыны вә саирәни нәзәрә алмыр. Бернштејн мүхтәлиф заманлара аид вә мүхтәлиф јоллларла (мәсәлән, Пруссија һаггында) алынмыш, буна көрә дә мүгајисә едилә билмәјәчәк мә'луматы мүгајисә едир. О, һәтта бир дәрәчәјә чатыр ки, Инкилтәрәдә варлыларын сајынын артмасы һаггындакы рәгәмләри, кралича Викторијанын јубилејини тә'рифләјән вә статистикадан пес plus ultra*! дәрәчәдә дүшүнчәсизликлә истифадә едән бир күчә гәзетчијинин фелјетонундан көтүрүр (вә бу рәгәмләри өз башлыча дәлили кими һәтта гара шрифтлә чап едир!) Бу мә'луматын алындығы мәнбә мә'лум дејилдир, һәм

* — ифрат. *Ред.*

дә инкилис кәлир веркиси һаггындакы рәгәмләрә әсасән белә мә'лумат әлдә етмәк мүмкүн дә дејилдир, зира бу рәгәмләр верки верәнләрин сајыны вә һәр бир верки верәнин бүтүн кәлирини мүәјјән етмәја имкан вермир. Каутски Колбанын китабындан 1812—1847-чи илләрдәки инкилис кәлир веркиси һаггындакы мә'луматы көтүрүр вә көстәрир ки, Бернштејнин фелјетонлардан көтүрдүјү мә'лумат кими, бу мә'лумат да (куја) варлыларын сајынын артдығыны көстәрир — һәм дә бу, Инкилтәрәдә халгын ән дәһшәтли јохсуллуғунун сон дәрәчә артдығы бир дөврә аиддир! Бернштејнин верди јн мә'луматын әтрафлы тәһлили Каутскинин белә бир нәтичә чыхармасына сәбәб олур ки, Бернштејн варлыларын сајынын артдығыны һәгигәтән сүбут едәчәк һеч бир рәгәм көстәрмәмишдир.

Бернштејн бу һадисәдән нәзәри нәтичә дә чыхармаг истәјир вә дејир ки, бу гәдәр чох артан изафи дәјәрин һамысыны капиталистләрин өзләри истеһлак едә билмәзләр; демәли, бу изафи дәјәри истеһлак едән варлыларын сајы артыр. Марксын реаллашдырма нәзәриј јәсинә (бу нәзәриј јә рус әдәбиј јатында артыг дәфәләрлә изаһ едилмишдир) е'тинасызлыг көстәрән бу күлүнч мүһакимәни тәкзиб етмәк Каутски үчүн бөјүк бир чәтинлик төрәтмир. Хүсусән орасы мараглыдыр ки, Каутски буну тәкчә нәзәри мүһакимәләрлә дејил, Гәрби Авропа өлкәләриндә чаһ-чәлал вә исрафчылығын артдығыны, сүр'әтлә дәјишән вә бу просеси чох кәскинләшдирән дәбин тә'сирини, ишсизләрин чохалмасыны, изафи дәјәрин «мәһсулдар истеһлакынын» хејли артдығыны — ја'ни капиталын јени-јени мүәссисәләрә, хүсусән Авропа капиталынын Русија, Асија вә Африкада дәмир јоллары мүәссисәләринә вә башга мүәссисәләрә гојулмасыны көстәрән конкрет мә'луматла да тәкзиб едир.

Бернштејн Марксын «јохсуллуг нәзәриј јәсини» вә ја «јохсуллашма нәзәриј јәсини» һамы тәрәфиндән тәрк едилмиш нәзәриј јә е'лан едир. Каутски көстәрир ки, бу, јенә дә белә бир нәзәриј јә ирәли сүрмәмиш олан Марксын әлејһдарлары тәрәфиндән шиширдилмиш уј дурма бир тәһрифдир. Маркс јохсуллуғун, алчал-

дылманын вә саирәнин артмасындан данышараг, ejни заманда әкс тә'сир мejлини вә бу мejли доғурмаға jеканә габил олан һәгиги ичтимаи гүввәләри дә көстәрмишдир. Jохсуллуғун артмасы һаггында Марксын сөзләрини һәjат тамамилә доғрултдур: әввәлән, биз, капитализмин һәгигәтән jохсуллуг төрәтмәк вә буну күчләндирмәк мejлини вә jухарыда көстәрилән әкстә'сир мejли олмадыгда бу jохсуллуғун чох бөjүк бир дәрәчәjә чатдығыны көрүрүк. Икинчиси, jохсуллуг физики мә'нада дejил, ичтимаи мә'нада, jә'ни буржуазијанын тәләбатынын вә бүтүн чәмиjjәтин тәләбатынын jүксәлән сәвиjjәси илә зәһмәткеш күтләләринин һәjат сәвиjjәси арасындакы уjғунсузлуг мә'насында артыр. Бернштejн «jохсуллуғун» бу чүр баша дүшүлмәсинә истеһза едәрәк дejир ки, бу куjа Пиквик мә'насында баша дүшмәкдир. Бунун чавабында Каутски көстәрир ки, Лассал, Родбертус, Енкелс кими адамлар jохсуллуғу jалныз физики мә'нада дejил, һабелә ичтимаи мә'нада да баша дүшмәк лазым кәлдиjини тамамилә ајдын сөjләмишләр. Каутски Бернштejнин истеһзасыны рәдд едиб дejир ки, «Пиквик» клубуна jығышан чамаат, көрдүjүнүз кими, һеч дә пис чамаат дejилдир! Нәһаjәт, үчүнчүсү, jохсуллуғун артмасы һаггындакы сөзләр капитализмин «сәрһәдбоjу вилаjәтләри» һаггында тамамилә доғру олараг галыр ки, бу сәрһәдбоjу сөзү дә һәм чоғрафи мә'нада (капитализмин jеничә сирајәт етмәjә башлajараг, чох вахт jалныз физики jохсуллуға дejил, әһали күтләләринин әсил ачлығына да сәбәб олдуғу өлкәләрдә), һәм дә сиjаси-игтисади мә'нада (кустар сәнајеси вә үмумиjјәтлә халг тәсәрруфатының һәлә дә керидә галмыш истеһсал үсуллары тәтбиг едилән саһәләри) баша дүшүлүр.

«Jени орта силк» һаггындакы фәсил дә сон дәрәчә мараглы вә биз руслар үчүн хүсусилә ибрәтлидир. Каутски дejир ки, әкәр Бернштejн анчаг тәнәззүлә уғрајан хырда истеһсалчылар әвәзиндә jени орта силкин, jә'ни зиjалыларын әмәлә кәлдиjини демәк истәсәjди, һаглы оларды; бурада Каутски ону да көстәрир ки, бу һадисәнин әһәмиjjәтини о һәлә бир нечә ил бун-

дан әввәл гејд етмишдир. Капитализм халг әмәјинин бүтүн сащәләриндә *гуллугчуларын* сајыны хүсуси бир сүр'әтлә артырыр, зијалылара кетдикчә даһа артыг тәләб доғурур. Бу зијалылар башга синифләр арасында хүсуси бир јер тутараг, өз әлагәләринә, бахышларына вә саирәјә көрә гисмән буржуазијаја гошулурлар, капитализм зијалыны мүстәгил вәзијјәтдән кетдикчә мәһрум едәрәк, ону асылы муздчуја чевирдикчә вә онун һәјат сәвијјәсини ашағы салмаг тәһлүкәси доғурдугча, гисмән муздлу фәһләләрә гошулурлар. Нәзәрдән кечирдијимиз ичтимаи тәбәгәнин кечичи, сәбатсыз, зиддијјәтли вәзијјәти өзүнү бунда көстәрир ки, Марксын јарым әср бундан әввәл өз ачы истеһзалары илә амансыз тәнгид етдији јарымчыг, еклектик бахышлар, бир-биринә әкс принсипләр вә нөгтеји-нәзәрләр гармагарышығы, сөздә көјләрә јүксәлмәк вә әһалинин тарихи груплары арсындакы мүнагишәләри курултулу ибарәләрлә өрт-басдыр етмәк чәһди һәмин тәбәгә ичәрисиндә хүсусилә кениш јајылыр.

Бөһранлар нәзәријјәси фәслиндә Каутски көстәрир ки, Маркс һеч вахт сәнаје бөһранларынын он иллик тсикли «нәзәријјәсини» ирәли сүрмәмиш, буну јалныз бир факт олараг гејд етмишдир. Сон заманлар бу тсиклин дәјишилдијини Енкелс өзү гејд етмишдир. Дејирләр ки, сащибкарларын картелләри истеһсалы мәһдудлашдырмаг вә тәнзим етмәклә бөһранлара гаршы дура биләр. Лакин картелләр өлкәси олан Американы көтүрәк — бурада биз истеһсалын мәһдудлашмасы әвәзиндә, онун сон дәрәчә артдығыны көрүрүк. Сонра, картелләр дахили базар үчүн истеһсалы мәһдудлашдырараг, харичи базар үчүн истеһсалы кенишләндирир, орада маллары зәрәринә, өз вәтәни истеһлакчыларына исә инһисар гијмәтләринә сатырлар. Протексионизм шәраитиндә бу системин олмасы лабүддүр, протексионизмин азад тичарәт системи илә әвәз едиләчәјини көзләмәк үчүн исә һеч бир әсас јохдур. Картелләр хырда фабрикләри бағлајараг, истеһсалы тәмәркүзләшдириб инһисар алтына алараг, ону тәкмилләшдирәрәк, бунунла истеһсалчыларын вәзијјәтини хејли писләшдирир. Бернштејн белә дүшүнүр ки, дүнја

базарынын гејри-мүәјјән шәраити мүәјјән вә мә'лум шәраитә чевриlдикчә, бөһранлар доғуран еһтикар зәифләјир; лакин Бернштејн унудур ки, јени өлкәләрин мәһз «гејри-мүәјјән» шәраити көһнә өлкәләрдә еһтикарын артмасына бөјүк тәкан верир. Каутски еһтикарын мәһз сон илләрдә артдығыны, һабелә чох да узаг олмајан бир кәләчәкдә бөһранлар олачағыны хәбәр верән әламәтләрин артдығыны статистика мә'луматы илә көстәрир.

Каутскинин китабынын галан һиссәсиндән, мүәјјән групларын игтисади гүввәсини онларын игтисади тәшкилатлары илә гарышдыран адамларын (ч. С. Прокопович кими; ады чәкилән әсәр) дүшдүјү долашыглығын тәһлилини гејд етмәлијик; Каутскинин белә бир гејдини көстәрмәлијик ки, Бернштејн мүәјјән тарихи вәзијјәтин халис мүвәггәти шәраитини үмуми ганун дәрәчәсинә галдырыр; демократијанын маһијјәти һагтында Бернштејнин јанлыш бахышларынын тәкзибини гејд етмәлијик; Алманијада сәнаје фәһләләринин сајыны сечичиләрин сајы илә мүгајисә едәрәк, Алманијада фәһләләрин һеч дә һамысынын сәс һүгугуна малик олмамасы (јалныз 25 јашындан јухары кишиләрин сәс һүгугуна малик олмасы) вә сечкиләрдә һеч дә һамысынын иштирак етмәмәси кими хырда бир чәһәти унудан Бернштејнин статистика сәһвинин изаһыны көстәрмәлијик. Биз, Бернштејнин китабынын әһәмијјәти мәсәләси илә вә бу китаб әтрафындакы мүбаһисә илә марагланан охучуја јалныз чох мәсләһәт көрә биләрик ки, алман әдәбијјатына мүрачиәт етсин вә һеч бир һалда рус әдәбијјатында үстүн олан еклектика тәрәфдарларынын гәрәзли вә биртәрәфли рә'јләринә инанмасын. Ешитдијимизә көрә, Каутскинин нәзәрдән кечирдијимиз китабынын бир һиссәсини рус дилинә тәрчүмә етмәк фикриндәдирләр[92]. Бу чох јахшы оларды, лакин бу, әсәрин әсли илә таныш олмағы әвәз едә билмәз.

1899-чу илин ахырларында. јазылмышдыр

Илк дәфә 1928-чи илдә Ленин мәчмуәсинин VII китабында чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

ПАРТИЈАМЫЗЫН ПРОГРАМ ЛАЈИНӘСИ[93]

1899-чу илин ахырларында јазылмышдыр

Илк дәфә 1924-чү илдә В. И. Ленинин (В. Уљановун) Әсәрләри күллиҹјатында чап едилмишдир, I чилд

Әлјазмасындан чап олунур

[1899]

Проект уголовного кодекса.

Комиссия выбрала, собрала, с вопросами, относящимися к проекту нового уголовного уложения. Как известно, комиссия по этому вопросу в Россию обращалась по поводу, что составление нового уголовного уложения, так называемого, уголовного кодекса, должно предшествовать составлению уголовного уложения; также уголовный кодекс должен составить основание и должен служить руководством, при выработке уголовного уложения должно быть принято во внимание, что должно существовать между ними.

Мы не разбираем это новое Разъяснение, которое мы считаем более полным, чем прежнее; как сказал К. Маркс. К нам перешел из Франции и перешел в уголовное законодательство — это вопрос о том, что уголовный кодекс должен составить основание уголовного уложения. Франц. судья как раз исполнен в уголовной (определенной) области с существованием другого судьи, но перестал также и наказывать судью, когда дается право наказывать судью, когда дается право наказывать судью, когда дается право

Јәгин белә бир мәсәләдән башламаг лазым кәлир ки, рус сосиал-демократларынын програмына доғрудандамы бәрк еһтијач вардыр. Русијада ишләјән јолдашлардан биз дәфәләрлә ешитмишик ки, програм тәртиб етмәјә мәһз инди о гәдәр дә еһтијач јохдур, вачиб мәсәлә — јерли тәшкилатлары инкишаф етдирмәк вә мөһкәмләндирмәкдир, тәшвигат ишини вә әдәбијјат кәтирилмәсини даһа мөһкәм тәшкил етмәкдир, програм һазырланмасыны һәрәкат даһа мөһкәм әсас үзәриндә дурачағы вахта гәдәр тә'хирә салмаг даһа мүнасибдир вә инди програм әсассыз ола биләр.

Биз бу фикрә шәрик дејилик. К. Марксын дедији кими, шүбһәсиз, «һәгиги һәрәкатын һәр аддымы бир дүжүн програмдан даһа әһәмијјәтлидир»[94]. Лакин сијаси партијанын әлбир вә ардычыл фәалијјәти үчүн програмын бөјүк әһәмијјәтини нә Маркс, нә дә сосиал-демократијанын башга нәзәријјәчиләри вә ја әмәли хадимләриндән һеч кәс инкар етмәмишдир. Рус сосиал-демократлары, рус сосиал-демократијасыны баша дүшмәк истәмәјән вә башга мәсләкләрдән олан сосиалистләрлә, һабелә сосиалист олмајанларла ән гызғын мүбаһисә дөврүнү мәһз инди артыг кечирмишләр; онлар һәрәкатын илк мәрһәләләрини, ишин хырда јерли тәшкилатларда дағыныг бир һалда апарылдығы дөврү дә кечирмишләр. Бирләшмәк, үмуми әдәбијјат тәшкил етмәк, рус фәһлә гәзетләринин мејдана кәлмәси зәрурәтини һәјат өзү доғурмушдур вә јахын кәләчәкдә партијанын програмыны һазырламаг нијјәтиндә

олдуғуну билдирән «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»нын 1898-чи илин јазында тә'сис олунмасы ајдын сүбут етди ки, програм тәләби һәрәкатын мәһз өз еһтијачларындан доғмушдур. Һазырда һәрәкатымызын вачиб мәсәләси артыг әввәлки дағыныг, «кустар» иши инкишаф етдирмәк дејил, бирләшмәкдир, тәшкил олунмагдыр. Програм бу аддымы атмаг үчүн лазымдыр; програм бизим әсас бахышларымызы ифадә етмәли, ән јахын сијаси вәзифәләримизи дүрүст мүәјјәнләшдирмәли, тәшвигат саһәсиндәки фәалијјәт дајрәсини мүәјјән едәчәк ән јахын тәләбләри көстәрмәли, бу фәалијјәтдә вәһдәт јаратмалы, ону кенишләндириб дәринләшдирмәли, тәшвигаты хырда, дағыныг тәләбләр уғрунда ајрыча, рабитәсиз тәшвигатдан сосиал-демократ тәләбләринин бүтүн мәчмусу уғрунда тәшвигата чевирмәлидир. Инди, сосиал-демократ фәалијјәти һәм зијалы сосиалистләрин, һәм дә шүурлу фәһләләрин олдугча кениш дајрәсини һәрәкәтә кәтирмиш олдуғу бир заманда, онларын арасындакы әлагәни програмла мөһкәмләтмәк вә беләликлә онларын намысына даһа кениш фәалијјәт үчүн мөһкәм бир әсас вермәк сон дәрәчә зәруридир. Нәһајәт, програм бир дә она көрә сон дәрәчә зәруридир ки, чох вахт рус ичтимаи фикри рус сосиал-демократларынын һәгиги вәзифәләрини вә онларын фәалијјәт үсулларыны чох јанлыш тәсәввүр едир: белә јанлыш тәсәввүрләр гисмән, тәбии олараг, һәјатымызын сијаси дурғунлуг батаглығындан доғур, гисмән дә сосиал-демократијанын әлејһдарлары тәрәфиндән сүн'и сурәтдә јарадылыр. Һәр һалда бу фактла һесаблашмаг лазым кәлир. Фәһлә һәрәкаты сосиализм вә сијаси мүбаризә илә бирләшәрәк ваһид партија тәшкил етмәлидир ки, бу партија да, рус чәмијјәтинин бүтүн демократик үнсүрләринә башчылыг етмәк истәјирсә, јухарыда көстәрилән бүтүн јанлыш тәсәввүрләри пуч етмәлидир. Е'тираз едә биләрләр ки, индики вахт програм дүзәлтмәк үчүн бир дә она көрә мүнасиб дејилдир ки, сосиал-демократларын өз арасында фикир ајрылығы ортаја чыхыр вә мүбаһисә башланыр. Мәнә елә кәлир ки, әксинә: програмын зәрури олмасы *леһинә* бу да бир

дәлилдир. Бир тәрәфдән, мадам ки мүбаһисә башланмышдыр, үмид етмәк олар ки, програм лајиһәсини мүзакирә едәркән бүтүн бахышлар, бүтүн бахыш чаларлары ашкара чыхачагдыр, үмид етмәк олар ки, програм һәртәрәфли мүзакирә олуначагдыр. Мүбаһисә рус сосиал-демократлары сыраларында һәрәкатымызын мәгсәдләри, онун ән јахын вәзифәләри вә онун тактикасы мәсәләләри кими кениш мәсәләләрин чанландығыны көстәрир, програм лајиһәсини мүзакирә етмәк үчүн исә мәһз белә бир чанланма зәруридир. Дикәр тәрәфдән, мүбаһисәнин нәтичәсиз галмамасы, онун шәхси чәкишмәјә чевриlмәмәси үчүн, бахышларын долашыглығына, јолдашларла дүшмәнләрин гарышдырылмасына сәбәб олмамасы үчүн програм мәсәләсини мүтләг бу мүбаһисәјә дахил етмәк зәруридир. Мүбаһисә јалныз о заман фајда верәр ки, әслиндә фикир ајрылыгларынын нәдән ибарәт олдуғуну, *бунларын нә дәрәчәдә дәрин олдуғуну,* фикир ајрылыгларының мәһиҗҗәтчәми, јохса хүсуси мәсәләләрә аид олдуғуну, фикир ајрылыгларының вәһид бир партија сыраларында бирҝә ишә мане олуб-олмадығыны мүәјјән етмиш олсун. Програм мәсәләсинин *јалныз* мүбаһисәјә дахил едилмәси, — јалныз мүбаһисә едән һәр ики тәрәфин өз *програм* бахышлары һаггында мүәјјән бәјанат вермәси, мүтләг чаваб тәләб едән бүтүн бу суаллара чаваб верә биләр. Партијанын үмуми програмынын ишләниб һазырланмасы, әлбәттә, һеч дә һәр чүр мүбаһисәјә әсла сон гојмамалыдыр, — лакин бу, һәрәкатымызын характери, мәгсәд вә вәзифәләри һаггында әсас бахышлары мөһкәм сурәтдә мүәјјән едәчәкдир ки, һәмин бахышлар да өз үзвләри арасында ајры-ајры мәсәләләрдә ајры-ајры фикир ајрылығы олдуғуна бахмајараг, һәмрә'ј вә вәһид партија олараг галан вә мүбаризә едән партија үчүн бајраг олмалыдыр.

Белә‹ли‹лә мәтләбә кечәк.

Рус сосиал-демократларынын програмындан данышаркән һамынын нәзәри, тамамилә тәбии олараг, рус сосиал-демократијасыны тә'сис едән вә онун нәзәри вә әмәли инкишафы үчүн бу гәдәр чох иш көрмүш олан

«Əмək азадлығы» групу үзвләринə тəрəф чеврилир. Бизим гочаман јолдашларымыз, рус сосиал-демократ һəрəкатынын сорғуларына чаваб вермəкдə кечикмədиләр. «Русија сосиал-демократ фəһлə партијасы»нын əсасыны гојан рус сосиал-демократларынын гурултајы һазырландығы заман — 1898-чи илин јазында — П. Б. Акселрод «Рус сосиал-демократларынын һазыркы вəзифəләри вə тактикасы мəсəләсинə даир» адлы китабчасыны нəшр етди (Ченеврə, 1898; мүгəддимəсиндə 1898-чи илин марты көстəрилмишдир) вə һəлə 1885-чи илдə «Əмək азадлығы» групу тəрəфиндən нəшр едилмиш олан «Рус сосиал-демократлары програмынын лајиһəси»ни һəмин китабчаја əлавə олараг чап етди.

Биз дə һəмин лајиһənин мүзакирəсиндən башлајаг. Лајиһə тəхминən 15 ил бундан əввəл нəшр едилдијинə бахмајараг, үмумијјətлə вə бүтөвлүкдə тамамилə гəнаətбəхшдир, бизим фикримизчə, өз вəзифəсини јеринə јетирир вə тамамилə мүасир сосиал-демократија нəзəријјəси сəвијјəсиндəдир. Бу лајиһədə Русијада (башга өлкəләрдə олдуғу кими) сосиализм уғрунда јеканə мүстəгил мүбариз ола биләчək синиф — фəһлə синфи, «сəнаје пролетариаты» дүрүст көстəрилмишдир; — бу синфин өз гаршысына гојмалы олдуғу мəгсəд — «бүтүн истеһсал васитələри вə чисимləринин ичтимаи мүлкијјətə кечмəси», «əмтəə истеһсалынын арадан галдырылмасы» вə «бунун јени ичтимаи истеһсал системи илə əвəз едилмəси» — «коммунист ингилабы» көстəрилмишдир; — «ичтимаи мүнасибətləрин јенидən гурулмасынын» «лабүд илкин шərти»: «фəһлə синфи тəрəфиндən сијаси һакимијјətин əлə алынмасы» көстөрилмишдир; — пролетариатын бејнəлхалг һəмрə'јлији вə «мүхтəлиф дөвлətləрин ајры-ајрылыгда һəр биринин ичтимаи шəраитинə ујғун олараг, бу дөвлətləрин сосиал-демократларынын програмларында мүхтəлифлик үнсүрүнүн» олмасы зəрурəти көстəрилмишдир; — Русијанын хүсусијјəти, ја'ни «бурада зəһмəткеш күтləләрин икигат зүлм алтында, инкишаф етмəкдə олан капитализмлə өлүб кетмəкдə олан патриархал тəсəррүфатын зүлмү алтында олдуғу»

көстәрилмишдир; — рус ингилаби һәрәкатынын (инкишаф етмәкдә олан капитализмин гүввәләри илә) «даһа һәссас, даһа фәал вә даһа јеткин јени сәнаје пролетариаты синфинин» јаранмасы просеси илә әлагәдар олдуғу көстәрилмишдир;—«ингилабчы фәһлә партијасынын» тәшкили лүзуму вә онун «биринчи сијаси вәзифәси» — «мүтләгијјәти јыхмаг вәзифәси» көстәрилмишдир;—«сијаси мүбаризә васитәләри» көстәрилмиш вә бу мүбаризәнин әсас тәләбләри ирәли сүрүлмүшдүр.

Бизим фикримизчә, програмын бүтүн бу үнсүрләри сосиал-демократ фәһлә партијасынын програмында мүтләг олмалыдыр — бу үнсүрләрин һамысы слә тезисләр ирәли сүрүр ки, бунларын доғрулуғу о замандан бәри, һәм сосиализм нәзәријјәсинин инкишафында, һәм дә бүтүн өлкәләрин фәһлә һәрәкатынын инкишафында — хүсусилә рус ичтимаи фикрinin вә рус фәһлә һәрәкатынын инкишафында дәфәләрлә јенидән сүбута јетмишдир. Буна көрә дә, бизим фикримизчә, рус сосиал-демократлары мәһз «Әмәк азадлығы» групунун лајиһәсини, јалныз ајры-ајры редактә дәјишикликләринә, дүзәлишләрә вә әлавәләрә еһтијачы олан лајиһәни рус сосиал-демократ фәһлә партијасынын програмы үчүн әсас көтүрә биләрләр вә көтүрмәлидирләр.

Бу ајры-ајры дәјишикликләрдән бизим мәгсәдәујғун һесаб етдикләримизи вә һаггында бүтүн рус сосиал-демократлары вә шүурлу фәһләләр арасында фикир мүбадиләси кечирмәк лазым кәләнләрини гејд етмәјә чалышаг.

Ән әввәл, әлбәттә, програмын гурулушунун характери бир гәдәр дәјишилмәлидир: 1885-чи илдә бу програм һәрәкатын јеканә, мүвәффәгијјәт үмиди верән инкишаф јолуну дүзкүн тә'јин едә билмиш, лакин өз гаршыларында о заман Русијада аз-чох кениш вә мүстәгил фәһлә һәрәкатыны һәлә көрмәјән харичдәки ингилабчылар групунун програмы иди. 1900-чү илдә исә мәсәлә артыг бир сыра рус сосиал-демократ тәшкилатлары тәрәфиндән тә'сис едилмиш фәһлә партијасынын програмы үзәриндәдир. Бу сәбәбдән лазым кә-

лән (вә өзлүjүндә ајдын олдуғу үчүн үзәриндә әтрафлы дајанмаға даһа еһтијач олмајан) редактә дә-jишикликләриндән башга, һәмин фәргдән, сосиал-демократ фәһлә һәрәкатынын мадди вә мә'нәви шәртләрини доғуран игтисади инкишаф просесинин вә пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәји өз гаршысына бир вәзифә гојан сосиал-демократ партиjасынын һәмин вәзифәсинин өн сыраја кечирилмәси вә даһа мөһкәм нәзәрә чарпдырылмасы зәрурәти мејдана чыхыр. Русиjанын мүасир игтисади гурулушунун, бу гурулушун инкишафынын әсас хүсусиjjәтләри характеристикасыны програмын мәркәз нөгтәси етмәк («Әмәк азадлығы» групу програмындакы бу сөзләрлә мүгаjисә ет: «Тәһкимчилик һүгугу ләғв едиләндән бәри Русиjада капитализм чох бөjүк мүвәффәгиjjәтләр газанмышдыр. Көһнә натурал тәсәррүфат системи өз jерини әмтәә истеһсалына верир...») вә бунун ардынча капитализмин әсас мејлини: халгын буржуазиja вә пролетариата ајрылмасыны, «jохсуллуғун, зүлмүн, әсарәтин, һәгарәтин, истисмарын артмасыны»[95] — гејд етмәк лазым иди. Марксын бу ахырынчы мәшһур сөзләри Алманиja сосиал-демократ партиjасынын Ерфурт програмынын икинчи абзасында тәкрар едилмишдир[96]; Бернштејнин әтрафына топлашан тәнгидчиләр сон вахтлар мәһз һәмин бәнд үзәринә хүсуси бир гүввә илә һүчум едәрәк, «jохсуллашма нәзәриjjәси» әлејһинә буржуа либералларынын вә сосиал-сиjасәтчиләринин көһнә е'тиразларыны тәкрар едирдиләр. Бизим фикримизчә, бунун әтрафында кедән мүбаһисә белә «тәнгидин» *там әсассызлығыны* бүтүнлүклә сүбут етди. Марксын jухарыда көстәрилән вә капитализмин *мејлинин* характеристикасыны верән сөзләринин дүзкүнлүjүнү Бернштејн өзү е'тираф етди; һәмин мејл исә пролетариатын она гаршы синфи мүбаризәси олмадыгда, фәһләләрин мүһафизәси һаггында фәһлә синфи тәрәфиндән әлдә едилмиш ганунлар олмадыгда һәгигәтә чеврилир. Көстәрилән мејлин һазырда мәһз Русиjада кәндлиләр вә фәһләләр үзәриндә бөjүк бир гүввә илә тәзаһүр етдиjини көрүрүк. Сонра, Каутски көстәрмишдир ки, «jохсуллуғун артмасы вә с.» һаг-

гындакы сөзләр јалныз мејлин характеристикасы мә'насында дејил, һабелә «ичтимаи јохсуллуғун» артдығыны, јә'ни пролетариатын вәзијјәти илә буржуазијанын һәјат сәвијјәси, — әмәк мәһсулдарлығынын сон дәрәчә артмасы илә јанашы јүксәлән ичтимаи тәләбатын сәвијјәси арасындакы ујғунсузлуғун артдығыны көстәрмәк мә'насында да доғрудур. Нәһајәт, бу сөзләр о мә'нада да доғрудур ки, капитализмин «сәрһәдбоју вилајәтләриндә» (јә'ни капитализмин, јеничә мејдана чыхараг капитализмдән әввәлки гајдаларла гаршылашдығы өлкәләрдә вә халг тәсәррүфаты саһәләриндә) јохсуллуғун артмасы — һәм дә јалныз «ичтиман јохсуллуғун» дејил, ачлыг вә ачындан өлмәк дә дахил олмагла, ән дәһшәтли физики јохсуллуғун артмасы — күтләви мигјас алыр. Бунун Русијаја һәр бир башга Авропа өлкәсиндән онгат артыг аид едилә биләчәјини һәр кәс билир. Демәли, «јохсуллуғун, зүлмүн, әсарәтин, һәгарәтин, истисмарын артдығы» һаггындакы сөзләр, бизим фикримизчә, програма мүтләг дахил едилмәлидир — 1-чиси, она көрә дахил едилмәлидир ки, бу сөзләр капитализмин әсас вә мүһүм хассәләрини тамамилә доғру ајдынлашдырыр, мәһз бизим көзүмүзүн гаршысында чәрәјан едән вә Русијада фәһлә һәрәкатыны вә сосиализми доғуран башлыча шәртләрдән бири олан просеси ајдынлашдырыр; 2-чиси, она көрә дахил едилмәлидир ки, бу сөзләр фәһлә күтләләрини ән чох сыхан, һабелә онлары ән чох һиддәтләндирән бир сыра һадисәләрә (ишсизлик, ашағы әмәк һаггы, дојунча јемәмәк, ачлыг, капиталын шиддәтли интизамы, фаһишәлик, ев гуллугчуларынын артмасы вә с. вә с.) јекун вурараг тәшвигат үчүн чохлу материал верир; 3-чүсү, она көрә дахил едилмәлидир ки, капитализмин фәлакәтли тә'сирини вә фәһләләрин һиддәтләнмәсинин зәрурилији вә лабүдлүјүнү белә дүрүст ајдынлашдырмагла биз, пролетариата «рәғбәт» көстәрәрәк вә онун хејринә «ислаһат» тәләб едәрәк, пролетариатла буржуазија арасында, мүтләгијјәт һөкүмәти илә ингилабчылар арасында «орта мөвге» тутмага чалышан јарымчыг адамлардан өзүмүзү горуја биләрик. Сијаси азадлыг вә сосиализм уғрунда кәскин

вә гәти мүбаризә апаран вањид вә һәмрә'ј фәһлә партијасы јаратмаға чалышырыгса, өзүмүзү бу адамлардан горумаг мәһз инди хүсусилә зәруридир.

Бурада Ерфурт програмына мүнасибәтимиз һаггында бир-ики кәлмә данышмаг лазымдыр. Јухарыда сөјләнилән-ләрдән артыг һәр кәс көрдү ки, биз «Әмәк азадлығы» групунун лајиһәсинә рус сосиал-демократларынын програмыны алман сосиал-демократларынын програмына јахынлашдыран дәјишикликләр дахил едилмәсини лазым билирик. Биз Ерфурт програмыны тәглид етмәк истәдијимизи сөјләмәкдән гәтијјән горхмуруг: јахшы шеји тәглид етмәк һеч дә пис иш дејилдир, буна көрә дә мәһз инди, бу програмын тез-тез оппортунистчәсинә вә јарымчыг тәнгидини ешитдијимиз бир вахтда, биз һәмин програмын леһинә фикримизи ачыг сөјләмәји өзүмүзә борч билирик. Лакин тәглид етмәк һеч вахт садәчә үзүнү көчүрмәкдән ибарәт олмамалыдыр. Тәглид вә игтибас тамамилә гануни бир шејдир, чүнки биз Русијада да капитализмин ејни *әсас* инкишаф просесләрини, сосиалистләрин вә фәһлә синфинин ејни *әсас* вәзифәләрини көрүрүк, лакин бунлар, програмын хүсусијјәтләриндә *там ифадә* едилмәли олан Руснја *хүсусијјәтләринин* јаддан чыхарылмасына һеч бир һалда сәбәб олмамалыдыр. Бир гәдәр ирәлијә кедәрәк, бурадача көстәрмәлијик ки, һәмин хүсусијјәтләр, 1-чиси, бизим сијаси вәзифәләримизә вә мүбаризә васитәләримизә; 2-чиси, патриархал, капитализмдән әввәлки режимин бүтүн галыгларына гаршы мүбаризәјә вә бу мүбаризә илә әлагәдар олараг *кәндли* мәсәләсинин хүсуси шәкилдә гојулушуна аиддир.

Бу зәрури гејдн етдикдән сонра ирәли кедәк. «Јохсуллуғун артдығы» көстәрилдикдән сонра пролетариатын *синфи мүбаризәсинин* характеристикасы верилмәли, — бу мүбаризәнин мәгсәди (бүтүн истеһсал васитәләринин ичтимаи мүлкијјәтә кечмәси вә капиталист истеһсалынын сосиалист истеһсалы илә әвәз едилмәси) көстәрилмәли,—фәһлә һәрәкатынын бејнәлхалг характери көстәрилмәли — синфи мүбаризәнин *сијаси* характери вә онун *ән јахын* мәгсәди (сијаси азадлыг

әлдә едилмәси) көстәрилмәлидир. Сијаси азадлыглар уғрунда мүтләгијјәтә гаршы мүбаризәни фәһлә партијасынын биринчи сијаси вәзифәси һесаб етмәк хүсусилә лазымдыр, лакин бу вәзифәни изаһ етмәкдән өтрү, бизим фикримизчә, индики рус мүтләгијјәтинин синфи характерини вә јалныз фәһлә синфинин мәнафеји үчүн дејил, һабелә бүтүн ичтимаи инкишафын мәнафеји үчүн дә ону јыхмағын зәрури олдуғуну көстәрмәк лазымдыр. Буну көстәрмәк нәзәри чәһәтдән дә лазымдыр, чүнки марксизмин әсас идејалары нөгтеји-нәзәриндән, ичтимаи инкишафын мәнафеји пролетариатын мәнафејиндән јүксәкдир, — үмумиликдә бүтүн фәһлә һәрәкатынын мәнафеји фәһләләрин ајры-ајры тәбәгәсинин вә ја һәрәкатын ајры-ајры мәрһәләләрининн мәнафејиндән јүксәкдир; — буну көстәрмәк сосиал-демократијанын тәблиғат, тәшвигат вә тәшкилатдан ибарәт бүтүн мүхтәлиф фәалијјәтинин мәркәзләшмәли вә груплашмалы олдуғу әсас нөгтәни тәсвир етмәк үчүн әмәли чәһәтдән дә лазымдыр. Бизә елә кәлир ки, *бундан башга* програмын ајрыча бир абзасында ону да көстәрмәк лазымдыр ки, сосиал-демократ фәһлә партијасы өз гаршысында, мүтләгијјәт әлејһинә олан һәр чүр ингилаби һәрәката јардым етмәји вә мүтләгијјәт һөкумәтинин мә'мур гәјјумлуғу вә јаланчы сәдәгәләр васитәси илә, алман јолдашларымызын «Peitsche und Zuckerbrot» (гамчы вә гоғал) адландырдыглары демагог сијасәти васитәси илә халгын сијаси шүуруну корламаг вә тутгунлашдырмаг үчүн етдији һәр чүр чәһдләрә гаршы мүбаризә апармағы бир *вәзифә* гојур. Гоғал — о адамлара сәдәгәдир ки, онлар мадди вәзијјәтин гисмән вә бир гәдәр јахшылашдырылмасы хатиринә өз сијаси тәләбләриндән әл чәкир вә полис азғынлығынын итаәткар гулу олараг галырлар (тәләбәләр үчүн — үмуми јатагханалары вә с., фәһләләр үчүн — 1896 вә 1897-чи илләрдә С.-Петербург тә'тилләри[97] заманы малијјә назири Виттенин интибаһнамәсини, јахуд 2.VI.1897-чи ил ганунунун верилмәсинә даир комиссијада дахили ишләр назирлијиндән олан үзвләрин фәһләләр леһинә сөјләдикләри нитгләри јада салмаг кифајәтдир). Гамчы — бу сәдәгәләрә бахма-

јараг, сијаси азадлыг уғрунда мүбариз олараг галан адамлара гаршы шиддәтли тә'гибләрдир (тәләбәләрин әскәр көндәрилмәси[98]; фәһләләрин Сибирә сүркүн едилмәси һаггында 12.VIII. 1897-чи ил тә'мимнамәси; сосиал-демократијаја гаршы тә'гибләрин шиддәтләндирилмәси вә с.). Гоғал—зәифләри товламаг, онлары әлә алмаг вә онлары позғунлашдырмаг үчүндүр; гамчы — фәһлә вә халг иши уғрунда чарпышан намуслу вә шүурлу мүбаризләри горхутмаг вә «зәрәрсизләшдирмәк» үчүндүр. Нә гәдәр ки мүтләгијјәт вардыр (—биз исә инди өз програмымызы мәһз мүтләгијјәтин варлығы шәраитинә ујғунлашдырмалыјыг, чүнки онун јыхылмасы сијаси шәраитдә һөкмән елә бөјүк дәјишиклијә сәбәб олачагдыр ки, бу дәјишиклик фәһлә партијасыны өзүнүн ән јахын сијаси вәзифәләринин ифадәсини көкүндән дәјишдирмәјә мәчбур едәчәкдир) — нә гәдәр ки мүтләгијјәт вардыр, биз һөкумәтин бу дсмагог тәдбирләринин даим јениләшәчәјини вә шиддәтләнәчәјини көзләмәлијик, демәли, онлара гаршы даим мүбаризә апарараг, халгын полис һавадарларынын јаланчылығыны ифша етмәли, һөкумәт ислаһатынын фәһлә мүбаризәси илә әлагәдар олдуғуну көстәрмәли, пролетариата һәр бир ислаһатдан өз дөјүш мөвгејини мөһкәмләндирмәк үчүн, фәһлә һәрәкатыны кенишләндирмәк вә дәринләшдирмәк үчүн истифадә етмәји өјрәтмәлијик. Мүтләгијјәт әлејһинә чарпышан *бүтүн* мүбаризләрә јардым едилмәсини програмда көстәрмәк исә она көрә зәруридир ки, рус фәһлә синфинин габагчыл үнсүрләри илә ајрылмаз сурәтдә бағлы олан рус сосиал-демократијасы сијаси азадлыг уғрунда мүбаризә апармаға, јахуд һеч олмаса бу мүбаризәјә һәр нә илә олурса олсун анчаг көмәк етмәјә габил олан бүтүн тәбәгә вә үнсүрләри өз әтрафына топламаг үчүн *умумдемократија* бајрағы галдырмалыдыр.

Програмымызын *принсипиал* һиссәсинин тә'мин етмәли олдуғу тәләбләр вә програмда мүмкүн гәдәр даһа дүрүст вә даһа габарыг ифадә едилмәли олан әсас мүддәалар һаггында бизим фикримиз белә дир. «Әмәк азадлығы» групу програмынын лајиһәсиндән (прин-

сиииал һиссәдән), бизим фикримизчә, ашағыдакылар атылмалыдыр: 1) кәндли торпаг саһиблији формасыны көстәрән јер (кәндли мәсәләсиндән биз ашағыда данышачағыг); 2) зијалыларын «сәбатсызлығынын» вә с. сәбәбләрини көстәрән јер; 3) «мүасир сијаси нүмајәндәлик системинин арадан галдырылмасы вә онун билаваситә халг ганунверичилији илә әвәз едилмәси» һаггындакы бәнд; 4) «сијаси мүбаризә васитәләри» һаггындакы бәнд. Доғрудур, бу ахырынчы бәндә биз көһнәлмиш вә ја јанлыш бир шеј көрмүрүк: әксинә, бизим фикримизчә, васитәләр мәһз «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән көстәрилән васитәләрдән ибарәт олмалыдыр (тәшвигат,—ингилаби тәшкилат,— «әлверишли дәгигәдә» *принсип е'тибары илә* террордан да имтина етмәјән гәти һүчүма кечмәк), — лакин биз бу фикирдәјик ки, 1885-чи илдә харичдәки ингилабчылар групунун програмында көстәрилмәси лазым кәлән фәалијјәт васитәләрини *фәһлә партијасынын* програмында көстәрмәјә еһтијач јохдур. Програм васитәләр мәсәләсини ачыг гојмалы вә васитәләр сечмәк ишини мүбаризә едән тәшкилатларын вә партијанын *тактикасыны* мүәјјән едән партија гурултајларынын өһдәсинә бурахмалыдыр. Лакин *тактика* мәсәләләри (мүтләгијјәт әлејһинә чарпышан дикәр мүбаризләрә мүнасибәт мәсәләси кими ән мүһүм вә *принсипиал* мәсәләләрдән башга) чәтин ки програма дахил едилә билсин. Тактика мәсәләләри ортаја чыхдыгча, партија гәзетиндә мүзакирә олуначаг вә гәти олараг партија гурултајларында һәлл едиләчәкдир. Бизим фикримизчә, террор мәсәләси дә бураја аиддир: бу мәсәләнин мүзакирәсини — һәм дә, әлбәттә, принсипиал чәһәтдән дејил, тактика чәһәтдән мүзакирәсини — һөкмән сосиал-демократлар ирәли сүрмәлидирләр, чүнки һәрәкатын артмасы өзлүјүндә кортәбии сурәтдә, часуслары өлдүрмәк һадисәләринин артмасына, өз јолдашларынын кетдикчә даһа чох һиссәсинин тәк адамлыг һәбсханаларда вә сүркүн јерләриндә ишкәнчә илә өлдүрүлдүјүнү көрән фәһлә вә сосиалистләр арасында гызғын һиддәтин шиддәтләнмәсинә сәбәб олур. Анлашылмазлыға јол вермәмәк

үчүн, габагчадан гејд етмәлијик ки, шәхсән бизим фикримизчә, террор *индики заманда* мүбаризә үчүн мүнасиб бир васитә *дејилдир,* партија *(бир партија олмаг е'тибары илә)* ону рәдд етмәли (тактиканын да дәјишилмәсинә сәбәб ола биләчәк шәраит дәјишинчәјә гәдәр) вә *бүтүн гүввәләрини* тәшкилаты мәһкәмләндирмәјә вә әдәбијјатын мүнтәзәм чатдырылмасына вермәлидир. Бурада бу хүсусда мүфәссәл данышмағын јери дејилдир.

Билаваситә халг ганунверичилији мәсәләсинә кәлдикдә, бизә елә кәлир ки, бу мәсәләни инди програма дахил етмәк гәтијјән лазым дејилдир. Принсип е'тибары илә сосиализмин гәләбәсини парламентаризмин билаваситә халг ганунверичилији илә *әвәз едилмәси* илә әлагәләндирмәк олмаз. Ерфурт програмы һаггындакы мүбаһисәләр вә халг ганунверичилији һаггында Каутскинин китабы, зәннимизчә, буну сүбут етмишдир. Каутски халг ганунверичилијинин ашағыдакы шәртләр дахилиндә мүәјјән фајдасы олачағыны (тарихи вә сијаси тәһлил әсасында) е'тираф едир: 1) шәһәрлә кәнд арасында әкслик олмамасы вә ја шәһәрләрин үстүнлүјү; 2) јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш снјаси партијалар олмасы; 3) «халг нүмајәндәлијинә мүстәгил сурәтдә гаршы дуран һәддән артыг мәркәзләшмиш дөвләт һакимијјәти олмамасы». Русијада биз бунун *там әкси олан* шәраит көрүрүк, буна көрә дә «халг ганунверичилијинин» империалист «плебисситинә» чевриләчәји горхусу биздә хүсусилә гүввәтли оларды. Әкәр Каутски Алманија вә Австрија һаггында 1893-чү илдә «биз шәрги авропалылар үчүн билаваситә халг ганунверичилији «кәләчәк дөвләт» мәсәсинә анддир»—демишдисә, Русија һаггында данышмаг да артыгдыр. Буна көрә, биз белә дүшүнүрүк ки, инди, Русијада мүтләгијјәт һөкм сүрдүјү бир заманда биз «демократик конститусија» тәләб етмәклә кифајәтләнмәли вә «Әмәк азадлығы» групу програмынын әмәли һиссәсиндәки әввәлинчи ики бәнди «Ерфурт програмы»нын әмәли һиссәсиндәки әввәлинчи ики бәнддән үстүн тутмалыјыг.

Програмын әмәли һиссәсинә кечирик. Бизим фикри-

мизчиә, бу һиссә јазылышына көрә олмаса да, маһијјәт е'тибары илә үч бөлмәјә ајрылыр: 1) үмуми демократик дәјишикликләр тәләби; 2) фәһләләрин мүһафизәси үчүн тәдбирләр көрүлмәси тәләби вә 3) кәндлиләрин хејринә тәдбирләр көрүлмәси тәләби. Биринчи бөлмәни көтүрдүкдә, «Әмәк азадлығы» групунун ашағыдакылары тәләб едән «програм лајиһәси»ндә мүһүм дәјишикликләр етмәјә, јәгин, еһтијач олмајачагдыр: 1) үмуми сечки һүгугу; 2) нүмајәндәләрә мааш; 3) үмуми, дүнјәви, пулсуз вә ичбари тәһсил вә с.; 4) вәтәндашларын шәхси вә мәнзил тохунулмазлығы; 5) гејримәһдуд виҹдан, сөз, јығынчаг вә с. азадлығы (тә'тил азадлығыны да хүсуси олараг бураја әлавә етмәк лазым иди); 6) бир јердән башга јерә һәрәкәт етмәк вә пешә азадлығы [бураја, бәлкә, «бир јердән башга јерә көчмәк азадлығыны» вә «паспортларын тамамилә ләғв едилмәсини» дә артырмаг лазым иди]; 7) бүтүн вәтәндашларын там һүгуг бәрабәрлији вә с.; 8) даими гошун әвәзинә халгын үмуми силаһланмасы; 9) «бүтүн мүлки вә чинајәт гануверичилијимизә јенидән бахылмасы, инсан һејсијјәтинә лајиг олмајан силки бөлкүнүн вә чәзаларын арадан галдырылмасы». Бураја: «гадынларын кишиләрлә там һүгуг бәрабәрлијинин мүәјјән едилмәсини» дә әлавә етмәк лазым кәлөрди. Јенә һәмин бөлмәјә «Әмәк азадлығы» групунун програмында «фәһлә партијасынын бу әсас сијаси һүгуглара архаланараг ирәли сүрәчәји» тәләбләр сырасында көстәрилмиш малијјә ислаһатлары — «индики верки системинин арадан галдырылыб мүтәрәгги кәлир веркиси гојулмасы» тәләби дә дахил едилмәлидир. Нәһајәт, јенә бурада «мә'мурларын халг тәрәфиндән сечилмәси; һәр бир вәтәндаша, мә'мурун башчыларына шикајәт етмәдән, һәр бир мә'муру мәһкәмәјә чәлб етмәк һүгугу верилмәси» тәләби дә олмалы иди.

Әмәли тәләбләрин икинчи бөлмәсиндә «Әмәк азадлығы» групунун програмында биз, «фәһләләрин (шәһәр вә кәнд фәһләләринин) сәһибкарларла мүнасибәтләринин гануверичилик јолу илә гајдаја салынмасы вә фәһлә нүмајәндәләринин иштиракы илә мүвафиг мүфәттишлик тәшкил едилмәси» һаггында үмуми бир

тәләб олдуғуну көрүрүк. Бизим фикримизчә, *фәһлә партијасы* бу маддә һаггындакы тәләбләрини даһа әтрафлы вә даһа мүфәссәл ифадә етмәли, (1) 8 саатлыг иш күнүнү; (2) кечә ишинин гадаған едилмәсини, 14 јашына чатмамыш ушагларын ишләмәсинин гадаған едилмәсини; (3) һәр бир фәһлә үчүн һәфтәдә азы 36 саат фасиләсиз истираһәти; (4) фабрик ганунларынын вә фабрик мүфәттишлијинин бүтүн сәнаје вә кәнд тәсәрруфаты саһәләринә, дөвләт фабрикләринә, сәнәт мүәссисәләринә вә евдә ишләјән кустарлара аид едилмәсини. Фәһләләр тәрәфиндән мүфәттишләрлә бәрабәр һүгуга малик мүфәттиш көмәкчиләри сечилмәсини; (5) бүтүн сәнаје вә кәнд тәсәрруфаты саһәләриндә сәнаје вә кәнд тәсәрруфаты мәһкәмәләри тә'сис едилмәсини вә бураја саһибкарларла фәһләләр тәрәфиндән бәрабәр мигдарда һакимләр сечилмәсини; (6) әмәк һаггынын мал илә верилмәсинин һәр јердә мүтләг гадаған олунмасыны; (7) истәр сәнаје, истәрсә кәнд фәһләләринә үз верән бәдбәхт һадисәләр вә онларын шикәст олмалары үчүн фабрикчиләрин чавабдеһ олмасынын ганунверичилик јолу илә мүәјјән едилмәсини; (8) муздла фәһлә тутулуб ишләдилән бүтүн һалларда һәфтәдә бир дәфәдән кеч олмајараг онларла һагг-һесаб чәкилмәсинин ганунверичилик јолу илә мүәјјән едилмәсини; (9) иш саһибләри илә ишә кирәнләрин һүгуг бәрабәрлијини позан бүтүн ганунларын (мәсәлән, ишдән кетмәк үстүндә фабрик вә кәнд фәһләләринин чинајәт мә'сулијјәти дашымасы һаггындакы ганунларын; фәһлә тутмаг мүгавиләсини позмагда иш саһибинә, ишә кирән шәхсдән артыг сәрбәстлик верән ганунларын вә с.) ләғв олунмасыны тәләб етмәлидир. (Өзлүјүндә ајдындыр ки, биз јалныз арзу едилән тәләбләри гејд едир вә лајиһә үчүн тәләб олунан гәти шәкилдә ифадә етмирик.) Програмын бу бөлмәси (бундан әввәлки бөлмә илә әлагәдар олараг), ајры-ајры јерләрдә, ајры-ајры истеһсал саһәләриндә, фабрикләрдә вә башга јерләрдә тәшвигатчылар тәрәфиндән шәкилчә бир гәдәр фәргли, даһа конкрет вә даһа хүсуси тәләбләр ирәли сүрүлмәсини, әлбәттә, гәтијјән мәһдудлашдырмајараг, тәшвигат үчүн әсас вә

рәһбәр мүддәалар вермәлидир. Буна көрә дә биз програмын бу бөлмәсини тәртиб едәркән, икп ифратдан гачмаға чалышмалыјыг: бир тәрәфдән, *бүтүн* фәһлә синфи үчүн бөјүк әһәмиччәти олан башлыча вә әсас тәләбләрин һеч бири јаддан чыхарылмамалыдыр; дикәр тәрәфдән исә, — һәддән артыг тәфәррүата гапылмамалы; програмы белә тәфәррүатла долдурмаг сәмәрәсиз оларды.

«Әмәк азадлыгы» групунун програмында олан «истеһсал чәмиччәтләринә дөвләт јардымы» тәләби, бизим фикримизчә, програмдан тамамилә атылмалыдыр. Һәм башга өлкәләрин тәчрүбәси, һәм нәзәри мүлаһизәләр, һәм дә рус һәјатынын хүсусиччәтләри (буржуа либералларын вә полис һөкумәтинин «артелләр» вә «халг сәнајесинә» «һамилик» кими шејләри әлдә ојунчаг етмәк мејли вә с.) — бүтүн буплар һәмин тәләбин ирәли сүрүлмәси әлејһинәдир. (Әлбәттә, 15 ил бундан әввәл вәзиччәт бир чох чәһәтдән башга иди вә *о заман* сосиал-демократларын белә бир тәләби өз програмына дахил етмәси тәбии иди.)

Програмын әмәли һиссәсинин ахырынчы—үчүнчү—бөлмәси галыр: кәндли мәсәләсинә даир тәләбләр. «Әмәк азадлыгы» групунун програмында белә бир тәләбә, мәһз «аграр мүнасибәтләримизин, јә'ни торпагын пулла алыныб кәндли ичмалларына верилмәси шәртләринин әсаслы сурәтдә нәзәрдән кечирилиб дәјишдирилмәси» тәләбинә раст кәлирик. «Пај торпагындан имтина етмәји вә ичмадан чыхмагы өзләри үчүн мүнасиб билән кәндлиләрә белә һүгуг верилмәси вә с.» тәләбинә раст кәлирик.

Мәнә елә кәлир ки, бурада ифадә едилән әсас фикир тамамилә дүзкүндүр вә сосиал-демократ фәһлә партијасы өз програмында доғрудан да мүвафиг тәләб (мүвафиг тәләб — дејирәм, чүнки бурада мәнчә бә'зи дәјишикликләр едилмәси арзу олунур) ирәли сүрмәлидир.

Мән бу мәсәләни белә баша дүшүрәм. Русијада кәндли мәсәләси Гәрбдәки кәндли мәсәләсиндән әсаслы сурәтдә фәрглөнир, лакин бу фәрг *јалныз ондан ибарәтдир* ки, Гәрбдә демәк олар јалныз капитализм,

буржуа чәмиjjәтиндәки кәндлидән бәhс олунур, Русијада исә башлыча олараг, *капитализмдән әввәлки* тә'сисат вә мүнасибәтләрдән аз әзаб чәкмәjән (бәлкә даhа чох әзаб чәкән), *тәhкимчилик галыгларындан* әзаб чәкән кәндлидән бәhс олунур. Мүтләгиjjәт әлеjhинә вә тәhкимчилик галыгларына гаршы мүбаризләр верән бир синиф олмаг е'тибары илә кәндлиләр өз ролуну Гәрбдә оjнајыб гуртармышлар, Русијада исә— hәлә jох. Гәрбдә сәнаје пролетариаты кәнддән артыг чохдан бәри вә гәти ајрылмышдыр, hәм дә бу ајрылма артыг мүвафиг hүгуг тә'сисаты илә тәсбит едилмишдир. Русијада «сәнаје пролетариаты, өз тәркиб үнсүрләри вә jашајыш шәраити чәhәтинчә кәндлә hәлә дә сон дәрәчә бағлыдыр» (П. Б. Акселрод, ситат кәтирилмиш китабча, с. 11). Доғрудур, биздә кәндлиләрин тәбәгәләшиб хырда буржуазијаја вә муздлу фәhләләрә ајрылмасы просеси бөjүк бир күввә илә, чох бөjүк бир сүр'әтлә давам едир, лакин бу просес hәлә heч дә гуртармамышдыр вә — башлычасы — бу просес бүтүн кәндлиләри еллик зәманәт вә хәзинә ичмалары кими ағыр зәнчирлә бағлајан көhнә, тәhкимчилик тә'сисаты чәрчивәси дахилиндә hәлә дә давам едир. Беләликлә, рус сосиал-демократы, капитализм чәмиjjәтиндә хырда мүлкиjjәтин вә ја хырда тәсәррүфатын горунулмасынын вә ја она jардым едилмәсинин гәти әлеjhдарларындан олса да (бу сәтирләрин мүәллифи кими), jә'ни hәтта аграр мәсәләсиндә дә, hәр чүр буржујларын вә оппортунистләрин инди «еhкамчы» вә «мө'мин» деjә писләдикләри марксистләр тәрәфиндә (бу сәтирләрин мүәллифи кими) дурса да—өз әгидәсиндән зәррә гәдәр дөнмәдән, әксинә, мәhз бу әгидәси үзүндән — она тәрәфдар ола биләр вә олмалыдыр ки, фәhлә партиjасы hәмин кәндлиләрә (*гәтиjjән* хырда мүлкиjjәтчиләр вә ја хырда тәсәррүфатчылар синфи олдугларына көрә *деjил) jардым етмәjи* өз бајрағына јазсын, *чүнки hәмин кәндлиләр үмумиjjәтлә тәhкимчилик галыгларына вә хүсусән мүтләгиjjәтә гаршы ингилаби мүбаризә апармаға габилдирләр.* Ахы биз сосиал-демократлар hамымыз көстәрилән hаллара гаршы *ингилаби* мүбаризә апармаға *габил*

олдуғу тәгдирдә ири буржуазијаја да көмәк етмәјә һазыр олдуғумузу е'лан едирик, — белә олдугда биз, тәдричи кечидләрлә пролетариата говушан чохмилјонлу хырда буржуа синфинә белә бир јардым етмәкдән нечә бојун гачыра биләрик? Әкәр ири буржуазијаның либерал тәләбләринә көмәк етмәк — ири буржуазијаја көмәк етмәк демәк дејилсә, онда хырда буржуазијаның демократик тәләбләрinә көмәк етмәк дә әсла хырда буржуазијаја көмәк етмәк демәк дејилдир: әксинә, сијаси азадлығын Русија үчүн ачачағы мәһз инкишаф јолу капиталын зәрбәләри алтында хырда тәсәрруфаты хүсуси бир гүввә илә мәһвә доғру апарачагдыр. Мәнә елә кәлир ки, мәһз бу бәнд барәсиндә сосиал-демократлар арасында мүбаһисә олмајачагдыр. Демәли, бүтүн мәсәлә бундан ибарәтдир: 1) капитализм чәмиjjәтиндә хырда тәсәрруфатчылара мәһз көмәк етмәјә *бәнзәмәјәчәк* тәләбләри нечә һазырламалы? вә 2) бизим кәндлиләр тәһкимчилик галыгларына вә мүтләгиjjәтә гаршы *инкилаби* мүбаризәјә гисмән дә олса габилдирләрми?

Икинчи мәсәләдән башлајаг. Рус кәндлиләри ичәрисиндә инкилабчы үнсүрләр олдуғуну, јәгин, һеч кәс инкар етмәз. Ислаһатдан сонракы дөврдә дә кәндлиләрин мүлкәдарлара, онларын мүлкләрини идарә едәнләрә, онлары мүдафиә едән мә'мурлара гаршы үсјанлар галдырмасы фактлары мә'лумдур, торпаг үстүндә гәтлләр, гијам вә с. фактлары мә'лумдур. Земство рәисләри ады илә кәндлиләр үзәринә салдырылан нәчабәтли сәфилләрдән ибарәт гулдур дәстәсинин вәһши азғынлығына гаршы кәндлиләр ичәрисиндә (һәтта чүз'и маариф гырынтылары да онларда инсанлыг һejсиjjәти һисси ојатмаға башламышдыр) һиддәтин артмагда олдуғу факты мә'лумдур. Милјонларла халгын кетдикчә даһа тез-тез ачлыг чәкмәси факты мә'лумдур вә халг бу кими «әрзаг чәтинликләринә» лагејд бир тамашачы кими баха билмәз. Кәндлиләр ичәрисиндә тәригәтчилијин вә расионализмин артмасы факты мә'лумдур, — дин пәрдәси алтында сијаси протест исә тәкчә Русијаја дејил, өзләринин мүәjjән инкишаф мәрһәләсиндә бүтүн халглара хас олан бир

һалдыр. Беләликлә, кәндлиләр ичәрисиндә ингилабчы үнсүрләр олдуғуна һеч бир шүбһә јери галмыр. Биз бу үнсүрләрин гүввәсини гәтиҹјән шиширтмирик, кәндлиләрин сијаси керилиҹини вә авамлығыны унутмуруг, «мә'насыз вә амансыз рус гијамы» илә ингилаби мүбаризә арасындакы фәрги гәтиҹјән силмирик, кәндлиләри сијаси чәһәтдән алдатмаг вә онлары позғунлашдырмаг үчүн һөкумәтин әлиндә нә гәдәр чохлу васитә олдуғуну гәтиҹјән унутмуруг. Лакин бу дејиләнләрдән јалныз о нәтичә чыхыр ки, кәндлиләри ингилаби һәрәкатын *тәмсилчиси* кими көстәрмәк дәрракәсизлик оларды, өз һәрәкатынын ингилабилиҹини кәндлиләрин ингилаби әһвали-руһиҹјәсиндән *асылы һесаб едән* бир партија ағылсыз оларды. Биз рус сосиал-демократларына белә бир шеји һеч тәклиф етмәк фикриндә дә дејилик. Биз јалныз ону дејирик ки, фәһлә партијасы кәндлиләр ичәрисиндә дә мөвчуд олан ингилабчы үнсүрләрдән *јан кечәрсә,* һәмин үнсүрләрә јардым етмәзсә, марксизмин әсас вәсиҹјәтләрини позмуш олар вә чох бөјүк сијаси сәһв бурахмыш олар. Рус кәндлиләринин бу ингилабчы үнсүрләри өзләрини, һеч олмазса, мүтләгиҹјәти девирән заман Гәрби Авропа кәндлиләри кими көстәрә биләчәкләрми — бу суала тарих һәлә чаваб вермәмишдир. Онлар буну едә билмәсәләр, — сосиал-демократија өз јахшы адыны әсла ләкәләмәз вә өз һәрәкатында һеч бир шеј итирмәз, чүнки онун ингилаби чағырышына кәндлиләрин чаваб вермәмәси (бәлкә дә чаваб вермәк игтидарында олмамасы) онун тәгсири дејилдир. Ири вә ја хырда буржуазијанын һеч бир хәјанәтинә бахмајараг, фәһлә һәрәкаты өз јолу илә кедир вә кедәчәкдир. Кәндлиләр буну едә билсәләр,—онда, кәндлиләрә јардым етмәјән сосиал-демократија өз јахшы адыны вә демократија уғрунда габагчыл мүбариз сајылмаг һаггыны һәмишәлик итирмиш оларды.

Јухарыда ирәли сүрүлән биринчи мәсәләјә кечәрәк, демәлијик ки, «аграр мүнасибәтләринин әсаслы сурәтдә нәзәрдән кечирилиб дәјишдирилмәси» тәләби бизчә ајдын дејилдир: бу тәләб 15 ил бундан габаг үчүн кафи ола биләрди, лакин инди, һәм тәшвигат үчүн

рәһбәр материал вермәли олдуғумуз бир заманда, һәм дә хырда тәсәрруфатын мүдафиәчиләриндән, мүасир рус чәмиjjәтиндә бу гәдәр чох олан вә өзләринә ч. Победоностсев, ч. Витте кими вә дахили ишләр назирлиjинин бир чох мә'мурлары кими «нүфузлу» тәрәфдарлар тапан һәмин мүдафиәчиләрдән өзүмүзү горумалы олдуғумуз бир заманда, чәтин ки бу тәләблә кифаjәтләнмәк олар. Биз програмымызын әмәли һиссәсинин үчүнчү бөлмәсини jолдашларын мүзакирәсинә тәхминән ашағыдакы шәкилдә тәгдим едәрдик:

«Индики дөвләт гурулушу вә ичтимаи гурулуш әлеjһинә һәр чүр ингилаби һәрәката тәрәфдар олан рус сосиал-демократ фәһлә партиjасы билдирир ки, о, кәндлиләрә jардым едәчәкдир, чүнки кәндлиләр, рус халгынын һүгугсузлуғундан вә рус чәмиjjәтиндә тәһкимчилик һүгугу галыгларындан ән чох әзаб чәкән бир синиф олараг мүтләгиjjәт әлеjһинә ингилаби мүбаризә апармаға габилдирләр.

Бу принсипә әсасланараг, рус сосиал-демократ фәһлә партиjасы тәләб едир ки:

1) Верки верән бир силк олмаг е'тибары илә, һазырда кәндлиләр үзәринә дүшән өдәнчин вә төjчүнүн алынмасы, һабелә һәр чүр мүкәлләфиjjәт ләғв едилсин.

2) Өдәнч тә'диjәләри шәклиндә һөкумәт вә мүлкәдарларын кәндлиләрдән соjуб алдыглары пуллар халга гаjтарылсын.

3) Еллик зәманәт вә торпагдан истифадә етмәк ишиндә кәндлинин әл-голуну бағлаjан бүтүн ганунлар ләғв едилсин.

4) Кәндлиләри мүлкәдарлардан асылы едән бүтүн тәһкимчилик галыглары ләғв едилсин, — бу галыглар истәр хүсуси ганунлардан вә тә'сисатдан (мәсәлән, Уралын мә'дән-завод даирәләриндә кәндли вә фәһләләрин вәзиjjәти), истәр кәндли вә мүлкәдар торпагларынын һәлә дә бир-бириндән аjрылмамасындан (мәсәлән, Гәрб өлкәсиндә сервитут галыглары[99]) ирәли кәлсин, истәрсә дә ондан ирәли кәлсин ки, кәндли торпағынын мүлкәдар тәрәфиндән кәсилмәси кәндлиләри ишдә-

кечмишдәки рәиjjәт кәндлиләрин чыхылмаз вәзиjjәтинә салыр, — һеч бир фәрги jохдур.

5) Кәндлиләрә, һәддән артыг jүксәк иҹарә һаггынын азалдылмасыны мәһкәмә васитәси илә тәләб етмәк, мүлкәдарлары вә үмумиjjәтлә кәндлиләрин еһтиjаҹындан истифадә едәрәк онларла ағыр шәртләрлә сазиш бағлаjан бүтүн шәхсләри сәләмчилик үстүндә мәһкәмәjә чәлб етмәк ихтиjары верилсин».

Белә бир тәклифин әсасландырылмасы үзәриндә биз хүсусилә әтрафлы даjанмалыjыг, — бу да програмын һәмин һиссәсинин ән мүһүм һиссә олдуғуна көрә дејил, она көрә лазымдыр ки, бу ән мүбаһисәли һиссәдир вә бүтүн сосиал-демократлар тәрәфиндән гәбул едилмиш ади һәгигәтләрлә ән аз әлагәдардыр. Кәндлиләрә (шәрти) «jардым» көстәрилмәси һаггында кириш һиссәсиндәки мүддәа бизә она көрә зәрури көрүнүр ки, пролетариат хырда тәсәррүфатчылар синфинин мәнафеjинә көмәк етмәк вәзифәсини үмумиjjәтлә өз үзәринә көтүрә билмәз вә көтүрмәмәлидир; пролетариат она jалныз ингилабчы *олдуғу дәрәҹәдә* көмәк едә биләр. Лакин инди Русиjанын бүтүн керилиjини, тәһкимчилиjин, һүгугсузлуғун вә «патриархал» зүлмүн бүтүн галыгларыны мәһз мүтләгиjjәт өзүндә тәҹәссүм етдирдиjинә көрә, көстәрмәк лазымдыр ки, фәһлә партиjасы кәндлиләрә, jалныз *мүтләгиjjәтә* гаршы ингилаби мүбаризә апармаға габил олдуглары дәрәҹәдә jардым едир. Бу мүддәаны «Әмәк азадлығы» групу лаjиһәсинин, көрүнүр, ашағыдакы мүддәасы рәдд едир: «Мүтләгиjjәтин ән әсас даjағы мәһз кәндлиләрин сиjаси лагеjдлиjи вә әгли керилиjидир». Лакин бу — нәзәриjjәнин дејил, һәjатын өз зиддиjjәтидир, чүнки кәндлиләр (үмумиjjәтлә хырда тәсәррүфат саһибләри синфи кими) икили хүсусиjjәтә маликдирләр. Кәндлиләрин вәзиjjәтиндәки дахили зиддиjjәти исбат едән мә'лум сиjаси игтисад дәлилләрини тәкрар етмәjәрәк, Маркс тәрәфиндән 50-чи илләрин әввәлләриндәки франсыз кәндлиләринә верилмиш олан бу характеристиканы хатырладаҹағыг:

«...Бонапарт сүлаләси ингилабчы кәндлинин дејил, мүһафизәкар кәндлинин нүмаjәндәсидир, парселлә

мүәјјән едилән өз нәтиҹәи јашајыш шәраитиндән хилас олмаға чалышан кәндлинин дејил, бу шәраити вә бу парсели мөһкәмләтмәк истәјән кәндлинин нүмајәндәсидир; — шәһәрләрә гошулмаг вә өз күчү илә көһнә гајда-гануну јыхмаг истәјән кәнд әһалисинин дејил, әксинә, өз күтлүјү үзүндән бу көһнә гајда-ганун нәрисиндә гапаныб галан вә империја кабусунун ону вә онун парселини хилас едәчәјини, она үстүн вәзијјәт јарадачағыны көзләјән кәнд әһалисинин нүмајәндәсидир. Бонапарт сүлаләси кәндли маарифинин дејил, онун мөвһуматынын нүмајәндәсидир, онун дүшүнчәсинин дејил, дүшүнчәсизлијинин нүмајәндәсидир, онун кәләчәјинин дејил, онун кечмишинин нүмајәндәсидир, онун мүасир Севенналарынын дејил, онун мүасир Вандејасынын нүмајәндәсидир» («Der 18. Brumaire», S. 99*). Фәһлә партијасы «көһнә гајда-гануну», јә'ни Русијада ән әввәл вә һәр шејдән артыг мүтләгијјәти јыхмаға чалышан мәһз бу кәндлиләрә јардым етмәлидир. Рус сосиал-демократлары һәмишә халгчылығын доктринасы вә мәсләкиндән онун инғилаби чәһәтини ајырмаг вә буну гәбул етмәк лүзумуну гејд етмишләр. Бу чәһәт «Әмәк азадлығы» групунун програмында јалныз јухарыда ситат кәтирилән «әсаслы сурәтдә нәзәрдән кечирилиб дәјишдирилмәси» тәләбиндә вә саирәдә дејил, һабелә ашағыдакы сөзләрдә дә ифадә олунмушдур: «Өзлүјүндә ајдындыр ки, һәтта индики заманда да кәндлиләрлә билаваситә тәмасда олан адамлар, онларын арасында ишә апармагла Русијада сосиализм һәрәкатына мүһүм хидмәт көстәрә биләрдиләр. Сосиал-демократлар белә адамлары нәинки өзләриндән узаглашдырмазлар, әксинә, вар гүввә илә чалышарлар ки, өз фәалијјәтләринин әсас принсипләри вә үсулларында онларла разылыға кәлсинләр». 15 ил бундан әввәл, ингилабчы халгчылыг ән'әнәләри һәлә давам етдији заман белә бир бәјанат кифајәт иди, лакин инди, әкәр сосиал-демократ фәһлә партијасынын демократија уғрунда габагчыл мүбаризә олмасыны истәјирсә, кәндлиләр арасында «фәалијјәтин әсас прин-

* — «Луи Бонапартын он сәккиз брүмери», сәһ. 99[100]. *Ред.*

сипләрини» биз өзүмүз мүзакирә етмәјә башламалыјыг.

Лакин бизим тәклиф етдијимиз тәләбләр кәндлиләрин шәхсијјәтини дејил, онларын мүлкијјәтини мүдафиә етмәјә доғру кетмирми? Хырда тәсәррүфатын мөһкәмләнмәсинә сәбәб олмазмы? Бу тәләбләр капитализмин инкишафынын бүтүн кедишинә ујғундурму? Марксист үчүн ән бөјүк әһәмијјәти олан бу мәсәләләри нәзәрдән кечирәк.

1-чи вә 3-чү тәләбләр һаггында сосиал-демократлар арасында *ишин маһијјәти е'тибары илә* чәтин ки фикир ајрылығы олсун. Икинчи тәләб, еһтимал ки, өз маһијјәти е'тибары илә дә фикир ајрылығына сәбәб олачагдыр. Бизим фикримизчә, ашағыдакы мүлаһизәләр бу тәләбин леһинәдир: (1) өдәнч тә'дијәләри кәндлиләрин мүлкәдарлар тәрәфиндән ачыгдан-ачыға сојулмасы демәк иди, һәмин тә'дијәләр јалныз кәндли торпағы үчүн верилмәјиб, тәһкимчилик һүгугу үчүн дә верилирди, һөкумәтин кәндлиләрдән јығдығы мүлкәдарлара вердијиндән *даһа чохдур,* бу бир фактдыр; (2) бу факта тамамилә битмиш вә артыг тарихин архивинә верилмиш бир һадисә кими бахмаг үчүн һеч бир әсасымыз јохдур, чүнки о заман вермиш олдуглары «гурбанлар» барәсиндә инди чығыр-бағыр салан нәчабәтли истисмарчылар өзләри дә кәндли ислаһатына бу чүр бахмырлар; (3) мәһз инди, милјонларла кәндлинин ачлыг чәкмәси даими бир һал алмаға башладығы заман, һөкумәт мүлкәдарлара вә капиталистләрә бәхшиш вермәк үчүн, авантүрист харичи сијасәт үчүн милјонлар сәрф етдији һалда, ачлар үчүн ајрылан тәхсисатдан гәпик-гуруш да олса кәсмәјә чалышдығы мәһз индики заманда, имтијазлы синифләрин мәнафејинә хидмәт едән мүтләгијјәт һөкуməти ағалығынын халга нә гәдәр баһа отурдуғуну хатырлатмаг јерли вә зәруридир; (4) сосиал-демократлар кәндлиләрин ачлығына вә ачындан гырылмасына лагејд баха билмәзләр. Ачлыг чәкәнләрә ән кениш јардым көстәрмәк лүзуму һаггында рус сосиал-демократлары арасында һеч вахт ики фикир олмамышдыр. Лакин ингилаби тәдбирләр көрүлмәдән чидди јардымын мүмкүн

олдуғуну, јәгин ки, һеч ким иддиа етмәз; (5) ханәдан торпагларынын мүсадирә едилмәси вә задәкан торпагларынын күчлү сурәтдә чәмләшдирилмәси, — ја'ни тәклиф едилән тәләбин һәјата кечирилмәсинин нәтичәси олачаг бу иш, — Русијанын бүтүн ичтимаи инкишафына јалныз фајда вермиш оларды. Тәклиф едилән тәләбин *әлејһинә,* еһтимал ки, башлыча олараг онун «јеринә јетирилмәз олмасыны» көстәриб е'тираз едәчәкләр. Бу е'тираз јалныз «ифрат ингилабчылыг» вә «утопизм» әлејһинә ибарәләрлә әсасландырылачаг олса, биз габагчадан дејирик ки, бу кими *оппортунист ибарәләри* бизи зәррә гәдәр горхутмајачаг вә биз онлара һеч бир әһәмијјәт вермәјәчәјик. Лакин бу е'тиразы һәрәкатымызын игтисади вә сијаси шәраитинин тәһлили илә әсасландырсалар, биз бу мәсәләнин даһа әтрафлы мүзакирә олунмасы лүзумуну вә бу хүсусдакы мүбаһисәнин фајдалы олдуғуну тамамилә е'тираф едирик. Јалныз ону гејд едәчәјик ки, бу тәләб мүстәгил бир тәләб олмајыб кәндлиләрә ингилабчы *олдуглары дәрәчәдә* јардым көстәрмәк тәләбинин бир һиссәсини тәшкил едир вә һәмин тәләбә дахилдир. Кәндлиләрин бу үнсүрләрини өзләрини мәһз нечә вә нә кими бир гүввә илә көстәрәчәкләри мәсәләсини тарих һәлл едәчәкдир. Тәләбләрин «јеринә јетирилә билмәси» дедикдә, ичтимаи инкишафын мәнафеји илә онларын үмуми ујғунлуғу дејил, мөвчуд игтисади вә сијаси шәраитлә ујғунлуғу баша дүшүләрсә, онда белә бир ме'јар гәтијјән дүзкүн олмазды ки, буну да Каутски Полшанын истиглалијјәти тәләбинин (Полша фәһлә партијасы үчүн) «јеринә јетирилмәз олмасыны» көстәрән Роза Лүксембурга гаршы мүбаһисәдә инандырычы сурәтдә гејд етмишдир. Каутски о заман (әкәр хатиримиздән чыхмамышса) Ерфурт програмынын мә'мурлары халгын сечмәси тәләбини мисал олараг көстәрмишди. Бу тәләбин индики Алманијада «јеринә јетирилә билмәси» шүбһәлидән дә шүбһәлидир, лакин сосиал-демократлардан һеч кәс, өз тәләбләрини индики вахтда вә мөвчуд шәраитдә мүмкүн олан дар чәрчивә илә мәһдудлашдырмағы тәклиф етмәмишдир.

Сонра, 4-чү бәндә кәлдикдә, тәһкимчилик асылылы-

ғынын бүтүн галыгларыны јох етмәк тәләбини ирәли сүрмәјин сосиал-демократлар үчүн зәрури олдуғуна принсип е'тибары илә, еһтимал, һеч кәс е'тираз етмәјәчәкдир. Еһтимал, мәсәлә јалныз бу тәләбин нечә ифадә едилмәси вә сонра онун кенишлији үзәриндә олачагдыр, јә'ни бу тәләбә, мәсәлән, кәндлиләрин *һәгигәтдәки* бијар асылылығыны, 1861-чи илдә кәндли торпагларынын кәсилмәси нәтичәсиндә әмәлә кәлмиш бу асылылығы арадан галдыран тәдбирләрин көрүлмәси тәләби дахил едилмәлидирми? Бизим фикримизчә, бу мәсәләни мүсбәт мә'нада һәлл етмәк лазымдыр. Бијар (ишләјиб-өдәмә) тәсәррүфатынын һәгигәтдәки галыгларынын бөјүк әһәмијјәти, һабелә бу галыгларын ичтимаи инкишафа (вә капитализмин инкишафына) сон дәрәчә мане олмасы да әдәбијјатда тамамилә мүәјјән едилмишдир. Әлбәттә, капитализмин инкишафы, бу галыгларын «өз-өзүнә, тәбии јол илә» арадан галхмасына доғру апарыр вә нәтичә е'тибары илә буна кәтириб чыхарачагдыр, лакин, әввәлән, бу галыглар сон дәрәчә мөһкәмдир, буна көрә дә онларын чох тез арадан галхачағына үмид етмәк олмаз, икинчиси, — бу исә ән башлычасыдыр — «тәбии јол», *һәгигәтдә* (ишләјиб-өдәмә системи вә с. сајәсиндә) торпаға бағланмыш вә мүлкәдар тәрәфиндән мәһкум едилмиш кәндлиләрин гырылыб тәрк олмасындан башга бир шеј дејилдир. Ајдындыр ки, сосиал-демократлар белә бир шәраитдә өз програмларында бу мәсәләнин үстүндән сүкутла кечә билмәзләр. Биздән соруша биләрләр ки, бәс бу тәләб нечә һәјата кечирилә биләрди? Биз белә дүшүнүрүк ки, програмда бу барәдә данышмаг лазым дејилдир. Бу тәләбин һәјата кечирилмәси (һабелә бу бөлмәнин, демәк олар, бүтүн тәләбләринин һәјата кечирилмәси кәндлиләрин ингилабчы үнсүрләринин гүввәсиндән асылыдыр), әлбәттә, — 60-чы илләрдә өз «гануни» сојғунчулугларыны һәјата кечирән задәкан комитәләринин әксинә олараг, — сечки илә дүзәлдилән јерли кәндли комитәләри тәрәфиндән јерли шәраитин һәртәрәфли нәзәрдән кечирилмәсини тәләб едәчәкдир; програмын демократик тәләбләри бунун үчүн лазым олачаг демократик тә'-

сисатлары кифајәт гәдәр мүәјјән едир. Бу, «Әмәк азадлығы» групу програмынын бәһс етдији мәһз «аграр мүнасибәтләринин әсаслы сурәтдә нәзәрдән кечирилиб дәјишдирилмәси» демәк оларды. Јухарыда гејд едилдији кими, биз «Әмәк азадлығы» групу лајиһәсинин бу бәнди илә принсип е'тибары илә разыјыг вә анчаг арзу едәрдик ки, (1) кәндлиләрин синфи мәнафеји уғрунда пролетариатын һансы шәртләрлә мүбаризә едә биләчәји көстәрилсин; (2) нәзәрдән кечирилиб дәјишдирилмәнин *характери:* тәһкимчилик асылылығы галыгларының мәһв едилмәси мүәјјән олунсун; (3) тәләбләр даһа конкрет ифадә едилсин. — Даһа бир е'тираз олачағыны габагчадан көрүрүк: кәсик торпаглар вә с. мәсәләсинин нәзәрдән кечирилиб дәјишдирилмәси бу торпагларын кәндлиләрә гајтарылмасы илә нәтичәләнмәлидир. Бу ајдындыр. Мәкәр бу, хырда мүлкијјәти, хырда парсели мөһкәмләтмәзми? мәкәр сосиал-демократлар, бәлкә дә кәндлиләрдән гарәт едилмиш торпагларда апарылан ири капиталист тәсәррүфатынын хырда тәсәррүфатла әвәз едилмәсини арзу едә биләрләрми? Бу ки, *мүртәче* бир тәдбир оларды! — Чаваб веририк: шүбһәсиз, ири тәсәррүфаты хырда тәсәррүфатла әвәз етмәк мүртәче бир тәдбирдир вә биз буна тәрәфдар олмамалыјыг. Лакин иш бурасындадыр ки, арашдырдығымыз тәләб «тәһкимчилик асылылығы галыгларыны мәһв етмәк» мәгсәдини *күдүр,* — демәли, бу тәләб ири тәсәррүфатларын хырдаланмасына сәбәб ола билмәз; бу тәләб јалныз, маһијјәт е'тибары илә халис бијар типли көһнә тәсәррүфатлара аиддир, — вә һәр чүр орта әср мәһдудијјәтләриндән азад олан кәндли тәсәррүфаты *көһнә тәсәррүфатлара нисбәтән мүртәче дејил, мүтәрәггидир* (3-чү бәнди мүгајисә ет). Әлбәттә, бурада бунлары бир-бириндән фәргләндирмәк асан дејилдир, — лакин биз һеч дә програмымызын һәр һансы бир тәләбинин «асан» һәјата кечирилә биләчәјини күман етмирик. Бизим ишимиз: әсас принсипләри вә әсас вәзифәләри мүәјјән етмәкдир, тәфәррүат һаггында исә бу вәзифәләри әмәли сурәтдә јеринә јетирәчәк адамлар дүшүнә биләрләр.

Ахырынчы бәнд дә өз мәгсәди е'тибары илә өзүндән әввәлки бәндин мәгсәдини: *капитализмдән әввәлки истеһсал үсулунун* (рус кәндиндә хејли чох олан) бүтүн галыгларына гаршы мүбаризә мәгсәдини күдүр. Мә'лум олдуғу кими, Русијада кәндли ичарәси чох вахт јалныз бијар мүнасибәтләринин галыгларыны пәрдәләјир. Бу ахырынчы бәндин идејасыны исә биз Каутскидән көтүрмүшүк; Каутски Ирландија һаггында һәлә Гладстонун либерал кабинетинин 1881-чи илдә мәһкәмәјә һәддән артыг јүксәк ичарә гијмәтләрини азалтмаг ихтијары верилмәси ганунуну кечирдијини көстәрәрәк, арзу олунан тәләбләр сырасына бу тәләби дә дахил етмишди: «һәддән артыг ичарә һагларынын бу мәгсәд үчүн јарадылмыш мәһкәмәләр тәрәфиндән азалдылмасы» (Reduzierung übermäßiger Pahtzinsen durch dazu eingesetzte Gerichtshöfe). Русијада бу, бијар мүнасибәтләринин сыхышдырылыб арадан чыхарылмасы мә'насында хүсусилә фајдалы оларды (әлбәттә, һәмин мәһкәмәләрин демократик әсасларла тәшкил едилмәси шәрти илә). Биз бу фикирдәјик ки, сәләмчилик һаггындакы ганунларын, әсарәтли сөвдәләрә аид едилмәси тәләбини дә бу тәләблә бирләшдирмәк оларды: рус кәндиндә бу әсарәтли сөвдәләр о гәдәр һәдсиз инкишаф етмишдир ки, *бир фәһлә сифәти илә* кәндлијә о гәдәр ағыр тәзјиг көстәрир ки, ичтимаи тәрәггини о гәдәр чох ләнкидир ки, она гаршы мүбаризә апармаг хүсусилә вачибдир. Сөвдәнин әсарәтли, сәләмчилик характерини мүәјјән етмәк исә мәһкәмә үчүн, әлбәттә, ичарә һаггынын һәддән артыг олдуғуну мүәјјән етмәкдән чәтин олмазды.

Тәклиф етдијимиз тәләбләр, бизим фикримизчә, үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә ики әсас мәгсәд күдүр: 1) кәнддә бүтүн *капитализмдән әвәлки,* тәһкимчилик тә'сисаты вә мүнасибәтләринин јох едилмәси (бу тәләбләрин әлавәси програмын әмәли һиссәсинин биринчи бөлмәсиндәдир); 2) кәнддә синфи мүбаризәјә даһа ачыг вә даһа шүурлу характер верилмәси. Бизим фикримизчә, Русијада сосиал-демократ «аграр програмы» үчүн мәһз бу принсипләр әсас олмалыдыр; — кәнддә синфи мүбаризәни *јумшалтмаг* үчүн Русијада

көстәрилән бу гәдәр чохлу чәһдләрдән гәти сурәтдә узаглашмаг лазымдыр. Һаким либерал-халгчылыг мәсләки мәһз бу характердәдир, лакин ону гәти сурәтдә рәдд едиркән [«Лондонда бејнәлхалг конгресдә рус сосиал-демократларынын мә'рузәсинин әлавәсиндә» белә дә едилмишдир], унудулмамалыдыр ки, биз халгчылығын ингилаби мәзмунуну бураја гатмамалыјыг. «Нә гәдәр ки халгчылыг ингилаби иди, ја'ни силки бүрократик дөвләтә вә бу дөвләтин көмәк етдији формаларә, ја'ни халг күтләләринин вәһшичәсинә истисмар едилмәси вә онлара зүлм олунмасы формаларына гаршы чыхырды, халгчылыг мүвафиг дәјишикликләрлә рус сосиал-демократијасынын програмына онун тәркиб һиссәси кими дахил олмалы иди» (Акселрод: «Һазыркы вәзифәләр вә тактика мәсәләсинә даир», с. 7). Һазырда рус кәндиндә синфи мүбаризәнин ики әсас формасы бир-бири илә говушур: 1) имтијазлы торпаг саһибләри әлејһинә вә тәһкимчилик галыглары әлејһинә кәндлиләрин мүбаризәси; 2) төрәмәкдә олан кәнд пролетариатынын кәнд буржуазијасына гашы мүбаризәси. Сосиал-демократлар үчүн икинчи мүбаризәнин, әлбәттә, даһа бөјүк әһәмијјәти вардыр, лакин онлар биринчи мүбаризәјә дә онун ичтимаи ишкишафа *зидд олмадығы дәрәчәдә* мүтләг јардым етмәлидирләр. Тәсадүфи дејилдир ки, кәндли мәсәләси рус чәмијјәтиндә вә рус ингилаби һәрәкатында бу гәдәр чох јер тутмуш вә инди дә тутмагдадыр: бу факт— јалныз онун ин'икасыдыр ки, биринчи мүбаризә дә өз бөјүк әһәмијјәтини мүһафизә етмәкдә давам едир.

Нәһајәт, баш верә биләчәк бир анлашылмазлығын гаршысыны алмаг лазымдыр. Биз сосиал-демократијанын кәндлиләрә «ингилаби чағырышындан» данышдыг. Бу, гүввәләри сәпәләмәк, сәнаје пролетариаты арасында иш үчүн гүввәләрин лазым олан тәмәркүзләшдирилмәсинә зәрәр вурмаг демәк дејилми? Гәтијјән јох; гүввәләрин бу тәмәркүзләшдирилмәси лүзумуну *бүтүн* рус сосиал-демократлары гәбул едирләр, бу, 1885-чи илдә «Әмәк азадлығы» групунун лајиһәсиндә дә, 1898-чи илдә чыхмыш «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасында да көстәрил-

мишдир. Демәли, сосиал-демократларын өз гүввәләрини сәпәләјәчәкләриндән горхмаға гәтијјән һеч бир әсас јохдур. Ахы програм тә'лимат дејил: програм *бүтүн* һәрәкаты гаврамалыдыр, ишдә исә, әлбәттә, һәрәкатын кан бу, кан да о бири чәһәтини өн сыраја чәкмәк лазым кәлир. Програмда јалныз сәнаје фәһләләри һаггында дејил, кәнд фәһләләри һаггында да данышмаг лүзумуна гаршы һеч кәс мүбаһисә етмәз, ејни заманда һеч бир рус сосиал-демократы индики шәраитдә јолдашлары кәндә чағырмаг фикриндә дә олмамышдыр. Лакин фәһлә һәрәкаты өзлүјүндә, һәтта бизим сә'јләримиздән асылы олмајараг, демократик идејаларын һөкмән кәндә јајылмасына сәбәб олачагдыр. «Игтисади мәнафе зәмининдәки тәшвигат, сосиал-демократ дәрнәкләрини лабүддән, бизим сәнаје пролетариаты мәнафејинин кәндли күтләләри илә ән сых бағлы олдуғуну ајдын көстәрән фактларла билаваситә гаршылашдырачагдыр» (Акселрод, ib.*, с. 13), буна көрә дә «Agrarprogramm» *(көстәрилән мә'нада:* әлбәттә, әслинә бахдыгда, бу һеч дә «аграр програмы» дејилдир) рус сосиал-демократлары үчүн гәти зәруридир. Биз өз тәблиғат вә тәшвигатымызда даим кәндли фәһләләрә, јә'ни кәнд илә әлагә сахлајан, орада гоһум-әгрәбасы, аиләси олан вә ораја кедиб-кәлән фабрик вә завод фәһләләринә тәсадүф едирик. Өдәнч тә'дијәләри, еллик зәманәт, ичарә һаггы мәсәләләри чох вахт һәтта пајтахт фәһләсини дә олдугча марагландырыр (биз һәлә, мәсәлән, ичәриләриндә сосиал-демократ тәблиғаты вә тәшвигатынын јајылмаға башладығы Урал фәһләләриндән данышмырыг). Биз, кәндә кедиб-кәлән сосиал-демократлар вә шүурлу фәһләләр үчүн дүрүст тә'лимат вермәк гајғысына галмасајдыг, өз вәзифәмизи јеринә јетирмиш олмаздыг. Сонра, кәнд зијалыларыны, мәсәлән, халг мүәллимләрини дә унутмаг лазым дејилдир, чүнки онлар һәм мадди, һәм дә мә'нәви чәһәтдән о гәдәр алчалдылмыш бир вәзијјәтдәдирләр ки, халгын һүгугсузлуғуну вә мәһкум вәзијјәтини о гәдәр јахындан мүшаһидә едир вә шәхсән өз

* — ibidem — јенә орада. *Ред.*

үзәрләриндә һисс едирләр ки, онларын арасында сосиал-демократизмә рәғбәтин артмасына (һәрәкат даһа да кенишләнмәклә) һеч бир шүбһә ола билмәз.

Беләликлә, Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы програмынын тәркиб һиссәләри, бизим фикримизчә, бунлардан ибарәт олмалыдыр: 1) Русијанын игтисади инкишафынын әсас характерини көстәрмәк; 2) капитализмин лабүд нәтичәсини: јохсуллуғун артмасыны вә фәһләләрин һиддәтинин артмасыны көстәрмәк; 3) пролетариатын синфи мүбаризәсинин һәрәкатымызын әсасы олдуғуну көстәрмәк; 4) сосиал-демократ фәһлә һәрәкатынын сон мәгсәдләрини, — бу мәгсәдләри һәјата кечирмәк үчүн онун сијаси һакимиҗҗәти әлә алмаға чалышмасыны, — һәрәкатын бејнәлхалг характерини көстәрмәк; 5) синфи мүбаризәнин сијаси характердә олмасы зәрурәтини көстәрмәк; 6) халгын һүгугсузлуг вә мәһкумлуғуна сәбәб олан вә истисмарчылары һимајә едән рус мүтләгиҗҗәтинин фәһлә һәрәкаты үчүн башлыча манеә тәшкил етдијини, буна көрә бүтүн ичтимаи инкишаф мәнафеји үчүн дә лазым олан сијаси азадлыг әлдә етмәјин партија гаршысында ән јахын сијаси вәзифә олдуғуну көстәрмәк; 7) партијаның, мүтләгиҗҗәт әлејһинә мүбаризә едән бүтүн партијалара вә әһали тәбәгәләринә јардым едәчәјини, һөкүмәтимизин демагог һијләләринә гаршы мүбаризә апарачағыны көстәрмәк; 8) әсас демократик тәләбләри,—сонра 9) фәһлә синфи хејринә олан тәләбләри вә 10) кәндлиләр хејринә олан тәләбләри көстәрмәк вә ејни заманда бу тәләбләрин үмуми характерини изаһ етмәк.

Јолдашларла бир сыра мүшавирәләр кечирмәдән, програмы там гәнаәтбәхш сурәтдә ифадә етмәк вәзифәсинин чәтинлијини тамамилә дәрк етмәклә бәрабәр, јенә дә бу ишә башламағы зәрури билирик, чүнки буну (јухарыда көстәрилән сәбәбләрә көрә) тә'хирә салынмаз бир иш һесаб едирик вә үмид едирик ки, һәм партијанын бүтүн нәзәриҗҗәчиләри («Әмәк азадлығы» групу үзвләри башда олмагла), һәм Русијада әмәли иш апаран бүтүн сосиалистләр (тәкчә сосиал-демок-

ратлар дејил: чүнки башга фраксијалардан олан сосиалистләрин дә фикрини ешитмәк бизим үчүн чох јахшы оларды вә биз онларын рә'јләрини чап етмәкдән бојун гачырмаздыг), һәм дә бүтүн шүурлу фәһләләр бизә көмәјә кәләчәкләр.

РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТИЈАСЫНДА КЕРИЛӘМӘ ИСТИГАМӘТИ

«Рабочаја Мысл» редаксијасы ««Рабочаја Мысл»ын истигамәти һаггындакы бүтүн сајсыз-һесабсыз анлашылмазлығы вә гејри-мүәјјәнлији (мәсәлән, «сијасәти» бизим «данмағымыз» кими анлашылмазлығы) арадан галдырмаг» (Редаксијадан) нијјәти илә ««Рабочаја Мысл»а ајрыча әлавә» (сентјабр 1899) нәшр етмишдир. Биз «Раб. Мысл»ын бу вахта гәдәр сапки танымаг да истәмәдији програм мәсәләләрини, нәһајәт, ачыг ирәли сүрдүјүнә чох шадыг, лакин биз буна гаршы гәти протест едирик ки, ««Рабочаја Мысл»ын истигамәти габагчыл рус фәһләләринин истигамәтидир» (јенә орада редаксијанын билдирдији кими). Јох, әкәр «Рабочаја Мысл» редаксијасы ады чәкилән нәшрдә нәзәрдә тутулан (һәләлик анчаг *нәзәрдә тутулан*) јол илә кетмәк истәјирсә, бу о демәкдир ки, редаксија рус сосиал-демократијасынын баниләри тәрәфиндән һазырланмыш вә Русијада ишләјән бүтүн рус сосиал-демократларынын бу вахта гәдәр әсас тутдуглары програмы јанлыш баша дүшүр; бу о демәкдир ки, редаксија, рус сосиал-демократијасынын чатмыш олдуғу нәзәри вә әмәли инкишаф пилләсинә нисбәтән *кериҗә аддым* атыр.

«Рабочаја Мысл»ын истигамәти «Ајрыча әлавә»нин «Бизим шәраитимиз» сәрләвһәли баш мәгаләсиндә (*Р. М.* тәрәфиндән имзаланмышдыр) изаһ едилир. Биз дә инди һәмин мәгаләни бүтүн тәфәррүаты илә тәһлил етмәлијик.

Мәгаләнин лап әввәлиндән ашкар олур ки, *Р. М.*

үмумијјәтлә «бизим шәраитимизи» вә хүсусән бизим фәһлә һәрәкатымызы *ачыгча јанлыш* тәсвир едир, фәһлә һәрәкатыны һәддиндән артыг дар мә'нада баша дүшдүјүнү вә рус сосиал-демократларынын рәһбәрлији алтында бу һәрәкатын һазырламыш олдуғу јүксәк формалара көз јуммаға сә'ј етдијини бүрузә верир. Доғрудан да: «бизим фәһлә һәрәкаты, — дејә *Р. М.* мәгаләнин лап әввәлиндә јазыр, — тә'тил бирләшмәләриндән тутмуш легал (ганунла јол верилән) чәмијјәтләрә гәдәр ән мүхтәлиф тәшкилат формалары рүшејмләриндән ибарәтдир». — Елә бу? — дејә, охучу тәәччүблә сорушачагдыр. Доғруданмы *Р. М.* Русијада фәһлә һәрәкатынын *даһа јүксәк,* даһа габагчыл һеч бир тәшкилат формасыны көрмәмишдир? Јәгин о, бунлары көрмәк истәмир, чүнки сонракы сәһифәдәчә о өз мүддәасыны даһа гәти бир шәкилдә тәкрар едир: «Инди бу саат һәрәкатын вәзифәләри, рус фәһләләринин һәгиги фәһлә иши, *мүмкүн олан бүтүн үсулларла* фәһләләрин өз вәзијјәтләрини јахшылашдырмасындан ибарәтдир», — дејир вә бу үсулларын сырасына јенә *јалныз* тә'тил тәшкилатлары вә легал чәмијјәтләр дахил едилир! Беләликлә, рус фәһлә һәрәкаты куја тә'тилләрдән вә легал чәмијјәтләрдән *ибарәт имиш!* Бу ки әсла *доғру дејилдир!* Рус фәһлә һәрәкаты һәлә 20 ил бундан әввәл даһа кениш бир тәшкилат тә'сис етмиш, даһа кениш вәзифәләр ирәли сүрмүшдүр (биз инди бу хүсусда даһа мүфәссәл данышачағыг). Рус фәһлә һәрәкаты С.-Петербург[101] вә Кијев[102] «Мүбаризә иттифаглары», Јәһуди фәһлә иттифагы[103] вә саир бу кими тәшкилатлар јаратмышдыр. Доғрудур, *Р. М.* дејир ки, јәһуди фәһлә һәрәкаты «хүсуси сијаси характер» дашыјыр, истисна тәшкил едир. Лакин бу да јенә доғру дејилдир, чүнки Јәһуди фәһлә иттифагы «әлаһиддә» олсајды, бир сыра рус тәшкилатлары илә *бирләшмәз* вә «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ны тәшкил етмәзди. Бу партијанын тә'сис олунмасы рус фәһлә һәрәкатынын рус ингилаби һәрәкаты илә *бирләшмәси јолунда* онун атдығы ән бөјүк аддымдыр. Бу аддым ајдын сүбут етди ки, рус фәһлә һәрәкаты тә'тилләрдән вә гануни чәмијјәтләрдән *ибарәт*

I

Попятное направленіе в русской соц.-демократіи.

Редакція „Рабочей Мысли" издала отдѣльное приложеніе к Раб. Мысли" (сентябрь 1899), желая „разсѣять всю тучу массу недоразумѣній и неопредѣленностей, которыя существуют относительно направленія „Р. Мысли" (В роде „отрицанія" „нами политики", напомнѣр)" (от редакціи). Мы очень рады тому, что „Раб. Мысль" открыто ставит, наконец, вопросы программные, которых она как будто нехотѣла знать до сих пор, но мы рѣшительно протестуем против того, что „направленіе „Раб. Мысли" есть направленіе передовых русских работниц" (как заявляет там же редакція). Нет, если редакція Раб. Мысли хочет идти по тому пути, который намѣчается [покатольку намѣчается] в названном изданіи, то это значит, что она невѣрно понимает ту программу, которую выработали основатели русской соц.-демократіи и которой держались до сих пор все русскіе соц.-демократы, дѣйствовавшіе в Россіи; это значит, что она дѣлает шаг назад против той ступени теоретическаго и практическаго развитія, которой уже достигла русская социалдемократія.

Направленіе „Рабочей Мысли" излагается в передовой статьѣ „отдѣльнаго приложенія": „Наша дѣйствительность" (подписано Р.М). Эту статью мы и должны теперь разобрать совсѣм подробностью

Уже с самаго начала статьи оказывается, что Р.М прямо невѣрно изображает „нашу дѣйствительность" вообще и наше рабочее движеніе в частности, обнаруживает неполѣрно узкое пониманіе рабочаго движенія и стремленіе закрывать глаза на тѣ высшія формы его, которыя оно уже выработало подруководством русскихъ соц.-демократов в самом дѣлѣ: „наше рабочее движеніе - говорит Р.М в самом началѣ статьи — носит зачатки разнообразнѣйших форм организаціи "начиная от стачечных сообществ и кассъ до легальных (разрѣшенных законом) обществ." — И только? спросит в недоумѣніи читатель? Неужели Р.М. не замѣтил в Россіи никаких болѣе высоких, болѣе переловых форм организаціи рабочаго движенія? Очевидно, он не хотет замѣчать их, потому что на слѣдующей же страницѣ он сейчас повторяет свое положеніе еще в гораздо болѣе рѣшительной формѣ: „Задачи движенія данной минуты, настоящее рабочее дѣло русских рабочих - говорит он - сводится к улучшенію рабочими своего положенія тѣми возможными и способами", и в перечисленіе этих способов входят опять таки только стачечныя организаціи и легальныя общества! И так, русское рабочее движеніе сводится, стало бы, к стачкам и легальным обществам! Да вѣдь это же прямая неправда! Русское рабочее движеніе уже 10 лѣт тому назад основало болѣе широкую организацію, выставило болѣе широкія задачи (мы скажем об этом гр. 4 подробнѣе) Русское рабочее движеніе создало такія организаціи, как СПБургскій и Кіевскій Союзы борьбы, Еврейскій рабочій Союз и АР Р.М говорит, правда, что еврейское рабочее движеніе носит „особый политическій характер", является исключеніем. Но это опять таки неправда, что если бы Еврейскій Рабочій Союз стоял особо", то он не соединился бы с рядом русских организаціи и не образовал бы „Россійск С.-Демократ. Рабочую Партію" Основаніе этой партіи есть крупнѣйшій шаг русскаго рабочаго движенія в его слѣяніи с русским революціонным движеніем Этот шаг ясно доказал, что русское рабочее движеніе не сводится к стачкам и незаконным обществам Как могло произойти, что русскіе социалисты, пишущіе в „Раб. Мысли" нехотят вѣдать этого шага, нехотят понять его значенія?

Произошло это от того, что Р.М. не понимает иного отношенія Русскаго рабочаго движенія к социализму и революціонному движенію в Россіи, ни политических задач русскаго рабочаго класса. „Характернѣйшим показателем направленія нашего движенія — пишет Р.М — являют, конечно, требованія предъявляемыя рабочими". Мы спрашиваем, потому же это к показателям нашего движенія не причисляются требованія Социалдемократов и соц.-демократическія организаціи? На каком основаніи Р.М отдѣляет рабочія требованія от требованій русских соц.-демократов? А это отдѣленіе Р.М. проводит во всей своей статьѣ, как и вообще редакція „Раб. Мысли" проводит это в каждом нумерѣ своей газеты. Чтобы разъяснить эту ошибку, „Раб Мысли", мы должны разъяснить общій вопрос об отношеніи Социализма к рабочему движенію. Во всѣх европейских странах социализм и рабочее движеніе существовали сначала отдѣльно друг от друга. Рабочіе вели борьбу с капиталистами, устраивали стачки и союзы, а социалисты создали всесторонней работ. движенія, создавали ученія, критикующія современный капиталистическій, буржуазный строй общества и требующія замѣнить этот строй другим, высшим социалистическим строем Отдѣленіе раб. движенія от социализма вызывало слабость первого и не развитость и того и другого. Ученія социалистов, не слитыя с рабочей борьбой, оставались лишь утопіями, добрыми пожеланіями, не вліявшими на дѣйствительную жизнь, раб. движеніе оставалось мелочным, рабски-повседневным, не пріобрѣтало политическаго значенія, не освѣщалось передовой наукой своего времени Поэтому во всѣх европейских странах мы видим, что с тѣх пор как сильнѣе пробудилось стремленіе слить социализм и рабочее движеніе в единое социалдемократическое движеніе Классовая борьба рабочих превращается при таком сліяніи в сознательную борьбу пролетаріата за свое освобожденіе от эксплуатаціи его со стороны имущих классов, выработывается высшая форма социалистическаго движенія рабочих: самостоятельная рабочая соц.-демократическая партія. Направленіе социализма к сліянію с рабочим движеніем всецѣло заслуга К. Маркса и Ф. Энгельса, они создали такую революціонную теорію, которая освѣщает всю важность этого сліянія и поставленныя задачи

В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәти» мәгаләсинин оријиналынын биринчи сәһифәси. — 1899-чу ил.

Кичилдилмишдир

дејилдир. Нечә ола биләр ки, «Раб. Мысл»да јазан рус сосиалистләри бу аддымы көрмәк истәмирләр, онун әһәмијјәтини баша дүшмәк истәмирләр?

Бу ондан ирәли кәлир ки, *Р. М.* нә рус фәһлә һәрәкатынын Русијада сосиализмә вә инкилаби һәрәката мүнасибәтини, нә дә рус фәһлә синфинин сијаси вәзифәләрини баша дүшмүр. *Р. М.* јазыр: «Һәрәкатымызын истигамәтини көстәрән ән сәчијјәви әламәт, әлбәттә, фәһләләр тәрәфиндән ирәли сүрүлән тәләбләрдир». Биз сорушуруг, бәс нә үчүн *сосиал-демократларын* вә сосиал-демократ тәшкилатларынын тәләбләри *һәрәкатымызын* әламәтләри сырасына дахил едилмир? *Р. М.* нәјә әсасән фәһләләрин тәләбләрини рус сосиал-демократларынын тәләбләриндән ајырыр? Үмумијјәтлә «Раб. Мысл» редаксијасы өз газетинин һәр нөмрәсиндә бунлары бир-бириндән ајырдығы кими, *Р. М.* дә бүтүн мәгаләси боју бунлары бир-бириндән ајырыр. «Раб. Мысл»ын бу сәһвини изаһ етмәк үчүн биз үмуми мәсәләни, јә'ни *сосиализмин фәһлә һәрәкатына* мүнасибәти мәсәләсини изаһ етмәлијик. Бүтүн Авропа өлкәләриндә сосиализмлә фәһлә һәрәкаты әввәлләр бир-бириндән ајры олмушдур. Фәһләләр капиталистләрә гаршы мүбаризә апарырдылар, тә'тилләр едир вә иттифаглар дүзәлдирдиләр, сосиалистләр исә фәһлә һәрәкатындан кәнарда дурараг, чәмијјәтин мүасир капиталист, буржуа гурулушуну тәнгид едән вә бу гурулушун башга бир гурулушла, јүксәк сосиализм гурулушу илә әвәз олунмасыны тәләб едән тә'лимләр јарадырдылар. Фәһлә һәрәкатынын сосиализмдән ајрылығы бунларын һәр икисинин зәифлијинә вә инкишаф етмәмәсинә сәбәб олурду: сосиалистләрин тә'лимләри фәһләләрин мүбаризәси илә бирләшдирилмәдији үчүн һәгиги һәјата һеч бир тә'сири олмајан јалныз бир утопија, көзәл арзу олараг галырды; фәһлә һәрәкаты дағыныг вә парчаланмыш бир һәрәкат олараг галыр, сијаси әһәмијјәт кәсб етмир, өз зәманәсинин габагчыл елми илә ишыгландырылмырды. Буна көрә дә бүтүн Авропа өлкәләриндә сосиализм илә фәһлә һәрәкатыны ваһид *сосиал-демократ* һәрәкаты һалында *бирләшдирмәк* сә'јләринин кетдикчә артдығыны көрүрүк. Бу чүр

бирләшмә шәраитиндә фәһләләрин синфи мүбаризәси варлы синифләрин истисмарындан өзүнүн азадлығы уғрунда *пролетариатын шүурлу мүбаризәсинә* чевирилир, сосиалист фәһлә һәрәкатынын јүксәк формасы: *мүстәгил фәһлә сосиал-демократ партијасы* әмәлә кәлир. Сосиализмин фәһлә һәрәкаты илә бирләшмәјә доғру јөнәлдилмәси К. Маркс илә Фр. Енкелсин башлыча хидмәтидир: онлар елә бир ингилаби нәзәрииҗә јаратмышлар ки, бу нәзәрииҗә һәмин бирләшмәнин зәрури олдуғуну изаһ етмиш вә сосиалистләрин гаршысына пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәји бир вәзифә олараг гојмушдур.

Русијада да иш ејни илә бу чүр кетмишдир. Биздә дә сосиализм чох узун мүддәт, он илләр әрзиндә фәһләләрин капиталистләрә гаршы мүбаризәсиндән, фәһлә тә'тилләриндән вә с. *кәнарда* галмышдыр. Бир тәрәфдән, сосиалистләр Марксын нәзәрииҗәсини баша дүшмүрдүләр, онун Русијаја тәтбигини гејри-мүмкүн һесаб едирдиләр; о бири тәрәфдән, рус фәһлә һәрәкаты һәлә тамамилә рүшеим һалында галмагда давам едирди. 1875-чи илдә «Чәнуби рус фәһлә иттифагы» вә 1878-чи илдә «Шимали рус фәһлә иттифагы» тәшкил олундугда, һәмин фәһлә тәшкилатлары рус сосиалистләри мәсләкиндән кәнарда дурурдулар; бу фәһлә тәшкилатлары халг үчүн сијаси һүгуглар тәләб едир, бу һүгуглар уғрунда мүбаризә апармаг истәјирдиләр, рус сосиалистләри исә сәһв едәрәк о заман сијаси мүбаризәни сосиализмдән узаглашмаг һесаб едирдиләр. Лакин рус сосиалистләри өзләринин инкишаф етмәмиш, сәһв нәзәрииҗәләри үзәриндә дајанмадылар. Онлар ирәли кетдиләр, Марксын нәзәрииҗәсини өјрәниб мәнимсәдиләр, Русија шәраитинә тәтбигән фәһлә сосиализми нәзәрииҗәсини, рус сосиал-демократларының нәзәрииҗәсини ишләјиб һазырладылар. Рус сосиал-демократијасынын тә'сис едилмәси — «Әмәк азадлығы» групунун, Плехановун, Акселродун вә онларын достларынын башлыча хидмәтидир*. Рус сосиал-демокра-

* Рус сосиализми илә рус фәһлә һәрәкатының бирләшмәси, бир јолдашымызын «Русијада гырмызы бајраг. Рус фәһлә һәрәкаты тарихинин очерки» адлы китабчасында тарих нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилмишдир. Һәмин китабча бу јахынларда чапдан чыхачагдыр[104].

тиҹасы тә'сис олундуғу замандан е'тибарән (1883-чү ил) рус фәһлә һәрәкаты һәр дәфә кениш бир сурәтдә тәзаһүр етдикдә рус сосиал-демократлары илә била-васитә јахынлашыр, онларла бирләшмәјә чалышырды. «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»нын тә'сис едилмәси (1898-чи илин јазында) бу бирләшмәјә доғру атылан чох бөјүк аддымдыр. Индики заманда бүтүн рус сосиалистләрининн вә бүтүн шүурлу рус фәһ-ләләринин *башлыча* вәзифәси бу бирләшмәни сабит-ләшдирмәк, «Фәһлә сосиал-демократ партијасы»ны мөһкәмләндирмәк вә тәшкил едиб баша чатдырмаг-дыр. Ким бу бирләшмәни гәбул етмәк истәмирсә, ким Русијада фәһлә һәрәкатыны сосиал-демократијадан күн'ү сурәтдә бир нөв ајырмаг истәјирсә, Русијада фәһлә сосиализми вә фәһлә һәрәкаты ишинә хејир дејил, *зәрәр* верир.

Сөзүмүзә давам едәк. *Р. М.* јазыр: «Кениш тәләб-ләрә, сијаси тәләбләрә кәлдикдә, Петербург тохучу-ларының јалныз 1897-чи ил... тәләбләриндә бизим фәһләләр тәрәфиндән илк дәфә вә һәлә аз шүурлу бир шәкилдә бу кими кениш сијаси тәләбләр ирәли сүрүл-дүјүнү көрүрүк». Биз, јенә демәлијик ки, бу, *гәтиҹјән доғру дејилдир.* «Рабочаја Мысл» редаксијасы бу кими чүмләләр чап етмәклә. 1-чиси, рус ингилаб вә фәһлә һәрәкаты тарихини сосиал-демократ үчүн ба-ғышланмаз һалда унутдуғуну, 2-чиси исә, фәһлә ишини бағышланмаз дәрәчәдә дар мә'нада баша дүшдүјүнү көстәрир. Рус фәһләләри һәм С.-Петербург мүбаризә иттифагынын 1898-чи ил мај вәрәгәсиндә, һәм дә «С.-Петербургски Рабочи Листок» гәзетиндә вә рус сосиал-демократларынын габагчыл тәшкилатлары тә-рәфиндән 1898-чи илдә «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»нын рәсми органы е'лан едилән «Ра-бочаја Газета»да кениш сијаси тәләбләр ирәли сүр-мүшдүләр. «Раб. Мысл» буна е'тинасызлыг көстәр-мәклә кери чәкилир вә белә бир фикри тамамилә доғрултмуш олур ки, о, габагчыл фәһләләрин нүма-јәндәси дејил, пролетариатын ашағы, авам тәбәгәлә-ринин нүмајәндәсидир (бу чәһәтин «Рабочаја Мысл»а көстәрилмиш олдуғуну *Р. М.* өз мәгаләсиндә өзү гејд

едир). Пролетариатын ашағы тәбәгәләри рус ингилаби һәрәкатынын тарихини билмирләр, буну *Р. М.* дә билмир. Пролетариатын ашағы тәбәгәләри фәһлә һәрәкаты илә сосиал-демократија арасындакы мүнасибәти баша дүшмүрләр, бу мүнасибәти *Р. М.* дә баша дүшмүр. Нә үчүн рус фәһләләри 70-чи илләрдә олдуғу кими, 90-чы илләрдә дә сосиалистләрдән ајрыча олараг өз әлаһиддә тәшкилатларыны јаратмадылар. Нә үчүн онлар сосиалистләрдән ајрыча олараг өз сијаси тәләбләрини ирәли сүрмәдиләр? *Р. М.* буну јәгин онунла изаһ едир ки, «рус фәһләләри буна һәлә чох аз һазырланмышлар» (онун мәгаләсинин 5-чи сәһифәси), лакин о белә изаһла бир даһа јалныз о фикри тәсдиг едир ки, онун анчаг пролетариатын ашағы тәбәгәләринин нүмајәндәси кими данышмаға ихтијары вардыр. Фәһләләрин ашағы тәбәгәләри 90-чы илләр һәрәкаты заманы һәрәкатын сијаси характерини баша дүшмүрдүләр. Лакин буна бахмајараг, һамы билир ки, 90-чы илләрин фәһлә һәрәкаты кениш сијаси әһәмијјәт алды (буну *Р. М.* өзү дә дејир). Бу ондан ирәли кәлди ки, һәрәката бу характери, һәмишә вә һәр јердә олдуғу кими, габагчыл фәһләләр вермишди; онлар фәһлә ишинә хидмәт етмәјә һазыр олдугларыны вә бу иши бачардыгларыны фәһлә күтләсинә сүбут етдикләринә вә фәһлә күтләсинин бачарыб там е'тимадыны газандыгларына көрә, һәмин күтлә онларын далынча кедирди. Бу габагчыл фәһләләр исә сосиал-демократлар идиләр; онлардан бир чоху, народнајаволјачыларла сосиал-демократлар арасында кедән вә рус ингилаби һәрәкатынын көндли вә гәсдчи сосиализминдән фәһлә сосиализминә кечмәсини көстәрән мүбаһисәләрдә һәтта шәхсән иштирак едирди. Буна көрә дә ајдындыр ки, нә сәбәбә һәмин габагчыл фәһләләр инди сосиалистләрдән вә ингилабчылардан ајрылыб әлаһиддә бир тәшкилат дүзәлтмирдиләр. Сосиализм фәһлә һәрәкатындан ајры дурдуғу заман бу ајрылманын мә'насы вар иди вә зәрури иди. Мадам ки габагчыл фәһләләр өз гаршыларында фәһлә сосиализмини вә *сосиал-демократ* тәшкилатларыны көрүрдүләр, белә бир ајрылма гејри-мүмкүн вә мә'насыз иди. Габагчыл фәһләлә-

рин сосиал-демократ тәшкилатлары илә *бирләшмәси* тамамилә тәбии вә лабүд иди. Бу, 90-чы илләрдә Русијада ики дәрин ичтимаи һәрәкатын үз-үзә кәлмәси факты кими бөјүк бир тарихи фактын нәтичәси иди: бунлардан бири фәһлә синфи ичәрисиндә кортәбии, халг һәрәкаты иди, о бири дә ичтимаи фикрин Маркс вә Енкелс нәзәриҗҗәсинә, сосиал-демократија тә'лиминә доғру һәрәкаты.

«Раб. Мысл»ын сијаси мүбаризәни нә гәдәр чох дар мә'нада баша дүшдүјү ашағыдакылардан көрүнүр. Кениш сијаси тәләбләрдән данышаркән *Р. М.* јазыр: «Бу сијаси мүбаризә фәһләләр тәрәфиндән тамамилә шүурлу вә мүстәгил апарыла билмәк үчүн исә кәрәк бу мүбаризәни фәһлә тәшкилатларынын өзләри апарсынлар, фәһләләрин бу сијаси тәләбләри онларын өз үмуми сијаси тәләбатыны вә дәгигәнин мәнафејини» (буна фикир верин!) «дәрк етмәләринә әсаслансын», «бу тәләбләр фәһлә (сех) тәшкилатларынын өз тәләбләри олсун, онлар тәрәфиндән бу тәләбләр һәгигәтән биркә һазырланмыш олсун вә һәмин фәһлә тәшкилатлары тәрәфиндән, өз хүсуси тәшәббүсләри илә, һабелә биркә ирәли сүрүлсүн...» Бундан сонра изаһ едилир ки, фәһләләрин ән јахын үмуми сијаси тәләбләри јенә һәләлик (!!) 10 саатлыг иш күнүндән вә 2.VI.1897 гануну илә ләғв едилмиш бајрамларын бәрпа едилмәсиндән ибарәтдир. — Бундан сонра «Раб. Мысл» редаксијасы һәлә тәәччүб дә едир ки, ону сијасәти данмагда тәгсирләндирирләр! Мәкәр сијасәти ајры-ајры ислаһат уғрунда сех иттифагларынын мүбаризәсиндән ибарәт һесаб етмәк — сијасәти данмаг дејилми? Мәкәр бу, үмумдүнја сосиал-демократијасынын белә бир әсас вәсиҗҗәтиндән имтина етмәк демәк дејилми ки, сосиал-демократлар пролетариатын синфи мүбаризәсини, сијаси һакимиҗҗәти пролетариатын әлә алмасы вә сосиализм чәмиҗҗәти гурмасы үчүн *бир васитә олмаг е'тибары илә* демократија уғрунда мүбаризә апаран мүстәгил сијаси фәһлә партијалары һалында тәшкил етмәлидирләр? Биздә сосиал-демократизмин ән јени тәһрифчиләри сосиал-демократлар үчүн әзиз олан нә варса, фәһлә һәрәкатыны үмумдүнја-тарихи бир

һәрәкат һесаб етмәјә һагг верән нә варса, һамысыны нә гәдәр һәдсиз бир дүшүнчәсизликлә рәдд едирләр. Онлар үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур ки, Авропа сосиализминин вә Авропа демократијасынын әсрләр бојү давам едән тәчрүбәси мүстәгил фәһлә сијаси партијалары тәшкил етмәјә чалышмаг лүзумуну өјрәдир. Онлар үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур ки, сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәји, бөјүк ичтимаи вә сијаси идеаллары пролетариатын синфи мүбаризәси илә бирләшдирмәји рус ингилаби һәрәкатының тарихи узун вә чәтин бир јол нәтичәсиндә һазырламышдыр. Онлар үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур ки, габагчыл рус фәһләләри «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»нын әсасыны гојмушлар. Бунларын һамысы рәдд олсун! Өзүмүзү чох кениш идеја јүкүндән, чох ағыр вә чох тәләбкар тарихи тәчрүбәдән азад едәк, — гој тәкчә сех иттифаглары (Русијада бунларын тәшкил едилмәси имканы, легал чәмијјәтләр нәзәрә алынмазса, һәләлик һеч бир шејлә сүбут олунмамышдыр) «һәләлик галсын», гој бу сех иттифаглары «өз тәшәббүсләри илә» тәләбләр, «дәгигәнин» тәләбләрини, кичик вә хырда ислаһат тәләбләри һазырласынлар!! Бу нә демәкдир? Бу ки бир нөв кериләмәк тәблиғатыдыр! Бу ки сосиализми дағытмаг үчүн бир нөв тәблиғатдыр!

Буну да нәзәрә алын ки, «Рабочаја Мысл» нәинки мүбаризәнин јерли формаларыны вә тәшвигатын ајры-ајры сәбәбләрини, үсулларыны вә саирәни јерли тәшкилатларын өзләринин һазырламалы олдуглары фикрини ирәли сүрүр, — бу фикрә һеч кәс е'тираз етмәзди. Бу чәһәтдән фәһләләрин мүстәгиллијини мәһдудлашдырмағы рус сосиал-демократлары һеч вахт зәррә гәдәр иддиа етмәмишләр. Јох, «Раб. Мысл» рус пролетариатынын бөјүк сијаси вәзифәләрини *тамамилә кәнара атмаг* вә «һәләлик» «анчаг» «дәгигәнин мәнафеји» илә кифајәтләнмәк истәјир. Бу вахтадәк рус сосиал-демократлары, дәгигәнин һәр бир тәләбинә архаланараг, бу мүнасибәтлә тәшвигат апарараг, пролетариаты онун ән јахын мәгсәди үчүн, јә'ни мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә үчүн тәшкил етмәк истәјирдиләр. Инди «Раб. Мысл» пролетариатын мүбаризә-

сини кичик тәләбләр уғрунда кичик мүбаризә илә *мәһдудлашдырмаг* истәјир. Бүтүн рус сосиал-демократијасынын рә'јиндән керијә чәкилдијини чох көзәл билән *Р. М.*, «Раб. Мысл» гәзетини тәгсирләндирәнләрә ашағыдакы чавабы верир. Дејирләр ки, чаризми јыхмаг рус фәһлә һәрәкатынын ән јахын вәзифәсидир. Мәһз һансы фәһлә һәрәкатынын: *«тә'тил һәрәкатынынмы? гаршылыглы јардым чәмијјәтләринини? фәһлә дәрнәкләринини?»* — дејә *Р. М.* сорушур (мәгаләнин 5-чи сәһифәси). Биз она бу чавабы веририк: анчаг өз адыныздан, өз групунуз адындан, бир јерин пролетариатынын бу груп тәрәфиндән тәмсил едилән ашағы тәбәгәләри адындан данышын, лакин чүр'әт едиб габагчыл рус фәһләләри адындан данышмајын! Пролетариатын ашағы тәбәгә нүмајәндәләри чох вахт билмирләр ки, мүтләгијјәти јыхмаг уғрунда мүбаризәни јалныз ингилабчы партија апара биләр. *Р. М.* дә буну билмир. Габагчыл рус фәһләләри исә буну билирләр. Пролетариатын ашағы тәбәгәләринин нүмајәндәләри чох вахт билмирләр ки, рус фәһлә һәрәкаты бир тәк тә'тил мүбаризәси илә, гаршылыглы јардым чәмијјәтләри илә вә фәһлә дәрнәкләри илә кифајәтләнмир, рус фәһлә һәрәкаты чохдан ингилабчы бир партија һалында тәшкил олунмаға сә'ј едир вә бу сә'јини ишдә сүбут етмишдир. *Р. М.* дә буну билмир. Габагчыл рус фәһләләри исә буну билирләр.

Р. М. сосиал-демократизми гәтијјән баша дүшмәдијини, «бизим шәраитимизи» хүсуси шәкилдә баша дүшдүјү кими гәләмә вермәјә чалышыр. Онун бу мәсәлә һаггындакы рә'јләринә јахындан нәзәр салаг.

Р. М. јазыр: «Мүтләгијјәт анлајышынын өзү һаггында... биз бурада узун-узады данышмајачағыг, чүнки һәр бир мүсаһибимизин бу кими шејләр һаггында ән ајдын вә ашкар тәсәввүрү олдуғуну күман едирик». Биз инди көрәчәјик ки, бу кими шејләри *Р. М.* өзү сон дәрәчә долашыг вә думанлы тәсәввүр едир, лакин әввәлчә даһа бир чәһәти гејд едәчәјик. Фәһләләр *Р. М.*-ин мүсаһибләри сырасына дахилдирләрми? Әлбәттә, дахилдирләр. Әкәр дахилдирләрсә, онлар мүтләгијјәт анлајышы һаггында ән ајдын тәсәввүрү һарадан әлдә

етсинләр? Ајдындыр ки, бунун үчүн үмумијјәтлә сијаси азадлыг идеjаларыны ән кениш вә мүнтәзәм тәблиғ едилмәси лазымдыр, полис зоракылығынын вә мә'мур зүлмүнүн һәр бир тәзаһүрүнү мүтләгијјәт һагғында (фәһләләрин зеһниндә) «ајдын тәсәввүрлә» әлагәләндирән тәшвигат лазымдыр. Бу, дејәсән, ајдындыр. Әкәр ајдындырса, мүтләгијјәт әлејһинә халис jерли тәблиғат вә тәшвигат апармаг мүвәффәгијјәтли ола биләрми? буну бүтүн Русијада мүнтәзәм фәалијјәт һалында, jә'ни бир партијанын фәалијјәти һалында *тәшкил етмәк* мүтләг лазым дејилми? Бәс нәjә көрә *Р. М.* мүтләгијјәт әлејһинә мүнтәзәм тәблиғат вә тәшвигат тәшкил етмәк вәзифәсини рус фәһлә һәрәкатынын ән jахын вәзифәләри сырасына дахил етмир? Jалныз она көрә ки, о, рус фәһлә һәрәкатынын вә рус сосиал-демократијасынын вәзифәләрини тамамилә *долашыг* вә *думанлы* бир шәкилдә тәсәввүр едир.

Р. М. сонра, мүтләгијјәтин чох бөjүк «шәхси гүввәни» (һәрби тә'лим көрмүш бүрократија) вә чох бөjүк «игтисади гүввәни» (малиjjә вәсаити) тәмсил етдијини изаһ етмәjә кечир. Онун изаһынын «долашыг» чәһәтләри үзәриндә даjанмajараг («долашыг» чәһәтләр исә бурада чох-чохдур) билаваситә башлыча мәсәләjә кечирик:

Р. М. рус сосиал-демократијасындан сорушур: «Демәли, бу дәгигәдә рус фәһләләринә һәмин шәхси гүввәни jыхмаг вә һәмин игтисади гүввәни әлә кечирмәк вәзифәсини өз индики (рүшеjм һалында олан) тәшкилатларынын гаршысына биринчи вә ән jахын вәзифә олараг гоjмаг мәсләһәт көрүлмүрмү? (бу вәзифәни фәһләләрин дәрнәкләринин өз үзәрләринә көтүрмәли олдугларыны сөjләjән ингилабчылардан биз һеч данышмырыг)».

Биз көзләримизи тәәччүблә силәрәк бу әчаиб сөзләри ики-үч дәфә охуjуруг. Доғрудурму ки, биз сәһв етмәмишик? Jох, биз сәһв етмәмишик: *мүтләгијјәти jыхмағын нә демәк олдуғуну Р. М. доғрудан да баша дүшмүр.* Бу, ағласығмаз олса да, бир фактдыр. Бир дә, *Р. М.*-дәки фикир долашыглығыны көрдүкдән сонра буну ағласығмаз һесаб етмәк олармы?

Р. М., һакимијјәтин ингилабчылар тәрәфиндән әлә алынмасы илә мүтләгијјәтин ингилабчылар тәрәфиндән јыхылмасыны гарышдырыр.

Көһнә рус ингилабчылары (народнајаволјачылар) һакимијјәтин ингилабчы партија тәрәфиндән әлә алынмасына чалышырдылар. Онлар белә дүшүнүрдүләр ки, һакимијјәти әлә алмагла «партија» мүтләгијјәтин «шәхси гүввәсини јыхарды», јә'ни мә'мурларын јеринә өз агентләрини тә'јин едәр, «игтисади гүввәни», јә'ни дөвләтин бүтүн малијјә вәсаитини «әлә кечирәр» вә ичтимаи чевриліш едә биләрди. *Р. М.* кими, биз дә бу бичимсиз ифадәләри ишләдәчәк олсаг, народнајаволјачылар (көһнәләри) доғрудан да мүтләгијјәтин «шәхси гүввәсини јыхмаға вә игтисади гүввәсини әлләринә кечирмәјә» чаһд едирдиләр. Рус сосиал-демократлары гәти олараг бу ингилаби нәзәријјә әлејһинә чыхдылар. Плеханов: «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883-чү ил) вә «Бизим ихтилафларымыз» (1885-чи ил) адлы әсәрләриндә бу нәзәријјәни амансыз сурәтдә тәнгид етди вә рус ингилабчыларына онларын өз вәзифәсини: ән јахын мәгсәди мүтләгијјәти јыхмагдан ибарәт олан ингилабчы фәһлә партијасы тәшкил етмәк вәзифәсини көстәрди. Бәс мүтләгијјәти јыхмаг нә демәкдир? Буну *Р. М.*-ә изаһ етмәк үчүн әввәлчә белә бир суала чаваб вермәк лазымдыр: мүтләгијјәт нәдир? Мүтләгијјәт (абсолјутизм, гејри-мәһдуд монархија) елә бир идарә формасыдыр ки, бурада али һакимијјәт бүтүнлүклә вә анчаг (гејри-мәһдуд сурәтдә) чарын әлиндәдир. *Ганунвериҹиликдә вә дөвләтин идарә олунмасына нәзарәт етмәкдә халгын һеч бир иштиракы олмадан* чар ганунлар верир, мә'мурлары тә'јин едир, халгын пулларыны топлајыр вә хәрчләјир. Буна көрә дә мүтләгијјәт — мә'мурларын вә полисин истибдады вә халгын һүгугсузлуғу демәкдир. Бу һүгугсузлугдан бүтүн халг әзаб чәкир, лакин варлы синифләр (хүсусән дөвләтли мүлкәдарлар вә капиталистләр) мә'мурлара чох күчлү тә'сир көстәрирләр. Фәһлә синфи исә икигат әзаб чәкир: һәм бүтүн рус халгының һүгугсузлуғундан, һәм дә һөкүмәти өз мәнафејинә хидмәт етмәјә мәчбур едән капиталистләрин фәһләләрә зүлм етмәсиндән.

Бәс мүтләгијјәти јыхмаг нә демәкдир? Бу — чарын кејри-мәһдуд һакимијјәтдән әл чәкмәси демәкдир; ганунлар вермәк үчүн, мә'мурларын ишинә нәзарәт, дөвләт вәсаитинин топланмасына вә хәрчләнмәсинә нәзарәт етмәк үчүн халга өз нүмајәндәләрини сечмәк һүгугу вермәк демәкдир. Ганунверичиликдә вә дөвләтин идарә олунмасында халгын иштирак етдији белә идарә формасына *конститусијалы* идарә формасы дејилир (конститусија=халг нүмајәндәләринин ганунверичиликдә вә дөвләтин идарә олунмасында иштиракы һаггында ганундур). Беләликлә, мүтләгијјәти јыхмаг мүтләгијјәт идарә формасыны конститусијалы идарә формасы илә әвәз етмәк демәкдир. Демәли, мүтләгијјәти јыхмаг үчүн һеч дә «шәхси гүввәни јыхмаг вә игтисади гүввәни әлә алмаг» тәләб олунмур, чар һөкүмәтини кејри-мәһдуд һакимијјәтиндән әл чәкмәјә мәчбур етмәк вә конститусија һазырланмасы үчүн халг нүмајәндәләриндән ибарәт земство мәчлиси чағырмаг («Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән рус сосиал-демократларынын 1885-чи илдә нәшр едилмиш програм лајиһәсиндә дејилдији кими, «демократик» [халга мәхсус, халгын мәнафеји үчүн тәртиб едилмиш] «конститусија әлдә етмәк») тәләб олунур.

Нәјә көрә мүтләгијјәти јыхмаг рус фәһлә синфинин биринчи вәзифәси олмалыдыр? Она көрә ки, мүтләгијјәт шәраитиндә фәһлә синфи өз мүбаризәсини кениш сурәтдә инкишаф етдирә билмир, нә игтисади, нә дә сијаси саһәдә өзү үчүн һеч бир мөһкәм мөвге әлдә едә билмир, мөһкәм, күтләви тәшкилатлар јарада билмир, бүтүн зәһмәткеш күтләләрин гаршысында ичтимаи ингилаб бајрағыны галдырыб онлара бу ингилаб уғрунда мүбаризә етмәји өјрәдә билмир. Јалныз сијаси азадлыг шәраитиндә бүтүн фәһлә синфинин буржуазија синфи әлејһинә гәти мүбаризә апармасы мүмкүндүр вә бу мүбаризәнин сон мәгсәди ондан ибарәтдир ки, пролетариат сијаси һакимијјәти әлә алсын вә сосиализм чәмијјәти тәшкил етсин. Тәшкил олунмуш вә узун мүбаризә мәктәби кечмиш пролетариат тәрәфиндән сијаси һакимијјәтин мәһз бу чүр әлә алынмасы, доғрудан да, буржуазија һөкүмәтинин «шәхси гүввә-

сини јыхмаг вә игтисади гүввәсини әлә алмаг» демәк олачагдыр, лакин һакимијјәтин *белә* әлә алынмасыны рус сосиал-демократлары һеч вахт рус фәһләләринин ән јахын вәзифәси олараг ирәли сүрмәмишләр. Рус сосиал-демократлары һәмишә демишләр ки, рус фәһлә синфи јалныз сијаси азадлыг шәраитиндә, кениш вә күтләви мүбаризә шәраитиндә, сосиализмин һәмин гәти гәләбәси үчүн тәшкилатлар һазырлаја биләр.

Бәс рус фәһлә синфи мүтләгијјәти һансы јолла јыха биләр? Будур, «Раб. Мысл»ын редакторлары һәтта рус сосиал-демократијасынын әсасыны гојмуш олан «Әмәк азадлыгы» групуну да лаға гојурлар, зира о өз програмында демишдир ки, «мүтләгијјәт әлејһинә мүбаризә апармаг, кәләчәк рус фәһлә партијасынын инди рүшејмини тәшкил едән фәһлә дәрнәкләри үчүн дә мәчбуридир». «Раб. Мысл» гәзетинә (опун 7-чи №-синә вә тәһлил едилән мәгаләјә бах) бу күлүнч кәлир: фәһлә дәрнәкләри тәрәфиндән мүтләгијјәтин деврилмәси! Буна чаваб олараг «Раб. Мысл»ын редакторларына биз дејирик: кимә күлүрсүнүз? Өзүнүзә күлүрсүнүз! «Раб. Мысл»ын редакторлары шикајәтләнирләр ки, рус сосиал-демократлары онларла *јолдашчасына* мүбаһисә *етмирләр*. Гој охучулар өзләри десинләр ки, јолдашчасына мүбаһисә етмәјән кимдир: өз бахышларыны ајдын сөјләмиш олан вә «кәнчләрин» һансы бахышларыны вә нә үчүн јанлыш һесаб етдикләрини ачыг сөјләјән көһнә рус сосиал-демократларымы; — јохса өз әлејһдарларынын адыны *сөјләмәдән,* каһ «Чернышевски һаггында алманча китабын мүәллифинә» (Плеханова; һәм дә гәтијјән һеч бир әсас олмадан, ону бә'зи легал мүәллифләрлә гарышдырырлар), каһ да «Әмәк азадлыгы» групуна хәлвәти тә'нә вуран, һәмин групун програмындан *тәһриф етмәклә* ситатлар кәтирән вә бу програма гаршы өзләринин азачыг да олса мүәјјән бир програмыны ирәли сүрмәјән «кәнчләрми». Бәли! Биз јолдашлыг вәзифәсини, бүтүн јолдашлара көмәк етмәк вәзифәсини, јолдашларын рә'јләрини нәзәрә алмаг вәзифәсини е'тираф едирик, *лакин бизим үчүн јолдашлыг вәзифәси рус сосиал-демократијасы гаршысындакы вә бејнәлхалг сосиал-де-*

мократија гаршысындакы вәзифәдән ирәли кәлир, нәинки әксинә. Биз «Раб. Мысл» гаршысында јолдашлыг вәзифәләримизи е'тираф едириксә, бу она көрә дејилдир ки, онун редакторлары бизим јолдашларымыздыр; «Раб. Мысл»ын редакторларыны биз јалныз рус сосиал-демократијасы (вә, демәли, һәмчинин бејнәлхалг сосиал-демократија) сыраларында ишләдикләринә көрә вә ишләдикләри дәрәчәдә өзүмүзә јолдаш һесаб едирик. Буна көрә дә әкәр биз сосиал-демократија програмындан «јолдашларын» кериләдикләрини вә фәһлә һәрәкатынын вәзифәләрини мәһдудлашдырыб ејбәчәрләшдирдикләрини јәгин едириксә, онда биз өз фикримизи там гәтијјәтлә вә ахыра гәдәр сөјләмәји өзүмүзә *борч* билирик!

Биз индичә дедик ки, «Раб. Мысл»ын редакторлары «Әмәк азадлығы» групунун бахышларыны тәһриф едирләр. Гој буну охучу өзү мүәјјән етсин. *Р. М.* јазыр: «Өзләрининн «әмәк азадлығы» програмыны «мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә үчүн һарадан күввә алмалы?» суалына садәчә чаваб һесаб едән јолдашларымызы анламамаг истәјирик» (башга бир јердә јазыр: «бизим ингилабчылар фәһләләрин һәрәкатына мүтләгијјәти јыхмаг үчүн ән јахшы васитә кими бахырлар»). «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән рус сосиал-демократларынын 1885-чи илдә нәшр едилмиш вә П. Б. Акселродун «Рус сосиал-демократијасынын һазыркы вәзифәләри вә тактикасы мәсәләсинә даир» адлы китабчасында (Ченеврә, 1898-чи ил) тәкрар чап етдији програм лајиһәсини ачсаныз, көрәрсиниз ки, програмын *әсасыны,* капитал зүлмүндән әмәјин тамамилә азад едилмәси, бүтүн истеһсал васитәләринин ичтимаи мүлкијјәтә кечмәси, фәһлә синфинин сијаси һакимијјәти әлә алмасы, ингилабчы *фәһлә* партијасынын јарадылмасы тәшкил сдир. *Р. М.*-ин бу програмы тәһриф етдији, ону баша дүшмәк *истәмәдији* ајдындыр. О, китабчанын әввәлиндә П. Б. Акселродун сөјләдији сөзләрдән јапышыр; П. Б. Акселрод орада демишдир ки, «Әмәк азадлығы» групунун програмы мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә үчүн һарадан күввә алмалы? суалына «чаваб иди». Ахы бу, *тарихи фактдыр ки,*

«Әмәк азадлығы» групунун програмы һәм рус ингилабчыларынын бу суалына, һәм дә бүтүн рус ингилаби һәрәкатынын бу суалына чаваб иди. «Әмәк азадлығы» групунун програмы бу суала чаваб вермишсә, мәкәр бу о демәкдир ки, фәһлә һәрәкаты бу «Әмәк азадлығы» групу үчүн јалныз бир васитә иди? *Р. М.*-ин буну *«баша дүшмәмәси»* јалныз ону көстәрир ки, о, «Әмәк азадлығы» групу фәалијјәтинин һамыја мә'лум олан фактлары илә таныш дејилдир.

Сонра. Нечә ола биләр ки, «мүтләгијјәти јыхмаг» фәһлә дәрнәкләринин вәзифәси олсун. *Р. М.* буну баша дүшмүр. «Әмәк азадлығы» групунун програмыны ачын, орада дејилир: «Рус сосиал-демократлары фәһлә синфи ичәрисиндә тәшвигат апармағы вә онларын арасында сосиализм идејаларыны, ингилаби тәшкилатлары даһа да јајмағы мүтләгијјәт әлејһинә фәһлә дәрнәкләринин сијаси мүбаризәси үчүн башлыча васитә һесаб едирләр. Бир-бири илә мөһкәм бир там һалында сых бағлы олан бу тәшкилатлар һөкумәтлә ајры-ајры тоггушмаларла кифајәтләнмәјәрәк, фүрсәт дүшән кими, онун үзәринә дәрһал үмуми вә гәти һүчума кечәчәкләр». 1898-чи илин јазында «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ны тә'сис едән рус тәшкилатлары мәһз бу тактикаја әмәл едирдиләр. Һәм дә онлар бу тәшкилатларын Русијада бөјүк сијаси күввә олдуғуну сүбут етдиләр. Әкәр бу тәшкилатлар бир партија јаратсалар вә либерал мүхалифәтин бүтүн үнсүрләриндән истифадә едәрәк, гејри-мәһдуд һөкумәт әлејһинә кениш тәшвигат апарсалар, сијаси азадлыг әлдә етмәк вәзифәси белә бир партијаја шүбһәсиз мүјәссәр олачагдыр. Әкәр «Раб. Мысл»ын редакторлары буну «баша дүшмәк истәмирләрсә», биз онлара белә бир мәсләһәт вермәк «истәјирик»: бир гәдәр өјрәнин, чәнаблар, чүнки бунлар өзлүјүндә әсла о гәдәр дә чәтин баша дүшүлән шејләр дејилдир.

Лакин мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә һаггында мүһакимәләр јеритдији јердә гојдуғумуз *Р. М.* үзәринә гајыдаг. *Р. М.*-ин бу мәсәләјә шәхси бахышы «Раб. Мысл»ын јени, керијә доғру истигамәтини даһа ајдын көстәрир.

Р. М. јазыр: «Мүтләгијјәтин агибәти ајдындыр». «Мүтләгијјәт илә мүбаризә, һәјат габилијјәти олан бүтүн ичтимаи үнсүрләр үчүн онларын сағлам инкишаф шәртләриндән биридир». Охучу, јәгин белә дүшүнәчәк ки, демәли, мүтләгијјәтлә мүбаризә апармаг фәһлә синфи үчүн дә лазымдыр? Јох, сәбир един. *Р. М.*-ин өз мәнтиги вә өз терминолокијасы вардыр. Мүбаризә сөзүнү о, бураја «ичтимаи» (мүбаризә) сөзүнү әлавә етмәклә там ајры бир мә'нада баша дүшүр. Рус әһалисинин бир чох тәбәгәләринин һөкумәтә гаршы *легал мүхалифәтини* тәсвир етдикдән сонра *Р. М.* белә бир нәтичә чыхарыр: «Ахы земство вә шәһәр ичтимаи өзүнүидарәси уғрунда мүбаризә дә, ичтимаи мәктәб уғрунда мүбаризә дә, ачлыг чәкән әһалијә ичтимаи јардым вә и. а. уғрунда мүбаризә дә — мүтләгијјәт илә мүбаризәдир». «Мә'мурлар мүтләгијјәти илә ичтимаи мүбаризәнин зәрурилији әһалинин бүтүн шүурлу, тәрәггипәрвәр тәбәгә вә групларына ајдындыр. Бундан әлавә. Бу ичтимаи мүбаризә һансы бир гәрибә анлашылмазлыг нәтичәсиндә исә бир чох рус ингилабчы мүәллифләрinин рәғбәтини газанмадан, көрдүјүмүз кими, артыг рус чәмијјәти тәрәфиндән апарылмагда, һәм дә чохдан бәри апарылмагдадыр». «Әсил мәсәлә мүтләгијјәт илә бу» (бураја диггәт един!) «мүбаризәни... ајры-ајры ичтимаи тәбәгәләрин нечә мүмкүн гәдәр даһа мүвәффәгијјәтлә апармасыдыр... Бизим үчүн башлыча мәсәлә исә будур: — фәһләләримиз мүтләгијјәт илә бу ичтимаи (!) мүбаризәни нечә апармалыдырлар...»

Р. М.-ин бу мүһакимәләриндә дә јенә сајсыз-һесабсыз долашыглыг вә сәһвләр вардыр.

1-чиси, *Р. М. легал мүхалифәти* мүтләгијјәт әлејһинә мүбаризә илә, мүтләгијјәти јыхмаг уғрунда мүбаризә илә гарышдырыр. Сосиалист үчүн бағышланмаз олан бу гарышдырманы о, һеч бир изаһат вермәдән ишләтмәкдә олдуғу «мүтләгијјәт илә мүбаризә» ифадәси васитәси илә едир: бу ифадә (гејд-шәртлә) мүтләгијјәт *әлејһинә* мүбаризә мә'насыны да верә биләр, лакин һабелә ејни мүтләгијјәт гурулушу әсасында

мүтләгиҗҗәтин ајры-ајры тәдбирләри әлеҗһинә мүбаризә мә'насыны да верә биләр.

2-чиси, *Р. М.*, легал мүхалифәти мүтләгиҗҗәт илә ичтимаи мүбаризәҗә аид етмәклә вә бизим фәһләләрин «бу ичтимаи мүбаризәни» апармалы олдугларыны демәклә ону демиш олур ки, бизим фәһләләримиз мүтләгиҗҗәт әлеҗһинә ингилаби мүбаризә апармаг дејил, мүтләгиҗҗәтә гаршы легал мүхалифәтчи олмалыдырлар; беләликлә о, сосиал-демократијаны биабырчасына бајағылашдырыр вә ону ән ади вә ачиз Русија либерализми илә гарышдырыр.

3-чүсү, *Р. М.*, рус сосиал-демократ мүәллифләри һаггында *әсла доғру* демир ки, — [доғрудур, *Р. М.* ад чәкмәдән «јолдашчасына» ирад тутмағы даһа мүнасиб көрүр. Лакин әкәр о, сосиал-демократ олмајанлары нәзәрдә тутурса, онда онун сөзләриндә һеч бир мә'на јохдур] — куја онлар легал мүхалифәтә фикир вермирләр. Әксинә, «Әмәк азадлығы групу» да, хүсусилә П. Б. Акселрод да, «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасының манифести» дә, «Рус сосиал-демократларының вәзифәләри» китабчасы да («Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ның нәшр етдији вә Акселродун «Манифестә» *тәфсир* адландырдығы китабча) — бунларын һамысы легал мүхалифәтә јалныз диггәт вермәк дејил, һабелә бу мүхалифәтин сосиал-демократија ја мүнасибәтини дә тамамилә дүрүст ајдынлашдырмышдыр.

Бүтүн бунлары изаһ едәк. Үмумиҗҗәтлә бизим земствolар, либерал чәмиҗҗәтләр, либерал мәтбуат «мүтләгиҗҗәт илә» нә кими «мүбаризә» апарырлар? Онлар мүтләгиҗҗәт әлеҗһинә, мүтләгиҗҗәти јыхмаг уғрунда мүбаризә апарырлармы? *Јох, онлар һеч вахт белә бир мүбаризә апармамышлар вә апармырлар.* Белә мүбаризәни, чох вахт либерал чәмиҗҗәт ичәрисиндән јетишән вә чәмиҗҗәтин рәғбәтинә архаланан јалныз ингилабчылар апарырлар. Лакин ингилаби мүбаризә апармаг — һеч дә ингилабчылара рәғбәт бәсләмәк вә онлара көмәк етмәк демәк дејилдир; мүтләгиҗҗәт әлеҗһинә мүбаризә һеч дә мүтләгиҗҗәтә гаршы легал мүхалифәт дејилдир. Рус либераллары мүтләгиҗҗәтә гар-

шы өз наразылыгларыны јалныз мүтләгијјәтин *өзү ичазә вердији* формада, јә'ни мүтләгијјәтин, мүтләгијјәт үчүн тәһлүкәли һесаб етмәдији формада ифадә едирләр. Либерал мүхалифәтин ән бөјүк тәзаһүрү дөвләтин идарә олунмасына халгы чәлб етмәк һаггында либералларын чар һөкумәтиндән етдикләри *хаһишләрдән* ибарәт олмушдур. Һәм дә бераллар бу кими хаһишләр мүгабилиндә полисдән алдыглары кобуд рәдд чаваблары на һәр дәфә сәбирлә дөзүрдүләр, һәтта гануни јолла өз рә'јләрини билдирмәк чәһдләри үстүндә жандарм һөкумәтинин гапунсуз вә вәһши тә'гибләринә дөзүрдүләр. Либерал мүхалифәти садәчә олараг мүтләгијјәт илә ичтимаи мүбаризәјә чевирмәк, мәсәләни ачыгдан-ачыға *тәһриф етмәк* демәкдир, чүнки рус бераллары мүтләгијјәти јыхмаг уғрунда мүбаризә апармаг үчүн *һеч вахт* ингилабчы партија тәшкил етмәмишләр, һалбуки буну етмәк үчүн онлар һәмишә һәм мадди вәсаит, һәм дә рус либерализминин харичдә нүмајәндәләрини тапа биләрдиләр вә тапа биләрләр. *Р. М.* исә нәинки мәсәләни тәһриф едир, һабелә бөјүк рус сосиалисти Н. Г. Чернышевскинин адыны да бураја гатыр. *Р. М.* јазыр: «Рус чәмијјәтинин, өз ичтимаи мәнафе вә тә'сисатыны мүдафиә едән, өз үмуми фајдаларыны ајдын баша дүшән, мүәјјән бир дәјишиклијин һөкумәт тәрәфиндән мүстәгилми вә ја *чәмијјәтин рәсми тәләби иләми* едилмәси арасында» нә гәдәр бөјүк «бир фәрг» олдуғуну «һеч вахт унутмајан» (*Р. М.* Чернышевскидән ситат кәтирир) «бүтүн габагчыл тәбәгәләри бу мүбаризәдә фәһләләрин мүттәфигидирләр». Әкәр бу фикир *Р. М.*-ин анладығы кими «ичтимаи мүбаризәнин» бүтүн нүмајәндәләринә, јә'ни бүтүн рус либералларына аид едиләрсә, онда бу *ачыгдан-ачыға сахтакарлыгдыр.* Рус бераллары һөкумәтә һеч вахт рәсми тәләбләр вермәмишләр, мәһз буна көрә дә рус бераллары һеч вахт *мүстәгил* ингилаби рол ојнамамышлар вә инди дә һеч бир вәчһлә ојнаја билмәзләр. Фәһлә синфинә вә сосиал-демократија ја «чәмијјәтин бүтүн габагчыл тәбәгәләри» дејил, бу чәмијјәтин үзвләри тәрәфиндән тә'сис едилән анчаг ингилабчы партијалар мүттәфиг ола биләрләр. Либе-

раллар исә ингилабчы фәһлә партијасы үчүн (јухарыда ады чәкилән китабчада П. Б. Акселродун тамамилә ајдын көстәрдији кими) үмумијјәтлә јалныз әлавә гүввә вә васитә *мәнбәләриндән бири* ола биләрләр вә олмалыдырлар. Н. Г. Чернышевски «рус чәмијјәтинин габагчыл тәбәгәләринә» мәһз она көрә амансызчасына истеһза едирди ки, онлар һөкумәтә рәсми тәләбләр вермәк лүзумуну баша дүшмүр вә өз сыраларындан олан ингилабчыларын мүтләгијјәт һөкумәтинин зәрбәләри алтында мәһв олмаларына лагејд бахырдылар. *Р. М.* «Ајрыча әлавә»нин икинчи мәгаләсиндә Чернышевскидән әлинә кечән парчалары мә'насыз бир сурәтдә ситат көтирдији кими, инди дә Чернышевскидән мә'насыз бир сурәтдә ситатлар көтирир вә бунунла көстәрмәк истәјир ки, куја Чернышевски утопист олмамышдыр вә куја рус сосиал-демократлары «бөјүк рус сосиалистинин» нә гәдәр бөјүк әһәмијјәти олдуғуну гијмәтләндирмәмишләр. Плеханов Чернышевски һаггындакы китабында («Сосиал-Демократ»[105] мәчмуәсиндә дәрч едилмиш вә алман дилиндә ајрыча китаб шәклиндә чыхмыш мәгаләләрдә) Чернышевскинин әһәмијјәтини тамам гијмәтләндирмиш, Маркс вә Енкелсин нәзәријјәсинә онун мүнасибәтини ајдынлашдырмышдыр. «Раб. Мысл» редаксијасы исә јалныз Чернышевскијә вә онун күввәтли вә зәиф чәһәтләринә аз-чох ардычыл вә һәртәрәфли гијмәт вермәји бачармадығыны бүрузә вермишдир.

Рус сосиал-демократијасынын «әсил мәсәләси» нечә дә либералларын «ичтимаи мүбаризәни» нечә апармалы олдуглары мәсәләсиндән ибарәт дејил (көрдүјүмүз кими, *Р. М.* бу «ичтимаи мүбаризәни» легал мүхалифәт мә'насында баша дүшүр), Русијада *бүтүн* мүхалифәтчи үнсүрләрә архалана биләчәк, мүхалифәтин бүтүн тәзаһүрләриндән өз ингилаби мүбаризәси үчүн *истифадә* едә биләчәк ингилабчы фәһлә партијасыны, мүтләгијјәти јыхмаг уғрунда мүбаризә едән бу партијаны нечә тәшкил етмәк мәсәләсиндән ибарәтдир. Бунун үчүн мәһз ингилабчы фәһлә партијасы лазымдыр, чүнки Русијада јалныз фәһлә синфи демократија уғрунда гәтијјәтли вә ардычыл мүбариз ола

биләр, чүнки белә бир партија гүввәтли тә'сир көстәрмәдән, либерал үнсүрләр «сүст, фәалијјәтсиз, һәрәкәтсиз бир гүввә һалында гала биләрләр» (П. Б. Аксельрод, ситат кәтирилән китабча, с. 23). Бизим «ән габагчыл тәбәгәләримиз» «мүтләгијјәт илә һәгиги (!!) ичтимаи мүбаризә» апарырлар» демәклә (*Р. М.*-ин мәгаләсинин 12-чи сәһифәси), «бизим үчүн башлыча мәсәлә фәһләләримизин мүтләгијјәт илә *бу ичтимаи мүбаризәни* нечә апармалы олдуглары мәсәләсидир» демәклә, — белә сөзләр демәклә *Р. М.* әслиндә сосиал-демократијадан тамамилә кери чәкилир. Биз «Раб. Мысл» редакторларына јалныз буну чидди мәсләһәт көрмәлијик ки, онлар јахшы-јахшы дүшүнүб көрсүнләр һараја кетмәк истәјирләр вә онларын әсил јери һарададыр: зәһмәткеш синифләр ичәрисинә ичтимаи ингилаб бајрағы кәтирән вә онлары ингилабчы сијаси партија һалында тәшкил етмәк истәјән ингилабчылар сырасындадырмы, јохса өз «ичтимаи мүбаризәсини» (јә'ни легал мүхалифәтини) апаран либераллар сырасында. Ахы фәһләләрин «ичтимаи өзфәалијјәти» нәзәриччәсиндә, «ичтимаи гаршылыглы јардым» вә «һәләлик» 10 саатлыг иш күнү илә кифајәтләнән сех иттифаглары нәзәриччәсиндә, земстволарын, либерал чәмијјәтләрин вә саирәнин мүтләгијјәт илә «ичтимаи мүбаризәси» нәзәриччәсиндә, — бу нәзәриччәдә сосиализм адына һеч бир шеј јохдур, либералларын гәбул етмәјәчәји һеч бир шеј јохдур! Ахы «Раб. Мысл»ын бүтүн програмы (бурада програмдан данышмаг чаиздирсә) әслиндә рус фәһләләрини авам вә дағыныг һалда сахламаға вә онлары *либералларын гуйруғу* етмәјә доғру кедир!

Р. М.-ин бә'зи ифадәләри хүсусилә гәрибәдир. «Анчаг бүтүн бәла бурасындадыр ки,—дејә *Р. М.* бујурур,— сијаси полисин амансыз тә'гиб етдији ингилабчы зијалыларымыз һәмин сијаси полисә гаршы мүбаризәни мүтләгијјәтә гаршы сијаси мүбаризә һесаб едирләр». Бу сөзләрин нә кими мә'насы ола биләр? Сијаси полис мәһз она көрә сијаси полис адланыр ки, мүтләгијјәтин дүшмәнләрини вә онун әлеjһинә мүбаризә апаранлары тә'гиб едир. Буна көрә, һәм бүтүн рус ингилабчы-

лары вә сосиалистләри, һәм дә бүтүн шүурлу фәһлә-ләр сијаси полисә гаршы мүбаризә апардыглары кими, «Раб. Мысл» да, нә гәдәр ки дөнүб либерал олмамыш-дыр, һәмин полисә гаршы мүбаризә апарыр. Сосиа-листләри вә фәһләләри сијаси полисин амансыз тә'гиб етмәси, мүтләгијјәтин «мүнтәзәм тәшкилата», «бачарыглы вә маһир дөвләт хадимләринә» малик олдуғу фактындан (*Р. М.*-ин мәгаләсинин 7-чи сәһифәси) јал-ныз ики нәтичә чыхарыла биләр: горхаг вә ачиз либе-рал бурадан белә бир нәтичә чыхарачаг ки, үмумиј-јәтлә халгымыз вә хүсусән фәһләләримиз мүбаризәјә һәлә аз һазырдырлар, буна көрә дә бүтүн үмиди зем-стволарын, либерал мәтбуатын вә с. «мүбаризәсинә» бағламаг лазымдыр, чүнки бу, јалныз сијаси полисә гаршы мүбаризә дејил, «мүтләгијјәтә гаршы һәгиги мүбаризәдир». Сосиалист вә һәр бир шүурлу фәһлә исә бурадан белә бир нәтичә чыхарачагдыр ки, фәһлә партијасы да вар гүввәси илә «мүнтәзәм тәшкилат» јаратмаға, габагчыл фәһләләрдән вә сосиалистләрдән, фәһлә партијасыны демократија уғрунда габагчыл мү-бариз сәвијјәсинә галдыра биләчәк вә бүтүн мүхали-фәтчи үнсүрләри она чәлб едә биләчәк «бачарыглы вә маһир ингилабчы хадимләр» һазырламаға чалышма-лыдыр.

«Раб. Мысл»ын редакторлары көрмүрләр ки, сү-рүшкән бир јол көтүрмүшләр вә бу јолла биринчи нәтичәјә доғру јуварланыб кедирләр!

Јахуд даһа бир мисал: «Бу програмларда» — јә'ни сосиал-демократларын програмларында, — дејә *Р. М.* јазыр, — «бизи һејрәтләндирән чәһәт, бир дә фәһләләрин (биздә мөвчуд олмајан) парламентдә фәалијјәти-нин үстүнлүкләрини онларын даим 1-чи сыраја чәк-мәләри вә ејни заманда» фабрикчиләрин ганунверичи мәчлисләриндә, фабрик ишләринә бахан идарәләрдә, шәһәр ичтимаи өзүнүидарәсиндә «фәһләләрин иштиракынын әһәмијјәтинә... тамамилә е'тинасызлыг көстәрмәләридир» (сәһ. 15). Парламентин үстүнлүјү 1-чи сыраја чәкилмәзсә, онда фәһләләр сијаси һүгуг вә си-јаси азадлыг мәсәләләрини һарадан өјрәнә биләрләр? Бу мәсәләләр һаггында сүкут етмәк, — «Раб. Мысл»

гәзетинин сүкут етдији кими, — фәһләләрин ашағы тәбәгәләри ичәрисиндә сијаси авамлығы давам етдирмәк демәк дејилми? Шәһәр идарәсиндә фәһләләрин иштиракына кәлдикдә, һеч бир сосиал-демократ шәһәр өзүнүидарәсиндә *сосиалист* фәһләләрин ишләмәсинин фајда вә әһәмијјәтини һеч вахт вә һеч јердә инкар етмәмишдир, лакин Русијада бу хүсусда данышмаг күлүнчдүр, чүнки бурада сосиализмин һеч бир ачыг тәзаһүрү мүмкүн дејилдир, бурада фәһләләрин шәһәр өзүнүидарәсинә үјмасы (әкәр бу мүмкүн дә олса иди) һәгигәтдә габагчыл фәһләләрин сосиалист фәһлә ишиндән узаглашыб либерализмә јахынлашмасы демәк оларды.

Р. М. дејир: «Фәһләләрин фабрикчиләрә мүнасибәти ајдын олдуғу кими, фәһләләрин габагчыл тәбәгәләринин бу чүр һөкумәтә (мүтләгијјәт һөкумәтинә) мүнасибәти дә ...ајдындыр». Демәли, — сағлам инсан дүшүнчәсинә көрә, бурадан белә нәтичә чыхыр, — фәһләләрин габагчыл тәбәгәләри дә зијалы сосиалистләр гәдәр дүшүнчәли сосиал-демократлардыр, буна көрә дә «Раб. Мысл»ын онлары бир-бириндән ајырмаг чәһди мә'насыз вә зәрәрлидир. Демәли, рус фәһлә синфи мүстәгил сијаси фәһлә партијасы тәшкил етмәк үчүн артыг инди үнсүрләр јаратмыш вә мүстәгил сурәтдә ирәли сүрмүшдүр. Лакин «Раб. Мысл»ын редакторлары фәһләләрин габагчыл тәбәгәләринин сијаси шүурлулуғу фактындан белә бир нәтичә чыхарырлар ки... бир јердә ајаг дөјмәк үчүн бу габагчыллары керијә чәкмәк лазымдыр! «Фәһләләрин нә кими мүбаризә апармасы арзу олунур?» — дејә, *Р. М.* сорушур вә белә чаваб верир: мүмкүн олан мүбаризәни апармасы арзу олунур, мүмкүн олан мүбаризә исә фәһләләрин «бу дәгигә» «апардыглары» мүбаризәдир!!! Дәбдә олан «бернштејнчилијә» үјмуш «Раб. Мысл» редакторларынын мүбтәла олдуглары мә'насыз вә принсипсиз оппортунизми бундан даһа габарыг бир шәкилдә ифадә етмәк чәтиндир! Арзу олунан шеј одур ки, мүмкүндүр, мүмкүн олан шеј исә одур ки, бу саат мөвчуддур! Бу тамамилә она бәнзәр ки, бир чох маһнеәләрә вә бир јығын дүшмәнләрә раст кәләчәји узаг

вә чәтин бир јола чыхмаға һазырлашан бир адамын: һараја кедим? суалына белә чаваб верәләр: арзу олунарды ки, мүмкүн олан јерә кедәсән, мүмкүн олан јер исә бу дәгигә кетмәкдә олдуғун јердир! Бах бу мәһз нихилизмдир, лакин бу ингилаби нихилизм дејил, ја анархистләрин, ја да буржуа либералларын көстәрдији оппортунист нихилизмидир! *Р. М.* рус фәһләләрини «хүсуси» вә «сијаси» мүбаризәјә (һәм дә сијаси мүбаризә дедикдә мүтләгијјәт әлејһинә мүбаризә дејил, јалныз «бүтүн фәһләләрин вәзијјәтини јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризә» нәзәрдә тутулур) «чағырмагла» ачыгдан-ачыға рус фәһлә һәрәкатыны вә рус сосиал-демократијасыны *керијә аддым* атмаға чағырыр, әслиндә фәһләләри сосиал-демократлардан ајрылмаға, белӛликлә дә, Авропа вә рус тәчрүбәсинин бүтүн наилијјәтләрини бир кәнара атмаға чағырыр! Өз вәзијјәтләрини јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризә үчүн вә анчаг белә бир мүбаризә үчүн фәһләләрин сосиалистләрә һеч бир еһтијачы јохдур. Бүтүн өлкәләрдә сосиализм һаггында һеч бир шеј билмәдикләри вә ја она һәтта дүшмәнчәсинә бир мүнасибәт бәсләдикләри һалда, өз вәзијјәтләрини јахшылашдырмаг уғрунда мүбаризә апаран фәһләләр тапылар.

Р. М. јазыр: «Нәһајәт, бир-ики кәлмә фәһлә сосиализмини бизим нечә баша дүшдүјүмүз һаггында». Јухарыда гејд едиләнләрдән сонра бу «баша дүшмәнин» нә олдуғуну тәсәввүр етмәк охучу үчүн чәтин дејилдир. Бу, садәчә, Бернштејнин «дәбдә олан» китабындан гопарылмыш бир парчадыр. Бизим «кәнч» сосиал-демократлар пролетариатын синфи мүбаризәси јеринә «фәһләләрин ичтимаи вә сијаси өзфәалијјәтини» ирәли сүрүрләр. *Р. М.*-ин *ичтимаи* «мүбаризәни» вә «сијасәти» нечә баша дүшдүјүнү хатырласаг, бизим үчүн ајдын олар ки, бу ачыгдан-ачыға бә'зи легал рус мүәллифләринин «формулуна» гајытмагдыр. Сосиализмин мәгсәдини (вә маһијјәтини): торпағын, фабрикләрин вә с., үмумијјәтлә бүтүн истеһсал васитәләринин бүтүн чәмијјәтин мүлкијјәтинә кечмәсини вә капиталист истеһсалынын, бүтүн чәмијјәт үзвләри мәнафејинә үмуми план әсасында гурулан истеһсал илә

əвəз едилмəсини, — бүтүн бунлары дүрүст көстəрмək əвəзинə *Р. М.* əввəлчə сех вə истеһлак иттифагларынын инкишафыны көстərир вə јалныз өтəри дејир ки, сосиализм бүтүн истеһсал васитələринин тамамилə ичтимаиləшдирилмəсинə доғру апарыр. Ејни заманда ən галын шрифтлə чап едилир ки, «сосиализм мүасир ичтимаиј‌јəтин анчаг даһа јүксək инкишафыдыр» — Бернштејндən көтүрүлмүш бу чүмлə сосиализмин əһəмиј‌јəт вə маһиј‌јəтини нəинки ајдынлашдырмыр, һəтта даһа да тутгунлашдырыр. Бүтүн либераллар вə бүтүн буржуалар, шүбһəсиз, «мүасир ичтимаиј‌јəтин инкишафына» тəрəфдардырлар, буна көрə дə онларын һамысы *Р. М.*-ин бəјанатына севинəрləр. Лакин бунунла белə буржуалар — сосиализмин *дүшмəнидирлəр.* Иш бурасындадыр ки, «мүасир ичтимаиј‌јəтдə» олдугча чох мүхтəлиф чəһəтлəр вардыр вə бу үмуми ифадəни ишлəдəнləрин бири — бир чəһəти, дикəри — башга бир чəһəти нəзəрдə тутур. Демəли, *Р. М.,* фəһlələрə синфи мүбаризəнин вə сосиализмин мə'насыны баша салмаг əвəзиндə, јалныз думанлы вə долашыг чүмлəлəр ишлəдир. Нəһаjət, сосиализми һəјата кечирмək үчүн мүасир сосиализмин ирəли сүрмүш олдуғу васитəни — сијаси һакимиј‌јəти мүтəшəккил пролетариатын əлə алмасыны—көстəрмək əвəзиндə, *Р. М.* бунун əвəзиндə јалныз истеһсалын, онларын (фəһlələрин) ичтимаи идарəси алтына кечмəсиндən вə ја демократикləшдирилмиш, һəм дə «һəр чүр фабрик-завод ишləринə бахан идарələrdə, мүнсиф мəһкəмələриндə, фəһlə ганунлары һазырлајан һəр чүр јығынчагларда, комиссијаларда вə мүшавирələrdə онларын (фəһlələрин) фəал иштиракы јолу илə ичтимаи өзүнүидарəдə вə, нəһаjət, өлкənин үмуми нүмајəндəли идарəсиндə фəһlələрин иштиракы јолу илə» демократикləшдирилмиш ичтимаи һакимиј‌јəтин идарəси алтына кечмəсиндən данышыр. Белəликлə, «Раб. Мысл»ын редакторлары ингилаби јолу рəдд едəрək, јалныз *дини* јолла əлдə едилən сосиализми фəһlə сосиализминə аид едирлəр. Сосиализмин бу чүр мəһдудлашдырылмасы вə ади буржуа либерализми дəрəчəсинə ендирилмəси, јенə бүтүн рус сосиал-демократларынын

бахышларына вә Авропа сосиал-демократларынын ән бөјүк вә күлли әксәријјәтинин бахышларына нисбәтән керијә доғру атылан чох бөјүк бир аддымдыр. Фәһлә синфи һакимијјәти *динч* јол илә әлә алмағы, әлбәттә, үстүн тутарды (һакимијјәти јалныз синфи мүбаризә мәктәби кечмиш мүтәшәккил фәһлә синфинин әлә ала биләчәјини јухарыда сөјләмишдик), лакин һакимијјәти ингилаби јол илә әлә алмагдан пролетариатын *имтина етмәси* һәм нәзәри, һәм дә әмәли-сијаси нөгтеји-нәзәрдән *ағылсызлыг* оларды, буржуазијаја вә бүтүн варлы синифләрә јалныз биабырчы бир күзәшт оларды. Чох еһтимал — һәтта ән артыг еһтимал — буржуазија пролетариата динч јол илә күзәштә кетмәјәчәк, гәти дәгигәдә өз имтијазларыны зоракылыгла мүдафиәјә галхачагдыр. О заман фәһлә синфинин гаршысында өз мәгсәдини һәјата кечирмәк үчүн ингилабдан башга һеч бир јол галмајачагдыр. Буна көрә «фәһлә сосиализми» програмы да сијаси һакимијјәтин үмумијјәтлә әлә алынмасындан данышараг, бунун үсулуну *мүәјјән етмир,* зира бу үсулун сечилмәси кәләчәкдән асылыдыр ки, буну да биз дүрүст мүәјјән едә билмәрик. Лакин тәкрар едирик ки, һәр һалда пролетариатын фәалијјәтини тәкчә динч «демократикләшдирмә» јолундан ибарәт билмәк — фәһлә сосиализми анлајышыны тамамилә әсассыз мәһдудлашдырмаг вә бајағылашдырмаг демәкдир.

Биз «Ајрыча әлавә»нин дикәр мәгаләләрини бу чүр мүфәссәл тәһлил етмәјәчәјик. Чернышевскинин вәфатынын 10 иллији мүнасибәти илә јазылмыш мәгаләдән данышдыг. Бүтүн дүнјада үмумијјәтлә бүтүн сосиализм дүшмәнләринин вә хүсусилә буржуа либералларын бәрк-бәрк јапышдығы вә алман сосиал-демократларынын вә шүурлу алман фәһләләринин бөјүк әксәријјәтинин гәти сурәтдә әлејһинә чыхдығы (Һанновердәки гурултајда) бернштејнчилији «Раб. Мысл» редакторларынын тәблиғ етмәсинә кәлдикдә, — бернштејнчилијә кәлдикдә, һәмин хүсусда бурада мүфәссәл данышмағын јери дејилдир. Бурада бизи марагландыран чәһәт *рус* бернштејнчилијидир вә биз көстәрдик ки, «бизим» бернштејнчилик нә гәдәр һәдсиз бир фи-

кир долашығындан ибарәтдир, онда мүстәгил бахыш адына һеч бир шеј јохдур вә рус сосиал-демократијасынын бахышларына нисбәтән керијә доғру гәти бир аддымдыр. Алман бернштејнчилијиндән исә јахшысы будур, гој алманлар өзләри данышсынлар. Јалныз буну да гејд етмәлијик ки, рус бернштејнчилији алман бернштејнчилијиндән һәлә чох-чох ашағыда дурур. Бернштејнин бүтүн сәһвләриндә бахмајараг, һәм нәзәри, һәм дә сијаси чәһәтдән онун ачыгча кериләмәк чәһдинә бахмајараг, онда һәлә о гәдәр ағыл вә о гәдәр вичдан галмышдыр ки, о өзү һеч бир јени нәзәриҗҗә вә ја програм ирәли сүрмәјәрәк, алман сосиал-демократијасы програмында *дәјишиклик тәклифи етмәкдән имтина етмишди* вә сон, гәти дәгигәдә билдирмишди ки, Бебелин гәтнамәсини, алман сосиал-демократијасынын өз көһнә програм вә көһнә тактикасыны сахладығыны бүтүн дүнјаја тәнтәнәли сурәтдә билдирән гәтнамәни гәбул едир. Бәс бизим рус бернштејнчиләри нечә? Онлар Бернштејнин етдикләринин һеч јүздә бирини дә етмәдикләри һалда, һәтта белә бир факты ачыгча е'тираф етмәк истәмирләр ки, бүтүн рус сосиал-демократ тәшкилатлары 1898-чи илдә «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ның әсасыны гојмушлар, онун «Манифест»ини бурахмышлар, «Рабочаја Газета»ны онун рәсми органы е'лан етмишләр вә бүтүн бу әсәрләр тамамилә рус сосиал-демократларынын «көһнә» програмы зәмининдә дурмагдадыр. Бизим бернштејнчиләр куја баша да дүшмүрләр ки, әкәр онлар бу көһнә бахышлары рәдд едиб јени бахышлар һасил етмишләрсә, онларын мә'нәви борчу, бүтүн рус сосиал-демократијасы гаршысында вә бүтүн гүввәләрини «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ны назырлајыб тәшкил етмәјә вермиш олан вә инди әксәриҗҗәти рус һәбсханаларында јатан сосиалист вә фәһләләр гаршысында онларын борчу тәләб едир ки, јени бахышларын нүмајәндәләри үмумиҗҗәтлә «бизим ингилабчылара» хәлвәти тә'нә вурмагла кифајәтләнмәјәрәк, мәһз киминлә вә мәһз нәдә разылашмадыгларыны, көһнә бахышларын вә програмын јеринә нә

кими јени бахышлар вә јени програм тәклиф етдикләрини ачыг вә ајдын сөјләсинләр.

Даһа бир вә бәлкә дә ән мүһүм мәсәлә галыр ки, ону да нәзәрдән кечирмәлијик: рус сосиал-демократијасында белә кериләмә истигамәтинин мејдана кәлмәсини нә илә *изаһ етмәли?* Бизим фикримизчә, мәсәләни тәкчә «Раб. Мысл» редакторларынын шәхси кејфијјәтләри илә, тәкчә дәбдә олан бернштејнчилијин тә'сири илә изаһ етмәк олмаз. Бизим фикримизчә, мәсәлә башлыча олараг рус сосиал-демократијасынын тарихи инкишафынын хүсусијјәти илә изаһ олунур ки, бу да фәһлә сосиализми һаггында мәһдуд бир анлајыш доғурмушду вә *мүвәггәти олараг* доғурмалы *иди.*

80-чи илләрдә вә 90-чы илләрин әввәлләриндә, Русијада сосиал-демократлар әмәли ишә башладыглары заман онлар өз гаршыларында, 1-чиси, народнајаволјачылары көрүрдүләр ки, бунлар да сосиал-демократлара, рус ингилаби һәрәкатынын вәсијјәт етдији сијаси мүбаризәдән кәнара чәкилмәји ирад тутурдулар вә сосиал-демократлар бунлара гаршы гызғын мүбаһисә ачмышдылар; 2-чиси исә, Русија либерал чәмијјәтини көрүрдүләр ки, бу да ингилаби һәрәкатын народнајаволјачылыгдан сосиал-демократијаја тәрәф дөнүшүндән наразы иди. Бунларын һәр икиси илә мүбаһисә сијасәт мәсәләси әтрафында кедирди. Сијасәти гәсдчиликдән ибарәт һесаб едән народнајаволјачыларын мәһдуд анлајышына гаршы мүбаризә едиркән, сосиал-демократлар үмумијјәтлә сијасәт әлејһинә чыха биләрдиләр вә бә'зән чыхырдылар (чүнки сијасәтин мүәјјән мәһдуд шәкилдә баша дүшүлмәси һөкм сүрүрдү). О бири тәрәфдән, сосиал-демократлар, ингилабчыларын террордан әл чәкмәси мүнасибәти илә буржуа «чәмијјәтинин» либерал вә радикал салонларында чох вахт тәәссүфләр ешидирдиләр: һәр шејдән чох өз чаны үчүн горхан адамлар, мүтләгијјәтә зәрбәләр ендирән гәһраманлара гәти дәгигәләрдә көмәк етмәјән адамлар, сосиал-демократлары сијаси лагејдликдә ријакарчасына тәгсирләндирир вә онларын јолунда өзүнү ода-көзә вурачаг бир партијанын јенидән чанланмасы һәсрәтини чәкирдиләр. Тәбиидир ки,

сосиал-демократлар белә адамлара вә онларын лагыртыларына нифрәт бәсләjир вә диггәти фабрик-завод пролетариаты арасында тәблиғат апармаг кими хырда, лакин даһа чидди ишә веридиләр. Бу ишин әввәлләр мәһдуд характердә олачағы лабүд иди вә бу мәһдудлуг бә'зи сосиал-демократларын мәһдуд бәjанатларында да әкс олунурду. Лакин бу мәһдудлуг, рус фәһлә һәрәкатынын кениш тарихи мәгсәдләрини гәтиjjән унутмаjан сосиал-демократлары да горхутмурду. Сосиал-демократларын *сөзләри* бә'зән мәһдуд олурса нә ejби вар: *онларын иши* кенишдир. Онлар фajдасыз гәсдләрә уjмурлар, буржуа либерализминин Балалajкинләри[106] илә достлуг етмирләр, онлар jекanә һәгиги ингилабчы синиф олан синфин ичәрисинә кедир вә онун гүввәләринин инкишафына көмәк едирләр! Онлар белә дүшүнүрдүләр ки, сосиал-демократ тәблиғаты кенишләндикчә бу мәһдудлуг өз-өзүнә jох олуб кедәчәкдир. Һәгигәтдә хejли дәрәчәдә белә дә олду. Тәблиғатдан кениш тәшвигата кечмәjә башладылар. Кениш тәшвигат, тәбии, кетдикчә даһа чох мигдар шүурлу габагчыл фәһләләр jетишдирмәjә башлады; ингилаби тәшкилатлар (С.-Петербург, Киjев вә башга «Мүбаризә иттифаглары», Jәһуди фәһлә иттифагы) әмәлә кәлмәjә башлады. Бу тәшкилатлар, тәбии, бирләшмәjә чалышырдылар вә, нәһajәт, буна наил олдулар: онлар бирләшиб «Русиja сосиал-демократ фәһлә партиjасы»нын әсасыны гоjдулар. Адама елә кәлирди ки, көһнә мәһдудлуг үчүн даһа зәмин галмамышдыр вә һәмин мәһдудлуг гәти сурәтдә арадан галдырылачагдыр. Лакин башга чүр олду: тәшвигатын кенишләнмәси сосиал-демократлары пролетариатын ашағы, ән аз инкишаф етмиш тәбәгәләринә jахынлашдырды; бу тәбәгәләри чәлб етмәк тәшвигатчыдан ән ашағы анлajыш сәвиjjәсинә уjғунлаша билмәjи тәләб едирди, «күнүн тәләбләрини вә мәнафеjини» илк сыраjа, сосиализмин вә сиjаси мүбаризәнин кениш идеалларыны арха сыраjа кечирмәjи өjрәдирди. Сосиал-демократ ишинин дағыныг, кустар характери, мүхтәлиф шәһәрләрин дәрнәкләри арасында, рус сосиал-демократлары илә онларын, һәм даһа әсаслы билиjә, һәм даһа зән-

кин ингилаби тәчрүбәјә, һәм дә даһа кениш сијаси бахыш даирәсинә малик олан харичдәки јолдашлары арасында әлагәнин сон дәрәчә зәиф олмасы, тәбии олараг, она доғру кедирди ки, сосиал-демократ фәалијјәтинин *(тамамилә зәрури олан)* бу чәһәтинин әһәмијјәти һәддән артыг шиширдилирди вә ајры-ајры шәхсләрин шүурунда башга чәһәтләрин унудулмасына сәбәб ола биләрди, хүсусилә она көрә ки, һәр дәфә мүвәффәгијјәтсизлик үз вердикдә ән шүурлу фәһләләр вә зијалылар дөјүшән орду сырасындан чыхырдылар вә һәлә мөһкәм ингилаби ән'әнә вә варислик әмәлә кәлә билмирди. Рус сосиал-демократијасы идеалларындан кәдәрли кери чәкилмәнин әсас сәбәбини мәһз сосиал-демократ ишинин бир чәһәтинин бу чүр һәддән артыг шиширдилмәсиндә көрүрүк. Дәбдә олан китабчаја алудә олмағы, рус ингилаби һәрәкатының тарихинә бәләд олмамағы вә ушагчасына орижиналлыг иддиасына дүшмәји бураја әлавә един, — онда «рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәтини» тәшкил едән бүтүн үнсүрләри көрәрсиниз.

Беләликлә, биз, пролетариатын габагчыл тәбәгәләринин онун ашағы тәбәгәләринә мүнасибәти вә һәр ики тәбәгә ичәрисиндә сосиал-демократ ишинин әһәмијјәти мәсәләси үзәриндә даһа әтрафлы дајанмалыјыг.

Бүтүн өлкәләрин фәһлә һәрәкатының тарихи көстәрир ки, фәһләләрин ән јахшы вәзијјәтдә олан тәбәгәләри сосиализм идеjаларыны даһа тез вә даһа асанлыгла мәнимсәјирләр. Һәр бир фәһлә һәрәкатының ирәли чәкдији габагчыл фәһләләр, фәһлә күтләләринин там е'тимадыны газана билән фәһләләр, пролетариаты маарифләндирмәк вә тәшкил етмәк ишинә өзләрини бүтүнлүклә һәср едән фәһләләр, сосиализми тамамилә шүурлу сурәтдә гаврајан вә һәтта мүстәгил олараг сосиализм нәзәријјәләри һазырлајан фәһләләр башлыча олараг һәмин тәбәгәләрдән јетишир. Һәр бир һәјати фәһлә һәрәкаты белә фәһлә башчылары, өз Прудон вә Валјанларыны, Вејтлинг вә Бебелләрини јетишдирмишдир. Бизим рус фәһлә һәрәкаты да бу чәһәтдән Авропа фәһлә һәрәкатындан кери галмаја-

чағыны көстәрир. Зијалы чәмијјәт һәгигәти јазан, гејри-легал әдәбијјатла даһа марагланмадығы һалда, фәһләләр ичәрисиндә билијә вә сосиализмә гызғын мејл артыр, фәһләләр ичәрисиндән әсил ғәһрәманлар јетишир; бунлар — чох пис бир шәраитдә јашадыгларына бахмајараг, фабрикдә күтләшдиричи ән ағыр ишләрдә чалышдыгларына бахмајараг,—охумаг, охумаг вә јенә охумаг, шүурлу сосиал-демократ, «фәһлә зијалылары» олмаг үчүн кифајәт гәдәр мәтин вә ирадәлидирләр. Русијада артыг инди бу «фәһлә зијалылары» вардыр вә биз вар гүввәмизи онларын сыраларыны даим кенишләндирмәјә, онларын јүксәк зеһни тәләбатыны тамамилә өдәмәјә, онларын сыраларындан рус сосиал-демократ фәһлә партијасы рәһбәрләри јетишдирмәјә вермәлијик. Буна көрә дә, бүтүн рус сосиал-демократларынын органы олмаг истәјән бир гәзет габагчыл фәһләләр сәвијјәсиндә дурмалыдыр; бу гәзет өз сәвијјәсини нәинки сүн'и сурәтдә ашағы салмамалы, әксинә, ону даим јүксәлтмәлидир, үмумдүнја сосиал-демократијасынын бүтүн тактика, сијаси вә нәзәри мәсәләләрини изләмәлидир. Јалныз бу заман фәһлә зијалыларының тәләбаты өдәнилән вә һәмин зијалылар өзләри рус фәһлә ишини, *демәли,* рус инги-лаби ишини дә өз әлләринә аларлар.

Сајча аз олан габагчыллар тәбәгәсинин ардынча орта фәһләләрин кениш тәбәгәси кәлир. Бу фәһләләр дә бөјүк бир һәвәслә сосиализмә чан атырлар, фәһлә дәрнәкләриндә иштирак едирләр, сосиалист гәзетләри вә китаблары охујурлар, тәшвигат ишиндә иштирак едирләр; онлар әввәлки тәбәгәдән јалныз бунунла фәргләнирләр ки, сосиал-демократ фәһлә һәрәкатынын тамамилә мүстәгил рәһбәрләри ола билмәзләр. Партијанын органы олачаг гәзетдә орта фәһлә бә'зи мәгаләләри баша дүшмәјәчәк, мүрәккәб нәзәри вә ја әмәли мәсәләдә ајдын тәсәввүр һасил етмәјәчәкдир. Бундан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, гәзет өз охучу күтләсинин сәвијјәсинә енмәлидир. Әксинә, гәзет мәһз онларын сәвијјәсини јүксәлтмәли вә фәһләләрин орта тәбәгәси ичәрисиндән габагчыл фәһләләр јетишмәсинә көмәк етмәлидир. Бүтүн диггәтини *јерли* әмәли фәа-

лиjjәтә верәрәк, һәр шejдән чох фәһлә һәрәкатынын jерли хәбәрләри вә ән jахын тәшвигат мәсәләләри илә марагланан бу чүр фәһлә, бүтүн рус фәһлә һәрәкаты, онун тарихи вәзифәси, сосиализмин сон мәгсәди һагтындакы фикри өзүнүн һәр аддымы илә әлагәләндирмәлидир, буна көрә дә, охучу күтләси орта фәһләләрдән ибарәт олан бир гәзет, — сосиализми вә сијаси мүбаризәни мүтләг һәр бир jерли вә мәһдуд мәсәлә илә әлагәләндирмәлидир.

Нәһajәт, орта тәбәгәнин ардынча пролетариатын ашағы тәбәгәләриниң күтләси кәлир. Чох ола биләр ки, сосиалист гәзетиниң онлар һеч баша дүшмәсинләр вә ја чох аз баша дүшсүнләр (ахы Авропанын гәрбиндә дә сечичи сосиал-демократларын сајы сосиал-демократ гәзетләри охучуларынын сајындан хejли чохдур), лакин бундан белә бир нәтичә чыхармаг мә'насыз оларды ки, сосиал-демократларын гәзети фәһләләрин мүмкүн гәдәр даһа ашағы сәвиjjәсинә уjғунлашмалыдыр. Бундан jалныз о нәтичә чыхыр ки, бу чүр тәбәгәләрә баша тәшвигат вә тәблиғат васитәләри: ән садә дилдә jазылмыш китабчалар, шифаһи тәшвигат вә — башлыча олараг — jерли һадисәләрә даир вәрәгәләр тә'сир етмәлидир. Сосиал-демократлар һәтта бунунла да кифajәтләнмәмәлидирләр: чох ола биләр ки, фәһләләрин ашағы тәбәгәләринин шүуруну ојатмаг jолундакы илк аддымлары атмаг легал маарифчилик фәалиjjәти үзәринә дүшмәлидир. Бу фәалиjjәтдән истифадә етмәк, ону мәһз ән чох тәләб олундуғу jерә jөнәлтмәк, легал ишләjән хадимләри, сонрадан сосиал-демократ тәшвигатчыларынын тохум сәпәчәкләри хам jери шумламаға көндәрмәк *партиja* үчүн чох вачибдир. Фәһләләрин ашағы тәбәгәләри арасындакы тәшвигат, әлбәттә, тәшвигатчынын шәхси хүсусиjjәтләринә вә jерин, пешәнин вә с. хүсусиjjәтләринә ән кениш мejдан вермәлидир. Каутски Бернштejнин әлejһинә jаздығы китабда дejир: «Тактика илә тәшвигат гарышдырылмамалыдыр». «Тәшвигатын үсулу фәрди вә jерли шәраитә уjғунлашдырылмалыдыр. Тәшвигат саһәсиндә һәр бир тәшвигатчыja имкан вермәк лазымдыр ки, ихтиjарында олан васитәләри өзү сечсин: бир

тәшвигатчы адамлары руһландырмаг габилијјәти сајәсиндә, дикәри ачыг истеһза етмәк бачарығы сајәсиндә, үчүнчүсү, чохлу мисаллар кәтирә билмәк вә с. сајәсиндә даһа бөјүк тә'сир көстәрир. Тәшвигат тәшвигатчыја ујғунлашдырылмагла бәрабәр, динләјичиләрә дә ујғунлашдырылмалыдыр. Тәшвигатчы елә данышмалыдыр ки, ону баша дүшсүнләр; о, динләјичиләрә јахшы мә'лум олан шејләри әсас көтүрмәлидир. Бунларын һамысы өзлүјүндә ајдындыр вә тәкчә кәндлиләр арасындакы тәшвигата аид олмагла галмыр. Арабачыларла бир чүр, матросларла башга чүр вә мүрәттибләрлә дә лап башга чүр данышмаг лазымдыр. *Тәшвигат фәрдиләшдирилмәлидир,* лакин *тактикамыз,* сијаси *фәалијјәтимиз ваһид* олмалыдыр» (S. 2—3). Сосиал-демократ нәзәријјәсинин габагчыл нүмајәндәсинин бу сөзләри партијанын үмуми фәалијјәтиндә тәшвигата верилән ән јүксәк гијмәтдир. Бу сөзләр көстәрир ки, сијаси мүбаризә апаран ингилабчы партија тәшкил олунмасынын тәшвигата мане олачағындан, ону икинчи сыраја кечирәчәјиндән вә ја тәшвигатчыларын сәрбәстлијини мәһдудлашдырачағындан горханлар нә гәдәр һагсыздырлар. Әксинә, јалныз мүтәшәккил партија кениш тәшвигат апара биләр, тәшвигатчылар үчүн бүтүн игтисади вә сијаси мәсәләләрә даир лазыми рәһбәр вәсаит (вә материал) верә биләр, тәшвигатын һәр бир јерли мүвәффәгијјәтиндән бүтүн рус фәһләләринә јол көстәрмәк үчүн истифадә едә биләр, тәшвигатчылары елә бир мүһитә вә ја елә јерләрә көндәрә биләр ки, орада онлар даһа бөјүк мүвәффәгијјәтлә иш көрә билсинләр. Тәшвигатчылыг габилијјәтинә малик адамлар јалныз мүтәшәккил партијада өзләрини тамамилә бу ишә, јә'ни һәм тәшвигата, һәм дә сосиал-демократ фәалијјәтинин башга чәһәтләринә мүвәффәгијјәт газандырмаг ишинә һәср едә биләрләр. Бурадан көрүнүр ки, ким игтисади мүбаризә архасында сијаси тәшвигат вә тәблиғаты унудурса, фәһлә һәрәкатыны сијаси партијанын мүбаризәси үчүн тәшкил етмәк лүзумуну унудурса, о, һәр шејдән әлавә, һәтта пролетариатын ән ашағы тәбәгәләринин фәһлә ишинә чәлб едилмәсини мөһкәм вә

мүвәффәгиҗҗәтлә тәшкил етмәк имканындан да өзүнү мәһрум едир.

Лакин фәалиҗҗәтин башга тәрәфләринин зәрәрinә олараг, онун бир тәрәфинин бу чүр шиширдилмәси вә һәтта һәмин башга тәрәфләри тамамилә бир кәнара атмаг чәһдләри рус фәһлә һәрәкаты үчүн мүгаҗисә едилмәҗәчәк дәрәчәдә даһа зәрәрли нәтичәләр төрәдә биләр. Әкәр пролетариатын ашағы тәбәгәләри белә бир бөһтан ешидәрләрсә ки, куҗа рус сосиал-демократиҗасынын баниләри фәһләләри җалныз мүтләгиҗҗәти җыхмаг үчүн бир васитә һесаб едирләр, әкәр онлар, сосиализмин сон мәгсәдләрини вә сиҗаси мүбаризәнин ән җахын вәзифәләрини кәнара гоҗараг, баҗрамлары бәрпа етмәклә вә сех иттифаглары илә кифаҗәтләнмәк чағырышыны ешидәрләрсә, онлар һәтта позғунлашдырыла биләрләр. Белә фәһләләр һөкумәт вә буржуазиҗа тәрәфиндән верилән һәр бир сәдәгәҗә һәмишә алдана биләрләр (вә алданачаглар). «Рабочаҗа Мысл»ын тәблиғатынын тә'сири алтында пролетариатын ашағы тәбәгәләри, әсла инкишаф етмәмиш фәһләләр, белә бир чох мүртәче, буржуа әгидәсинә кәлә биләрләр ки, фәһлә әмәк һаггынын артырылмасындан вә баҗрамларын бәрпа едилмәсиндән («дәгигәнин мәнафеҗи») башга һеч бир шеҗлә мараглана билмәз вә марагланмамалыдыр, фәһләләр җалныз өз гүввәси илә, җалныз өз «хүсуси тәшәббүсү» илә фәһлә ишини апарараг, буну сосиализмлә бирләшдирмәҗә, бүтүн бәшәриҗҗәтин габагчыл вә ән зәрури ишинә чевирмәҗә чалышмаҗа биләрләр вә чалышмамалыдырлар. Тәкрар едирик, әсла инкишаф етмәмиш фәһләләр белә бир әгидә илә позғунлашдырыла биләрләр, лакин биз әминик ки, габагчыл рус фәһләләри, фәһлә дәрнәкләринә вә бүтүн сосиал-демократ фәалиҗҗәтинә рәһбәрлик едән фәһләләр, инди Архангелск губерниҗасындан тутмуш Шәрги Сибирә гәдәр һәбсханаларымызда вә сүркүн җерләримиздә җатан фәһләләр бу кими нәзәриҗҗәни һиддәтлә рәдд едәчәкләр. Бүтүн һәрәкаты дәгигәнин мәнафеҗиндән ибарәт етмәк—фәһләләрин авамлығындан истифадә етмәк, онларын ән пис мејлләрини гүввәтләндирмәк демәкдир. Бу, фәһлә һәрәкаты илә сосиализм

арасындакы әлагәни, габагчыл фәһләләрин тамамилә мүәјјәнләшмиш сијаси сә'ләри илә күтләләрин кортәбии протест тәзаһүрләри арасындакы әлагәни сүи'и сурәтдә гырмаг демәкдир. Мәһз буна көрә дә «Рабочаја Мысл»ын хүсуси бир мәсләк ирәли сүрмәк чәһди хүсусилә диггәтәлајигдир вә она гаршы даһа чидди протест едилмәсини тәләб едир. Нә гәдәр ки «Рабочаја Мысл» пролетариатын, көрүнүр, ашағы тәбәгәләринә ујғунлашараг, вар гүввә илә сосиализмин сон мәгсәди вә сијаси мүбаризә мәсәләси үстүндән сүкутла кечир, өзүнүн хүсуси мәсләки һаггында һеч бир сөз демирди — бир чох сосиал-демократлар анчаг башларыны булајараг, үмид едирдиләр ки, «Раб. Мысл» групу үзвләри өз ишләрини инкишаф етдириб кенишләндирдикчә, өз мәһдудлугларындан өзләри асанлыгла азад олачаглар. Лакин индијәдәк һазырлыг синфинә мәхсус фајдалы бир иш көрән адамлар дәбдә олан оппортунизм нәзәријјәләриндән јапышараг, бүтүн Авропаја сәс-күј салмаға вә бүтүн рус сосиал-демократијасыны узун илләр (бәлкә дә һәмишәлик) һазырлыг синфиндә отуртмаг истәдикләрини билдирмәјә башладыгда, — башга сөзлә десәк, бу вахтадәк фајдалы иш көрүб бир бочка бал һазырлајан адамлар «һамынын гаршысында» буғун ичинә бир чөмчә гәтран төкмәјә башладыгда, — биз бу кериләмә истигамәтинин гәти сурәтдә әлејһинә чыхмалыјыг!

Рус сосиал-демократијасы һәм өз баниләринин, «Әмәк азадлығы» групу үзвләринин шәхсиндә, һәм дә «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ны тә'сис етмиш рус сосиал-демократ тәшкилатларынын шәхсиндә һәмишә ашағыдакы ики әсас мүддәаны гәбул етмишдир: 1) Сосиал-демократијанын маһијјәти: сијаси һакимијјәти әлә алмаг, бүтүн истеһсал васитәләрини бүтүн чәмијјәтин ихтијарына вермәк вә капиталист тәсәррүфатыны сосиалист тәсәррүфаты илә әвәз етмәк мәгсәди илә пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәкдән ибарәтдир; 2) Рус сосиал-демократијасынын вәзифәси: мүтләгијјәти јыхмағы, сијаси азадлыг әлдә етмәји өз гаршысына ән јахын мәгсәд гојан рус ингилабчы фәһлә партијасыны тәшкил етмәкдир.

Бу әсас мүддәалардан («Әмәк азадлығы» групу програмында дүрүст мүәјјән едилмиш вә «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын манифести»ндә ифадә олунмуш мүддәалардан) кери чәкилән һәр кәс сосиал-демократија дан кери чәкилир.

1899-чу илин ахырларында јазылмышдыр

Илк дәфә 1924-чү илдә «Пролетарскаја Революсија» журналынын 8—9-чу №-синдә чап едилмишдир

Нама'лум шәхс тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш вә В. И. Ленин тәрәфиндән нәзәрдән кечирилмиш әлјазмасындан чап олунур

СӘНАЈЕ МӘҺКӘМӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Фәһлә вә саһибкарлардан (сәнаједә фабрикчиләрдән) сечилмиш шәхсләрдән ибарәт олан вә муздлу иш шәртләри үстүндә, ади вә вахтындан артыг иш һаггының мүәјјән едилмәси үстүндә, фәһләләрлә мөвчуд гајдалар үзрә һагг-һесаб чәкилмәмәси үстүндә, хараб едилән материалын пулу тутулмасы үстүндә, чәримәләрин дүзкүн алынмамасы вә и. а. вә и. а. үстүндә чох тез-тез баш верән мүнагишә вә мүбаһисәләрә бахан мәһкәмәләрә сәнаје мәһкәмәләри дејилир. Гәрби Авропа дөвләтләринин чохунда белә мәһкәмәләр вардыр, Русијада исә јохдур; буна көрә дә биз бу мәһкәмәләрин фәһләләрә нә кими фајдасы олдуғуну вә ади мәһкәмәләрдән, јә'ни һөкумәт тәрәфиндән тә'јин едилмиш вә ја варлы синифләр тәрәфиндән сечилмиш һакимин, саһибкарлардан вә фәһләләрдән һеч бир сечкили нүмајәндә иштирак етмәдән тәкбашына мүһакимә етдији мәһкәмәләрдән әлавә сәнаје мәһкәмәләри тә'сис едилмәсинин нә үчүн лазым олдуғуну нәзәрдән кечирмәк нијјәтиндәјик.

Сәнаје мәһкәмәсинин биринчи фајдасы бу мәһкәмәнин фәһләләрә даһа мүјәссәр олмасыдыр. Ади мәһкәмәјә шикајәт етмәк үчүн әризә јазмаг лазымдыр (бунун үчүн исә чох вахт вәкилә мүрачиәт етмәк лазым кәлир), мәһкәмә верkиси вермәк лазымдыр, ишә бахылмасыны узун заман көзләмәк лазымдыр, мәһкәмәјә кетмәк үчүн ишдән ајрылмаг вә шаһидләри дә ишдән ајырмаг лазымдыр, сонра да наразы галан тәрәфләрин шикајәти үзрә иш али мәһкәмәјә верилдикдә,

орада ишә јенидән бахылмасыны көзләмәк лазымдыр. Буна көрә тәәччүблү дејилдир ки, фәһләләр ади мәһкәмәләрә бу гәдәр һәвәссиз мүрачиәт едирләр! Сәнаје мәһкәмәләри исә һакимлијә сечилмиш саһибкарлардан вә фәһләләрдән ибарәтдир. Фәһлә үчүн өз сечилмиш јолдашына шикајәтини шифаһи билдирмәк һеч дә чәтин дејилдир. Сәнаје мәһкәмәләринин ичласлары адәтән бајрам күнләринә вә ја фәһләләрин үмумијјәтлә бош олдуглары вахта тә'јин едилир, буна көрә дә онлар ишдән ајрылмалы олмурлар. Сәнаје мәһкәмәләриндә ишләрә хејли тез бахылыр.

Сәнаје мәһкәмәләринин фәһләләрә икинчи фајдасы бундадыр ки, бу мәһкәмәләрдәки һакимләр фабрик-завод ишләринә даһа јахшы бәләддирләр, һәм дә һакимләр кәнар мә'мурлардан дејил, фәһләләрин һәјат шәраитини вә јерли истеһсал шәраитини билән јерли адамлардан ибарәтдир: бундан әлавә, һакимләрин јарысы фәһләләрдән ибарәтдир ки, бунлар да фәһләләрә (буржуазија синфи, варлылар синфи ичәрисиндән чыхан вә буржуа чәмијјәти илә, фабрикчиләрлә, директорларла, мүһәндисләрлә әлагәләрини, демәк олар, һеч көсмәјән, фәһләләрдән исә өзләрини там мә'насы илә бир Чин сәдди илә ајыран мә'мур-һакимләрин бахдығы кими) сәрхош, һәјасыз вә надан адам нәзәри илә бахмаг дејил, онлара һәмишә әдаләтлә јанашачаглар. Мә'мур-һакимләр һәр шејдән артыг ишин кағызларда дүз олмасы гајғысына галырлар: тәки кағызлар јерли-јериндә олсун; мә'мур галан һеч бир шејлә марагланмыр, онун иши анчаг өз маашыны алмаг вә рәисләрә гуллуг көстәрмәкдир. Буна көрә дә мә'мур мәһкәмәләриндә һәмишә адамлары бу гәдәр бнабырчасына сүрүндүрүр, кет-кәлә салыр вә һәр шеја ирад тутурлар: кағызда бирчә сөз истәнилдији кими јазылмадымы, бирчә ифадә протокола вахтында дахил едилмәдими, иш лап һаглы олса да, пуча чыхачагдыр. Һакимләр фәһлә вә фабрикчиләрдән сечилмиш адамлар олдугда сүрүндүрмәчилији артырмаға онларын һеч бир еһтијачы јохдур, чүнки онлар маашла гуллуг етмирләр, мүфтәхор мә'мурлардан асылы дејилләр. Онлар даһа кәлирли бир јер үчүн чалышмырлар, он-

лар чалышырлар ки, фабрикчиләрин өз истеһсалыны фасиләсиз давам етдирмәсинә мане олан, фәһләләрин өз ишләрини архајын давам етдирмәсинә, саһибкарларын өчәшмә вә һагсыз тәһгирләриндән о гәдәр дә горхмајараг ишләмәләринә мане олан мүбаһисәләри һәлл етсинләр. Сонра, — саһибкарларла фәһләләр арасындакы мүбаһисәләрә бахмаг үчүн, фабрик һәјатына өз тәчрүбәсиндән јахшыча бәләд олмаг лазымдыр. Мә'мур-һаким иш китабчасына бахдымы, гајдалары охудуму, — даһа һеч бир шеј ешитмәк истәмир вә дејир: мадам ки гајданы позмусан чаваб вермәлисән, даһа мән һеч бир шеј билмирәм. Саһибкарлардан вә фәһләләрдән сечилән һакимләр исә бир тәк кағызлара бахмаг дејил, она да фикир верирләр ки, иш һәјатда нечә олур. Ахы бә'зән кағызда јазылан гајда анчаг кағызда галыр, ишдә исә тамамилә башга чүр олур. Мә'мур-һаким һәтта истәсә дә, һәтта ишә лап диггәтлә бахса дә, чох вахт ишин нә јердә олдуғуну баша дүшә билмир, чүнки адәтләри билмир, гијмәтләрин тәртиб едилмәси үсулларыны билмир, гајда вә гијмәтләри позмадан да усталарын чох вахт фәһләни нә кими үсулларла сыхдығыны билмир (мәсәлән, башга ишә кечирирләр, башга материал верирләр вә с. вә с.). Ишләјән вә ја фабрик ишләри илә мәшғул олан шәхсләрдән сечилмиш һакимләр бүтүн бу мәсәләләрдән дәрһал баш чыхарырлар, онлар фәһләнин мәһз нә истәдијини асанлыгла баша дүшүрләр, онлар тәкчә гајдалара әмәл едилмәсинә дејил, һабелә һәр шеји елә һәлл етмәјә дә фикир верирләр ки, гајдаларын үстүндән кечиб фәһләни сыхышдыра билмәсинләр, алдатмаг вә өзбашыналыг үчүн һеч бир бәһанә дә галмасын. Мәсәлән, бу јахынларда гәзетләрдә белә бир хәбәр вар иди ки, саһибкарын шикајәтинә көрә, папагчы фәһләләри аз гала оғурлуг үстүндә мәһкум едәчәкдиләр — онлар папагларын гырынтыларындан истифадә едирмишләр; јахшы ки инсафлы вәкилләр тапылыб бу ишә гарышдылар вә мә'лумат топлајыб сүбут етдиләр ки, бу пешәдә адәт белә дир вә фәһләләр нәинки оғурлуг етмәмишләр, һәтта һеч бир гајданы да позмамышлар. Лакин иш бундадыр ки, сон дәрәчә аз

әмәк һаггы алан ади, садә бир фәһләнин, демәк олар, һеч бир вахт јахшы вәкилә јахын дүшмәјә имканы олмур, буна көрә дә, һәр бир фәһләјә мә'лум олдуғу кими, мә'мур-һакимләр фәһләләрин ишләри үзрә чох вахт ән сәрт, мә'насыз дәрәчәдә сәрт һөкмләр чыхарырлар. Мә'мур-һакимләрдән һеч бир вахт ишә там әдаләтлә јанашачагларыны көзләмәк олмаз: биз артыг дедик ки, бу һакимләр буржуа синфинә мәнсубдурлар вә онлар габагчадан белә фикирдә олурлар кн, фабрикчи нә десә һамысына инанмаг олар, фәһләнин сөзләринә исә инанмаг олмаз. Һаким гануна бахыр: шәхси муздлу иш мүгавиләси (бириси башгасына бир шеј гајырмаг вә ја онун јанында хидмәт етмәк үчүн муздла ишә кирир). Һаким үчүн һеч бир фәрги јохдур ки, фабрикчинин јанына муздла ишә кирән шәхс мүһәндисдир, һәкимдир, фабрик директорудур, јохса ади бир фәһләдир; һаким (өз рәсмијјәтчилији вә буржуа күтлүјү үзүндән) белә фикирләшир ки, ади фәһлә дә өз һүгугуну директор, һәким вә мүһәндис кими јахшы билмәли вә лазым олан бүтүн шәртләри мүгавиләдә көстәрмәји бачармалыдыр. Сәнаје мәһкәмәсиндә исә һакимләр (јарысы) фәһләләрдән сечилмиш адамлардыр вә онлар чох јахшы билирләр ки, тәзә вә ја кәнч фәһлә чох вахт фабрикдә вә конторда өзүнү гаранлыг бир мешәјә дүшмүш кими һисс едир вә һәтта ағлына да кәтирмир ки, «сәрбәст мүгавилә» бағлајыр вә өзүнүн арзу етдији бүтүн шәртләри һәмин мүгавиләдә «габагчадан көстәрә» биләр. Мисал үчүн, лап белә бир һалы көтүрәк: фәһлә көрдүјү ишин һагсыз зај едилмәсиндән вә ја чәримәдән шикајәт етмәк истәјир. Бу барәдә мә'мур-һакимә вә ја мә'мур-фабрик мүфәттишинә шикајәт етмәјин һеч мә'насы да јохдур. Мә'мур дөнә-дөнә дејәчәк: *ганун* фабрикчијә фәһләләри чәримә етмәк вә пис иши зај етмәк ихтијары верир, буна көрә дә ишин пислијини, фәһләнин тәгсиркар олдуғуну мүәјјән етмәк фабрикчинин ишидир. Буна көрә дир ки, фәһләләр бу кими мәсәләләр һаггында мәһкәмәләрә чох аз һалларда шикајәт едирләр: онлар ганунсузлуглара дөзүрләр, дөзүрләр, нәһајәт, сәбирләри түкәндикдә тә'тил едирләр. Әкәр һакимләр ара-

сында фəһлələрдəн сечилмиш адамлар олсајды, онда фəһлələр, истər бу чүр ишləрин, истərсə фабрикдəки бүтүн лап хырда мүбаһисəли вə һагсыз ишləрин дə ədаləтлə һəлл едилмəсинə вə өз һагларынын мүдафиə олунмасына мүгајисə едилмəјəчəк дəрəчədə асанлыгла наил олардылар. Варлы мə'мур-һакимин нəзəриндə белə хырда ишləрин (мəсələн, чај үчүн гајнар су вə ја машынын бир даһа тəмизлəнилмəси, ја да бунун кими бир шеј) һеч бир əһəмијјəти јохдур; фəһлə үчүн исə бунлар һеч дə хырда шеjlər дејилдир; фабрикlərдəки ən хырда вə илк нəзərдə əһəмијјətсиз көрүнən гајдаларын бə'зən нə гədər чох сыхынтыја, һагсызлыға вə һəгарətə сəбəб олдуғуну анчаг фəһlələр өзləри тə'јин едə билирlər.

Сənаје мəһкəмələринин фəһlələрə үчүнчү фајдасы будур ки, һəмин мəһкəмələрдə вə бунларын васитəси илə фəһlələр ганунлара бələд олмағы өјрənирlər. Адətən фəһlələр (онларын чох һиссəси) ганунлары билмирlər вə билə дə билмəзlər, лакин буна бахмајараг мə'мурлар вə мə'мур-һакимlər фəһlələрə ганунлары билмəмəјин чəзасыны чəкдирирlər. Мə'мур гануна истинад етдикдə фəһlə бу ганундан хəбəри олмадығыны десə, мə'мур (вə һаким) ја буна күləчəк, ја да биабыр едəчəкдир: «гануну билмəмəји бəһанə кətирмəјə кимсənин ихтијары јохдур» — əсас рус ганунунда белə дејилир. Буна көрə һəр бир мə'мур вə һаким белə *еһтимал едир ки,* һəр бир фəһlə ганунлара бələддир. Лакин белə бир еһтимал буржуа јаланыдыр, варлы адамларын вə капиталистlərин јохсуллара гаршы үјдурдуғу јаландыр, фəһlənин саһибкарла «сərбəст мүгавилə» бағламасы еһтималы кими јаландыр. Һəгигətдə күч-бəла илə савад өјрəниб (чох-чоху исə һеч савад да өјрənə билмир!) кичик јашларындан фабрикə кирмəјə мəчбур олан фəһlənин ганунлары өјрənмəјə вахты вə өјрədəчəк бир адамы јохдур, олсун ки, буна еһтијач да јохдур, — чүнки бу ганунлары буржуазијаја мənсуб мə'мурлар фəһlənин фикрини сорушмадан тətбиг етдикləри һалда ганунлар фəһləјə о гədər фајда да вермəз! Фəһlələри ганунлары билмəмəкдə тəгсирləндирən буржуа синифlərин өзləри

фәһләләрин бунлары билмәсини асанлашдырмаг үчүн әсла һеч бир иш көрмәмишләр, буна көрә дә фәһләләрин ганунлары билмәмәсиндә әслиндә фәһләләрин өзләриндән чох, онларын истисмарчылары (=онлары сојанлар) тәгсиркардырлар, чүнки онлар бүтүн мүлкијјәтин саһибидирләр, өзкә әмәји һесабына јашајырлар вә маарифдән, елмдән тәкчә өзләри истифадә етмәк истәјирләр. Һеч бир мәктәб, һеч бир китабча ганунлары фәһләләрә өјрәтмәз вә өјрәдә дә билмәз, чүнки китабчалары капиталын әздији милјонларла зәһмәткеш халг ичәрисиндән анчаг сон дәрәчә аз фәһлә охуја билир, јенә һәмин сәбәбә көрә мәктәбдән дә анчаг аз адам истифадә едә билир, мәктәб көрәнләрин дә чох һиссәси анчаг охумағы, јазмағы вә һесабламағы билир; рус ганунлары кими мүрәккәб вә чәтин бир саһәдән баш чыхармаг үчүн исә бунлар һәлә аздыр. Фәһләләр бу ганунлара анчаг о заман бәләд ола биләрләр ки, бунлары өзләри тәтбиг етсинләр вә бу ганунлара әсасән апарылан мүһакимәләри динләјиб көрсүнләр. Мисал үчүн, фәһләләр андлы ичласчы тә'јин едилмиш олсајдылар (онларын мәһкәмәдә олачаглары күнләрин әмәк һаггыны вермәјә фабрикчиләри мәчбур етмәк шәрти илә), онлар ганунлара даһа јахшы бәләд олардылар, лакин буржуа чәмијјәтиндә иш елә гурулмушдур ки, андлы ичласчылар анчаг варлы синфә мәнсуб адамлардан (һәмчинин «ичтимаи хидмәтдә», јә'ни әслиндә ашағы полис вәзифәләриндә јетишдирилмиш кәндлиләрдән) ола биләрләр; јохсуллар, пролетарлар исә өзкә мәһкәмәсинә табе олмалыдырлар, өзләринин мүһакимә етмәјә ихтијары јохдур! Сәнаје мәһкәмәләри дүзәлдикдә, фәһләләр бунлара өз јолдашларыны һаким сечирләр вә бу сечки мүәјјән вахтдан сонра тәкрар олунур; белә ликлә, фәһләләр ичәрисиндән сечилмиш һакимләр өзләри ганунлары тәтбиг едирләр вә бу ганунлара әмәли ишдә бәләд олмаг имканы әлдә едирләр, јә'ни јалныз китабчада чап олунмуш ганунлары охуја билмәк дејил (охумаг һәлә һеч дә ганунлара бәләд олмаг демәк дејилдир), һәмчинин бу вә ја башга бир ганунун һансы һалларда вә мәһз нечә тәтбиг едилдијини вә бу ганунларын фәһлә-

ләрә нә кими тә'сир көстәрдијини ишдә јәгин едә билирләр. Бундан башга, сәнаје мәһкәмәләри тәшкил едилдикдә сечилмиш һакимләрлә бәрабәр галан фәһләләр дә ганунлара даһа асанлыгла бәләд олурлар, чүнки фәһлә өз јолдашларындан олан һакимләрлә һәмишә асанлыгла даныша билир вә ондан лазыми мә'лумат ала билир. Сәнаје мәһкәмәси фәһләләрә мә'мурлар мәһкәмәсиндән јахын олдуғундан фәһләләр бу мәһкәмәнин ичласларына чох тез-тез кәлирләр, өз гоһум вә танышларынын иштирак етдији ишләрә бахылдыгда кәлиб динләјирләр, беләликлә дә ганунлара бәләд олурлар. Фәһлә үчүн ән әһәмиҗҗәтлиси дә ганунлара тәкчә китабчалардан дејил, һәјатын өзүндән бәләд олмагдыр, беләликлә дә бу ганунларын кимләрин мәнафеји үчүн тәртиб олундуғуну, ганунлары тәтбиг едәнләрин кимләрин мәнафејини күддүјүнү билмәкдир. Һәр бир фәһлә ганунлара бәләд олдугда ајдын көрәчәкдир ки, бу, варлы синфин, мүлкиҗҗәтчиләрин, капиталистләрин, бурҗуазијанын мәнафејидир вә фәһлә синфи ганунлары тәртиб етмәк вә ичрасы үзәриндә нәзарәт гојмаг ишиндә иштирак етмәк үчүн өз нүмајәндәләрини сечмәк һүгугуна наил олмадыгча өз мүгәддәратынын мөһкәм вә әсаслы сурәтдә јахшылашмасына һеч бир заман наил ола билмәз.

Сонра (дөрдүнчүсү), сәнаје мәһкәмәләринин јахшы чәһәти ондан ибарәтдир ки, онлар фәһләләри ичтимаи ишләрдә, дөвләт ишләриндә мүстәгил иштирак етмәјә алышдырыр (чүнки мәһкәмә дөвләт идарәсидир, мәһкәмәнин фәалиҗҗәти дөвләт фәалиҗҗәтинин бир һиссәсидир), фәһләләри өзләринин ән ағыллы, намуслу вә фәһлә ишини мөһкәм мүдафиә едән јолдашларыны елә вәзифәләрә сечмәјә алышдырыр ки, бу вәзифәләрдә чалышан фәһләләрин фәалиҗҗәти бүтүн фәһлә синфинин көзү гаршысында олур, бу вәзифәләрдә фәһләләрин нүмајәндәләри бүтүн фәһләләрин еһтијач вә тәләбләрини билдирә билирләр. Капиталистләр синфинин мәнафеји, бүтүн бурҗуазијанын мәнафеји фәһләләри авам вә дағыныг һалда сахламағы, башгаларындан ағыллы олан, өз ағыл вә билиҗиндән усталар, сәһибкарлар вә полис гаршысында гуллуг көстәриб фәһлә

ишинә хәјанәт етмәк үчүн дејил, галан фәһләләрә дә даһа чох билик әлдә етмәји вә фәһлә ишини биркә мүдафиә етмәји өјрәтмәк үчүн истифадә едән фәһлә-ләри тез рәдд етмәји тәләб едир. Лакин фәһлә иши үчүн бу гәдәр чох лазым олан белә габагчыл фәһлә-ләри бүтүн фәһләләрин тапыјыб онлара е'тибар етмәси үчүн чох әһәмијјәтлидир ки, бу фәһләнин фәалијјәтини һамы көрсүн, фәһләләрин әсил еһтијач вә истәкләри-ни онун ирәли сүрә билиб-билмәдијини, фәһләләри мүдафиә едә билиб-билмәдијини һамы билсин. Әкәр фәһләләр белә адамлары һакимлијә сечә билсәјдиләр, онда фәһләләр ичәрисиндәки ән јахшы адамлары һамы таныјарды, онлара даһа чох е'тибар едәрдиләр вә фәһ-лә ишинә бунун чох бөјүк фајдасы оларды. Бизим торпаг саһибләрини, сәнајечи вә тачирләри көтүрүн: онлардан һәр бири губернаторун вә ја назирин јанына кедиб өз хаһишини она билдирмәк имканына малик-дир, лакин онлар бунунла кифајәтләнмирләр; онлар һабелә она наил олурлар ки, сечдикләри адамлар мәһкәмәдә дә (силк нүмајәндәләриндән ибарәт олан мәһкәмәләрдә) ичласчы олсунлар, идарә етмәк ишиндә дә билаваситә иштирак етсинләр (мәсәлән, задәканлар тәрәфиндән сечилән задәкан нүмајәндәләри, мәктәб һамиләри вә саирләри; тачирләр тәрәфиндән сечилән фабрик комиссијалары үзвләри, биржа вә јармарка комитәләри үзвләри вә саирләри). Русијада фәһлә синфи исә тамамилә һүгугсуз галмагдадыр: она баш-галары үчүн динмәз-сөјләмәз ишләмәли олан, өз еһ-тијач вә истәкләрини демәјә ихтијары олмајан бир иш һејваны кими бахырлар. Фәһләләр даим сәнаје мәһ-кәмәләринә өз јолдашларыны сечмиш олсајдылар, онлар ичтимаи ишләрдә иштирак етмәјә вә анчаг ај-ры-ајры фәһләләрин, Пјотрун, Сидорун вә ја Иванын фикрини дејил, бүтүн фәһләләрин рә'ј вә тәләбләрини дә билдирмәјә һеч олмаса бир гәдәр имкан тапмыш олардылар. Онда фәһләләр мәһкәмәләрә дә, инди мә'-мур мәһкәмәләринә олдуғу кими, е'тимадсызлыгла ја-нашмаздылар: онлар көрәрдиләр ки, орада онлары мүдафиә едәчәк јолдашлары вардыр.

Сонра (бешинчиси), сәнаје мәһкәмәләринин фәһлә-

ләрә фајдасы будур ки, һәмин мәһкәмәләр фабрик ишләринин вә фабрик һәјатындакы бүтүн һадисәләрин һамыја даһа артыг мә'лум олмасына сәбәб оларды. Биз инди көрүрүк ки, һәм фабрикчиләр, һәм дә һөкумәт фабрик аләминдә баш верән һадисәләри вар гүввә илә чәмијјәтдән кизләтмәјә чалышырлар: тә'тилләр һаггындакы хәбәрләри чап етмәји гадаған едирләр, фәһләләрин вәзијјәти һаггында фабрик мүфәттишләринин һесабатларыны да даһа чап етмирләр, һәр бир ганунсузлуғун үстүнү өртүб басдырмаға вә иши дәрһал «хәлвәтчә», мә'мурсајағы һәлл етмәјә чалышырлар, фәһләләрин һәр бир јығынчағы тә'гиб едилир. Тәәччүблү дејил ки, фәһләләрин чоху башга фабрикләрдә вә һәтта һәмин фабрикин башга шө'бәләриндә нәләр олдуғуну чох вахт билмир. Фәһләләрин тез-тез мүрачиәт едә биләчәкләри, ишләрә фәһләләрин бош вахтында вә ачыг, јә'ни фәһләләр гаршысында бахачаг сәнаје мәһкәмәләри фәһләләрә бир дә о чәһәтдән чох хејирли оларды ки, һәр бир ганунсузлугдан һамынын хәбәрдар олмасына көмәк едәрди, бунунла да фабрикләрдәки мүхтәлиф биабырчылыглара гаршы фәһләләрин мүбаризәсини асанлашдырарды, фәһләләри јалныз ишләдикләри фабрикин гајдалары үзәриндә дејил, бүтүн фабрикләрдәки гајдалар үзәриндә, бүтүн фәһләләрин вәзијјәти үзәриндә дүшүнмәјә алышдырарды*.

Нәһајәт, сәнаје мәһкәмәләринин бир фајдасындан да данышмамаг олмаз: бунлар фабрикчиләри, директорлары вә усталары фәһләләрлә гул кими дејил, бәрабәр һүгуглу вәтәндашлар кими, әдәблә рәфтар етмәјә алышдырыр. Һәр бир фәһлә билир ки, фабрикчиләр вә усталар фәһләләрлә чох вахт биабырчасына

* Әлбәттә, унудулмамалыдыр ки, сәнаје мәһкәмәләри ишләрдән һамынын хәбәрдар олмасы үчүн һеч дә башлыча јол дејил, бу васитә вә јоллардан анчаг бири ола биләр. Анчаг бүтүн дөвләт ишләрини мүзакирә едән азад фәһлә гәзетләри вә азад халг јығынчаглары фабрик һәјатыны, фәһләләрин вәзијјәтини вә онларын мүбаризәсини һәгигәтән вә тамамилә ишыгландыра биләр. Ејни илә, сәнаје мәһкәмәләриндәки фәһлә нүмајәндәлији дә нүмајәндәлик васитәләриндән јалныз бири олуб, һеч дә башлыча васитә дејилдир: фәһләләрин мәнафе вә еһтијачларыны ифадә едә биләчәк әсил нүмајәндәлик анчаг ганунлар верәчәк вә бунларын ичрасына нәзәр јетирәчәк үмумхалг нүмајәндәли тә'сисатында (парламентдә) мүмкүндүр. Русијада индики гајдалар шәраитиндә сәнаје мәһкәмәләринин мүмкүн олуб-олмасындан биз һәлә ашағыда бәһс едәчәјик.

габа рәфтар едирләр, онлары сөјүрләр вә с. Бундан шикајәт етмәк фәһлә үчүн чәтиндир, белә рәфтарын гаршысыны алмаг исә анчаг о јердә мүмкүн олар ки, бүтүн фәһләләр кифајәт гәдәр көзүачыг олсунлар вә өз јолдашларыны мүдафиә едә билсинләр. Фабрикчиләр вә усталар дејирләр ки, бизим фәһләләр чох авам вә габадырлар, буна көрә дә онларла габа рәфтар етмәк лазым кәлир. Бизим фәһлә синфи ичәрисиндә һәгигәтән тәһкимчилик һүгугунун һәлә бир чох изләри вардыр, савад аздыр, габалыг чохдур, — буну инкар етмәк олмаз. Лакин бунун ән бөјүк тәгсири кимдәдир? Тәгсир мәһз фабрикчиләрдә, усталарда, мә'мурлардадыр, онларын фәһләләрлә рәфтары ағанын тәһкимли илә рәфтары кимидир, онлар фәһләләри өзләри кими бир инсан һесаб етмәк истәмирләр. Фәһләләр әдәблә бир хаһиш етдикдә вә ја суал вердикдә, — даим кобуд чаваб алырлар, сөјүлүр, тәһдид едилирләр. Ајдын дејилми ки, фабрикчиләр фәһләләри габалыгда тәгсирләндирмәклә өз тәгсирләрини өзкәләрин бојнуна јыхырлар? Сәнаје мәһкәмәләри бизим истисмарчылары кобуд рәфтардан тез чәкиндирә биләрди: мәһкәмәдә фабрикчиләрлә јанашы олараг фәһләләр дә һаким олардылар, онлар ишләри бирликдә мүзакирә едәр вә сәс верәрдиләр. Фабрикчи-һакимләр фәһлә-һакимләри өз нөкәрләри дејил, өзләринә бәрабәр һесаб етмәли олардылар. Мәһкәмә гаршысында һәм фабрикчиләрдән, һәм дә фәһләләрдән иддиачылар вә шаһидләр оларды: фабрикчиләр фәһләләрлә дүзкүн данышыг апармаға алышардылар. Бу, фәһләләр үчүн чох әһәмијјәтлидир, чүнки инди бу чүр данышыглар чох аз һалларда баш тутур: фәһләләрин өз депутатларыны сечмәләрини фабрикчи һеч ешитмәк дә истәмир, буна көрә данышыг апармаг үчүн фәһләләрин бирчә чарәси галыр ки, о да тә'тилдир, бу исә чәтин вә чох вахт олдугча ағыр јолдур. Бундан әлавә, һакимләрин ичәрисиндә фәһләләрдән дә олсајды, — онда фәһләләр габа рәфтар һаггында мәһкәмәләрә азад сурәтдә шикајәт едә биләрдиләр. Фәһлә-һакимләр һәмишә фәһләләрин тәрәфини сахлардылар вә габалыг үстүндә фабрикчинин вә ја устанын мәһкәмәјә чағырылмасы онлары

өз һәјасызлыг вә ловғалығындан әл чәкмәјә мәчбур сдәрди.

Бељәликлә, јарысы саһибкарлардан, јарысы да фәһләләрдән сечилмиш адамлардан ибарәт сәнаје мәһкәмәләринин фәһләләр үчүн бөјүк әһәмијјәти вар вә онлара бөјүк фајда верир: бунлар фәһләләрә ади мәһкәмәләрдән даһа чох мүјәссәрдир, бунларда кет-кәлә салма вә сүрүндүрмә аз олур, бунларда һакимләр фабрик һәјаты шәраитини билирләр вә ишә даһа әдаләтлә бахырлар, бунлар фәһләләри ганунларла таныш едир, фәһләләри өз нүмајәндәләрини сечмәјә вә дөвләт ишләриндә иштирак етмәјә алышдырыр, фабрик һәјатындан вә фәһлә һәрәкатындан һамынын хәбәрдар олмасына даһа чох көмәк едир, фабрикчиләри фәһләләрлә әдәбли рәфтар етмәјә вә фәһләләрлә һүгугча бәрабәр адамлар кими дүзкүн данышыг апармаға алышдырырлар. Буна көрә дә тәәччүблү дејил ки, бүтүн Авропа өлкәләриндә фәһләләр сәнаје мәһкәмәләри тә'сис олунмасыны тәләб сдирләр, онлар тәләб едирләр ки, бу мәһкәмәләр јалныз фабрик-завод фәһләләри үчүн дејил (алманларда, франсызларда инди артыг беләмәһкәмәләр вардыр), өз евләриндә капиталистләр үчүн ишләјән фәһләләр (кустарлар) үчүн дә, кәнд фәһләләри үчүн дә олсун. Һөкумәт тәрәфиндән тә'јин олунан мә'мурларын һеч бири *(нә һаким, нә дә фабрик мүфәттиши) фәһләләрин өзләринин иштирак едәчәји* бу чүр тә'сисатлары *һеч бир заман* әвәз едә билмәз: бүтүн јухарыда дејиләнләрдән сонра буну изаһ етмәјә еһтијач јохдур. Һәм дә һәр бир фәһлә өзү дә өз тәчрүбәсиндән билир ки, мә'мурлардан о нә көзләјә биләр; әкәр фәһләјә десәләр ки, мә'мурлар фәһләләрин гајғысына һеч дә фәһләләрин өзләриндән сечилмиш адамлардан пис галмазлар, — һәр бир фәһлә бунун јалан вә алдатма олдуғуну көзәл баша дүшәр. Бу алдатма, фәһләләри капиталистләр үчүн авам, һүгугсуз вә дилсиз-ағызсыз гул вәзијјәтиндә сахламаг истәјән һөкумәтә чох әлверишлидир; буна көрә дә мә'мурлардан вә ја фабрикчиләри вә һөкуматы мүдафиә едән мүәллифләрдән чох тез-тез белә јалан бәјанатлар ешитмәк олар.

Сәнаје мәһкәмәләринин фәһләләр үчүн зәрури вә фајдалы олдуғу о гәдәр ајдындыр ки, буну *һәтта рус мә'мурлары да* лап чохдан е'тираф етмишләр. Доғрудур, бундан о гәдәр чох вахт кечмишдир ки, бир чохлары буну унутмушлар! Буну бизим кәндлиләрин тәһкимчилик асылылығындан азад едилдији заман (1861-чи илдә, 38 илдән дә чох бундан әввәл) е'тираф етмишдиләр. Тәхминән јенә о заманлар рус һөкүмәти сәнәткарлар вә фабрик фәһләләри һаггындакы гануннлары јениләри илә әвәз етмәк гәрарына да кәлмишди: о заман тамамилә ајдын иди ки, кәндлиләр азад едилдикдән сонра фәһләләр һаггындакы көһнә гануннлары сахламаг олмаз; бу көһнә гануннлар тәртиб едилдији заман фәһләләрдән бир чоху тәһкимли кәндлиләрдән иди. Одур ки, һөкүмәт бир нечә мә'мурдан ибарәт комиссија тә'јин етмиш вә она фабрик фәһләләри һаггында Алманија вә Франсанын (вә башга өлкәләрин) гануннларыны өјрәниб сәнәткарлар вә фабрик фәһләләри һаггындакы рус гануннларыны дәјишдирмәк үчүн лајиһә дүзәлтмәји тапшырмышды. Комиссија чох мө'тәбәр шәхсләрдән дүзәлдилмишди. Лакин бунунла белә онлар ишә кириширб там беш китаб чап етдирәрәк, бу китабларда харичи гануннлары изаһ етмиш вә Русија үчүн јени гануи тәклиф етмишдиләр. Комиссијанын тәклиф етдији һәмин гануна көрә, *фабрикчиләрдән вә фәһләләрдән бәрабәр мигдар һакимләр сечилмәклә сәнаје мәһкәмәләри тәтбиг едилмәли иди.* Бу лајиһә 1865-чи илдә, јә'ни 34 ил бундан әввәл чап олунмушду. Бәс бу ганун лајиһәсини нә етдиләр? — дејә фәһлә сорушачаг. Һөкүмәт өзү лазыми дәјишикликләр лајиһәси ишләјиб һазырламағы һәмин мә'мурлара тапшырдығы һалда, нә үчүн Русијада сәнаје мәһкәмәләрини тәтбиг етмәди?

Бизим һөкүмәт халг үчүн вә фәһләләр үчүн аз-чох јахшы олан бүтүн лајиһәләрлә һәмишә нечә рәфтар едирсә, бу комиссијанын лајиһәси илә дә елә рәфтар етди. Һөкүмәт мә'мурлары чар вә вәтән хејринә јаздыглары әсәрләрә көрә маашла мүкафатландырды; мә'мурларын бојнуна орденләр асдылар, онлара јүксәк рүтбәләр вә даһа кәлирли вәзифәләр вердиләр.

Онларын дүзәлтдикләри лајиһәни исә, дәфтәрханаларда дејилдији кими, сакитчә бүкүб «сандыға» гојдулар. Беләликлә, һәмин лајиһә индијәдәк сандыгда јатыб галмагдадыр. Һөкумәт фәһләләрә өз фәһлә јолдашларыны сәнаје мәһкәмәләринә сечмәк һүгугу вермәји даһа һеч хәјалына да кәтирмир.

Лакин демәк олмаз ки, һөкумәт о замандан бәри фәһләләри бир дәфә дә олсун јада салмамышдыр. Доғрудур, фәһләләри о өз хошу илә дејил, јалныз онларын зәһмли ифтишаш вә тә'тилләринин тәзјиги алтында јада салмыш олса да, һәр һалда јада салмышдыр. О, фабрикләрдә ушаг әмәјинин гадаған едилмәси һаггында, мүәјјән истеһсалларда гадынларын кечә ишинин гадаған едилмәси һаггында, иш күнүнүн гысалдылмасы һаггында, фабрик мүфәттишләри тә'јин едилмәси һаггында ганунлар вермишдир. Бу ганунлар нә гәдәр әнкәлли шәкилдә тәртиб едилмиш олса да, бунлары позмаг вә бунлардан јан кечмәк үчүн фабрикчиләрдән өтрү нә гәдәр әл јери гојмуш олса да, һәр һалда бунлар бир гәдәр фајда верир. Бәс сәнаје мәһкәмәләри һаггында ганун тамамилә ишләниб һазырланмыш олдуғу һалда нәјә көрә һөкумәт бу мәһкәмәләри тәтбиг етмәјиб јени ганунлар верди вә јени мә'мурлар — фабрик мүфәттишләри тә'јин етди? Бунун сәбәби тамамилә ајдындыр вә бу сәбәби фәһләләрин тамамилә баша дүшмәси чох вачибдир, чүнки рус һөкумәтинин фәһлә синфи һаггындакы бүтүн сијасәтини бу мисалдан баша дүшмәк олар.

Һөкумәт сәнаје мәһкәмәләри әвәзинә она көрә јени мә'мурлар тә'јин етди ки, сәнаје мәһкәмәләри фәһләләрин шүуруну артырарды, онларда өз һүгугларыны, өз инсанлыг вә вәтәндашлыг һејсијјәтини билмәк шүуруну артырарды, онлары дөвләт ишләри вә бүтүн фәһлә синфинин мәнафеји үзәриндә мүстәгил дүшүнмәјә алышдырарды, фәһлә нүмајәндәләри вәзифәсинә өзләринин ән көзүачыг јолдашларыны сечмәјә алышдырарды, беләликлә дә, тәкчә азғын мә'мурларын аға-лығыны гисмән дә олса сарсыдарды. Бизим һөкумәтин ән чох горхдуғу да мәһз будур. О, фәһләләрә һәтта бә'зи сәдәгәләр вермәјә дә һазырдыр (әлбәттә, кичик

сәдәгәләр вермәјә, һәм дә бир әли илә һамынын көзү габағында, тәнтәнәли сурәтдә вериб өзүнү хејирхаһ көстәрмәјә, о бири әли илә исә јенидән хәлвәтчә аз-аз кери алмаға һазырдыр! 2 ијун 1897-чи ил фабрик гануну тимсалында фәһләләр бу кәләҹи билирләр!) — сәдәгәләр вермәјә һазырдыр, тәки мә'мурлар азғынлығыны тохунулмаз сахласын вә фәһләләрин шүурунун ојанмасына имкан вермәсин, онларын мүстәгиллијинин инкишафына имкан вермәсин. Һөкумәт јени мә'мурлар тә'јин етмәклә өзү үчүн бу горхунч тәһлүкәдән асанлыгла јахасыны гуртарыр: мә'мурлар онун итаәткар нөкәрләридир. Мә'мурларын (мисал үчүн, фабрик мүфәттишләринин) һесабатынын чап едилмәсини онлара гадаған етдикдә, онлар һеч бир шеј итирмирләр, фәһләләрә онларын һүгугларындан вә саһибкарларын ганунсузлуғундан данышмағы мә'мурлара гадаған етдикдә мә'мурлар һеч бир шеј итирмирләр, фәһләләрин һәр бир наразылығы вә һәјәчаны һаггында полисә хәбәр вермәји мә'мурлара әмр едиб онлары фабрик урјадникләринә чевирдикдә онлар јенә һеч бир шеј итирмирләр.

Буна көрә, Русијада индики сијаси гајдалар — јә'ни халгын һүгугсузлуғу, халг гаршысында мә'сул олмајан мә'мурларын вә полисин өзбашыналығы, — давам етдикчә, фәһләләр өзләри үчүн фајдалы олан сәнаје мәһкәмәләринин тә'сис едиләчәјинә үмид бағлаја билмәзләр. Һөкумәт чох јахшы баша дүшүр ки, сәнаје мәһкәмәләри чох тезликлә фәһләләри даһа әсаслы тәләбләр дә ирәли сүрмәјә вадар едәрди. Сәнаје мәһкәмәләринә өз нүмајәндәләрини сечән фәһләләр аз сонра көрәрдиләр ки, бу кифајәт дејилдир, чүнки фәһләләри истисмар едән мүлкәдар вә фабрикчиләр даһа чох јүксәк дөвләт идарәләринә өз нүмајәндәләрини көндәрирләр; фәһләләр һөкмән үмумхалг нүмајәндәлији јарадылмасыны тәләб едәрдиләр. Фәһләләр мәһкәмәләрдә фабрик ишләрини вә фәһләләрин еһтијачларыны кениш ачыб көстәрмәјә наил олдугда чох кечмәдән көрәрдиләр ки, бу кифајәт дејилдир, чүнки бизим зәманәмиздә ишләри анчаг гәзетләр вә халг јығынчаглары һәгигәтән ачыб көстәрә биләр, одур ки,

фəһləләр jығынчаг азадлығы, сөз азадлығы, мətбуат азадлығы тələб едəрдиләр. *Буна көрə дə һөкумət Русијада сəнаје мəһкəмələринин тətбиг едилмəси лаjиһəсини дəфн етди!*

Дикəр тəрəфдən, бир дəгигəлијə фəрз едək ки, һөкумət индики сијаси гаjдалары дəjишдирмəjəрək, фəһləләри алдатмаг мəгсəди илə гəсдən индичə сəнаје мəһкəмələри тətбиг едəjди. Бунун фəһləләрə хеjри олардымы? Һеч бир хеjри олмазды: һətта фəһləләр өзləри дə бу мəһкəмələрə ән шүурлу, ән намуслу вə фəһlə ишинə ән сədагəтли jолдашларыны сечмəздиләр, чүнки онлар билирləр ки, Русијада һəр бир ачыг вə доғру сөз үстүндə адамы полисин садəчə бир əмри илə тутуб мəһкəмəсиз вə истинтагсыз һəбсханаја сала биләрləр вə ја Сибирə сүркүн едə биләрləр!

Демəли, фəһləләрдən сечилən нүмаjəндəләрин иштиракы илə сəнаје мəһкəмələринин тə'сис едилмəси тələби даһа кениш вə даһа əсаслы бир тələбин: халга сијаси һүгуг вермək тələбинин, jə'ни дөвлətин идарə едилмəсиндə иштирак етмək вə халгын еһтијачларыны тəкчə гəзетləрдə дејил, халг jығынчагларында да ачыгча билдирмək һүгугу верилмəси тələбинин jалныз бир һиссəчијидир.

1899-чу илин ахырларында jазылмышдыр

Илк дəфə 1924-чү илдə «Пролетарскаја Революсија» журналының 8—9-чу №-синдə чап едилмишдир

Н. К. Крупскаја тəрəфиндəн үзү көчүрүлмүш əлjазмасындан чап олунур

ТӘ'ТИЛЛӘР һАГГЫНДА[107]

Сон илләр Русијада фәһлә тә'тилләри олдугча тез-тез баш вермәкдәдир. Елә бир сәнаје губернијасы галмамышдыр ки, орада бир нечә тә'тил баш вермәмиш олсун. Бөјүк шәһәрләрдә исә тә'тилләрин арасы һеч кәсилмир. Буна көрәдир ки, шүурлу фәһләләр дә, сосиалистләр дә тә'тилләрин әһәмијјәти, тә'тил етмәк үсуллары, сосиалистләрин тә'тилләрдә иштирак етмәк вәзифәләри мәсәләси илә кетдикчә даһа тез-тез мәшғул олурлар.

Биз бу мәсәләләр һаггында бә'зи мүлаһизәләримизи билдирмәк истәјирик. Биринчи мәгаләдә биз үмумијјәтлә фәһлә һәрәкатында тә'тилләрин әһәмијјәтиндән данышмаг фикриндәјик; икинчи мәгаләдә — тә'тилләрә гаршы олан рус ганунларындан, үчүнчү мәгаләдә исә кечмишдә вә инди Русијада тә'тилләрин нечә кечирилдијиндән вә шүурлу фәһләләрин тә'тилләрә нечә јанашмалы олдугларындан данышмаг фикриндәјик.

I

Ән әввәл белә бир суал вермәк лазымдыр ки, тә'тилләрин баш вермәси вә јајылмасынын сәбәби нәдир. Шәхси тәчрүбәсиндән, башгаларынын дедикләриндән вә ја гәзетләрдән билдији бүтүн тә'тил һадисәләрини јадына салан һәр кәс дәрһал көрәр ки, тә'тилләр ири фабрикләрин мејдана кәлдији вә јајылдығы јерләрдә баш верир вә јајылыр. Бир нечә јүз (бә'зән дә бир нечә мин) фәһләси олан ән ири фабрикләр ичәрисиндә

елә бир фабрик чәтин тапылар ки, орада фәһләләр тә'тил етмәмиш олсун. Русијада ири фабрик вә заводлар аз олдуғу заман тә'тилләр дә аз олурду, лакин истәр көһнәдән фабрик олан јерләрдә, истәрсә дә јени шәһәр вә кәндләрдә ири фабрикләр сүр'әтлә чохалмаға башлајандан бәри тә'тилләр дә кетдикчә тез-тез баш верир.

Ири фабрик истеһсалынын даим тә'тилә сәбәб олмасы нәдән ирәли кәлир? Ондан ирәли кәлир ки, капитализм фәһләләрин саһибкарларла һөкмән мүбаризәсинә сәбәб олур, истеһсал ириләшдикдә исә, бу мүбаризә һөкмән тә'тил мүбаризәсинә чеврилир.

Буну изаһ едәк.

Капитализм елә бир чәмијјәт гурулушуна дејилир ки, орада торпаг, фабрикләр, аләтләр вә саирә сајча аз олан торпаг саһибләринин вә капиталистләрин әлиндәдир, халгын әксәријјәтинин исә һеч бир мүлкијјәти јохдур вә ја јох дәрәчәсиндәдир, буна көрә дә муздла ишә кирмәлидир. Торпаг саһибләри вә фабрикчиләр муздла фәһлә тутуб онлара бу вә ја башга мәһсул истеһсал етдирир вә ону базарда сатырлар. Һәм дә фабрикчиләр фәһләләрә, онлары өз аиләләри илә бир тәһәр јашадачаг гәдәр муздверирләр, фәһләнин бу мигдар мәһсулдан артыг истеһсал етдијинин һамысыны фабрикчи өз чибинә гојур ки, бу да онун мәнфәәтини тәшкил едир. Беләликлә, капиталист тәсәррүфаты шәраитиндә халгын әксәријјәти өзкәләрин јанында муздла ишләјир, өзү үчүн дејил, саһибкарлар үчүн муздла ишләјир. Ајдындыр ки, саһибкарлар музду даим азалтмаға чалышырлар: онлар фәһләләрә нә гәдәр аз версәләр, өзләри үчүн бир о гәдәр чох мәнфәәт галар. Фәһләләр исә бүтүн аиләсини јахшы вә дојунча јемәклә тә'мин едә билмәк, јахшы мәнзилдә јашамаг, диләнчи кими дејил, һамынын кејиндији кими кејинә билмәк үчүн мүмкүн гәдәр чох музд алмаға чалышырлар. Беләликлә, әмәк һаггы үстүндә саһибкарларла фәһләләр арасында даим мүбаризә кедир: саһибкар истәдији фәһләни ишә көтүрә биләр, буна көрә дә о ән учуз фәһлә ахтарыр. Фәһлә истәдији саһибкарын јанында ишә кирә биләр вә даһа чох музд

верәчәк саһибкар ахтарыр. Фәһлә истәр кәнддә вә ја шәһәрдә ишләсин, истәр мүлкәдарын, варлы кәндлинин, подратчы вә ја фабрикчинин јанында муздла ишә кирсин — о даим саһибкарла чәнә вурур, музд үстүндә онунла мүбаризә апарыр.

Лакин фәһлә тәкликдә бу мүбаризәни апара биләрми? Фәһләләр кетдикчә чохалыр: кәндлиләр вар-јохдан чыхыр вә кәндләрдән шәһәрләрә, фабрикләрә гачырлар. Мүлкәдарлар вә фабрикчиләр машынлар тәтбиг едирләр ки, бунлар да фәһләләрин ишини әлләриндән алыр. Шәһәрләрдә ишсизләр, кәндләрдә диләнчиләр кетдикчә артыр; ачлыг чәкән халг муздун кетдикчә ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Фәһләнин саһибкарла тәкликдә мүбаризә апармасы даһа мүмкүн олмур. Фәһлә јахшы музд тәләб етсә вә ја муздун ашағы салынмасына разы олмаса, саһибкар она белә чаваб верәчәк: рәдд ол, нә чохдур дарвазанын ағзында ач адамлар, онлар ашағы муздла да ишләмәјә һәвәслә разыдырлар.

Халгын тамамилә вар-јохдан чыхмасы үзүндән һәм шәһәрләрдә, һәм дә кәндләрдә даим чохлу ишсиз олдуғу заман, фабрикчиләр олдугча чохлу сәрвәт топладыглары вә милјончулар хырда саһибкарлары сыхышдырыб арадан чыхардыглары заман, — тәк-тәк фәһләләр капиталист гаршысында *тамамилә ачиз* галырлар. Капиталист фәһләни тамамилә әзмәк, өлүнчәјә гәдәр ағыр ишләрдә ишләтмәк, һәм дә тәкчә онун өзүнү дејил, арвад-ушағыны да ишләтмәк имканы әлдә едир. Доғрудан да, фәһләләрин һәлә ганун тәрәфиндән мүдафиә олунмаға наил олмадыглары вә капиталистләрә мүгавимәт көстәрә билмәдикләри пешәләрә бахсаныз, 17—19 саата чатан сон дәрәчә узун иш күнү көрәрсиниз, 5—6 јашлы ушагларын иш башында үзүлүб әлдән дүшдүкләрини көрәрсиниз, даим ачлыг чәкән вә тәдричлә ачлыгдан гырылан фәһләләр нәсли көрәрсиниз. Мисал үчүн өз евиндә капиталистләрә ишләјән фәһләләри көстәрмәк олар; бундан әлавә, һәр бир фәһлә бир чох башга мисаллар да јадына сала биләр! Әкәр фәһләләр капиталистләрә мүгавимәт көстәрә билмирләрсә, саһибкарларын өзбашыналығына

һәдд гојан ганунлар верилмәсинә наил ола билмирләрсә, капиталистләрин фәһләләрә етдикләри зүлм, һәтта көләлик заманы вә тәһкимчилик һүгугу заманы мисли көрүнмәмиш мүдһиш бир дәрәчәјә чатыр.

Одур ки, фәһләләр бу гәдәр ағыр вәзиҹҹәтә салынмаларына јол вермәмәк үчүн шиддәтли мүбаризә апармаға башлајырлар. Фәһләләр, һәр биринин тәкликдә тамамилә ачиз олдугларыны вә капитал зүлмү алтында мәһв олачагларыны көрәрәк өз саһибкарларына гаршы биркә үсјан галдырмаға башлајырлар. Фәһлә тә'тилләри башланыр. Әввәлләр чох вахт фәһләләр һәтта баша дүшмүрләр ки, нә әлдә етмәјә чалышырлар, дәрк етмирләр ки, *нә үчүн* бунu едирләр: онлар садәчә олараг машынлары сындырыр, фабрикләри дағыдырлар. Онлар анчаг өз һиддәтләрини фабрикчиләрә һисс етдирмәк истәјирләр, онлар өз вәзиҹҹәтләринин мәһз нәдән бу гәдәр үмидсиз олдуғуну вә нә әлдә етмәјә чалышмалы олдугларыны һәлә билмәјәрәк, дөзүлмәз вәзиҹҹәтдән чыхмаг мәгсәди илә өз биркә гүввәләрини сынајырлар.

Бүтүн өлкәләрдә фәһләләрин һиддәтләнмәси ајры-ајры үсјанлардан, — биздә полис вә фабрикчиләрин тә'бири илә десәк, — гијамлардан башланыр. Бүтүн өлкәләрдә бу ајры-ајры үсјанлар, бир тәрәфдән, азчох динч тә'тилләри, дикәр тәрәфдән исә, фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда кениш мүбаризәсини мејдана кәтирмишдир.

Бәс фәһлә синфинин мүбаризәсиндә тә'тилләрин (вә ја иши дајандырмаг һалларынын) нә кими әһәмиҹҹәти вардыр? Бу суала чаваб вермәк үчүн биз әввәлчә бурада тә'тилләр үзәриндә әтрафлы дајанмалыјыг. Фәһләнин музду, — көрдүјүмүз кими,—саһибкарла фәһлә арасындакы мүгавилә әсасында мүәјјән едилдијиндән, һәм дә ајрыча фәһлә тамамилә ачиз вәзиҹҹәтдә олдуғундан ајдындыр ки, фәһләләр өз тәләбләрини һөкмән биркә мүдафиә етмәли, саһибкарлар тәрәфиндән муздун азалдылмасына мане олмаг вә ја даһа јүксәк муздәлдә етмәк үчүн һөкмән тә'тил етмәлидирләр. Доғрудан да, капитализм гурулушу олан елә бир өлкә јохдур ки, орада фәһлә тә'тилләри олмасын. Бүтүн Ав-

ропа дөвлətлəриндə вə Америкада həр jердə фəhлəлəр тəкликдə ачыз олдугларыны hисс едир вə сahибкарлара гаршы ja тə'тилляр дүзəлдəрəк, ja да тə'тил hədəси васитəси илə анчаг биркə мүгавимət көстərə биляpляр. Həм дə капитализм нə гədəр артыг инкишаф едирсə, ири фабрик вə заводлар нə гədəр сүр'ətлə артырса, ири капиталистляр хырда капиталистляри нə гədəр шиддətлə сыхышдырыб арадан чыхарырларса фəhлəляpин биркə мүгавимət көстəрмəсинə ehtijач бир о гədəр артыг зəрури олур, чүнки ишсизлик бир о гədəр кəскин шəкил алыр, маллары мүмкүн гədəр учуз истеhсал етмəjə (бунун үчүн исə фəhлəляpə дə мүмкүн гədəр аз музд вермək лазымдыр) чалышан капиталистляр арасында рəгабət бир о гədəр күчлəнир, сənajедəки гejри-сабитлик вə бөhранлар бир о гədəр шиддətлəнир*. Сənaje тəрəгги етдикдə фабрикчиляр чохлу мənфəət əлдə едирляр вə мənфəəти фəhлəляpлə бөлүшдүрмəjи hеч хəjалларына да кətирмирляр; бөhран заманы исə фабрикчиляр зəрəрин əвəзини фəhлəляpдəн чыхармаға чалышырлар. Капитализм чəмиjjətиндə тə'тилляpин зəрури олдуғу Авропа өлкəляpиндə hамы тəрəфиндəн о дəрəчə гəбул едилмишдир ки, ганун тə'тилляри гадаған етмир; jалныз Русијада тə'тилляpə гаршы вəhши ганунлар галмагдадыр (бу ганунлардан вə онларын тətбиг едилмəсиндəн биз башга бир вахт бəhс едəчəjик).

Лакин капитализм чəмиjjətинин өз маhиjjətиндəн ирəли кəлəн тə'тилляр чəмиjjətин бу гурулушуна гаршы фəhлə синфинин мүбаризəсинин башланғычы демəкдир. Варлы капиталистляpə гаршы тəк-тəк jохсул фəhлəляр дурдугда, бу, фəhлəляpин тамамилə əсарəт алтына алынмасы демəкдир. Амма бу jохсул фəhлəляр бирляшдикдə вəзиjjət дəjишилир. Əкəр капиталистляр, онларын алəт вə материалларыны ишлəдиб

* Сənajедəки бөhранлардан вə бунларын фəhлəляр үчүн əhəмиjjətиндəн биз башга бир вахт ətрафлы данышачағыг. Инди исə анчаг буну гejд едəчəjик ки, сон илляр Русијада сənaje ишляри чох jахшы кедирди, сənaje «тəрəгги едирди», лакин инди (1899-чу илин ахыры) нəзəрə чарпан ajдын əламətляр көстəрир ки, бу «тəрəгги» бөhранла: мал сатышынын ағырлашмасы илə, фабрикчиляpин ифлас егмəляри илə, хырда сahибкарларын вар-jохдан чыхмасы илə вə фəhлəляpин дəhшətли фəлакəтляри илə (ишсизликлə, муздун ашағы салынмасы вə и. а. илə) нəтичəлəнəчəкдир.

јени сәрвәт истеһсал етмәјә разы олачаг фәһләләр тапмасалар, һеч бир сәрвәт онлара һеч бир хејир вермәз. Фәһләләр саһибкарлара гаршы тәкбәтәк дурдугда, әсил гул вәзијјәтиндә галырлар, бир парча чөрәк үчүн һәмишә өзкәсинә ишләјирләр, даим итаәткар вә дилсиз-ағызсыз нөкәр олурлар. Лакин фәһләләр өз тәләбләрини биркә ирәли сүрдүкдә вә чиби долу оланлара табе олмагдан имтина етдикдә, фәһләләр даһа гул олмурлар, инсан олурлар, тәләб етмәјә башлајырлар ки, онларын әмәји јалныз бир овуч мүфтәхору варландырмаг үчүн дејил, ишләјәнләрә инсан кими јашамаға да имкан версин. Гулларын өзләри саһибкар олмаг тәләбини — мүлкәдар вә капиталистләрин истәдикләри кими дејил, зәһмәткешләрин өзләринин истәдикләри кими ишләјиб јашамаг тәләбини ирәли сүрмәјә башлајырлар. Тә'тилләр капиталистләрин һөкмранлығыны мәһв сарсытмаға башладығы үчүн онлары һәмишә горхуја салыр. Фәһлә синфи һаггында алман фәһләләринин бир маһнысында дејилир: «Сәнин күчүнү голун истәсә, бүтүн чархлар дајанар». Доғрудан да: фабрикләр, заводлар, мүлкәдар тәсәррүфатлары, машынлар, дәмир јоллар вә с. вә с. бунларын һамысы санки нәһәнк бир механизмин чархларыдыр,— бу механизм мүхтәлиф мәһсуллар истеһсал едир, бунлары е'мал едир, лазыми јерә чатдырыр. Бүтүн бу механизми һәрәкәтә кәтирән *фәһләдир;* фәһлә торпағы бечәрир, филиз һасил едир, фабрикләрдә мал һазырлајыр, евләр, е'малатханалар тикир, дәмир јоллар чәкир. Фәһләләр ишләмәкдән имтина етдикдә бүтүн бу механизм дајана биләр. Һәр бир тә'тил капиталистләрә хатырладыр ки, әсил саһиб онлар дејил, өз һүгугларыны кетдикчә даһа учадан тәләб едән фәһләләрдир. Һәр бир тә'тил фәһләләрә хатырладыр ки, онларын вәзијјәти үмидсиз дејилдир, онлар тәк дејилдирләр. Бахын, тә'тил һәм тә'тилчиләрә, һәм дә гоншулугда вә ја јахынлыгда олан фабрикләрин, јахуд ејни истеһсалла мәшғул олан фабрикләрин фәһләләринә нә гәдәр бөјүк тә'сир көстәрир. Ади, динч вахтда фәһлә динмәзчә өз ағыр ишини көрүр, саһибкара чаваб гајтармыр, өз вәзијјәти һаггында данышмыр.

Тә'тил заманы о өз тәләбләрини учадан сөјләјир, саһибкарларын етдикләри бүтүн зүлмләри онларын јадына салыр, өз һүгугларыны билдирир, тәкчә өзүнү вә јалныз өз маашыны дүшүнмүр — о өзү илә бирликдә иши дајандырмыш олан вә мәһрумијјәтләрдән горхмајыб фәһлә ишини мүдафиә едән бүтүн јолдашларыны да дүшүнүр. Һәр бир тә'тил фәһлә синфи үчүн бир чох мәһрумијјәтләр төрәдир, һәм дә бу мәһрумијјәтләр о гәдәр дәһшәтлидир ки, бунлары јалныз мүһарибә фәлакәтләри илә мүгајисә етмәк олар: аиләләрин ач галмасы, әмәк һаггынын итирилмәси, чох вахт һәбс, чохдан бәри јашадығы вә ишләдији шәһәрдән сүркүн едилмәк. Лакин бүтүн бу фәлакәтләрә бахмајараг, фәһләләр бүтүн јолдашлардан ајрылыб саһибкарла сазишә кирәнләрә нифрәт едирләр. Тә'тилин доғурдуғу фәлакәтләрә бахмајараг, гоншу фабрикләрин фәһләләри өз јолдашларының мүбаризәјә башладыгларыны көрдүкдә һәмишә рүһланырлар. Сосиализмин бир бөјүк мүәллими, Енкелс инкилис фәһләләринин тә'тилләри һаггында демишдир: «Тәк бир буржуанын мүгавимәтини гырмаг үчүн белә фәлакәтләрә дөзән адамлар бүтүн буржуазијанын гүдрәтини дә мәһв едә биләрләр»[108]. Чох вахт бир фабрик тә'тил едәр-етмәз, дәрһал бир чох фабрикләрдә бир сыра тә'тилләр башланыр. Тә'тилләрин мә'нәви тә'сири бу гәдәр бөјүкдүр, мүвәггәти олса да гул вәзијјәтиндән чыхыб һүгугча варлыларла бәрабәр адам олан јолдашларынын вәзијјәти фәһләләрә бу гәдәр күчлү тә'сир көстәрир! Һәр бир тә'тил фәһләләрдә чох бөјүк бир гүввә илә сосиализм фикри — капитал зүлмүндән өз азадлығы уғрунда бүтүн фәһлә синфинин мүбаризә апармасы фикрини доғурур. Чох вахт елә олмушдур ки, бөјүк бир тә'тилә гәдәр бу вә ја башга бир фабрикин, јахуд истеһсалын, бу вә ја башга бир шәһәрин фәһләләри сосиализмин нә олдуғуну, демәк олар, билмир вә буну дүшүнмүрдүләр, — тә'тилдән сонра исә онларын арасында дәрнәкләр, иттифаглар кетдикчә даһа чох јајылыр вә кетдикчә даһа чох фәһлә сосиалист олур.

Тә'тил фәһләләрә саһибкарларын күчүнүн нәдә ол-

дуғуну вә фәһләләрин күчүнүн нәдә олдуғуну өјрәдир, тәкчә өз саһибкары вә тәкчә өзүнүн ән јахын јолдашлары һаггында дејил, бүтүн саһибкарлар һаггында, бүтүн капиталистләр синфи һаггында вә бүтүн фәһлә синфи һаггында дүшүнмәји өјрәдир. Фәһләләрин бир нечә нәслинин әмәји илә милјонлар газанмыш олан фабрикчи музду азачыг да артырмаға разы олмадыгда вә ја һәтта музду даһа да әскилтмәјә чалышдыгда вә фәһләләр мүгавимәт көстәрдикләри заман минләрлә ач аиләни күчләрә төкдүкдә, фәһләләр ајдын көрүрләр ки, бүтүн капиталистләр синфи бүтүн фәһлә синфинин дүшмәнидир, көрүрләр ки, фәһләләр анчаг өзләринә вә өзләринин бирләшмәсинә үмид бағлаја биләрләр. Чох вахт елә олур ки, фабрикчи вар гүввәси илә фәһләләри алдатмаға, өзүнү онларын хејирхаһы көстәрмәјә, фәһләләри истисмар етдијини кичик бир сәдәгә илә, јаланчы вә'дләрлә пәрдәләмәјә чалышыр. Һәр бир тә'тил һәмишә бир зәрбә илә бүтүн бу јалаилары пуч едир вә фәһләләрә көстәрир ки, онларын «хејирхаһы» гојун дәрисинә кирмиш чанавардыр.

Лакин тә'тил фәһләләрин көзләрини тәкчә капиталистләрә гаршы дејил, һабелә һөкумәтә гаршы да, ганунлара гаршы да ачыр. Фабрикчиләр өзләрини фәһләләрин хејирхаһы көстәрмәјә чалышдыглары кими, мә'мурлар вә онларын гујруглары да фәһләләри инандырмаға чалышырлар ки, чар вә чар һөкумәти фабрикчиләрин дә, фәһләләрин дә гајғысына ејни дәрәчәдә галыр, онлара әдаләтлә јанашыр. Фәһлә ганунлары билмир, онун мә'мурларла, хүсусән јухары мә'мурларла әлагәси јохдур, буна көрә дә чох вахт бүтүн бунлара инаныр. Лакин будур, тә'тил баш верир. Фабрикә прокурор, фабрик мүфәттиши, полис, чох вахт гошун да кәлир. Демә фәһләләр гануну позубмушлар: ганун фабрикчиләрин дә бир јерә топланмаларына вә фәһләләрин муздуну нечә ашағы салмаг һаггында ачыг данышмаларына јол верир, фәһләләр исә дилбир олмаг үстүндә чинајәткар е'лан едилирләр! Фәһләләри өз мәнзилләриндән говурлар; полис фәһләләрин нисјә азугә ала билдикләри дүканлары бағлајыр, фәһләләр һәтта тамамилә сакит вә динч һәрә-

кәт етдикдә дә әскәрләри онларын үзәринә салдырмаға чалышырлар. Әскәрләрә фәһләләри һәтта күлләјә басмағы әмр едирләр вә әскәрләр силаһсыз фәһләләри гачыркән архадан вуруб өлдүрдүкдә, чар өзү гошуна өз тәшәккүрүнү көндәрир (1895-чи илдә Јарославлда тә'тилчи фәһләләри өлдүрмүш әскәрләрә чар белә тәшәккүр етмишди)[109]. Һәр бир фәһләјә ајдын олур ки, чар һөкүмәти онун ән гәддар дүшмәни олуб капиталистләри мүдафиә едир вә фәһләләрин әл-голуну бағлајыр. Фәһлә анламаға башлајыр ки, ганунлар анчаг варлыларын хејринә верилир, мә'мурлар да варлыларын мәнафејини мүдафиә едирләр; о анламаға башлајыр ки, фәһләләрин ағзыны јумурлар, өз ehtијачларындан данышмаға имкан вермирләр; о анламаға башлајыр ки, фәһлә синфи һөкмән тә'тил етмәк һүгугу, фәһлә гәзетләри нәшр етмәк һүгугу, ганунлар вермәли вә бунларын ичрасына нәзарәт етмәли олан халг нүмајәндәлијиндә иштирак етмәк һүгугу әлдә етмәлидир. Һөкүмәт өзү дә чох јахшы баша дүшүр ки, тә'тилләр фәһләләрин көзүнү ачыр, буна көрә дә һөкумәт тә'тилләрдән бу гәдәр горхур, нечә олурса олсун тә'тилләри мүмкүн гәдәр тез јатырмаға чалышыр. Сосиалистләри вә шүурлу фәһләләри вар гүввә илә тә'гиб етмәкдә хүсусилә шөһрәт газанмыш олан бир алман дахили ишләр назири бир дәфә халг нүмајәндәләри гаршысында әбәс јерә демәмишди ки: «һәр бир тә'тилин архасындан ингилаб һидрасынын (әждаһасынын) башы көрүнүр»[110]; һәр тә'тил нәтичәсиндә фәһләләрдә белә бир шүур мөһкәмләнир вә инкишаф едир ки, һөкумәт онун дүшмәнидир, фәһлә синфи халгын һүгуглары уғрунда һөкумәтлә мүбаризәјә һазырлашмалыдыр.

Беләликлә, тә'тилләр фәһләләрн бирләшмәјә алышдырыр, тә'тилләр фәһләләрә көстәрир ки, онлар капиталистләрә гаршы анчаг биркә мүбаризә апара биләрләр, тә'тилләр фәһләләрә бүтүн фабрикчиләр синфи әлејһинә вә азғын полис һөкумәти әлејһинә бүтүн фәһлә синфинин мүбаризәси һаггында дүшүнмәји өјрәдир. Буна көрә дә сосиалистләр тә'тилләри «мүһарибә

мәктәби» адландырырлар ки, бу мәктәбдә дә фәһләләр бүтүн халгы вә бүтүн зәһмәткешләри мә'мурларын зүлмүндән вә капитал зүлмүндән азад етмәк уғрунда өз дүшмәнләринә гаршы мүһарибә апармағы өјрәнирләр.

Лакин «мүһарибә мәктәби» һәлә мүһарибәнин өзү дејил. Фәһләләр арасында тә'тилләр кениш јајылдыгда бә'зи фәһләләр (вә бә'зи сосиалистләр) белә дүшүнмәјә башлајырлар ки, фәһлә синфи тәкчә тә'тилләр вә тә'тил кассалары вә ја тә'тил чәмијјәтләри илә кифајәтләнә биләр, фәһлә синфи тәкчә тә'тилләр васитәси илә өз вәзијјәтинин чидди сурәтдә јахшылашмасына вә ја һәтта өз азадлығына наил ола биләр. Фәһләләрин бирләшмәсинин вә онларын һәтта хырда тә'тилләринин нә кими бир гүввә олдуғуну көрдүкдә бә'зиләри белә дүшүнүрләр ки, әкәр фәһләләр бүтүн өлкәдә үмуми тә'тил етсәләр, капиталистләрдән вә һөкумәтдән бүтүн истәдикләрини ала биләрләр. Фәһлә һәрәкаты јеничә башландығы вә фәһләләр һәлә тамамилә тәчрүбәсиз олдуглары заман башга өлкәләрин дә фәһләләри һәмин фикри ирәли сүрүрдүләр. *Лакин бу, јанлыш фикирдир.* Тә'тилләр фәһлә синфинин өз азадлығы уғрунда мүбаризә васитәләриндән *биридир,* лакин јеканә васитә дејилдир вә әкәр фәһләләр башга мүбаризә васитәләринә әһәмијјәт вермәсәләр, бунунла фәһлә синфинин инкишафыны вә мүвәффәгијјәтләрини ләнкитмиш оларлар. Доғрудан да, тә'тилләрин мувәффәгијјәти үчүн тә'тил заманы фәһләләрә мадди көмәк едә биләчәк кассалар лазымдыр. Бүтүн өлкәләрдә фәһләләр (адәтән ајрыча пешәләрин, ајрыча сәнәт вә сехларын фәһләләри) белә кассалар дүзәлдирләр, лакин бизим Русијада бу хүсусилә чәтиндир, чүнки полис бу кассалары тә'гиб едир, пулларыны тутуб алыр, фәһләләри һәбс едир. Әлбәттә, фәһләләр полисдән кизләнмәји дә бачарырлар; әлбәттә, белә кассаларын дүзәлдилмәси фајдалыдыр вә биз дә фәһләләри бунунла мәшғул олмагдан чәкиндирмәк истәмирик. Лакин фәһлә кассалары гапунла гадаған едилдији бир һалда, бу кассаларын чохлу үзв чәлб едә биләчәјинә үмид етмәк олмаз; фәһлә кассаларынын

үзвү аз олдугда исә бунлар о гәдәр дә чох фајда верә билмәз. Сонра, һәтта фәһлә иттифагларының азад сурәтдә мөвчуд олдуғу вә бунларын чох бөјүк кассалара малик олдуглары өлкәләрдә дә, — һәтта онларда да фәһлә синфи өз мүбаризәсиндә һеч дә тәкчә тә'тилләрлә кифајәтләнә билмәз. Сәнајe ишләриндә дурғунлуг (мәсәлән, инди Русијада да јахынлашмагда олан бөһран) баш верәр-верməз, — фабрикчиләр һәтта гәсдән тә'тил төрәдирләр, чүнки онлар үчүн бә'зән иши мүвәггәти дајандырмаг хејирлидир, фәһлә кассаларыны вар-јохдан чыхартмаг хејирлидир. Буна көрә дә фәһләләр һеч дә тәкчә тә'тилләр вә тә'тил чәмијјәтләри илә кифајәтләнә билмәзләр. Икинчиси, тә'тилләр анчаг о јердә мүвәффәгијјәтлә кечир ки, орада фәһләләр лазымынча шүурлудурлар, тә'тилләр үчүн вахт сечмәји бачарырлар, тәләбләр ирәли сүрмәји бачарырлар, вәрәгәләр вә китабчалар әлдә етмәк үчүн сосиалистләрлә әлагәләри вардыр. Русијада исә белә фәһләләр һәлә аздыр, буна көрә дә вар гүввә илә чалышыб онларын сајыны артырмаг, фәһлә күтләләрини фәһлә ишi илә таныш етмәк, онлары сосиализмлә вә фәһләләрин мүбаризәси илә таныш етмәк лазымдыр. Бу вәзифәни сосиалистләр вә шүурлу фәһләләр бирликдә өз өһдәләринә көтүрмәли вә бунун үчүн сосиалист фәһлә партијасы тәшкил етмәлидирләр. Үчүнчүсү, көрдүјүмүз кими, тә'тилләр фәһләләрә көстәрир ки, һөкумәт онун дүшмәнидир, һөкумәтә гаршы мүбаризә апармаг лазымдыр. Һәгигәтдә дә бүтүн өлкәләрдә тә'тилләр тәдричлә фәһлә синфинә фәһләләрин һүгугу уғрунда вә бүтүн халгын һүгугу уғрунда һөкумәтләрә гаршы мүбаризә апармағы өјрәтмишдир. Белә мүбаризәнин, индичә дедијимиз кими, һөкумәт һаггында вә фәһлә ишi һаггында фәһләләрдә дoғру тәсәввүр ојадан анчаг сосиалист фәһлә партијасы апара биләр. Биз башга бир вахт ајрыча данышачағыг ки, бизим Русијада тә'тилләр нечә кечирилир вә шүурлу фәһләләр бу тә'тилләрдән нечә истифадә етмәлидирләр. Инди исә биз көстәрмәлијик ки, тә'тилләр, јухарыда гејд едилдији кими, «мүһарибә мәктәбидир», лакин мүһарибәнин өзү дејилдир,

тә'тилләр мүбаризәнин анчаг бир васитәсидир, фәһлә һәрәкатынын анчаг бир формасыдыр. Фәһләләр ајры-ајры тә'тилләрдән бүтүн зәһмәткешләрин азадлыгы үгрунда бүтүн фәһлә синфинин мүбаризәсинә кечә биләрләр, кечмәлидирләр вә бүтүн өлкәләрдә һәгигәтән кечирләр. Бүтүн шүурлу фәһләләр сосиалист олдуглары, јә'ни белә бир азадлыга чалышдыглары заман, фәһләләр арасында сосиализми ајмаг үчүн, фәһләләрә өз дүшмәнләри әлејһинә бүтүн мүбаризә васитәләрини өјрәтмәк үчүн онлар бүтүн өлкәдә бирләшдикләри заман, онлар бүтүн халгы һөкүмәтин зүлмүндән азад етмәк уғрунда вә бүтүн зәһмәткешләри капиталын зүлмүндән азад етмәк уғрунда мүбаризә апаран сосиалист фәһлә партијасы јаратдыглары заман, — анчаг о заман фәһлә синфи бүтүн өлкәләрин фәһләләринин әзәмәтли һәрәкатына, јә'ни бүтүн фәһләләри бирләшдирән вә үзәриндә: «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» сөзләри јазылмыш гырмызы бајраг галдыран һәрәката тамамилә говушмуш олур.

1899-чу илин ахырларында јазылмышдыр

Илк дәфә 1924-чү илдә «Пролетарская Революција» журналынын 6—9-чу №-синдә чап едилмишдир

Н. К. Крупская тәрәфиндән үзү көчүрүлмүш әлјазмасындан чап олунур

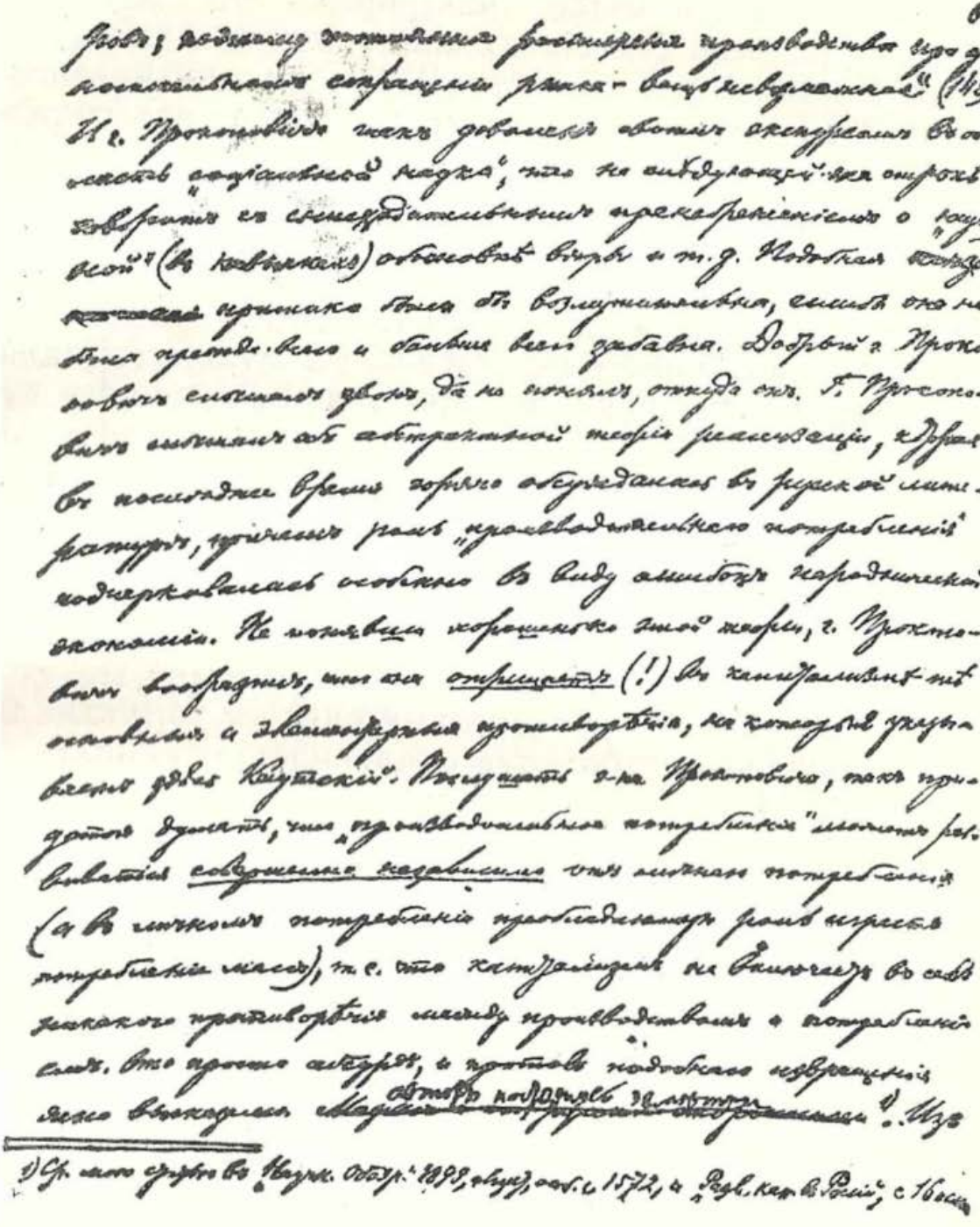
РЕСЕНЗИЈА[111]

С. Н. Прокопович. Гәрбдә фәһлә һәрәкаты

«ичтимаи елмә вә капиталист чәмиjjәт гурулушунда инкишаф едән зиддиjjәтләр үзүндән бу гурулушун дурмадан өз мәһвинә доғру кетдиjи һаггында куjа бу елмин чыхардығы нәтичәjә мүрачиәт етмәк. Лазыми изаһаты биз Каутскинин «Ерфурт програмы»нда тапырыг» (147). Ч-б Прокоповичин кәтирдиjи парчанын мәзмунуну көстәрмәздән әввәл, ч. Прокопович вә она бәнзәр нәзәриjjә ислаһатчылары үчүн сон дәрәчә сәчиjjәви олан ашағыдакы гәрибәлиjи геjд едәк. Нә үчүн бизим бу «тәнгиди тәдгигатчы» «ичтимаи елмә» мүрачиәт едәркән, «изаһаты» jалныз Каутскинин популjар китабчасында ахтармагла кифаjәтләнир? Доғруданмы о белә хәjал едир ки, бүтүн «ичтимаи елм» бу китабчадан ибарәтдир? О чох көзәл билир ки, Каутски «Марксын ән'әнәләринин ән сәдагәтли горуjучусудур» (1,187), «ичтимаи елмин» мүәjjән мәктәбинин чыхардығы «нәтичәләрин» шәрһини вә әсасландырылмасыны мәһз Марксын сиjаси игтисад әсәрләриндә ахтармаг лазымдыр, лакин о елә һәрәкәт едир ки, куjа һеч буну да билмирмиш. Нәзәриjjә «горуjучулары» әлеjһинә чыхышлар етмәклә кифаjәтләнәрәк, бүтүн китабында бир дәфә дә олса һәмин нәзәриjjәнин өзү илә ачыг-ajдын һесаблашмаға чәсарәт етмәjән бир «тәдгигатчы» һаггында биз нә дүшүнмәлиjик?

Ч-б Прокопович тәрәфиндән кәтирилән парчада Каутски дејир ки техники чеврилиш вә капитал jығымы кетдикчә даһа сүр'әтлә ирәлиләjир, капитализ-

мин өз әсас хассәләринә көрә истеһсалын кенишләнмәси зәруридир, һәм дә арасы кәсилмәдән кенишләнмәси зәруридир, һалбуки базарын кенишләнмәси «бир мүддәт олдугча чох ләнк кедир»; «көрүнүр, елә бир вахт јахынлашыр ки, Авропа сәнајесинин базары, бундан сонра нәинки кенишләнмәјәчәк, һәтта дараллмаға башлајачагдыр. Бу һадисә бүтүн капитализм чәмијјәтинин мәһз ифласы демәк олачагдыр». Ч-б Прокопович «ичтимаи елмин чыхардығы нәтичәләрин» (*јә'ни* Каутскинин көстәрдији кими, Маркс тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш инкишаф ганунларындан *бирини*) «тәнгид едир»: «Капитализм чәмијјәтинин мәһви лабүд олдуғуну бу әсасландырылмасында «истеһсалын даим кенишләнмә мејлинин — базарын кетдикчә даһа ләнк кенишләнмәсинә вә, нәһајәт, даралмасына» гаршы гојулмасы башлыча рол ојнајыр». Каутскијә көрә, бу зиддијјәт капиталист чәмијјәт гурулушуну мәһв етмәлидир. Лакин» (гулаг асын!) «истеһсалын кенишләнмәси, изафи дәјәрин бир һиссәсинин «мәһсуллар истеһлакыны» — јә'ни әввәлчә онун реаллашдырылмасыны, сонра јени истеһсал үчүн онун машынлара, тикилиләрә вә и. а. сәрф едилмәсини нәзәрдә тутур. Башга сөзлә десәк, истеһсалын кенишләнмәси, истеһсал едилмиш әмтәәләр үчүн базарын мөвчуд олмасы илә сых бағлыдыр; буна көрә, базарын нисби даралмасы шәраитиндә истеһсалын дурмадан кенишләнмәси мүмкүн олан шеј дејилдир» (148). Һәм дә ч. Прокопович «ичтимаи елм» аләминә өзүнүн сәјаһәтиндән о гәдәр разыдыр ки, сонракы сәтирдәчә ловға бир е'тинасызлыгла әгидәнин «елми» (дырнаг арасында) әсасландырылмасындан вә и. а. данышыр. Белә бир надан тәнгид ән әввәл вә һәр шејдән артыг күлүнч олмасајды, һиддәт доғурарды. Садәлөвһ ч. Прокоповичин гулағына бир сәс дәјмишдир, амма бу сәсин һарадан кәлдијини баша дүшмәмишдир. Ч-б Прокопович сон заманлар рус әдәбијјатында гызғын мүзакирә едилән абстракт реаллашдырма нәзәријјәси һаггында ешитмишдир; һәм дә хүсусән халгчы игтисадын сәһвләри нәзәрә алынараг, һәмин мүзакирә заманы «мәһсуллар истеһлакын» ролу ајрыча гејд

С. Н. Прокоповичин китабына В. И. Ленинин ресензијасының алтынчы сәһифәси. (Әлјазмасы.) — 1899-чу илин ахырлары.

Кичилдилмишдир

едилирди. Бу нәзәриjjәни jахшы баша дүшмәjән ч. Прокопович елә хәjал етмиш ки, һәмин нәзәриjjә капитализмдә олан вә Каутскинин бурада көстәрдиjи әсас вә ади зиддиjjәтләри *инкар едир* (!). Ч-б Прокоповичә гулаг ассаг, белә зәнн етмәк лазым кәләр ки, «мәһсулдар истеһлак» шәхси истеһлакдан *гәтиjjән асылы олмадан* (шәхси истеһлакда исә үстүн ролу күтләләрин истеһлакы ојнаjыр) инкишаф едә биләр, jә'ни капитализмдә истеһсал илә истеһлак арасында һеч бир зиддиjjәт jохдур. Бу лап мә'насыз бир фикирдир вә бу чүр тәһриф әлеjһинә Маркс вә онун рус тәрәфдарлары өз фикирләрини ајдын сөjләмишләр*. «Истеһсалын кенишләнмәси мәһсулдар истеһлакы нәзәрдә тутур» мүддәасындан нәшки бизим «тәнгиди тәдгигатчынын» мејл көстәрдиjи буржуа мәддаһлыг нәзәриjjәси чыхмыр, әксинә, мәһз капитализмә хас олан вә ону мәһв етмәли олан зиддиjjәт, jә'ни истеһсалын һәдсиз артмасы мејли илә истеһлакын мәһдудлуғу арасындакы зиддиjjәт мејдана чыхыр.

Jухарыда сөjләнилән мүнасибәти илә ашағыдакы мараглы чәһәти дә гејд етмәjә дәjәр. Ч-б Прокопович Бернштејнин гызғын тәрәфдарыдыр вә Бернштејнин журналларда дәрч олунмуш мәгаләләриндән ситатлар кәтирир вә бунларын сәһифәләр узуну тәрчүмәсини верир. Бернштејн «Die Voraussetzungen etc.»** адлы өз мә'лум китабында һәтта алман охучуларына ч. С. Прокоповичи өзүнүн рус тәрәфдары кими тәгдим едир вә ејни заманда нашиjә чыхыр ки, бунун да мә'насы будур: ч. Прокопович Бернштејнин өзүндән даһа артыг бернштејнчидир. Чох гәрибәдир ки, һәм Бернштејн, һәм дә онун рус тәглидчиси, бунларын һәр икиси реаллашдырма нәзәриjjәсини тәһриф едир, лакин *бир-бириnә тамамилә әкс истигамәтдә* тәһриф едирләр; белә ки, онлар *бир-бирини гаршылыглы сурәтдә батил едирләр*. Бернштејн Марксын «зиддиjjәтини», әввәлән, бунда көрмүшдүр ки, Маркс Родбертусун бөһранлар

* Мүгаjисә ет: «Научное Обозрение»нин 1899-чу ил август тарихли №-синдә мәним мәгаләм, хүсусән сәһ. 1572 вә «Русjада капитализмин инкишафы», сәһ. 16 вә сонракылар. (Бу чилд, сәһ. 73—94, хүсусән сәһ. 84—85, Әсәрләри, 5-чи нәшри. 3-чү чилд, сәһ. 42—45 вә сонракылар. *Ред.*).

** — «Илкин шәртләр вә и. а.». *Ред.*

нәзәрииjjәси әлеjһинә чыхмагла бәрабәр, «күтләләрин jохсуллуғуну вә истеһлакынын мәһдудлуғуну бүтүн һәгиги бөһранларын сон сәбәби» е'лан едир. Һәгигәтдә исә башга jерләрдә («Етүдләр», сәһ. 30*; «Русиjада капитализмин инкишафы», сәһ. 19**) көстәрмиш олдуғум кими, бурада һеч бир зиддиjjәт jохдур. Икинчиси, Бернштеjн тамамилә биздәки ч. В. В. кими, белә мүһакимә jеридир ки, изафи мәһсулун сон дәрәчә артмасы лабүд сүрәтдә варлыларын саjынын артмасыны (jахуд фәһләләрин рифаһынын jүксәлмәсини) көстәрмәлидир, зира бүтүн изафи мәһсулу капиталистләр өзләри вә онларын хидмәтчиләри (sic!***) «истеһлак» едә билмәзләр («Die Voraussetzungen etc.», S. 51—52). Бу садәлөвһ мүһакимә *Каутскинин Бернштеjн әлеjһинә китабында* (Kautsky: «Gegen Bernstein», II Abschnitt****, «изафи дәjәрин истеһлакы» һаггындакы параграф) *көстәрдиjи кими,* мәһсулдар истеһлакын ролуна тамамилә е'тинасызлыг көстәрир. Лакин бурада Бернштеjнин бәjәнилмиш рус бернштеjнчиси ортаjа чыхыб бунун там әксини сөjләjир, «мәһсулдар истеһлакын» ролу барәсиндә Каутскиjә өjүд верир вә ejни заманда Марксын кәшфини тәһриф едәрәк белә бир мә'насызлыға кәтирib чыхарыр ки, куjа мәһсулдар истеһлак шәхси истеһлакдан гәтиjjән асылы олмajараг инкишаф едә биләрмиш! куjа изафи дәjәри истеһсал васитәләри истеһсалына чевирмәк jолу илә онун реаллашдырылмасы истеһсалын нәтичә е'тибары илә истеһлакдан асылылығыны, демәли, биринчи илә икинчи арасындакы зиддиjjәти арадан галдырырмыш! Охучу бу мисала әсасән нәтичә чыхара биләр: ч. Прокопович доғрудандамы «тәдгигат» нәтичәсиндә «нәзәри илкин шәртләрин там jарысыны итирмишдир», jохса бизим «тәнгиди тәдгигатчынын» бу «өзүнү итирмәси» башга сәбәбләрдән ирәли кәлир.

Башга бир мисал. Бизим мүәллиф, Алманиjадакы кәндли ширкәтләри мәсәләсини үчүн сәһифәдә (25—

* Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 171—172. *Ред.*
** Бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд, сәһ. 47—49. *Ред.*
*** — белә! *Ред.*
**** — Каутски: «Бернштеjн әлеjһинә», II бөлмә. *Ред.*

27) «тәдгиг етмишдир». Ч-б Прокопович ширкәтләрин мүхтәлиф нөвләринин сијаһысыны вә онларын (хүсусән судчулуг ширкәтләринин) сүр'әтли инкишафына даир статистика мә'луматыны верәрәк, белә дејир: «Сәнәткарын мүасир игтисади гурулушда демәк олар һеч бир дајағы галмадыгы һалда, кәндли бурада мөһкәм (!) давам кәтирмәкдәдир». Бу, нә гәдәр дә асан имиш, доғру дејилми? Алман кәндлиләринин дојунча јемәмәси, һәддән артыг ишләмәк нәтичәсиндә тагәтдән дүшмәси, күтләви сурәтдә кәндләрдән шәһәрләрә гачмасы, бүтүн бунлар, көрүнүр, ујдурма имиш. Кәндлиләрин вәзиҗҗәтинин «мөһкәмлиҗини» сүбут етмәк үчүн ширкәтләрин (хүсусән, кәндли ушагларыны судан мәһрум етмәјә вә кәндлиләрин капиталистләрдән асылылыгынын артмасына сәбәб олан судчулуг ширкәтләринин) сүр'әтлә артдыгыны көстәрмәк кифајәт имиш. «Е'мал сәнајесиндә капиталист мүнасибәтләринин инкишафы сәнәткарлары мәһв едәрәк, кәндлинин вәзиҗҗәтини јахшылашдырыр. О» [вәзиҗҗәт?] «капитализмин кәнд тәсәррүфатына нүфуз етмәсинә мане олур». Бу тәзә шеҗдир! Бу вахта гәдәр белә дүшүнүрдүләр ки, кәнд тәсәррүфатында капитализми доғуран вә инкишаф етдирән башлыча күввә мәһз капитализмин е'мал сәнајесиндә инкишафыдыр. Лакин ч. Прокопович өз алман таҗ-тушлары кими тамамилә һаглы олараг өз-өзүнә дејә биләрди: nous avons changé tout ça, биз бунларын һамысыны дәјишдирмишик! Анчаг бу доғру олармы, чәнаблар? Доғрудан да сиз *һеч олмаса бир шеји* дәјишдирә билдинизми, доғрудан да сиз «һечә вурдуғунуз» нәзәриҗҗәнин әсас мүддәаларындан һеч олмаса бирчәсинин сәһв олдуғуну сүбут етдинизми вә ону даһа доғру бир мүддәа илә әвәз етдинизми? Әксинә, сиз көһнә јанлыш фикирләрә гајытмадынызмы? ...«Дикәр тәрәфдән, е'мал сәнајесинин инкишафы кәндли үчүн әлавә газанч тә'мин едир»... Бу, кәндлиләрин әлавә газанчлары һаггында ч. В. В. вә компанијасынын доктринасыны јенидән дирчәлтмәк демәкдир! Бу «газанчларын» әксәр һалларда кәндлинин муздлу фәһләјә чевриlмәсини ифадә етдијини хатырлатмагы ч. Прокопович лүзумсуз һесаб

едир. О өз «тәдгигатыны»: «Һәјат ширәләри кәндлиләр синфини һәлә тәрк етмәмишдир» чүмлә кими курултулу бир чүмлә илә гуртармағы даһа мүнасиб көрүр. Доғрудур, Каутски мәһз Алманија һаггында көстәрмишдир ки, кәнд тәсәрруфаты ширкәтләри *капитализмә* кечид мәрһәләсидир,—лакин биз чох күчлү ч. Прокоповичин Каутскини нечә һечә чыхардығыны көрдүк!

Халгчылыг бахышларынын (мәһз ч. В. В. чаларлы халгчылыг бахышларынын) јенидән дирчәлдилмәсини биз јалныз јухарыда көстәрилән парчада дејил, ч. Прокоповичин «тәнгиди тәдгигатынын» бир чох башга јерләриндә дә көрүрүк. Охучу, јәгин, билир ки, «игтисади» материализм дејилән тә'лими һәддән артыг мәһдудлашдырмаг вә бајағылашдырмаг чәһәтдән ч. В. В. нә кими бир шөһрәт (бәднам шөһрәт) газанмышдыр: ч. В. В. тәрәфиндән «дәјишдирилмиш шәклиндә» бу тә'лим ондан ибарәт дејилди ки, бүтүн амилләр нәтичә е'тибары илә мәһсулдар күввәләрин инкишафына мүнчәр едилир, ондан ибарәт иди ки, чохлу вә сон дәрәчә мүһүм (лакин нәтичә е'тибары илә төрәмә) амилләри нәзәрә алмамаг олар. Ч-б Прокопович дә бизә бунун ејни олан бир тәһриф тәгдим едәрәк, Каутскини, куја «мадди күввәләрин» әһәмијјәтини анламамагда (144) ифша етмәјә чалышыр, ејни заманда ч. Прокопович өзү «игтисади тәшкилатлары» (145) лагејдликлә «игтисади күввә» илә (146 вә хүсусән 149) гарышдырыр. Тәәссүф ки, биз, ч. Прокоповичин бу сәһвинин кифајәт гәдәр мүфәссәл тәһлили үзәриндә дајана билмирик вә охучуја мәсләһәт көрүрүк Каутскинин Бернштејн әлејһинә јазмыш олдуғу јухарыдакы китаба (Abschnitt III, § a) мүрачиәт етсин; ч. Прокоповичин тәкрарларынын оријиналлары орада мүфәссәл тәһлил едилмишдир. Биз һабелә үмид едирик, ч. Прокоповичин китабыны дигәтлә охујан охучу, асанлыгла јәгин едәр ки, бизим «тәнгиди тәдгигатчымыз» тәрәфиндән һечә вурулан нәзәријјәнин (ч. Прокопович, бурада да нәзәријјә баниләринин бахышлары үзәриндән тәвазөкарчасына сүкутла кечир вә онлары тәһлил етмәкдән чәкинәрәк, бу нәзәријјәнин мүасир ардычылларынын нитг вә мәгаләләриндән парчалар кәтирмәклә кифајәтләнмәји

даһа мүнасиб билир) «игтисади» материализмин белә биабырчасына мәһдудлашдырылмасында әсла тәгсири јохдур (мәсәлән, икинчи һиссәнин 74, 90, 92 вә 100-чү сәһифәләриндән нүфузлу Белчика хадимләринин бәјанатлары илә мүгајисә ет).

Ч-б Прокопович тәрәфиндән кәтирилән парчалар һаггында гејд етмәк лазымдыр ки, о чох вахт ајры-ајры парчалары јарымчыг кәтириб, рус әдәбиҹјатында нәшр едилмәмиш бахышлар вә дәлилләр һаггында охучуја јанлыш тәсәввүр верир. Бу сон чәһәтә көрә ч. Прокоповичин надан тәнгиди хүсусилә чох ијрәнч тә'сир бағышлајыр. Бә'зи һалларда ч. Прокоповичин китабыны охујан үчүн профессор Һеркнерин бу јахынларда рус дилинә тәрчүмә едилмиш «Гәрби Авропада фәһлә әмәји» (СПБ, 1899-чу ил, «Образованије» журналынын нәшри) китабына да мүрачиәт етмәк фајдасыз олмаз. Мәсәлән, 24-чү сәһифәдәки (I һиссә) гејдә ч. Прокопович јазыр ки, 1892-чи ил конгресиндә «истеһсал ширкәтләринин гурулушуна рәғбәт көстәрән бир гәрар гәбул едилмишдир» — сонра бир ситат кәтирилир; бу ситат, әввәлән, мүәллифин сөзләрини тамам тәсдиг етмир, икинчиси, бу ситат лап о јериндә *гырылмышдыр* ки, «капиталист истеһсал мүнасибәтләринә ширкәтләрин куја тә'сир көстәрә биләчәји е'тигадына гаршы даһа чидди мүбаризә апармаг вә и. а.» лазым олдуғу сөјләнилир (Һеркнер, Гејдләр, XI—XII сәһ., IX фәслин 6-чы гејди).

Ч-б Прокопович јухарыда арашдырылмыш мисалда олдуғу кими, Каутскини 56, 150, 156, 198-чи сәһифәләрдә вә бир чох башга сәһифәләрдә дә ејни дәрәчәдә асанлыгла һечә чыхарыр. Либкнехтин куја 60-чы илләрдә өз идеалларындан бир мүддәт әл чәкдијинә, бу идеаллардан үз дөндәрдијинә вә и. а. даир ч. Прокоповичин иддиасы тамамилә мә'насыздыр (111, 112). Мүһакимәләринин нә дәрәчә әсаслы олдуғу илә гисмән таныш олдуғумуз «тәдгигатчымызын» һәјасызлыг вә төкәббүрүнүн нә дәрәчәдә һәдди ашдығыны, мәсәлән, онун (јенә нәзәриҹјәнин баниси әлејһинә дејил, онун «горуҹучусу» әлејһинә чеврилмиш) бу чүмләси көстәрир: «Әкәр биз фәһлә һәрәкаты һаггындакы бүтүн бу

консепсијаны, фәһлә һәрәкаты инкишафынын һәгиги кедишинә онун уjғунлуғу нөгтеjи-нәзәриндән, — онун *елмилиjи* (курсив ч. Прокоповичиндир) нөгтеjи-нәзәриндән тәнгид етмәк фикринә дүшсәjдик, тамамилә әсассыз һәрәкәт етмиш олардыг. Бу консепсијада елмин һеч изи дә jохдур вә ола да билмәз (sic!)» (156). Нә гәтиjjәтли тәнгиддир! Бүтүн бу марксизм һеч тәнгид едилмәjә дә дәjмәз — вәссалам. Jәгин, бу адам jа Алманиjада һаким олан нәзәриjjәдә «һеч изи дә» «ола билмәjәчәк» бир елмдә бөjүк чеврилиш jаратмалы олан бир адамдыр, jа да ...jа да — нечә дејәк ки, бир гәдәр jумшаг чыхсын? — jа да «өзүнү итириб» башгаларынын сөзләрини тәкрар едән бир адамдыр. Ч-б Прокопович бу сөзләри мин дәфә е'лан етмиш олан ән jени аллаһчыға о гәдәр үрәклә ибадәт вә сәчдә едир ки, өз алнына да jазығы кәлмир. Хәбәриниз олсун, Бернштеjнин «нәзәри бахышлар чәһәтдән нөгсаны» (198) вардыр, бу нөгсан ондан ибарәтдир ки, Бернштеjн, куjа — тәсәввүрә кәтирирсинизми? — хадимләрин мәгсәдләрини мүәjjән едән елми нәзәриjjәнин лазым олдуғуна инаныр. «Тәнгиди тәдгигатчылар» бу гәрибә инамдан азаддырлар. Ч-б Прокопович буjурур: «Елм jалныз о заман азад ола биләр ки, елмин партиja мәгсәдләрини *мүәjjән* етмәли олдуғу дејил, бу мәгсәдләрә *хидмәт* етмәли олдуғу гәбул едилсин. Буну гәбул етмәк лазымдыр ки, елм өз гаршысына әмәли партиja мәгсәдләри гоjа билмәз» (197). Гејд етмәлиjик ки, Бернштеjн өз тәрәфдарынын мәһз бу бахышларындан имтина едирди. «Лабүд олараг еһкамчылыға доғру апаран принсипиал програм, партиjанын сағлам инкишафы jолу үзәриндә jалныз бир манеәдир... Нәзәри принсипләр програмда дејил, тәблиғатда jахшыдыр» (157). «Програмлар лазым дејил, зәрәрлидир». «Шәхсиjjәт һәссасдырса, заманын тәләбатыны дүрүст сезә билирсә, өзү бир програм ола биләр»... Охучу, jәгин белә дүшүнүр ки, мән ч. Прокоповичин тәдгигатындан ситатлар кәтирмәкдә давам едирәм? Jох, мән инди «Новоје Времjа»[112] гәзетиндән ситатлар кәтирирәм; бу гәзет jахынларда програм һаггында... әлбәттә, партиjанын дејил, jени дахили ишләр назирinin програмы

һаггында һамынын диггәтини чәлб едән мәгаләләр дәрч етмишди...

Ч-б Прокопович тәрәфиндән тәблиғ едилән принсипсизлик азадлығы... јә'ни «елмин азадлығы» илә бизим чәсур тәнгидчимизин чәсарәтлә бәһс етдији Гәрби Авропа хадимләринин чохунун бахышлары арасында нә кими бир мүнасибәт олдуғу ч. Прокоповичин јенә һәмин китабындан көтирдијимиз ашағыдакы ситатлардан көрүнүр: ...«Әлбәттә, принсипләрә хәјанәт етмәдән» (159)... «Өз мүстәгиллијини, принсипләрә садагәтини зәррә гәдәр дә позмадан»... «Мән сазиши јалныз о заман инкар едирәм ки... о, принсипләрдән әл чәкмәјә вә ја һәтта принсипләр һаггында сусмаға сәбәб олсун» (171)... «Принсипсизлик көтирмәдән» (174)... «Әлбәттә, гәлбини, бу һалда — принсипләри сатмадан» (176)... «Инди принсипләр мөһкәм сурәтдә мүәјјәнләшдирилмишдир» (183)... «Узағы көрмәјән емпиризмә» гаршы, «принсипләрә е'тинасыз јанашылмасына» гаршы, «көзүбағлы јол ахтармагдан хилас едә биләчәк бир компас» (лазымдыр) (195)... «Башлыча әһәмијјәт принсипиал, нәзәри һиссәниндир»... (II һиссәнин 103-чү сәһифәси) вә и. а.

Нәһајәт — даһа икичә ситат: «Алман сосиал-демократизми, өз әһәмијјәтини илк дәфә дәрк едән вә мүасир чәмијјәтдә өз мәнафејини мүдафиәјә галхан пролетариатын дејил, сосиализмин ифадәси олсајды, онда—ахы алманларын һамысы идеалист дејилдир—идеалист мәгсәдләр күдән бу партија илә јанашы олараг биз даһа күчлү бир партија, јә'ни алман пролетариатынын идеалист олмајан һиссәсинин әмәли мәнафејини тәмсил едән фәһлә партијасы көрмүш олардыг»... «Әкәр сосиализм бу һәрәкатда бир, мүәјјән тәшкилаты фәргләндирән садә бир әламәт ролу ојнамасајды, әкәр о, һәрәкәтверичи идеја, партија үзвләриндән мүәјјән спесифик хидмәт тәләб едән принсип олсајды — о һалда сосиалист партијасы үмуми фәһлә партијасындан ајрылмыш оларды вә мөвчуд гурулуш зәмининдә өз рифаһыны јахшылашдырмаға чалышан вә идеал кәләчәк барәсиндә аз дүшүнән пролетариат күтләси мүстәгил фәһлә партијасы тәшкил едәрди».

Охучу, көрүнүр, јенә дә дүшүнүр ки, бунлар ч. Прокоповичин тәдгигатындан көтирилән ситатлардыр? Јох, бунлар ч. В. В.-нин «Нәзәри игтисад очерклəр»индән верилән ситатлардыр (СПБ. 1895, сəh. 248, 249—250). «Бизим мəшhур» ч. В. В. артыг беш ил əввəл ч. Прокоповичин ən јени «тəнгиди тəдгигатынын» нəтичəлəрини јазыб вермишдир...

Лакин даhа бəсдир. Əкəр ч. С. Прокоповичин ады артыг бүтүн Авропаја төвсијə едилмəсəјди, əкəр «чашгынлыг» бизим заманымызда бир чохлары тəрəфиндəн нə исə бир хидмəт дəрəчəсинə јүксəлдилмəсəјди, јолүстү «ортодоксијаја» вə «еhкама» шыллаг атмаг кими бир həрəкəт дəб олуб јајылмасајды, биз, əлбəттə, «индики заман кениш вəзифəлəр заманы дејил» дејən мəшhур нағылы тəкрарлајан, «кичик ишлəр» вə «фəрəhли hадисəлəр» тəблиғини тəкрарлајан белə бир «тəдгигатла» бу гəдəр узун-узады мəшғул олмаздыг...

1899-чу илин ахырларында јазылмышдыр

Илк дəфə 1928-чи илдə Ленин мəчмуəсинин VII китабында чап едилмишдир

Əлјазмасындан чап олунур

«PROFESSION DE FOI»[113] ҺАГГЫНДА

Кијев комитәси тәрәфиндән тәртиб едилмиш «Profession de foi»*, Кијев комитәсинин дедијинә көрә, ишләниб биткин бир шәклә салынмасы үчүн гәтијјән вахт олмадығындан, јалныз илкин бир лајиһә олмасына бахмајараг, Кијев комитәсинин бахышлары һаггында һәр һалда кифајәт гәдәр дүрүст бир тәсәввүр һасил етмәк имканы верир; бу бахышлар исә Русијада «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән е'лан едилмиш, РСДФПнин нәшрләриндә дәфәләрлә ифадә олунмуш вә онун Манифестиндә тәсдиг едилмиш көһнә сосиал-демократија принсипләри нөгтеји-нәзәриндә дуран рус сосиал-демократларынын, шүбһәсиз, чидди протестинә сәбәб олмалыдыр. Кијев комитәсинин бахышлары, өз инкишафынын сон нөгтәсиндә бернштејнчиликлә говушмуш вә «Рабочаја Мысл»ын мәшһур ајрычча әлавәси (сентјабр 1899-чу ил) вә бундан аз мәшһур олмајан «Credo»* кими мәһсуллар вермиш олан јени «кәнч рус сосиал-демократлары» мәсләкинин, шүбһәсиз, бөјүк тә'сирини *әкс етдирир*.

«Profession de foi»-нын бу оппортунист вә мүртәче мәсләкә тамамилә ујғун олдуғуну сөјләмәк олмаз, лакин «Profession de foi» бу тәрәфә елә чидди аддымлар атыр, сосиал-демократизмин әсас идеjаларында елә

* —е'тигад символу, програм, дүнjакөрүшүнүн изаһы. *Ред.*

бир гармагарышыглыг вә ингилаби фикирдә елә бир сәбатсызлыг әмәлә кәтирир ки, биз кијевли јолдашлары чәкиндирмәји вә һәм бејнәлхалг, һәм дә рус сосиал-демократијасынын чохдан бәри мүәјјән едилмиш принсипләриндән онларын узаглашмасы мәсәләсини әтрафлы тәһлил етмәји өзүмүзә борч билирик.

«Profession de foi»-нын лап биринчи чүмләси ән чидди бир һејрәт доғурур. «Кијев комитәси пролетариатын сијаси һүгуглары уғрундакы мүбаризәни Русијада фәһлә һәрәкатынын ән јахын үмуми вәзифәси һесаб етмәклә бәрабәр, индики заманда фәһләләр күтләсинә мүрачиәт едиб онлары сијаси фәалијјәтә чағырмағы, башга сөзлә десәк, *сијаси* тәшвигат апармағы гејри-мүмкүн билир, чүнки рус фәһләси әксәријјәт е'тибары илә сијаси мүбаризә үчүн һәлә јетишмәмишдир». Биз бу јерин нечә ифадә едилдијиндән данышмырыг; бизим үчүн јалныз, бурада ирәли сүрүлмүш вә «Profession de foi»-нын башга јерләриндә дәфәләрлә тәкрар едилмиш (буна диггәт верин) фикирләр әһәмијјәтлидир. Бунлар исә елә фикирләрдир ки, бизә јалныз өзүмүзә ашағыдакы суалы вермәк галыр: «Буну јазанлар доғрудандамы сосиал-демократдырлар?».

«Рус фәһләси әксәријјәт е'тибары илә сијаси мүбаризә үчүн һәлә јетишмәмишдир»! Әкәр бу доғру исә, онда бу бүтүн сосиал-демократија үчүн өлүм һөкмүнә бәрабәрдир, чүнки бу о демәкдир ки, рус фәһләси әксәријјәт е'тибары илә сосиал-демократизм үчүн һәлә јетишмәмишдир. Доғрудан да, дүнјанын һеч бир јериндә елә бир сосиал-демократија олмамышдыр вә јохдур ки, сијаси мүбаризә илә мәһкәм вә ајрылмаз сурәтдә бағлы олмасын. Сијаси мүбаризәсиз сосиал-демократија сусуз бир чајдыр, бу биабырчы бир зиддијјәтдир, бу, ја «сијасәтә» е'тинасызлыг көстәрән әчдадларымызын утопик сосиализминә, ја анархизмә, ја да тред-јунионизмә гајытмагдыр.

Үмумдүнја сосиализминин биринчи profession de foi-сы, «Коммунист манифести» о замандан бәри һамы үчүн ајдын олан бу һәгигәти мүәјјән етмишдир ки, һәр бир синфи мүбаризә сијаси мүбаризәдир, фәһлә

Һәрәкаты јалныз сијаси мүбаризәјә кечдији заман рүшејм Һалындан вә ушаглыг дөврүндән чыхыр, јалныз о заман *синфи* Һәрәкат олур. Рус сосиализминин биринчи profession de foi-сы, Плехановун 1883-чү илдә чыхмыш «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» китабчасы бу Һәгигәти Русија Һаггында тәсдиг етди вә көстәрди ки, рус ингилаби Һәрәкаты мәһз нечә вә мәһз нәјә көрә сосиализм илә сијаси мүбаризәнин бирләшмәсинә, фәһлә күтләләринин кортәбии Һәрәкаты илә ингилаби мүбаризәнин бирләшмәсинә, синфи мүбаризә илә сијаси мүбаризәнин бирләшмәсинә кәтириб чыхармалыдыр. Сосиализм вә синфи мүбаризә нөгтеји-нәзәриндә дуран вә ејни заманда «индики вахтда кениш күтләләри сијаси фәалијјәтә чағырмаг» имканыны рәдд едән Кијев комитәси, әслиндә, сосиал-демократизм принсипләриндән тамамилә кәнара чыхыр вә Һәмин принсипләр зәмининдә галмаг арзусу ону бир сыра биабырчы зиддијјәтләрә кәтириб чыхарыр:

доғрудан да, сијаси тәшвигат вә сијаси мүбаризә апармаг мүмкүн Һесаб едилмирсә, онда фәһләләрин «сијаси тәрбијәсиндән» нечә данышмаг олар? Мәкәр сосиал-демократлар арасында Һәлә дә сүбут етмәјә еһтијач вардырмы ки, сијаси мүбаризә вә сијаси фәалијјәт *харичиндә* Һеч бир сијаси тәрбијә ола билмәз? Мәкәр белә дүшүнмәк олармы ки, сијаси фәалијјәт вә сијаси мүбаризә олмадан, мүәјјән мәшғәләләр, јахуд китаблар вә с. фәһлә күтләләрини сијаси чәһәтдән тәрбијә едә биләр? Мәкәр рус сосиал-демократлары тәһкимчиләрин нөгтеји-нәзәринә гајытмалыдырлар — онлар дејирдиләр ки, кәндлиләри әввәлчә тәрбијә етмәк вә јалныз бундан сонра онлары азад етмәк лазымдыр, — јохса Һөкумәт гаршысында јалтагланан чызма-гарачыларымызын нөгтеји-нәзәринәми гајытмалыдырлар— бунлар дејирләр ки, халгы әввәлчә тәрбијә етмәк вә јалныз бундан сонра она сијаси һүгуг вермәк лазымдыр? Нечә ола биләр ки, гаршыја сијаси һүгуг үгрунда мүбаризә апармаг зәрурилији дүшүнчәсини ојатмағы бир вәзифә гојасан вә ејни заманда фәһләләри сијаси фәалијјәтә чағырмағы мүмкүн Һесаб етмәјәсән, сијаси тәшвигат апармағы мүмкүн Һесаб етмәјәсән?

Сијаси мүбаризәнин зәрурилији дүшүнчәсини ојатмаг вә ејни заманда сијаси мүбаризәјә чағырмамаг?! Бу нәдир? Бу нечә ола биләр? Һәм дә белә бир долашыглыг һеч дә сөзүн ахыра чатдырылмамасы вә ја илкин лајиһәнин натамамлығы нәтичәси дејил, Киjев комитәсинин бүтүн бахышларынын икили вә јарымчыг олмасынын лабүд вә зәрури нәтичәсидир: Киjев комитәси, бир тәрәфдән, бејнәлхалг вә рус сосиал-демократнјасынын чохдан бәри мүәjjән олунмуш әсас принсипләри зәмининдә галмаг истәjир, о бири тәрәфдән исә «зәрурилик», «тәдричлик» (Киjев комитәси «Profession de foi»-сыныи I бөлмәси, ахырда), «билаваситә игтисади характердә олан һәрәкат», сијаси тәшвигат вә мүбаризәнин мүмкүн олмамасы, һәгиги тәләбат вә еһтијачларын мөһкәм зәмини үзәриндә дурмаг лүзуму (сијаси азадлыг уғрундакы мүбаризә санки һәгиги тәләбат вә еһтијачын өзүндән доғмур!) һаггында дәбдә олан бернштејнчилик сөзләринә, бир сөзлә, дәбдә олан «Gredo» кими вә «Рабочаја Мысл»а ајрыча әлавә кими әсәрләрин гурашдырылдығы дәбдә олан сөзләрә үjүр. Арашдырдығымыз «Profession de foi»-ныи бүтүн зәиф чәһәтләрини, фокусда олдуғу кими әкс етдирән мүддәа үзәриндә, jә'ни белә бир мүддәа үзәриндә маһиjjәт е'тибары илә дајанаг ки, «индики заманда фәһлә күтләсинә мүрачиәт едиб ону сијаси фәалиjjәтә чағырмаг мүмкүн дејилдир», башга сөзлә дедикдә, рус фәһләси сијаси мүбаризә үчүн һәлә jетишмәмиш олдуғундан сијаси тәшвигат апармаг мүмкүн дејилдир. Бу ахырынчы иддиа, хошбәхтликдән гәтиjjән доғру дејилдир (хошбәхтликдән, — дејирик, — чүнки бу иддиа доғру олсајды, рус марксистләри вә сосиал-демократларыны лабүд олараг, «Gredo», «Рабочаја Мысл» мүәллифләринин вә онларын легал әдәбиjjатымыздакы бир чох һәмфикирләринин сүрүкләjиб салмаг истәдикләри тред-јунионист вә буржуа-либерал бајағылығы батаглығына кәтириб чыхармалы иди). Рус фәһләси әксәриjjәт е'тибары илә сијаси мүбаризә үчүн һәинки jетишмишдир, һәтта өз jеткинлијини дәфәләрлә тәзаһүр етдирмиш, дәфәләрлә сијаси мүбаризә апармыш,

һәм дә чох вахт бу мүбаризәни кортәбии сурәтдә апармышдыр.

Доғрудан да, һөкүмәти төһмәтләндирән, һөкүмәти ифша едән бәјаннамәләрин күтләви сурәтдә јајылмасы сијаси мүбаризә дејилми? Мәкәр рус фәһләси әксәриҗҗәт е'тибары илә, һәддән артыг ағзынлашмыш полис вә әскәрләрә «өз васитәләри илә» диван тутмамышмы; мәкәр о өз мәһбус јолдашларыны күввә васитәси илә азад етмәмишми? Мәкәр о бир чох јерләрдә гошун вә полисә гаршы мүбаризәдә билаваситә күчә вурушмаларында олмамышмы? Мәкәр рус фәһләси әксәриҗҗәт е'тибары илә 20 илдән артыг бир дөвр әрзиндә өзүнүн ән јахшы, ән көзүачыг, ән намуслу вә чәсарәтли јолдашларыны ингилаби дәрнәк вә тәшкилатлар сырасына вермәмишми? Лакин дәбдә олан буржуа бајағылығы доктринасы хејринә, биз ингилабчы сосиал-демократ партијасы нүмајәндәләри, бүтүн бунлары унутмалы вә фәһлә күтләләрини сијаси фәалиҗҗәтә чағырмағы гејри-мүмкүн һесаб етмәли имишик! Ола биләр бизә е'тираз етсинләр ки, көстәрилән фактлар чох вахт сијаси мүбаризәдән артыг кортәбии партлајышлардыр. Биз белә чаваб верәрик: нә гәдәр ки сосиалистләрин ингилаби дәрнәкләри кениш тәшвигат апармаға, фәһлә күтләләрини синфи мүбаризәјә, өз зүлмкарлары әлејһинә шүурлу мүбаризәјә чағырмаға башламамышдылар, мәкәр бизим тә'тилләримиз тәкчә кортәбии партлајышлардан ибарәт дејилдими? Мәкәр тарихдә елә бир халг һәрәкаты, елә бир синфи һәрәкат көстәрмәк олармы ки, кортәбии гејри-мүтәшәккил партлајышлардан башланмамыш олсун, һәмин синфин зиҗалы нүмајәндәләринин шүурлу мүдахиләси олмадан мүтәшәккил форма алсын вә сијаси партијалар тәшкил етсин? Әкәр фәһлә синфинин сијаси мүбаризәјә доғру гаршысыалынмаз кортәбии мејли бу вахта гәдәр әксәрән јалныз гејри-мүтәшәккил партлајышларда тәзаһүр едирсә, анчаг «Московскије Ведомости»[114] вә «Гражданин»[115] бундан белә бир нәтичә чыхарарлар ки, рус фәһләси әксәриҗҗәт е'тибары илә сијаси тәшвигат үчүн һәлә јетишмәмишдир. Сосиалист исә бундан белә нәтичә чыхарар ки, сијаси

тәшвигат апармаг, фәһлә күтләләрини сијаси фәалијјәтә вә сијаси мүбаризәјә ән кениш мигјасда чағырмаг вахты чохдан чатмышдыр; белә бир чағырышла мүрачиәт етмәсәк, биз өз борчумузу јеринә јетирмәмиш олуруг вә, әслиндә, сосиал-демократлыгдан чыхмыш олуруг, чүнки ән гызғын буржуа тәрәфдарлары һәмишә вә һәр јердә сијаси мүбаризә апармајан игтисади тәшкилатлары вә һәмкарлар тәшкилатларыны тәблиғ етмишләр; буна көрә дә, мәсәлән, «Рабочаја Мысл» гәзетиндә көрдүјүмүз кими, рус фәһлә синфинин сијаси мүбаризәси вә сијаси вәзифәләри үзәриндән даим сүкутла кечилмәсини чинајәт вә биабырчылыгдан башга бир шеј адландырмаг олмаз. Бу сүкут, сијаси зүлм көрән вә буну һисс едән, кортәбии сурәтдә онун әлејһинә чыхан, өз сосиалист рәһбәрләри арасында исә сијаси мүбаризә идејаларына гаршы ја лагејдлик вә ја һәтта мүбаһисә апарылдығыны көрән фәһләләрин сијаси шүуруну корламаға бәрабәрдир. Бизә, азадлыг идејаларыны күтлә ичәрисинә «тәдричлә» јеритмәк лазымдыр — дејирләрсә, буну лагејдлик вә һәддән артыг мәһдудлуг адландырмамаг олмаз, — белә чыхыр ки, биз индијәдәк бу идејалары күтлә ичәрисинә јеритмәјә һәддән артыг тәләсирмишик, буна көрә дә бизим габағымызы сахламаг вә бизи дајандырмаг лазыммыш!! Јахуд бизә: «фәһлә синфинин вәзијјәтини», јалныз «һәр бир ајрыча һалда бунун үчүн мүнасибәт олдуғу тәгдирдә» «сијаси чәһәтдән ишыгландырмаг» лазымдыр — дејирләрсә, буна ејни ады вермәмәк олмаз, белә чыхыр ки, сијаси тәшвигат үчүн «мүнасибәтләри» фәһләләрин һәјатынын ән ади, күтләви вә һәр јердә олан фактларынын өзү вермирмиш?!

Сијаси тәшвигат үчүн һәр дәфә мүнасибәт олмалыдыр дејә, бу тәшвигаты мәһдудлашдырмаг чәһдинин ја мә'насы јохдур, ја да о, «Gredo» вә «Рабочаја Мысл» истигамәтиндә керијә доғру аддым атмаг чәһдини, тәблиғат вә тәшвигат фәалијјәтимизин онсуз да һәддән артыг дар чәрчивәләрини даһа да даралтмаг чәһдини ифадә едир. Ола биләр, бизә јенә е'тираз етсинләр ки, фәһлә *күтләләри* сијаси мүбаризә идејасыны, јалныз даһа көзүачыг ајры-ајры фәһләләрин баша

дүшә биләчәји бу идеjаны һәлә башa дүшмәзләр. «Кәнч» рус сосиал-демократларындан тез-тез ешитмәли олдуғумуз бу е'тираза белә чаваб верәрик ки, әввәлән, сосиал-демократиjа шүурсуз фәһләләрин деjил, һәмишә вә һәр jердә шүурлу фәһләләрин нүмаjәндәси олмушдур вә *олмаjа биллмәз,* фәһләләрин инкишаф етмәдиjини демагогчасына бәһанә етмәкдән горхулу вә чинаjәткар бир шеj ола билмәз. Әкәр инди бу саат ән кениш күтләнин билаваситә ән артыг башa дүшәчәји шеj фәалиjjәт мә'jары кими көтүрүләрсә, онда антисемитизми тәблиғ етмәк, jахуд, мәсәлән, кешиш Иоһанн Кронштадтскиjә мүрачиәт едилмәси әсасында тәшвигат апармаг лазым кәләр.

Сосиал-демократиjанын вәзифәси — сиjаси чәһәтчә һүгугсуз олан күтләнин гуjруғунда сүрүнмәк деjил, күтләләрин сиjаси шүуруну инкишаф етдирмәкдир; икинчиси, — вә башлычасы — сиjаси мүбаризә идеjасыны күтләләрин башa дүшмәjәчәји фикри доғру деjилдир. Бу идеjаны ән авам фәһлә дә башa дүшәр, лакин, әлбәттә, бу шәртлә ки, тәшвигатчы вә jа тәблиғатчы бачарыб бу идеjаны она чатдыра билсин, ajдын бир дил илә вә ади һәjатдан она мә'лум олан фактлар әсасында башa салмағы бачарсын. Бу шәрт исә игтисади мүбаризәнин шәртләрини башa салмаг үчүн дә лазымдыр: күтләнин ашағы вә орта тәбәгәләриндән олан авам фәһлә бу саһәдә дә игтисади мүбаризәнин үмуми идеjасыны мәнимсәмәкдә ачиздир; бу идеjаны аз мигдар зиjалы фәһлә мәнимсәjир, күтлә исә гejри-шүури сурәтдә вә билаваситә күндәлик мәнафеjини нәзәрә алараг һәмин зиjалы фәһләләрин ардынча кедир.

Сиjасәт саһәсиндә дә ejни илә беләдир: сиjаси мүбаризәнин үмуми идеjасыны, әлбәттә, jалныз зиjалы фәһлә мәнимсәjәчәк вә күтлә дә һәмин фәһләнин ардынча кедәчәкдир, чүнки күтлә өз сиjаси һүгугсузлуғуну (Киjев комитәси «Profession de foi»-сынын бир jердә е'тираф етдиjи кими) чох көзәл һисс едир вә билаваситә күндәлик мәнафеjи ону сиjаси зүлмүн һәр нөв тәзаһүрләри илә даим тоггушдурур. Һеч бир сиjаси вә jа ичтимаи һәрәкатда, һеч бир өлкәдә вә һеч бир

заман бир синфин вә ја халгын күтләси илә онун сајча аз олан зијалы нүмајәндәләри арасында мәһз бу мүнасибәтдән савајы башга бир мүнасибәт олмамышдыр вә ола да билмәз: һәмишә вә һәр јердә мүәјјән синфин рәһбәрләри — онун габагчыл, ән зијалы нүмајәндәләриндән ибарәт олмушлар. Рус фәһлә һәрәкатында да ајры чүр ола билмәз. Буна көрә дә фәһләләрин бу габагчыл тәбәгәсинин мәнафејинә вә тәләбатына е'тинасызлыг көстәрмәк, ашағы тәбәгәләрин шүур сәвиј-јәсинә *енмәјә* чалышмаг (фәһләләрин шүур сәвиј-јәсини даим *јүксәлтмәк* әвәзиндә) мүтләг чох зәрәрли тә'сир көстәрмәли вә фәһлә мүһитинә һәр чүр гејри-сосиалист вә гејри-ингилаби идејаларын сирајәт етмәси үчүн зәмин һазырламалыдыр.

Кијев комитәсинин сијаси мүбаризә һаггындакы бахышларынын арашдырылмасыны гуртармаг үчүн демәлијәм: сон дәрәчә гәрибә вә ејни заманда бүтүн «Profession de foi» үчүн сон дәрәчә сәчијјәви чәһәт бурасыдыр ки, индики заманда фәһләләрин кениш күтләләрини сијаси фәалијјәтә чагырмағы мүмкүн һесаб етмәјән Комитә «кениш күтләләрин анлаја биләчәји мүнасибәтләрлә» халис тәшвигат мәгсәди илә (һөкумәтә тә'сир көстәрмәк үчүн јох) *ајры-ајры* нүмајишләр дүзәлдилмәсини лазым билир. Сосиалистләр фәһләләри һөкумәтә тә'сир *көстәрмәмәјә* чағырырлар!!! Даһа һәр шеј ајдындыр... Јалныз ону баша дүшмәк олмур ки, һөкумәтә тә'сир *көстәрмәјән* нүмајишләр нечә ола биләр. Олмаја фәһләләрә мәсләһәт көрмәк лазымдыр ки, өз дарысгал мәнзилләринин әввәлчә гапыларыны бағлајыб дөрд дивар арасында нүмајиш кечирсинләр? јахуд әли чибиндә шиш көстәрмәкләми нүмајиш етсинләр; бу, јәгин, «һөкумәтә» о гәдәр дә зәрәрли вә тәһлүкәли «тә'сир» көстәрмәз! «Ајры-ајры нүмајишин» нә демәк олдуғуну да биз баша дүшә билмирик. Бу: бүтүн сијаси систем әлејһинә, үмумијјәтлә мүтләгијјәт әлејһинә дејил, һәмкарлар нүмајиши, јалныз һәмкарлар мәсәләләри үзрә (бир даһа дејирик: сосиализмин бураја нә дәхли вар?) вә ја, ола биләр, ајры-ајры сијаси мүнасибәтләр үзрә нүмајиш демәк дејилми? Әкәр белә исә онда мәкәр бу,

халис «Gredo» вә ифрат оппортунизм идеjалары, фәһлә синфинин сиjаси шүүруну вә сиjаси вәзифәләрини сон дәрәчә алчалтмаг, тутгунлашдырмаг идеjалары деjилми? Әкәр белә исә, онда бир нәфәр «кәнч» пајтахт сосиал-демократынын бу «афоризмини» тәкрар етсәк jахшы олмазмы: «фәһләләр арасында мүтләгиjәти нүфуздан салмаг һәлә тездир»?..

«Profession de foi»-нын бахышларынын сон дәрәчә мәһдудлуғу өзүнү һеч дә тәкчә «сиjасәт» мәсәләсиндә көстәрмир. Орада биз охуjуруг: «Тәшвигат jолу илә күтләjә тә'сир көстәрмәк һазырда jалныз, әввәлән, пролетариатын игтисади мүбаризәсинә jардым етмәкдән ибарәт ола биләр; буна көрә дә Комитә, фәһләләрә өз вәзиjjәтләрини баша салан бәjаннамә илә мүрачиәт етмәк үчүн онларын һәр дәфә саһибкарларла тоггушмасындан вә ja саһибкарларын етдикләри һәр бир бөjүк ганунсузлуг фактындан истифадә едәрәк, онлары протест етмәjә чағырыр, тә'тилләр заманы рәһбәр рол ojнаjыр, онларын тәләбләрини ифадә едир, буиларын jеринә jетирилмәсинә наил олмаг үчүн ән jахшы jоллар көстәрир, бүтүн бунларын васитәси илә фәһлә синфинин мәнлик шүүруну инкишаф етдирир»— вәссалам, игтисади мүбаризә һаггында бизә бундан артыг һеч бир шеj демирләр. Әчәб profession de foi-дыр! Бу jери бир дә диггәтлә охуjун: бу, jенә «Gredo»-нун дили вә «Gredo»-нун фикирләридир («кәнч игтисадчыларын» бахышларыны өрт-басдыр етмәjи вә бунларда jалныз ajры-ajры шәхсиjjәтләрин дүз jолдан аздығыны көрмәjи инадла арзу едән «Рабочеje Дело» редаксиjасынын дәриндән jанылмасы бурада өзүнү jенидән бир даһа көстәрир).

Сосиалист үчүн игтисади мүбаризә фәһләләри ингилабчы партиja һалында тәшкил етмәк, бүтүн капитализм гурулушуна гаршы онларын синфи мүбаризәсини бирләшдирмәк вә инкишаф етдирмәк үчүн бир тәмәлдир. Әкәр игтисади мүбаризә мүстәгил бир шеj кими көтүрүләрсә, онда сосиализм адына һеч бир шеj jохдур вә бүтүн Авропа өлкәләринин тәчрүбәси бизә, jалныз сосиалист һәмкарлар иттифагларынын деjил,

һабелә сосиализмә зидд һәмкарлар иттифагларынын олдуғуна даир бир чох мисаллар верир.

Буржуа сијасәтчисинин вәзифәси — «пролетариатын игтисади мүбаризәсинә јардым етмәкдир», сосиалистин вәзифәси — игтисади мүбаризәни сосиализм һәрәкатына вә ингилабчы фәһлә партијасынын мүвәффәгијјәтинә јардым көстәрмәјә вадар етмәкдир. Сосиалистин вәзифәси — игтисади вә сијаси мүбаризәнин ајрылмаз сурәтдә бирләшиб сосиалист фәһлә күтләләринин ваһид синфи мүбаризәсинә чеврилмәсинә јардым етмәкдир. Беләликлә, Кијев комитәси «Profession de foi»-сынын јајғын ифадәләри, Бернштејн идејалары үчүн гапылары тајбатај ачыр вә игтисади мүбаризәјә јолверилмәз дәрәчәдә мәһдуд мүнасибәти гануниләшдирир.

Күтләјә тәшвигат јолу илә тә'сир көстәрилмәси, һәр чүр зүлмүн бүтүн сәбәб вә тәзаһүрләри мүнасибәти илә ән кениш сурәтдә апарылан һәм игтисади, һәм дә сијаси тәшвигатдан, кетдикчә даһа чох фәһләни ингилабчы сосиал-демократ партијасы сыраларына чәлб етмәк үчүн, сијаси мүбаризәнин һәр чүр тәзаһүрләрини гүввәтләндирмәк үчүн, бу мүбаризәни кортәбии формаларындан чыхарыб ваһид сијаси партијанын мүбаризәси формасында тәшкил етмәк үчүн истифадә етмәли олдуғумуз тәшвигатдан ибарәт олмалыдыр. Беләликлә, тәшвигат сијаси протести вә сијаси мүбаризәнин даһа мүтәшәккил формаларыны кениш јајмаг үчүн бир *васитә* олмалыдыр. Һазырда исә тәшвигатымызын чәрчивәси олдугча дардыр, онун тохундуғу мәсәләләрин даирәси олдугча мәһдуддур, буна көрә дә бизим вәзифәмиз — бу мәһдудлуғу гануниләшдирмәк дејил, ондан азад олмаға чалышмаг, тәшвигат фәалијјәтимизи дәринләшдирмәјә вә кенишләндирмәјә чалышмагдыр.

Арашдырылан «Profession de foi»-дакы бу мәһдудлуг, нәинки јухарыда арашдырдығымыз нәзәри јанылмалара сәбәб олур, һабелә әмәли вәзифәләрин дә мәһдудлашмасына кәтириб чыхарыр. Белә бир мәһдудлашдырма «сорғу вәрәгәләри илә вә башга үсул-

ларла јерли фабрик вә заводларда фәһләләрин вәзиј-
јәтини јохламағы ән јахын нөвбәти вәзифә кими ирәли
сүрмәк» арзусунда өзүнү көстәрир. Әлбәттә, биз
тәшвигатын зәрури тәркиб һиссәси олан сорғу вәрәғ-
ләринә гаршы үмумијјәтлә һеч бир е'тираз едә бил-
мәрик, — лакин јохлама илә мәшғул олмаг, онсуз да
аз олан ингилаби күввәләри һәдәр јерә сәрф етмәк
демәкдир.

Ахы бир чох мә'луматы бизим легал јохламалардан
да әлдә етмәк олар. Ән јахын нөвбәти вәзифә олараг
тәшвигат вә тәблиғаты (хүсусән сијаси тәшвигат вә
тәблиғаты) кенишләндирмәк вәзифәсини ирәли сүр-
мәк лазым иди, хүсусән она көрә ки, сосиалист гәзет-
ләринә мүстәгил мәктублар көндәрмәк адәти кими
бизим фәһләләр арасында јајылмагда олан көзәл адәт
кифајәт гәдәр бол материал әлдә едилмәсини тә'мин
едир.

Даһа бөјүк мәһдудлуг бундан көрүнүр ки, кассалар
мәсәләсиндә јалныз «һәмкарлар тә'тил» кассаларын
олмасы лазым сајылыр, лакин бу кассаларын бир
һиссә кими сосиал-демократ партијасы тәркибинә да-
хил олмасы, сијаси мүбаризәјә хидмәт етмәси һаггын-
да бир кәлмә дә дејилмир.

Бизим кизли кассаларымызы тәкчә игтисади фә-
алијјәтлә мәһдудлашдырмаг арзусу — «Gredo» мүәл-
лифләри үчүн тәбии бир шеjдир, лакин Русија сосиал-
демократ фәһлә партијасы комитәсинин «Profession
de foi»-сына онун нә үчүн дахил едилдији баша дү-
шүлмүр.

Легал чәмијјәтләр мәсәләсиндә «Profession de foi»-
нын мүддәалары јухарыдакылар гәдәр мәһдуддур вә
бунлар да бәднам бернштејнчилијә күзәшт етмәк
чәһдинин ифадәсидир; кассалар јарадылмасына Со-
сиал-демократ партијасы комитәси тәрәфиндән јар-
дым көстәрилмәси јенә күввәләри дағытмаг вә мәдәни
ишлә ингилаби иш арасындакы һәдди силмәк демәк-
дир: ингилабчы партија, *өз* ишини күввәтләндирмәк вә
мөһкәмләндирмәк үчүн легал чәмијјәтләрдән тәшви-
гат очаглары кими, әлагәни кизләтмәк үчүн әлвериш-

ли бир васитә вә с. вә с. кими истифадә едә биләр вә етмәлидир, — анчаг бу гәдәр. Чәмиjjәтләр jарадылмасы ишинә көмәк үчүн сосиалистләрин гүввәләрини сәрф етмәк үчүн дәрәчә сәмәрәсиздир, бу чәмиjjәтләрә мүстәгил әһәмиjjәт вермәк — доғру деjилдир, легал чәмиjjәтләрдә «сәһибкарларын иштиракындан вә тәзjигиндән тамамилә азад олмағын» мүмкүн олдуғуну зәнн етмәк, — лап күлүнчдүр.

Нәһаjәт, Киjев комитәси бахышларынын мәһдудлуғу вә бунларын спесифик хүсусиjjәти онун тәшкилат планларында да әкс олунмушдур. Доғрудур, Киjев комитәсинин бу фикри илә биз тамам разыjыг кн, инди партиjанын бәрпа едилмәсини е'лан етмәк вә jени МК сечмәк вахты деjилдир, лакин биз, «һәрәкатын билаваситә игтисади характердә олдуғу», рус пролетариатынын һәлә «сиjаси тәшвигат үчүн һазыр олмадығы» һаггындакы фикри тамамилә jанлыш һесаб едирик. Һабелә «jерли групларын мөһкәмләнмәсини, онларын саjча артмасыны, фәһләләрлә әлагәни мөһкәмләндирәчәкләрини» даjаныб көзләмәк дә сәһв оларды, — белә бир мөһкәмләнмә чох вахт онларын дәрһал әлә кечмәсинә сәбәб олур.

Jох, биз дәрһал бирләшдирмә ишинә башламалы вә бу иши әдәби бирләшмәкдән, үмуми рус органы jаратмагдан башламалыjыг; һәмин орган партиjанын бәрпа едилмәсини һазырламаға чалышараг, бүтүн Русиjа органы олмалы, бүтүн jерләрдәки дәрнәкләрдән мәктуб вә материаллар топламалы, мүбаһисәли мәсәләләрин мүзакирәси үчүн өз сәһифәләриндә jер вермәли, тәблиғат вә тәшвигатымызын чәрчивәсини кенишләндирмәли, тәшкилат, тактика мәсәләләринә вә ишин апарылмасынын техники үсулларына хүсуси фикир вермәли, даһа көзүачыг фәһләләрин бүтүн тәләбатыны өдәмәли вә пролетариатын (фәһлә мәктублары вә саирә васитәси илә чәлб едилән) ашағы тәбәгәләрини сосиалист һәрәкатында вә сиjаси мүбаризәдә кетдикчә даһа шүурлу иштирак етмәк сәвиjjәсинә галдырмалыдыр.

Бизим әгидәмизчә, партиjанын бирләшдирилмәси вә jенидән jарадылмасы үчүн һәгиги шәраит анчаг бу

јолла һазырлана биләр, мәһдуд «иғтисадчылыға» вә кетдикчә јајылмагда олан бернштејнчилик идејаларына гаршы анчаг ачыг вә ашкар мүбаһисә рус фәһлә һәрәкатынын вә рус сосиал-демократијасынын дүзкүн инкишафыны тә'мин едә биләр.

1899-чу илин ахырларында вә ја 1900-чү илин әввәлләриндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1928-чи илдә Ленин мәчмуәсинин VII китабында чап едилмишдир

Намә'лум хәтлә үзү көчүрүлмүш әлјазмасындан чап олунур

«ИСКРА»[116] ВӘ «ЗАРЈА»[117] РЕДАКСИЈАСЫНЫН БӘЈАНАТЫ ЛАЈИһӘСИ

Ики сосил-демократ органынын: елми-сијаси журналын вә үмумрус фәһлә гәзетинин нәшринә башларкән биз өз програмымыз һаггында, нә кими мәгсәд күддүјүмүз вә өз вәзифәләримизи нечә баша дүшдүјүмүз һаггында бир нечә кәлмә сөјләмәји лазым билирик.

Биз рус фәһлә һәрәкаты вә рус сосиал-демократијасы тарихинин ән мүһүм бир дөврүндәјик; бүтүн әламәтләр ашкар көстәрир ки, һәрәкатымыз гәти дөнүш мәрһәләсиндәдир: бу һәрәкат о гәдәр кениш јајылмыш вә Русијанын ән мүхтәлиф күшәләриндә о гәдәр сағлам гол-будаг атмышдыр ки, инди онун мәһкәмләнмәк, јүксәк форма кәсб етмәк, мүәјјән сима алыб тәшкилат һалына кирмәк мејли өзүнү гаршысыалынмаз бир гүввә илә һисс етдирмәкдәдир. Доғрудан да, сон илләрдә зијалыларымыз арасында сосиал-демократизм идејалары һејрәтләндиричи сүр'әтлә јајылмагдадыр вә бу ичтимаи фикир чәрәјаны илә јанашы сәнаје пролетариатынын тамамилә мүстәгил вә кортәбии һәрәкаты башланмышдыр; сәнаје пролетариаты бирләшмәјә вә өз зүлмкарларына гаршы мүбаризә апармаға башлајараг сосиализмә бөјүк бир мејл көстәрмәкдәдир. Һәр јердә фәһләләрин вә сосиал-демократ зијалыларын дәрнәкләри мејдана кәлир, јерләрдә тәшвигат вәрәгәләри бурахылыр, сосиал-демократ әдәбиҹјатына тәләб онун тәклифини мисилсиз дәрәчәдә габаглајыр, — һөкумәтин шиддәтли тә'гибләри исә бу һәрәкаты дајандырмагда ачиздир.

Һәбсханалар ағзына гәдәр долмушдур, сүркүн јерләриндә бош јер јохдур, Русијанын һәр тәрәфиндә сосиалистләрин «әлә кечдијини», көндәрилән шејләрин тутулдуғуну, тәшкилатчыларын һәбс олундуғуну, әдәбијјатын вә мәтбәәләрин мүсадирә едилдијини аз гала һәр ај ешидирсән. — лакин һәрәкат дајанмыр, кетдикчә даһа да артыр, даһа кениш саһәни бүрүјүр, фәһлә синфи ичәрисиндә даһа дәрин көк салыр, ичтимаијјәтин диггәтини кетдикчә даһа чох чәлб едир. Русијанын бүтүн игтисади инкишафы, рус ичтимаи фикринин вә рус ингилаби һәрәкатынын бүтүн тарихи көстәрир ки, бүтүн манеәләрә бахмајараг, сосиал-демократ фәһлә һәрәкаты артачаг вә бу манеәләри арадан галдырачагдыр.

Һәрәкатымызын сон вахтларда даһа артыг нәзәрә чарпан башлыча хүсусијјәти — онун дағыныг олмасыдыр, онун, нечә дејәрләр, кустарчылыг характериндә олмасыдыр: јерли дәрнәкләр башга јерләрдәки дәрнәкләрдән вә һәтта (бу исә хүсусилә мүһүмдүр) ејни мәркәзләрдә фәалијјәт көстәрмиш вә ејни заманда фәалијјәт көстәрән дәрнәкләрдән демәк олар әсла асылы олмајараг мејдана кәлир вә фәалијјәт көстәрирләр; ән'әнә вә варислик гәрарлашмыр, јерли әдәбијјат да тамамилә бу дағыныглығы әкс етдирир, рус сосиал-демократијасынын артыг јаратмыш олдуглары илә әлагә олмадығыны әкс етдирир. Индики дөвр дә бизә она көрә гәти дөнүш дөврү кими көрүнүр ки, һәрәкат бу кустарчылыг вә бу дағыныглыг чәрчивәләрини ашараг, даһа јүксәк, даһа бирләшмиш, даһа јахшы вә даһа мүтәшәккил формаја кечилмәсини тә'кидлә тәләб едир вә биз дә белә бир форманын јарадылмасы үзәриндә чалышмағы өзүмүзә борч билирик. Өзлүјүндә ајдындыр ки, һәрәкатын мүәјјән дөврүндә, онун башланғычында һәмин дағыныглыг тамамилә лабүддүр, ингилаби һәрәкатын узун сүрән сакитлик дөврүндән сонра һәрәкатын һәр јердә бу гәдәр һејрәтләндиричи бир сүр'әтлә артмасы, тамамилә тәбии сурәтдә варислик олмамасыны доғурур. Бу да шүбһәсиздир ки, јерли шәраитин мүхтәлифлији, бу вә ја башга рајонларда фәһлә синфинин вәзијјәтиндәки

фәрг, нәһајәт, јерли хадимләрин бахышларындакы хүсусијјәтләр һәмишә мөвчуд олачагдыр вә мәһз бу мүхтәлифлик һәрәкатын һәјатилијини вә онун сағлам инкишафыны сүбут едир. Бунларын һамысы доғрудур, лакин бурасы вар ки, дағыныглыг вә гејри-мүтәшәккиллик һеч дә бу мүхтәлифлијин лабүд нәтичәси дејилдир. Һәрәкатын варислијинин сахланылмасы, онун бирләшдирилмәси һеч дә мүхтәлифлији рәдд етмир, — әксинә, онлар бу мүхтәлифлик үчүн һәтта даһа кениш мејдан вә даһа сәрбәст сањә јарадачагдыр. Һәрәкатын мүасир дөврүндә исә дағыныглыг ачыг-ашкар зәрәрли тә'сир көстәрмәјә башлајыр вә һәрәкаты јанлыш бир јола салачағы горхусу вардыр: бүтөвлүкдә һәрәкаты нәзәри чәһәтчә ишыгландырмагдан узаглашан мәһдуд практисизм Русијада сосиализм вә ингилаби һәрәкат илә кортәбии фәһлә һәрәкаты арасындакы әлагәни гыра биләр. Бу тәһлүкәнин үјдурма олмадығыны, тамамилә һаглы протестлә гаршыланыб писләнмиш олан *«Gredo»* кими вә ја ««Рабочаја Мысл»-ын ајрыча әлавәси» (сентјабр 1899-чу ил) кими әдәби әсәрләр сүбут едир. Бу әлавә бүтүн «Рабочаја Мысл» гәзетинә хас олан мејли чох ајдын бир шәкилдә әкс етдирмишдир, рус сосиал-демократијасындакы хүсуси истигамәт бунда өзүнү көстәрмәјә башлајыр, һәм дә бу истигамәт ачыг-ајдын зәрәр вура биләр вә онунла мүбаризә апармаг лазымдыр. Рус легал әдәбијјаты, ичтимаи шүуру јалныз позғунлашдырмаға габил олан өз үјдурма марксизми илә бу дағыныглығы вә һәрч-мәрчлији даһа да күввәтләндирир; бу һәрч-мәрчлијин нәтичәсидир ки, мәшһур (ифлас етмәси илә мәшһур) Бернштејн бүтүн дүнја гаршысында мәтбуатда чыхыш едиб јаландан дејир ки, куја Русијада фәалијјәт көстәрән сосиал-демократларын чоху она тәрәфдардыр.

Бу нифагын нә гәдәр дәрин олдуғуну, хүсуси бир истигамәтин мејдана кәлмәсинин нә гәдәр јәгин олдуғуну сөјләмәк һәлә тездир (биз һеч дә бу мәсәләләрн артыг индидән мүсбәт мә'нада һәлл етмәк фикриндә дејилик, *бирҝә* ишләмәк имканындан һәлә һеч дә үмидимизи кәсмирик), лакин вәзијјәтин чидди олду-

ғуна көз јуммаг бу нифагы шиширтмәкдән даһа зәрәрли оларды, буна көрә дә биз «Әмәк азадлығы» групунун јенидән әдәби фәалијјәтә башламасыны вә сосиал-демократизмин тәһриф едилмәси вә бајағылашдырылмасы чәһдләри әлејһинә башладығы мүбаризәни үрәкдән алғышлајырыг[118].

Бүтүн бунлардан белә бир әмәли нәтичә чыхыр: биз рус сосиал-демократлары бирләшиб вар гүввәмизи ингилабчы сосиал-демократ програмынын бајрағы алтында мүбаризә апаран, һәрәкатын варислијини горујан вә онун мүтәшәккиллијини даим мүдафиә едән вањид вә мөһкәм партија јаратмаға вермәлијик. Бу нәтичә јени дејилдир. Бу нәтичәни рус сосиал-демократлары һәлә 2 ил бундан әввәл, Русијанын ән бөјүк сосиал-демократ тәшкилатларынын нүмајәндәләри 1898-чи илин јазында гурултаја топлашыб Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы тәшкил етдикләри, онун «Манифест»ини нәшр етдикләри вә «Рабочаја Газета»ны партијанын рәсми органы тәсдиг етдикләри заман чыхармышлар. Биз өзүмүзү Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын үзвләри һесаб едәрәк «Манифест»ин әсас идејаларына тамамилә шәрик олуруг вә она чох бөјүк әһәмијјәт веририк, чүнки о, партијамызын һансы мәгсәдләр уғрунда чалышмалы олдуғуну һамыја ачыг билдирән бәјанатдыр. Буна көрә дә партијанын үзвләри олмаг е'тибары илә бизим ән јахын вә билаваситә вәзифәләримиз мәсәләси гаршымызда белә дурур: партијаны мүмкүн гәдәр даһа мөһкәм сурәтдә бәрпа едә билмәк үчүн биз нә кими фәалијјәт планы гәбул етмәлијик? Бә'зи јолдашлар (вә һәтта бә'зи груп вә тәшкилатлар) бу фикирдәдирләр ки, һәмин мәгсәд үчүн партијанын мәркәзи идарәсини јенидән сечмәк вә она партијанын органынын нәшринә јенидән башламағы тапшырмаг лазымдыр[119]. Белә бир планы биз јанлыш вә ја, һәр һалда, тәһлүкәли һесаб едирик. Партијаны јарадыб мөһкәмләтмәк— бүтүн рус сосиал-демократларынын бирлијини јарадыб мөһкәмләтмәк демәкдир, бу бирлији исә садәчә декрет васитәси илә јаратмаг олмаз, бу бирлији бир јығынчағын, мәсәлән, тәкчә нүмајәндәләр јығынчағы-

нын гәрары илә дүзәлтмәк олмаз, буну һазырламаг лазымдыр. Әввәлән, партија үчүн үмуми әдәбијјат һазырламаг лазымдыр, һәм дә бу әдәбијјат ајры-ајры рајонлара дејил, бүтүн рус һәрәкатына хидмәт етмәк, јерли мәсәләләри дејил, бүтөвлүкдә бүтүн һәрәкатын мәсәләләрини мүзакирә етмәк вә шүурлу пролетарларын мүбаризәсинә көмәк етмәк мә'насында үмуми олмагдан әлавә, һабелә бүтүн мөвчуд әдәби гүввәләри бирләшдирмәк мә'насында, рус сосиал-демократлары арасындакы бүтүн рә'j вә бахыш чаларларыны ајры-ајры ишчиләрин рә'j вә бахыш чаларлары кими дејил, бир тәшкилат сырасында үмуми програм вә үмуми мүбаризә илә бағлы олан јолдашларын рә'j вә бахыш чаларлары кими ифадә етмәк мә'насында да үмуми олмалыдыр. Икинчиси, тәшкилат һазырламаг лазымдыр ки, бу да хүсуси олараг, бүтүн һәрәкат мәркәзләри арасында әлагә сахламалы, һәрәкат һаггында долғун вә вахтында мә'лумат топламалы вә Русијанын бүтүн күшәләрини вахташыры мәтбуатла дүзкүн тәчһиз етмәлидир. Јалныз белә бир тәшкилат һазырландығы заман, рус сосиалист почтасы јарадылдығы заман партија мөһкәм гурула биләр, анчаг о заман партија реал бир факт вә, демәли, күдрәтли сијаси бир күввә олар. Биз дә өз күввәмизи бу вәзифәнин биринчи јарысына, јә'ни үмуми әдәбијјат һазырламаг ишинә сәрф етмәк фикриндәјик вә белә һесаб едирик ки, бу, мүасир һәрәкатын вачиб тәләбидир вә партијанын фәалијјәтини бәрпа етмәк үчүн зәрури һазырлыг тәдбиридир.

Нәшр етмәли олдуғумуз органларда әсас тутачағымыз програм да тәбии олараг вәзифәмизин бу характериндән ирәли кәлир. Бу органларда нәзәри мәсәләләрә, јә'ни һәм сосиал-демократизмин үмуми нәзәријјәсинә, һәм дә онун рус шәраитинә тәтбигинә чох јер верилмәлидир. Бу мәсәләләрин мөһз индики заманда кениш мүзакирә едилмәсинин тә'хирәсалынмаз олдуғу шүбһәсиздир вә јухарыда дејиләнләрдән сонра даһа изаһат тәләб етмир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, үмуми нәзәри мәсәләләрлә ајрылмаз сурәтдә бағлы олараг, Гәрбдәки фәһлә һәрәкаты илә, онун тарихи вә мүасир

вәзиҹҹәти илә таныш олмаг мәсәләләри дә гаршыда дурмалыдыр. Сонра, биз бүтүн сиҹасәт мәсәләләрини мүнтәзәм сурәтдә мүзакирә етмәк мәгсәдини гаршымыза гоҹуруг: сосиал-демократ фәһлә партиҹасы бүтүн саһәләрдә һәҹатын ирәли сүрдүҹү бүтүн мәсәләләрә, һәм дахили, һәм бейнәлхалг сиҹасәт мәсәләләринә өз мүнасибәтини билдирмәлидир; һәм дә биз чалышмалыҹыг ки, һәр бир сосиал-демократын вә һәр бир шүурлу фәһләнин бүтүн әсас мәсәләләрдә өзүнүн мүәҹҹән бахышлары олсун, — бунсуз кениш вә планаүҹүн тәблиғат вә тәшвиғат апармаг мүмкүн деҹилдир. Һәзәриҹҹә вә сиҹасәт мәсәләләринин мүзакирәси партиҹа програмынын ишләнib һазырланмасы илә әлагәдар олачагдыр, бу програмын да зәрурилиҹи һәлә 1898-чи илдә гурултаҹ тәрәфиндән тәсдиг едилмишди; биз дә програмын лаҹиһәсини ҹахын кәләчәкдә нәшр етмәк фикриндәҹик, бунун әтрафлы мүзакирәси кәләчәк гурултаҹ үчүн, гаршысында програмын гәбул едилмәси вәзифәси дурачаг һәмин гурултаҹ үчүн кифаҹәт гәдәр материал вермәлидир[120]. Сонра биз тәшкилат мәсәләләрини вә ишчи әмәлi сурәтдә апармаг үсулларыны мүзакирә етмәҹи хүсусилә вачиб бир вәзифә һесаб едирик. Јухарыда бәһс етдиҹимиз варислиҹин олмамасы вә дағыныглыг партиҹа интизамынын, тәшкилатынын вә кизли фәалиҹҹәт техникасынын мүасир вәзиҹҹәтинә хүсусилә зәрәрли тә'сир көстәрир. Ачыг вә ајдын е'тираф етмәлиҹик ки, биз сосиал-демократлар бу чәһәтдән рус ингилаби һәрәкатынын көһнә хадимләриндән вә Русиҹада фәалиҹҹәт көстәрән башга тәшкилатлардан кери галмышыг вә бу саһәдәки нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн вар гүввәмизи сәрф етмәлиҹик. Һәрәката фәһлә вә зиҹалы кәнчләр күтләсинин кениш сурәтдә чәлб едилмәси, тез-тез баш верән ачо көчмә һаллары вә һөкумәт тә'гибләринин шиддәтләнмәси партиҹа тәшкилатынын, интизамын вә кизли фәалиҹҹәт техникасынын принсип вә үсулларыны тәблиғ етмәк зәрурәтини тә'кидлә ирәли сүрүр.

Белә бир тәблиғата бүтүн ајры-ајры груплар вә даһа артыг тәчрүбәси олан бүтүн ҹолдашлар көмәк етсәләр, бу тәблиғат, кәнч сосиалистләр вә фәһләләрдән инги-

лаби һәрәкат үчүн бачарыглы рәһбәрләр, мүтләгиjjәтчи полис дөвләти зүлмүнүн ишимизә гаршы төрәтдиjи бүтүн әнкәлләри арадан галдыра биләчәк, сосиализмә вә сиjаси мүбаризәjә кортәбии сурәтдә чан атан фәһлә күтләләринин сорғуларына чаваб верә биләчәк рәһбәрләр jетишмәсинә сәбәб ола биләр вә сәбәб олмалыдыр. Нәһаjәт, (истәр фәһлә күтләләри арасындакы, истәрсә дә зиjалыларымыз арасындакы) бу кортәбии һәрәкатын тәһлили, jухарыда нәзәрдә тутулан мөвзуларла әлагәдар олараг, башлыча вәзифәләримиздән бири олмалыдыр: биз Русиjада 90-чы илләрин икинчи jарысыны әһатә едән вә мүхтәлиф, бә'зән дә чүрбәчүр чәрәjанлардан ибарәт олан зиjалы ичтимаи һәрәкатыныn нә кими һәрәкат олдуғуну арашдырмалыjыг; биз халг тәсәрруфатынын бүтүн саһәләриндә фәһлә синфинин вәзиjjәтини диггәтлә өjрәнмәлиjик, онун оjанмасы, онун башланмагда олан мүбаризәсинин формаларыны вә шәраитини өjрәнмәлиjик ки, рус зәмининдә артыг көк салмаға башламыш олан марксист сосиализмини рус фәһлә һәрәкаты илә ajрылмаз бир там һалында бирләшдирәк, рус инги-лаби һәрәкатыны халг күтләләринин кортәбии чошгунлуғу илә әлагәләндирәк. Анчаг белә бир әлагә jарадылдығы заман Русиjада сосиал-демократ фәһлә партиjасы jарана биләр, чүнки сосиал-демократиjа (биздә бир пара мүасир «әмәлиjjәчиләрин» бә'зән күман етдиjи кими) һеч дә тәкчә кортәбии фәһлә һәрәкатына хидмәт етмәкдән ибарәт дejилдир; сосиал-демократиjа сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәкдән ибарәтдир. Jалныз белә бирләшмә рус пролетариатына өз биринчи сиjаси вәзифәсини, jә'ни Русиjаны мүтләгиjjәт зүлмүндән азад етмәк вәзифәсини jеринә jетирмәк имканы верир.

Нәзәрдә тутдуғумуз мөвзу вә мәсәләләрин журнал илә гәзет арасында бөлүшдүрүлмәсинә кәлдикдә, бу бөлкү һәмин нәшрләрин jалныз һәчминдәки фәргә көрә, һабелә онларын характериндәки фәргә көрә мүәjjән едиләчәкдир: журнал башлыча олараг тәблиғата, гәзет исә башлыча олараг тәшвигата хидмәт етмәлидир. Лакин һәм журналда, һәм дә гәзетдә һә-

рәкатын бүтүн чәһәтләрини әкс етдирмәк лазымдыр вә биз белә бир плана гаршы өз мәнфи мүнасибәтимизи хүсуси олараг билдирмәк истәрдик ки, куја фәһлә гәзети өз сәһифәләриндә јалныз кортәбии фәһлә һәрәкаты илә билаваситә вә јахындан әлагәси олан мәсәләләри ншыгландырмалыдыр, сосиализм нәзәријјәси саһәсинә, елм, сијасәт саһәсинә, партијанын тәшкилат мәсәләләри вә саирә саһәсинә аид нә варса, һамысы «зијалылар үчүн олан» органа верилмәлидир. Әксинә, фәһлә һәрәкатынын бүтүн конкрет фактларыны вә тәзаһүрләрини көстәрилән мәсәләләрлә мәһз бирләшдирмәк лазымдыр, һәр бир ајрыча факты нәзәријјә илә ншыгландырмаг лазымдыр, сијасәт вә партијанын тәшкилат мәсәләләрини фәһлә синфинин ән кениш күтләләри арасында тәблиғ етмәк лазымдыр, бу мәсәләләри тәшвигата дахил етмәк лазымдыр. Индијә гәдәр биздә, демәк олар, мүстәсна јер тутан тәшвигат формасы, ја'ни јерли вәрәгәләр васитәси илә тәшвигат инди артыг кифајәт етмир: бу тәшвигат мәһдуддур, чүнки анчаг јерли вә башлыча олараг игтисади мәсәләләрә тохунур. Даһа јүксәк тәшвигат формасы — һәм фәһләләрин шикајәтләрини, һәм фәһлә тә'тилләрини, һәм пролетар мүбаризәсинин башга формаларыны, һәм дә бүтүн Русијада сијаси зүлмүн бүтүн тәзаһүрләрини вахташыры гејд едиб һәр бир белә фактдан сосиализмин сон мәгсәдләринә вә рус пролетариатынын сијаси вәзифәләринә ујғун мүәјјән нәтичәләр чыхаран гәзет васитәси илә тәшвигат формасы јаратмаға чалышмаг лазымдыр. П. Б. Акселродун «тәблиғат-тәшвигат вә тәшкилатчылыг фәалијјәтимизин чәрчивәсини бөјүтмәли вә мәзмунуну кенишләндирмәлијик» сөзләри јахын кәләчәкдә рус сосиал-демократларынын фәалијјәтини мүәјјән едән шүар олмалыдыр вә биз бу шүары өз органларымызын програмына дахил едирик.

Бурадан тәбни олараг белә бир мәсәлә меjдана чыхыр: әкәр нәзәрдә тутдуғумуз органлар бүтүн рус сосиал-демократларыны бирләшдирмәк вә онлары бир партија һалында тәшкил етмәк мәгсәдинә хидмәт етмәлидирсә, онда бу органлар бахышлардакы бүтүн

чаларлары, бүтүн јерли хүсусијјәтләри, әмәли үсулларын бүтүн мүхтәлифлијини әкс етдирмәлидир. Мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрләрин бу бирләшдирилмәсини органларын редаксија бүтөвлүјү илә нечә ујғунлашдырмалы? Бу органлар мүхтәлиф бахышларын садәчә мәчмусуму олмалыдыр, јохса онларын мүстәгил, тамамилә мүәјјән мәсләки олмалыдыр?

Биз бу мәсәләләри икинчи мә'нада һәлл едир вә үмид бәсләјирик ки, мүәјјән мәсләки олан бир орган (ашағыда көстәрәчәјимиз кими) һәм мүхтәлиф нөгтеји-нәзәрләри әкс етдирмәк үчүн, һәм дә әмәкдашлар арасында јолдашчасына мүбаһисә үчүн тамамилә јараја биләр. Өз бахышларымыза көрә биз («Коммунист манифести»ндә вә Гәрби Авропа сосиал-демократларынын програмларында ифадә едилдији шәкилдә) марксизмин бүтүн әсас идејаларына тамамилә шәрик олуб, бу идејаларын Маркс вә Енкелс руһунда ардычыл сурәтдә инкишаф етдирилмәсинә тәрәфдарыг, Бернштејнин сајәсиндә инди бу гәдәр дәбдә олан јарымчыг, оппортунист дүзәлишләри гәтијјәтлә рәдд едирик. Биз белә һесаб едирик ки, сосиал-демократијанын вәзифәси пролетариатын синфи мүбаризәсини тәшкил етмәкдән, бу мүбаризәјә көмәк етмәкдән, онун зәрури сон мәгсәдини көстәрмәкдән, бу мүбаризәнин апарылмасы үсулуну мүәјјән едән шәраити тәһлил етмәкдән ибарәтдир. «Фәһләләри анчаг фәһләләр өзләри азад едә биләрләр»[121]. Лакин биз сосиал-демократијаны фәһлә һәрәкатындан ајырмамагла бәрабәр унутмамалыјыг ки, сосиал-демократијанын вәзифәси бүтүн өлкәләрдә бу һәрәкатын мәнафејини үмумијјәтлә вә бүтөвлүкдә тәмсил етмәкдир, сосиал-демократија бу вә ја башга бир вахтда, бу вә ја башга бир јердә һәмин һәрәкатын бу вә ја башга бир ајрыча мәрһәләсинә кор-коруна пәрәстиш етмәмәлидир. Биз белә һесаб едирик ки, сосиал-демократијанын вәзифәси мөвчуд дөвләт гурулушуна вә ичтимаи гурулуша гаршы һәр чүр ингилаби һәрәката көмәк етмәкдир вә сосиал-демократијанын мәгсәди сијаси һакимијјәтин фәһлә синфи тәрәфиндән әлә алынмасындан, мүлкијјәтдән мәһрум едәнләри мүлкијјәтдән мәһрум етмәк-

дән вә сосиализм чәмиjjәти гурмагдан ибарәтдир. Биз, ичтимаи ингилаб партиjасы олан вә мүасир ичтимаи гурулуш зәмининдә дуран бүтүн синифләрә амансыз дүшмән олан сосиал-демократиjанын ингилабилиjини һәр чүр зәифләтмәк вә ја пәрдәләмәк чәһдләрини гәтиjjәтлә рәдд едирик. Биз хүсусилә мүтләгиjjәтин деврилмәсини рус сосиал-демократиjасынын тарихи вәзифәси һесаб едирик: рус сосиал-демократиjасы рус демократиjасынын габагчыл мүбаризи олмалыдыр, Русиjанын бүтүн ичтимаи инкишафынын онун гаршысында гоjдуғу вә рус ингилаби һәрәкатынын шанлы хадимләринин она вәсиjjәт етдикләри мәгсәди һәjата кечирмәлидир. Сосиал-демократиjа jалныз игтисади мүбаризә илә сиjаси мүбаризәни сых әлагәләндирмәклә, jалныз сиjаси тәблиғат вә тәшвигаты фәһлә синфинин кетдикчә даһа кениш тәбәгәләри арасында jajмагла өз вәзифәсини jеринә jетирә биләр.

Биз бүтүн нәзәри вә әмәли мәсәләләри көстәрилән нөгтеjи-нәзәрдән (бу нөгтеjи-нәзәр һәм «Әмәк азадлыгы» групу тәрәфиндән, һәм Русиjа сосиал-демократ фәһлә партиjасынын «Манифести»ндә вә бунун «нзаһы» олан «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри»*, «Русиjада фәһлә иши» (Русиjа сосиал-демократиjасы програмынын әсасландырылмасы) китабчасында дәфәләрлә әтрафлы изаһ едилиб әсасландырылдығындан бурада онун ән үмуми чәһәтләри көстәрилмишдир) ишыгландырачаг, Русиjада фәһлә һәрәкатынын вә демократик протестин бүтүн тәзаһүрләрини көстәрилән идеjаларла әлагәләндирмәjә чалышачағыг.

Лакин өз әдәби ишимизи мүәjjән мәсләк нөгтеjи-нәзәриндән апарыркән, биз һеч дә өз бахышларымызын бүтүн ajры-ajры чәһәтләрини бүтүн рус сосиал-демократларынын бахышлары кими гәләмә вермәк фикриндә дejилик, мөвчуд ихтилафлары һеч дә инкар етмәк, онлары пәрдәләмәк вә ја кичилтмәк фикриндә дejилик. Әксинә, биз өз органларымызы, ән мүхтәлиф чаларлы бахышлара малик рус сосиал-демократларынын һамысы тәрәфиндән бүтүн мәсәләләрин *мүзаки-*

* Бах: *В. И. Ленин.* Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 465—505. *Ред.*

рəси органлары етмək истəjирик. Өз органларымызын сəһифəляриндə jолдашлар арасында мүбаһисəни биз рəдд етмək дејил, əксинə, буна олдугча чох jер вермəjə һазырыг. Мөвчуд ихтилафларын дəринлијини ајдынлашдырмаг үчүн, мүбаһисəли мəсəляляри һəртəрəфли мүзакирə етмək үчүн, мүхтəлиф бахыш нүмајəндəляринин, мүхтəлиф jерляриндə вə ја ингилаби һəрəкатын мүхтəлиф «пешəляри» нүмајəндəляринин дə лабүд олараг гапылдыглары ифратчылыглара гаршы мүбаризə апармаг үчүн бүтүн рус сосиал-демократлары вə шүурлу фəһляляр гаршысында ачыг мүбаһисə зəруридир вə арзу олунур. Биз һətта, бир-биринə шүбһəсиз əкс олан бахышлар арасында ачыг мүбаһисəнин олмамасыны, чох чидди мəсəлялярдə олан ихтилафлары өрт-басдыр етмək чəһдини мүасир һəрəкатын нөгсанларындан бири һесаб едирик.

Бундан əлавə: биз рус фəһлə синфини вə рус сосиал-демократијасыны демократија уғрунда, сијаси азадлыг уғрунда габагчыл мүбариз һесаб етмəклə бəрабəр, өз органларымызы *үмумдемократик* органлар етмəjə чалышмағы лазым билирик, — бу о демək дејилдир ки, биз пролетариатла башга синифляр арасындакы синфи антагонизми бир дəгигə дə олса унутмаға разы оларыг, бу о демək дејилдир ки, биз синфи мүбаризəнин азачыг да олса пəрдəлəнмəсинə jол верəрик, — jох, бу о демəкдир ки, биз тəкчə мəһдуд пролетар мəсəляляри илə кифајətлəнмəjəрək *бүтүн* демократик мəсəляляри ирəли сүрүб мүзакирə етмəлијик, бүтүн сијаси зүлм һаллары вə тəзаһүрлярини ирəли сүрүб мүзакирə етмəлијик, фəһлə һəрəкаты илə бүтүн сијаси мүбаризə формалары арасындакы əлагəни көстəрмəлијик, бахышларындан, синфи мəнсубијjətляриндən асылы олмајараг, мүтləгијjətə гаршы чарпышан бүтүн намуслу мүбаризляри jеканə ингилабчы гүввə олан вə мүтləгијjətə гəти дүшмəн олан фəһлə синфинə jардым көстəрмəjə чəлб етмəлијик. Буна көрə, ән əввəл рус сосиалистляринə вə шүурлу фəһлялярə мүрачиət едиркən, биз jалныз онларла кифајətлəнмək истəмирик. Биз, һабелə Русијанын мүасир сијаси гурулушунун зүлм вə əсарəти алтында

әзиләнләрин, рус халгыны сијаси әсарәтдән азад етмәјә чалышанларын һамысыны чағырырыг, биз онлары, бүтүн гүввәләрини фәһлә һәрәкатынын ингилабчы сијаси партија һалында тәшкил олунмасына верән нәшрләримизә көмәк етмәјә чағырырыг, биз онлара, өз органларымызын сәһифәләриндә рус мүтләгијјәтинин бүтүн алчаг һәрәкәтләрини вә чинајәтләрини ифша етмәји тәклиф едирик. Биз белә бир чағырышла мүрачиәт едиркән әминик ки, рус сосиал-демократијасынын галдырдығы сијаси мүбаризә бајрағы үмумхалг бајрағы ола биләр вә олмалыдыр.

Гаршымыза гојдуғумуз вәзифәләр сон дәрәчә кениш вә һәртәрәфлидир; биз бунларын бүтүн һәрәкатын вачиб вәзифәләри олдуғуна бүтүн тәчрүбәмиз әсасында гәти јәгинлик һасил етмәсәјдик вә, 1-чиси) Русија сосиал-демократ партијасынын бир нечә тәшкилаты вә мүхтәлиф шәһәрләрдә ишләјән рус сосиал-демократларынын ајры-ајры груплары тәрәфиндән; 2-чиси) рус сосиал-демократијасынын әсасыны гојан, онун нәзәријјәчиләринә вә әдәби нүмајәндәләринә даим башчылыг едән «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән; 3-чүсү) тәшкилатлара мәнсуб олмајан, лакин сосиал-демократ фәһлә һәрәкатына рәғбәт бәсләјиб она чох хидмәтләр көстәрмиш олан там бир сыра шәхсләр тәрәфиндән рәғбәт вә даим һәртәрәфли јардым көстәриләчәјинә әмин олмасајдыг, белә вәзифәләрә киришмәјә чүр'әт етмәздик. Биз үмуми ингилаби ишин сечдијимиз һиссәсини лазымынча јеринә јетирмәк үчүн вар гүввәмизи сәрф едәчәјик, буна көрә дә биз чалышырыг ки, бүтүн Русијадакы јолдашлар бизим нәшрләримизә өз органы кими бахсын, *һәр бир* груп бу органа һәрәкат һаггында бүтүн мә'луматы версин, өз бахышлары, әдәбијјата олан өз еһтијачлары, өз тәчрүбәси, сосиал-демократ нәшријјатына вердији гијмәти она билдирсин, бир сөзлә, һәрәката нә вердији, һәрәкатдан нә көтүрдүјү һаггында һәмин органа јазыб билдирсин. Јалныз белә бир шәрантдә һәгигәтән үмумрус сосиал-демократ органы јаратмаг мүмкүн олар. Ајры-ајры групларын вә дағыныг дәрнәкләрин өз ишләрини апардығы кизли фәалијјәт чәр-

чивәси рус сосиал-демократијасы үчүн артыг инди дарлыг етмәкдәдир; инди о, сосиализми ачыг тәблиғ етмәк јолуна, ачыг сијаси мүбаризә јолуна чыхмалыдыр, — үмумрус сосиал-демократ органы јарадылмасы исә *бу јолда атылан биринчи аддым* олмалыдыр.

1900-чү ил мартын ахырларында — апрелин әввәлләриндә јазылмышдыр

Илк дәфә 1925-чи илдә Ленин мәчмуәсинин IV китабында чап едилмишдир

Намә'лум хәтлә үзү көчүрүлмүш әлјазмасындан чап олунур

НЕЧӘ ОЛМУШДУ КИ, «ИСКРА» АЗ ГАЛМЫШДЫ СӨНСҮН?

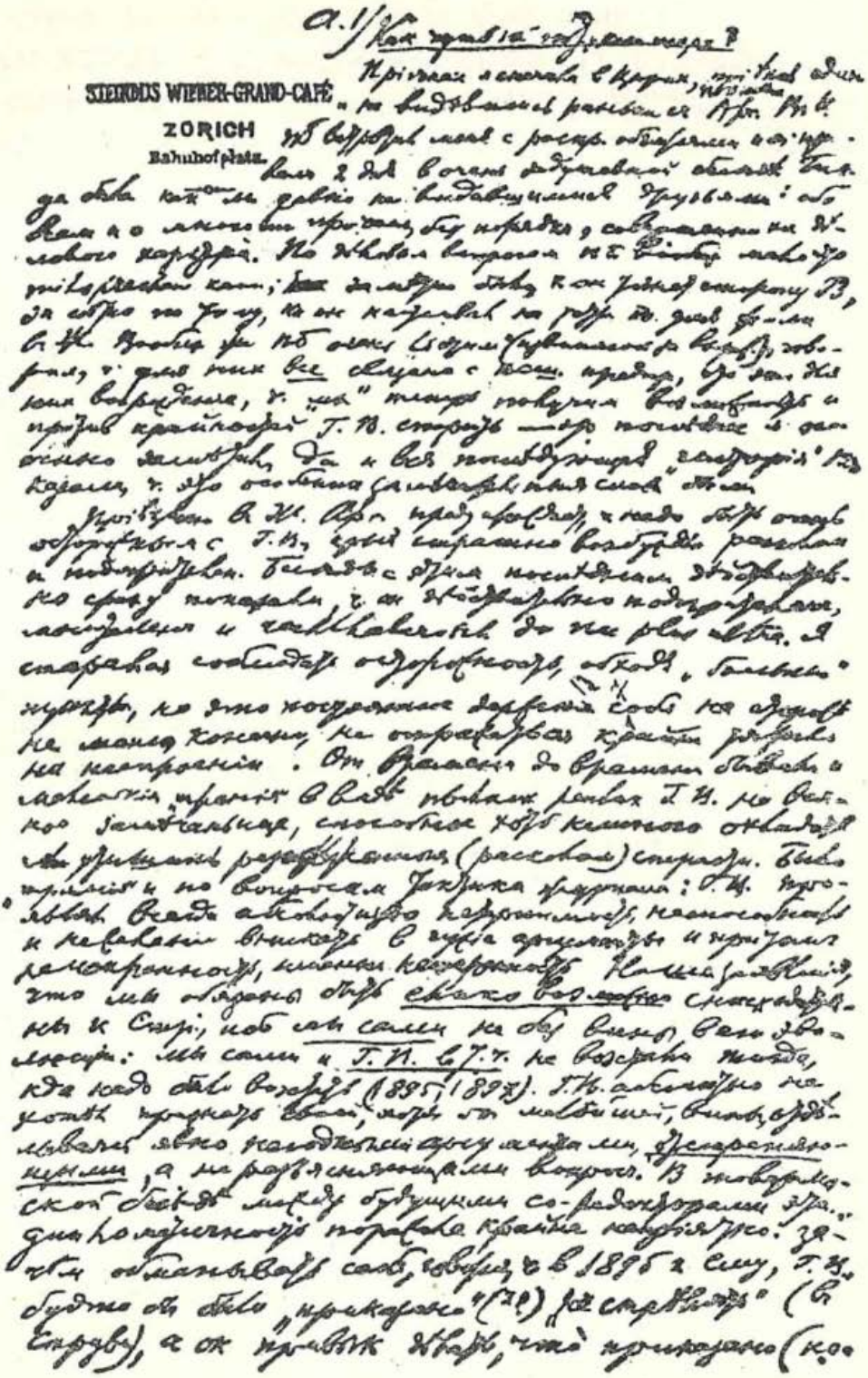
Мән әввәлчә Сүрихә кәлдим, һәм дә габагча Арсенјевлә (Потресовла) көрүшмәдән вә тәк кәлдим. Сүрихдә П. Б. мәни меһрибанлыгла гаршылады, 2 күн чох сәмими сөһбәтдә кечиртдим. Сөһбәтимиз чохдан көрүшмәмиш достларын сөһбәти кими иди: биз һәр барәдә вә чох шејдән, орадан-бурадан вә әсла ишә аид олмајан шејләрдән данышырдыг. П. Б. ишә аид мәсәләләрдән, үмумијјәтлә, аз шеј mitsprechen kann*; һисс олунурду ки, о, К. В.-нин тәрәфини сахлајыр; бундан һисс олунурду ки, о, журнал үчүн Ченеврәдә мәтбәә дүзәлтмәк үзәриндә исрар едирди. Үмумијјәтлә исә П. Б. чох «јалтагланыр» (бу ифадә үчүн үзр истәјирәм), дејирди ки, онларын фикринчә, *һәр шеј* бизим башламаг истәдијимиз ишдән асылыдыр; дејирди ки, бу тәшәббүс онлары дирчәлдәчәкдир; дејирди ки, инди «биз» К. В.-нин ифратчылығы әлејһинә дә мүбаһисә ачмаг имканы әлдә едәрик — бу ахырынчы чәһәт мәним диггәтими хүсусилә чәлб етди, әслиндә бүтүн бундан сонракы «әһвалатчыг» да көстәрди ки, бу сөзләр хүсусилә диггәтәлајиг иди.

Ченеврәјә кәлирәм. Арсенјев мәнә хәбәрдарлыг едир ки, парчаланмагдан[122] чох пәрт олан вә хофлу К. В. илә чох ehтијатлы олмаг лазымдыр. К. В. илә мүсаһибәләр доғрудан да дәрһал көстәрди ки, о һәгиғәтән хофлудур, васвасыдыр вә rechthaberisch nec plus ultra**. Мән «әнкәлли» мәсәләләрин үстүндән кечә-

* — дејә биләр. *Ред.*

** — һәмишә өзүнү сон дәрәчә һаглы һесаб едир. *Ред.*

рәк, еһтијатлы олмаға чалышырдым, лакин даим еһтијатлы олмаг, әлбәттә, әһвали-руһијјәјә чох ағыр тә'сир көстәрмәјә билмәзди. Гызышмыш (парчаланма нәтичәсиндә гызышмыш) еһтирасы азачыг да олса зәифләдә биләчәк вә ја сакитләшдирә биләчәк һәр чүр хырда мүлаһизәјә К. В.-нин гызғын е'тиразы кими хырда «чәкишмәләр» дә арабир баш верирди. Журналын тактикасы мәсәләләри әтрафында да «чәкишмәләр» олду: К. В. даим башгасынын дәлилләринә гәтијјән дөзмүрдү, бунлары дәрк етмәјә габил дејилди вә дәрк етмәк истәмирди, һәм дә сәмими, мәһз сәмими дејилди. Биз дејирдик ки, Струве илә *мүмкүн олдугча* јумшаг рәфтар етмәлијик, чүнки онун тәкамүлүндә *бизим өзүмүзүн дә* тәгсиримиз вардыр: биз өзүмүз, *о чүмләдән К. В.* дә, е'тираз етмәк лазым кәлдији заман (1895, 1897) е'тираз етмәдик. К. В. өзүнүн һәтта хырда бир тәгсирини дә әсла е'тираф етмәк истәмирди, мәсәләни изаһ етмәк дејил, бундан *узаглашан* лап јарамаз дәлилләрлә јахасыны гуртармаға чалышырды. Кәләчәкдә биркә чалышачаг редакторлар арасындакы јолдашлыг мүсаһибәсиндә бу... дипломатбазлыг сон дәрәчә ағыр тә'сир едирди: нә үчүн адам өзүнү алдадыб демәлидир ки, она, К. В.-јә, куја 1895-чи илдә (Струвеја) «атәш ачмамаг» «әмри верилмишди» (??), о исә верилән әмри јеринә јетирмәјә адәт етмишдир (лап белә!)[123]. Нә үчүн адам өзүнү алдадыб инандырмаға чалышмалыдыр ки, 1897-чи илдә (Струве марксизмин әсас мүддәаларындан бирини рәдд етмәк нијјәтиндә олдуғуну «Новоје Слово»да јаздығы заман) о, јә'ни К. В., бунун әлејһинә чыхмады, чүнки бир журналда әмәкдашлар арасында мүбаһисә ола биләчәјини әсла анламыр (вә һеч бир заман анламајачагдыр)[124]. Бу гејри-сәмимилик хүсусилә она көрә сон дәрәчә һиддәтләндирирди ки, К. В. мүбаһисәләр заманы иши елә көстәрмәк истәјирди ки, куја биз Струве илә амансыз мүбаризә апармаг истәмирик, куја биз «һәр шеји барышдырмаг» истәјирик вә с. Үмумијјәтлә журнал сәһифәләриндә мүбаһисә һаггында да гызғын мүбаһисәләр кедирди: К. В. бунун әлејһинә иди вә бизим дәлилләримизи ешитмәк дә

STEINDLS WIENER-GRAND-CAFÉ
ZORICH
Bahnhofplatz

Кичилдилмишдир

В. И. Ленинин «Нечэ олмушду ки, «Искра» аз галмышды сөнсүн?» әлјазмасынын биринчи сәһифәси. — 1900-чү ил.

истәмирди. «Мүттәфигләрә» гаршы о, нәзакәтсизлик дәрәчәсинә чатан бир нифрәт бәсләјирди (часуслугда иттиһам етмәк, фырылдагчылыгда, гујругчулугда тәгсирләндирмәк, бу чүр «хаинләри» тәрәддүд етмәдән «күлләләјәрди» кими сөзләр демәк вә с.). Онун да ифрата кечдији һаггында ән кичик ишарәләр (мәсәлән, хүсуси мәктубларыны[125] чап етдирмәсинә вә бу үсулун бир еһтијатсызлыг олдуғуна даир мәним ишарәм) К. В.-ни сон дәрәчә һиддәтләндирир вә хејли әсәбиләшдирирди. Јәгин ки, онда да, биздә дә наразылыг артырды. Онун наразылыгы өзүнү бир дә белә бир һадисәдә көстәрди: бизим бир редаксија бәјанаты лајиһәмиз («Редаксијадан»)* вар иди, бурада нәшрләрин вәзифәләриндән вә програмындан бәһс едилирди: бу бәјанат (К. В.-нин нөгтеји-нәзәринчә) «оппортунист» руһда јазылмышды: әмәкдашлар арасында мүбаһисәјә јол верилирди, бәјанат тәвазөкар бир дил илә јазылмышды, «игтисадчыларла» мүбаһисәнин сүлһ јолу илә гуртара биләчәји гејд едилирди вә с. Бәјанатда бизим партијаја мәнсуб олдуғумуз вә партијаны бирләшдирмәк үзәриндә чалышмаг истәмәјимиз дә гејд едилирди. Мән һәлә олмадығым заман К. В. бу бәјанаты Арсенјев вә В. И. Засуличлә бирликдә охумуш вә маһијјәт е'тибары илә һеч бир е'тираз етмәмишди. О, фикирләрин бүтүн шәрһини олдуғу кими сахламагла, јалныз бәјанатын үслубуну дүзәлдиб ону гүввәтләндирмәји арзу етмишди. Бу мәгсәдлә дә А. Н. бәјанаты она вермишди. Мән бураја кәлдијим заман К. В. бу барәдә мәнә бир кәлмә дә демәди, бир нечә күн сонра онун јанына кетдијим заман исә бәјанаты мәнә гајтарды,—јә'ни бујур, шаһидләрин јанында сағ-салмат гајтарырам, итирмәмишәм. Мән ондан, нәзәрдә тутулан дәјишикликләри нә үчүн етмәдијини сорушурам. О бәһанә ахтармаға чалышыр: куја, буну сонра да етмәк олар; буна чох вахт лазым кәлмәз, инди јери дејилдир. Мән бәјанаты алыб өзүм дүзәлтдим (бу, бәјанатын һәлә Русијада тәртиб едилмиш илкин гарасы иди) вә икинчи дәфә (В. И.-нин јанын-

* Бах: бу чилд, сәһ. 350—351. *Ред.*

да) К. В. үчүн охудум, һәм дә *мән* ондан *ачыгча* хаһиш етдим ки, ону көтүрүб дүзәлтсин. О, јенә бәһанә кәтириб бу иши јанында отуран В. И.-јә һәвалә етди (бу исә чох гәрибә иди, чүнки биз В. И.-дән белә бир шеји хаһиш етмәмишдик, һәм дә о, бәјанаты дүзәлдә билмәзди, ону «гүввәтләндириб» она манифест характери верә билмәзди).

Гурултаја гәдәр (бүтүн «Әмәк азадлығы» групунун, К. В., П. Б. вә В. И.-нин, һабелә, үчүнчү[126] һазырда олмадығына көрә, бизим икимизин гурултајына гәдәр) белә иди. Нәһајәт, П. Б. кәлди вә гурултај олду. Јәһуди иттифагына (Бунда) бизим мүнасибәтимиз мәсәләсинә К. В. әсла дөзмүр, ачыгдан-ачыға бу иттифагы сосиал-демократ тәшкилаты олмајан бир тәшкилат, садәчә истисмарчы тәшкилат, руслары истисмар едән тәшкилат адландырыб дејир ки, бизим мәгсәдимиз — һәмин Бунду партијадан говмагдыр, дејир ки, јәһудиләрин һамысы шовинист вә милләтчидир, рус партијасы «һәшәрат тајфасы» әлиндә «әсир олмаг» дејил, рус партијасы олмалыдыр вә с. Бу нәзакәтсиз сөзләрә гаршы бизим е'тиразларымыз һеч бир нәтичә вермәди вә К. В. тамамилә өз фикриндә галыб деди ки, биз һәлә јәһудиләри танымамышыг, јәһудиләрлә иш көрмәкдә һәјат тәчрүбәмиз јохдур. Бу мәсәлә һаггында һеч бир гәтнамә гәбул олунмады. «Бәјанаты» гурултајда бирликдә охудуг: К. В. өзүнү чох гәрибә апарырды, диниб-данышмырды, һеч бир дәјишиклик тәклиф етмәди, бәјанатда мүбаһисәјә јол верилмәсинә е'тираз етмәди, үмумијјәтлә, санки өзүнү кәнара чәкирди вә һәгигәтдә дә кәнара чәкирди, иштирак етмәк истәмирди вә јалныз өтәри, сөзарасы белә бир ачы вә кинајәли сөз атды ки, куја о (куја онлар, јә'ни онун диктатор олдуғу «Әмәк азадлығы» групу), әлбәттә, бу чүр бәјанат јазмазды. Әслиндә башга мәзмунда олан бир чүмләјә К. В.-нин өтәри вә јери кәлмишкән әлавә шәклиндә дедији бу сөз мәнә хүсусилә пис тә'сир етди: биркә редакторларын мүшавирәси кедир вә бу редакторлардан бири (ондан *ики* дәфә хаһиш едилмишди ки, ја өз бәјанат лајиһәсини версин, ја да бизим бәјанатымыза дүзәлиш лаји-

һәси) һеч бир дәјишиклик тәклиф етмәјиб анчаг ачы истеһза илә дејир ки, куја о, әлбәттә, белә (о демәк истәјирди ки, бу гәдәр горхаг, тәвазөкар вә оппортунистчәсинә) јазмазды. Артыг бу ајдын көстәрди ки, онунла бизим арамызда нормал мүнасибәт јохдур. Сонра — гурултајын о гәдәр дә мүһүм олмајан мәсәләләри үзәриндән кечирәм—Бобо вә Мих. Ив.-ә мүнасибәт мәсәләси гојулур. Биз онларын *шәртлә* дә'вәт олунмасына тәрәфдарыг (бизи буна К. В.-нин сәрт рәфтары лабүд олараг вадар едирди: биз бунунла көстәрмәк истәјирдик ки, башга мүнасибәт арзу едирик. К. В.-нин сон дәрәчә сәрт рәфтары бизи садәчә олараг, инстинктив сурәтдә е'тираз етмәјә, онун әлејһдарларыны мүдафиә етмәјә вадар едир. Вера Ивановна чох инчә бир тәрздә гејд етди ки, К. В. һәмишә елә мүбаһисә едир ки, охучуда өз әлејһдарына гаршы рәғбәт ојадыр). К. В. өзүнүн әсла разы олмадығыны чох сојуг вә е'тинасыз бир шәкилдә билдирир вә бизимлә разылашмагдан чәкинмәјән П. Б. вә В. И. илә узун данышыгларымызын әввәлиндән ахырынадәк нүмајишкаранә шәкилдә сүкут едир. Бу һал бүтүн сәһәр әрзиндә сон дәрәчә ағыр бир шәраит ичиндә давам едир: иш шүбһәсиз белә бир шәкил алырды ки, К. В. бизим гаршымыза ултиматум гојур — ја о, ја да бу «јарамазлар» дә'вәт едилмәлидир. Биз һәр икимиз, мән вә Арсенјев буну нәзәрә алараг күзәштә кетмәјә гәрар вердик вә ахшам ичласынын лап әввәлиндә билдирдик ки, «К. В. исрар етдијинә көрә» биз имтина едирик. Бу бәјанат сүкутла гаршыланды (дејәсән өзлүјүндә дә ајдын имиш ки, биз күзәштә кетмәјә билмәрик!). Бу «ултиматумлар мүһити» (Арсенјевин сонралар дедији кими) бизи лап әсәбиләшдирмишди — К. В.-нин һәдсиз һөкмранлыг етмәк арзусу ачыг-ашкар мејдана чыхырды. Биз габагча (К. В., Арсенјев, В. И. вә мән бир ахшамчағы мешәдә кәзиркән) Бобо һаггында гејри-рәсми сөһбәт етдијимиз заман К. В. гызғын мүбаһисәдән сонра әлини мәним чијнимә гојуб деди: «чәнаблар, мән ки, шәрт гојмурам, бунларын һамысыны гурултајда бирликдә мүзакирә едиб биркә һәлл едәрик». О заман мән бундан чох мүтәәссир ол-

дум. Лакин гурултајда бунун там әкси чыхды: гурултајда К. В. јолдашчасына мүзакирәдән кәнара чәкилди, ачыглы отуруб сүкут едирди вә өз сүкуту илә ашкар *«шәрт гојурду»*. Мәним нәзәримдә бу, гејри-сәмимилијин кәскин бир тәзаһүрү иди (лакин мән өз тәәссүратымы һәлә дәрһал о гәдәр ајдын ифадә етмәдим), Арсенјев исә ачыгча деди: «мән бу күзәшти она бағышламарам!» Шәнбә күнү кәлиб чатыр. О күн нәдән данышдығымыз артыг јахшы јадымда дејилдир, лакин ахшамүстү һамымыз бир јердә кетдијимиз заман јени бир мүнагишә галхды. К. В. дејирди ки, бир нәфәрә (бу адам әдәбијјатда һәлә чыхыш етмәмишдир, лакин К. В. ону фәлсәфә саһәсиндә исте'дадлы һесаб едир. Мән һәмин шәхси танымырам; о, К. В.-јә кор-коруна пәрәстиш етмәси илә танынмышдыр)[127] фәлсәфи мөвзуда бир мәгалә јазмағы тапшырмаг лазымдыр; К. В. дејирди: мән она мәсләһәт көрәрәм ки, мәгаләни Каутскијә гаршы мәзәммәтлә башласын — бу һәриф артыг инди «тәнгидчи» олмушдур, «Neue Zeit»*-да «тәнгидчиләрин» фәлсәфи мәгаләләрини чап едир вә «марксистләрә» (јә'ни Плеханова) там имкан вермир. Каутскијә гаршы (бу заман Каутски артыг журналда әмәкдашлыг етмәјә дә'вәт едилмишди) белә сәрт бир һәрәкәт етмәк истәнилдијини ешитдикдә, Арсенјев һиддәтләниб буна бәрк е'тираз етди вә белә бир һәрәкәти јерсиз һесаб етдијини билдирди. К. В. гашгабағыны саллајыб гәзәбләнди, мән Арсенјевин фикринә шәрик олдум. П. Б. вә В. И. динмирдиләр. Јарым саат сонра К. В. јола дүшдү (биз ону парахода јола салмаға кедирдик), јола дүшәнәдәк о, гашгабағыны саллајыб динмәз отурмушду. О кедәндән сонра һамымызын гәлби санки дәрһал сакитләшди вә сөһбәтимиз «јахшылашды». Ертәси күн, базар күнү (бу күн сентјабрын 2-сидир, базар күнүдүр. Демәли, бу әһвалат *анчаг* бир һәфтә әввәл олмушдур!!! Амма мәнә елә кәлирди ки, бу әһвалат бир ил әввәл олмушдур! Әһвалат бу гәдәр көһнәлмишдир!) јығынчаг биздә, бағда дејил, К. В.-нин јанында олачаг иди. Биз

* «Јени Зәманә»[128]. *Ред.*

ораја кәлирик, — әввәлчә Арсенјев, сонра да мән кәлдим. К. В. П. Б. илә В. И.-ни көндәриб онлара тапшырыр Арсенјевә десинләр ки, о, јә'ни К. В., биркә редакторлугдан имтина едир, анчаг садәчә әмәкдаш олмаг истәјир: П. Б. кетди, В. И. пәрт олуб тамамилә өзүнү итирмиш һалда Арсенјевә дејир: «Жорж наразыдыр, истәмир»... Мән ичәри кирирәм. Гапыны К. В. ачыр, бир гәдәр гәрибә тәбәссүмлә мәнә әл верир, сонра чыхыб кедир. Мән В. И. илә Арсенјевин отурдуглары отаға кирирәм, онларын симасында бир гәрибәлик вардыр. Чәнаблар, мәсәлә нә јердә галды?— дејә сорушурам. К. В. дахил олуб бизи өз отағына дә'вәт едир. К. В. орада дејир ки, онун әмәкдаш олмасы, ади әмәкдаш олмасы јахшыдыр, јохса анчаг чәкишмә олачагдыр; дејир ки, онун ишә бахышы, көрүнүр, бизим бахышымыздан фәргләнир; дејир ки, бизим партија нөгтеји-нәзәримизи баша дүшүб она гијмәт верир, лакин бу нөгтеји-нәзәрә шәрик ола билмәз. Дејир, гој биз редактор олаг, о исә әмәкдаш олсун. Биз буну ешитдикдә тамамилә чашыб галдыг, ачыгчча чашыб галдыг вә имтина етмәјә башладыг. Белә олдугда К. В. дејир: әкәр бир јердә олсаг, онда нечә сәс верәчәјик; нечә сәс вар? — Алты, — Алты јахшы дејил. — «Гој К. В.-нин 2 сәси олсун, — дејә В. И. әлавә едир, — јохса о һәмишә тәк галар, —тактика мәсәләләриндә ики сәс». Биз разылашырыг. Онда К. В. рәһбәрлији өз әлинә алыб бир редактор әдасы илә шө'бәләри вә журнал үчүн мәгаләләри бөлмәјә башлајыр, е'тираза јол вермәјән бир әда илә һәмин шө'бәләри бурада иштирак едәнләрдән кан биринә, кан да о биринә пајлајыр. Биз һамымыз елә отурмушдуг ки, куја үстүмүзә су сәпилмишдир, һәр шејә лагејдликлә разылашырыг вә нәләр олдуғуну һәлә баша дүшә билмирик. Биз һисс едирик ки, алданмышыг, е'тиразларымыз кетдикчә даһа чәсарәтсиз олур вә К. В. онлары кетдикчә даһа асанлыгла вә даһа артыг е'тинасызлыгла «кәнар едир» (рәдд етмир, кәнар едир), «јени систем» de facto* бүтүнлүклә К. В.-нин

* — фе'лән, ншдә. *Ред.*

там һөкмранлығына чеврилир вә К. В. буну чох јахшы баша дүшәрәк, там һөкмранлыг етмәкдән чәкинмир вә бизимлә о гәдәр дә һесаблашмыр. Биз тамамилә алдандығымызы вә гәти мәғлуб едилдијимизи баша дүшүрдүк, лакин өз вәзијјәтимизи һәлә лап ајдын тәсәввүр етмирдик. Лакин биз тәк галдыгда, пароходдан дүшүб бағымыза гајытдыгда һәр икимизин дәрди дәрһал ачылды вә биз К. В. әлејһинә сәрт вә ән һиддәтли сөзләр јағдырдыг.

Лакин бу сөзләрин мәзмуну вә бунларын нә илә нәтичәләндијини сөјләмәздән әввәл кичик бир һашијә чыхыб кечмишдән бәһс едәчәјәм. Плехановун там һөкмранлыг идејасы (онун һөкмранлығынын *формасындан* асылы олмајараг) нә үчүн бизи бу гәдәр һиддәтләндирди? Әввәлләр биз һәмишә белә дүшүнүрдүк: редактор биз олачағыг, онлар исә — јахын әмәкдаш олачаглар. Мән лап әввәлдән (һәлә Русијада икән) мәсәләни рәсми сурәтдә белә дә гојмағы тәклиф едирдим, Арсенјев тәклиф едирди ки, мәсәлә рәсми сурәтдә гојулмасын, «јахшылыгла» һәрәкәт етмәк даһа мүнасибдир (куја нәтичә исә ејни олар), — мән дә разылашырдым. Лакин биз һәр икимиз бу фикирдә идик ки, редактор биз олмалыјыг, һәм она көрә ки, «гочалар» чох һөвсәләсиздирләр, һәм дә она көрә ки, онлар күндәлик, ағыр редакторлуг ишини сәлигә илә көрә билмәзләр: бизим үчүн анчаг бу мүлаһизәләр һәлледичи иди, онларын идеја рәһбәрлијини исә биз һәвәслә гәбул едирдик. Плехановун ән јахын јолдашлары вә көнчләрдән олан тәрәфдарлары илә («Сосиал-демократ»[129] групу үзвләри, Плехановун көһнә тәрәфдарлары, ишчиләр, јә'ни фәһләләр дејил, мәһз ишчиләр, Плеханова там сәдагәт бәсләјән садә, ишкүзар адамлар илә) Женевәдә олан данышыгларым мәни (вә Арсенјеви) тамамилә белә гәти бир фикрә кәтирди ки, биз мәсәләни мәһз белә гојмалыјыг: бу тәрәфдарлар өзләри бизә ачыг дејирдиләр ки, редаксијанын Алманијада олмасы јахшыдыр, *чүнки белә олдугда биз К. В.-дән асылы олмарыг,* дејирдиләр ки, әкәр гочалар әмәли редакторлуг ишини өз әлләриндә сахласалар, бу чох бөјүк әнкәлләр төрәдәчәк вә һәтта

иши позмаг демәк олачагдыр. Арсенјев дә ејни мүлаһизәләрә көрә редаксијанын *һөкмән* Алманијада олмасына тәрәфдар иди.

Мән нечә олмушду ки, «Искра» аз галмышды сөнсүн һаггындакы тәсвиримин о јеринда галмышдым ки, јени үсулла августун 26-да базар күнү ахшам евә гајыдырдыг. Биз пароходдан дүшүб тәк галдыгда чошуб һиддәтли сөзләр јағдырмаға башладыг. Биз лап гәзәбләнмишдик, санки башымызда туфан гопмушду. Биз ахшамдан хејли кечәнә гәдәр кичик кәндимиздә бу башдан о баша кедиб гајыдырдыг, чох гаранлыг бир кечә иди, әтрафда көј курулдајыр, илдырым чахырды. Биз кәзишир вә һиддәтләнирдик. Јадымдадыр, Арсенјев сөзә башлајыб деди ки, Плехановла шәхси әлагәни о, һәмишәлик кәсилмиш һесаб едир вә һеч бир заман бу әлагәни бәрпа етмәјәчәкдир: иш әлагәси галачагдыр, — мән шәхсән онунла әлагәни fertig*. Онун рәфтары о дәрәчәдә тәһгирамиздир ки, онун бизә гаршы чох «пис» фикирләр бәсләдијини (јә'ни хәјалында бизи Streber-ләрә** бәрабәр тутдуғуну) күман етмәјә бизи вадар едир. О бизи сајмыр вә и. а. Мән бу тәгсирләндирмәләрә бүтүнлүклә шәрик олдум. Мәним Плеханова «мәфтунлуғум» да бирдән-бирә јох олуб кетди, мән дә олмазын дәрәчәдә инчидим вә кәдәрләндим. Мән өмрүмдә һеч бир заман һеч кимә бу гәдәр сәмими еһтирам вә һөрмәт, vénération бәсләмәмишдим, һеч кәсин гаршысында өзүмү бу гәдәр «итаәткар» апармамышдым — вә һеч бир заман мәнә белә кобуд «тәпик» дәјмәмишди. Ишдә исә мәһз елә олду ки, бизә тәпик вурдулар: бизи ушаг кими горхутдулар, бөјүкләрин бизи тәрк едиб тәк гојачаглары илә горхутдулар, биз горхдугда (ар олсун!) исә ағласығмаз бир кобудлугла бизи кәнар етдиләр. Биз инди тамамилә ајдын баша дүшдүк ки, биркә редакторлугдан имтина етмәси һаггында Плехановун сәһәрки бәјанаты ади бир тор имиш, мүәјјән мәгсәд күдән шаһмат кедиши имиш, садәдил «пижонлар» үчүн бир тәлә имиш: буна һеч бир шүбһә ола билмәзди, чүнки әкәр

* — кәсдим. *Ред.*
* * — мәнсәбпәрәстләрә. *Ред.*

Плеханов биркә редакторлугдан сәмими олараг eһтиjат етсәjди, иши ләнкидәчәjиндән eһтиjат етсәjди, бизимлә өз арасында лүзумсуз чәкишмәjә сәбәб олачағындан eһтиjат етсәjди, — о heч бир һалда бир дәгигә сонра бүрүзә верә билмәзди (һәм дә кобудлугла бүрүзә верә билмәзди) ки, онун *биркә* редакторлуғу онун тамамилә *тәк* редакторлуғу демәкдир. Мадам ки ән мәһрәманә әлагә сахлајыб һамымыз үчүн әзиз олан үмуми бир иши әлбир көрмәк истәдиjимиз бир адам өз jолдашларына гаршы шаһмат кедиши тәтбиг едир, — онда артыг бурада шүбһә галмыр ки, бу адам jахшы адам дејилдир, мәһз jахшы адам дејилдир, шәхси, хырдачы худпәсәндлик вә шөһрәтпәрәстлик чәһәтләри онда күчлүдүр, о гејри-сәмими адамдыр. Бу кәшф — бу, бизим үчүн әсил бир кәшф иди! — бизи сон дәрәчә hejрәтә салды, чүнки һәр икимиз бу вахта гәдәр Плеханова мәфтун идик вә она истәкли бир адам кими һәр шеји әфв едирдик, бүтүн нөгсанларына көз jумурдуг, өзүмүзү вар гүввә илә инандырмаға чалышырдыг ки, бу нөгсанлар jохдур, бунлар хырда шеjләрдир, анчаг принсипләрә лазымынча гиjмәт гоjмаjан адамлар белә хырда шеjләрә фикир верәрләр. Лакин биз өзүмүз ашкар jәгин етдик ки, һәмин «хырда» нөгсанлар ән сәдагәтли достлары бир-биринdән узаглашдыра биләр, нәзәриjjәнин һаглы олдуғуна бәсләнән heч бир е'тигад онун *икраһедичи* сифәтләрини унутдура билмәз. Бизим һиддәтимизин һәдди jох иди: идеал пуч олмушду, биз дә ону деврилмиш бир бүт кими нәш'ә илә тапдалајырдыг: ән кәскин тәгсирләндирмәләрин сону jох иди. Белә jарамаз! — дејә гәрара кәлдик. Биз белә бир шәраитдә биркә ишләмәк истәмирик, ишләмәjәчәjик, ишләjә *билләрик*. Әлвида, журнал! Биз һәр шеји бурахыб Русиjаjа кедирик, орада ишчи jенидән гаjдаjа салар вә гәзетлә кифаjәтләнәрик. Биз бу адамын әлиндә ojунчаг олмаг истәмирик; о, jолдашлыг мүнасибәтләринә jол вермир, бу мүнасибәтләри анламыр. Биз редакторлуғу *өз өһдәмизә* көтүрмәк истәмирик, һәм дә инди бу, анчаг иjрәчи бир иш оларды, бу мәһз елә чыхарды ки, куjа биз анчаг редактор jери үчүн чанфәшанлыг едирмишик,

куја биз Streber, мәнсәбпәрәстмишик, куја биз дә онун кими, анчаг ондан бир гәдәр ашағы бичимли шөһрәтпәрәстмишик... Бизим о ахшамкы һалымызы кифајәт гәдәр дүрүст тәсвир етмәк чәтиндир: һалымыз о гәдәр мүрәккәб, ағыр вә пәришан иди! Бу әсил бир фачиә иди, узун илләр боју севимли бир өвлад кими әзизләдијин, бүтүн өмрүн узуну ишиндә мөһкәм әлагәдар олдуғун нә варса, онунла әлагәни тамамилә кәсмәк демәк иди. Бунун да бүтүн сәбәби бизим әввәлләр Плеханова мәфтун олмағымыз иди: белә бир мәфтунлуг олмасајды, она бир гәдәр сојугганлылыгла, сакитчә јанашсајдыг, она бир гәдәр кәнардан бахсајдыг, — онунла башга чүр рәфтар едәрдик вә там мә'насы илә белә ифласа, Арсенјевин тамамилә доғру дедији кими, белә бир «мә'нәви биабырчылыға» дүчар олмаздыг. Бу, һәјатын вердији ән сәрт бир дәрс иди, чох һәгарәтли, чох габа бир дәрс иди. Кичик јолдашлар өз бөјүк јолдашына чох бөјүк бир мәһәббәт бәсләдикләриндән она «нәвазиш едирдиләр»,—о исә бирдән бу мәһәббәт аләминә фитнә салыр вә онлары мәчбур едир ки, өзләрини кичик гардашлар кими дејил, әлә салынан ахмаглар кими, һәр чүр ојнадылан ојунчаг кими һисс етсинләр, һәтта мүмкүн гәдәр бәрк горхудулуб сыхышдырылмалы олан ачыз Streber-ләр кими һисс етсинләр. Ашиг олмуш кәнчлик өз севдијиндән белә ачы бир нәсиһәт ешидир: бүтүн адамларла «сентименталлыг көстәрмәдән» рәфтар етмәк лазымдыр, даим чомағы әлдә сахламаг лазымдыр. Биз о ахшам һәдсиз-һесабсыз белә ачы сөзләр сөјләјирдик. Гәфил ифлас, тәбин мүбалиғәјә дә аз сәбәб олмурду, лакин һәмин ачы сөзләр әсасән доғру иди. Мәфтунлуг көзләримизи тутдуғундан, биз әслиндә өзүмүзү бир *гул* кими апарырдыг, гул олмаг исә — ләјагәтсиз бир шејдир, буну дәрк етмәкдән доған ичиклијимизи јүз гат артыран бир чәһәт дә о иди ки, бизим көзүмүзү «о» өзү ачды, бизә гаршы һәрәкәти илә ачды...

Нәһајәт биз, һиддәтимизи лап күнү сабаһ Плеханова билдирмәјә, журналдан әл чәкиб јола дүшмәјә вә тәкчә гәзети сахлајыб журнал материалыны ки-

табчалар шәклиндә нәшр етмәјә гәти гәрар вердикдән сонра өз отагларымыза јатмаға кетдик: биз зәнн едирдик ки, бунун ишә зијаны олмајачаг, биз исә «бу адамла» јахын әлагә сахламагдан хилас олачағыг.

Ертәси күн һәмишәкиндән тез јухудан ојанырам: мәни пилләкандакы ајаг сәсләри вә Арсенјевин отағынын гапысыны дөјән П. Б.-нин сәси ојадыр. Мән Арсенјевин сәс вердијини, гапыны ачдығыны ешидирәм, буну ешидиб өз-өзүмә дүшүнүрәм: һәр шеји бирдән-бирә демәјә Арсенјевин чәсарәти чатачагмы? јахшы олар ки, һамысыны бирдән, һөкмән һамысыны бирдән дејиб, иши узатмајасан. Әл-үзүмү јујуб кеҗиндикдән сонра Арсенјевин отағына кәлирәм, о, әлүзүнү јујур. Акселрод креслода әјләшмишдир, бир гәдәр тутгундур. Арсенјев мәнә мүрачиәт сдәрәк дејир: «NN, будур, мән П. Б.-јә бизим Русијаја кетмәк гәрарымызы билдирдим вә дедим ки, бизим әгидәмизчә белә ишләмәк олмаз». Мән, әлбәттә, тамамилә шәрик олурам вә Арсенјевә тәрәфдар чыхырам. Биз чәкинмәдән Акселрода һәр шеји сөјләјирик, Арсенјев һәтта чәкинмәдән дејир ки, биз күман сдирик Плеханов бизи Streber һесаб едир. Акселрод сон дәрәчә пәришан, чашгын вә пәрт олмуш кими көрүнәрәк вә тәәссүфлә башыны јырғалајараг бизә үмумијјәтлә бир гәдәр ачыјыр, лакин бурадача гызғын е'тираз едиб чығыра-чығыра дејир: бу һеч доғру дејилдир ки, Плехановун мүхтәлиф нөгсанлары вардыр, ахы онун нөгсаны јохдур, бурада о бизә гаршы дејил, биз она гаршы әдаләтсизлик көстәририк, дејир мән индијә гәдәр Плеханова: «көрүрсәнми нәләр етмисән,—инди өзүн чәфасыны чәк, мәним ишим јохдур», — демәк истәјирдим, инди исә буну демәјә чүр'әт етмирәм, чүнки сизин дә әдаләтсизлик етдијинизи көрүрәм. Онун бизи инандырмаг үчүн дедикләри бизә, әлбәттә, аз тә'сир бағышлады вә јазыг П. Б. бизим гәрарымызын гәти олдуғуну јәгин етдикдә чох ачыначаглы бир вәзијјәтдә галды.

Биз бир јердә чыхыб В. И.-ни хәбәрдар етмәјә кетдик. Белә еһтимал етмәк лазым кәлирди ки, әлагәнин «кәсилмәси» хәбәри (иш дә мәһз әлагәнин кәсилмәси

шәклини алырды) она хүсусилә ағыр тә'сир бағышлајачагдыр. Арсенјев бир күн әввәл дејирди ки, һәтта, мән онун интиһар едәчәјиндән горхурам, һәм дә чох бәрк горхурам...

Биз евдән үчлүкдә чыхыркән нә һалда олдуғумузу һеч бир заман унутмарам: мән өз-өзүмә дејирдим: «елә бил чәназә архасынча кедирик». Доғрудан да, биз мә'насыз, әбәс вә јерсиз бир иткидән сон дәрәчә мүтәәссир олмуш һалда, дишмәзчә, көзләримизи ашағы дикәрәк, чәназә архасынча кедәнләр кими кедирдик. Санки фәлакәт үз вермишди! Һәр шеј јахшыја дүзәлирди, — һәм дә узун сүрән мәшәггәт вә мүвәффәгијјәтсизликләрдән сонра дүзәлирди, — лакин бирдән фыртына гопду вә һәр шеј јенә дағылыр. Доғрусу [тәзәчә өлмүш јахын бир адамынын өлдүјүнә инана билмәјән бир адам кими] өзүм-өзүмә һеч инана билмирдим — нечә ола билир ки, Плехановун бөјүк пәрәстишкары олан мән, инди онун барәсиндә бу гәдәр гәзәблә данышырам, һирсимдән додағымы чејнәјәрәк вә дәрин бир дашгәлбликлә она бу гәдәр кәскин вә ағыр сөзләр демәјә, она «әлагәләрин» демәк олар «кәсилдијини» е'лан етмәјә кедирәм. Доғрудандамы бу, дәһшәтли бир јуху дејил, һәгигәтдир?

Бу тәәссүрат В. И. илә данышығымыз заман да кечмәди. О, чох кәскин бир һәјәчан көстәрмирдисә дә, бәрк изтираб чәкдији көрүнүрдү, о хаһиш едәрәк, аз гала јалварараг дејирди ки, олмазмы биз һәр һалда өз гәрарымыздан әл чәкәк, олмазмы бир сынајаг, бәлкә ишдә о гәдәр горхулу олмајачаг, бәлкә ишдә әлагә јахшылашар, онун характеринин икраһедичи чәһәтләри иш әснасында о гәдәр нәзәрә чарпмаз... Плехановун гаршысында зәиф, лакин шүбһәсиз сәмими вә ишә сон дәрәчә сәдагәтли, плехановчулуг бојундуруғуну «көлә гәһрәманлығы илә» (Арсенјевин ифадәсидир) дашыјан бир адамын бу сәмими хаһишини ешитмәк сон дәрәчә ағыр иди. Бу о гәдәр ағыр иди ки, валлаһ бә'зән мәнә елә кәлирди индичә ағлајачағам... Чәназә архасынча кедиркән мәһз тәәссүф, кәдәр изһар едән сөзләр дејилдији заман ағламаг даһа асан олур...

П. Б. вә В. И.-дән ајрылыб кетдик. Кедиб наһар етдик, Алманијаја мәктуб көндәрдик ки, ораја јола дүшүрүк, *машыны дајандырсынлар,* бу барәдә һәтта телеграм да көндәрдик (һәлә Плехановла данышмаздан *әввәл*!!), һәм дә тутдуғумуз ишин лазым олдуғуна һеч бирмиздә зәррә гәдәр шүбһә ојанмады.

Наһардан сонра тә'јин олунмуш саатда јенә П. Б. вә В. И.-нин јанына кедирик; Плеханов да орада олмалы иди. Биз кәләндә онларын үчү дә евдән чыхырды. Динмәзчә саламлашырыг — һәм дә Плеханов кәнар сөһбәт салмаға чалышыр (биз П. Б. вә В. И.-дән ону хәбәрдар етмәји хаһиш етмишдик, демәли, о артыг һәр шеји билир) — отаға гајыдыб әјләширик. Арсенјев сөзә башлајыб тәмкинлә, сојуг вә мүхтәсәрчә данышыб дејир ки, дүнән мејдана чыхан мүнасибәтләр *шәраитиндә* ишләјә билмәк имканындан үмидимизи кәсмишик, Русијаја кедиб орадакы јолдашларла мәсләһәтләшмәк гәрарына кәлмишик, чүнки гәрар гәбул етмәји өз өһдәмизә көтүрмүрүк, журналдан һәләлик әл чәкмәк лазым кәлир. Плеханов чох сакит вә тәмкинлидир, јәгин, өзүнү тамамилә вә гәти әлә алмағы бачарыр, Павел Борисовичдә вә ја Вера Ивановнадакы әсәбилијин онда изи дә јохдур [биз она бахыб гәзәблә дүшүнүрүк: бундан да бәрк чәкишмәләрдә олмушдур!]. О сорғу-суала башлајыр ки, ахы нә олмушдур. «Биз ултиматумлар шәраитиндәјик» — дејә Арсенјев сөзә башлајыр вә бу фикри бир гәдәр изаһ едир. Плеханов бизи сыхышдырмаға башлајараг: «Олмаја сиз горхмушсунуз ки, биринчи нөмрәдән сонра икинчи нөмрәни бураханда мән сизә гаршы тә'тил едәчәјәм?» — дејә сорушур. О күман едирди ки, биз чүр'әт едиб буну она демәрик. Лакин мән дә сојугганлылыгла вә сакитчә чаваб верирәм: «А. Н.-ин дедикләриндән бунун нә фәрги вар? О да елә буну демишди». Бу, көрүнүр, Плеханова бир гәдәр тохунур. О белә бир дилдә данышылачағыны, белә бир сојуглуг вә ачыг тәгсирләндирмә көзләмирди. — О дејир: «Мадам ки кетмәк гәрарына кәлмишсиниз, даһа данышмаға нә һачәт, мәним дејәчәк бир сөзүм јохдур, мән чох гәрибә бир вәзнијјәтдәјәм: сиз ачыг

тәәссүрата әсасланырсыныз: сиздә белә бир тәәссүр јаранмышдыр ки, мән пис адамам. Даһа мән нә едә биләрәм?» — Мән сөһбәти белә бир «јолсуз» мөвзудан узаглашдырмаг истәјәрәк дејирәм: бәлкә дә бизим тәгсиримиз ондадыр ки, һәлә кечиди мүәјјән етмәдән чох бәрк тулланмышыг. Плеханов буна чаваб олараг дејир: «Јох, мадам ки ачыг данышырыг, сизин тәгсириниз ондадыр ки, сиз (бәлкә буна сәбәб бир дә Арсенјевин әсәбилији иди) әсла әһәмијјәт верилмәли олмајан тәәссүрата һәддән артыг әһәмијјәт вермишсиниз». Биз сусур вә сонра дејирик ки, һәләлик китабчаларла кифајәтләнмәк олар. Плеханов һирсләнир: «мән китабчалар һаггында дүшүнмәмишәм вә дүшүнмүрәм. *Мәнә үмид етмәјин.* Әкәр сиз кедирсинизсә, мән дә бош дурмајачағам вә сиз гајыдана гәдәр башга бир ишә киришә биләрәм».

Плехановун бу бәјанатыны сонралар јадыма салыб һәртәрәфли тәһлил етдикдә, һәр шејдән артыг бу бәјанат ону мәним нәзәримдә гијмәтдән салды. Бу елә кобуд бир һәдә, елә бош бир горхутма иди ки, Плеханову анчаг «пуч» едә биләрди, чүнки онун бизә гаршы «сијасәтини» ашкара чыхарырды: јә'ни онлары јахшыча горхутмаг кифајәт едәр...

Лакин биз һәдәјә *зәррә гәдәр фикир* вермәдик. Мән анчаг сүкут едиб додагларымы бүздүм: јә'ни јахшы, инди ки сән беләсән, пә ејби à la guerre comme à la guerre*, лакин бизим даһа әввәлки адамлар олмадығымызы, бир кечәдә тамамилә дәјишдијимизи көрмүрсәнсә, онда сән лап сәфеһсән.

Плеханов һәдәнин тә'сир етмәдијнни көрдүкдә, башга маневр ишләдир. Доғрудан да, буну нечә дә маневр адландырмајасан, зира о бир нечә дәгигә сонра, бурадача дејир ки, бизимлә әлагәни кәсмәк онун үчүн сијаси фәалијјәтдән тамамилә әл чәкмәк демәкдир, дејир ки, о сијаси фәалијјәтдән әл чәкир вә елми, халис елми-әдәби саһәјә кечәчәкдир, чүнки әкәр о бизимлә ишләјә билмирсә, демәли, һеч кәслә ишләјә билмәз... Горхутма тә'сир етмирсә, бәлкә јалтаглыг

* — иш кн, галды мүһарибәјә, мүһарибә гајдасы илә дә һәрәкәт етмәли. *Ред.*

тә'сир едәр!.. Лакин горхутмадан *сонра* бу анчаг икрahедичи тәәссүрат доғура биләрди... Данышыг мүхтәсәр олду, иш баш тутмурду; Плеханов буну көрәрәк, сөhбәти русларын Чиндәки сәртлији үзәринә кечирди, лакин, демәк олар, тәкчә о данышырды, аз сонра биз дағылышдыг.

Плеханов кетдикдән сонра П. Б. вә В. И. илә олан сөhбәтимизин даhа hеч бир мә'на вә әhәмијјәти јох иди: П. Б. сөзү јајындырараг бизә сүбут етмәјә чалышырды ки, Плеханов да чох мүтәәссир олмушдур, инди биз белә hалда чыхыб кетсәк, күнаh биздә олачагдыр вә с. вә с. Арсенјевлә мәhрәманә сөhбәтиндә В. И. е'тираф едиб дејирди ки, «Жорж» hәмишә белә олмушдур, В. И. өзүнүн «көлә гәhрәманлығыны» е'тираф едир вә дејирди ки, әкәр биз чыхыб кетсәк «бу «Жорж» үчүн дәрс олачагдыр».

О ахшамын галан hиссәсини бош-бошуна, ағыр кечирдик.

Ертәси күн, чәршәнбә ахшамы, јени үсулла августун 28-дә Ченеврәјә вә орадан Алманијаја јола дүшмәк лазымды. Сәhәр тездән (адәтән кеч дуран) Арсенјев мәни ојадыр. Мән тәәччүб едирәм: о дејир ки, кечәни пис јатмышдыр, иши бир тәhәр дүзәлтмәк үчүн, *шәхси* мүнасибәтләрин позулмасы үзүндән чидди *партија* ишинин пуч олмасына јол вермәмәк үчүн мүмкүн олан сон бир чарә дүшүнмүшдүр. Мадам ки материал мүәјјән едилмишдир, мәтбәә илә дә әлагә дүзәлмишдир — *мәчмуә* нәшр едәрик. Инди редакторлар арасында мүнасибәт мәсәләси мүәјјән олмадығындан, hәләлик мәчмуә нәшр едәрик, сонра бахарыг нә олар: мәчмуәдән журнала да, китабчалара да ејни дәрәчәдә асанлыгла кечмәк олар. Әкәр Плеханов инад көстәрсә, — онда гој рәдд олсун, биз биләрик ки, бачардығымызы етдик... Белә дә гәрара алдыг.

Павел Борисовичә вә Вера Ивановнаја хәбәр вермәјә кедир вә онлара раст кәлирик: онлар бизә кәлирмиш. Онлар, әлбәттә, hәвәслә разылашырлар вә Плехановла данышыб ону разы салмағы П. Б. өз өhдәсинә көтүрүр.

Ченеврәјә кәлиб Плехановла *ахырынчы сөhбәт* еди-

рик. О елә бир диллә данышыр ки, куја әсәбилик үзүндән анчаг тәәссүф едиләчәк бир анлашылмазлыг баш вермишдир: о мећрибанлыгла Арсенјевин сәћћәтини сорушур вә ону гучаглајан кими олур — Арсенјев исә аз галыр диксиниб кери чәкилсин. Плеханов мәчмуә нәшринә разы олур: биз дејирик ки, редакторлуг ишинин тәшкили мәсәләсиндә үч јол мүмкүндүр (1. биз редактор олуруг, о, — әмәкдаш; 2. биз ћамымыз биркә редактор олуруг; 3. о, редактор олур, биз — әмәкдаш), дејирик ки, биз Русијада бүтүн бу үч јолу мүзакирә едәчәк вә лајићә ћазырлајыб бураја кәтирәчәјик. Плеханов билдирир ки, 3-чү јолдан гәти имтина едир, *бу* јолун тамамилә атылмасында гәти тә'кид едир, биринчи *ики* јол илә исә *разылашыр*. Белә дә гәрара алдыг: јени редакторлуг гајдасы лајићәсини *тәгдим едәчәјимиз вахта гәдәр* ћәләлик көћнә гајданы сахлајырыг (бүтүн алты нәфәр биркә редактордур, ћәм дә Плехановун 2 сәси вардыр).

Плеханов сонра јахшыча өјрәнмәк истәдијини билдирир ки, ахы нә олмушду, биз нәдән наразыјыг. Мән гејд едирәм ки, биз олуб кечәнләрә дејил, нәләр олачағына даћа чох фикир версәк, бәлкә даћа јахшы олар. Лакин Плеханов тә'кид едәрәк дејир ки, ахы ајдынлашдырмаг, арашдырмаг лазымдыр. Сөћбәт башланыр, демәк олар анчаг Плехановла мән данышырыг—Арсенјевлә П. Б. сусурлар. Сөћбәт олдугча сакит, ћәтта там сакит давам едир. Плеханов дејир ки, онун Струве барәсиндәки рәдд чавабы куја Арсенјеви ћиддәтләндирдијини ћисс етмишди, — мән билдирирәм ки, о, шәртләр гојмадығына даир мешәдә габагча сөјләдикләринин әксинә олараг бизим гаршымыза шәртләр гојурду. Плеханов өзүнү мүдафиә едиб дејир ки, мәним сүкут етмәјимә сәбәб шәрт гојмағым дејил, мәсәләнин мәним үчүн ајдын олмасы иди. Мән мүбаћисәјә јол верилмәси зәрурилијиндән, арамызда сәсә гојманын зәрурилијиндән бәћс едирәм — Плеханов сонунчунун мүмкүн олдуғуна разылашыр, лакин дејир: хүсуси мәсәләләри, әлбәттә, сәсә гојмаг мүмкүндүр, әсас мәсәләләри исә мүмкүн дејилдир. Мән е'тираз едиб дејирәм ки, мәћз әсас вә хүсуси мәсәләләри бир-бириндән

дән ајырмаг һәмишә асан олмајачагдыр, мәһз бунлары ајырд етмәк мәсәләсини биркә редакторлар арасында сәсә гојмаг лазымдыр. Плеханов инад едиб дејир ки, бу, вичдандан асылыдыр, әсас мәсәләләрлә хүсуси мәсәләләр арасындакы фәрг ајдындыр, бурада сәсә гојуласы бир шеј јохдур. Белӛликлә, бу мүбаһисәдә, ја'ни әсас мәсәләләрлә хүсуси мәсәләләри ајырд етмәјә биркә редакторлар арасында сәсә гојмағын мүмкүн олуб-олмамасы әтрафындакы мүбаһисәдә илишиб галараг бир аддым да ирәли кедә билмәдик. Плеханов бүтүн мәһарәтини, мисаллар чәкмәк, мүгајисәләр етмәк, зарафат етмәк вә ситатлар кәтирмәк һүнәрини ишә салараг бизи гејри-ихтијари күлдүрүрдү, лакин јенә бу мәсәләнин үстүндән кечәрәк ачыгча: јох, демәди. Мәндә белә бир јәгинлик һасил олду ки, о мәһз бурада, бу мәсәләдә күзәштә кедә билмирди, өз «фәрдијјәтчилијиндән» вә өз «ултиматумларындан» әл чәкә билмирди, чүнки бу чүр мәсәләләрдә о, сәс вермәзди, мәһз ултиматумлар верәрди.

Мән һәмин күн ахшам, «Әмәк азадлығы» групундан даһа һеч кәслә көрүшмәдән јола дүшдүм. Биз олан әһвалат һаггында, ән јахын шәхсләрдән башга һеч кәсә бир сөз демәмәјә, — аппаранс[130] көзләмәјә—дүшмәнләри севиндирмәмәјә гәрар вердик. Заһирдә санки һеч бир шеј олмамышды, бүтүн машын әввәлки кими ишләмәкдә давам етмәлидир, — анчаг дахилдә һансы бир тел исә гырылмыш вә көзәл шәхси мүнасибәтләр әвәзинә әмәли, гуру мүнасибәтләр башланмышды ки, бунлар даим si vis pacem, para bellum* формулуну нәзәрдә тутурду.

Анчаг һәмин күнүн ахшамы Плехановун јахын јолдашы вә тәрәфдары, «Сосиал-демократ» групунун үзвү олан бир нәфәрлә етдијим сөһбәти гејд етмәк марагсыз олмаз. Мән баш вермиш әһвалат һаггында она һеч бир шеј демәдим, дедим ки, журнал бурахылмасы нәзәрдә тутулмуш, мәгаләләр мүәјјән едилмишдир — ишә башламаг вахтыдыр. Онунла иши әмәли мәһәтдән нечә тәшкил етмәк һаггында сөһбәт етдим:

* — сүлһ истәјирсәнсә, һәрбә һазыр ол. *Ред.*

о, гочаларын редакторлуг ишинә әсла габил олмадыглары фикрини гәти шәкилдә ирәли сүрдү. «3 јол» һаггында сөһбәт едиб ондан ачыгча сорушдум: онун фикринчә, һансы даһа јахшыдыр? О тәрәддүд етмәдән ачыг деди: 1-чиси (биз редактор олуруг, онлар — әмәкдаш), лакин, еһтимал, журнал Плехановун олачаг, гәзет сизин.

Биз олуб кечән бу әһвалатдан узаглашдыгча она сојугганлыгла јанашмаға башладыг вә бу фикрә кәлдик ки, ишдән әл чәкмәјин әсла мә'насы јохдур, редакторлуға (*мәчмуәнин* редакторлуғуна) киришмәкдән еһтијат етмәјимизә һәләлик һеч бир еһтијач јохдур, һәм дә ишә мәһз биз киришмәлијик, чүнки машыны дүзкүн ишләмәјә вадар етмәк вә Плехановун позғунлуг салан «хасијјәтләри» үзүндән ишин мәһв олмасына јол вермәмәк үчүн гәтијјән һеч бир башга имкан јохдур.

Сентјабрын 4 вә 5-дә N-ә[131] кәлдикдән сонра биз, арамызда *рәсми* мүнасибәтләрин лајиһәсини һазырладыг (мән бу лајиһәни һәлә јолда, дәмир јол вагонунда јазмаға башламышдым), бу лајиһәјә көрә биз редактор олурдуг, онлар исә бүтүн редаксија мәсәләләриндә* сәс вермәк һүгугуна малик әмәкдаш олурдулар. Гәрара алынды ки, мәһз һәмин лајиһә әввәлчә Јегорла (Мартовла) бирликдә мүзакирә олунсун, сонра онлара тәгдим едилсин.

Гығылчымын јенә шө'ләләнәчәји *үмиди доғду.*

1900-чү ил сентјабрын әввәлләриндә (јени үсулла) јазылмышдыр

Илк дәфә 1924-чү илдә Ленин мәчмуәсинин I китабында чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

---

* Бах: сонракы сәнәдә, *Ред.*

САЗИШ ЛАЈИһӘСИ

1. Харичдәки «Сосиал-демократ» групунун вә «Зарја» мәчмуәси илә «Искра» гәзетини нәшр едән рус групунун әсас бахышлары бир-бириндә уjғун вә әмәли вәзифәләри бир-бириниn ejни олдуғуна көрә һәмин тәшкилатлар өз араларында иттифаг бағлajырлар.

2. Һәр ики груп бир-бириндә һәртәрәфли jардым көстәрир —

1-чиси, әдәби чәһәтдән. «Әмәк азадлығы» групу «Зарја» мәчмуәсиниn вә «Искра» гәзетинин редактә ишиндә ән jахындан иштирак едир*;

2-чиси, әдәбиjjаты jериндә чатдырмаг вә jајмаг, ингилаби әлагәләри кенишләндириб мөһкәмләтмәк вә мадди вәсаит тапмаг ишиндә.

3. «Искра» групунун харичдәки нүмајәндәләри «Сосиал-демократ» групу вә «Искра»нын хүсуси акентләридир.

4. «Искра» групу үчүн харичдән көндәрилән мәктублар вә бағламалар «Сосиал-демократ» групу үнванына көндәрилир. «Искра» групу үзвләриндән бири харичдә олдугда, бүтүн мәктублар она көндәрилир. Әкәр мүәjjән вахтда «Искра» групу үзвләриндән ха-

* Бу иштиракын шәртләри хүсуси сазишлә мүәjjән едилмишдир[132].

ричдә һеч кәс олмурса, онда «Сосиал-демократ» групу вә «Искра»нын хүсуси ақентләри «Искра»нын ишләрини өз өһдәләринә көтүрүрләр.

1900-чү ил сентјабрын әввәлләриндә (јени үсулла) јазылмышдыр

Илк дәфә 1940-чы илдә «Пролетарскаја Революсија» журналынын 3-чү №-синдә чап едилмишдир

Әлјазмасындан чап олунур

«ИСКРА» РЕДАКСИЈАСЫНЫН БӘЈАНАТЫ

РЕДАКСИЈАДАН

Биз сијаси гәзет олан «Искра»ны нәшр етмәјә башларкән, нә кими мәгсәд күддүјүмүз вә өз вәзифәләримизи нечә баша дүшдүјүмүз һаггында бир нечә кәлмә сөјләмәји лазым билирик.

Биз рус фәһлә һәрәкаты вә рус сосиал-демократијасы тарихинин сон дәрәчә мүһүм бир дөврүндәјик. Сон илләрин сәчијјәви чәһәти ондан ибарәтдир ки, зијалыларымыз арасында сосиал-демократ идејалары һејрәтләндиричи бир сүр'әтлә јајылмагдадыр вә бу ичтимаи фикир чәрәјаны илә јанашы сәнаје пролетариатынын мүстәгил сурәтдә меjдана кәлән һәрәкаты башланмышдыр; сәнаје пролетариаты бирләшмәјә вә өз зүлмкарларына гаршы мүбаризә апармаға башлајыр, бөјүк бир һәвәслә сосиализмә чан атмаға башлајыр. Һәр jердә фәһләләрин вә зијалы сосиал-демократларын дәрнәкләри меjдана кәлир, jерли тәшвигат вәрәгәләри јајылыр, сосиал-демократ әдәбијјатына тәләб артыр вә бу тәләб онун тәклифини чох габаглајыр, һөкумәтин шиддәтли тә'гибләри исә бу һәрәкаты даjандырмагда ачиздир. Һәбсханалар лап ағзына гәдәр долмушдур, сүркүн jерләриндә бош jер јохдур. Русијанын һәр тәрәфиндә «әлә кечмәләри», көндәрилән шејләрин тутулдуғуну, әдәбијјатын вә мәтбәәләрин мүсадирә едилдијини аз гала һәр ај ешидирик, лакин һәрәкат кетдикчә артыр, кетдикчә даһа бөјүк саһәни бүрүјүр, фәһлә синфи ичәрисиндә кетдикчә даһа дәрин көк салыр, ичтимаијјәтин диггәтини кет-

Россійская
Соціалдемократическая
Рабочая Партія

ИСКРА

„Изъ искры возгорится пламя".
Отвѣтъ декабристовъ Пушкину.

ОТЪ РЕДАКЦІИ.

Предпринимая изданіе политической газеты — „Искра", мы считаемъ необходимымъ сказать нѣсколько словъ о томъ, къ чему мы стремимся и какъ понимаемъ свои задачи.

Мы переживаемъ крайне важный моментъ въ исторіи русскаго рабочаго движенія и русской соціалдемократіи. Послѣдніе годы характеризуются поразительно быстрымъ распространеніемъ соціалдемократическихъ идей среди нашей интеллигенціи, а на встрѣчу этому теченію общественной мысли идетъ самостоятельно возникшее движеніе промышленнаго пролетаріата, который начинаетъ объединяться и бороться противъ своихъ угнетателей, начинаетъ съ жадностью стремиться къ соціализму. Кружки рабочихъ и соціалдемократовъ интеллигентовъ появляются повсюду, распространяются мѣстные агитаціонные листки, растетъ спросъ на соціалдемократическую литературу, далеко обгоняя предложеніе, а усиленныя правительственныя преслѣдованія не въ силахъ удержать этого движенія. Биткомъ набиты тюрьмы, переполнены мѣста ссылки, чуть не каждый мѣсяцъ слышно о „провалахъ" во всѣхъ концахъ Россіи, о поимкѣ транспортовъ, о конфискаціи литературы и типографій, но движеніе все растетъ, захватываетъ все большій районъ, все глубже проникаетъ въ рабочій классъ, все больше привлекаетъ общественное вниманіе. И все экономическое развитіе Россіи, вся исторія русской общественной мысли и русскаго революціоннаго движенія ручаются за то, что соціалдемократическое рабочее движеніе будетъ расти несмотря на всѣ препятствія и въ концѣ концовъ — преодолѣетъ ихъ.

Но, съ другой стороны, главная черта нашего движенія, которая особенно бросается въ глаза въ послѣднее время, — его раздробленность, его, такъ сказать, кустарный характеръ: мѣстные кружки возникаютъ и дѣйствуютъ независимо другъ отъ друга и даже (что особенно важно) независимо отъ кружковъ, дѣйствовавшихъ и дѣйствующихъ въ тѣхъ же центрахъ: не устанавливается традиція, нѣтъ преемственности, и мѣстная литература всецѣло отражаетъ раздробленность и отсутствіе связи съ тѣмъ, что уже создано русской соціалдемократіей.

Несоотвѣтствіе этой раздробленности съ запросами, вызываемыми силою и широтой движенія, создаетъ, по нашему мнѣнію, критическій моментъ въ его развитіи. Въ самомъ движеніи съ неудержимой силой сказывается потребность упрочиться, выработать опредѣленную физіономію и организацію, а между тѣмъ въ средѣ практически дѣйствующихъ соціалдемократовъ необходимость такого перехода къ высшей формѣ движенія сознается далеко не вездѣ. Въ довольно широкихъ кругахъ наблюдается, наоборотъ, шатанье мысли, увлеченіе модной „критикой марксизма" и „бернштеніадой", распространеніе взглядовъ такъ называемаго „экономическаго" направленія и въ неразрывной связи съ этимъ — стремленіе задержать движеніе на его низшей стадіи, стремленіе отодвинуть на второй планъ задачу образованія революціонной партіи, ведущей борьбу во главѣ всего народа. Что подобнаго рода шатанье мысли наблюдается среди русскихъ соціалдемократовъ, что узкій практицизмъ, оторванный отъ теоретическаго освѣщенія движенія въ его цѣломъ, грозитъ совратить движеніе на ложную дорогу, это фактъ: въ этомъ не могутъ усомниться люди, непосредственно знакомые съ положеніемъ дѣлъ въ большинствѣ нашихъ организацій. Да есть и литературныя произведенія, подтверждающія это: стоитъ назвать хотя бы „Credo", вызвавшее уже вполнѣ законный протестъ, „Отдѣльное приложеніе къ Рабочей Мысли (сент. 1899)", столь рельефно выразившее тенденцію, проникающую всю газету „Рабочая Мысль", или наконецъ — воззваніе петербургской „Группы Самоосвобожденія Рабочаго Класса", составленное въ духѣ того же „экономизма". И совершенно невѣрно утвержденіе „Рабочаго Дѣла", что „Credo" представляетъ собою не больше какъ мнѣніе единичныхъ лицъ, что направленіе „Рабочей Мысли" выражаетъ лишь сумбурность и безтактность ея редакціи, а не особое направленіе въ самомъ ходѣ русскаго рабочаго движенія.

А рядомъ съ этимъ въ произведеніяхъ писателей, которыхъ читающая публика, съ большимъ или меньшимъ основаніемъ, считала до сихъ поръ видными представителями „легальнаго" марксизма, все болѣе и болѣе обнаруживается поворотъ къ воззрѣніямъ, сближающимся съ буржуазной апологетикой. Результатомъ всего этого и является тотъ разбродъ и та анархія, благодаря которымъ экс-марксистъ или вѣрнѣе экс-соціалистъ Бернштейнъ, перечисляя свои успѣхи, могъ печатно заявить, не встрѣчая возраженій, будто большинство дѣйствующихъ въ Россіи соціалдемократовъ состоитъ изъ его послѣдователей.

Мы не хотимъ преувеличивать опасности положенія, но закрывать на нее глаза было бы неизмѣримо вреднѣе: вотъ почему мы отъ всей души привѣтствуемъ рѣшеніе „Группы Освобожденія Труда" возобновить ея литературную дѣятельность и начать систематическую борьбу противъ попытокъ извращенія и опошленія соціалдемократизма.

Практическій выводъ изъ всего этого такой: мы, русскіе соціалдемократы, должны сплотиться и направить всѣ усилія на образованіе крѣпкой партіи, борющейся подъ единымъ знаменемъ революціонной соціалдемократіи. Именно эта задача была намѣчена уже Съѣздомъ 1898 года, образовавшимъ Россійскую Соціалдемократическую Рабочую Партію и опубликовавшимъ ея Манифестъ.

Мы признаемъ себя членами этой партіи, вполнѣ раздѣляемъ основныя идеи „Манифеста" и придаемъ ему важное значеніе, какъ открытому заявленію ея цѣлей. Поэтому для насъ, какъ членовъ партіи, вопросъ о ближайшей и непосредственной нашей задачѣ ставится такимъ образомъ: какой планъ дѣятельности должны мы принять, чтобы достигнуть возможно болѣе прочнаго возобновленія партіи?

Обычный отвѣтъ на этотъ вопросъ состоитъ въ томъ, что необходимо снова выбрать центральное учрежденіе и поручить ему возобновить органъ партіи. Но въ переживаемый нами періодъ разброда такой простой путь едва-ли былъ бы цѣлесообразенъ.

дикчә даһа чох чәлб едир. Русијанын бүтүн игтисади инкишафы, рус ичтимаи фикринин вә рус ингилаби һәрәкатынын бүтүн тарихи көстәрир ки, бүтүн манеәләрә бахмајараг, сосиал-демократ фәһлә һәрәкаты артачаг вә нәһајәт бу манеәләри арадан галдырачагдыр.

Лакин, дикәр тәрәфдән, һәрәкатымызын сон вахтларда даһа артыг нәзәрә чарпан башлыча хүсусијјәти — онун дағыныг олмасыдыр, онун, нечә дејәрләр, кустарчылыг характериндә олмасыдыр: јерли дәрнәкләр бир-бириндән асылы олмајараг мејдана кәлир вә фәалијјәт көстәрир, бунлар һәтта ејни мәркәзләрдә фәалијјәт көстәрмиш вә фәалијјәт көстәрмәкдә олан дәрнәкләрдән асылы олмајараг (бу исә даһа мүһүмдүр) мејдана кәлир вә фәалијјәт көстәрир; ән'әнә јарадылмыр, варислик јохдур, јерли әдәбијјат да бу дағыныглығы вә рус сосиал-демократијасынын артыг јаратмыш олдуғу илә әлагә олмадығыны тамамилә әкс етдирир.

Бизим фикримизчә, һәрәкатын күдрәт вә кенишлијинин ирәли сүрдүјү тәләбләрлә бу дағыныглыг арасындакы ујғунсузлуг һәмин һәрәкатын инкишафында чәтинлик төрәдир. Һәрәкатын өзүндә мөһкәмләнмәк, мүәјјән бир көркәм алыб тәшкилат һазырламаг ehtijaчы кетдикчә даһа артыг бир күввә илә мејдана чыхыр, һалбуки һәрәкатын јүксәк формасына кечмәјин зәрурилијини әмәли ишлә мәшғул олан сосиал-демократлар һәлә һеч дә һәр јердә баша дүшмүрләр. Әксинә, чох кениш даирәләрдә фикир тәрәддүдү, дәбдә олан «марксизми тәнгидә» вә «бернштејнчилијә» гапылмаг, «игтисади» мәсләк адланан мәсләкин бахышларыны јајмаг вә бунунла сых әлагәдар олараг — һәрәкаты онун ашағы пилләсиндә дајандырыб сахламаг чәһди, бүтүн халга башчылыг едиб мүбаризә апаран ингилабчы партија јаратмаг вәзифәсини арха плана атмаг чәһди мүшаһидә олунмагдадыр. *Бу бир фактдыр* ки, рус сосиал-демократлары арасында бу чүр фикир тәрәддүдү мүшаһидә едилмәкдәдир, бүтөвлүкдә һәрәкатын јолунун нәзәри чәһәтдән ишыгландырылмасындан ајры дүшмүш мәһдуд практисизм һәрәкаты јанлыш јола салмаг тәһлүкәси төрәдир; тәшкилатла-

рымызын чохунда ишин вәзијјәтинә билаваситә бәләд олан адамлар буна шүбһә едә билмәзләр. Һәм дә буну тәсдиг едән әдәби әсәрләр дә вардыр: һеч олмазса, артыг там һаглы протестә сәбәб олмуш «Gredo»-ну, јахуд ««Рабочаја Мысл»ын ајрыча әлавәси»ни (сентјабр 1899-чу ил), јә'ни *бүтүн* «Рабочаја Мысл» гәзетинә хас олан мејли чох габарыг бир шәкилдә әкс етдирән әлавәни, ја да, нәһајәт, Петербург «Фәһлә синфинин өз-өзүнү азад етмә групу»нун[133] һәмин «игтисадчылыг» рүһунда јазылмыш бәјаннамәсини көстәрмәк кифајәтдир. Һәм дә, «Gredo» куја олса-олса тәк-тәк адамларын фикридир, куја «Рабочаја Мысл»ын мәсләки рус фәһлә һәрәкаты кедишинин өзүндә хүсуси бир мәсләк дејил, јалныз онун редаксијасынын долашыг фикрини вә јерсиз һәрәкәтини ифадә едир — дејән «Рабочеје Дело»нун иддиасы *әсла доғру дејилдир*.

Бунунла јанашы, охучу күтләсинин индијәдәк аз вә ја чох һаглы олараг «легал» марксизмин көркәмли нүмајәндәләри һесаб етдији мүәллифләрин әсәрләриндә буржуа мәддаһлығына јахынлашан бахышлара тәрәф дөнүш едилдији кетдикчә даһа артыг ашкара чыхыр. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә дағыныглыг вә һәрч-мәрчлик баш вермишдир, бу дағыныглыг вә һәрч-мәрчлик сајәсиндә дә, кечмиш марксист вә ја, даһа доғрусу, кечмиш сосиалист Бернштејн мәтбуатда чыхыш едиб өз мүвәффәгијјәтләрини садаладыгдан сонра, һеч бир е'тираз көрмәдән билдирмишдир ки, куја Русијада фәалијјәт көстәрән сосиал-демократларын чоху онун ардычылларындан ибарәтдир.

Биз вәзијјәтин тәһлүкәли олдуғуну шиширтмәк истәмирик, лакин бу тәһлүкәјә көз јуммаг мисилсиз дәрәчәдә зәрәрли оларды; мәһз буна көрә дә, «Әмәк азадлығы» групунун өз әдәби фәалијјәтини бәрпа етмәк вә сосиал-демократизмин тәһриф едилмәси вә бајағылашдырылмасы чәһдләринә гаршы мүнтәзәм сурәтдә мүбаризә апармаг һаггындакы гәрарыны биз үрәкдән алгышлајырыг.

Бүтүн бунлардан белә бир әмәли нәтичә чыхыр: биз, рус сосиал-демократлары бирләшиб вар гүввәмизи,

вањид ингилабчы сосиал-демократија бајрағы алтында мүбаризә апаран мөһкәм бир партија јаратмаға сәрф етмәлијик. Русија сосиал-демократ фәһлә партијасыны тәшкил едән вә онун «Манифести»ни нәшр едән 1898-чи ил гурултајы да мәһз бу вәзифәни ирәли сүрмүшдү.

Биз өзүмүзү бу партијанын үзвләри һесаб едирик, «Манифест»ин әсас идеjаларына тамамилә шәрик олуруг вә партијанын мәгсәдләрини ачыг билдирән һәмин «Манифест»ә бөjүк әһәмиjjәт веририк. Буна көрә, партијанын үзвләри олмаг е'тибары илә бизим әn jахын вә билаваситә вәзифәмиз бундан ибарәт олур: партијаны мүмкүн гәдәр мөһкәм бир сурәтдә бәрпа етмәк үчүн биз нә кими фәалиjjәт планы гәбул етмәлијик?

Адәтән бу суала верилән чаваб ондан ибарәтдир ки, jенидән мәркәзи идарә сечмәк вә партијанын органыны бәрпа етмәји она тапшырмаг лазымдыр. Лакин jашамагда олдуғумуз дағыныглыг дөврүндә белә бир садә jол чәтин ки мәгсәдәуjғун оларды.

Партијаны jарадыб мөһкәмләтмәк бүтүн рус сосиал-демократларынын бирлијини jарадыб мөһкәмләтмәк демәкдир, лакин jухарыда көстәрилән сәбәбләр үзүндән белә бир бирлији декрет васитәси илә jаратмаг олмаз, бу бирлији мүәjjән бир jығынчағын, мәсәлән, тәкчә нүмајәндәләр jығынчағынын гәрары илә дүзәлтмәк олмаз, буну һазырламаг лазымдыр. Әввәлән, инди рус сосиал-демократлары арасында һөкм сүрән — ачыг данышаг! — фикир ајрылығыны вә гарма-гарышыглығы арадан галдыран мөһкәм идеја бирлији һазырламаг лазымдыр; бу идеја бирлијини партија програмы илә мөһкәмләтмәк лазымдыр. Икинчиси, тәшкилат һазырламаг лазымдыр ки, бу да хүсуси олараг, бүтүн һәрәкат мәркәзләри арасында әлагә сахламалы, һәрәкат һаггында долғун вә вахтында мә'лумат топламалы вә Русијанын бүтүн күшәләрини вахташыры мәтбуатла дүзкүн тәчһиз етмәлидир. Jалныз белә бир тәшкилат һазырландығы заман, рус сосиалист почтасы jарадылдығы заман партија мөһкәм гурула биләр, партија реал бир факт вә, демәли,

гүдрәтли сијаси бир гүввә олар. Биз дә өз гүввәмизи бу вәзифәнин биринчи јарысына, јә'ни ингилабчы сосиал-демократијаны идеја бирләшдирә билән үмуми, принсипчә ардычыл бир әдәбијјат һазырламаг ишинә сәрф етмәк фикриндәјик вә белә һесаб едирик ки, бу, мүасир һәрәкатын вачиб тәләбидир вә партијанын фәалијјәтини бәрпа етмәк үчүн зәрури һазырлыг тәдбиридир.

Артыг јухарыда дедијимиз кими, рус сосиал-демократларынын идеја бирлијини һәлә һазырламаг лазымдыр, бунун үчүн, бизим фикримизчә, мүасир «игтисадчылар», бернштејнчиләр вә «тонгидчиләр» тәрәфиндән галдырылан әсас принсипиал мәсәләләрин вә тактика мәсәләләринин ачыг вә әтрафлы мүзакирә едилмәси лазымдыр. Бирләшмәздән габаг вә бирләшмәк үчүн биз әввәлчә гәти сурәтдә вә тамамилә ајрылмалыјыг. Јохса бизим бирләшмәјимиз, мөвчуд дағыныглыгы пәрдәләјән вә онун тамамилә арадан галдырылмасына мане олан јалныз үјдурма бир бирләшмә оларды. Буна көрә дә ајдындыр ки, биз өз органымызы садәчә олараг мүхтәлиф бахышлар анбарына чевирмәк фикриндә дејилик. Әксинә, биз ону гәти мүәјјән бир мәсләк руһунда нәшр едәчәјик. Бу мәсләк бир кәлмә илә: марксизм сөзү илә ифадә едилә биләр; буна көрә дә, Маркс вә Енкелс идејаларынын ардычыл сурәтдә инкишаф етдирилмәсинә тәрәфдар олдуғумузу вә Ед. Бернштејн, П. Струве вә бир чох башгаларынын инди дәб салдыгы јарымчыг, јајғын вә оппортунист дүзәлишләри гәти рәдд етдијимизи әлавә етмәјә чәтин ки ehtijaч вардыр. Лакин биз бүтүн мәсәләләри өз мүәјјән нөгтеји-нәзәримиздән мүзакирә едиркән, органымызын сәһифәләриндә јолдашлар арасында мүбаһисә едилмәсини һеч дә рәдд етмирик. Мөвчуд ихтилафларын дәриилијини ајдынлашдырмаг үчүн, мүбаһисәли мәсәләләри һәртәрәфли мүзакирә етмәк үчүн, јалныз мүхтәлиф бахыш нүмајәндәләринин дејил, һәтта мүхтәлиф јерләрин вә ја ингилаби һәрәкатын мүхтәлиф «пешәләри» нүмајәндәләринин дә лабүд олараг гапылдыглары ифратчылыглара гаршы мүбаризә апармаг үчүн бүтүн рус сосиал-демократлары вә шүурлу

фәһләләр гаршысында ачыг мүбаһисә зәруридир вә арзу олунур. Јухарыда гејд етдијимиз кими, биз һәтта бир-биринә шүбһәсиз әкс олан бахышлар арасында ачыг мүбаһисәнин олмамасыны, чох чидди мәсәләләрдә олан ихтилафлары өрт-басдыр етмәк чәһдини мүасир һәрәкатын нөгсанларындан бири һесаб едирик.

Биз органымызын програмына дахил олан мәсәләләри вә мөвзулары бир-бир әтрафлы садалајыб көстәрмәјәчәјик, зира бу програм өзлүјүндә, индики шәраитдә нәшр едилән сијаси бир гәзетин нә кими гәзет олачағынын үмуми анлајышындан ирәли кәлир.

Биз гүввәмиз дахилиндә чалышачағыг ки, Русијадакы бүтүн јолдашлар нәшр етдијимиз гәзетә өз органы кими бахсынлар, һәр бир груп бу органа һәрәкат һаггында бүтүн мә'луматы версин, өз тәчрүбәләриндән, өз бахышларындан она јазсын, әдәбијјата олан өз еһтијачларыны, сосиал-демократ нәшрләри һаггында өз рә'јини она билдирсин, бир сөзлә, һәрәката нә вердији вә ондан нә көтүрдүјү һаггында һәмин органа јазыб билдирсин. Јалныз белә бир шәраитдә һәгигәтән үмумрус сосиал-демократ органы јаратмаг мүмкүн олар. Јалныз белә бир орган һәрәкаты кениш сијаси мүбаризә јолуна чыхара биләр. П. Б. Акселродун «тәблиғат-тәшвигат вә тәшкилатчылыг фәалијјәтимизин чәрчивәсини бөјүтмәли вә мәзмунуну кенишләндирмәлијик» сөзләри јахын кәләчәкдә рус сосиал-демократларынын фәалијјәтини мүәјјән едән бир шүар олмалыдыр, — буна көрә дә биз бу шүары өз органымызын програмына дахил едирик.

Биз јалныз сосиалистләрә вә шүурлу фәһләләрә мүрачиәт етмәклә галмырыг. Биз һабелә мүасир сијаси гурулушун зүлмү вә әсарәти алтында әзиләнләрин һамысына мүрачиәт едирик, биз онлара, рус мүтләгијјәтинин бүтүн алчаг һәрәкәтләрини ифша етмәк үчүн нәшрләримизин сәһифәләриндә иштирак етмәји тәклиф едирик.

Ким сосиал-демократијаны пролетариатын анчаг кортәбии мүбаризәсинә хидмәт едән бир тәшкилат һесаб едирсә, о јалныз јерли тәшвигатла вә «халис фәһлә» әдәбијјаты илә кифајәтләнә биләр. Биз сосиа-

ал-демократијаны белә һесаб етмирик: биз ону фәһлә һәрәкаты илә мөһкәм әлагәдар олан вә мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апаран ингилабчы партија һесаб едирик. Мүасир Русијанын ән ингилабчы синфи олан пролетариат анчаг белә партијада тәшкил олунмагла өз өһдәсинә дүшән тарихи вәзифәни: өлкәнин бүтүн демократик үнсүрләрини өз бајрағы алтында бирләшдирмәк вә һәлак олмуш бир сыра нәсилләрин инадлы мүбаризәсини мәнфур режим үзәриндә гәләбә илә нәтичәләндирмәк вәзифәсини јеринә јетирә биләр.

* * *

Гәзетин һәр нөмрәси тәхминән 1—2 чап вәрәги һәчминдә чыхачагдыр.

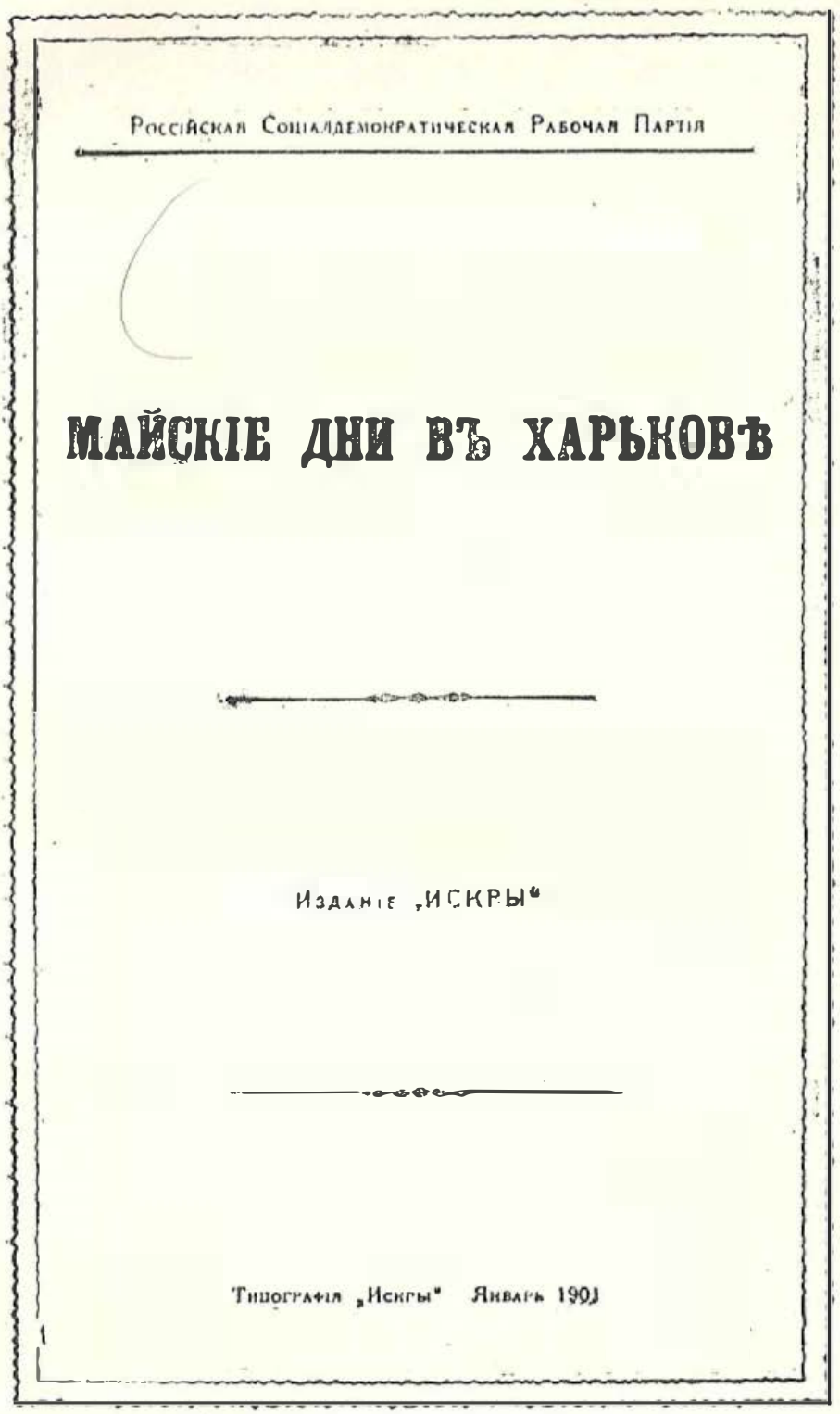
Гәзетин нә вахт чыхачағы, рус гејри-легал мәтбуаты шәраити үзүндән ирәличәдән мүәјјән едилмир.

Бизә — бејнәлхалг сосиал-демократијанын бир нечә көркәмли нүмајәндәсинин әмәкдашлығы, «Әмәк азадлығы» групунун (К. В. Плехановун, П. Б. Акселродун, В. И. Засуличин) јахындан иштиракы вә Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын бир нечә тәшкилатынын, һабелә рус сосиал-демократларынын ајры-ајры групларынын јардымы вә'д едилмишдир.

1900-чү ил августун 23-дән (сентјабрын 5-дән) сонра јазылмышдыр

1900-чү илдә «Искра» нәшриҗјаты тәрәфиндән ајрыча вәрәгә шәклиндә чап едилмишдир

Вәрәгәнин мәтниндән чап олунур

Россійская Соціалдемократическая Рабочая Партія

МАЙСКІЕ ДНИ ВЪ ХАРЬКОВѢ

Изданіе „ИСКРЫ"

Типографія „Искры" Январь 1901

«Харковда май күнләри» китабчасының габыгы, —1901-чи ил.

«ХАРКОВДА МАЈ КҮНЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНА МҮГӘДДИМӘ

Бу китабча Харковда 1900-чү илдәки мәшһур мај бајрамынын тәсвириндән ибарәт олуб Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын Харков комитәси тәрәфиндән фәһләләрин өз тәсвирләринә әсасән тәртиб едилмишдир. Һәмин китабча бизә мәктуб шәклиндә көндәрилмишди, лакин биз ону һәм һәчминин бөјүклүјүнә көрә, һәм дә даһа чох мигдарда вә даһа кениш јајылмасы асан олмаг үчүн ајрыча нәшр етмәји лазым билдик. Јарым ил сонра рус фәһләләри јени әсрин биринчи илинин бир мајыны бајрам едәчәкләр, — буна көрә дә индидән чалышмаг лазымдыр ки, бу бајрам мүмкүн гәдәр чох мәркәзи әһатә етсин, өз иштиракчыларынын јалныз сајы чәһәтдән дејил, һабелә онларын мүтәшәккиллији чәһәтдән, онларын шүурлулуғу чәһәтдән, рус халгынын сијаси азадлығы вә, демәли, пролетариатын азад синфи инкишафы вә сосиализм јолунда онун ачыг мүбаризәси уғрунда гәти мүбаризәјә башламаг гәтиҗјәти чәһәтдән дә әзәмәтли олсун. Јени мај бајрамына индидән һазырлашмаг лазымдыр, һәм дә Русијада сосиал-демократ һәрәкатынын наилиҗјәтләри илә таныш олмаг, үмумиҗјәтлә һәрәкатымызын вә хүсусән мај бајрамынын кечирилмәсинин нә кими кәсирләри олдуғуну нәзәрдән кечирмәк, бу кәсирләри нечә арадан галдырмаг вә нә васитә илә даһа јахшы нәтичәләр әлдә етмәк лазым кәлдијини нәзәрдән кечирмәк мүһүм һазырлыг тәдбирләриндән бири олмалыдыр.

Харковдакы маj бајрамы көстәрир ки, фәһлә бајрамы нә кими бөјүк бир сијаси нүмајишә чевриlә биләр вә бу бајрамы шүурлу пролетариатын һәгигәтән бөјүк бир үмумрус нүмајишинә чевирмәк үчүн биз нә етмәлијик. Харковдакы маj күнләринә көркәмли бир һадисә характери верән нә иди? Фәһләләрин тә'тилдә күтләви иштиракы, күчәләрдә минләрлә адамын иштиракы илә гырмызы бајраглар галдыран, интибаһнамәләрдә көстәрилмиш тәләбләри ирәли сүрән олдугча бөјүк јығынчаглар, бу тәләбләрин ингилаби характери: 8 саатлыг иш күнү вә сијаси азадлыг. Куја рус фәһләләри һәлә сијаси мүбаризә үчүн јетишмәмишләр, куја онларын башлыча иши — халис игтисади мүбаризә апармагдыр ки, бу да Русијанын бүтүн сијаси гурулушуна гаршы мүбаризә уғрунда дејил, јалныз ајры-ајры сијаси ислаһат уғрунда гисмән сијаси тәшвигат апармагла анчаг аз-аз вә јаваш-јаваш тамамланыр, — кими әфсанәни Харковдакы маj бајрамы гәти сурәтдә тәкзиб едир. Лакин биз бурада диггәти ишин башга чәһәтинә чәлб етмәк истәјирик. Харковдакы маj бајрамы рус фәһләләринин сијаси габилијјәтини дөнә-дөнә сүбут етмәклә бәрабәр, бу габилијјәтин там инкишафы үчүн бизә даһа нәләр лазым олдуғуну да көстәрир.

Харков сосиал-демократлары ирәличәдән китабчалар вә вәрәгәләр јајмагла маj бајрамыны һазырламаға чалышмышдылар; фәһләләр үмуми нүмајишин вә Коннаја меjданында сөјләнәчәк нитгләрин планыны да һазырламышдылар. Бәс бу план нәjә көрә баш тутмады? Харковлу јолдашлар буна белә чаваб верирләр: она көрә баш тутмады ки, шүурлу сосиалист фәһләләрин «баш штабынын» гүввәләри бәрабәр бөлүнмәмишди, бир заводда чох иди, башгаларында аз иди; сонра, она көрә баш тутмады ки, фәһләләрин планы «һөкумәт органларына мә'лум иди» вә онлар да фәһләләри бир-бириндән ајырмаг үчүн, әлбәттә, бүтүн тәдбирләри көрмүшдү. Нәтичә ајдындыр: бизим чатышмајан чәһәтимиз *тәшкилатдыр*. Фәһлә күтләси артыг һәрәкәтә кәлмиш вә сосиалист башчыларын ардынча кетмәjә һазырдыр, лакин «баш штаб» һәләлик

елә мөһкәм бир өзәк тәшкил едә билмәмишдир ки, шүурлу фәһләләрин бүтүн мөвчуд гүввәләрини дүзкүн бөлсүн вә иши елә конспиратив (кизли) шәкилдә гурсун ки, иәличәдән дүзәлдилмиш һәрәкәт планлары јалныз һөкумәт органларындан дејил, тәшкилатда олмајан һәр кәсдән дә кизли галсын. Бу тәшкилат *ингилаби* тәшкилат олмалыдыр: бу тәшкилат сосиал-демократ фәһлә һәрәкатынын вәзифәләрини тамамилә ајдын баша дүшүб мүасир сијаси гурулуш әлејһинә дөнмәдән мүбаризә апармағы гәт етмиш адамлардан дүзәлдилмәлидир, бу тәшкилат он илләр әрзиндә алынан дәрсләрин рус ингилабчы зијалыларына вердији сосиалист билијини вә ингилаби тәчрүбәни габагчыл фәһләләрин фәһлә мүһитини билмәси илә, күтлә ичәрисиндә тәшвигат апармаг вә ону өз ардынча апармаг бачарығы илә бирләшдирмәлидир. Биз зијалыларла фәһләләр арасында сүн'и сурәтдә сәдд чәкмәјә дејил, «халис фәһлә» тәшкилаты јаратмаға дејил, һәр шејдән әввәл вә һәр шејдән артыг мәһз белә бирләшдирмә ишинә диггәт вермәлијик. Биз бурада К. Плехановун ашағыдакы сөзләрини хатырлатмағы лазым билирик:

«Бу фәалијјәт (тәшвигат фәалијјәти) үчүн зәрури шәрт, һазыр ингилаби гүввәләри бирләшдирмәкдән ибарәтдир. Дәрнәкләрдә тәблиғатла, араларында һеч бир әлагә олмајан, һәтта бир-биринин варлығындан хәбәри олмајан адамлар мәшғул ола биләрләр. Әлбәттә, тәшкилат олмамасы тәблиғата да даим тә'сир көстәрир, лакин тәшкилат олмамасы бу тәблиғаты гејри-мүмкүн етмир. Гүдрәтли ичтимаи һәјәчан дөврләриндә, сијаси мүһит електрикләшдикдә, ән мүхтәлиф вә әсла көзләнилмәз сәбәбләрә көрә кәһ бурада, кәһ орада кетдикчә даһа тез-тез баш верән вә ингилаби фыртынанын јахынлашдығыны көстәрән партлајышлар заманы, — сөзүн гысасы, ја тәшвигат апармаг, ја да «бајрағын архасында» далдаланмаг лазым кәлдикдә, белә дөврләрдә *анчаг мүтәшәккил* ингилабчы гүввәләр һадисәләрин кедишинә чидди тә'сир көстәрә биләрләр. Бу һалда ајры-ајры шәхсијјәтләр ачиз олурлар, ингилаб ишинин өһдәсин-

дән анчаг јүксәк гурулушлу вәһидләр: *ингилаби тәшкилатлар* кәлә билирләр» (К. Плеханов. «Ачылгла мүбаризәдә сосиалистләрин вәзифәләри һаггында», сәһ. 83).

Рус фәһлә һәрәкаты тарихиндә ән мүхтәлиф сәбәбләрә көрә мәһз белә һәјәчан вә партлајышлар дөврү башланыр вә әкәр биз «бајрағын архасында» далдаланмаг истәмириксә, вар гүввәмизлә чалышыб, бүтүн ајры-ајры партлајышлара рәһбәрлик едә биләчәк үмумрус тәшкилаты јаратмалы вә белә ликлә, чалышмалыјыг ки, јахынлашмагда олан фыртына (Харков фәһләси дә китабчанын ахырында бу фыртынадан бәһс едир) кортәбии бир фыртына дејил, бүтүн халга башчылыг едиб мүтләгијјәт һөкүмәти әлејһинә үсјана галхан пролетариатын шүурлу һәрәкаты олсун.

Харковдакы мај бајрамы бизим ингилаби тәшкилатларымызын кифајәт гәдәр сых бирләшмиш вә һазырлыглы олмадығыны ајдын көстәрмәкдән әлавә, ејни дәрәчәдә әһәмијјәти олан даһа бир әмәли чәһәти дә көстәрир. Китабчада дејилир: «Бир мај бајрамы вә нүмајишләринә, көзләнилмәдән мүхтәлиф әмәли тәләбләр дә әлавә олду ки, бунлар лазыми һазырлыг көрүлмәдән ирәли сүрүлдүјү үчүн, әлбәттә, үмумијјәтлә мүвәффәгијјәтсизлијә мәһкум иди». Мәсәлән, дәмир јол е'малатханалары фәһләләринин тәләбләрини көтүрәк: 14 тәләбдән 11-и индики сијаси гурулуш шәраитиндә дә әлдә едилмәси тамамилә мүмкүн олан ајры-ајры хырда јахшылашдырма тәләбләриндән ибарәтдир: муздун артырылмасы, иш вахтынын гысалдылмасы, ганунсузлугларын арадан галдырылмасы. Бу тәләбләрлә јанашы вә санки тамамилә бунлар гәбилиндән олан ашағыдакы үч тәләб дә вардыр: 4) 8 саатлыг иш күнү гојулсун; 7) мај һадисәләриндән сонра фәһләләрин шәхсијјәтинин тохунулмазлығы тә'мин едилсин; 10) фәһләләрлә мүдиријјәт арасында баш верән һәр чүр мүбаһисәјә бахмаг үчүн һәр ики тәрәфин нүмајәндәләриндән комиссија јарадылсын. Бу тәләбләрин биринчиси (бәнд 4) үмумдүнја пролетариатынын үмуми тәләбидир; јәгин, бу тәләбин ирәли сүрүлмәси көстәрир ки, габагчыл Харков фәһ-

ләләри үмумдүнја сосиалист фәһлә һәрәкаты илә өзләринин һәмрә'ј олдугларыны баша дүшүрләр. Мәһз буна көрә дә белә бир тәләби усталарын даһа јахшы рәфтар етмәси, муздун 10 фаиз артырылмасы тәләби кими хүсуси тәләбләр сырасына гојмаг лазым дејилдир. Муздун артырылмасы вә рәфтарын јахшылашдырылмасы тәләбләрини ајры-ајры сәнәтләрин фәһләләри өз саһибкарларына верә биләрләр (вә вермәлидирләр); бу — сех тәләбләридир, фәһләләрин ајры-ајры дәстәләринин тәләбләридир. 8 саатлыг иш күнү тәләби исә бүтүн пролетариатын, ајры-ајры саһибкарлара дејил, бүтүн мүасир ичтимаи вә сијаси гурулушун нүмајәндәси олмаг е'тибары илә дөвләт һакимијјәтинә, бүтүн истеһсал васитәләринин саһиби олан бүтүн капиталистләр синфинә верилән тәләбидир. 8 саатлыг иш күнү тәләби хүсуси әһәмијјәт кәсб етмишдир: бу тәләб бејнәлхалг сосиалист һәрәкаты илә һәмрә'јлик ифадәсидир. Биз чалышмалыјыг ки, фәһләләр бу фәрги баша дүшсүнләр, онлар 8 саатлыг иш күнү тәләбини, пулсуз билет верилмәси вә ја гаровулчунун ишдән кәнар едилмәси тәләбләри кими тәләбләр дәрәчәсинә ендирмәсинләр. Бүтүн ил әрзиндә фәһләләр каһ бурада, каһ орада даим саһибкарлара мүхтәлиф хүсуси тәләбләр вериб бунларын уғрунда мүбаризә апарырлар: сосиалистләр бу мүбаризәјә көмәк едәрәк, онун бүтүн өлкәләрдә пролетариатын өз азадлығы уғрундакы мүбаризәси илә әлагәдар олдуғуну һәмишә көстәрмәлидирләр. Бир мај күнү дә фәһләләрин бу әлагәни баша дүшдүкләрини вә гәти олараг һәмин мүбаризәјә гошулдугларыны тәнтәнәли сурәтдә билдирмәк күнү олмалыдыр.

Мүбаһисәләрә бахмаг үчүн комиссија тә'сис едилмәси һаггындакы онунчу тәләби көтүрәк. Фәһләләр тәрәфиндән вә мүдириҗјәт тәрәфиндән сечилмиш адамлардан ибарәт белә бир комиссија сечкиләрин анчаг тамамилә азад кечирилмәси вә депутатларын тамамилә мүстәгил олмасы шәрти илә, әлбәттә, чох фајдалы ола биләрди. Мүдириҗјәтин әлалтыларынын сечилмәсинә гаршы мүбаризә апараг, мүдириҗјәтә кәскин һүчумлар едиб онун бүтүн тәзјигләрини ифша

сдән фәһләләри ишдән чыхарарларса, белә бир комиссијанын нә фајдасы ола биләр? Белә фәһләләри исә јалныз ишдән чыхармаг дејил, һәтта һәбс дә едәрләр. Демәли, белә бир комиссијанын фәһләләрә фајда вермәси үчүн, әввәлән, кәрәк депутатлар фабрик мүдириҷҷәтиндән асылы олмасынлар; бу анчаг о шәртлә әлдә едилә биләр ки, фәһләләрин азад иттифагы, бир чох фабрикләри әһатә едән, өз кассасы олан вә өз депутатларыны мүдафиә етмәјә һазыр олан иттифагы олсун. Комиссија анчаг бир чох фабрикләрин, мүәјјән сәнәт саһәсини әһатә едән фабрикләрин мүмкүн гәдәр һамысынын бирләшдирилмәси шәрти илә фајдалы ола биләр. Сонра, бунун үчүн, икинчиси, кәрәк фәһләләрин шәхсиҷҷәти тохунулмаз олсун, јә'ни онлары полис вә жандарм идарәсинин өзбашыналығы илә һәбс едә билмәсинләр. Мәһз бу тәләб дә—фәһләләрин шәхсиҷҷәтинин тохунулмазлығыны тә'мин етмәк тәләби — верилмишди (бәнд 7). Лакин суал олунур ки, фәһләләр шәхсиҷҷәтин тохунулмазлығынын вә иттифаглар азадлығынын (көрдүјүмүз кими, бу, комиссијаларын мүвәффәгиҷҷәти үчүн зәруридир) тә'мин олунмасыны кимдән тәләб едә биләрләр? Анчаг дөвләт һакимиҷҷәтиндән, чүнки шәхсиҷҷәтин тохунулмазлығынын вә иттифаглар азадлығынын олмамасы рус дөвләтинин әсас гануларындан асылыдыр, һәтта бундан әлавә: Русијада дөвләт идарә үсулу формасындан асылыдыр. Идарә үсулу формасы чәһәтдән Русија гејри-мәһдуд монархијадыр. Чар мүтләг һакимдир, халгын вә халг нүмајәндәләринин һеч бир иштиракы олмадан о, тәкбашына ганунлар верир вә бүтүн јүксәк рүтбәли мә'мурлары тә'јин едир. Белә бир дөвләт гурулушунда шәхсиҷҷәт тохунулмаз ола билмәз, үмумиҷҷәтлә вәтәндашларын, хүсусилә фәһләләрин иттифаглары азад ола билмәз. Буна көрә дә мүтләгиҷҷәт һөкүмәтиндән шәхсиҷҷәтин тохунулмазлығынын (вә иттифаглар азадлығынын) тә'мин олунмасыны тәләб етмәјин һеч бир мә'насы јохдур: белә бир тәләб халг үчүн сијаси һүгуг тәләб етмәк демәкдир, мүтләгиҷҷәт һөкүмәти исә, мәһз она көрә мүтләгиҷҷәт һөкүмәти адланыр ки, халгы сијаси һүгугдан мәһрум едир. Шәхсиј-

јәтин тохунулмазлығыны (вә иттифаглар азадлығыны) анчаг о заман тә'мин етмәк мүмкүн олар ки, ганунларын верилмәсиндә вә бүтүн дөвләтин идарә олунмасында *халг нүмајәндәләри* иштирак етсинләр. Нә гәдәр ки халг нүмајәндәлији јохдур, мүтләгијјәт һөкүмәти бир әли илә фәһләләрә вердији хырда күзәштләри дә даим о бири әли илә кери алачагдыр. Харковдакы мај бајрамы буну бир даһа ајдын көстәрди: губернатор һәбс олунанлары фәһлә күтләләринин тәләби илә азад етди, лакин бир нечә күн сонра Петербургдан алынан әмрә көрә јенә онларча фәһләни тутдулар! Губернија вә фабрик башчылары депутатларын тохунулмазлығыны «тә'мин едирләр», лакин жандарм идарәси онлары тутуб зиндана салыр вә ја шәһәрдән сүркүн едир! Белә бир тә'минатын халга нә фајдасы ола биләр?

Буна көрә дә фәһләләр чардан халг нүмајәндәләри чағырылмасыны, земство мәчлиси чағырылмасыны тәләб етмәлидирләр. Бу ил бир мај әрәфәсиндә Харковда јајылмыш интибаһнамәдә бу тәләб ирәли сүрүлмүшдү вә биз онун әһәмијјәтини габагчыл фәһләләрин бир гисминин тамамилә баша дүшдүјүнү көрдүк. Биз чалышмалыјыг ки, габагчыл фәһләләрин *һамысы* бу тәләбин зәрури олдуғуну ајдын баша дүшсүн, онлар буну анчаг фәһлә күтләләри арасында дејил, халгын фәһләләрлә тәмас едән, сосиалистләрин вә «шәһәр» фәһләләринин нә үстүндә мүбаризә апардыгларыны марагла өјрәниб билмәк истәјән бүтүн тәбәгәләри арасында да јајсынлар. Бу ил фабрик мүфәттишинин фәһләләрә әслиндә нә лазымдыр суалына чаваб олараг анчаг бир сәс чыгырмышды: «конститусија», һәм дә бу сәс елә тәнһа бир сәс иди ки, мүхбир бир гәдәр истеһза илә дејир: «бир нәфәр пролетарын *ағзындан чыхды*». Башга бир мүхбир ачыгча дејир ки, «бу һалда» һәмин чаваб «күлүнч тәһәр» иди (бах: «Харковда фәһлә һәрәкаты», «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы Харков комитәсинин» несабаты, «Рабочеје Дело»нун нәшри. Ченеврә, сентјабр 1900-чү ил, сәһ. 14). Әслиндә, бу чавабда күлмәли һеч бир шеј јох иди: анчаг, бүтүн дөвләт гурулушуну дәјишдир-

мәк һаггында тәк бир шәхс тәрәфиндән едилән тәләб-лә, иш күнүнү јарым саат азалтмаг вә әмәк һаггыны иш саатларында вермәк тәләби арасындакы ујғунсуз-луг күлүнч көрүнә биләрди. Лакин бу сонунчу тәләб-ләрлә конститусија тәләби арасында әлагә олдуғу шүбһәсиздир вә әкәр биз бу әлагәни күтләләрин баша дүшмәсинә наил олсаг (буна исә биз шүбһәсиз наил олачағыг), артыг онда: «конститусија!» тәләби тәкчә бир адамын ағзындан дејил, минләр вә јүз мингләрлә ағыздан ешидиләчәк вә о заман бу сәс күлүнч де-јил, зәһмли олачагдыр. Данышырлар ки, мај күнлә-риндә бириси Харков күчәләриндән фајтонла кечәркән фајтончудан: ахы фәһләләр нә истәјирләр, — дејә сорушдугда, фајтончу чаваб вермишдир: «Көр дә, сәккиз саатлыг иш күнү вә өзләри үчүн гәзет тәләб едирләр». Бу фајтончу артыг баша дүшмүшдүр ки, фәһләләр даһа мүәјјән сәдәгәләрлә кифајәтләнмәје-чәкләр, өзләрини азад адам һисс етмәк истәјирләр, өз еһтијачларыны азад вә ачыг билдирмәк вә бунларын уғрунда мүбаризә апармаг истәјирләр. Лакин фајтон-чунун чавабындан һәлә ону баша дүшдүјү көрүнмүр ки, фәһләләр бүтүн халгын азадлығы уғрунда, дөв-ләтин идарә олунмасында бүтүн халгын иштирак ет-мәк һүгугу уғрунда мүбаризә апарырлар. Чар халг нүмајәндәләрини чағырмалыдыр тәләби Русијанын бүтүн сәнаје шәһәрләриндә вә фабрик олан јерләриндә фәһлә күтләләри тәрәфиндән там шүурлу сурәтдә вә сарсылмаз бир гәтијјәтлә тәкрар едиләчәји заман, сосиалистләрин нә истәдикләрини вә фәһләләрин нә уғрунда мүбаризә апардыгларыны бүтүн шәһәр әһа-лисинин вә шәһәрләрә кедән бүтүн кәндлиләрин баша дүшмәсинә фәһләләр наил олачаглары заман, — о за-ман полис өзбашыналығындан халгын азад олачағы бөјүк күнә аз галмыш олачагдыр!

1900-чү ил октјабрын 5-и (18-и) илә нојабрын 3-ү (16-сы) арасында јазылмышдыр

1901-чи илин јанварында «Искра»нын нәшр етдиһи китабчада чап едилмишдир

Китабчанын мәтниндән чап олунур

ҺӘРӘКАТЫМЫЗЫН ВАЧИБ ВӘЗИФӘЛӘРИ

Рус сосиал-демократијасы артыг дәфәләрлә билдирмишдир ки, рус фәһлә партијасынын ән јахын сијаси вәзифәси мүтләгијјәти јыхмагдан, сијаси азадлыг әлдә етмәкдән ибарәт олмалыдыр. Буну, рус сосиал-демократијасы нүмајәндәләри, «Әмәк азадлығы» групунун үзвләри 15 илдән дә чох әввәл билдирмишләр, буну 1898-чи илин јазында Русија сосиал-демократ фәһлә партијасыны јаратмыш олан рус сосиал-демократ тәшкилатларынын нүмајәндәләри ики ил јарым бундан әввәл билдирмишләр. Лакин дәфәләрлә белә бәјанат верилдијинә бахмајараг, Русијада сосиал-демократијанын сијаси вәзифәләри мәсәләси инди јенидән гаршымызда дурур. Һәрәкатымызын бир чох нүмајәндәләри мәсәләнин көстәрилән шәкилдә һәлл едилмәсинин дүзкүн олмасына шүбһә едирләр. Игтисади мүбаризәнин даһа әһәмијјәтли олдуғуну сөјләјир, пролетариатын сијаси вәзифәләрини икинчи сыраја кечирир, бу вәзифәләри кичилдир вә мәһдудлашдырырлар, һәтта дејирләр ки, Русијада мүстәгил фәһлә партијасы јарадылмасындан данышмаг өзкәләрин сөзләрини садәчә тәкрар етмәк демәкдир, фәһләләр анчаг игтисади мүбаризә апарарараг, сијасәти либералларла бирликдә зијалыларын өһдәсинә бурахмалыдырлар. Јени е'тигад символунун (бәднам «Credo»-нун) бу сон бәјанаты ачыгдан-ачыға рус пролетариатыны һәдд-бүлуға чатмамыш һесаб етмәк вә сосиал-демократ програмыны тамамилә инкар етмәк демәкдир. «Рабочаја Мысл» да (хүсусән «Ајрыча әлавә»дә) әслиндә мәһз еjни

фикри сөјләмишдир. Рус сосиал-демократијасы тәрәддүдләр дөврү, өзүнү инкар етмәк дәрәчәсинә чатан шүбһәләр дөврү кечирмәкдәдир. Бир тәрәфдән, фәһлә һәрәкатыны сосиализмдән ајырырлар: фәһләләрә игтисади мүбаризә апармагда көмәк едирләр, лакин ејни заманда бүтүн һәрәкатын сосиалист мәгсәдләрини вә сијаси вәзифәләрини онлара әсла изаһ етмир вә ја кифајәт гәдәр изаһ етмирләр. Дикәр тәрәфдән, сосиализми фәһлә һәрәкатындан ајырырлар: рус сосиалистләри јенә кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә белә данышмаға башлајырлар ки, һөкумәтлә мүбаризәни зијалылар тәкчә өз гүввәләри илә апармалыдырлар, чүнки фәһләләр анчаг игтисади мүбаризә илә кифајәтләнирләр.

Бизим фикримизчә, бу кәдәрли һаллар үчүн зәмин һазырлајан үч сәбәб олмушдур. Биринчиси, рус сосиал-демократлары өз фәалијјәтинин башланғычында јалныз дәрнәкләрдә тәблиғат апармагла кифајәтләнирдиләр. Күтләләр арасында тәшвигат апармаға кечдикдә биз өзүмүзү башга ифратчылыға гапылмагдан һеч дә һәмишә сахлаја билмирдик. Икинчиси, фәалијјәтимизин башланғычында биз өз јашамаг һүгугумузу чох вахт народнајаволјачыларла мүбаризәдә мүдафиә етмәли олурдуг, чүнки онлар «сијасәт» дедикдә, фәһлә һәрәкатындан узаг олан фәалијјәти нәзәрдә тутур вә сијасәти мәһдудлашдырыб тәкчә гәсдчилик мүбаризәси дәрәчәсинә ендирирдиләр. Сосиал-демократлар белә бир сијасәти рәдд едирkән ифратчылыға гапылараг, үмумијјәтлә сијасәти икинчи сыраја кечиридиләр. Үчүнчүсү, сосиал-демократлар хырда јерли фәһлә дәрнәкләриндә дағыныг һалда ишләјәрәк, јерли групларын бүтүн фәалијјәтини бирләшдирән вә ингилаби иши дүзкүн гурмаг имканы верән ингилабчы партија тәшкил етмәк лүзумуна кифајәт гәдәр диггәт вермирдиләр. Дағыныг һалда чалышмағын үстүн јер тутмасы исә, тәбии олараг, игтисади мүбаризәнин үстүн јер тутмасы илә әлагәдардыр.

Бүтүн бу көстәрилән сәбәбләр һәрәкатын јалныз бир чәһәтинә ујмаға сәбәб олду. «Игтисадчылыг» мәсләки (әкәр бурада «мәсләкдән» данышмаг оларса) бу мәһ-

дудлуғу хүсуси бир нәзәриҹә дәрәҷәсинә галдырмаг ҷәһдләрини, дәбдә олан вә көһнә буржуа идеjаларыны jени баjраг алтында jеридән бернштejнчиликдән, «марксизми тәнгид» етмәкдән бу мәгсәд үчүн истифадә етмәк ҷәһдләрини доғурду. Jалныз бу ҷәһдләр рус фәһлә һәрәкаты илә сиjаси азадлыг уғрунда габагҷыл мүбариз олан рус сосиал-демократиjасы арасында әлагәнин зәифләмәси горхусуну доғурду. Буна көрә дә һәрәкатымызын ән вачиб вәзифәси бу әлагәни мөһкәмләтмәкдән ибарәтдир.

Сосиал-демократиjа фәһлә һәрәкатынын сосиализм илә бирләшмәсидир, онун вәзифәси — фәһлә һәрәкатынын һәр бир ajрыча мәрһәләсиндә бу һәрәката пассив хидмәт етмәк jеjил, бүтүн һәрәкатын мәнафеjини бүтөвлүкдә тәмсил етмәкдир, бу һәрәката онун сон мәгсәдини, сиjаси вәзифәләрини көстәрмәкдир, онун сиjаси вә идеjа мүстәгиллиjини горумагдыр. Сосиал-демократиjадан ajры дүшән фәһлә һәрәкаты хырдалашыр вә лабүд олараг буржуалыға үjүр: фәһлә синфи тәкҷә игтисади мүбаризә апармагла өз сиjаси мүстәгиллиjини итирир, башга партиjалара түjрүг олур, «фәһләләрин азад едилмәси фәһләләрин өз иши олмалыдыр»[134] — деjән бөjүк вәсиjjәтә хәjанәт едир. Бүтүн өлкәләрдә елә бир дөвр олмушдур ки, фәһлә һәрәкаты илә сосиализм бир-бириндән ajры jашамыш вә ajры jоллларла кетмишдир, — вә бу ajрылыг бүтүн өлкәләрдә сосиализмин вә фәһлә һәрәкатынын зәифлиjинә сәбәб олмушдур; бүтүн өлкәләрдә jалныз сосиализмин фәһлә һәрәкаты илә бирләшмәси бунларын һәр икиси үчүн мөһкәм әсас jаратмышдыр. Лакин сосиализмлә фәһлә һәрәкатынын бу бирләшмәси һәр өлкәдә тарихән һазырланмышдыр, мәкан вә заман шәраитиндән асылы олараг хүсуси jол илә һазырланмышдыр. Русиjада сосиализмин фәһлә һәрәкаты илә бирләшмәси лүзуму нәзәри ҷәһәтдән артыг чохдан е'лан едилмишдир, — лакин әмәли ҷәһәтдән бу бирләшмә jалныз инди һазырланмагдадыр. Бунун һазырланмасы просеси чох чәтин бир просесдир вә бунун мүхтәлиф тәрәддүд вә шүбһәләр доғурмасы о гәдәр дә тәәҷҷүблү jеjилдир.

Биз кечмишдән нә кими дәрс алмалыјыг?

Бүтүн рус сосиализминин тарихи о јерә кәтириб чыхармышдыр ки, бу сосиализмин ән вачиб вәзифәси мүтләгијјәт һөкүмәти әлејһинә мүбаризә апармагдан, сијаси азадлыг әлдә етмәкдән ибарәт олмушдур; сосиализм һәрәкатымыз, нечә дејәрләр, мүтләгијјәтлә мүбаризә әтрафында чәмләнмишдир. О бири тәрәфдән, тарих көстәрди ки, Русијада сосиализм фикри илә зәһмәткеш синифләрин габагчыл нүмајәндәләри арасындакы ајрылыг башга өлкәләрдә олдуғундан даһа чохдур вә белә ајрылыг шәраитиндә рус ингилаби һәрәкаты зәифлијә мәһкумдур. Бурадан да, рус сосиал-демократијасынын һәјата кечирмәли олдуғу вәзифә өз-өзүнә мејдана чыхыр: пролетариат күтләси ичәрисиндә сосиалист идејаларыны јајмаг вә онда сијаси мәнлик шүуру ојатмаг, кортәбии фәһлә һәрәкаты илә мөһкәм әлагәдар олан ингилабчы партија тәшкил етмәк. Бу чәһәтдән рус сосиал-демократијасы артыг хејли иш көрмүшдүр; лакин көрүләчәк иш даһа чохдур. Һәрәкат артдыгча сосиал-демократија үчүн фәалијјәт мејданы даһа да кенишләнир, иш даһа чохчәһәтли олур, һәрәкатын кетдикчә даһа чох хадимләри өз гүввәләрини тәблиғат вә тәшвигатын күндәлик еһтијачларынын ирәли сүрдүјү ајры-ајры мүхтәлиф вәзифәләри јеринә јетирмәјә верирләр. Бу һал тамамилә гануни вә лабүддүр, лакин бу бизи белә бир чәһәтә ајрыча диггәт јетирмәјә вадар едир ки, фәалијјәтин ајры-ајры вәзифәләри вә ајры-ајры мүбаризә үсуллары мүстәгил бир шеј дәрәчәсинә галдырылмасын, һазырлыг иши башлыча вә јеканә иш дәрәчәсинә галдырылмасын.

Фәһлә синфинин сијаси инкишафына вә сијаси тәшкилинә јардым етмәк — бизим башлыча вә әсас вәзифәмиздир. Ким бу вәзифәни икинчи сыраја кечирирсә, ким бүтүн ајры-ајры вәзифәләри вә ајры-ајры мүбаризә үсулларыны һәмин вәзифәјә табе етмирсә, јанлыш јола дүшүр вә һәрәката чидди зијан вурур. Бу вәзифәни исә икинчи сыраја, әввәлән, о адамлар кечирирләр ки, онлар ингилабчылары һөкүмәтә гаршы фәһлә һәрәкаты илә әлагәси олмајан ајры-ајры гәсд-

чи дәрнәкләрин гүввәси илә мүбаризә апармаға чағырырлар. Бу вәзифәни икинчи сыраја, икинчиси, о адамлар кечирирләр ки, онлар сијаси тәблиғат, тәшвигат вә тәшкилатын мәзмун вә вүс'әтини мәһдудлашдырырлар, фәһләләрин һәјатынын јалныз мүстәсна һалларында, јалныз тәнтәнәли һалларда онлара «сијасәт» совгаты вермәји мүмкүн вә мүнасиб һесаб едирләр, мүтләгијјәтә гаршы сијаси мүбаризәни мүтләгијјәтдән ајры-ајры күзәштләр тәләби илә әвәз етмәкдә һәддән артыг чанфәшанлыг көстәрир вә бу ајры-ајры күзәштләр тәләбини ингилабчы фәһлә партијасының мүтләгијјәтә гаршы мүнтәзәм вә дөнмәз мүбаризәси дәрәчәсинә јүксәлтмәјә лазымынча чалышмырлар.

«Тәшкил олунун!» — «Рабочаја Мысл» гәзети буну мүхтәлиф шәкилдә фәһләләрә тәкрар едир, буну «игтисадчылыг» мәсләкинин бүтүн тәрәфдарлары тәкрар едирләр. Бу чағырыша биз дә, әлбәттә, тамамилә гошулуруг, лакин биз бу чағырыша һөкмән әлавә едиб дејәчәјик: тәкчә гаршылыглы јардым чәмијјәтләриндә, тә'тил кассаларында вә фәһлә дәрнәкләриндә тәшкил олунмаг дејил, һабелә сијаси партија һалында да тәшкил олунун, мүтләгијјәт һөкумәтинә гаршы вә бүтүн капитализм чәмијјәтинә гаршы гәти мүбаризә үчүн тәшкил олунун. Белә тәшкил олунмадан пролетариат шүурлу синфи мүбаризә дәрәчәсинә јүксәлә билмәз, белә тәшкил олунмадан фәһлә һәрәкаты зәифлијә мәһкумдур вә фәһлә синфи өз өһдәсинә дүшән бөјүк тарихи вәзифәни: өзүнү вә бүтүн рус халгыны сијаси вә игтисади әсарәтдән хилас етмәк вәзифәсини тәкчә кассалар, дәрнәкләр вә гаршылыглы јардым чәмијјәтләри илә һеч бир заман јеринә јетирә билмәз. Тарихдә һеч бир синиф һәрәкаты тәшкил етмәјә вә она рәһбәрлик етмәјә габил олан өз сијаси башчыларыны, өз габагчыл нүмајәндәләрини јетишдирмәдән һөкмранлыға наил ола билмәмишдир. Рус фәһлә синфи дә белә адамлар јетишдирмәјә габил олдуғуну артыг көстәрмишдир: сон 5—6 ил әрзиндә рус фәһләләринин кениш јајылмыш мүбаризәси көстәрди ки, фәһлә синфи ичәрисиндә нә гәдәр бөјүк ингилабчы күввәләр вардыр, һөкумәтин ән шиддәтли тә'гибләри со-

сиализмə, сијаси шүура вə сијаси мүбаризəјə чан атан фəһлələрин сајыны азалтмаг дејил, артырыр. Јолдашларымызын 1898-чи илдəки гурултајы вəзифəни доғру мүəјјəн етмиш, өзкələрин сөзləрини тəкрар етмəмиш, тəкчə «зијалыларын» мејлləрини ифадə етмəмишдир... Биз дə бу вəзифələри гəтијјəтлə јеринə јетирмəјə кириширик партијанын програм, тəшкилат вə тактика мəсələсини нөвбəти мəсəлə олараг гаршыја гојмалыјыг. Програмымызын əсас мүддəаларына нечə јанашдығымызы биз артыг сөјləмишик, һəмин мүддəалары бурада əтрафлы шəрһ етмəјин исə, əлбəттə, јери дејилдир. Биз тəшкилат мəсələləринə јахын нөмрəлəрдə бир сыра мəгалə һəср етмək нијјəтиндəјик. Тəшкилат мəсələləри бизим ən зəиф мəсələləримиздən биридир. Бу чəһəтдən биз рус ингилаби һəрəкатынын көһнə хадимləриндən чох керидə галмышыг; бу нөгсаны ачыгча бојнумуза алмалы вə гүввələримизи ишин даһа кизли апарылмасыны тəшкил етмəјə, ишчи дүзкүн апармаг гајдаларыны, жандармлары алдатмаг вə полисин торуна дүшмəмək үсулларыны мүнтəзəм тəблиғ етмəјə вермəлијик. Ингилаба өзүнүн анчаг ахшамлар бош вахтыны дејил, бүтүн өмрүнү һəср едən адамлар һазырламаг лазымдыр, елə бөјүк бир тəшкилат һазырламаг лазымдыр ки, орада ишимизин мүхтəлиф нөвləри арасында чидди əмək бөлкүсү јаратмаг мүмкүн олсун. Нəһајət, тактика мəсələləринə кəлдикдə, биз бурада ашағыдакыны көстəрмəклə кифајətлəнəчəјик: сосиал-демократија габагчадан дүшүнүлмүш һеч бир сијаси мүбаризə планы вə ја үсулу илə өз əл-голуну бағламыр, өз фəалијјətини мəһдуд етмир,— о, бүтүн мүбаризə васитələрини гəбул едир, тəки бу васитəлəр партијанын мөвчуд гүввələринə ујғун олсун вə мөвчуд шəраитдə мүмкүн олан ən чох нəтичə əлдə етмəјə имкан версин. Мөһкəм вə мүтəшəккил партија олдугда, һəр бир ајрыча тə'тил сијаси нүмајишə, һөкумət үзəриндə сијаси гələбəјə чеврилə биләр. Мөһкəм вə мүтəшəккил партија олдугда ајрыча бир јердə башланан үсјан бөјүјүб галибијјətли ингилаба чеврилə биләр. Јадымызда сахламалыјыг ки, ајры-ајры тələбləр уғрунда һөкумətə гаршы апарылан мү-

баризә, ајры-ајры күзәштләрә наил олмаг — дүшмәнлә анчаг хырда тоггушмалардыр, өн мөвгеләрдә хырда чарпышмалардыр, гәти чарпышма исә һәлә ирәлидәдир. Гаршымызда чох мөһкәм дүшмән галасы дурмушдур, орадан башымыза јағыш кими гумбара вә күллә јағдырылараг ән јахшы мүбаризләримиз сырадан чыхарылыр. Биз бу галаны алмалыјыг вә әкәр ојанмагда олан пролетариатын бүтүн күввәләри илә бүтүн рус ингилабчыларынын күввәләрини, Русијада чанлы вә намуслу ким варса һамысынын говушмаға чан атачағы бир партија һалында бирләшдирсәк, бу галаны аларыг. Ингилабчы рус фәһләси Пјотр Алексејевин ирәличәдән дедији бөјүк сөзләр анчаг о заман јеринә јетмиш олачагдыр: «милјонларла фәһләнин күввәтли әли јүксәлән вә әскәр сүнкүләринин горудуғу истибдад бојундуруғу дармадағын олачагдыр!»[135].

1900-чү илин октјабрында — нојабрын әввәлләриндә јазылмышдыр.

1900-чү илин декабрында «Искра» гәзетинин 1-чи №-синдә чап едилмишдир

Гәзетин мәтниндән чап олунур

ЧИН МҮһАРИБӘСИ

Русија Чин илә мүһарибәни гуртармагдадыр: там бир сыра һәрби дапрәләр сәфәрбәрлијә алынмыш, јүз милјон манатларла пул хәрчләнмиш, Чинә он минләрлә гошун көндәрилмиш, бир сыра вурушмалар олмуш, бир сыра гәләбәләр газанылмышдыр, — доғрудур, бу гәләбәләрин чоху дүшмәнин низами гошунлары үзәриндә дејил, Чин үсјанчылары үзәриндә вә даһа чоху силаһсыз чинлиләр үзәриндә газанылмышдыр; сарајларын, евләрин вә дүканларын гарәт едилмәси һәлә бир јана галсын, бу силаһсыз чинлиләри гырмыш, суда боғмуш, һәтта ушаг вә гадынлары да өлдүрмәкдән чәкинмәмишләр. Рус һөкүмәти она нөкәрчилик едән гәзетләрлә бирликдә гәләбәни бајрам едир, шанлы һәрбчиләрин јени рәшадәтләри мүнасибәти илә шадлыг едир, Чин вәһшилијинин Авропа мәдәнијјәти тәрәфиндән мәғлуб едилмәси мүнасибәти илә, русларын Узаг Шәргдә «сивилизасија јајмаг вәзифәсинин» јени мүвәффәгијјәтләри мүнасибәти илә шәнлик едир.

Анчаг бүтүн бу шәнликдә чохмилјонлу фәһлә күтләсинин габагчыл нүмајәндәләри олан шүурлу фәһләләрин сәси ешидилмир. Јени галибијјәтли һәрби јүрүшләрин бүтүн ағырлығыны чәкән исә мәһз фәһлә күтләсидир: узаг өлкәләрә көндәрилмәк үчүн онун ишләјәнләри әлиндән алыныр, милјонларла хәрчләр үчүн ондан чох јүксәк веркиләр тутулур. Белә бир мәсәләни арашдырмаға чалышаг: сосиалистләр бу мүһарибәјә нә кими мүнасибәт бәсләмәлидирләр? бу

мүһарибә кимин хејринә апарылыр? рус һөкумәтинин јеритдији сијасәтин әсил мә'насы нәдән ибарәтдир?

Һөкумәтимиз һәр шејдән әввәл, инандырмаға чалышыр ки, о, Чин илә һәтта мүһарибә етмир: о анчаг үсјаны јатырыр, гијамчылары итаәтә кәтирир, Чинин гануни һөкумәтинә гајда-гануну бәрпа етмәкдә јардым көстәрир. Мүһарибә е'лан едилмәмишдир, лакин бундан ишин маһијјәти азачыг да дәјишилмир, чүнки фәрги јохдур, мүһарибә апарылмагдадыр. Чинлиләрин авропалылар үзәринә һүчум етмәсинин, инкилисләр, франсызлар, алманлар, руслар, јапонлар вә башгалары тәрәфиндән бу гәдәр сә'јлә јатырылан һәмин гијамын сәбәби нәдир? Мүһарибә тәрәфдарлары инандырмаға чалышырлар ки, сәбәби: «сары иргин аг иргә дүшмәнчилијидир», «Авропа мәдәнијјәтинә вә сивилизасијасына чинлиләрин нифрәт бәсләмәсидир». Бәли, чинлиләр авропалылара, доғрудан да, нифрәт бәсләјирләр, лакин онлар һансы авропалылара вә нә үчүн нифрәт бәсләјирләр? Чинлиләр Авропа халгларына дејил, — чинлиләрин онларла тоггушмасы олмамышдыр, — Авропа капиталистләринә вә капиталистләрин итаәтиндә олан Авропа һөкумәтләринә нифрәт едирләр. Чинә анчаг варланмаг үчүн кәлән, өз тә'рифли сивилизасијасындан анчаг алдатмаг, сојғунчулуг вә зоракылыг үчүн истифадә едән, халгын бејнини күтләшдирән тирјәклә алвер етмәк ихтијары газанмагдан өтрү Чинлә мүһарибә етмиш олан (1856-чы илдә Инкилтәрә вә Франсанын Чинлә мүһарибәси), христианлығы јајмагла сојғунчулуг сијасәтини ријакарчасына пәрдәләјән адамлара чинлиләр нифрәт етмәјә биләрдиләрми? Авропанын буржуа һөкумәтләри Чинә гаршы чохдан бәри бу сојғунчулуг сијасәтини јеритмәкдәдирләр, инди рус мүтләгијјәт һөкумәти дә бу сијасәтә гошулмушдур. Бу сојғунчулуг сијасәтини адәтән мүстәмләкә сијасәти адландырырлар. Капиталист сәнајеси сүр'әтлә инкишаф едән һәр бир өлкә чох тез бир заманда мүстәмләкәләр ахтармаға башлајыр, јә'ни елә өлкәләр ахтарыр ки, орада сәнаје зәиф инкишаф етмишдир, јашајышы аз-чох патриархал јашајышдыр, орада сәнаје мәһсуллары сатмаг вә беләликлә, күчлү пул

газанмаг олар. Бир овуч капиталистин варланмасы хатириңә буржуа һөкумәтләри сонсуз мүһарибәләр етмиш, сәһһәт үчүн зәрәрли олан тропик өлкәләрдә полкларла әскәри гырғына вермиш, халгдан топланан милјонларла пуллары пуч етмиш, тәнкә кәлән әһалини гызғын үсјанлара вадар етмиш вә ачындан өлмәјә мәһкум етмишләр. Һиндлиләрин Инкилтәрәјә гаршы үсјаныны[136] вә Һиндистандакы ачлығы вә ја инкилисләрин бурлара гаршы индики мүһарибәсини[137] хатырлајын.

Инди дә Авропа капиталистләри өз пәнчәләрини Чинә узатмышлар. Аз гала һамыдан да әввәл рус һөкумәти өз пәнчәсини узатмышдыр, инди исә дәридән чыхараг өзүнүн «гәрәзсизлијини» билдирмәкдәдир. О «гәрәзсизликлә» Порт-Артуру Чинин әлиндән алмыш вә Манчуријаја рус гошунларының мүһафизәси алтында дәмир јолу чәкмәјә башламышдыр. Авропа һөкумәтләри бир-бириниң ардынча Чин торпагларыны о гәдәр чанфәшанлыгла сојмаға, куја «ичарәјә көтүрмәјә» киришмишләр ки, Чинин бөлүшдүрүлмәси һагтында шајиәләр јајылмаға башламышдыр. Шејләри өз ады илә адландырсаг, демәк лазымдыр ки, Авропа һөкумәтләри (рус һөкумәти дә аз гала онлардан биринчиси олараг) Чини бөлүшдүрмәјә артыг башламышлар. Лакин онлар бөлүшдүрмәјә ачыг-ашкар дејил, оғру кими хәлвәти башламышлар. Онлар Чини, өлүнү сојанлар кими сојмаға киришмишләр, бу хәјали өлү мүгавимәт көстәрмәк истәдикдә исә, онлар јыртычы һејванлар кими онун үзәринә атылыб бүтөв кәндләри јандырдылар, силаһсыз адамлары, онларын арвад-ушагларыны Амурда боғдулар, күлләләдиләр вә сүнкүдән кечирдиләр. Бүтүн бу христиан гочаглыглары илә јанашы, онлар һај-күј галдырыб дејирләр ки, вәһши чинлиләр сивилизасијалы авропалылар үзәринә әл галдырмаға чәсарәт етмишләр. Нјучжуанын тутулмасы вә Манчуријаја рус гошунлары јеридилмәси, — бунлар мүвәггәти тәдбирләрдир, — дејә Русија мүтләгијјәт һөкумәти дөвләтләрә 1900-чү ил 12 август тарихли тә'мим нотасында билдирир; бу тәдбирләр «анчаг Чин гијамчыларынын тәчавүзкар һәрәкәтлә-

рини дәф етмәк зәрурәтиндән ирәли кәлмишдир»; бунлар «һәр һансы бир тамаһкарлыг планынын олдуғуну әсла көстәрә билмәз, зира белә планлар император һөкумәтинин сијасәтинә тамамилә јабанчыдыр».

Јазыг император һөкумәти! О, христианчасына бу гәдәр гәрәзсиз олдуғу һалда, ону наһаг јерә бу гәдәр инчидирләр! О бир нечә ил бундан габаг Порт-Артуру гәрәзсиз тутмуш вә инди Манчуријаны гәрәзсиз тутмагдадыр, о, Русија илә һәмсәрһәд олан Чин вилајәтләрини бир јығын подратчы, мүһәндис вә забитлә гәрәзсиз долдурмушдур ки, бунлар да өз рәфтарлары нәтичәсиндә һәтта өз итаәткарлығы илә мәшһур олан чинлиләри дә һиддәтләндирмишләр. Чиндә јол чәкән чинли фәһләләрә күндә 10 гәпик јемәк-ичмәк хәрчи вериридиләр, — мәкәр Русија тәрәфиндән бу гәрәзсизлик дејилми?

Бәс бизим һөкумәтин Чиндә белә ағылсыз бир сијасәт јеритмәсинә сәбәб нәдир? Бу сијасәт кимә хејирлидир? Бу сијасәт Чинлә тичарәт едән бир овуч ири капиталистләрә, Асија базары үчүн маллар истеһсал едән бир овуч фабрикчиләрә, инди тә'чили һәрби сифаришләрдән бөјүк пуллар газанан бир овуч подратчылара хејирлидир (гошун үчүн силаһ, сурсат вә с. истеһсал едән бә'зи заводлар инди бүтүн күчү илә ишләјир вә јүзләрлә јени күнәмуздчу фәһлә тутур). Белә бир сијасәт мүлки вә һәрби хидмәтдә јүксәк мәнсәбләр тутан бир овуч задәканлара хејирлидир. Онлара мачәралар сијасәти лазымдыр, чүнки бурада гуллуг көстәрмәк, мәнсәбә чатмаг, «рәшадәтләрлә» шөһрәт газанмаг олар. Бизим һөкумәт тәрәддүд етмәдән бүтүн халгын мәнафејини бу бир овуч капиталистләрин вә фырылдагчы мә'мурларын мәнафејинә гурбан верир. Чар мүтләгијјәт һөкумәти, һәмишә олдуғу кими, бу һалда да ири капиталистләр вә задәканлар гаршысында јалтагланан мәс'улијјәтсиз мә'мурларын һөкумәти олдуғуну көстәрир.

Чиндәки истилаларын рус фәһлә синфинә вә бүтүн фәһлә күтләсинә хејри нәдир? Ишләјәнләри әлләриндән алыныб мүһарибәјә көндәрилмиш минләрлә аилә-нин вар-јохдан чыхмасы, дөвләт борчлары вә хәрчлә-

ринин олдугча артмасы, веркиләрин артырылмасы, фәһләләри истисмар едән капиталистләрин һакимијјәтинин гүввәтләнмәси, фәһләләрин вәзијјәтинин писләшмәси, кәндлиләрин даһа артыг гырылмасы, Сибирдә ачлыг, — Чин мүһарибәси мәһз бунлара сәбәб олачаг вә артыг инди сәбәб олмагдадыр. Бүтүн рус мәтбуаты, бүтүн гәзет вә журналлар әсарәт алтындадыр, онлар һөкумәт мә'мурларынын ичазәси олмадан һеч бир шеј чап етмәјә чүр'әт едә билмәзләр,—буна көрә дә Чин мүһарибәсинин халга нечәјә баша кәлдији һаггында дүрүст мә'луматымыз јохдур, лакин шүбһәсиздир ки, бу мүһарибә *јүз милјон манатларла* хәрч тәләб едир. Белә мә'лумат вардыр ки, һөкумәт е'лан олунмамыш бир фәрмана әсасән мүһарибә үчүн бирдәфәлик 150 милјон манат вермишдир, бундан әлавә, мүһарибәнин чари хәрчләринә һәр үч вә ја һәр дөрд күндә *бир милјон манат* сәрф олунур. Ачлыг чәкән кәндлиләрә јардымы, һәр бир гәпик үстүндә чәнә вурараг сонсуз дәрәчәдә азалдан, халг маарифинә пул тапмајан, дөвләт заводларындакы фәһләләрин, почт идарәләриндәки хырда гуллугчуларын вә башгаларынын сујуну, һәр бир голчомағын етдији кими, сыхыб чыхаран һөкумәт бу гәдәр чох пулу һаваја совурур!

Малијјә назири Витте билдирирди ки, 1900-чү ил јанварын 1-и үчүн хәзинәдә 250 милјон манат сәрбәст нәгд пул вардыр, — инди исә бу пуллар јохдур, мүһарибәјә хәрчләнмишдир, һөкумәт борч ахтарыр, веркиләри артырыр, пул чатышмадығындан зәрури хәрчләрдән әл чәкир, дәмир јол чәкилишини дајандырыр. Чар һөкумәти ифлас гаршысындадыр, буна бахмајараг о истила сијасәтинә, — јалныз олдугча чох пул вәсаити тәләб етмәк дејил, һәмчинин даһа тәһлүкәли мүһарибәләрә чәлб олунмаг горхусу төрәдән сијасәтә чан атыр. Чинин үзәринә атылмыш Авропа дөвләтләри артыг инди ганимәти бөлүшдүрмәк үстүндә савашмаға башлајырлар вә бу савашмаларын нә илә гуртарачағыны һеч кәс дејә билмәз.

Лакин чар һөкумәтинин Чиндәки сијасәти јалныз халг мәнафејини кобуд сурәтдә тапдаламагдан ибарәт дејилдир, — бу сијасәт халг күтләләринин сијаси

шүүруну корламаға чалышыр. Анчаг сүнкү күчүнә архаланан, даим халг һиддәтинин гаршысыны алмаға вә ја ону јатыртмаға мәчбур олан һөкумәтләр артыг чохдан белә бир һәгигәти баша дүшмүшләр ки, халгын наразылығыны һеч бир шејлә арадан галдырмаг мүмкүн дејилдир; һөкумәтә гаршы бу наразылығы бир башгасына гаршы јөнәлтмәјә чалышмаг лазымдыр. Мәсәлән, јәһудиләрә гаршы әдавәт салырлар: күчә гәзетләри јәһудиләрә һүчум едирләр, санки јәһуди фәһләси дә, ејни илә рус фәһләси кими, капиталын вә полис һөкумәтинин зүлмү алтында әзаб чәкмир. Һазырда мәтбуатда чинлиләрә гаршы һүчум башланмышдыр, вәһши сары ирг һаггында, онун сивилизасијаја дүшмән олмасы һаггында, Русијанын маарифчилик вәзифәләри һаггында, рус әскәрләринин нә кими руһ јүксәклији илә дөјүшә кетмәләри вә саирә вә саирә һаггында бағырырлар. Һөкумәт гаршысында вә пул кисәси гаршысында сүрүнән журналистләр халгда Чинә гаршы нифрәт ојатмаг үчүн дәридән чыхырлар. Лакин Чин халгы рус халгыны һеч бир шејлә вә һеч бир заман сыхышдырмамышдыр: Чин халгынын өзү дә рус халгынын әзаб чәкдији бәлалардан әзаб чәкмәкдәдир, — ачы кәндлиләрдән зорла верки алан вә һәр бир азадлыг тәшәббүсүнү һәрби гүввә илә боған вәһши һөкумәтдән, — Аралыг сәлтәнәтинә дә сохулмуш капитал зүлмүндән әзаб чәкмәкдәдир.

Рус фәһлә синфи халгын әксәријјәтини бүрүмүш сијаси өлкүнлүк вә чәһаләтдән чыхмаға башлајыр. Буна көрә бүтүн шүурлу фәһләләрин борчу милли әдавәт гызышдыранлара вә фәһлә күтләсинин диггәтини онун әсил дүшмәнләриндән јајындыранлара гаршы вар гүввәләри илә галхышмагдан ибарәтдир. Чар һөкумәтинин Чиндә јеритдији сијасәт чинајәткар сијасәт олуб халгы даһа артыг вар-јохдан чыхарыр, ону даһа да позғунлашдырыр вә әзир. Чар һөкумәти нәинки бизим халгымызы әсарәтдә сахлајыр, һабелә ону, әсарәтә гаршы үсјан едән башга халглары итаәтә кәтирмәјә дә көндәрир (1849-чу илдә рус гошунлары Мачарыстанда ингилабы јатырдыглары кими). Чар һөкумәти нәинки рус капиталистләринә өз фәһләләри-

ни истисмар етмәкдә јардым көстәрир вә фәһләләрин бирләшиб өзләрини мүдафиә едә билмәмәси үчүн онларын әл-голуну бағлајыр, һабелә бир овуч варлыларын вә ә'јанларын хејринә башга халглары гарәт етмәк үчүн дә әскәр көндәрир. Фәһлә күтләсинин бојнуна мүһарибәнин кечирдији јени бојундуругдан хилас олмаг үчүн јалныз бир чарә вардыр: халг нүмајәндәләринин мәчлиси чағырылсын, онлар һөкумәтин өзбашыналығына сон гојуб ону мәчбур етсинләр ки, бир тәк сарај гулдур дәстәсинин мәнафеји илә һесаблашмасын.

1900-чү илин сентјабр — октјабрында јазылмышдыр

1900-чү илин декабрында «Искра» гәзетинин 1-чи №-синдә чап едилмишдир

Гәзетин мәтниндән чап олунур

РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ХАРИЧИ ИТТИФАГЫНДА ПАРЧАЛАНМА[138]

Бу илин јазында Исвечрәдә Рус сосиал-демократлары иттифагы үзвләринин гурултајы олду ки, бу да Иттифагын парчаланмасы илә нәтичәләнди. Иттифагы тә'сис едән вә 1898-чи илдә пајызына гәдәр Иттифагын нәшрләринин редактору олан «Әмәк азадлыгы» групу башда олмагла үзвләрин азлыгы: Рус инглаб-чы «Сосиал-демократ» тәшкилаты адлы ајрыча бир тәшкилат јаратмышдыр. Чохлуг, о чүмләдән орган олан «Рабочеје Дело» редаксијасы өзүнү Иттифаг адландырмагда давам едир. Рус сосиал-демократларынын 1898-чи илин јазында олмуш вә «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы»ны јаратмыш гурултајы Иттифагы партијамызын харичи нүмајәндәси һесаб етмишди. Инди, харичи Иттифаг парчаланмыш олдугу бир һалда биз нүмајәндәлик мәсәләсинә нечә јанашмалыјыг? Биз парчаланманын сәбәбләри мәсәләсинин тәфсилатыны арашдырмајачағыг. Јалныз, Плеханов тәрәфиндән куја Иттифагын мәтбәәсинин әлә кечирилдији һаггында бу гәдәр јајылмыш вә бу гәдәр агыр тәгсирләндирмәнин доғру олмадығыны гејд едәчәјик. Әслиндә, мәтбәәни идарә едән шәхс ону бүтүнлүклә Иттифагын парчаланмыш һиссәләриндән биринә вермәкдән имтина етмишди вә аз сонра һәр ики тәрәф өзү мәтбәәни өз араларында бөлүшдүрмүшдү. Бизим нөгтеји-нәзәримизчә, ән мүһүм факт будур ки, «Рабочеје Дело» мүбаһисәдә маһијјәт е'тибары илә һаглы дејилди: о сәһв едәрәк, «игтисадчылыг» мәсләкинин варлыгыны инкар едирди, бу мәсләкин ифратчылыгына көз

јуммаг вә онунла ачыг мүбаризәдән чәкинмәк тактикасы кими сәһв бир тактика јеридирди.

Буна көрә дә биз, — әдәбијјат нәшр етмәк вә онун јерләрә чатдырылмасыны тәшкил етмәк сahәсиндә чох чалышмыш олан «Рабочеје Дело»нун хидмәтләрини heч дә инкар етмәјәрәк, — парчаланмыш тәшкилатын бир һиссәсини партијамызын харичи нүмајәндәси hесаб етмәкдән имтина едирик. Партијанын нөвбәти гурултајы гәрар чыхарана гәдәр бу мәсәлә ачыг галмалыдыр. Инди рус сосиал-демократијасынын рәсми харичи нүмајәндәләри, бу илин пајызында Парис бејнәлхалг сосиалист конгресси тәрәфиндән тә'сис едилмиш даими бејнәлхалг комитәнин рус үзвләридир[139]. Русијадан комитәјә ики үзв: К. В. Плеханов вә Б. Кричевски («Рабочеје Дело»нун редакторларындан бириди) сечилмишдир. Рус сосиал-демократларынын һәр ики фраксијасы арасында барышыг вә ја сазиш олмадыгча, биз Русијанын тәмсил едилмәсинә аид бүтүн ишләрдә К. В. Плеханов илә әлагә сахламаг фикриндәјик. Нәһајәт, биз даими бејнәлхалг комитәдә Русија тәрәфиндән кимин катиб олмасыны арзу етдијимизә даир сәс вермәлијик. Һазырда, «марксизмин тәнгиди» бајрағы алтында сосиал-демократијаны буржуа идеолокијасы илә тәпәдән дырнаға гәдәр силаһланмыш дүшмәнләрә (буржуа һөкүмәтләринә) гаршы мүлајим вә мүти олмаг сијасәти илә позғунлашдырмаға чалышдыглары бир заманда, белә мүһүм вәзифәдә хүсусән елә адам олмасы лазымдыр ки, о, ахына гаршы дура билсин вә фикир тәрәддүдләринә гаршы мө'тәбәр сөз деjә билсин. Бу сәбәбә вә һабелә јухарыда көстәрилән мүлаһизәләрә көрә биз сәсимизи К. В. Плеханова веририк.

1900-чү илин нојабрында, нојабрын 25-дән (декабрын 8-дән) кеч олмајараг јазылмышдыр

1900-чү илин декабрында «Искра» гәзетинин 1-чи №-синдә чап едилмишдир

Гәзетин мәтниндән чап олунур

1900-чү ИЛ 29 ДЕКАБР ГЕЈДИ

29/XII. 1900. Шәнбә, кечә саат 2.

Мән бу күн «әкиз» илә олан мүсаһибәдән алдығым тәәссүраты јазмаг истәрдим. Бу бир нөв мүһүм вә «тарихи» бир јығынчаг иди (Арсенјев, Велика, әкиз+арвады+мән), һәр һалда мәним һәјатымда тарихи бир јығынчаг олуб там бир дөврә олмаса да, һәјатын бир сәһифәсинә јекун вурараг, узун бир мүддәт үчүн һәрәкәти вә һәјат јолуну мүәјјән едирди.

Иши Арсенјевин әввәлдә тәсвир етдијинә әсасән мән белә анламышдым ки, әкиз бизә тәрәф кәлир вә өз тәрәфиндән аддымлар атмаг истәјир — лакин бунун мәһз әкси олду. Бу гәрибә јанлышлыг, еһтимал, ондан ирәли кәлмишдир ки, Арсенјев әкизин «ширникләндиричи» бир сурәтдә вә'д етдикләрини, јә'ни онда олан сијаси материалы, мәктубları etc* әлдә етмәји чох арзу едирди, «адам исә арзу етдијинә инаныр»; буна көрә дә Арсенјев әкизин ширникләндиричи вә'динә инанырды; онун сәмимилијинә, онунла нәзакәтли modus vivendi** мүмкүнлүјүнә инанмаг истәјирди.

Мәһз һәмин јығынчаг белә бир инамы тамамилә вә гәти олараг пуч етди. Әкиз өзүнү тамамилә јени бир чәһәтдән көстәрди, өзүнүн там мә'насы илә «сијасәтчи» олдуғуну, сөзүн пис мә'насында сијасәтчи олдуғуну, сијасәтбаз, һијләкәр, хырдачы вә һәјасыз олдуғуну көстәрди. О, *белә бир гәти фикирлә кәлмишди*

* — et cetera — вә илаахыр. *Ред.*
** — јола кетмәк үсулунун. *Ред.*

ки, биз ачизик — Арсенјев өзү данышыгларын нәтичәсинә белә гијмәт верирди вә белә бир гијмәт тамамилә доғру иди. Әкиз бизим ачиз олдуғумуз фикри илә кәлмишди, *тәслим олмаг* шәртләрини бизә тәклиф етмәјә кәлмишди вә о буну һеч бир кәскин сөз демәдән, чох мәһарәтлә етди, лакин буна бахмајараг о, ән јени «тәнгидчинин» үзәриндәки бу зәриф, мәдәни пәрдә алтында ади либерала мәхсус нә гәдәр кобуд, хырдачы бир вүчуд кизләндијини бүрүзә верди.

Нә сәбәбә о, әкиз, садәчә олараг әмәкдашлыг етмәк истәмир — дејә вердијим суаллара (ахшам мүсаһибәнин әмәли һиссәси бундан башланды), о там гәтијјәтлә чаваб вериб деди: бир журналда ки ону «гоз габығына сохурлар» (ејнән онун ифадәсидир) — һәмин журналда ишләмәк онун үчүн психоложи чәһәтчә мүмкүн дејилдир, јохса сиз күман едирсиниз ки, сиз мәни сөјәчәксиниз, мән исә сизин үчүн «сијаси мәгаләләр јазачағам» (ејнән!), әмәкдашлыг анчаг там һүгуг бәрабәрлији шәрти илә (јә'ни, јәгин тәнгидчиләрлә ортодоксалларын һүгуг бәрабәрлији шәрти илә) мүмкүн ола биләр, бәјанатдан* сонра онун јолдашы вә досту[140] Арсенјевлә көрүшә һətта кәлмәк дә истәмирди, онун, јә'ни әкизин мүнасибәти бир о гәдәр дә бәјанатла, һətта әсла бәјанатла дејил, онунла мүәјјән олунур ки, әввәлләр о «хејирхаһчасына јардым етмәк» ролу илә кифајәтләнмәк истәјирди, инди исә бунунла кифајәтләнмәк фикриндә дејилдир, редактор да олмаг истәјир (әкиз тәхминән белә дә деди!!). Әкиз бунларын һамысыны бирдән јағдырмады, онун әмәкдашлығы һаггындакы данышыглар хејли узун (Арсенјев вә Великанын фикринчә чох узун) чәкди, лакин бу данышыглардан мәнә тамамилә ајдын олду ки, бу чентлменлә дары әкмәк олмаз.

О сонра өз тәклифи үзәриндә исрар етмәјә башлады: нә үчүн бәрабәр һүгугла 3-чү бир сијаси орган тә'сис едилмәсин, бу һәм она, һәм дә бизә хејирлидир (гәзет үчүн материал олар, бунун үчүн верилән вәсаитдән бир гәдәр «газанарыг»), о белә дүшүнүр ки,

* Бах: бу чилд, сәһ. 385—392. *Ред.*

бурада габығын үстүндә сосиал-демократиҹаја аид һеч бир шеј, бизим фирмамызы көстәрән һеч бир шеј олмамалыдыр, биз бүтүн өз үмумсиҹаси материалымызы да бу органа вермәҹә борчлуҹуг (формал сурәтдә дејил, мә'нәви чәһәтдән борчлуҹуг).

Мәсәлә ајдын олду вә мән ачыгча дедим ки, 3-чү орган тә'сис етмәк һаггында һеч данышыг да ола билмәз, бурада мәсәлә ондан ибарәтдир ки, сиҹаси мүбаризәни сосиал-демократиҹамы апармалыдыр, ҹохса либераллар мүстәгил сурәтдә вә тәкбашына апармалыдырлар (мән даһа ајдын, даһа гәти вә даһа дүрүст ифадә етдим). Әкиз баша дүшдү, һирсләнди вә деди ки, мәним anerkennenswerter Klarheit* (ејнән онун сөзләридир!) сөҹләдикләримдән сонра бу барәдә һеч данышмағына дәјмәз, анчаг сифаришләр һаггында — мәчмуәләрин сифаришләри һаггында данышмаг лазымдыр: бу елә 3-чү нөв бир журналдыр (дејә — мән сөзә башладым). Ҹахшы, онда бир тәк *мөвчуд* китабчаны сифариш етмәк лазымдыр — дејә әкиз билдирди. Һансы китабчаны? — дејә мән сорушдум. Буну билмәҹә нә һачәт вар — дејә арвады һәҹасызчасына чаваб верди. Әкәр принсипчә леһинә һәлл етсәниз, онда биз һәлл едәрик, етмәсәниз онда һеч билмәҹинә дәјмәз. Мән чап етмәнин шәртләрини сорушдум: әкиз деди ки, NN нәшриҹҹаты, вәссалам, Сизин фирманызын ады чәкилмәмәлидир, Verlag**-дан башга Сизин фирманызла һеч бир әлагә олмамалыдыр. Мәи буна гаршы да мүбаһисәҹә башлајыб бизим фирманын адынын көстәрилмәсини тәләб етдим — Арсенҹев мәнә е'тираз етмәҹә башлады вә данышыг кәсилди.

Ахырда — шәртләшдик ки, гәрар чыхармағы тә'хирә салаг, — Арсенҹевлә Велика да әкизии үстүнә дүшәрәк, *ондан* изаһат тәләб едирдиләр, мүбаһисә едирдиләр, мән чох вахт динмирдим, күлүрдүм (әкиз буну ајдын көрүрдү) вә данышыг тезликлә ахыра чатды.

Илк дәфә 1924-чү илдә Ленин мәчмуәсинин I китабында чап едилмишдир

Әлҹазмасындан чап олунур

* — тәгдирәлајиг бир ајдынлыгла. *Ред.*
** — нәшриҹҹат. *Ред.*

СТРУВЕ ИЛӘ САЗИШ ЛАЈИһӘСИНӘ ДАИР[141]

«Зарја» — «Искра» сосиал-демократ групунун вә «Свобода» демократик мүхалифәт групунун нүмајәндләри өз араларында ашағыдакы сазишә кәлдиләр:

1) «Зарја» групу ејни адлы журнал јанында «Современное Обозрение» ады илә хүсуси бир әлавә нәшр едир вә бунун редактә олунмасында «Свобода» групу иштирак едир.

2) Редактә ашағыдакы әсасла едилир: тәрәфләрдән һәр бири мүгабил тәрәфин материаллары вә мәгаләләри барәсиндә veto* һүгугуна маликдир.

3) Нәшрин програмы: а) һөкүмәтин**, һөкүмәт идарәләринин, ичтимаи идарәләрин вә силк идарәләринин вә с. фәалијјәтинә аид материаллар вә сәнәдләр.

b) Русијанын дахили ичтимаи һәјаты, һөкүмәтин дахили вә харичи сијасәти мәсәләләринә даир мәгаләләр.

c) дахили ичмаллар.

4) Һәр ики тәрәф «Современное Обозрение» үчүн материаллар әлдә етмәк гајғысына галмағы өз өһдәсинә көтүрүр. Лакин «Зарја» редаксијасы 3-чү §-да көстәрилән мөвзулара даир онун өз сәрәнчамында олан материалы өз хүсуси нәшрләриндә о һалларда верә биләр ки, һәмин материал өз характеринә көрә бу нәшрләр үчүн даһа мүнасиб олсун.

---

* — гадаған. *Ред.*

** — Пстнтлә верилән мәтн А. Н. Потресовун әли илә јазылмышдыр. *Ред.*

5) «Зарја» групу «Современное Обозрение»нин нәшри, дашынмасы вә јајылмасы үчүн бүтүн гајғыны өз үзәринә көтүрүр. X групу да бунун үчүн лазым кәлән бүтүн хәрчләри чәкир.

6) Көстәрилән нәшр ләғв едилдији һалда, һәр ики тәрәф «Современное Обозрение»нин мөвчуд нүсхәләрини өз араларында јары бөлүр.

Гејд. «Зарја» редаксијасы «Современное Обозрение»нин габығында өз нәшрләри һаггында е'ланлар вермәк һүгугуна маликдир.

1901-чи илин јанварында, јанварын 17-дән (30-дан) әввәл јазылмышдыр

Илк дәфә әлјазмасындан чап олунур

183 ТӘЛӘБӘНИН ӘСКӘРЛИЈӘ ВЕРИЛМӘСИ*

«Һамылыгча ирәтишаш төрәтдикләринә көрә» Кијев университетинин 183 тәләбәсинин әскәрлијә верилмәси һаггында халг маариф назирлији тәрәфиндән верилән һөкумәт мә'луматы јанварын 11-дә гәзетләрдә е'лан олунмушдур. Тәләбәләри вә чәмијјәти тәһдид едән 1899-чу ил 29 ијул мүвәггәти гајдалары е'лан олундуғу вахтдан ил јарым да кечмәмиш ичра едилмәкдәдир вә һөкумәт мисли көрүнмәмиш чәза тәдбирләри тәтбиг етдијинә сајки һагг газандырмаға тәләсәрәк, бүтөв бир иттиһамнамә ирәли сүрүб тәләбәләрин јарамаз әмәлләрини бәзәмәк үчүн һеч бир шеји әсиркәмир.

Јарамаз әмәлләр бир-бириндән дәһшәтлидир. Јајда Одессада үмумтәләбә гурултајы олур; гурултај тәһсил, ичтимаи вә сијаси һәјат саһәсиндә баш верән һадисәләр мүнасибәти илә һәр чүр протест етмәк үчүн бүтүн рус тәләбәләрини тәшкил етмәк програмыны ирәли сүрүр. Һәмин чинајәткар сијаси мәгсәдләр үстүндә бүтүн нүмајәндә тәләбәләр һәбс едилир вә сәнәдләри әлләриндән алыныр. Лакин һәјәчан сакитләшмәјиб кетдикчә артыр вә *бир чох* али мәктәбләрдә бөјүк бир гүввә илә өзүнү көстәрир. Тәләбәләр өз үмуми ишләрини азад вә мүстәгил сурәтдә мүзакиро вә һәлл етмәк истәјирләр. Онларын мүдириҷјәти буна чаваб олараг — гәдимдән бәри рус мә'мурларынын хүсусиҷјәтини тәшкил едән гаты рәсмиҷјәтчиликлә —

* Һөкумәт мә'луматы верилдији заман нөмрә сәһифәләнмишди.

һәр хырда шејә ирад тутур, наразылығы сон һәддә чатдырыр вә һәлә буржуа наданлығы кирдабына дүшмәмиш олан кәнчләри бүтүн полис вә мә'мур истибдады системинә гаршы билаихтијар протест етмәк јолуна сөвг едир.

Кијев тәләбәләри чыхыб кетмиш олан јолдашының јеринә кечән профессорун кәнар едилмәсини тәләб едирләр. Мүдириҷҷәт мүгавимәт көстәрир, кәнчләри «јығынчаглар вә нүмајишләр» дүзәлтмәјә вадар едир вә... күзәштә кедир. Тәләбәләр ики мүртәче тәләбә тәрәфиндән бир гызын зорланмасы кими (дејилдијинә көрә) алчаг һәрәкәтләрин нә сәбәбә баш верә билдијини мүзакирә етмәк үчүн јығынчаг дүзәлдирләр. Мүдириҷҷәт әсил «тәгсиркарларын» карсерә салынмасы һөкмүнү верир. Онлар табе олмагдан имтина едирләр. Онлары университетдән чыхарырлар. Тәләбәләр чыхарыланлары нүмајишкаранә вағзала јола салырлар. Јени јығынчаг тәшкил едилир, тәләбәләр ахшама гәдәр орада галырлар, ректор кәлмәјинчә кетмәјәчәкләрини билдирирләр. Губернаторун мүавини вә жандарм идарәси рәиси бир дәстә әскәрлә кәлир; әскәрләр университети дөврәјә алыр вә аудиторијаја дахил олурлар, — ректор дә'вәт олунур. Тәләбәләр тәләб едирләр — бәлкә сиз күман едирсиниз, онлар конститусија тәләб едирләр? јох, онлар карсер тәнбеһинин тәтбиг олунмамасыны вә университетдән чыхарыланларын кери көтүрүлмәсини тәләб едирләр. Јығынчаг иштиракчыларынын адларыны јазыб евләринә бурахырлар.

Тәләбәләрин бу чүз'и вә зәрәрсиз тәләбләри илә һөкумәтин тәшвиши арасындакы чох бөјүк ујғунсузлуға фикир верин; һөкумәт елә һәрәкәт едир ки, куја онун һөкмранлыг дајагларыны балталајырмышлар. Бизим «һәр шејә гадир» һөкумәт бу тәшвиши илә өз ејбини һәр шејдән артыг бүрүзә верир. Бунунла һөкумәт, көрмәјә көзү вә ешитмәјә гулағы олан һәр кәсә һәр чүр «чинајәткарлыг мүрачиәтнамәләриндән» даһа јахшы көстәрир ки, о өз вәзиҷҷәтинин әсла мөһкәм олмадығыны һисс едир вә анчаг ону халгын һиддәтиндән горујан сүнкү вә гамчынын күчүнә күвәнир.

Он илләр узуну тәчрүбә көрмүш олан һөкумәт мәһкәм јәгин етмишдир ки, ону алышган бир маддә әһатә етмишдир вә јанғын салмаг үчүн хырдача бир гығылчым кифајәтдир, карсерә гаршы протест кифајәтдир. Белә олдугда исә, ајдындыр ки, нүмунәви диван тутмаг: јүзләрлә тәләбәни әскәрлијә вермәк лазымдыр! «Фелдфебел Волтерлијә верилсин!»[142] — бу ифадә һеч дә көһнәлмәмишдир. Әксинә, XX әср онун һәгигәтән һәјата кечирилмәсини көрмәли олачагдыр.

Чохдан дөврү кечмиш көһнәлији бәрпа етмәк чәһдиндән ибарәт олан бу тәдбир бир чох фикир вә мүгајисәләр доғурур. Үч нәсил бундан әввәл, Николај заманларында әскәрлијә вермәк рус тәһкимчилик чәмијјәтинин бүтүн гурулушуна тамамилә ујғун олан тәбии бир чәза иди. Задәканларын сәрбәстлијини ләғв едәрәк, задәкан балаларыны әскәрлијә веридиләр ки, забит рүтбәси алана гәдәр хидмәт етмәјә мәчбур етсинләр. Кәндлини әскәрлијә вериркән бу онун үчүн узун илләр давам едән каторга иди вә орада ону вәһши «јашыл күчә»[143] ишкәнчәләри көзләјирди вә с. Лакин будур, ијирми беш илдән артыгдыр ки, биздә «үмуми» әскәри мүкәлләфијјәт вардыр вә бунун тәтбиги вахты илә бөјүк бир демократик ислаһат кими мәдһ едилмишди. Јалныз сөздә дејил, ишдә дә үмуми әскәри мүкәлләфијјәт, шүбһәсиз, демократик бир ислаһатдыр: о, силк бөлкүсүнә сон гојур вә вәтәндашларын һүгуг бәрабәрлијини тәтбиг едир. Лакин бу доғрудан да белә олсајды, онда мәкәр әскәрлијә верилмәк бир чәза ола биләрдими? Әкәр һөкумәт әскәри мүкәлләфијјәти чәзаја чевирирсә, о буннла сүбут етмирми ки, биз *үмуми* әскәри мүкәлләфијјәтдән даһа артыг көлнә әскәр јығмаг гајдасына јахыныг? 1899-чу ил мүвәггәти гајдалары ријакарлыг пәрдәсини јыртыр вә һәтта Авропа тә'сисатына даһа чох бәнзәјән тә'сисатларымызын да вәһши маһијјәтини ашкара чыхарыр. Әслиндә, биздә үмуми әскәри мүкәлләфијјәт олмамышдыр вә јохдур, чүнки адлы-санлылар вә варлылар үчүн олан имтијазлар бир чох истисна јарадыр. Әслиндә биздә вәтәндашларын һәрби хидмәтдә һүгуг бәрабәрлијини андыран һеч бир шеј олмамышдыр вә

јохдур. Әксинә, казармада ән ијрәнчи бир һүгугсузлуг руһу һөкм сүрүр. Кәндли вә ја фәһләләрдән олан әскәр тамамилә мүдафиәсиздир, инсанлыг ләјагәти тапдаланыр, зоракылыг һөкм сүрүр, адамлар дөјүлүр, дөјүлүр вә јенә дөјүлүр. Бөјүк әлагәләри вә пулу олан-лара исә имтијазлар верилир вә истисналар едилир. Тәәчүблү дејилдир ки, бу өзбашыналыг вә зоракылыг мәктәбинә верилмәк бир чәзадыр вә һәтта һүгугдан мәһрум едилмәјә јахын чох ағыр бир чәзадыр. Һөкумәт «гијамчылара» бу мәктәбдә интизам өјрәдәчәјини үмид едир. О бу үмидиндә јанылмырмы? Рус һәрби хидмәт мәктәби ингилаб үчүн һәрби мәктәб олмајачагмы? Әлбәттә, белә бир мәктәбин бүтүн курсуну кечмәјә тәләбәләрин һамысынын күчү чатмајачагдыр. Бә'зиләрини ағыр иш тагәтдән салачаг, һәрби рәисләрлә тоггушма мәһв едәчәкдир, дикәрләрини — зәиф вә сысгалары — казарма горхудачаг, лакин үчүнчүләрини мәтинләшдирәчәк, онларын көрүш даирәсини кенишләндирәчәк, онлары өз азадлыг мејлләри үзәриндә дүшүнмәјә, бунлары һисс етмәјә вадар едәчәкдир. Инди онлар өзбашыналыг вә зүлмүн бүтүн ағырлығыны өз тәчрүбәләриндә көрәчәкләр, зира онларын бүтүн инсанлыг ләјагәти чох вахт «елмли адамы» гәсдән әлә салмагдан чәкинмәјән фелдфебелин ихтијарына верилмиш олачагдыр. Онлар ади чамаатын нә вәзијјәтдә олдуғуну ишдә көрәчәкләр, онлар һәр күн шаһиди олмаға мәчбур едиләчәкләри һәгарәт вә зоракылыглардан гәлбләри од тутуб јаначаг вә баша дүшәчәкләр ки, тәләбәләрә едилән һагсызлыг вә өчәшмәләр халга едилән зүлм дәрјасында бир гәтрәдир. Буну баша дүшән һәр кәс һәрби хидмәтдән гуртарыркән орадан, халгы истибдаддан азад етмәк уғрунда халгын габагчыл синфи илә бирликдә мүбаризә апармаг үчүн Һаннибал анды[144] ичәрәк чыхачагдыр.

Лакин јени чәзанын һәгарәтли олмасы да онун амансызлығы гәдәр һиддәт доғурур. Һөкумәт һәлә инсанлыг дујғусуну итирмәјәнләрин һамысына мејдан охујараг, — сүркүнә көндәрилән тә'тилчи фәһләләри әхлагсыз е'лан етдији кими, өзбашыналыға гаршы протест едән тәләбәләри дә ади шулугчу е'лан едир.

Һөкумәт мә'луматына бир нәзәр јетирин: бу мә'лумат интизамсызлыг, савашганлыг, шулуглуг, һәјасызлыг, азғынлыг сөзләри кими сөзләрлә долудур. Бир тәрәфдән, чинајәткар сијаси мәгсәдләр күдүлдүјү вә сијаси протестләр етмәјә чалышылдығы е'тираф едилир; дикәр тәрәфдән, тәләбәләр интизам дәрси алмаға еһтијачы олан ади шулугчу адландырылыб әлә салынырлар. Бу, тәләбәләрә рәғбәти һөкумәтә јахшы мә'лум олан рус ичтимаи фикрини тәһгир етмәкдир. Буна тәләбәләр тәрәфиндән јеканә ләјагәтли чаваб ондан ибарәт оларды ки, кијевлиләрин тәһдиди јеринә јетирилсин, бүтүн али мәктәбләрдә тәләбәләрин һамысы мөһкәм вә сөбатлы тә'тил едиб 1899-чу ил 29 ијул мүвәггәти гајдаларынын ләғв олунмасыны тәләб етсинләр.

Лакин һөкумәтин чавабыны вермәк бир тәк тәләбәләрин вәзифәси дејилдир. Һөкумәт өзү чалышыб бу һадисәни бөјүдәрәк халис тәләбә әһвалатындан бөјүк бир шејә чевирмишдир. Санки һөкумәт тутдуғу диванын кәскинлији илә өјүнәрәк, бүтүн азадлыг сә'јләрини тәһгир едәрәк ичтимаи фикрә мүрачиәт едир. Бункөрә дә халгын бүтүн тәбәгәләри ичәрисиндәки бүтүн шүурлу үнсүрләр тәһгирләрә динмәзчә дөзән дилсизағызсыз гуллар вәзијјәтинә дүшмәк истәмирләрсә, һөкумәтин бу мејдан охумасына чаваб вермәјә борчлудурлар. Бу шүурлу үнсүрләрә исә габагчыл фәһләләр вә онларла гырылмаз сурәтдә әлагәдар олан сосиал-демократ тәшкилатлары башчылыг едирләр. Тәләбәләрин инди бу гәдәр кәскин сурәтдә гаршылашдыглары полис өзбашыналығындан фәһлә синфи һәмишә даһа чох зүлм вә һәгарәт көрмәкдәдир. Фәһлә синфи артыг өз азадлығы уғрунда мүбаризәјә галхмышдыр. Буна көрә дә фәһлә синфи јадда сахламалыдыр ки, бу бөјүк мүбаризә онун өһдәсинә бөјүк вәзифәләр гојур; јадда сахламалыдыр ки, бүтүн халгы истибаддан азад етмәдикчә өзүнү азад едә билмәз, јадда сахламалыдыр ки, фәһлә синфи һәр бир сијаси протести һамыдан әввәл вә һамыдан артыг рәғбәтлә гаршылајыб она һәр чүр јардым көстәрмәлидир. Бизим елмли синифләримизин ән јахшы нүмајәндәләри буржуа чәмијјәти

илә әлагәни кәсиб сосиалистләр сырасына кечмәјә гадир вә һазыр олдугларыны, һөкумәтин әзаб верib мәһв етдији минләрлә ингилабчыларын ганы илә сүбут етмиш вә көстәрмишләр. Мәктәбли кәнчләр үзәриндә һөкумәтин гошун көндәрмәсинә лагејд баха биләчәк бир фәһлә, сосиалист адыны дашымаға лајиг дејилдир. Тәләбә фәһләнин көмәјинә кәлирди,—фәһлә дә тәләбәнин көмәјинә кәлмәлидир. Һөкумәт сијаси протест етмәк мејлини ади бир шулуглуг адландырмагла халгы алдатмаг истәјир. Фәһләләр ән кениш күтләләрә ачыг демәли вә изаһ етмәлидирләр ки, бу јаландыр, әсил зоракылыг, шулуглуг вә азғынлыг јувасы — рус мүтләгијјәт һөкумәтидир, полисин вә мә'мурларын өзбашыналығыдыр.

Бу протести нечә тәшкил етмәји јерли сосиал-демократ тәшкилатлары вә фәһлә груплары һәлл етмәлидирләр. Вәрәгәләр пајламаг, јајмаг вә јапышдырмаг, чәмијјәтин мүмкүн гәдәр бүтүн синифләринин дә'вәт едилә биләчәји јығынчаглар дүзәлтмәк — ән мүнасиб протест формаларыдыр. Лакин гүввәтли вә мөһкәм тәшкилат олан јерләрдә ачыг нүмајиш васитәси илә даһа кениш вә ачыг протест тәшкил едилмәси јахшы оларды. Кечән ил декабрын 1-дә Харковда «Јужны Крај» редаксијасы гаршысындакы нүмајиши јахшы бир нүмунә һесаб етмәк олар. Ишыглыға вә азадлыға чыхмаг уғрундакы һәр бир сә'ји тә'гиб едән, бизим һөкумәтин бүтүн вәһшиликләрини тә'рифләјән бу алчаг гәзетин јубилеји бајрам едилирди. Чамаат редаксијанын гаршысына топлашыб «Јужны Крај» гәзетинин нөмрәләрини тәнтәнәли сурәтдә чырыр, атларын гујруғуна бағлајыр, итләрә сарыјыр, пәнчәрәләрә даш вә ичи һидроκен-сулфидлә долу шүшәләр атыб гышгырырды: «јох олсун сатгын мәтбуат!». Јалныз сатгын гәзетләрин редаксијалары дејил, бизим бүтүн һөкумәт идарәләри дә һәгигәтән бу чүр алгышланмаға лајигдир. Онлар өз бөјүкләринин хејирхаһлығы јубилејини јалныз һәрдән бир бајрам едирләр, — халг диваны јубилејинә исә онлар һәмишә лајигдирләр. Һөкумәтин һәр чүр өзбашыналыг вә тәчавүзкарлыг тәзаһүрү белә бир нүмајиш үчүн гануни

бир сәбәбдир. Гоj тәләбәләрә диван тутулмасы һаггында һөкумәтин ачыг бәjанатына халг тәрәфиндән ачыг чаваб верилмәмиш олмасын!

1901-чи илин jанварында jазылмышдыр

1901-чи илин февралында «Искра» гәзетинин 2-чи №-синдә чап едилмишдир

Гәзетин мәтниндән чап олунур

ТӘСАДҮФИ ГЕЈДЛӘР[145]

1901-чи ил јанварын ахырларында — февралын әввәлләриндә јазылмышдыр

1901-чи илин апрелиндә «Зарја» журналынын 1-чи №-синдә чап едилмишдир
Имза: Т. Х.

Журналын мәтниндән чап олунур

№ 1

Апрѣль
1901-го г.

Die
Morgenrothe
Heft 1
April 1901

ЗАРЯ

Соціаль-демократическій научно-политическій журналъ. Издается при ближайшемъ участіи Г. В. Плеханова, В. И. Засуличъ и П. Б. Аксельрода.

Цѣна 2 руб.

Stuttgart
J. H. W. Dietz Nachf. (G.m. b. H.)
1901

«Зарја» журналынын 1-чи №-синин габыгы. — Апрел 1901-чи ил.

I. ДӨЈ, АММА ӨЛҮНҸӘЈӘДӘҚ ЈОХ

Јанварын 23-дә Нижни Новгородда *силк нүмајәндәләринин иштиракы илә* Москва мәһкәмә палатасының хүсуси һеј'әти кәндли Тимофеј Василјевич Воздуховун өлдүрүлмәси ишинә бахмышдыр; Воздухов «ајылдылмаг үчүн» полис шө'бәсинә көндәрилмиш вә орада Шелеметјев, Шулпин, Шибајев вә Олховин адлы дөрд полис хидмәтчиси, һабелә полис мәһәллә нәзарәтчиси вәзифәсини ифа едән Панов тәрәфиндән о гәдәр дөјүлмүш ки, ертәси күн хәстәханада өлмүшдүр.

Бизим полис идарәләриндә адәтән вә һәмишә нәләр едилдијини ајдын көстәрән бу ади ишин садә мәзмуну белә дир.

Сон дәрәчә мүхтәсәр гәзет хәбәрләриндән мә'лум олдуғуна көрә, бүтүн әһвалат белә олмушдур. Апрелин 20-дә Воздухов фајтонда губернаторун евинә кәлир. Гапыја чыхан губернатор евинин бахычысы мәһкәмәдә көстәрмишдир ки, Воздухов башыачыг иди, ичмишди, анчаг сәрхош дејилди, она билет вермәјән (?) һансы пароход көрпүсүндән исә шикајәт едирди. Бахычы нөвбәдә дуран городовој Шелеметјевә Воздухову полис шө'бәсинә апармағы әмр едир. Воздухов о гәдәр аз ичибмиш ки, Шелеметјевлә чох сакит данышыр вә полис шө'бәсинә кәлдикдә, полис мәһәллә нәзарәтчиси Панова өз адыны вә вәзифәсини ајдын сурәтдә билдирир. Буна бахмајараг, Шелеметјев, — јәгин ки, Воздухову јеничә диндирмиш олан Пановун ичазәси илә, — ону бир нечә сәрхошун олдуғу дустаг отағына дејил, онун јанында олан *«әскәр отағына»*

«итәләjиб салыр». Шелеметjев ону итәләjиркән гылынчы гапынын чәфтәсинә илишир, өз әлини азча кәсир, о белә күман едир ки, Воздухов онун гылынчындан jапышмышдыр, буна көрә дә Воздухову дөjмәjә башлаjыр вә бағырыб дejир ки, онун әлини кәсмишләр. Шелеметjев ону вар күчү илә дөjүр, үзүнә, синәсинә, бөjрүнә вурур, елә вурур ки, Воздухов һәр дәфә архасы үстә jерә сәрилир, башы дөшәмәjә дәjир вә jалварыб аман истәjир. Дустаг отағындакы шаһидин (Семахинин) сөjләдиjинә көрә, о дejирди: «Мәни нә үчүн дөjүрсүнүз? Мәним һеч бир тәгсирим jохдур. Аллаһ хатириnә рәһм един!» Jенә һәмин шаһидин дедиjинә көрә, Воздухов сәрхош дejилмиш, әслиндә Шелеметjев сәрхош имиш. Шелеметjевин Воздухова «дәрс вердиjини» (иттиһамнамәнин тә'биридир!) һәлә пасханын лап биринчи күнүндән (апрелин 20-си, чәршәнбә ахшамы, пасханын үчүнчү күнүдүр) онун полис идарәсиндә ичән jолдашлары Шулпин вә Шибаjев ешидирләр. Онлар башга полис шө'бәсиндән кәлмиш Олховин илә бирликдә әскәр отағына кәлиб Воздухову jумругла дөjүр, ajаглары алтына салыб тапдалаjырлар. Полис мәһәллә нәзарәтчиси Панов да кәлиб китабла онун башына вурур, jумругла дөjүр. Дустаг бир гадын дejир: «Елә дөjүрдүләр, елә дөjүрдүләр ки, горхудан аз гала бағрым jарылмышды». «Дәрс верилиб» гуртардыгдан сонра полис мәһәллә нәзарәтчиси там сојугганлылыгла Шибаjевә әмр едир ки, дөjүләнин үзүнүн ганыны jусун — һәр һалда белә jахшыдыр; бирдән бөjүкләр көрәр! — сонра да дустаг отағына салсын. Воздухов башга дустаглара мүрачиәтлә дejир: «Гардашлар! көрүрсүнүз полис мәни нечә дөjдү? Шаһид олун, мән шикаjәт едәчәjәм!» Лакин шикаjәт етмәк она мүjәссәр олмур: ертәси күн сәһәр ону тамамилә һушсуз һалда көрүб хәстәханаjа көндәрирләр; хәстәханада о өзүнә кәлмир вә 8 саатдан сонра өлүр. Мejит jарылдыгда мә'лум олур ки, онун он габырғасы сынмышдыр, бүтүн бәдәни ганчыр олмуш вә бejнинә ган сызмышдыр.

Палата Шелеметjеви, Шулпини вә Шибаjеви 4 ил каторгаjа, Олховини вә Панову исә анчаг «инчитмәк-

də» təgsirləndirərək, *bir aj* həbsə məhkum etmişdir...

Biz öz təhlilimizə də həmin həkmdən başlajacağıq. Каторгаја məhkum edilənlər Чəza məcəllələsinin 346-cı maddəsinə və 1490-cı maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən ittihам edilirdilər. Bu maddələrdən birincisində dejilir ki, mə'mur vəzifə başında oldуğu zaman birisini jaraladygda və ja шikəst etdikdə «həmin müəjjən cinajətə körə» jüksək cəza tədbirinə məhkum edilməlidir. 1490-cı maddənin 2-ci hissəsi isə müəjjən edir ki, өlümlə nəticələnən ишkəncə üçün 8 ildən 10 ilə gədər каторгаја məhkum edilməlidir. Силк nümajəndələri və dövlət hakimləri məhkəməsi *jüksək cəza* əvəzində cəzaны *iki dərəcə azaldыr* (6-cı dərəcə: 8—10 ил каторга; 7-ci dərəcə —4 ildən 6 ilə gədər каторга), jə'ni jünkүllәшdiricи səbəblər olduгda cəzaны ganunun jol verdiji ən artыg dərəcədə azaldыr və bundan əlavə həmin ашaгы dərəcə dairəsində ən *ашaгы* cəza tədbiri tə'jin edir. Bir sözlə, məhkəmə müttəhimlərin cəzasыny jünkүllәшdirmək üçün əlindən kəlәni etmişdir, hətta əlindən kəlәndən də artыg etmişdir, zira «jüksək cəza tədbiri» haggыndakы ganunun üzəriндən kечилмишdir. Əlbəttə, biz heч də demək istəmirik ki, «jüksək ədalətə» körə dörd il dejil, məhz on il каторга verilməli idi; mühüm cəhət odur ki, gatilləriн gatil olduгu təsdig olunmuш və onlar каторгаја məhkum edilmişlər. Лакин dövlət hakimləri və силк nümajəndələri məhkəməsinin son dərəcə səcijjəvi olan tərəfkirlijini gejd etməmək olmaz: onlar полис гуллугчуларыны mühakimə etdikdə, bunlara hər cür küzəштə кетмəjə hazырdырлар; полисə гаршы xəta иш körənləri mühakimə etdikdə, mə'lum olduгu kimi, oldugча səртлик көстərирлəр*.

* Jeri kəlmişkən bizim məhkəmələrin müxtəlif cinajətlərə körə tə'jin etdikləri cəza tədbirləri haggында фикир jeritmək üçün daha bir факт. Воздуховун гатилləри üzəriндəki mühakimədən bir нечə kün sonra Москва hərbi dairə məhkəməsi jerli топчу бригадасында хидмət edən və ləvazimat anbarында кешик чəkdiji zaman həmin anbardan 50 шалвар və bir нечə чəkməlik мал огурламыш бир əskəri mühakimə etdirdi. Hөkm — dөrd il *каторга*. Полисə tapшырылмыш adamын həjatыnыn dəjəri də кешикчијə tapшырылмыш 50 шалвар və bir нечə чəkməlik malын dəjəri

Будур чәнаб полис мәһәллә нәзарәтчисинә... нечә күзәштә кетмәјәсән! Кәтирилмиш Воздухову о гаршыламыш, Воздухову дустаг отағына дејил, әввәлчә — дәрс верилмәк үчүн — әскәр отағына апармағы, јәгин, о әмр етмиш, Воздухову дөјмәкдә о өз јумруғу илә дә, китабла да (јәгин, ганунлар мәчәлләси илә) иштирак етмиш, чинајәтин изләрини итирмәји (ганы јумағы) о әмр етмиш, апрелин 20-дә кечә шө'бәјә гајыдан һәмин полис шө'бәсинин приставы Муханова о рапорт вериб демишдир ки, «она тапшырылмыш олан полис шө'бәсиндә саламатлыгдыр» (ејнән белә демишдир!), — лакин онун гатилләрлә һеч бир әлагәси јохдур, онун јалныз һәрәкәтлә тәһгир етмәкдә тәгсири вардыр, анчаг садәчә һәрәкәтлә инчитмәкдә тәгсири вардыр ки, бунун да чәзасы һәбсдир. Тамамилә тәбиидир ки, гәтлдә тәгсири олмајан бу чентлмен, ч. Панов, инди дә полисдә хидмәт едәрәк, полис урјадники вәзифәсиндә ишләјир. Ч-б Панов гара чамаата «дәрс вермәк» саһәсиндәки өз фајдалы инзибатчылыг фәалијјәтини анчаг шәһәрдән кәндә көчүрмүшдүр. Охучу, инсафла дејин, урјадник Панов палатанын һөкмүнү кәләчәкдә чинајәтин изләрини даһа јахшы кизләтмәк, һеч бир из галмајачаг сурәтдә «дәрс вермәк» мәсләһәтиндән башга чүр баша дүшә биләрми? Сән чан верәнин үзүндән ганы јујуб тәмизләмәји әмр етдин, — бу чох јахшы, лакин сән Воздухова өлмәк имканы вердин, — бу исә, әзизим, ehтијатсызлыгдыр; бундан сонра ehтијатлы ол вә рус Держимордасынын бу ашағыдакы биринчи вә ахырынчы вәсијјәтини мөһкәм јадында сахла: «дөј, амма өлүнчәјәдәк јох!».

Палатанын Панов һаггындакы һөкмү үмумбәшәри нөгтеји-нәзәрдән әдаләт диванының ачыг-ашкар әлә

гәдәрдир. Бу орижинал «тәнлик» полис дөвләтимизин бүтүн гурулушуну, бир дамчы сујун күнәши әкс етдирдији кими әкс етдирир. Һакимијјәт гаршысында шәхсијјәт бир һечдир. Һакимијјәт дахилиндә интизам — һәр шејдир... бағышлајын: анчаг хырда адамлар һаггында «һәр шејдир». Хырда оғруну — каторгаја, бөјүк оғру, он вә јүз мин манатларла дөвләт әмлакыны мәнимсәјән бүтүн бу тузлар, назирләр, банк директорлары, дәмир јол иншаатчылары, мүһәндисләр, подратчылар вә башгалары ән надир һалда мәс'улијјәтә чәлб олунур вә ән чоху уәаг губерниjаларда јашамаға сүркүн едилмәклә јахаларыны гуртарырлар ки, оғурланмыш пулла орада көзәл һәјат сүрмәк олар (банк оғрулары Гәрби Сибирдә) вә орадан асанлыгла харичә гачмаг олар (жандарм полковники Меранвил де сен-Клер).

салмагдыр; бу һөкм бүтүн тәгсири ашағы полис гуллугчуларыны үзәринә јыхыб онларын, һәмин вәһши ишкәнчиәјә ичазә верән, буну бәјәнән вә бунда иштирак едән билаваситә рәисини мүдафиә етмәк үчүн халис јалтагчасына чидд-чәһд көстәрир. Һүгуг нөгтеји-нәзәриндән исә һәмин һөкм полис мәһәллә нәзарәтчисиндән һеч дә бир о гәдәр кери галмајан мә'мур-һакимләрин габил олдуғу кәләкбазлығын бир нүмунәсидир. Дипломатлар дејирләр ки, дил адама өз фикирләрини кизләтмәк үчүн верилмишдир. Бизим һүгугчулар дејә биләрләр ки, ганун тәгсир вә мәс'улијјәт анлајышыны тәһриф етмәк үчүн верилмишдир. Ишкәнчә верилмәсиндә иштирак етмәји һәрәкәтлә ади бир инчитмә кими гәләмә вермәк үчүн доғрудан да нә гәдәр инчә бир һакимлик мәһарәти лазымдыр! Әкәр бир фәһлә апрелин 20-дә сәһәрчағы Воздуховуи папағыны вуруб салсајды, онун да гәбаһәтинин — һәтта бундан да аз: гәбаһәтинин дејил, «гајданы позмасынын» — тәгсири, белә мә'лум олур ки, Пановунку гәдәрдир. Саваш нәтичәсиндә бириси өлдүрүлмүшсә, белә бир савашда (ачиз бир адамын дөјүлмәсиндә дејил) һәтта садәчә иштирак етмәк үстүндә верилән чәза мәһәллә полис нәзарәтчисинә верилән чәзадан ағыр олур. Мәһкәмә һијләкәрләри, әввәлән, ондан истифадә етмишләр ки, вәзифә башында икән ишкәнчә верән шәхсләрә ганун бир нечә чәза тә'јин едир — һакимә ихтијар верир ки, вәзијјәтдән асылы олараг, 2 ај һәбсдән башламыш, Сибирдә јашамага сүркүн едилмәјә гәдәр чәза версин. Һакими һәддән артыг рәсми гәрарларла чәтинлијә салмајыб она мүәјјән гәдәр азад һәрәкәт имканы вермәк, — әлбәттә, чох ағыллы бир гајдадыр, буна көрә дә, бизим чинајәт һүгугу профессорларымыз рус ганунларыны дәфәләрлә тә'рифләјиб онун либерализмини гејд етмишләр. Лакин онлар белә хырда бир чәһәти унутмушлар ки, ағыллы гәрарлары тәтбиг етмәк үчүн ади мә'мур мөвгејинә ендирилмәмиш һакимләр лазымдыр, мәһкәмәдә чәмијјәтин нүмајәндәләринин вә ишин мүзакирәсиндә ичтиман фикрин иштиракы лазымдыр. Икинчиси, бурада прокурор мүавини мәһкәмәнин көмәјинә кәләрәк

Панову (вә Олховини) ишкәнчә вермәкдә вә гәддарлыгда иттиһам етмәкдән *имтина етмиш* вә онлара Воздухову анчаг инчитдикләринә көрә чәза верилмәсини хаһиш етмишдир. Прокурор мүавини дә өз нөвбәсиндә Пановун вурдуғу зәрбәләрин чох әзаблы вә сүрәкли олдуғуну рәдд едән експертләрин гәрарына истинад етмишдир. Һүгуг софизминдә, көрдүјүнүз кими, о гәдәр дә дәрин бир һикмәт јохдур: Панов башгаларындан аз дөјдүјүндән, демәк *олар* ки, онун зәрбәләри *чох* әзаблы олмамышдыр; бир һалда ки, бунлар чох әзаблы олмамышдыр, белә нәтичәјә *кәлмәк олар* ки, «ишкәнчә вә гәддарлыг» һесаб едилә билмәз, бир һалда ки, ишкәнчә вә гәддарлыг һесаб едилә билмәз, демәли, бу һәрәкәтләр ади бир тәһгир имиш. Һәр шеј һамынын үрәјинчә һәлл олунур вә ч. Панов гајда-ганун вә әдәб-әркан кешијиндә дуранлар сырасында галыр*...

Индичә биз чәмијјәт нүмајәндәләринин мәһкәмәдә иштиракы вә ичтимаи фикрин ролу мәсәләсинә тохундуг. Һәмин иш үмумијјәтлә бу мәсәлә үчүн көзәл бир мисалдыр. Һәр шејдән әввәл: нәјә көрә ишә андлы ичласчылар мәһкәмәси дејил, силк нүмајәндәләри илә

* Бүтүн биабырчылыглары мәһкәмә гаршысында вә чәмијјәт гаршысында тамамилә ифша етмәкдәнсә, биздә ишләри мәһкәмәдә өрт-басдыр етмәјә вә дәбдәбәли, лакин бош сөзләрлә долу тә'мимләр вә әмрләрлә јаха гуртармаға чалышмағы үстүн тутурлар. Мәсәлән, бу күнләрдә Орјол полисмејстери әввәлләр верилмиш сәрәнчамлары тәсбит едән бир әмр вермишдир; бу әмрдә приставлара тәклиф едилир шәхсән вә өз көмәкчиләри васитәси илә ашағы полис гуллугчуларына мәһкәм баша салсынлар ки, күчәдә сәрхош адамлары тутуб ајылтмаг үчүн полис шө'бәләринә кәтирдикдә онларла әсла габа рәфтар етмәсинләр вә һеч бир зоракылыг һәрәкәтләринә јол вермәсинләр; јенә ашағы полис гуллугчуларына изаһ етсинләр ки, полисин бир вәзифәси дә сәрхошлары горумагдыр, чүнки онлар өзбашына бурахылсалар һөкмән тәһлүкә гаршысында галарлар. буна көрә дә ганун үзрә әһалинин јахын мүдафиәчиси вә горујучусу сајылан ашағы полис гуллугчулары бир сәрхошу тутуб полис шө'бәсинә кәтирдикдә онунла нәинки габа вә рәһмсиз рәфтар етмәмәлидирләр, әксинә, нәзарәт алтында кәтирилән шәхсләр ајылана гәдәр онларын мүһафизәси үчүн әлләриндән көлән бүтүн тәдбирләри көрмәлидирләр. Әмрдә ашағы полис гуллугчуларына хәбәрдарлыг едилир ки, өз вәзифәләринә анчаг бу чүр шүурлу вә гануни јанашдыгда онлар әһалидән е'тимад вә һөрмәт көзләмәјә һаглыдырлар, әкс һалда, әкәр полис гуллугчулары сәрхошларла габа вә рәһмсиз рәфтар етсәләр, әдәб вә хејирхаһлыг нүмунәси көстәрмәјә борчлу олан полис гуллугчуларына јарашмаз һәр һансы бир зоракылыг һәрәкәти көстәрсәләр, онлар ганунла һөкмән чидди чәзаја мәһкум едиләчәклөр вә белә гәбаһәтләрдә тәгсири олан ашағы полис гуллугчулары, онлара һеч бир күзәшт едилмәдән мәһкәмәјә вериләчәклөр. — Сатирик журнал үчүн бир шәкил лајиһәси: адам өлдүрмәклә иттиһам олундуғу һалда бәраәт газанмыш олан полис мәһәллә нәзарәтчиси әдәб вә хејирхаһлыг нүмунәси көстәрмәли олдуғу һаггындакы әмри охујур!

бирликдә дөвләт һакимләри мәһкәмәси бахмышдыр? Она көрә ки, чәмиjjәтин азадлыг вә мүстәгиллиjә олан бүтүн вә һәр чүр сә'jләри илә амансыз мүбаризә апармаға кириишмиш олан III Александр һөкүмәти чох кечмәдән андлы ичласчылар мәһкәмәсини тәһлүкәли һесаб етди. Мүртәче мәтбуат андлы ичласчылар мәһкәмәсини «күчә мәһкәмәси» е'лан едиб онун үзәринә һүчума башлады вә бу да, jери кәлмишкән гејд едәк ки, һәлә индиjәдәк давам етмәкдәдир. Һөкүмәт мүртәче бир програм гәбул етди: 70-чи илләрин ингилаби һәрәкатына галиб кәлдикдән сонра һөкүмәт чәмиjjәт нүмаjәндәләринә һәjасызлыгла е'лан етди ки, онлары «күчә», гара чамаат һесаб едир вә бу гара чамаат нәинки ганунверичилик ишинә, һабелә дөвләтин идарә олунмасына да гарыша билмәз, һәмин гара чамаат чәнаб Пановларын методу илә рус мешшанларының мүһакимә едилдиjи вә онлара диван тутулдуғу мүгәддәс мәкандан говулмалыдыр. 1887-чи илдә верилмиш гануна көрә, вәзифәли шәхсләрин етдикләри вә вәзифәли шәхсләрә гаршы едилән чинаjәтләр һаггындакы ишләрә бахылмасы андлы ичласчылар мәһкәмәсинин ихтиjарындан силк нүмаjәндәләриниин иштирак етдиjи дөвләт һакимләри мәһкәмәсинин ихтиjарына кечмишди. Мә'лум олдуғу кими, мә'мур-һакимләрлә гатылыб бир коллекиja һалына салынмыш олан һәмин силк нүмаjәндәләри дилсиз-ағызсыз статистдирләр, мәһкәмә системи мә'мурларының чыхарачағы һәр һансы гәрары имза едән мискин шаһид ролу ojнajырлар. Бу, — «мәһкәм һакимиjjәти» бәрпа етмәк кими үмуми бир мәгсәд күдән вә рус тарихинин бүтүн ән jени иртича дөврү боjу узун бир силсилә тәшкил едән ганунлардан биридир. Һадисәләрин тәзjиги алтында һакимиjjәт XIX әсрин икинчи jарысында «күчә» илә тәмаса кәлмәjә мәчбур олду, бу күчәнин тәркиби исә чох бөjүк бир сүр'әтлә дәjишилирди, чаһил мешшанлары өз һүгугуну баша дүшмәjә башлajан, һәтта һүгугу уғрунда чарпышан мүбаризләр вермәjә габил олан вәтәндашлар әвәз едирдиләр. Буну һисс едән һакимиjjәт дәһшәтә кәлиб керијә атылды вә инди чашгын һалда өзүнү Чин сәдди илә горумаға, һеч бир

ичтимаи өзфәалијјәт тәзаһүрүнүн тә'сир едә билмәјәчәји бир галада гапаныб галмаға чалышыр... Лакин мән өз мөвзумдан бир гәдәр кәнара чыхдым.

Беләликлә, мүртәче ганун нәтичәсиндә күчә, һакимијјәт нүмајәндәләри үзәриндә мүһакимәдән кәнар едилмиш олду. Мә'мурлар мә'мурлары мүһакимә едирди. Бу јалныз һөкмдә дејил, ибтидаи истинтагын вә мәһкәмә истинтагынын бүтүн характеринда да өзүнү көстәрди. Күчә мәһкәмәсинин гијмәти мәһз ондадыр ки, биздә һөкумәт идарәләрини башдан-баша бүрүмүш олан дәфтәрхана рәсмијјәтчилији һавасыны тәмизләјиб сағламлашдырыр. Күчә јалныз бунунла, һәтта бир о гәдәр бунунла марагланмыр ки, мүәјјән бир гәбаһәти ичтимаи-сијаси көкләри вә онун мә'насы тамамилә ашкар едилиб һамынын гаршысында ајдынлашдырылсын, мүһакимә ичтимаи әхлаг вә әмәли сијасәт үчүн бир дәрс олсун. Күчә истәјир ки, мәһкәмә, бујруг гулларынын ајры-ајры һалларда чәза Мәчәлләсинин мүвафиг маддәләрини тәтбиг етдикләри «һөкумәт идарәси» дејил, мүасир гурулушун јараларыны ачыб көстәрән, ону тәнгид етмәк вә, демәли, ону ислаһ етмәк үчүн материал верән ичтимаи бир идарә олсун. Бизим рәсми-професор һүгугшүнаслыгымызын өз схоластик маneәләри үзүндән бу гәдәр чәтинлик вә горхаглыгла чатдыгы бир һәгигәтә күчә өз фәһми илә, ичтимаи һәјат тәчрүбәсинин вә артан сијаси шүурун тәзјиги алтында кәлиб чатыр; бу һәгигәт ондан ибарәтдир ки, чинајәтлә мүбаризәдә ичтимаи вә сијаси тә'сисатын дәјишдирилмәсинин әһәмијјәти ајры-ајры чәзалар вермәкдән өлчүлмәз дәрәчәдә бөјүкдүр. Бу сәбәбдән дә мүртәче публисистләр вә мүртәче һөкумәт күчә мәһкәмәсинә нифрәт едирләр вә нифрәт етмәјә дә билмәзләр. Бу сәбәбдән дә Русијанын ислаһатдан сонракы бүтүн тарихи андлы ичласчылар мәһкәмәси сәлаһијјәтинин азалдылмасыны вә ишә ачыг бахылмасынын мәһдудлашдырылмасыны әкс етдирир, һәм

дә «ислаһатдан сонракы» дөврүн мүртәче характери, бизим «мәһкәмә һиссәсини»* дәјишдирмиш олан 1864-чү ил гануну гүввәјә миндији *күнүн лап сабаһы* өзүнү көстәрир. «Күчә мәһкәмәсинин» олмамасы өзү-нү мәһз һәмин ишдә хүсуси бир гүввә илә һисс етдир-ди. Белә бир мәһкәмәдә ишин ичтимаи чәһәти илә-ким марагланыб буну там габарыг бир сурәтдә ирәли сүрмәјә чалыша биләрди? Прокурорму? Полислә ја-хын мүнасибәтдә олан, мәһбусларын сахланмасы вә онларла јахшы рәфтар едилмәси үчүн полислә бир-ликдә мәс'улијјәт дашыјан мә'мурму, — бә'зи һалларда исә һәтта полис рәисими? Биз көрдүк ки, прокурор мүавини һәтта Панову ишкәнчә вермәкдә иттиһам етмәкдән дә имтина етди. Өлдүрүлмүш Воздуховун мәһкәмәдә шаһид сифәти илә чыхыш едән арвады га-тилләрә мүлки иддиа вериб мүлки иддиачы олсајды, буну ону едә биләрди? Лакин садә бир арвад чинајәт мәһкәмәсиндә мүлки иддиа дејилән бир шеј олдуғуну һарадан биләрди? Буну һәтта билсәјди дә, вәкил тут-маға гүввәси чатардымы? Һәтта гүввәси чатсајды да, ичтимаи диггәти һәмин гәтл нәтичәсиндә ифша олу-нан гајда-ганына чәлб едә билән вә етмәк истәјән бир вәкил тапылардымы? Һәтта белә бир вәкил тапылсај-ды да, чәмијјәтин, силк нүмајәндәләри кими «делегат-лары» онун «вәтәндашлыг чәсарәтинә» һавадарлыг едә биләрдиләрми? Будур, өз кәндли кејиминдән хә-чаләт чәкән, үзүнә пиј чәкдији узунбоғаз чәкмәсини вә өз кобуд әлләрини нечә кизләдәчәјини билмәјән, онунла бир столун архасында отурмуш али һәзрәт па-лата сәдринә горха-горха бахан наһијә кәндхудасы, — мән әјаләт мәһкәмәсини нәзәрдә тутурам. Будур, кеј-мәјә адәт етмәдији мундирдә ағыр-ағыр нәфәс алан, бојнундан зәнчир асмыш шәһәр рәиси, бојнујоғун

* Андлы ичласчылар мәһкәмәсинин либерал тәрәфдарлары ачыг мәт-буатда иртичачыларла мүбаһисә едиркән, андлы ичласчылар мәһкәмәси-нин сијаси әһәмијјәтинн чох вахт гәтијјәтлә инкар едиб вар гүввә илә сүбут етмәјә чалышырлар ки, ичтимаи үнсүрләрин мәһкәмәдә иштирак ет-мәсинә онларын тәрәфдар олмасы һеч дә сијаси мүлаһизәләрдән ирәли кәлмир. Бу, шүбһәсиз гисмән ондан ирәли кәлә биләр ки, һүгугшуналар, «дөвләт» елмләри илә хүсуси мәшғул олдугларына бахмајараг, сијаси фи-кир чәһәтдән чох вахт мәһз онлар јарымчыг олурлар. Лакни бунун башлы-ча сәбәби езоп дили илә данышмаг зәрурәтидир, конститусијаја өз рәғбәт-ләрини ачыг билдирмәјин мүмкүн олмамасыдыр.

тачир, јанындакы задәкан нүмајәндәсини, задәкан палтары кејмиш бәзәк-дүзәкли, аристократ әдалы ағаны јамсыламаға чалышыр. Бунларын јанында исә һакимләр, ағыр мә'мур ишинин узун илләр боју давам едән мәктәбини кечмиш, идарәләрдә сач ағартмыш көһнә катибләр әјләшмишләр: бунлар өһдәләринә дүшән вәзифәнин әһәмијјәтини, јә'ни күчә мәһкәмәсинин мүһакимә етмәјә һаггы олмадығы һакимијјәт нүмајәндәләрини мүһакимә етмәјин әһәмијјәтини тамамилә баша дүшүрләр. Белә бир шәраит ән көзәл данышан бир вәкилин данышмаг һәвәсини гачыртмаздымы, бу шәраит онун јадына гәдим: «...сөз гәдрини билмәјәнә сөз демә» кәламыны салмаздымы?

Нәтичә ондан ибарәт олду ки, ишә көрүнмәмиш бир сүр'әтлә бахдылар, санки буну тәләсик башдан етмәјә чалышырлармыш*, санки бүтүн бу рәзаләти јахшыча арашдырмагдан горхурлармыш: ајагјолу јахынлығында јашајыб она алышмаг, ону көрмәмәк, она адәт етмәк олар, лакин ону тәмизләмәјә башлар-башламаз үфунәтини јалныз һәмин мәнзилдәкиләр дејил, гоншу мәнзилдәкиләрин дә һамысы һөкмән һисс едәрләр.

Көрүн тәбии олараг мејдана чыхан бир јығын мәсәләни һеч кәс зәһмәт чәкиб һәтта ајдынлашдырмаг да истәмәмишдир. Воздухов губернаторун јанына нә үчүн кетмишди? Иттиһамнамә — дөвләт иттиһамчысынын бүтүн чинајәти ифша етмәк сә'јини тәчәссүм етдирән бу сәнәд, — һәмин суала нәинки чаваб вермир, һәтта ону тамамилә өрт-басдыр едәрәк көстәрир ки, куја Воздухов «сәрхош һалда губернатор евинин һәјәтиндә городовој Шелеметјев тәрәфиндән тутулмушду». Буна әсасланыб һәтта белә күман етмәк олар ки, куја Воздухов шулуглуг салмышдыр, өзү дә һарада, губернаторун һәјәтиндә! Әслиндә исә Воздухов *фајтонла губернаторун јанына шикајәтә кәлмишди*— бу, мүәјјән едилмиш фактдыр. О нәдән шикајәт едирди? Губернатор евинин бахычысы Птитсын дејир ки,

* Һеч кәс ишы тезликлә мәһкәмәјә чатдырмаг гејдинә галмамышдыр. 1899-чу ил апрелин 20-дә баш вермиш бу һадисә чох садә вә ајдын олдугуна бахмајараг, она мәһкәмәдә анчаг 1901-чи ил јанвариын 23-дә бахылмышдыр. Будур, ишә *тез* бахан әдаләтли вә мәрһәмәтли мәһкәмә!

Воздухов һансы кәми көрпүсүндән исә шикајәт едирди ки, орада она јол билети вермәмишләр (?). Воздуховун дөјүлдүјү полис шө'бәсинин кечмиш приставы (инди исә Владимир шәһәриндә губернија һәбсханасынын рәиси) шаһид Муханов дејир ки, Воздуховун арвадындан ешитдијинә көрә, о өз әри илә сәрхошлуг едирмиш вә *онлары Нижни Новгородда һәм чај полис шө'бәсиндә, һәм дә Рождественски полис шө'бәсиндә дөјмүшдүләр, Воздухов да бунлары губернатора хәбәр вермәк истәјирмиш.* Һәмин шаһидләрин ифадәләринин бир-биринә ачыг-ашкар зидд олдуғуна бахмајараг, мәһкәмә мәсәләни ајдынлашдырмаг үчүн әсла һеч бир тәдбир көрмүр. Әксинә, һәр кәс тамамилә һаглы олараг дејә биләр ки, мәһкәмә бу мәсәләни ајдынлашдырмаг *истәмир.* Воздуховун арвады мәһкәмәдә шаһид иди, лакин һеч кәс марагланыб ондан сорушмамышдыр ки, ону вә әрини Нижни Новгородун бир нечә полис шө'бәсиндә доғруданмы дөјмүшләр? онлары нә кими шәраитдә һәбс етмишләр? Һансы јерләрдә дөјмүшләр? ким дөјмүшдүр? әри доғруданмы губернатора шикајәт етмәк истәјирмиш? әри бу нијәтдә олдуғуну даһа башга бир адама демишдими? Сәрхош олмајан — лакин буна бахмајараг ајылдылмасы лазым кәлән! — Воздуховун полисдән етдији шикајәти, чох ола биләр, динләмәк истәмәјәрәк, *сәрхош* городовој Шелеметјевә шикајәтчини ајылдылмаг үчүн полис шө'бәсинә апармағы тапшырмыш губернатор дәфтәрханасы мә'муру шаһид Птитсын, бу мараглы шаһид, чарпаз диндирилмәмишдир. Воздухову губернаторун евинә кәтирән, сонра да полис шө'бәсинә апаран фајтончу Крајновдан да сорушулмур ки, Воздухов она демәмишдирми: губернаторун јанына нә үчүн кедир? Птитсына мәһз нәләр сөјләмишдир? бу данышығы башга бир ешидән олмушму? Мәһкәмә мүһакимәјә кәлмәмиш олан Крајновун гыса ифадәсини, Воздуховун сәрхош олмадығыны, анчаг бир гәдәр ичмиш олдуғуну тәсдиг едән ифадәсини охумагла кифајәтләнир, прокурор мүавини исә бу мүһүм шаһидин мәһкәмәјә чағырылмасыны тәләб етмәји һеч фикринә дә кәтирмир. Воздуховун еһтијат кичик забити

олдуғу, демәли, дүнја көрмүш вә ганун-гајдаја бир гәдәр бәләд адам олдуғу, һәтта ахырынчы дәфә өлүмчүл һалда дөјүлдүкдән сонра јолдашларына: «мән шикајәт едәчәјәм» дедији нәзәрә алынарса, — тамамилә јәгин олар ки, о, губернаторун јанына мәһз полисдән шикајәт етмәк үчүн кедибмиш; шаһид Птитсын исә полиси мүдафиә етмәк истәјәрәк јалан данышмышдыр, сатгын һакимләр вә сатгын прокурор бу әнкәлли әһвалатын үстүнү ачмаг истәмәмишләр.

Сонра. Воздухову нә сәбәбә вә нә үчүн дөјмүшләр? Иттиһамнамә, јенә дә иши *елә* тәсвир едир ки,... мүттәһимләр үчүн даһа чох әлверишли олсун. «Ишкәнчәјә сәбәб», Шелеметјев Воздухову әскәр отағына итәләјиб салдығы заман куја онун әлинин јаралanмасы имиш. Мәсәлә бундадыр ки, Шелеметјевлә дә, Пановла да сакитчә данышан Воздухову нә сәбәбә итәләјиб (фәрз едәк ки, ону һөкмән *итәләјиб салмаг* лазым имиш!) дустаг отағына дејил, әввәлчә әскәр отағына салмышдылар? О ајылдылмаг үчүн кәтирилмишдир, — бу заман дустаг отағында артыг бир нечә сәрхош вар иди, — сонра Воздухов да бураја салыныр, бәс нә сәбәбә Шелеметјев ону Панова «тәгдим етдикдән сонра» итәләјиб *әскәр отағына* салыр? Јәгин ки, мәһз дөјмәк үчүн. Дустаг отағында адамлар вардыр, әскәр отағында исә Воздухов тәк олачагдыр, Шелеметјевә јолдашлары вә инди биринчи полис шө'бәсинин «е'тибар едилиб тапшырылдығы» ч. Панов да көмәјә кәләчәкләр. Демәли, ишкәнчә тәсадүфи бир мүнасибәтлә дејил, ирәличәдән тамамилә дүшүнүлмүш бир нијјәтлә ичра едилмишдир. Анчаг ики шејдән бирини еһтимал етмәк олар: ја ајылдылмаг үчүн полис шө'бәсинә кәтириләнләрин һамысы (һәтта өзләрини там әдәблә вә сакит апаранлар да) «дәрс верилмәк» үчүн әввәлчә әскәр отағына көндәрилир, ја да Воздухову *мәһз полисдән шикајәт етмәк үчүн губернаторун јанына кетдијинә көрә* дөјмәкдән өтрү ораја апармышлар. Бу иш һаггында гәзетләрдәки һесабатлар о гәдәр мүхтәсәрдир ки, сонунчу еһтималы (бу әсла гејри-мүмкүн дејилдир) гәти јәгин һесаб етмәк чәтиндир, лакин ибтидаи истинтаг вә мәһкәмә

истинтагы, әлбәттә, бу мәсәләни тамамилә ајдынлашдыра биләрди. Мәһкәмә бу мәсәләјә, шүбһәсиз, һеч бир фикир вермәмишдир. «Шүбһәсиз» дејирәм, чүнки һакимләрин лагејдлији бурада јалныз мә'мур рәсмијјәтчилијини дејил, рус адамынын садәчә олараг мешшан бахышыны да әкс етдирир. «Бурада тәәччүб едиләчәк нә вармыш! Полис шө'бәсиндә сәрхош бир кәндлини өлдүрмүшләр! Биздә олан ишләрин јанында бу нәдир!» Мешшан сизә бундан чох-чох биабырчы олан вә һәм дә мүгәссирләри чәзасыз галан онларча һадисә көстәрәр. Мешшанын дедикләри тамамилә доғрудур, лакин буна бахмајараг, о тамамилә һагсыздыр вә өз сөзләри илә анчаг өзүнүн лап мешшан мәһдудлуғуну бүрузә верир. Биздә бундан чох-чох биабырчы полис зоракылығы һадисәләринин баш вермәсинә сәбәб о дејилми ки, һәмин зоракылыг һәр бир полис шө'бәсиндә һәр күн баш верән ади бир ишдир? Биабырчы һаллара гаршы гәзәбләндијимиз һалда һеч бир шеј едә билмәдијимизә сәбәб о дејилми ки, биз «нормал» һадисәләри ади бир лагејдликлә сејр едирик? — сәбәб о дејилми ки, губернатора чох ачизанә шикајәт етмәјә чәсарәт етдијинә көрә һәјатыны гурбан вермиш олан бу сәрхош (куја сәрхош) «кәндлинин» полис шө'бәсиндә дөјүлмәси кими ади вә күндәлик бир һадисә (белә шејләрә адәт етмиш) һәмин кәндлинин өзүнүн е'тиразына сәбәб олдуғу һалда да бизим лагејдлијимизә хәләл кәтирмир?

Һәмин ән ади һадисәдән јан кечмәјә јол вермәјән башга бир әсас да вардыр. Артыг чохдан дејилмишдир ки, чинајәтин гаршысыны алмаг үчүн верилән чәзанын әһәмијјәти һеч дә чәзанын шиддәтли олмасы илә дејил, онун лабүд олмасы илә бағлыдыр. Мүһүм чәһәт о дејил ки, чинајәт үчүн ағыр чәза верилсин, мүһүм чәһәт одур ки, *һеч бир* чинајәт һадисәси үстү ачылмамыш галмасын, Һәмин иш бу чәһәтдән дә мараглыдыр. Полисдә ганунсуз вә вәһшичәсинә адам дөјмәк Русија империјасында — мүбалиғәсиз демәк олар — һәр күн вә һәр саат баш вермәкдәдир*. Мәһ-

* Бу сәтирләр јазылыб гуртардығы заман гәзетләр белә бир иддианын дүзкүнлүјүнү сүбут едән даһа бир јени хәбәр дә кәтирди. Русијанын там

кәмәјә исә дөјмәк әһвалаты сон дәрәчә мүстәсна вә чох надир һалларда кәлиб чатыр. Бу һеч дә тәәччүблү дејилдир, чүнки чинајәткар, Русијада чинајәтләрин үстүнү ачмағын е'тибар едилиб тапшырылдығы полисин өзүдүр. Лакин бу бизи ади бир ишин үстүнү өртән пәрдәни мәһкәмәнин галдырмалы олдуғу һаллар үзәриндә бөјүк бир диггәтлә, һәм дә мүстәсна бир диггәтлә дајанмаға мәчбур едир.

Мисал үчүн, полисләрин адамы нечә дөјдүјүнә фикир верин. Онлар беш вә ја алты нәфәр олур, амансыз бир вәһшиликлә һәрәкәт едирләр, чоху сәрхош олур, һамысынын гылынчы вар. Лакин онлардан һеч бири дөјдүкләри адамы бир дәфә дә олса гылынчла вурмур. Онлар тәчрүбәли адамлардыр вә нечә дөјмәк лазым кәлдијини көзәлчә билирләр. Гылынч зәрбәсинин јери галыр, јумругла дөјдүкдә исә сонра ким сүбут едә биләр ки, ону полисдә дөјмүшләр. «Далашыб дөјүлмүшдүр, дөјүлмүш һалда тутулуб кәтирилмишдир» — дејәрләр, белә ликлә дә, һәр шеј өрт-басдыр едилмиш олур. Һәтта бу ишдә, јә'ни бу адамын дөјүлмәкдән тәсадүфән өлмәси ишиндә дә («бу да өлмәјә вахт тапды; белә бир натаразын өләчәјини ким күман едә биләрди?»), шаһидләрин ифадәләринә әсасән иттиһамчы сүбут етмәли олурду ки, «Воздухов полис шө'бәсинә апарыландан әввәл тамамилә сағлам иди».

башга бир јериндә — пајтахт мөвгејиндә олан Одесса шәһәриндә барышыг мәһкәмәсинин һакими мәһәллә полис нәзарәтчиси Садуковун протоколуна көрә полис шө'бәсиндә һәбс заманы дава салмагда иттиһам олунан М. Клинков адлы бир шәхсә бәраәт газандырмышдыр. Мүттәһим вә һабелә онун дөрд шаһиди мәһкәмәдә ашағыдакылары көстәрмишләр: Садуков сәрхош һалда олан М. Клинкову тутуб полис шө'бәсинә кәтирир. Клинков ајылдыгдан сонра өзүнүн азад олунмасыны тәләб етмәјә башлајыр. Буна чаваб олараг бир городовој онун јахасындан јапышыб дөјмәјә башлајыр, сонра даһа үч городовој кәлир вә дөрдү бирликдә ону әзишдирмәјә башлајыб үзүнә, башына, дөшүнә вә бөјрүнә вururлар. Һәр тәрәфдән ендирилән зәрбәләрдән ганына бојанмыш Клинков јерә јыхылыр; ону бу һалда даһа бәрк дөјмәјә башлајырлар. Клинковун вә шаһидләрinin ифадәсинә көрә ишкәнчәјә Садуков рәһбәрлик едиб городовојлары тәһрик едирмиш. Дөјүлмәкдән Клинков өзүндән кедир вә һуша кәлдикдән сонра полис шө'бәсиндән бурахылыр. Клинков дәрһал һәкимә кедиб өзүнү мүајинә етдирир. Барышыг мәһкәмәси һакими Клинкова Садуковдан вә городовојлардан прокурора шикајәт етмәји мәсләһәт көрүр. Клинков прокурора шикајәт етмиш олдугуну, һәм дә она ишкәнчә верилдијини тәсдиг едән ијирми шаһид олдуғуну билдирир.

М. Клинковун ишкәнчә үстүндә городовојлары мәһкәмәјә вермә мәһкум етдирә билмәјәчәјини габагчадан сөјләмәк үчүн пејғәмбәр олмаг лазым дејилдир. Өлүнчәјә гәдәр ки дөјмәмишләр, — һеч еһтимал едилмәдији һалда, чаваб вермәли олсалар да, јүнкүл бир шејлә јахаларыны гуртарарлар.

Воздухову әсла дөјмәдикләрини даим иддиа едән гатилләр, јәгин, дежирмишләр ки, ону дөјүлмүш һалда кәтирмишдиләр. Белә бир ишдә исә шаһид тапмаг сон дәрәчә чәтиндир. Хошбәхтликдән дустаг отағындан әскәр отағына ачылан кичик пәнчәрә о гәдәр дә мөһкәм тутулмајыбмыш: доғрудур, шүшә јеринә дешикли тәнәкә вурулубмуш вә әскәр отағы тәрәфдән дешикләрин үзүнә көн чәкилибмиш, лакин бармағы дешијә салыб көнү галдырдыгда әскәр отағында нәләр сдилдијини дустаг отағындан көрмәк мүмкүн имиш. Јалныз буна көрә «дәрс вермә» мәнзәрәсини мәһкәмәдә тамамилә мүәјјән етмәк мүмкүн олмушдур. Лакин пәнчәрәнин мөһкәм тутулмамасы кими бир сәлигәсизлик, әлбәттә, анчаг кечән әсрдә ола биләрди; XX әсрдә Нижни Новгородун биринчи гала полис шө'бәсиндәки дустаг отағындан әскәр отағына ачылан кичик пәнчәрә јәгин инди мөһкәм һөрүлмүшдүр... Бир һалда ки шаһид дә јохдур, вај әскәр отағына дүшән адамын һалына!

Һеч бир өлкәдә Русијада олдуғу гәдәр чохлу ганун јохдур. Биздә һәр шеј үчүн ганун вардыр. Тутуланлары сахламаг үчүн дә ајрыча низамнамә вардыр; бурада әтрафлы көстәрилмишдир ки, мәһбусу хүсуси нәзарәтә табе олан анчаг ајрыча јерләрдә сахламаг гануни һесаб олунур. Көрдүјүнүз кими, гануна риајәт олунур: полис даирәсиндә ајрыча «дустаг отағы» вардыр. Лакин дустаг отағындан *әввәл* мәһбусу «әскәр отағына» «итәләјиб салмаг» «адәтдир». Әсил зиндан олан әскәр отағынын ролу бүтүн мүһакимә материалларындан тамамилә ајдындырса да, мәһкәмә бу чәһәтә диггәт јетирмәји фикринә дә кәтирмәди. Ахы доғрудан да, биздә полис өзбашыналығынын биабырчылыгларыны ифша етмәји вә бунларла мүбаризә апармағы прокурорлардан көзләмәк олмаз!

Биз бу чүр ишләрдә шаһидләр мәсәләсинә тохундуг. Ән јахшы һалда шаһидләр анчаг полисин әлиндә олан адамлардан ола биләрләр; кәнар бир адам полис шө'бәсиндә полиссајағы «дәрс вермәни» анчаг тамамилә мүстәсна һалларда көрә биләр. Полисин

әлиндә олан шаһидләрә исә полис тә'сири көстәрмәк мүмкүндүр. Бу ишдә дә белә олмушдур. Гәтл заманы дустаг отағында олан шаһид Фролов ибтидаи истинтагда әввәлчә көстәрмишдир ки, Воздухову һәм полис нәфәрләри, һәм дә мәһәллә полис нәзарәтчиси дөјүрдү; сонрадан исә мәһәллә полис нәзарәтчиси Панов һаггында дедикләрини кери көтүрмүшдүр; мәһкәмәдә исә демишдир ки, Воздухову полис адамларындан һеч ким дөјмәмишдир, ону Семахин вә Баринов (бунлар иттиһамчынын әсас шаһидләри олан башга мәһбуслар иди) өјрәтмишдиләр ки, полисә гаршы ифадә версин; демишдир ки, полис ону өјрәтмәмиш вә товламамышдыр. Шаһидләрдән Фадејев вә Антонова көстәрмишләр ки, әскәр отағында Воздухова һеч ким чыртма да вурмамышдыр: орада һамы динч вә сакит отурмушду, һеч ким савашмырды.

Көрдүјүнүз кими, бу да јенә ән ади бир һалдыр. Мәһкәмә буна да ади бир лагејдлик көстәрмишдир. Мәһкәмә гаршысында јалан ифадә вермәјә көрә чох шиддәтли чәза верән ганун вардыр; бу ики јаланчы шаһид мәс'улијјәтә чәлб едилсәјди, бәдбәхтликдән полис пәнчәсинә кечән (бу бәдбәхтлик исә «гара» чамаатдан јүз минләрлә адамын даим вә мүнтәзәм сурәтдә башына кәлир) вә полис өзбашыналығына гаршы демәк олар тамамилә мүдафиәсиз олан адамлар һаггындакы бу өзбашыналыг даһа чох ифша едилмиш оларды, — лакин мәһкәмә һеч дә бу мүдафиәсизлијә фикир вермәк дејил, анчаг филан маддәни тәтбиг етмәк гајғысына галыр. Мүһакимәнин бүтүн башга чәһәтләри кими, бу чәһәти дә ачыг-ашкар көстәрир ки, бу нә гәдәр кениш вә мөһкәм бир тордур, нечә көһнә бир јарадыр вә бундан хилас олмаг үчүн бүтүн полисин там өзбашыналығы вә халгын там һүгугсузлуғу системиндән хилас олмаг лазымдыр.

Отуз беш ил бундан әввәл мәшһур рус јазычысы Ф. М. Решетниковун башына белә бир биабырчы әһвалат кәлмишди. О, С.-Петербургда задәкан мәчлиси бинасында консерт олачағыны сәһвән күман едәрәк, ораја кетмәк истәјир. Городовојлар ону бурахмајыб:

«Һараја сохулурсан? сән кимсән?» — дејә гышгырырлар. Ф. М. Решетников һирсләнәрәк: «Фәһләјәм!» — дејә габа чаваб верир. Гл. Успенски нағыл едир ки, бу чавабын нәтичәсиндә Решетников кечәни полис шө'бәсиндә кечирир, орадан дәјүлмүш, пулу вә үзүјү әлиндән алынмыш бир һалда чыхыр. Решетников С.-Петербург обер-полисмејстеринә вердији әризәдә јазмышды: «Бу барәдә зати-алиләринизә мә'лумат верирәм. Мән һеч бир шеј истәмирәм. Анчаг бирчә шеј һаггында чәсарәт едиб сизә зәһмәт вермәк истәјирәм ки, приставлар, мәһәллә полис нәзарәтчиләри, онларын көмәкчиләри вә городовојлар *халғы дөјмәсинләр*... Бу халг онсуз да чох шејләр көрмәли олачагдыр»[146].

Рус јазычысынын чохдан бәри чәсарәт едиб пајтахт полис рәисинә зәһмәт верәрәк она билдирдији чүз'и арзу индијәдәк јеринә јетирилмәмишдир вә бизим сијаси гајдалар шәраитиндә *јеринә јетирилә дә билмәјәчәкдир*. Лакин вәһшилик вә зоракылығы сејр етмәкдән чана кәлмиш һәр бир намуслу адамын нәзәрини һазырда халг ичәрисиндәки елә бир јени гүдрәтли һәрәкат чәлб етмәкдәдир ки, бу да һәр бир вәһшилији рус торпағындан силиб атмаг вә бәшәриҗҗәтин ән көзәл идеалларыны һәјата кечирмәк үчүн гүввә топлајыр. Сон он илләрдә садә халг күтләләринин полисә гаршы нифрәти гат-гат артыб гүввәтләнмишдир. Шәһәр һәјатынын инкишафы, сәнајенин артмасы, савадын јајылмасы, бүтүн бунлар авам күтләләр ичәрисиндә дә көзәл һәјата доғру гызғын мејл вә инсанлыг ләјагәти шүуру доғурмушдур, полис исә әввәлки кими гудурғанлығында вә вәһшилијиндә галмышдыр. Онун вәһшилијинә әлавә олараг анчаг, јени вә ән дәһшәтли дүшмәнә гаршы: халг күтләләринин көзләрини ачыб онлара өз һүгугларыны баша салан вә онларда өз гүввәләринә инам ојадан нә варса һамысына гаршы онун ахтарыш вә тә'гиб мәһарәти даһа да артмышдыр. Белә бир шүур вә белә бир инамдан илһам алан халг нифрәти вәһши интигам јолуна дејил, азадлыг уғрунда мүбаризә јолуна чыхачагдыр.

II. ЗƏМАНƏНИН ГƏЗА-ГӨДƏРИНИ СУР'ƏТЛƏНДИРМƏЈƏ НƏ ЕНТИЈАЧ?

Орјол губернија задəкан мəчлиси мараглы бир лајиһə гəбул етмишдир, бу лајиһə ətрафындакы мүзакирələр исə даһа мараглы олмушдур.

Мəсələнин маһиҗҗəти белədир. Губернија задəканлар нүмајəндəси М. А. Стахович тəгдим етдији мə'рузədə Орјол задəканларына јығычы вəзифələри верилмəси һаггында малиҗҗə органлары илə мүгавилə бағламағы тəклиф етмишдир. Шəраб инһисары кечирилиркən губернијада дөвлət шəраб дүканларындан пул јығмаг үчүн 40 вəзифə јери ачылыр. Јығычылара илдə 2 180 манат һагг верилир (900 манат мааш, 600 манат јол пулу вə 680 манат кешикчијə мааш). Одур ки, задəканларын бу вəзифələрн тутмасы, бунун үчүн исə артел дүзəлдиб хəзинə илə мүгавилə бағламасы јахшы оларды. Тələб олунан киров (3—5 мин манат) əвəзиндə əввəлләр һəр јығычынын маашындан илдə 300 манат чыхмалы вə бу пулдан ички идарəси үчүн тə'минат олараг задəкан капиталы јаратмалы.

Көрдүјүнүз кими, лајиһənин шүбһəсиз əмəли əһəмиҗҗəти вардыр вə хəзинədən һансы јердə јағлы тикə гопармаг мүмкүн олдуғуну билмəкдə бизим али силкин мəһарəти олдуғуну сүбут едир. Лакин мəһз бу əмəли иш бир чох нəчиб мүлкədарлара əндазəни ашмаг, ədəбсизлик вə задəкана лајиг олмајан бир шеј кими көрүнмүшдүр. Гызғын мүзакирə башланмышдыр ки, бу да һəмин мəсələдə үч нөгтеји-нəзəр олдуғуну чох ајдын көстəрмишдир.

Биринчиси — əмəли чəһət нөгтеји-нəзəридир. Јеjибичмək лазымдыр, силк ehтијач ичиндədир... һəр һалда чөрək пулудур... јохсул задəканлара көмək етмəкдən бојун гачырмаг олармы? Бир дə јығычылар халгын аз ички ичмəсинə дə көмək едə биләрләр! Икинчи нөгтеји-нəзəр — романтикләр нөгтеји-нəзəридир. Ички идарəсиндə, шəраб сатандан азачыг јухары бир вəзифədə гуллуг едərək, ади анбар мүдирләринə, «чох вахт ашағы силкләрдən олан шəхсləрə» табе олмагмы! — дејə, задəканларын һəјати иши һаггында гызғын

нитгләр ирад едилди. Биз дә мәһз бу нитгләр үзәриндә даjанмаг фикриндәjик, лакин әввәлчә үчүнчү нөгтеjи-нәзәри — дөвләт адамларынын нөгтеjи-нәзәрини дә гејд едәк. Бир тәрәфдән, е'тираф етмәмәк олмаз ки, дежәсән ejибдир, амма дикәр тәрәфдән, е'тираф етмәк лазымдыр ки, хejирлидир. Орасы вар ки, һәм капитал әлдә етмәк, һәм дә мә'сумлуг көзләмәк олар: аксиз верkиләри мүдири киров алмадан да тә'jин едә биләр вә һәмин 40 задәкан губернија задәканлар нүмаjәндәсинин вәсатәти илә—һеч бир артел дүзәлтмәдән вә мүгавилә бағламадан вәзифәjә тә'jин олуна биләр, jохса «дахили ишләр назири үмуми дөвләт гурулушунун дүзкүнлүjүнү горумаг үчүн гәрарын һәjата кечирилмәсини даjандыра биләр». Задәканлар нүмаjәндәси ики чох мүһүм чәһәти: 1-чиси, мүгавиләнин малиjjә назири шурасына тәгдим едилмиш олдуғуну вә мүгавиләни онун мүмкүн һесаб едиб әсасән разылыг вердиjини, 2-чиси исә, «бу вәзифәләри тәкчә губернија задәканлар нүмаjәндәсинин вәсатәти илә әлдә етмәк мүмкүн олмадығыны» гејд етмәсәjди, бу һикмәтли фикир jәгин ки, галиб кәләрди. Нәтичәдә мә'рузә гәбул олунду.

Jазыг романтикләр! Онлар мәғлуб олдулар. Амма онлар нә көзәл данышырдылар.

«Индиjәдәк задәканлардан анчаг рәһбәрләр jетиширди. Мә'рузә исә бир артел дүзәлтмәjи тәклиф едир. Бу, задәканларын кечмишинә, индики мөвгеjинә вә кәләчәjинә jарашырмы? Jығычылар һаггындакы гануна көрә сатычынын исраф етмиш олдуғу ашкар едилдикдә задәкан пиштахтаjа кечмәлидир. Белә бир вәзифәjә кечмәкдәнсә өлмәк jахшыдыр!»

Пәрвәрдикара, адамда нә гәдәр нәчиблик олармыш! Араг сатмағданса, өлмәк jахшыдыр! Амма тахыл сатмаг — хүсусән ачлыг чәкәнләрин һесабына варланмағын мүмкүн олдуғу гытлыг илләриндә тахыл сатмаг нәчиб бир пешәдир. Бундан даһа нәчиб иш тахыл сәләмчилиjи етмәкдир, ач кәндлиjә гышда тахыл борч вериб әвәзиндә ону jајда ишлətмәк, һәм дә бу иш үчүн үмуми гиjмәтләрдән үчгат учуз гиjмәт гоjмаг Орjол губернијасынын дахил олдуғу мәһз мәркәзи

гараторпаг гуршағында бизим мүлкәдарлар сәләмчилијин бу ән нәчиб нөвү илә һәмишә хүсуси чанфәшанлыгла мәшғул олмушлар вә мәшғул олмагдадырлар. Нәчиб сәләмчилији кејри-нәчиб сәләмчиликдән јахшыча ајырмаг үчүн исә шәраб сатмаг пешәсинин задәкана лајиг олмадығы һаггында, әлбәттә, мүмкүн гәдәр бәркдән бағырмаг лазымдыр.

«Ә'лаһәзрәтин мә'лум манифестиндә ифадә олунмуш вәзифәмизи — халга гәрәзсиз хидмәт етмәк вәзифәсини чидди горумаг лазымдыр. Гәрәз күдән хидмәт буна зиддир»... «Кечмишдә дәдә-бабаларынын әскәри вәзифәләр дашымаг хидмәти кими хидмәтләри олан, император II Александрын бөјүк ислаһатларыны өз чијниндә дашымыш олан силкин кәләчәкдә дә дөвләт гаршысындакы вәзифәләрини ифа етмәси үчүн зәмин вардыр».

Бәли, гәрәзсиз хидмәт! Маликанәләр пајламаг, әһалиси илә бирликдә мүлкләр вермәк, јә'ни мин дечатинләрлә торпаг вә минләрлә тәһкимли һәдијјә етмәк, јүзләр, минләр вә он минләрлә дечатин торпағы олан вә милјонларла кәндлиләри истисмар едәрәк онлары тамамилә диләнчи һалына салан ири торпаг саһибләри синфинин әмәлә кәлмәси, — һәмин гәрәзсизлијин тәзаһүрләридир. Лакин II Александрын «бөјүк» ислаһатларына истинад едилмәси хүсусилә тә'сирлидир. Мәсәлән, кәндлиләрин азад едилмәси — бизим нәчиб задәканлар онлары нә гәдәр дә гәрәзсизликлә сојуб вар-јохларыны әлләриндән алдылар: кәндлиләри өз торпагларыны сатын алмаға мәчбур етдиләр, онлары бу торпаг үчүн әсил гијмәтиндән үчгат баһа гијмәтлә пул вермәјә мәчбур етдиләр, кәндли торпағыны мүхтәлиф шәкилләрдә кәсиб мәнимсәдиләр, өз гумсал, чала-чухур вә бәһәрсиз торпагларыны јахшы кәндли торпағы илә дәјишдирдиләр, инди дә утанмајыб бу чүр гочаглыглары илә өјүнүрләр!

«Ички ишләри сабәси һеч бир вәтәнпәрвәрлик тәшкил етмир»... «Бизим ән'әнәләримизин әсасыны манат дејил, дөвләт хидмәти тәшкил едир. Задәканлыг биржаја чеврилмәмәлидир».

Пишијин ағзы әтә чатмыр! Задәканлыг биржаја

«чеврилмәмәлидир», чүнки биржада күчлү капитал лазымдыр, дүнәнки чәнаб гулдарлар исә бүтүн варјохларыны јеjиб гуртармышлар. Онларын кениш күтләсинин биржаја чеврилмәси дејил, биржаја табе олмасы, маната табе олмасы чохдан факт олмушдур. Һәм дә манат ардынча гачан «али силк» артыг чохдандыр ки, араг истеһсал етмәк, шәкәр заводлары вә башга заводлар дүзәлтмәк, чүрбәчүр јаланчы тичарәтсәнаје мүәссисәләриндә иштирак етмәк кими, консессијалар вә бунлардан өтрү дөвләт тә'минаты әлдә етмәк үчүн, задәкан банкына имтијазлар, шәкәр ихрачы мүгабилиндә мүкафат, бир парча (мин десјатинләрлә!) башгырд торпағы, јағлы вә рәһат «кәлирли јерләр» вә с. шәклиндә өзләринә сәдәгә верилмәсини хаһиш етмәк үчүн јухары сарај ә'јанларынын, бөјүк кнјазларын, назирләрин вә саирәнин вә саирәнин гапыларыны кәзмәк кими јүксәк вәтәнпәрвәрлик ишләри илә мәшғул олмагдадыр.

«Задәкан әхлагында тарихин, ичтимаи вәзиjjәтин изләри вардыр...» — вә задәканлары кәндлиjә зүлм етмәjә, ону әлә салмаға алышдырмыш олан төвләнин изләри вардыр. Бир дә, әсрләрлә давам едән һөкмранлыг адәти задәканларда даһа ишчә бир шеj: авам «гара чамааты» алдатмаг мәгсәди илә өз истисмарчылыг мәнафеjини дәбдәбәли ибарәләрлә өрт-басдыр етмәк мәһарәти jаратмышдыр. Керисини динләjин:

«Зәманәнин гәза-гәдәрини сүр'әтләндирмәjә нә еһтиjач? Гоj буна мөвһумат десинләр, лакин көһнә ән'әнәләр һәмиш гәза-гәдәрә көмәк етмәjә jол вермир...»

Ч-б Нарышкинин (шуранын, дөвләт нөгтеjи-нәзәрини мүдафиә едән хадимләриндән биринин) бу сөзләриндә дүзкүн бир синфи дуjғу сезилир. Jығычы (вә ja һәтта шәраб сатан) вәзифәсиндән горхмаг, әлбәттә, индики заманда мөвһуматдыр, лакин бизим кәндләрдә мүлкәдарларын кәндлиләри көрүнмәмиш бир һәjасызлыгла истисмар етмәләринә сәбәб мәкәр авам кәндли күтләләри арасындакы мөвһумат дејилми? Мөвһумат онсуз да өлүб кедир; лакин онун өлүб кетмәсини сүр'әтләндириб задәканы шәраб сатанла ачыг-ашкар jахынлашдырмаға, бу мүгаjисә jолу илә кәндлинин

белә бир садә һәгигәти баша дүшмәси просесини (онсуз да башланмыш олан бу просеси) асанлашдырмаға нә еһтијач вардыр, нәчиб мүлкәдар да һәр бир кәнд истисмарчысы кими бир сәләмчи, сојғунчу вә јыртычыдыр, анчаг ондан һәдсиз дәрәчәдә даһа күчлүдүр, өз торпаг саһиблији илә, әсрләрдән бәри тәшәккүл тапыб давам едән имтијазлары илә, чар һакимијјәтинә јахынлығы илә, һөкмранлыг етмәк адәти илә вә өз Индушка тәбиәтини там бир романтизм вә аличәнаблыг доктринасы илә пәрдәләмәк мәһарәти илә күчлүдүр.

Бәли, ч. Нарышкин, шүбһәсиз, шуранын хадимидир вә онун ағзындан чыхан сөзләр дөвләт мүдриклијинин тәзаһүрүдүр. Мән Орјол задәканлары «маршалынын», инкилис лордуна шәрәф газандыра биләчәк тәмтәраглы ибарәләрлә она ашағыдакы чавабы вермәсинә һеч дә тәәччүб етмирәм:

«Бурада динләдијимиз мө'тәбәр шәхсләрин фикринә е'тираз едиркән онларын әгидәсинә гаршы е'тираз етмәдијими јәгин етмәсәјдим, онлара гаршы е'тираз етмәк мәним тәрәфимдән чәсарәт оларды».

Бах бу доғрудур, һәм дә өзү, доғрудан да, билмәдән һәгигәти ағзындан гачырмыш олан ч. Стаховичин тәсәввүр етдијиндән даһа кениш мә'нада доғрудур. Практикләрдән тутмуш романтикләрә гәдәр бүтүн чәнаб задәканларын әгидәси бир-биринин ејнидир. Һамысы мөһкәм инаныр ки, дәдә-бабаларынын вахты илә гарәт едиб әлә кечирдикләри, јахуд сојғунчуларын бәхшиш вердикләри јүзләрлә вә ја минләрлә десјатин торпаға малик олмаг онларын «мүгәддәс һүгугудур», кәндлиләри истисмар етмәк вә дөвләтдә һөкмран рол ојнамаг онларын һүгугудур, дөвләт малынын, јә'ни халг пулунун ән јағлы тикәсини (еһтијач олдугда исә јаван тикәсини дә) өзүнә мал етмәк онларын һүгугудур. Онларын фикри јалныз ајры-ајры тәдбирләрин мәгсәдәујғун олуб-олмамасы мәсәләсиндә бир-бириндән ајрылыр вә бу фикирләрин мүзакирәси заманы онларын арасында баш верән мүбаһисә пролетариат үчүн, истисмарчылар чәбһәсиндәки һәр бир башга хырда мүбаһисә кими ибрәтлидир. Белә

мүбаһисәләрдә бүтүн капиталистләр вә ја мүлкәдарлар синфинин үмуми мәнафеји илә ајры-ајры шәхсиј-јәтләрин вә ја ајры-ајры групларын мәнафеји арасындакы фәрг ајдын бир шәкилдә мејдана чыхыр; үмумиј-јәтлә дедикдә, чох кизли сахланылан шејләр чох вахт белә мүбаһисәләрдә ағыздан гачырылыр.

Лакин Орјол әһвалаты, бундан башга, бәднам ички инһисарынын характерини дә бир гәдәр ајдынлашдырыр. Бизим рәсми вә ја-рымрәсми мәтбуат бу инһисардан нә кими фајдалар көзләмирди: дөвләт кәлирләринин артачағыны да, мәһсулун ја-хшылашачағыны да, сәрхошлуғун азалачағыны да! Һәгигәтдә исә, кәлирләрин артмасы әвәзинә индијәдәк анчаг шәраб баһалашмыш, бүдчә долашдырылмыш, бүтүн әмәлијјатын малијјә нәтичәләрини дүрүст мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмамышдыр; мәһсул јахшылашмаг әвәзинә писләшмиш, јени «һөкумәт арағынын» «дегустасија-сынын» көзәл нәтичәләр вердији һаггында бүтүн гәзетләрин бу јахынларда дәрч етдији мә'луматла һөкумәт, чәтин ки чамаатда аз-чох јахшы тә'сир бураха биләчәкдир. Сәрхошлуғун азалмасы әвәзинә — кизли шәраб сатылан јерләрин сајы чохалмыш, бу јерләрдән полисин мәдахили артмыш, шәраб дүканы ачылмамасыны хаһиш едән* әһалинин арзусу зиддинә олараг шәраб дүканлары ачылмыш, күчәләрдә сәрхошлуг артмышдыр**. Башлычасы исә бу чохмилјонлу јени хәзинә тәсәррүфат саһәсинин јарадылмасы, там бир орду гәдәр јени мә'мурлар дәстәси јарадылмасы мә'мурларын өзбашыналыг вә азғынлығы үчүн, јалтаг-

---

* Мәсәлән, бу јахынларда гәзетләр хәбәр вермишди ки, Архангелск губернијасында бә'зи кәндләр өз јерләриндә шәраб дүканы ачылмамасы үчүн һәлә 1899-чу илдә гәрар чыхарыб әризә вермишдиләр. Орада мәһз инди ички инһисары кечирән һөкумәт јәгин халгын ајыглығы гајғысына галдығындандыр ки, әризәјә, *әлбәттә*, рәдд чавабы вермишди!

** Биз һәлә дөвләт инһисарындан кәндли чәмијјәтләринин нә гәдәр чох пул итирмәсиндән данышмырыг. Кечмишдә онлар шәраб дүканлары саһибләриндән һагг алырдылар. Хәзинә онлары бу кәлир мәнбәјиндән мәһрум едәрәк әвәзиндә бир гәпик дә вермәди! Өзүнүн «Das hungernde Rußland» (Reiseeindrücke, Beobachtungen und Untersuchungen. Von C. Lehmann und Parvus. Stuttgart. Deltz Verlag. 1900) [(К. Леман вә Парвус. «Ачлыг чәкән Русија» (Јол тәәссүраты, мүшаһидә вә тәдгигат. Штутгарт. Дитс нәшрijjаты. 1900). *Ред.*) адлы мараглы китабында Парвус һагглы олараг буну *ичма кассаларынын гарәт едилмәси* адландырыр. О билдирир ки, Самара губернија земство идарәсинин һесабламасына көрә, шәраб инһисарынын кечирилмәсиндән губернијанын бүтүн кәндли чәмијјәтләри үч илдә (1895—1897) *3 150 000 манат* итирмишләр].

лығы вә оғрулуғу үчүн јени чох кениш имканлар јарадыр! Бу, јалтаглыг едән, ара гарышдыран, соjғунчулуг едән, јенә дәрјалар гәдәр мүрәккәб вә дағлар гәдәр кағыз корлајан мә'мурларын чәјирткә сүрүләри кими там бир басгыныдыр. Орјол лајиһәси—хәзинә малындан аз-чох јағлы тикә гопармаг мејлини гануни формалара салмаг чәһдиндән башга бир шеj дејилдир; бу мејл исә вилајәтләримизи бүрүмәкдәдир вә бунун мә'мурлар өз билдикләрини етдикләри вә ишләр чәмиjjәтдән кизли сахланылдығы бир шәраитдә — өлкәдә өзбашыналыг вә оғрулуғу һөкмән даһа да артырачағы горхусу вардыр. Будур, хырдача бир мисал: һәлә пајызда «шәраб инһисары саһәсиндә тикинти анекдоту» һаггында гәзетләрдә бир хәбәр чыхмышды. Москвада бүтүн губернијаны тәчһиз едәчәк үч шәраб анбары тикилир. Бу анбарларын тикилмәси үчүн назирлик тәрәфиндән 1 637 000 манат бурахылмышды. Лакин мә'лум олур ки, *«ики милјон јарым* мигдарында әлавә кредитә еһтијач вардыр»*. Јәгин, бурада хәзинә әмлакынын е'тибар едилдиjи вәзифәли шәхсләр 50 шалварын вә бир нечә чәкмәлик көнүн дәjәриндән бир гәдәр артыг пул jемишләр!

III. ОБЈЕКТИВ СТАТИСТИКА

Бизим һөкумәт өз әлеjһдарларыны, һәм дә тәкчә ингилабчылары дејил, либераллары да гәрәзли олмагда тәгсирләндирмәjә адәт етмишдир. Мисал үчүн, рәсми мәтбуатда либерал органлар (әлбәттә, легал органлар) һаггында дәрч олунан рә'jләрә һеч тәсадүф етмишсинизми? Малијjә назирлијинин органы олан «Вестник Финансов»да[147] бә'зән мәтбуат ичмаллары олурду; бу ичмаллары јазан мә'мур һәр дәфә бүдчәjә вә ја ачлыға, ја да һөкумәтин бу вә ја башга тәдбринә бизим (галын) либерал журналларынын биринdә нечә гијмәт верилмәсиндән бәһс едиркән һәмишә онларын «гәрәзли олдуғуну» һиддәтлә геjд едәрәк, буна

* Курсив мүәллифиндир. Бах: «С-Петербургскије Ведомости», 1900, № 239, 1 сентjабр.

гаршы јалныз «кәдәрли чәһәтләри» дејил, «фәрәһли һаллары» да «објектив сурәтдә» көстәрирди. Бу, әлбәттә, хырда мисалдан башга бир шеј дејилдир, лакин һәмин мисал һөкүмәтин ади мүнасибәтини, онун һәмишә олдуғу кими, өз «објективлилији илә» ловғаланмаг чәһдини көстәрир.

Кәлин бу тәләбкар вә гәрәзсиз һакимләри мәмнун едәк. Кәлин статистикаја мүрачиәт едәк. Биз, әлбәттә, ичтимаи һәјатын бу вә ја башга фактларынын статистикасыны көтүрмәјәчәјик; мә'лумдур ки, факт-лар һәм гәрәзли шәхсләр тәрәфиндән гејд едилир, һәм дә бә'зән земство кими чох «гәрәзли» идарәләр тәрә-финдән үмумиләшдирилир. Јох, биз ганунлар... ста-тистикасыны көтүрәчәјик. Биз күман едирик ки, һө-күмәтин ән гаты тәрәфдарларындан һеч бири чәсарәт едиб дејә билмәз ки, ганунлар статистикасындан, јә'ни сөзлә иш, гәрарла ичра вә с. арасында зиддијјәт ол-дуғу һаггындакы һеч бир мүлаһизәдән әсла асылы олмајараг, һөкүмәтин өзүнүн гәрара алдыгларыны садәчә һесабламагдан даһа објектив вә даһа гәрәзсиз бир шеј ола биләр?

Инди мәтләбә кечәк.

Мә'лум олдуғу кими, һаким сенат тәрәфиндән, һө-күмәтин һәр бир тәдбири һаггында вахташыры мә'лу-мат верән «Һөкумәт ганунлары вә сәрәнчамлары күл-лијјаты» нәшр едилир. Биз мәһз бу мә'луматы көтүрүб һөкумәтин *нә барәдә* ганун вә сәрәнчамлар вердијини нәзәрдән кечирәчәјик. Мәһз: нә барәдә. Биз бөјүкләрин бујругларыны тәнгид етмәк фикрин-дүшмүрүк, — биз бу вә ја башга саһәјә аид «мәзкур» бујругларын анчаг сајыны һесаблајачағыг. Јанвар гәзетләриндә, јухарыда көстәрилән һөкумәт нәшрин-дән кечән илин 2905-дән 2929-чу №-јәдәк оланлары-нын вә бу илин 1—66-чы №-ләринин мәзмуну чап олунмушдур. 1900-чү ил декабрын 29-дан 1901-чи ил јанварын 12-нә гәдәр олан дөврдә — мәһз кечән әсрин ахырында вә јени әсрин әввәлиндә чәми 91 ганун вә сәрәнчам верилмишдир. Өз характеринә көрә бу 91 ганун «статистика» һесабламасы үчүн чох мүнасиб-дир: бунларын арасында бүтүн галан ганунлары та-

мамилә икинчи сыраја кечирән вә дахили идарә үсулунун мүәјјән дөврү үзәриндә хүсуси бир из бурахан һеч елә бир көркәмли ганун јохдур. Бу гануларын һамысы нисбәтән хырда гануларды, даим вә мүнтәзәм сурәтдә мејдана чыхан чари тәләбләри өдәјән гануларды. Белә ликлә, биз һөкумәти күндәлик иш башында икән тәдгиг едирик, бу исә бизим үчүн «статистиканын» објективлијини бир даһа тә'мин едир.

91 ганундан 34-ү, јә'ни үчдә бир һиссәдән чоху ејни бир мәсәләдән: сәһмләр үзрә капитал үчүн өдәнчләр верилмәси вә ја мүхтәлиф тичарәт-сәнаје сәһмдар чәмијјәтләринин сәһмләри үчүн пул верилмәси мүддәтләринин узадылмасындан бәһс едир. Бу гануларын охумағы сәнајемиздәки истеһсалларын сијаһысыны вә мүхтәлиф фирмаларын адларыны јадына салмаг истәјән гәзет охучуларына мәсләһәт көрмәк олар. Икинчи груп гануларын да мәзмуну тамамилә ејни олуб тичарәт-сәнаје чәмијјәтләри низамнамәләринин дәјишдирилмәси һаггындадыр. Бураја К. вә С. Попов гардашларының чај тичарәти ширкәтинин, А. Науман вә К⁰-сынын картон-тол истеһсалы ширкәтинин, И. А. Осипов вә К⁰-сы фирмасының көн истеһсалы вә көн, киш, кәтан маллар тичарәти ширкәтинин вә и. а. вә с. статутларыны ислаһ едән 15 ганун дахилдир. Нәһајәт, даһа 11 гануну бу гәбилдән олан гануларә әлавә етмәк лазымдыр; бунлардан алтысы тичарәт вә сәнајенин бу вә ја башга еһтијачларынын өдәнилмәсинә һәср олунмушдур (ичтимаи банк вә гаршылыглы кредит чәмијјәти тә'сис едилмәси, дөвләтдән подрат көтүрдүкдә киров гәбул едилән фаизли кағызлара гијмәт гојулмасы, хүсуси шәхсләрә мәхсус дәмир јол вагонларындан истифадә едилмәси гајдасы, Борисоглебск тахыл биржасы дәллаллары үчүн тә'лимат), беши исә дөрд заводда вә бир мә'дәндә алты јени городовој вәзифәси вә ики атлы полис урјадники вәзифәси тә'сис едир.

Белә ликлә, 91 ганундан 60-ы, јә'ни үчдә ики һиссәси бизим капиталистләрин мүхтәлиф әмәли еһтијачларынын билаваситә өдәнилмәсинә вә (гисмән дә) он-

лары фәһләләрин һиддәтиндән горумаға һәср олуп-мушдур. Гәрәзсиз рәгәмләр сүбут едир ки, бизим һөкумәт өз күндәлик ганун вә сәрәнчамларынын әксәријјәтинин характеринә көрә капиталистләрин сәдагәтли нөкәридир, дәмир заводчулары мәчлисинин даими контору вә ја шәкәр заводчулары синдикатынын дәфтәрханасы ајры-ајры истеһсал саһәләриниң капиталистләри гаршысында нә кими рол ојнајырса, бизим һөкумәт дә бүтүн капиталистләр синфи гаршысында тамамилә ејни ролу ојнајыр. Әлбәттә, һәр һансы бир ширкәтин низамнамәсинин чүз'и дәјишдирилмәси вә ја онун сәһмләринин өдәнилмәси мүддәтинин узадылмасы үчүн хүсуси ганунлар вермәклә мәшғул олмағын сәбәби анчаг бизим дөвләт машыньшьш чох ағыр олмасыдыр; «механизм» азча «тәкмилләшдирилмиш» оларса, бүтүн бу ишләр јерли идарәләрин ихтијарына кечәр. Лакин, дикәр тәрәфдән, механизмин ағырлығы, һәддән артыг мәркәзләшдирмә, һөкумәтин өзүнүн һәр шеја бурун сохмалы олмасы — бүтүн бунлар үмуми олуб, һеч дә јалныз тичарәт вә сәнаје саһәсинә дејил, бүтүн ичтимаи һәјатымыза аиддир. Буна көрә дә бу вә ја башга нөв ганунларын сајынын мүгајисә едилмәси тамамилә бизим һөкумәтин нә барәдә дүшүндүјүнү, нәјин гајғысына галдығыны, нә илә марагландығыны көстәрән тәхмини бир әламәт ола биләр.

Мәсәлән, мә'нәви чәһәтдән олдугча шәрәфли вә сијаси чәһәтдән олдугча тәһлүкәсиз олан газанч мәгсәди кими бир мәгсәд күдмәјән хүсуси чәмијјәтләрлә бизим һөкумәт (ләнкитмәк, гадаған етмәк, бағламаг вә с. кими чәһдләр марагланма әламәти һесаб едилмәсә) сонсуз дәрәчә аз марагланыр. «Һесабат» дөврү әрзиндә — бу сәтирләрин мүәллифи гуллугчудур вә буна көрә дә үмид едир ки, бүрократик терминләр ишләтдијини охучу она бағышлар — ики чәмијјәтин (Владигафгаз оғлан кимназијасынын ehтијачы олан шакирдләринә јардым чәмијјәтинин вә Владигафгаз тәдрис-тәрбијә кәзинти вә сәјаһәтләри чәмијјәтинин) низамнамәләри тәсдиг едилмиш вә үч чәмијјәтин (Људиново вә Сукремл заводларында вә Малтсево

дəмир jолунда гуллугчу вə фəhлəлəрин борч-əманəт вə jардым кассаларынын; биринчи маjа сармашығы jетишдирəн чəмиjjəтин; гадын əмəjини jаjан хеjриjjə чəмиjjəтинин) низамнамəлəринин дəjишдирилмəсинə мəрhəмəтлə ичазə верилмиш, тичарəт-сəнаjе чəмиjjəтлəри hаггында 55 ганун вə мүхтəлиф башга чəмиjjəтлəр hаггында 5 ганун верилмишдир. Тичарəт-сəнаjе мəнафеjи сahəсиндə «биз» вəзифə сəвиjjəсиндə дажанмаға чалышырыг, тачирлəрлə сəнаjечилəр арасында иттифаглары асанлашдырмаг үчүн мүмкүн олан həр шеjи етмəjə чалышырыг (чалышырыг, амма етмирик, чүнки машынын ағырлығы вə həддən артыг сүрүндүрмəчилик полис дəвлəтиндə «мүмкүн олан шеjə» чох мəhдуд hədd гоjур). Тичарəт сahəсинə аид олмаjан иттифаглар мəсəлəсиндə исə биз принсипиал сурətдə homeопатиjа тəрəфдарыjыг. Маjа сармашығы jетишдирəн вə jа гадын əмəjини jаjан чəмиjjəтə кəлдикдə— бунлар jенə бир тəhəр кечиб кедəр. Амма тəдрис-тəрбиjə кəзинтиləри... Аллаh билир онлар кəзинти заманы нəлəрдəн данышачаглар вə мүфəттишлиjин мəhкəм нəзарəти чətинлəшмəjəчəкми? Jох, билирсинизми нə вар, одла ehтиjатлы олмаг лазымдыр.

Мəктəбləр. Там үч мəктəб тə'сис едилмишдир. həм дə нечə мəктəбləр! Император аиләсиндən бөjүк кнjаз Пjотр Николаjевич həзрəтləринин Благодатноје кəндиндəки маликанəсиндə мал-гара бахычылары үчүн ибтидаи мəктəб. Мəн чохдан шүбhə етмирдим ки, бөjүк кнjазларын бүтүн кəндləри фираван олмалыдыр. Лакин инди мəн она да шүбhə етмирəм ки, hətta əн jүксəк тəбəгədən олан сималар да кичик гардашын маарифлəнмəси илə сəмими вə үрəкдən марагланыб мəшғул ола биләрləрмиш. Сонра: Дергачево кəнд сəнəт тəдрис е'малатханасынын вə Асаново ибтидаи кəнд тəсəррүфаты мəктəбинин низамнамələри тəсдиг едилмишдир. Тəəссүф ки, халг маарифинин вə... мүлкədар тəсəррүфатының бу гədəр сə'jлə интишар етдирилдиjи həмин фираван кəндləрин дə əн jүксəк тəбəгədən олан сималара мəхсус олуб-олмадығыны билмək үчүн əлимиздə hеч бир мə'лумат китабчасы jохдур. Лакин өзү-

мә бунунла тәсәлли верирәм ки, бу чүр мә'лумат статистикачынын вәзифәләринә дахил дејилдир.

«Халг һаггында һөкумәтин гајғысыны» ифадә едән бүтүн ганунлар бунлардан ибарәтдир. Көрдүјүнүз кими, мән ганунлары ән мүнасиб принсиплә груплара ајырмышам. Нәјә көрә, мәсәлән, маја сармашығы јетишдирән чәмијјәт тичарәт чәмијјәти дејилдир? Јалныз она көрәдирми ки, орада бә'зән, ола биләр, тәкчә тичарәтдән бәһс етмирләр? Јахуд мал-гара бахычылары мәктәби — әслиндә ким билир ки, бу доғрудан-мы мәктәбдир вә ја анчаг тәкмилләшдирилмиш мал-гара һәјәтидир?

Сонунчу груп ганунлар галыр ки, бунлар да һөкумәтин өзү һаггындакы гајғысыны ифадә едир. Бураја, әввәлки ики бөлмәјә дахил етдијимиздән үч дәфә артыг (22) ганун дахилдир. Бурада—бир-бириндән даһа әсаслы бир сыра инзибати ислаһатлар вардыр: Платоновскоје кәндинин ады дәјишдирилиб она Николајевскоје ады верилмәси; низамнамәләрин, штатларын, гајдаларын, сијаһыларын ичласлары (бә'зи гәза гурултајлары ичласларыны) ачмаг вахтынын вә саирәнин дәјишдирилмәси; Гафгаз һәрби даирәси гошун һиссәләриндәки мамачаларын маашынын артырылмасы; казак һәрби атларынын налланмасы вә мүаличәси үчүн верилә чәк пулун мигдарынын мүәјјән едилмәси; Москвадакы хүсуси тичарәт мәктәби низамнамәсинин дәјишдирилмәси; Козлов тичарәт мәктәбиндә сарај мүшавири Даниил Самуилович Полјаков адына тәгаүд һаггында гајдалар. Анчаг мән билмирәм, бу сон ганунлары груплара дүзкүнмү ајырмышам: бунлар доғруданмы тичарәт-сәнаје мәнафејини дејил, һөкумәтин өзү һаггындакы гајғысыны ифадә едир? Охучудан үзр истәјирәм — ахы бу, ганунларын статистикасыны дүзәлтмәкдә биринчи тәчрүбәдир; индијә гәдәр һәмин билик саһәсини һәлә һеч кәс, һәтта рус дөвләт һүгугу профессорлары да чидди елм дәрәчәсинә галдырмаг тәшәббүсүндә олмамышдыр.

Нәһајәт, бир ганун галыр ки, бу да истәр өз мәзмунуна көрә, истәрсә дә јени әсрдә һөкумәтин биринчи тәдбири олдуғу үчүн әлаһиддә бир мүстәгил група

ајрылмалыдыр: «императорун овлагларыны кенишләндирмәк вә јахшылашдырмаг үчүн ајрылмыш мешәләрин сащәсини артырмаг һаггында». Бөјүк дөвләтә лајиг бөјүк дебүт!

Инди јохлама јекуну вурмаг лазымдыр. Статистика бунсуз кечинә билмәз.

Ајры-ајры тичарәт-сәнаје компанијалары вә мүәссисәләринә һәср олунмуш әлли ганун вә сәрәнчам; ијирми инзибати дәјишиклик вә јер ады дәјишдирилмәси; хүсуси шәхсләрә мәхсус ики јени чәмијјәт вә үч тәзәләнмиш чәмијјәт; мүлкәдарлар үчүн гуллугчулар һазырлајан үч мәктәб; заводларда алты городовој вә ики атлы полис урјадники. Бу гәдәр зәнкин вә чохчәһәтли ганунверичилик-инзибати фәалијјәтин XX әсрдә вәтәнимизин сүр'әтли вә дурмадан тәрәггисини тә'мин етдијинә шүбһә етмәк олармы?

ФӘҺЛӘ ПАРТИЈАСЫ ВӘ КӘНДЛИЛӘР[148]

Кәндлиләрин азад едилдији вахтдан гырх ил кечир. Тамамилә тәбиидир ки, бизим чәмијјәт 19 феврал күнүнү — көһнә, тәһкимчилик Русијасынын сүгуту күнүнү, халга азадлыг вә рифаһ вә'д етмиш олан дөврүн башланғычыны хүсуси бир руһ јүксәклији илә бајрам едир. Лакин унудулмамалыдыр ки, бајрам едәнләрин тә'риф нитгләриндә тәһкимчилијә вә онун бүтүн тәзаһүрләринә үрәкдән дүшмәнчиликлә јанашы бир чох ријакарлыг да вардыр. «Бөјүк» ислаһата верилән вә бизdә ағызлара дүшмүш олан гијмәт, јә'ни «дөвләт *тәрәфиндән* өдәнчлә кәндлиләрин торпагла бирликдә азад едилмәси» башдан-баша ријакар вә јалан бир гијмәтдир. Әслиндә исә бу азадлыг кәндлиләрин *торпагдан* азад едилмәси иди, чүнки әсрләрдән бәри кәндлиләрин әлләриндә олан торпаг пајындан чох бөјүк торпаглар кәсилмишди, јүз минләрлә кәндли исә торпагдан тамамилә мәһрум едилмишди — чәрәк вә ја диләнчи пајы гәдәр аз торпагда[149] јерләшдирилмишди. Әслиндә, кәндлиләр икигат гарәт едилмишдиләр; онларын торпағыны кәсиб алмагдан әлавә, һәмишә өзләринин саһиб олдуглары торпағын онларда галмасы үчүн дә «өдәнч» вермәјә онлары мәчбур етдиләр, һәм дә торпаг үчүн тә'јин едилән гијмәт онун әсил гијмәтиндән чох баһа иди. Азадлыгдан он ил сонра мүлкәдарлар өзләри, кәнд тәсәррүфатынын вәзијјәтини тәдгиг едән һөкумәт мә'мурлары гаршысында е'тираф едиб дејирдиләр ки, кәндлиләри јалныз өз торпағы үчүн дејил, өз азадлығы үчүн дә пул вермәјә мәчбур

етдиләр. Шәхси азадлыг үчүн кәндлиләрдән өдәнч алдыглары һалда, онлары јенә шәхсән азад етмәдиләр: онлары ијирми ил мүддәтинә мүвәггәти мүкәлләфијјәтлиләр[150] һалында сахладылар, онлары дөјүлмәли олан, ајрыча верки верән, јарымтәһкимчилик ичмасындан азад сурәтдә чыхмаға ихтијары олмајан, өз торпағындан азад истифадә едә билмәјән, азад сурәтдә дөвләтин башга бир јеринә көчүб орада мәскән сала билмәјән ашағы силк һалында сахладылар вә онлар индијәдәк бу һалда галмагдадырлар. Биздәки кәндли ислаһаты һеч дә һөкумәтин мәрһәмәтли олдуғуну көстәрмир; әксинә, бу ислаһат мүтләгијјәт һөкумәтинин һәр бир иши нә гәдәр ејбәчәр шәклә салдығыны көстәрән чох бөјүк тарихи бир мисалдыр. Һәрби мәғлубијјәт, чох бөјүк малијјә чәтинликләри вә кәндлиләрин дәһшәтли һиддәтинин тәзјиги алтында һөкумәт онлары азад етмәјә әслиндә *мәчбур* олмушду. Чар өзү е'тираф едиб демишди: нә гәдәр ки ашағыдан азад етмәјә башламамышлар, јухарыдан азад етмәк лазымдыр. Лакин азад етмәк ишинә киришән һөкумәт «мәғмун едилән» тәһкимчиләрин тамаһыны өдәмәк үчүн мүмкүн олан вә мүмкүн олмајан һәр шеји етди; һөкумәт һәтта ислаһаты һәјата кечирмәли олан вә задәканларын өз ичәрисиндән дә'вәт едилән адамлары да дәјишдириб башгалары илә әвәз етмәк кими ијрәнч бир һәрәкәтдән дә чәкинмәди! Биринчи дәфә дә'вәт едилән барышыг мүнсифләри бурахылмыш вә бунлар, торпағын бөлүнмәси заманы да кәндлиләрин тәһкимчиләр тәрәфиндән алдадылмасы гаршысыны алмаға габил олмајан адамларла әвәз едилмишди. Һәм дә бөјүк ислаһат һәрби чәза тәдбирләри көрүлмәдән вә торпаг низамнамәләрини[151] гәбул етмәкдән имтина едән кәндлиләри күлләләмәдән һәјата кечирилә билмәмишди. Тәәччүблү дејил ки, о заманын ағызларына сензор гыфылы вурулмуш ән јахшы адамлары бу бөјүк ислаһаты сәссиз бир нифрәтлә гаршыладылар...

Бијардан «азад едилән» кәндли ислаһатчынын әлиндән елә әзилмиш, гарәт едилмиш, алчалдылмыш, өз пај торпағына бағланмыш бир һалда чыхды ки, онун

«көнүллү сурәтдә» бијара разы олмагдан башга бир чарәси јох иди. Беләликлә, кәсилиб әлиндән алынмыш өз торпағыны өзүнүн кечмиш ағасындан «ичарәјә көтүрән», ач аиләси үчүн јајда ишләјиб өдәмәк шәрти илә борч тахыл алараг өзүнү һәлә гышдан әсарәт алтына салан кәндли өз кечмиш ағасынын торпағыны бечәрмәјә башлады. Ијезуит кешиш тәрәфиндән тәртиб едилән манифест «аллаһын мәрһәмәти илә» кәндлини «азад өмәк» ады илә әслиндә бу чүр ишләјиб өдәмә вә әсарәт бојундуруғу алтына салырды.

Ислаһаты дүзәлдиб һәјата кечирмиш мә'мурларын мәрһәмәти сајәсиндә сахланылан һәмин мүлкәдар зүлмүнә бир дә капитал зүлмү әлавә олунду. Мискин, јарымчыг бир ислаһат нәтичәсиндә дејил, гүдрәтли халг ингилабы нәтичәсиндә мүлкәдар һакимиҗҗәтиндән азад олмуш, мәсәлән, һәтта франсыз кәндлисини дә әзән пул һакимиҗҗәти өзүнүн бүтүн ағырлығы илә бизим јарымтәһкимли кәндли үзәринә дүшдү. Уғурлу ислаһат нәтичәсиндә артмыш олан верки̇ләри вермәк үчүн дә, торпаг ичарәјә көтүрмәк үчүн дә, кәндлинин ев мәһсулуну сыхышдырыб арадан чыхармаға башлајан фабрик сәнајеси мәһсулундан аз бир мигдар ала билмәк үчүн дә, тахыл вә саирә алмаг үчүн дә нечә олурса олсун пул әлдә етмәк лазым иди. Пул һакимиҗҗәти кәндлиләри јалныз әзмәк дејил, һабелә парчалады: чох бөјүк бир күтлә даим вар-јохдан чыхараг пролетарлара чеврилирди, азлыг ичәрисиндән сајча аз, лакин ачкөз голчомаг вә таваналы кәндли мејдана чыхараг кәндли тәсәррүфатыны вә кәндли торпагларыны өз әлинә кечирирди; бунлар әмәлә кәлмәкдә олан кәнд буржуазијасы кадрлары иди. Ислаһатдан сонракы бүтүн гырх иллик мүддәт башдан-баша һәмин кәндлиликдән чыхма просесиндән, јаваш-јаваш вә әзабла гырылыб мәһв олмаг просесиндән ибарәтдир. Кәндли диләнчи кими јашамаг дәрәчәсинә чатдырылмышды: о, мал-гара илә бир јердә јашајыр, чыр-чындыр кејир, тәрә јејирди; гачмаға јер олан кими, кәндли өз пај торпағынын һәтта *дәјәрини верәрәк,* верки̇си кәлиридән чох олан торпағыны алмаға разы олана пул да верәрәк торпағы тәрк едиб гачыр-

ды. Кəндлиләр даим ачлыг чəкирдиләр вə кетдикчə даһа тез-тез баш верəн гытлыг заманы он минләрлə кəндли ачлыгдан вə јолухучу хəстəликләрдəн гырылырды.

Бизим кəндимиз инди дə бу вəзијјətдədир. Суал олунур, чарə нədир вə кəндлинин вəзијјətини нə васитə илə јахшылашдырмаг олар? Капиталын зүлмүндəн хырда кəндлиләр анчаг фəһлə һəрəкатына гошулмагла, сосиализм гурулушу уғрунда, һəм торпағы, һəм дə башга истеһсал васитəләрини (фабрик, завод, машын вə саирəни) ичтимаи мүлкијјətə чевирмəк уғрунда фəһлə синфинин апардығы мүбаризəјə көмəк етмəклə хилас ола биләрләр. Хырда тəсəррүфаты вə хырда мүлкијјəти капитализмин һүчумундан мүдафиə етмəклə кəндлиләри хилас етмək чəһди ичтимаи инкишафы əбəс јерə ләнкитмək, кəндлини капитализм шəраитиндə дə јахшы күзəран кечирмəјин мүмкүн олачағы хүљасы илə алдатмаг, зəһмəткеш синифləри бир-бириндəн ајырмаг, чохлуг һесабына азлыг үчүн имтијазлы вəзијјət јаратмаг демək оларды. Буна көрə дə сосиал-демократлар кəндлиләрин пај торпағынын өзкəнинləшдирилмəзлији, еллик зəманət, кəндли ичмасындан сəрбəст сурəтдə чыхмағын вə һəр чүр силкдəн олан шəхсləрин ораја сəрбəст сурəтдə гəбул едилмəсинин гадаған олунмасы кими мə'насыз вə зəрəрли тəдбирləрə гаршы даим мүбаризə апарачаглар! Лакин бизим кəндли көрдүјүмүз кими, анчаг вə һəтта о гədəр капитал зүлмүндəн дејил, мүлкədарларын зүлмүндəн вə тəһкимчилик галыгларындан даһа чох əзаб чəкир. Кəндлиләрин вəзијјətини сон дəрəчə писləшдирən вə онларын əл-голуну бағлајан һəмин буховлара гаршы амансыз мүбаризə апармаг нəинки мүмкүндүр, өлкəнин бүтүн ичтимаи инкишафы мənафеји үчүн һабелə зəруридир, чүнки кəндлинин һədсиз дəрəчədə јохсуллуғу, авамлығы, һүгугсузлуғу вə алчалдылмыш олмасы вətənимизин бүтүн гајдаларына вəһшилик тə'сири көстərир. Сосиал-демократија бу мүбаризəјə һəр чүр вə һəр васитə илə јардым етмəсəјди, өз вəзифəсини јеринə јетирмəмиш оларды. Белə

бир јардым, гысача десәк, *кәндә синфи мүбаризә ачыламагдан* ибарәт олмалыдыр.

Биз көрдүк ки, мүасир рус кәндиндә ики чүр синфи әкслик вардыр: әввәлән, кәнд фәһләләри илә кәнд саһибкарлары арасында, икинчиси, бүтүн кәндлиләрлә бүтүн мүлкәдарлар синфи арасында олан әкслик. Биринчи әкслик инкишаф едир вә артыр, икинчи әкслик тәдричән зәифләјир. Биринчи — бүтүнлүклә һәлә кәләчәкдәдир, икинчисинин хејли һиссәси артыг кечмишдәдир. Лакин буна бахмајараг, мүасир рус сосиал-демократлары үчүн мәһз икинчи әкслијин ән бөјүк вә әмәли чәһәтдән ән чох әһәмијјәти вардыр. Биз кәнд тәсәррүфаты муздлу фәһләләри арасында синфи мәнлик шүуруну инкишаф етдирмәк үчүн әлимизә дүшән һәр бир фүрсәтдән истифадә етмәлијик, буна көрә дә биз шәһәр фәһләләринин (мәсәлән, тахылдөјән бухар машынларында чалышан механикләрин вә с.) кәндә кечмәсинә, муздла кәнд тәсәррүфаты фәһләләри тутулан базарлара нәзәр јетирмәлијик, — бу, өзлүјүндә ајдын бир мәсәләдир, бу — һәр бир сосиал-демократ үчүн аксиомдур.

Лакин бизим кәнд фәһләләри кәндлиләрлә һәлә чох мөһкәм бағлыдырлар, кәндлиләрин үмуми фәлакәти онлара һәлә чох бөјүк тәзјиг көстәрмәкдәдир, буна көрә дә кәнд тәсәррүфаты фәһләләринин һәрәкаты нә инди, нә дә јахын кәләчәкдә әсла үмуммилли һәрәкат әһәмијјәти ала билмәз. Әксинә, тәһкимчилик галыгларыны сүпүрүб атмаг, силки һүгуг бәрабәрсизлији вә он милјонларла «гара чамаатын» алчалдылмасы ишләрини бүтүн рус дөвләти гајдаларындан силиб атмаг мәсәләсинин артыг инди үмуммилли әһәмијјәти вардыр вә азадлыг уғрунда чарпышан габагчыл мүбариз ролу ојнамаг иддиасында олан бир партија өзүнү бу мәсәләдән кәнара чәкә билмәз.

Кәндлинин фәлакәтләринин (аз-чох үмуми формада) е'тираф едилмәси тәгрибән үмуми бир һал олмуш, 1861-чи ил ислаһатынын «нөгсанлары» вә дөвләт јардымынын зәрурилији һаггындакы сөзләр һәр тәрәфдә ешидилән бир һәгигәт олмушдур. Бизим борчумуз ону көстәрмәкдир ки, һәмин фәлакәтләр мәһз кәндлиләр

үзәриндәки синфи зүлмдән ирәли кәлир, һөкумәт — залым синифләрин һәгиги мүдафиәчисидир вә ким һәгигәтән вә үрәкдән кәндлиләрин вәзиҗҗәтинин көкүндән јахшылашмасыны истәјирсә, һөкумәтдән јардым алмаға дејил, онун бу зүлмүндән хилас олмаға, сијаси азадлыг әлдә етмәјә чалышмалыдыр. Өдәнч тә'дијәләринин чох јүксәк олдуғундан, бунлары азалтмаг вә мөһләтини узатмаг үчүн һөкумәтин хејирхаһ тәдбиријиндән данышырлар. Биз буна чаваб олараг дејәчәјик ки, бүтүн бу өдәнч тә'дијәләри мүлкәдарлар вә һөкумәт тәрәфиндән кәндлиләрин гарәт едилмәсини гануни формаларла вә мә'мур ибарәләри илә пәрдәләмәкдән башга бир шеј дејилдир, тәһкимчиләрә өз гулларыны азад етмәк мүгабилиндә верилән бачдан башга бир шеј дејилдир. Биз өдәнч тә'дијәләринин вә бијар јығымларынын дәрһал вә тамамилә ләғв олунмасы тәләбини, гулдарларын иштаһыны өдәмәк үчүн чар һөкумәтинин илләр узуну сыхыб алдығы јүз милјонларла пулун халга гајтарылмасы тәләбини ирәли сүрәчәјик. Кәндли торпағынын азлығындан, кәндлиләрин торпаг саһиблијини кенишләндирмәк үчүн дөвләт јардымынын зәрури олдуғундан данышырлар. Биз буна чаваб олараг дејәчәјик ки, мәһз дөвләтин јардымы — әлбәттә, мүлкәдарлара јардымы, — *нәтичәсиндә* кәндлиләр өзләри үчүн ән зәрури торпагдан бу гәдәр чох мәһрум олдулар. Биз кәсикләрин кәндлиләрә гајтарылмасы тәләбини ирәли сүрәчәјик, зира мәчбури, ағыр, бијар әмәји, јә'ни әслиндә ејни тәһкимли әмәји мәһз бу кәсикләр васитәси илә давам етмәкдәдир. Биз, чар һакимиҗҗәти тәрәфиндән тә'сис едилмиш задәкан комитәләринин азад олунан гуллара гаршы төрәтдији биабырчы һагсызлыгларын ислаһ едилмәси үчүн кәндли комитәләри тә'сис едилмәси тәләбини ирәли сүрәчәјик. Биз кәндлиләрин чыхылмаз вәзиҗҗәтиндән истифадә едән мүлкәдарларын онлардан алдығы сон дәрәчә јүксәк торпаг һаггыны азалтмаға ихтијары олан мәһкәмәләр гурулмасыны тәләб едәчәјик, елә мәһкәмәләр гурулмасыны тәләб едәчәјик ки, башгасынын бәрк еһтијач ичиндә олмасындан истифадә едәрәк ағыр шәртләрлә сазиш бағ-

лаjанлары сәләмчилик үстүндә бу мәһкәмәләр гаршысында мәс'улиjjәтә чәлб етмәjә кәндлинин ихтиjары олсун. Биз һәмишә вә һәр бир мүнасибәтлә кәндлиләрә изаһ етмәjә чалышачағыг ки, мүасир дөвләтин онлара гәjjумлуг вә ja jардымындан данышан адамлар ja ахмагдырлар, ja да шарлатандырлар вә кәндлиләрин ән пис дүшмәнидирләр; изаһ етмәjә чалышачағыг ки, кәндлиләрә һәр шеjдән әввәл мә'мурлар һакимиjjәтинин өзбашыналыг вә зүлмүндән хилас олмаг лазымдыр, һәр шеjдән әввәл лазымдыр ки, кәндлиләр бүтүн башга силкләрлә һәр чәһәтдән һүгугча там вә гәти бәрабәр олсунлар, онлар истәдикләри jерә кетмәкдә вә көчмәкдә там азад олсунлар, онлар торпагдан азад истифадә едә билсинләр, бүтүн кәнд ишләрини идарә етмәкдә вә кәнд кәлирләриндән истифадә етмәкдә сәрбәст олсунлар. Һәр бир рус кәндинин һәjатындан ән ади фактлар jухарыдакы тәләбләр уғрунда тәшвигат апармаг үчүн даим мисаллар васитә ола биләр. Бу тәшвигат кәндлиләрин jерли, конкрет, ән вачиб еһтиjачларыны нәзәрдә тутмалыдыр, лакин бу еһтиjачларла кифаjәтләнмәjиб кәндлиләрин көрүш даирәсини даим кенишләндирмәли, онларда сиjаси шүуру даим инкишаф етдирмәли, мүлкәдарларын вә кәндлиләрин дөвләтдә әлаһиддә мөвге тутдугларыны көстәрмәли, кәндин үзәриндә олан истибдад вә зүлмдән онун хилас олмасы үчүн jеканә чарәни халг нүмаjәндәләри мәчлиси чағырылмасындан, мә'мурларын өзбашыналыгынын деврилмәсиндән ибарәт олдуғуну көстәрмәлидир. Бу сиjаси азадлыг тәләбини куjа фәһләләрин баша дүшмәjәчәjи мүлаһизәси мә'насыз вә уjдурмадыр: jалныз, фабрикчиләрә вә полисә гаршы илләр боjу ачыг мүбаризә апармыш, өз сыраларындан ән jахшы адамларын өзбашыналыгла даим һәбс вә тә'гиб едилдиjини көрән фәһләләр деjил, сосиализмин артыг инди тә'сир етмиш олдуғу jалныз һәмин фәһләләр деjил, өз әтрафында баш верән һадисәләр үзәриндә бир гәдәр дүшүнән һәр бир көзүачыг кәндли дә фәһләләрин нә уғрунда мүбаризә апардыгларыны дәрк едиб баша дүшә биләчәкдир, бүтүн өлкәни мәнфур мә'мурлар һакимиjjәтиндән азад едәчәк земство

мәчлиси идеjасыны мәнимсәjә биләчәкдир. Һәм дә кәндлиләрин билаваситә вә ән вачиб еһтиjачлары зәмининдә апарылан тәшвигат кәндә синфи мүбаризә ашыламагдан ибарәт олан өз вәзифәсини анчаг о заман ифа едә биләчәкдир ки, һәр дәфә бу вә ja башга бир «игтисади» бәланы ифша едиркән буну мүәjjән сиjаси тәләбләрлә әлагәләндирә билсин.

Лакин суал олунур, сосиал-демократ фәһлә партиjасы өз програмына jухарыда көстәрилән тәләбләр кими тәләбләр дахил едә биләрми? О, кәндлиләр арасында тәшвигат апармағы өһдәсинә көтүрә биләрми? Бу бизим сәпәләнмәjимизә вә онсуз да чох аз олан ингилаби гүввәләримизи һәрәкатын әсас, jеканә дүзкүн jолундан узаглашдырмағымыза сәбәб олмазмы?

Бу кими е'тиразлар анлашылмазлыг нәтичәсидир. Бәли, биз һөкмән өз програмымыза кәндимизи бүтүн көләлик галыгларындан азад етмәк тәләбләрини, кәндлиләрин ән jахшы һиссәси ичәрисиндә мүстәгил сиjаси мүбаризә доғурмаса да, фәһлә синфинин азадлыг мүбаризәсинә шүурлу jардым көстәрилмәсини доғура биләчәк тәләбләр дахил етмәлиjик. Биз ичтимаи инкишафы ләнкидә биләчәк, jахуд хырда кәндлиләри капитализмин артмасындан, ири истеһсалын инкишафындан сүн'и сурәтдә горуjа биләчәк тәдбирләри мүдафиә етмәjә башласajдыг, сәһв етмиш олардыг, лакин 19 феврал 1861-чи ил ислаһатыны мүлкәдарларын вә мә'мурларын тәһриф етмәси нәтичәсиндә бу ислаһатын jеринә jетирмәмиш олдуғу демократик тәләбләри кәндлиләр арасында jajмаг үчүн биз фәһлә һәрәкатындан истифадә етмәjи бачармасajдыг, бурахылан сәһв даһа артыг фәлакәтли оларды. Әкәр партиjамыз мүтләгиjjәтә гаршы мүбаризәдә бүтүн халга башчылыг етмәк истәjирсә, белә тәләбләрин дахил едилмәси онун үчүн зәруридир*. Лакин бунларын дахил едилмәси һеч дә о демәк дejилдир ки, биз фәал ингилаби гүввәләри шәһәрдән кәндә дә'вәт етмәjә

* Биз артыг сосиал-демократ програмынын лаjиһәсини тәртиб едиб jухарыда көстәрилән тәләбләри дә ораjа дахил етмишик. Үмид едирик ки, «Әмәк азадлығы» групунун jардымы илә бу лаjиһәни мүзакирә едиб һазырладығдан сонра jахын нөмрәләрин бириндә партиjамызын програм лаjиһәсини дәрч едәк.

башламалыјыг. Бу барәдә һеч данышыг да ола билмәз. Һеч бир шүбһә јохдур ки, партијанын бүтүн мүбариз үнсүрләри шәһәрләрә вә фабрик-завод мәркәзләринә чан атмалыдыр, мүтләгијјәтә гаршы анчаг сәнаје пролетариаты гәти вә күтләви мүбаризә апармаға габилдир, анчаг һәмин пролетариат ачыг нүмајиш дүзәлтмәк вә ја мүнтәзәм чыхан вә кениш јајылан *халг* сијаси гәзети тәшкил етмәк васитәләри кими мүбаризә васитәләринин өһдәсиндән кәлә биләр. Биз өз програмымыза кәндли тәләбләрини онун үчүн дахил етмәмәлијик ки, әгидәли сосиал-демократлары шәһәрдән кәндә чағыраг, онлары кәндә бәнд едәк, — јох, онун үчүн дахил етмәлијик ки, кәнддән башга јердә иш көрә *билмәјән* гүввәләрин фәалијјәтинә рәһбәрлик едәк, сосиал-демократијаја сәдагәтли олан бир чох зијалыларын вә фәһләләрин мөвчуд шәраит нәтичәсиндә кәндлә олан әлагәләриндән — һәрәкатла бирликдә зәрури олараг кеншләнән вә артан бу әлагәләрдән демократија үчүн вә азадлыг уғрунда сијаси мүбаризә үчүн истифадә едәк. Биз о мәһәләни артыг чохдан кечмишик ки, көнүллүләрдән ибарәт кичик бир дәстә идик, бүтүн сосиал-демократик гүввәләри еһтијаты һамылыгла «фәһләләр ичәрисинә кетмиш» кәнчләрин дәрнәкләриндән ибарәт иди. Инди бизим һәрәкатымыз там бир ордуја маликдир, сосиализм вә азадлыг уғрунда мүбаризәјә гошулмуш фәһләләр ордусуна, һәрәкатда иштирак етмиш вә иштирак етмәкдә олан вә инди артыг Русијанын һәр тәрәфинә јајылмыш зијалылар ордусуна, фәһлә һәрәкатына үмид вә е'тибар нәзәри илә бахан вә она минләрлә хидмәт көстәрмәјә һазыр олан рәғбәт бәсләјәнләр ордусуна маликдир. Белә ликлә, гаршымызда бөјүк бир вәзифә дурур: бүтүн бу ордулары тәшкил етмәк, һәм дә елә тәшкил етмәкдир ки, биз јалныз өтәри партлајышлар дүзәлтмәк дејил, дүшмәнә јалныз тәсадүфи, дағыныг (буна көрә дә тәһлүкәли олмајан) зәрбәләр вурмаг дејил, дүшмәни бүтүн хәтт боју гәти, инадлы вә мөһкәм мүбаризә јолу илә тә'гиб едәк, мүтләгијјәт һөкүмәтинин зүлм төрәтдији вә нифрәт ојатдығы һәр јердә ону әзәк. Мәкәр чохмилјонлу кәндли күтләси ичәрисинә

синфи мүбаризә вә сијаси шүур тохуму сәпмәдән бу мәгсәдә чатмаг олармы? Демәјин ки белә тохум сәпмәк мүмкүн дејилдир: о нәшки мүмкүндүр, о артыг инди сәпилмәкдәдир, о бизим нәзәримиздән гачан вә бизим тә'сир көстәрмәдијимиз минләрлә јолларла сәпилмәкдәдир. Биз белә бир тә'сир үчүн шүар вериб рүсвајчы тәһкимчилик һүгугунун галыгларындан рус кәндлисинин азад едилмәси бајрағыны јүксәлдә биләчәјимиз заман бу тохум сон дәрәчә кениш мигјасда вә сүр'әтлә сәпиләчәкдир. Шәһәрләрә кәлән кәндлиләр артыг инди фәһләләрин мүбаризәсинә, онлара ајдын олмајан бу мүбаризәјә марагла диггәт јетирир вә бу мүбаризә һаггында ән далдабучаг јерләрә хәбәр јајырлар. Биз чалышыб наил ола биләрик вә наил олмалыјыг ки, һәмин кәнардан тамаша едәнләр анчаг марагланмаг дејил, фәһләләрин бүтүн халгын азадлығы уғрунда мүбаризә апардыгларыны, тамамилә олмаса да, һәр һалда тутгун бир шәкилдә баша дүшсүнләр, онларын мүбаризәсинә кетдикчә даһа артыг рәғбәт бәсләсинләр. О заман полис һөкүмәти үзәриндә ингилабчы фәһлә партијасынын гәләбәси күнү бизим өзүмүзүн дә көзләмәдијимиз бир сүр'әтлә јахынлашачагдыр.

1901-чи илин февралында, февралын 19-дан (мартын 4-дән) сонра јазылмышдыр

1901-чи илин апрелиндә «Искра» гәзетинин 3-чү №-синдә чап едилмишдир

Гәзетин мәтниндән чап олунур

В. И. ЛЕНИНИН
ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАһЫСЫ

ГЕЈДЛӘР

КӨСТӘРИЧЧИЛӘР

В. И. ЛЕНИНИН
һӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ

В. И. ЛЕНИНИН ИНДИЈӘДӘК ТАПЫЛМАМЫШ ӘСӘРЛӘРИНИН СИЈАһЫСЫ

(1898—апрел 1901)

1897 — 1898-чи илләр

А. А. МИКУЛИНИН КИТАБЫ һАГГЫНДА МӘГАЛӘ

А. А. Микулинин китабы (һансы китабы олдуғу мүәјјән едилмәмишдир) һаггында мәгалә, көрүнүр, 1897-чи илдә вә ја 1898-чи илин әввәлләриндә јазылмышдыр. Ленин бу мәгалә һаггында М. Т. Јелизарова 1898-чи ил 14 (26) феврал тарихли мәктубунда бәһс едәрәк хәбәрдарлыг едир ки, ону «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәсинә дахил етмәк лазым дејилдир (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 95).

Н. Ј. ФЕДОСЕЈЕВӘ ИКИ МӘКТУБ

Н. Ј. Федосејевә мәктублар 1898-чи ил јанварын 24-дән (февралын 5-дән) әввәл јазылмышдыр. Бу мәктублар барәсиндә В. И. Ленинин А. И. Улјанова-Јелизароваја 1898-чи ил 24 јанвар (5 феврал) тарихли мәктубунда мә'лумат вериләрәк дејилир: «Н. Ј. Ф. мәнә мәктуб јазмыр, һәтта чаваб да вермир, һалбуки мән она 2 мәктуб јазмышам» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 88).

1898-чи ил

ТВЕР ГУБЕРНИЈА ЗЕМСТВО ИДАРӘСИ СТАТИСТИКА БӨЛМӘСИНӘ МӘКТУБ

Ленин бу мәктуб барәсиндә А. И. Улјанова-Јелизароваја 1898-чи ил 12 (24) декабр тарихли мәктубунда хәбәр верир (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәһ. 152).

1898 — 1899-чу иллəр

Л. МАРТОВА МӘКТУБЛАР

В. И. Ленинин Л. Мартовла јазышдығы һаггында онун өз гоһумларына јаздығы бир мәктубда бəһс едилир (бах: Əсəрləри, 37-чи чилд, сəһ. 196), һəмчинин Л. Мартовун хатирələриндə бундан данышылыр.

«В. И. анчаг јазмышды ки, Петербургда чыхан «Рабочаја Мысл» органынын бир сыра нөмрələриндə сијаси мүбаризə вəзифələринин үзəриндən сүкутла кечмək мејли дујулур вə харичдə кəнчи мүһачирлəр (о чүмлədən К. М. Тахтарјов) Плеханова вə бүтүн «Əмək азадлығы» групуна гаршы мүнтəзəм јүрүшə кечмишləр вə о, Тахтарјову шүбһəли һесаб едир» (Ј. Мартов, Сосиал-демократын гејдləри. М., 1924, сəһ. 400—401).

ФƏЛСƏФƏ МƏСƏЛƏЛƏРИ БАРƏСИНДƏ Ф. В. ЛЕНГНИКƏ МƏКТУБЛАР

Сибир сүрүкүнү илləриндə фəлсəфə мəсələləри барəсиндə В. И. Ленинин Ф. В. Ленгник илə јазышмасы һаггында Ф. В. Ленгник вə П. Н. Лепешински хəбəр верирləр. Ленгник јазыр: «Јадымда галдығына көрə, Владимир Илич өз чаваб мəктубларында чох нəзакəтли шəкилдə, лакин там мүəјјəн сурətдə һəм Јумун скептисизминə, һəм дə Кантын идеализминə гаршы гəти сурətдə чыхараг, Маркс вə Енкелсин үрəкачан фəлсəфəсини онлара гаршы гојурду». Ф. В. Ленгник хатырлајырды ки, бу мəктублары ондан 1901-чи илдə Самарада ахтарыш заманы алмышлар (бах: Ленин мəчмуəси, I китаб, сəһ. 194—195). П. Н. Лепешински өз хатирələриндə гејд едир ки, Ленинин Ленгникə мəктублары бə'зən фəлсəфə барəсиндə бүтөв трактатлардан ибарəт олурду (бах: П. Н. Лепешински. Дөнүшдə. М., 1955, сəһ. 114—115).

1899-чу ил

ЛИБЕРАЛ ХАЛГЧЫ Н. В. ЛЕВИТСКИНИН БАХЫШЛАРЫНЫ ТƏНГИД ЕДƏН ИКИ МƏГАЛƏ

Бу мəгаlələр һаггында В. И. Ленинин М. А. Улјановаја 1899-чу ил 25 август (6 сентјабр) тарихли мəктубунда хəбəр верилир (бах: Əсəрləри, 37-чи чилд, сəһ. 224). Көрүнүр, мəгаlələр 1899-чу илин ијунунда чар һөкумəтинин бағладығы «Начало» журналы үчүн нəзəрдə тутулурду.

«GREDO» ҺАГГЫНДА Л. МАРТОВА МӘКТУБ

Бу мәктуб һаггында Л. Мартовун хатирәләриндә хәбәр верилир (бах: Ј. Мартов, Сосиал-демократын кедләри. М., 1924, сәһ. 407—408).

А. Н. ПОТРЕСОВА ВӘ Л. МАРТОВА МӘКТУБЛАР

Бу мәктубларда Ленин харичдә үмумрус кејри-легал марксист гәзетинин нәшр едилмәси планы һаггында, рус тәфтишчилијинә вә бејнәлхалг тәфтишчилијә гаршы мүбаризәнин зәрурилији һаггында мә'лумат верирди (бах: Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә, 1957, сәһ. 117—119; Ј. Мартов. Сосиал-демократын кедләри. М., 1924, сәһ. 411; «Каторга и Ссылка», 1927, № 6 (35), сәһ. 9).

С. Н. ПРОКОПОВИЧИН «ГӘРБДӘ ФӘҺЛӘ ҺӘРӘКАТЫ» КИТАБЫНА РЕСЕНЗИЈАНЫН ӘВВӘЛИ ВӘ АХЫРЫ

Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун архивиндә әлјазмасынын анчаг 4—16 сәһифәләри сахланылыр.

«ВАЧИБ МӘСӘЛӘ» МӘГАЛӘСИНИН БИР ҺИССӘСИ

Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Архивиндә әлјазмасынын 5-чи вәрәгинии јарысы чатышмыр.

1900-чү ил

РСДФП-нин 1900-чү ИЛИН ЈАЗЫНДА БАШ ТУТМАЈАН ИКИНЧИ ГУРУЛТАЈЫНА «ИСКРА»НЫН МӘ'РУЗӘСИ

Гурултаја мә'рузәни Ленин јазылы шәкилдә һазырламышды, чүнки «Искра» групу нәзәрдә тутулан гурултаја нүмајәндә көндәрмәјин мүмкүн олачағына әмин дејилди.

«Нә етмәли?» әсәриндә В. И. Ленин јазырды: «Һәмин мә'рузәдә белә бир фикир ирәли сүрүлүр ки, тәкчә Мәркәзи Комитә сечмәклә биз, инди кечирдијимиз там бир дағыныглыг дөврүндә бирләшмә мәсәләсини нәинки һәлл етмәрик, һәтта тәшкилатын јенидән тез бир заманда вә тамамилә әлә кечмәси нәтичәсиндә биз, партија јаратмаг кими бөјүк бир идејаны е'тибардан сала биләрик, тәшкилатын бу чүр әлә кечмәси исә, кизли фәалијјәт

гајдаларына риајәт олунмадығы индики шәраитдә тамамилә мүмкүндүр; буна көрә дә бүтүн комитәләри вә бүтүн башга тәшкилатлары, јенидән нәшр едилән үмуми органа јардым көстәрмәјә чағырмагдан башламаг лазымдыр, чүнки бу орган бүтүн комитәләри *реал бир сурәтдә фе'лән* әлагәләндирәр, *реал бир сурәтдә* бүтүн һәрәкат үчүн рәһбәрләр групу һазырлајар вә бир сурәтдә ки, комитәләр тәрәфиндән јарадылмыш олан бу груп бөјүјүб мөһкәмләнди, комитәләр вә партија артыг асанлыгла ону Мәркәзи Комитәјә чевирә биләр. Лакин бир сыра һәбсләр үзүндән гурултај баш тутмур вә кизли фәалијјәт мүлаһизәләринә көрә мә'рузә мәһв едилир; бу мә'рузәни анчаг бир нечә јолдаш, о чүмләдән бир комитәнин мүвәккилләри охумушду» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 519).

Ола билсин ки, вахты илә мә'рузәнин мәтнинин сурәти чыхарылмышдыр.

1898-чи ил — 1901-чи илин апрели

«ӘМӘК АЗАДЛЫҒЫ ГРУПУ ИЛӘ ЈАЗЫШМА

«Әмәк азадлыгы» групунун үзвләри олан К. В. Плеханова, П. Б. Акселрода, В. И. Засуличә В. И. Ленинин тапылмамыш мәктублары һаггында мә'лумат үчүн — бах: Әсәрләри, 34-чү чилд, сәһ. 37—38, 36-чы чилд, сәһ. 34. Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр, 1-чи һиссә. сәһ. 65—66. К. В. Плеханов илә П. Б. Акселродун јазышмасы. II чилд. М., 1925, сәһ. 137; Русијада сосиал-демократ һәрәкаты. А. Н. Потресовун вә Б. И. Николајевскинин редакторлуғу илә материаллар. I чилд. М.—Л., 1928, сәһ 75—76.

ГОҺУМЛАРЛА ЈАЗЫШМА

М. А. Улјанова, М. И. Улјанова, А. И. Улјанова-Јелизарова, Д. И. Улјанов, Н. К. Крупскаја, М. Т. Јелизаров илә јазышма

В. И. Ленинин өз гоһумларына јаздығы вә бизә кәлиб чатмајан чохлу мәктуб һаггында гоһумлары илә бизә чатан јазышмасында, В. И. Ленинин мәктубларындан Москва жандарм идарәсинин игтибасларында, һәмчинин А. И. Улјанова-Јелизарованын, М. И. Улјановanын вә Н. К. Крупскајанын хатирәләриндә мә'лумат верилир (бах: Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 83, 86, 95, 98, 100—101, 102, 104—105, 114—115, 119—120, 129, 139. 140, 142—143, 146—147, 151—152, 192—193, 200, 210, 224—225, 232, 249, 509—510, 511—512, 513, 542—543, 544—545, 550—551, 552—553; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә Н. К. Крупскаја. Ленин — партија мәтбуатынын редактору вә тәшкилатчысы олмушдур. М., 1956, сәһ. 20).

ЈАЗЫШМА

Ј. В. Барамзин, А. А. Ванејев, М. Г. Григорјев, В. А. Ионов, А. М. Калмыкова, Л. М. вә Н. М. Книповичләр, Г. М. Кржижановски, В. К. Курнатовски, И. Х. Лалајанс, П. Н. Лепешински, Ј. М. Љаховски, С. И. Митскевич, А. Н. Потресов, М. А. Силвин, А. П. Склјаренко, В. В. Старков, П. Б. Струве, М. М. Филиппов, А. С. Шаповалов, А. Л. Јакубова илә јазышма

Бу кениш јазышма барәсиндә В. И. Ленинин гоһумларына јаздығы вә саламат галмыш мәктубларында, Н. К. Крупскајанын, Г. М. Кржижановскинин, П. Н. Лепешинскинин, Л. Мартовун вә башгаларынын хатирәләриндә мә'лумат верилир.

Н. К. Крупскаја јазыр: «Һәфтәдә ики дәфә почт кәлирди. Јазышма кениш иди. Русијадан мәктуб вә китаблар алынырды. Һәр шеј барәсиндә Анна Илјинична әтрафлы јазырды, Питердән јазырдылар... Узаг сүркүн јери Туруханскда олан Мартовдан, Орјолдан, Вјатка губернијасындан, Потресовдан мәктублар алырдыг. Лакин әтраф кәндләрә сәпәләнмиш јолдашлардан ән чох мәктуб алынырды. Минусинскдән (Шушенскоје орадан 50 верстликдә иди) Кржижановскиләр, Старков јазырды; 30 верстликдә олан Јермаковскоједә Лепешински, Ванејев, Силвин, Панин — Оскарын јолдашы јашајырды; 70 верстликдә олан Тесидә Ленгник, Шаповал, Барамзин јашајырды; шәкәр заводунда Курнатовски јашајырды. Һәр шеј барәсиндә — Русија хәбәрләри, кәләчәк планлар, китабчалар, јени чәрәјанлар, фәлсәфә барәсиндә јазышырдыг. Шаһмат ишләри барәсиндә дә, хүсусилә Лепешински илә јазышма кедирди...» (Н. К. Крупскаја. Ленин һаггында хатирәләр. М., 1957, сәһ. 32; һәмчинин бах: Әсәрләри 37-чи чилд, 83, 86—87, 133, 140, 154—155, 202—203, 231, 254, 267, 538, 543—544; Владимир Илич һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә, 1957, сәһ. 198—199, 240—242; Н. Крупскаја, Узаг заманлардан. М.—Л., 1930, сәһ. 40).

РЕДАКТӘСИНДӘ В. И. ЛЕНИНИН ИШТИРАК ЕТДИЈИ ӘСӘРЛӘРИН СИЈАЊЫСЫ

1898 — 1901-чи илин әввәлләри

[Крупскаја, Н. К.] Ишчи гадын. «Искра» нәшриjjаты, феврал 1901 (бах: Н. К. Крупскаја, Ленин партија мәтбуатынын редактору вә тәшкилатчысы олмушдур. М., 1956, сәh. 20).

1899 — 1900-чү илләр

С. вә Б. Вебблəрин «Инкилис тред-јунионизминин нәзəриjjəсə вə практикасы» китабынын инкилисчәдән русчаја тәрчүмәси. II чилд, Спб., 1901 (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 37-чи чилд, сәh. 205—206, 227, 228, 232, 539).

1900 — апрел 1901-чи ил

«Искра» гәзетинин 1, 2 вә 3-чү №-ләри үчүн мәгаләләр вə мəктублар.

«Зарја» журналынын 1-чи №-си үчүн мәгаләләр (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 36-чы чилд, сәh. 1—38, Н. К. Крупскаја. Ленин партија мәтбуатынын редактору вә тәшкилатчысы олмушдур. М., сәh. 21).

1900-чү илин ахырлары

[Јерм ански, О. А.] Харковда мај күнләри. «Искра» нəшриjjаты, јанвар 1901 (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 36-чы чилд, сәh. 9).

В. И. ЛЕНИНИН ТӘРҹҮМӘ ЕТДИЈИ ӘСӘРЛӘРИН СИЈАһЫСЫ

1898, 1899 — 1900-ҹү илләр

С. вә Б. Веббләрин «Инкилис тред-јунионизминин нәзәриҹҹәси вә практикасы» китабынын I чилдинин вә II чилдиндән мәтнин хејли һиссәсинин инкилисчәдән тәрҹүмәси. Китабын русча тәрҹүмәсинә Ленин бир сыра гејдләр јазмышдыр (бах: С. вә Б. Веббләр. Инкилис тред-јунионизминин нәзәриҹҹәси вә практикасы. I—II чилдләр. Инкилисчәдән Владимир Илјин тәрҹүмә етмишдир. Спб., 1900—1901; Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 104—105, 105—106, 107, 110, 119—120, 124—125, 127, 129, 131, 227, 228, 232, 539).

1899-ҹу ил

К. Каутскинин «Бернштејн вә сосиал-демократ програмы. Тәнгидә тәнгид» китабынын алманчадан тәрҹүмәси (бах: К. Каутски. Мәгаләләр мәчмуәси. Спб., 1905. Китабын икинчи нәшриндә (1906) јазылмышдыр: «Ленинин тәрҹүмәси»; Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 37—38; Владимир Илич Ленин һаггында хатирәләр. 1-чи һиссә. сәһ. 113).

1900-ҹү ил

Г. Һајдманын «Сосиализм, тред-јунионизм вә сијаси мүбаризә» мәгаләсинин инкилисчәдән тәрҹүмәси. В. И. Ленинин әлјазмасы Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Архивиндә сахланылыр. Һајдманын мәгаләси мүәллифдән «Рабоҹеје знамја» групунун үзвү В. П. Нокин васитәси илә алынмышдыр (бах: Әсәрләри, 36-чы чилд, сәһ. 37—38.).

ГЕЈДЛӘР

[1] В. И. Ленинин: *«Бизим фабрик-завод статистикасы мәсәләсинә даир. Проф. Карышевин статистикада јени шүмаәтләри»* мәгаләси 1898-чи илин августунда јазылмыш вә 1898-чи ил октјабрын биринчи јарысында чыхан «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәсиндә чап едилмишди. Ленин «Бизим фабрик-завод статистикасы мәсәләсинә даир» мәгаләсинин материаллары вә нәтичәләриндән «Русијада капитализмин инкишафы» китабында кениш истифадә етмишдир (V фәсил: «Сәнаједә капитализмин илк мәрһәләләри», VI фәсил: «Капиталист мануфактурасы вә капиталист үсулу илә евдә иш», һәмчинин VII фәсил; «Машынлы ири сәнајенин инкишафы», икинчи бөлмә — «Фабрик-завод статистикамыз»). —*1.*

[2] *«Русскије Ведомости»* — гәзетдир; 1863-чү илдән Москвада чыхмышдыр, мө'тәдил либерал зијалыларын бахышларыны ифадә едәрәк, Русијаны конститусијалы монархијаја чевирмәли олан ислаһатларын зәрурилијини мүдафиә едирди; 80—90-чы илләрдә демократик чәбһәдән олан јазычылар (В. Г. Короленко, М. Ј. Салтыков-Шедрин, Г. И. Успенски вә башгалары) бу гәзетдә иштирак едирдиләр вә либерал халгчыларын әсәрләри чап олунурду. 1905-чи илдән гәзет кадетләр партијасынын сағ ганадынын органы олмушдур. Ленин көстәрирди ки, «Русскије Ведомости» *«сағ* кадетизми халгчылыг гатышығы илә» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 128) өзүнә мәхсус шәкилдә бирләшдирирди. 1918-чи илдә «Русскије Ведомости» башга әксингилабчы гәзетләрлә бирликдә бағланмышдыр. —*5.*

[3] *Топчак мүһәррики* — Атла ишләјән примитив мүһәррик нөвүнүн адыдыр. —*10.*

[4] Бир чүт дәјирман дашы. —*12.*

[5] *«Јуридически Вестник»* — либерал буржуа мәсләкли ајлыг журналдыр; 1867-чи илдән 1892-чи иләдәк Москвада чыхмышдыр. Журналда сонралар кадет вә октјабрист олан публисистләр (Н. Карејев, В. Голтсев, М. Ковалевски, С. Муромтсев вә башгалары) әмәкдашлыг едирдиләр.

1888-чи илдә «Јуридическп Вестник»ин 10-чу №-дә Н. Михајловскинин «Карл Маркс ч. Ј. Жуковскинин мәһкәмәси гаршысында» мәгаләси илә әлагәдар олараг К. Марксын «Отечественныје Запнски» редаксијасына јаздығы мәктуб чап едилмишди. *—14.*

[6] *«Мир Божи»* — либерал мәсләкли ајлыг әдәби вә елми-күтләви журналдыр; 1892-чи илдән 1906-чы илә гәдәр Петербургда нәшр едилирди. 1898-чи илдә журналда А. Богдановун «Игтисад елминин гыса курсу» китабына Ленинин ресензијасы чап едилмишди (бах: бу чилд, сәһ. 39—48). 1906-чы илдән 1918-чи илә гәдәр журнал «Современпы Мир» ады илә чыхмышдыр. *—18.*

[7] Ленин өзүнүн «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны нәзәрдә тутур (бах: Әсәрләри, 3-чү чилд). *—19.*

[8] Бу китабын этрафлы характеристикасы В. И. Ленинин (1894/95-чи илдә Перм губернијасындакы кустар сијаһысы вә «кустар» сәнајесинин үмуми мәсәләләри» әсәриндә верилмишдир (бах: Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 341—455) *—19.*

[9] 1897-чи ил јанварын 28-дә (февралын 9-да) Русија империјасы әһалисинин биринчи үмуми сијаһыја алынмасынын мә'луматы 1897-чи илдән 1905-чи илә гәдәр ајрыча бурахылышлар шәклиндә чап едилмишдир. Ленин бунлардан «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын икинчи нәшриндә истифадә едәрәк, бир сыра јашајыш мәнтәгәләринин әһалисинин сајыны дәгигләшдирмишдир. *—33.*

[10] Ленин Н. К. Михајловски башда олмагла либерал халгчылары нәзәрдә тутур; бу «мәктәбин» бахышларынын тәнгидини Ленин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр? («Русскоје Богатство»нун марксистләрә гаршы мәгаләләринә чаваб)» китабында вермишдир.—*43.*

[11] *«Русскаја Мысл»* — ајлыг әдәби-сијаси журналдыр; 1880-чы илдән 1918-чи илә гәдәр Москвада чыхырды; 1905-чи илә гәдәр либерал халгчы мәсләки олмушдур (1885-чи илә гәдәр редактору В. М. Лавров иди). 90-чы илләрдә, марксистләрин либерал халгчылара гаршы мүбарнзәси заманы бә'зән өз сәһифәләрпндә марксистләрин мәгаләләрини чап едирди. Бу заман «Русскаја Мысл»да демократик јазычылардан Д. Н. Мамин-Сибирјак, Г. И. Успенски, В. Г. Короленко, А. М. Горки,

А. П. Чехов вә башгаларының јазылары чап олунурду. 1905-чи ил ингилабындан сонра әксинкилабчы либерализмин органы олмушдур; П. Б. Струвенин редакторлуғу илә чыхырды. Милләтчилик, «вехичилик», динчилик тәблиғ едир, мүлкәдар мүлкијјәтинин мүдафиә едирди.

Ленин «Русскаја Мысл»ы «Гаракүрүнчү Мысл» адландырырды (бах: Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 501). —*43.*

[12] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 747—749. —*46.*

[13] *Колонлар* — гәдим Рома империјасында ири торпаг саһибләриндән кичик торпаг саһәләрини ичарә едәнләрдир. Торпаг саһәләриндән истифадә етмәк үчүн колонлар ичарә пулу верир вә натурал мүкәлләфијјәт дашыјырдылар. Сонралар колонлар борчу үзүндән әслиндә торпаг саһибләриндән там асылы вәзијјәтә дүшдүләр. Ф. Енкелсин вердији тә'рифә көрә, колонлар «орта әсрләрдәки тәһкимлиләрин сәләфләри» идиләр (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 300). —*47.*

[14] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 805—837.—*47.*

[15] «Базарлар нәзәријјәси мәсәләсинә даир гејд (М-б Туган-Барановски илә М. Булгаковун мүбаһисәси мүнасибәти илә)» «Научноје Обозрениje» журналында чап едилмишди, 1899, № 1.

«Научноје Обозрениje» елми (1903-чү илдән — үмуми әдәби) журналдыр; 1894-чү илдән 1903-чү илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр. Журнал мүхтәлиф мәктәбләрә вә чәрәјанлара мәнсуб олан публисистләри вә алимләри чәлб едирди; либераллар вә «легал марксистләр» бу журналдан кениш истифадә едирдиләр. Журналда К. Марксын «Тичарәт азадлығы һаггында нитг» (1897, № 11), «Әмәк һаггы, гијмәт вә мәнфәәт» (1898, № 12) вә с. әсәрләри, Ф. Енкелсин «Диалектика вә метафизика» («Анти-Дүринг»ә киришдән бир парча) (1897, № 5) әсәрләри вә с. чап едилмишдир. 1900-чү ил үчүн верилән сијаһыда әмәкдашлар сырасында В. Илјин (Ленин) дә көстәрилмишди. «Научноје Обозрениje»дә «Базарлар нәзәријјәси мәсәләсинә даир гејд»дән башга В. И. Ленинин «Бир даһа реаллашдырма нәзәријјәси мәсәләсинә даир» (1899, № 8) (бах: бу чилд, сәһ. 73—97 вә «Гејри-тәнгиди тәнгид» (1900, № 5, 6) (бах: Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 649—674) мәгаләләри дә чап едилмишдир. —*49.*

[16] *«Үстәлик дәјәр»* — изафи дәјәр демәкдир. 1899-чу илин орталарына гәдәр Ленин «изафи дәјәр» термини илә јанашы «үстәлик дәјәр» термининдән истифадә етмишдир. Сонралар о анчаг «изафи дәјәр» термининдән истифадә едир.

«Базарлар нәзәријјәси мәсәләсинә даир гејд» мәгаләсинин илк дәфә чап едилдији «Научноје Обозрениje» журналында

редаксија «дәјәр» терминини «гијмәт» термини илә әвәз етмишди. Ленин «гијмәт» терминини дүзкүн һесаб етмирди; «Јенә реаллашдырма мәсәләсинә даир» мәгаләсинә гејддә о көстәрмишди ки, һәмишә «дәјәр» терминини ишләдир (бах: бу чилд, сәһ. 75). —*50.*

17 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 475. —*51.*

18 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 313—314.—*52.*

19 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 253—254. —*53.*

20 Бах: К. Маркс. «Капитал» III чилд, 1960, сәһ. 313. —*54.*

21 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 258—259. —*54.*

22 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 500. —*54.*

23 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 317. —*54.*

24 *«Новоје Слово»* — ајлыг елми-әдәби вә сијаси журналдыр; 1894-чү илдән бу журналы Петербургда либерал халгчылар нәшр едирдиләр. 1897-чи илин јазындан А. М. Калмыкованын иштиракы илә «легал марксистләр» (П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски вә башгалары) тәрәфиндән нәшр едилмишдир. «Новоје Слово»да Ф. Енкелсин «Капитал»ын III чилдинә әлавәси «Дәјәр гануну вә мәнфәәт сәвијјәси» башлыгы илә (1897, № 12) вә башгалары, һабелә Ленинин «Игтисади романтизмин характеристикасына даир. Сисмонди вә бизим вәтән сисмондичиләри» вә «Бир гәзет мәгаләси һаггында» әсәрләри чап едилмишдир (бах: Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 129—280, 456—463.) Журналда К. В. Плеханов, В. И. Засулич, А. М. Горки вә башгалары әмәкдашлыг едирдиләр. 1897-чи илин декабрында журнал һөкумәт тәрәфиндән багланмышдыр. —*54.*

25 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 360—394.—*56.*

26 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 19.—*60.*

27 Р. Гвоздјовун, Парвусун китаблары вә «Тичарәт-сәнаје Русијасы» мә'лумат китабчасы һаггында В. И. Ленинин ресензијалары «Начало» журналында чап едилмишди, 1899, № 3.

«Начало» — ајлыг елми вә әдәби-сијаси журналдыр; «легал марксистләрин» органы иди, 1899-чу илин биринчи јарысында П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски вә башгаларынын редакторлуғу илә Петербургда чыхырды. Журналда К. В. Плеханов, В. И. Засулич вә башгалары әмәкдашлыг едирдиләр. Журналын 4-чү №-дә Ф. Енкелсин «Парисдән

Бернә» адлы 1848-чи илә аид олан јол геjдләриндән бир парча чап едилмишди; «Начало»да К. Каутскинин «Аграр мәсәләси» китабы һаггында В. И. Ленинин ресензијасы, «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын III фәслиндән «Мүасир рус әкинчилијиндә капиталист тәсәррүфатынын бијар тәсәррүфатыны сыхышдырыб арадан чыхармасы» башлығы илә алты бөлмәси вә Һобсонун «Мүасир капитализмин тәкамүлү» китабына ресензија чап олунмушду. —*61.*

[28] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 746—749. —*67.*

[29] *Вәтәкә* — балыг вәтәкәси. —*71.*

[30] *Физиократлар* — буржуа классик сијаси игтисадынын чәрәјанларындан бириdир, бу чәрәјанын нүмајәндәләри Франсада буржуа ингилабынын идеја чәһәтдән һазырландығы дөврдә (XVIII әсрин 50—60-чы илләриндә) фәалијјәт көстәриrdиләр. Физиократлар мәктәбинин баниси Ф. Көне иди. Физиократлар инкишаф етмәкдә олан буржуа мүнасибәтләри үчүн ән әлверишли шәраит јарадылмасы мәгсәдини күдән «laissez faire, laissez passer» («там һәрәкәт азадлығы верин») формулуна әсасланан игтисади сијасәти мүдафиә едирdиләр. Физиократлар хүсуси мүлкијјәтин гејри-мәһдуд һөкмранлығы принсипләрини ирәли сүрүр, һимајәчилији рәдд едир, сех мәһдудијјәтләринә гаршы мүбаризә апарыр, азад тичарәт вә рәгабәт тәләб едирdиләр.

Физиократлар сәрвәтин вә изафи мәһсулун мәнбәјинин тәдгигини тәдавүл даирәсиндән истеһсал даирәсинә кечирмишdиләр, лакин ону кәнд тәсәррүфаты илә мәһдудлашdырмышdылар. Онлар игтисад фикринин тарихиндә илк дәфә олараг мәчму ичтимаи мәһсулун тәкрар истеһсалы вә бөлүшdүрүлмәси ганунларыны нәзәрdән кечирмәјә чалышырdылар. Көненин «Игтисад чәdвәли» капиталист тәкрар истеһсалы просесини бүтөвлүкdә тәсвир етмәк чәһdи иди. Лакин дәјәрин тәбиәтини баша дүшмәјән физиократлар изафи дәјәри изафи әмәјин тәчәссүмү дејил, тәбиәтин бир нөв төһфәси («халис мәһсулу») һесаб едирdиләр. —*74.*

[31] Бах: Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг», 1967, сәһ. 230. Ленин бурада ««Тәигиди тарих»дән» фәслинә истинад едир (бах: икинчи бөлмә, X фәсил). —*74.*

[32] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 593. —*75.*

[33] Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 360—361. —*75.*

[34] Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 361—390. —*75.*

[35] Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 393. —*77.*

[36] Ленин *«Капитал»ын дөрдүнчү чилди* дејәркән, Енкелсин көстәришинә ујғун олараг, Марксын 1862—1863-чү илләрдә јазылмыш «Изафи дәјәр нәзәриҹҹәләри» әсәрини нәзәрдә тутур. Енкелс «Капитал»ын икинчи чилдинин мүгәддимәсиндә јазырды: «Бу әлјазмасынын тәнгиди һиссәсини «Капитал»ын IV китабы шәклиндә нәшр етмәји мән өз өһдәмә көтүрүрәм, һәм дә II вә III китабларда тамамилә ајдынлашдырылмыш олан бир чох парчалар бурадан чыхарылачагдыр». (К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәһ. 2—3). Лакин «Капитал»ын IV чилдини чапа һазырламаға Енкелсин мачалы чатмады. «Изафи дәјәр нәзәриҹҹәләри» илк дәфә алман дилиндә 1905—1910-чу илләрдә К. Каутскинин ишләдији шәкилдә чап олунду. Бу нәшрдә мәтнин елми нәшри гаршысына гојулан әсас тәләбләр позулмуш вә марксизмин бир сыра мүддәалары тәһриф едилмишди.

«Изафи дәјәр нәзәриҹҹәләри» Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән 1862—1863-чү илләрин әлјазмасы әсасында үч һиссәдән ибарәт нәшр едилмишдир (бах: К. Маркс. «Изафи дәјәр нәзәриҹҹәләри» («Капитал»ын IV чилди), I һиссә, 1955, II һиссә, 1957). —*77.*

[37] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 866. —*78.*

[38] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 593—594. —*78.*

[39] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 865. —*79.*

[40] *Неокантчылыг* — XIX әсрин икинчи јарысында Алманијада меҹдана кәлән буржуа фәлсәфи чәрәјаныдыр. Неокантчылыг Кант фәлсәфәсинин ән мүртәче, идеалист мүддәаларыны јенидән чанландырыр вә бу фәлсәфәдә олан материализм үнсүрләрини рәдд едирди. «Канта тәрәф кериҹә» шүары алтында неокантчылар Кантын идеализмини дирчәлтмәји тәблиғ едир, диалектик вә тарихи материализмә гаршы мүбаризә апарырдылар. Ф. Енкелс «Лүдвиг Фејербах вә классик алман фәлсәфәсинин сону» әсәриндә неокантчылары «нәзәри нртичачылар», мискин еклектикләр вә хырдачылар адландырмышды.

Алман сосиал-демократијасы сыраларында олан неокантчылар (Е. Бернштејн, К. Шмидт вә башгалары) марксизм фәлсәфәсини, Марксын игтисад нәзәриҹҹәсини вә онун синфи мүбаризә вә пролетариат диктатурасы һаггындакы тә'лимини тәфтиш етдиләр. Русијада «легал марксистләрдән» П. Б. Струве, С. Н. Булгаков вә башгалары неокантчылығын нүмајәндәләри идиләр.

Ленин өзүнүн илк әсәрләриндән олан: «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди (Буржуа әдәбиҹҹатында марксизмин әкс етмәси)» (1895), «Гејри тәнгиди тәнгид» (1900) адлы илк әсәрләриндә неокантчылығы рус зәмининә кечирән «легал марксистләрә» гар-

шы чыхмыш вә 90-чы илләрин ахырларында харичи әдәбиjjатда К. В. Плехановун неокаитчылара гаршы мәгаләләриниң алгышламышды; бу мәгаләләрдә К. В. Плеханов Е. Бернштеjиин вә К. Шмидтин неокантчылығыны «иртичачы буржуазиjанын иртичачы нәзәриjjәси» е'лан етмишди. Ленин неокантчылыг фәлсәфәсинин һәртәрәфли тәнгидини «Материализм вә емпириокритисизм» китабында (1909) вермишдир. Ленин өз фәлсәфи әсәрләриндә неокантчыларын субjектив идеалист фәлсәфәсинин тәбиәт вә чәмиjjәти елми сурәтдә дәрк етмәjә дүшмән олдуғуну көстәрмиш, онун синфи маһиjjәтиниң буржуа идеолокиjасындан ибарәт олдуғуну ифша етмишдир.

Һазырда империализмин мүртәче фәлсәфә нүмаjәндәләри неокантчылыг идеjаларындан марксизм-ленинизмә гаршы мүбаризә мәгсәди илә истифадә едирләр. —*81.*

41 Ленин К. В. Плехановун 1895-чи илдә Петербургда Н. Белтов тәхәллүсү илә чыхан «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсиндә даир» китабыны вә jенә онун алман дилиндә нәшр едилән «Материализм тарихиндә даир очеркләр» китабыны нәзәрдә тутур.—*81.*

42 Бах: К. Маркс. «Капитал», II чилд, 1956, сәh. 475. —*86.*

43 Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәh. 855. —*87.*

44 Ленин өзүнүн «Халгчылығын игтисади мәзмуну вә ч. Струвенин китабында онун тәнгиди (Буржуа әдәбиjjатында марксизмин экс етмәси). П. Струвенин «Русиjанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди геjдләр». СПБ. 1894-чү ил китабы мүнасибәти илә» адлы өз әсәрини нәзәрдә тутур (бах: Әсәрләри, 1-чи чилд, сәh. 367—561). —*90.*

45 *Мајоратлар* — феодализм заманындан е'тибарән бә'зи капиталист өлкәләриндә галан вәрәсәлик гаjдасыдыр; бу гаjдаjа көрә, ири мүлкәдар маликанәләри бөлүнмәдән jа нәсилдә бөjүк олана, jа да сahибин ән бөjүк оғлуна кечир. —*98*

46 «Научноје Обозрениje» журналынын 1899-чу ил 8-чи №-синдә К. Каутскинин «Аграр мәсәләси» китабындан «Мүасир кәнд тәсәррүфаты» ады илә бир фәслин тәрчүмәси чап едилмишди. —*101.*

47 Ленинин «Кәнд тәсәррүфатында капитализм (Каутскинин китабы һаггында вә ч. Булгаковун мәгаләси һаггында)» мәгаләси «Начало» журналы үчүн нәзәрдә тутулмушду, лакин онун бағланмасы илә әлагәдар олараг «Жизн» журналында чап едилмишди.

«Жизн» — әдәби, елми вә сиjаси журналдыр, 1897-чи илдән 1901-чи илә гәдәр Петербургда нәшр едилмишдир. Журналда «легал марксистләр» (М. И. Туган-Барановски,

П. Б. Струве вә башгалары), габагчыл јазычылар вә тәнгидчиләр (А. М. Горки, А. П. Чехов, В. В. Вересајев, С. Г. Скиталетс, И. А. Бунин, Ј. А. Соловјов) әмәкдашлыг едирдиләр. «Жизн» сәһифәләриндә К. Марксын «Әмәк һаггы, гијмәт вә мәнфәәт» әсәри чап едилмишдир. Журналда В. И. Ленинин «Ч-б П. Неждановa чаваб» мәгаләси дә чап олунмушду (декабр 1899-чу ил) (бах: бу чилд, сәһ. 168—174).

«Жизн» 1901-чи илин ијунунда һөкумәт тәрәфиндән бағланмышдыр; 1902-чи илин апрелиндә харичдә сосиал-демократ «Жизн» групу (В. Д. Бонч-Брујевич, В. А. Поссе, В. М. Величкина, Г. А. бә М. А. Куклинләр вә башгалары) журналын јенидән нәшрини давам етдирмишдир. Харичдә журналын алты китабы, «Листок «Жизни»»нин он ики нөмрәси бурахылмыш вә «Библиотека «Жизни»»нин бир сыра ајрыча нәшрләри чап едилмишди. «Жизн» групу сосиал-демократ бахышы вә тактикасындан христиан сосиализмин вә анархизмә тәрәф чәкилирди. 1902-чи илин декабрында бу груп бурахылмыш, нәшријјат ләғв едилмишди. —*103.*

[48] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 637—638.—*115.*

[49] *«Русскоје Богатство»* — 1876-чы илдән 1918-чи илә гәдәр Петербургда чыхан ајлыг журналдыр. 90-чы илләрин әввәлләриндән, Н. К. Михајловски башда олмагла, либерал халгчыларын әлинә кечмишди; 1893-чү илдә Русија сосиал демократларына гаршы мүбаризәјә башлајан башлыча халгчы органыдыр. Марксизми тәнгриф едиб сахталашдыран «Русскоје Богатство» Гәрби Авропа тәфтишчиләринә архаланырды. Сонралар есерләр партијасының, «халг сосиалистләри» партијасының вә Дөвләт думаларындакы трудовикләр групларының көркәмли үзвләри олан публисистләр «Русскоје Богатство» әтрафында груплашмышдылар. Журналын әдәби шө'бәсиндә тәрәггипәрвәр јазычыларын — В. В. Вересајев, В. М. Гаршин, А. М. Горки, В. Г. Короленко, А. И. Куприн, Д. Н. Мамин-Сибирјак, Г. И. Успенски вә башгаларынын әсәрләри чап олунурду. 1906-чы илдән е'тибарән «Русскоје Богатство» јарымкадет енесләр («халг сосиалистләри») партијасының органы олур.

«Русскоје Богатство» бир нечә дәфә адыны дәјишдирмишдир («Современныје Записки»; «Современност», «Русскије Записки»; 1917-чи илин апрелиндән е'тибарән јенидән «Русскоје Богатство» ады илә чыхырды). —*121.*

[50] *Фритредерләр* — буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләри олуб тичарәт азадлығы вә хүсуси тәсәррүфат фәалијјәтинә дөвләтин гарышмамасыны тәләб едирдиләр. Фритредерлик XVIII әсрин икинчи јарысында Инкилтәрәдә сәнаје чеврилиши дөврүндә мејдана кәлмишди; тахыл вә хаммал үзәринә гојулан јүксәк идхал көмрүкләринин ләғв едилмәсиндә (бу исә

фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы салмаг имканы јарадырды), һәмчинин мәһдудијјәтләрлә сыхышдырылмајан харичи тичарәтин кенишләндирилмәсиндә вә нисбәтән зәиф рәгибләри сыхышдырыб дүнја базарларындан чыхармаг үчүн тичарәт азадлығындан истифадә едилмәсиндә сәнаје буржуазијасынын марағыны әкс етдирирди. XIX әсрин 30—40-чы илләриндә Инкилтәрәдә фритредерлијин дајағы Манчестер сәнајечиләри идиләр, буна көрә фритредерләри «манчестерлиләр» дә адландырырдылар.

Фритредерлик А. Смитин вә Д. Рикардонун әсәрләриндә нәзәри чәһәтдән әсасландырылмышдыр.

Русијада фритредер бахышлары башлыча олараг мүлкәдарларын дүнја базарында тахылы сәрбәст сатмаға мараг көстәрән һиссәси ичәрисиндә јајылмышды.

К. Маркс фритредерлијин синфи маһијјәтини «Тичарәт азадлығы һаггында нитг»индә (1848) вә башга әсәрләриндә ачыб көстәрмишдир. Тичарәт азадлығы капитализмин инкишафыны сүр'әтләндириб синфи зиддијјәтләри кәскинләшдирдијинә көрә, тичарәт азадлығы тәләбинин мүтәрәггилијини инкар етмәјән Маркс көстәрмишди ки, буржуазија азад тичарәт шүарындан ичтимаи бошбогазлыг вә халг күтләләрини алдатмаг үчүн истифадә едир, бунунла да пролетариаты гејри-мәһдуд истисмар етмәјә, зәиф инкишаф етмиш өлкәләри игтисади чәһәтдән әсарәт алтына алмаға вә мүстәмләкә ишғалчылығына чәһд етдијини пәрдәләјир.

Фритредерлијин характеристикасы үчүн В. И. Ленинин «Игтисади романтизмин характеристикасына даир. Сисмонди вә бизим вәтән сисмондичиләри» әсәринә бах (Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 266—280). —*133.*

[51] К. Марксын, Е. де Жирарденин «Le socialisme et l'impôt» («Сосиализм вә верки») әсәринин тәнгидинә һәср едилән мәгаләсиндән бәһс олунур. Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 7-чи чилд, сәһ. 295—307.

Мәгалә «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue» («Јени Рејн Газети. Сијаси-игтисади ичмал») журналынын 1850-чи илин мај ајында чыхан 4-чү №-синдә чап едилмишди. К. Марксын 1850-чи илдә Һамбургда нәшр етдији бу журнал «Јени Рејн Газети»нин давамы иди. —*138.*

[52] Проф. А. И. Чупровун вә А. С. Постниковун редакторлуғу илә либерал буржуа вә халгчы мәсләкли мүәллифләр групунун тәртиб етдији «Рус халг тәсәррүфатынын бә'зи чәһәтләринә мәһсулун вә тахыл гијмәтләринин тә'сири» адлы ики чилдлик әсәр (1897) нәзәрдә тутулур. Ленин бу нәшр илә сүрүндә таныш олмуш вә ону «Русијада капитализмин инкишафы» китабында тәнгид етмишди. —*141.*

[53] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 634—837. —*142.*

[54] *Фидеикомисс* — ири торпаг саһиблијиндә вәрәсәлик системидир. Бу системдә торпаг мүлкијјәти ирс верән шәхсин биринчи оғлуна кечир, һәм дә ону киров гојмаг, бөлүшдүрмәк, бүтөвлүкдә вә ја гисмәи өзкәнинләшдирмәк (сатмаг) һүгугу верилмир.

Anerbenrecht — фидеикомиссин кәндлиләрә мәхсус нөвүдүр, бу исә вәрәсәликлә кечән торпаг мүлкијјәтиндән истифадә етмәкдә торпаг саһибинә бир гәдәр артыг азадлыг верир, лакин ејни илә бу да ирсин бөлүнмәсини гадаған едир. —*149.*

[55] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 657—658. —*155.*

[56] В. И. Ленинин «Базарлар нәзәријјәси мәсәләсинә даир гејд (Ч-б Туган-Барановски илә ч. Булгаковун мүбаһисәси мүнасибәти илә)» мәгаләсиндән бәһс олунур (бах: бу чилд, сәһ. 49—60). —*168.*

[57] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 254. —*171.*

[58] Бах: К. Маркс. «Капитал», III чилд, 1960, сәһ. 313. —*172.*

[59] *«Русија сосиал-демократларынын протести»ни* В. И. Ленин 1899-чу илин августунда сүркүндә икән А. И. Улјанова-Јелизарованын Петербургдан көндәрдији вә кәнчләрин «Credo» адландырдығы «игтисадчыларын» сәнәдини алындан сонра јазмышдыр. «Credo»нун мүәллифи о заманлар харичдәки «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нын үзвү олан Ј. Д. Кускова иди. «Игтисадчылар» групунун манифести чап олунмаг үчүн нәзәрдә тутулмамышды вә В. И. Ленинин көстәрдији кими, «өз мүәллифләринин арзусу олмадан вә бәлкә дә онларын арзусу әлејһинә» чап едилмишди, чүнки «игтисадчылар» өз оппортунист бахышларынын ачыг тәнгидиндән горхурдулар.

Русија бернштејнчиләринин сәнәдинә гаршы В. И. Ленинин һазырладығы «Протест» лајиһәси Минусинск маһалында олан он једди нәфәр сүркүн марксистин Јермаковскоје кәндиндә (А. А. Ванејевин, П. Н. вә О. Б. Лепешинскиләрин, М. А. Силвинин вә башгаларынын сүркүн јери) кечирилән јығынчағында мүзакирә едилмишди. «Протест» једдилликлә гәбул едилмиш вә В. И. Ленин, Н. К. Крупскаја, В. В. Старков, А. М. Старкова, Г. М. Кржижановски, З. П. Кржижановскаја-Невзорова, Ф. В. Ленгник, Ј. В. Барамзин, А. А. Ванејев, Д. В. Ванејева, М. А. Силвин, В. К. Курнатовски, П. Н. Лепешински, О. Б. Лепешинскаја вә Петербург фәһләләриндән О. А. Енгберг, А. С. Шаповалов вә Н. Н. Панин тәрәфиндән имзаланмышды. Јығынчагда иштирак етмәјән И. Л. Промински. М. Д. Јефимов, Чекалски вә Ковалевски, һәмчинин Туруханскда сүркүндә олларын колонијасы (Л. Мартов (Ј. О. Седербаум) вә башгалары) да «Протест»ә гошулмушдулар. Вјатка губернијасы Орлово шәһәринин он једди нәфәр сүркүн сосиал-демок-

раты колонијасы да (В. В. Воровски, Н. Е. Бауман, А. Н. Потресов вә башгалары) «игтисадчыларын» «Credo»суна гаршы чыхмышды.

«Протест» харичә көндәрилмиш вә К. В. Плеханова чатан кими, «Рабочеје Дело»нун нөвбәти нөмрәси үчүн јығылмаға верилмишди. Лакин харичи «Иттифаг»дан «Рабочеје Дело» редаксијасына дахил олан «кәнчи» үзвләр 1899-чу илин декабрында К. В. Плехановдан хәбәрсиз «Протест»и ајрыча вәрәгә шәклиндә бурахыб она әлавә едилән сөзардында билдирирдиләр ки, «Credo» ајры-ајры шәхсләрин рә'јини ифадә едир, онларын мөвгеји Русија фәһлә һәрәкаты үчүн тәһлүкәли дејилдир; һәм дә онлар харичдәки «Рус сосиал-демократлары иттифагы»нда «игтисадчылыг» олдуғуну инкар едирдиләр. 1900-чү илин әввәлләриндә К. В. Плеханов «Протест»и «игтисадчылар»а гаршы јенидән «Vademecum (Көстәричи, *Ред.*) «Рабочеје Дело» редаксијасы үчүн» адлы мәчмуәдә тәкрар чап етмишди. К. В. Плеханов Русија сосиал-демократларынын «игтисадчылыгда» чидди тәһлүкә көрдүкләрини вә она гаршы гәти мүбаризә е'лан етдикләрини сүбут едән «Протест»ин мејдана кәлмәсини алгышлајырды. —*175.*

60 *«Рабочеје Дело»* — «игтисадчыларын» журналыдыр, «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»нын вахташыры чыхмајан органыдыр. 1899-чу илин апрелиндән 1902-чи илин февралына гәдәр Ченеврәдә Б. Н. Кричевскинин, П. Тепловун, В. П. Иваншинин, сонра да һәмчинин А. С. Мартыновун редакторлуғу илә чыхмышдыр. 12 нөмрәси (доггуз китаб) чыхмышдыр. «Рабочеје Дело» редаксијасы «игтисадчыларын» харичи мәркәзи иди. «Рабочеје Дело» Бернштејнин марксизми «тәнгид азадлығы» шүарына тәрәфдар иди, рус сосиал-демократијасынын тактикасы вә тәшкилат вәзифәләри мәсәләләриндә оппортунист мөвгеләрдә дурурду, кәндлиләрин ингилаби имканларыны инкар едирди вә с. «Рабочеједелочулар» пролетариатын сијаси мүбаризәсини игтисади мүбаризәјә табе етмәк идејалары кими оппортунист идејалар тәблиғ едир, фәһлә һәрәкатынын кортәбиилији гаршысында баш әјир вә партијанын рәһбәр ролуну инкар едирдиләр. «Рабочеје Дело»нун редакторларындан бири (В. П. Иваншин) ачыг «игтисадчыларын» органы олуб «Рабочеје Дело» тәрәфиндән көмәк көрән «Рабочаја Мысл»ын редактә олунмасында иштирак едирди. РСДФП II гурултајында «рабочеједелочулар» партијанын ифрат сағ, оппортунист ганадыны тәшкил едирдиләр.— *175.*

61 *«Әмәк азадлығы» групу* — 1883-чү илдә К. В. Плехановун Ченеврәдә тә'сис етдији илк марксист групудур. Бу група Плехановдан башга П. Б. Акселрод, Л. Г. Дејч, В. И. Засулич, В. Н. Игнатов дахил иди.

«Әмәк азадлығы» групу Русијада марксизмин тәблиғи үчүн бөјүк иш көрмүшдүр. Бу груп К. Марксын вә Ф. Енкел-

сиш әсәрләршш: «Коммунист партијасынын манифестн»ни, «Музд.ту әмәк вә капитал»ы, «Сосиализмин утопијадан елмә доғру пнкишафы»ны вә башгаларыны рус дилинә тәрчүмә едир, харичдә нәшр едир вә Русијада јајырды. Һәмчинин өз нәшрләриндә марксизми һамыдан баша дүшдүјү дилдә изаһ едирди. «Әмәк азадлығы» групу Русијада марксизмин јајылмасы вә сосиал-демократ һәрәкатынын инкишафы јолу үзәриндә башлыча идеја манеәси олан халгчылыға чидди зәрбә ендирди. К. П. Плеханов «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885) вә башга әсәрләриндә мүртәче халгчы нәзәријјәләрини (Русијанын кејри-капиталист инкишаф јолу һаггындакы нәзәријјәни, ингилаби һәрәкатда пролетариатын габагчыл ролунун инкар едилмәсини, тарихдә шәхсијјәтин ролу һаггында халгчыларын субјектив идеалист бахышыны вә и. а.) марксистчәсинә тәнгид етди. Рус сосиал-демократларынын К. В. Плеханов тәрәфиндән јазылыб «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилән ики програм лајиһәси (1883 вә 1885-чи илләр) Русијада сосиал-демократ партијасынын һазырланмасында вә јарадылмасында мүһүм әһәмијјәтә малик иди, бу китаб әсасында «рус марксистләринин бүтөв бир нәсли тәрбијә олунмушду» (Ленин). Груп «Сосиал-Демократ» мәчмуәсинин 4 китабыны, һәмчинин фәһләләр үчүн там бир сыра күтләви китабчалар нәшр едиб Русијада јајмышды.

Ф. Енкелс «Әмәк азадлығы» групунун мејдана кәлмәсини алгышлајырды, зира бу груп «Марксын бөјүк игтисад вә тарих нәзәријјәләрини сәмимијјәтлә вә кејд-шәртсиз гәбул етмишди» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XXVII чилд, 1935, сәһ. 461). К. В. Плеханов вә В. И. Засулич Ф. Енкелсә шәхси достлуг телләри илә бағлы идиләр вә узун илләр боју онунла јазышмышдылар «Әмәк азадлығы» групу бејнәлхалг фәһлә һәрәкаты илә әлагә јаратмышды вә II Интернасионалын 1889-чу илдә Парисдә кечирилән биринчи конгресиндән башлајараг өзүнүн мөвчуд олдуғу бүтүн мүддәт әрзиндә онун бүтүн конгресләриндә Русија сосиал-демократијасыны төмсил етмишди. Лакин «Әмәк азадлығы» групунун чидди сәһвләри дә вар иди: либерал буржуазијанын ролуну һәддән артыг гијмәтләндирир, пролетар ингилабынын еһтијат гүввәси олмаг е'тибары илә кәндлиләрин ингилабчылығыны кифајәт гәдәр гијмәтләндирмирди. Бу сәһвләр Плехановун вә һәмин групун башга үзвләринин сонракы меншевик бахышларынын рүшејми олду.

В. И. Ленин көстәрирди ки, «Әмәк азадлығы» групу «јалныз нәзәри чәһәтдән сосиал-демократијанын әсасыны гојмуш вә фәһлә һәрәкатына доғру биринчи аддымы атмышдыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 282).

1903-чү илин августунда РСДФП икинчи гуруптајында «Әмәк азадлығы» групу артыг өз фәалијјәтини дајандырдығыны билдирди. —*177.*

62 Ленин *Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијини* — I Интернасионалы, инкилис вә франсыз фәһләләринин Лондонда чағырдыглары бејнәлхалг фәһлә јығынчағында 1864-чү ил сентјабрын 28-дә тә'сис едилән биринчи бејнәлхалг күтләви пролетар тәшкилатыны нәзәрдә тутур. I Интернасионалын јарадылмасы фәһлә синфинин ингилабчы партијасы уғрунда К. Марксын вә Ф. Енкелсин узун илләр боју апардыглары инадлы мүбаризәнин нәтичәси иди. К. Маркс I Интернасионалын тәшкилатчысы вә рәһбәри, онун «Тә'сис манифести»нин, Низамнамәсинин вә башга програм вә тактика сәнәдләринин мүәллифи иди. В. И. Ленинин гејд етдији кими, I Интернасионал «фәһләләрин капитал үзәриндә ингилаби тәзјигинн hазырламаг үчүн фәһләләрин бејнәлхалг тәшкилатынын тәмәлини гојду», «сосиализм угрунда пролетар мүбаризәсинин, бејнәлхалг мүбаризәнин тәмәлини гојду» (Әсәрләри, 29-чу чилд, сәһ. 309, 310).

I Интернасионалын мәркәзи рәһбәр органы Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин Баш шурасы иди вә К. Маркс даим онун үзвү олмушду. О заман фәһлә hәрәкатында үстүн јер тутан хырда буржуа тә'сирләрини вә тәригәтчилик мејлләрини (Инкилтәрәдә тред-јунионизми, роман өлкәләриндә прудонизми вә анархизми, Алманијада лассалчылығы) арадан галдырараг Маркс Авропа вә Американын габагчыл фәһләләрини елми сосиализм принсипләри әтрафында сых бирләшдирирди. I Интернасионал мүхтәлиф өлкәләрин фәһләләринин игтисади вә сијаси мүбаризәсинә рәһбәрлик едир вә онларын бејнәлхалг һәмрә'лијини мөһкәмләндирирди. Марксизми јајмаг ишиндә, сосиализми фәһлә hәрәкаты илә бирләшдирмәкдә I Интернасионалын ролу чох бөјүкдүр.

Парис Коммунасынын мәғлубијјәтиндән сонра фәһлә синфинин гаршысында I Интернасионалын ирәли сүрдүјү принсипләр әсасында күтләви милли партијалар јаратмаг вәзифәси дурду. 1873-чү илдә К. Маркс јазырды: «Авропада ишләрин вәзијјәтини нәзәрә алараг, Интернасионалын формал чәһәтдән тәшкилини мүвәггәти олараг арха сыраја кечирмәји шүбһәсиз фајдалы hесаб едирәм» (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1953, сәһ. 304). 1876-чы илдә Филаделфија конфрансында I Интернасионал рәсми сурәтдә бурахылды. —*182.*

63 *«Бернштејниада»* (бернштејнчилик) — XIX әсрин ахырларында Алманијада мејдана чыхараг бејнәлхалг сосиал-демократија ичәрисиндә марксизмә зидд олуб алман сосиал-демократы Е. Бернштејнин ады илә адландырылан чәрәјандыр. Бернштејн алман сосиал-демократијасы ичәрисиндә 1895-чи илдә Ф. Енкелсин вәфатындан сонра хүсусилә ајдын мејдана чыхан сағ оппортунист мејлләри ачыг ифадә едирди.

1896—1898-чи илләрдә Бернштејн алман сосиал-демократ партијасының «Die Neue Zeit» («Јени Зәман») адлы нәзәри органында «Сосиализм проблемләри» сәрләвһәли үмуми башлыг алтында бир сыра мәгаләләр чап етдирәрәк марксизми ачыгча тәфтиш етмишди. Алман сосиал-демократ партијасының сол ганады өз гәзетләринии сәһифәләриндә Бернштејнә гаршы мүбаризәјә башлады, лакин партијанын Мәркәзи Комитәси Бернштејни вә бернштејнчилији дәф етмирди. «Die Neue Zeit» журналы сәһифәләриндә мүбаһисә 1898-чи илин ијулунда К. В. Плехановун «Бернштејн вә материализм» мәгаләси илә ачылмышды.

1899-чу илнн мартында Бернштејнин мәгаләләри «Сосиализмнн илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» ады илә ајрыча китаб һалында чыхды. Алман партијасынын сағ ганады вә II Интернасионалын башга партијаларындакы оппортунист үисүрләр бу китабы рәғбәтлә гаршыладылар. Бериштејнин «тәшкнд азадлығы» шүарындан Русијадакы «легал марксистләр» вә «игтисадчылар» да јапышдылар. Рус сензурасы Бернштејнин китабынын үч нәшринә ичазә верди, Зубатов исә ону фәһләләр тәрәфиндән охунмаг үчүн мәсләһәт көрүлән китаблар сырасына дахил етди.

Алманија сосиал-демократ партијасынын гурултајларында — Штутгарт гурултајында (Октјабр 1898), Һаннover гурултајында (октјабр 1899) вә Лүбек гурултајында (сентјабр 1901) бернштејнчилнк писләнди, лакин лидерләрин чохунун барышдырычылыг мөвгеји үзүндән партија Бернштејндән узаглашмады. Бернштејнчиләр өзләринин нәзәри органы олан «Sozialistische Monatshefte»дә («Сосиалист Ајлығы»нда) вә партија тәшкилатларында тәфтишчи идејаларынын ачыг тәблиғини давам етдирирдиләр.

Јалныз В. И. Ленин башда олмагла болшевикләр партијасы бернштејнчилијә, онун тәрәфдарларына вә ардычылларына гаршы гәти мүбаризә едирди.

Бу чилдә дахил олан әсәрләрлә јанашы олараг Ленин «Нә етмәли?» әсәриндә (бах: Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 365—369), «Марксизм вә тәфтишчилик» (15-чи чилд, сәһ. 17—28), «Авропа фәһлә һәрәкатында ихтилафлар» (16-чы чилд, сәһ. 362—369) вә башга мәгаләләриндә дә бернштејнчиләри тәнгид вә ифша етмишдир. —*182.*

64 Бах: К. Маркс. «Фәлсәфә јохсуллуғу» (К. Маркс вә Ф. Енкелс, Әсәрләри, 2-чи нәшри, 4-чү чилд, сәһ. 178—185). —*183.*

65 Ленин бурада лассалчыларын белә бир мәшһур тезисини тәнгид едир ки, фәһлә синфи мүгабилиндә бүтүн галан синифләр башдан-баша мүртәче күтлә тәшкил едирләр. Бу тезис 1875-чи илдә Готада кечирилән гурултајда, о вахта гәдәр ајрылыгда мөвчуд олан ики алман сосиалист партијасы — ејзенахчыларла лассалчыларын бирләшдирилдији заман алман сосиал-демократларынын гәбул едилән програмына дахил едилмишди.

К. Маркс «Гота програмынын тәнгиди»ндә бу тезисин нигилаба зидд характерини ифша етмишдир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 16—17). —*184*.

66 *«Рус фәһләләринин шимал иттифагы»* — фәһлә синфинин илк нигилаби сијаси тәшкилатларындан бири олуб, Русијада фәһлә һәрәкатынын күчләнмәси илә әлагәдар олараг мејдана кәлмишди. «Иттифаг» 1878-чи илин ахырларында Петербургда тәшкил едилмишди. «Иттифаг»ын банилари Петербург фәһләләриндән: чилингәр Виктор Обнорски вә харрат Степан Халтурин иди. 1878-чи ил декабрын 23-дә вә 30-да кечирилән фәһлә јығынчагларында «Иттифаг»ын програмы гәбул едилмиш вә бурада көстәрилмишди ки, «Иттифаг» өз вәзифәләринә көрә Гәрбин сосиал-демократ партијаларына олдугча јахындыр. Фәһлә синфинин тарихи ролуну мүәјјән едән, ону чәмијјәтин габагчыл синфи һесаб едән програм фәһләләр үчүн истисмардан азад олмаг јолунда зәрури шәрт олараг сијаси һүгуглар вә азадлыглар тәләб едир, Русија фәһләләрини башга өлкәләрин пролетариаты илә бирликдә синфи мүбаризәјә чағырырды. «Иттифаг» «сон дәрәчә әдаләтсиз гурулуш олан мөвчуд сијаси вә игтисади дөвләт гурулушуну девирмәји» сон мәгсәд олараг гаршыја гојурду. Лакин «Иттифаг»ын програмында халгчы тә'сиринин бә'зи изләри вар иди.

1879-чу илин әввәлләриндә «Иттифаг»да 200-ә гәдәр үзв вә бир о гәдәр дә рәгбәт бәсләјән вар иди. «Иттифаг»ын рәһбәрлији ону үмумрусија фәһлә тәшкилатына чевирмәк вәзифәсини гаршыја гојурду. «Иттифаг» пролетариатын тә'тил мүбаризәсиндә фәал иштирак едирди. 1879-чу илдә Петербургда иплик фабрикиндә чох бөјүк тә'тил рәһбәрләриндән бири «Иттифаг»ын үзвү П. А. Моисејенко олмушду. «Иттифаг» фәһләләрә мүрачиәтлә бир сыра интибаһнамәләр бурахмышды, тә'тилчиләрә малијјә јардымы көстәрирди. 1879-чу илдә — 1880-чы илин әввәлләриндә «Иттифаг» чар һөкумәти тәрәфиндән дағыдылды. «Иттифаг»ын үзвләри 1880-чы ил февралын 15-дә Русијада илк фәһлә гәзети «Рабочаја Зарја»нын бир нөмрәсини бураха билдиләр, лакин бу да, демәк олар, там амилә мүсадирә едилмишди. —*185*.

67 *«Чәнуби Русија фәһлә иттифагы»* — Русијада 1875-чи илин апрел — мај ајларында Одессада нигилабчы зијалы Ј. О. Заславски тәрәфиндән тә'сис едилән илк нигилаби-сијаси фәһлә тәшкилатыдыр. «Иттифаг» борч верән әманәт кассасы јаратмыш олан фәһлә дәрнәкләриндән әмәлә кәлмишди. Рус фәһлә һәрәкатының тарихиндә илк дәфә олараг «Иттифаг»ын низамнамәсиндә капитал зүлмүнә гаршы фәһләләрин мүбаризәсиндән бәһс олунур вә көстәрилирди ки, фәһләләр өз һүгугларының гәбул едилмәсинә «анчаг зоракы чеврилиш васитәси илә» наил ола биләрләр.

«Иттнфаг»да 60-а гәдәр фәал үзв вә 150—200-ә гәдәр дә онун фәалијјәтинә рәғбәт бәсләјән фәһлә вар иди. «Иттнфаг»ын үзвләри јығынчаглара топлашыр, ингилаби демократик әдәбијјат охујур вә јајыр, тә'тилләр тәшкилиндә фәал иштирак едирдиләр. «Иттифаг» Русијанын чәнубунда олан сәнаје шәһәрләринин: Ростов-Донун, Харковун, Таганрогун вә с. фәһләләринә дә тә'сир көстәрмәјә чалышырды. Ростов-Донда Заславскинин шакирдләри «Иттифаг»ын бөлмәсини тәшкил едә билмишдиләр. «Иттифаг» 8—9 ај јашадыгдан сонра 1875-чи илин декабрында чар һөкумәти тәрәфиндән дағыдылды. «Иттифаг»ын азадлыгда галан үзвләри ингилаби фәалијјәти давам етдирирдиләр. —*185.*

[68] *«Рабочаја Мысл»* — «игтисадчыларын» органы олан гәзетдир; 1897-чи илин октјабрындан 1902-чи илин декабрына гәдәр чыхмышдыр. 16 нөмрәси чыхмышдыр. Илк ики нөмрәси Петербургда мимеографда чап едилмиш, 3—11-чи №-ләри харичдә, Берлиндә чыхмышдыр; 12, 13, 14 вә 15-чи №-ләринин чапы Варшаваја көчүрүлмүшдү; ахырынчы 16-чы №-си харичдә чыхмышдыр. Гәзети К. М. Тахтарјов вә башгалары редактә едирдиләр.

Ленин «Рабочаја Мысл»ын бахышларыны «Рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәти» мәгаләсиндә (бах: бу чилд, сәһ. 261—297), «Искра» гәзетиндә чап едилмиш мәгаләләриндә вә «Нә етмәли» китабында тәнгид етмишдир. — *186.*

[69] *«С-Петербургски Рабочи Листок»* — гејри-легал гәзетдир, Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның органыдыр. Ики нөмрәси чыхмышдыр: 1-чи №-си — 1897-чи илин февралында (үстүндә јанвар көстәрилмишдир) чыхмыш, Русијада мимеографда 300—400 нүсхә чап едилмиш, 2-чи №-си дә 1897-чи илин сентјабрында Женевәдә чыхмыш, мәтбәә үсулу илә чап едилмишдир.

Гәзет фәһлә синфинин игтисади мүбаризәсини кениш сијаси тәләбләрлә әлагәләндирмәк вәзифәсини нәзәрдә сүрүр, фәһлә партијасы јаратмаг зәрурәтини гејд едирди. —*186.*

[70] *«Рабочаја Газета»* — Кијев сосиал-демократлар групунун гејри-легал органыдыр. Ики нөмрәси чыхмышдыр: 1-чи №-си 1897-чи илин августунда вә 2-чи №-си јенә һәмин илин декабрында (үстүндә нојабр јазылмышдыр) чыхмышдыр. Гәзетин редаксијасы үзвү П. Л. Тучапски редаксијанын тапшырығы илә харичә кедәркән К. В. Плеханову вә «Әмәк азадлыгы» групунун башга үзвләрини «Рабочаја Газета»ның 1-чи №-си илә таныш етмиш вә гәзетдә әмәкдашлыг етмәјә онларын разылығыны алмышды. К. В. Плеханов «Рабочаја Газета» редаксијасынын үзвләринә мәктубунда үмумрус сосиал-демократ органы олараг гәзетә мүсбәт гијмәт вермиш вә пролетариатын сијаси мүбаризәси мәсәләләринә даһа артыг диггәт

јетирмәјин зәрури олдуғуну көстәрмишди. «Әмәк азадлығы» групунун нүмајәндәләри илә әлагә нәтичәсиндә «Рабочаја Газета»нын икинчи нөмрәси даһа мүәјјән сијаси характер дашыјырды. 1898-чи илин мартында РСДФП I гурултајы «Рабочаја Газета»ны партијанын рәсми органы һесаб етди. Полисин мәтбәәни дағытмасы вә гурултајда сечилмиш Мәркәзи Комитә үзвләринин һәбсә алынмасы нәтичәсиндә гәзетин јығылмаға верилмәк үчүн һазырланан үчүнчү нөмрәси чапдан чыхмады. 1899-чу илдә гәзетин нәшринә јенидән башламаг тәшәббүсү һаггында бах: бу чилд, сәһ. 193—195, һәмчинин «Нә етмәли?» әсәри (Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 517—518). —*186*.

71 *РСДФП биринчи гурултајы* 1898-чи ил мартын 1—3-дә (13—15-дә) Минскдә гејри-легал кечирилмишди. Гурултај чағырмағын зәрури олдуғу мәсәләсини Ленин 1896-чы илдә Петербург һәбсханасында олдуғу заман ирәли сүрмүшдү. Ленин башда олмагла Петербург «Мүбаризә иттифагы» рәһбәрләринин һәбсә алынмасы вә Сибирә сүркүн едилмәси, бундан сонра «Иттифаг» дахилиндә оппортунист ганадын күчләнмәси гурултајын әмәли сурәтдә чағырылмасына имкан вермәди.

Полисин дағыда билмәдији вә јахшы кизли апараты олан Кијев сосиал-демократ тәшкилаты (1897-чи илин мартында гурултајгабағы конфрансда ајрылмыш хүсуси груп) гурултајы һазырламагла мәшғул олурду. Гурултај сосиал-демократија ичәрисиндә оппортунист мәсләк олан «игтисадчылыға» гаршы мүбаризә шәраитиндә чағырылды.

Гурултајын ишиндә 6 тәшкилатдан 9 нүмајәндә (Петербург, Москва, Кијев вә Јекатеринослав «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифаглары»нын һәрәсиндән бир нүмајәндә, Кијев «Рабочаја Газета» групундан ики нүмајәндә вә Бунддан үч нүмајәндә) иштирак едирди.

Гурултај јерли «Мүбаризә иттифаглары»ны вә Бунду вањид «Русија сосиал-демократ фәһлә партијасы» һалында бирләшдирмәк һаггында гәрар гәбул етди. Гурултај милли мәсәләдә һәр бир милләтин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәк һүгугуну гәбул етди. Мәркәзи Комитәјә Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»нын нүмајәндәси (С. И. Радченко), Кијев «Рабочаја Газета»сынын нүмајәндәси (Б. Л. Еҗделман) вә Бундун нүмајәндәси (А. А. Кремер) сечилдиләр. Партијанын рәсми органы «Рабочаја Газета» тәсдиг едилди. Гурултај иштиракчылары К. В. Плеханова тәбрик көндәрдиләр.

Гурултај гуртардыгдан аз сонра онун адындан МК-нын бурахдығы «РСДФП Манифести»ндә сијаси азадлыг уғрунда мүбаризә биринчи сыраја гојулур, мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә вәзифәси хүсуси олараг гејд едилир вә бу вәзифә капитализмә вә буржуазијаја гаршы кәләчәк мүбаризә илә әлагәләндирилирди. «Харичдә рус сосиал-демократлары иттифагы» партијанын харичи нүмајәндәси е'лан едилди.

Гурултај Русија сосиал-демократ фәһлә партијасының јарадылдығыны е'лан етди, лакин ваһид бир там һалында партија јаратмады. Гурултајдан аз сонра МК һәбсә алынды. Гурултај програм һазырламады, онун сијаси хәтти Русија пролетариатынын тарихи вәзифәләрини мүәјјән етмәк чәһәтдән кифајәт гәдәр марксизм руһунда дејилди. Лакин РСДФП I гурултајы ојаныб сијаси һәјата гошулан пролетариаты ингилабчы сосиал-демократија әтрафында сых бирләшдирмәк ишиндә ирәлијә доғру бир аддым олду.—*187.*

72 *«Народная волја»* — террорчу халгчыларын кизли сијаси тәшкилатыдыр, 1879-чу илин августунда халгчы «Земља и волја» тәшкилатынын парчаланмасы нәтичәсиндә мејдана кәлмишди. «Народная волја»ја Ичраијјә комитәси башчылыг едирди вә онун тәркибинә А. И. Желјабов, А. Д. Михајлов, М. Ф. Фроленко, Н. А. Морозов, В. Н. Фигнер, С. Л. Перовскаја, А. А. Квјатковски вә башгалары дахил иди. Халгчы утопик сосиализми мөвгеләриндә галан народнајаволјачылар сијаси мүбаризә јолуна кечәрәк, мүтләгијјәти девирмәји вә сијаси азадлыг әлдә етмәји ән мүһүм вәзифә һесаб едирдиләр. Онларын програмы үмуми сечки һүгугу әсасында сечилән «даими халг нүмајәндәлији» тәшкил етмәји, демократик азадлыглар е'лан етмәји, торпағы халга вермәји, завод вә фабрикләри фәһләләрә вермәк үчүн тәдбирләр һазырламағы нәзәрдә тутурду. В. И. Ленин јазырды: «Народнајаволјачылар ирәлијә бир аддым атараг сијаси мүбаризәјә кечдиләр, лакин бу мүбаризәни сосиализмлә әлагәләндирә билмәдиләр» (Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 61).

Народнајаволјачылар чар мүтләгијјәтинә гаршы гәһрәманчасына мүбаризә етмишдиләр. Лакин фәал «гәһрәманлар» вә фәалијјәтсиз «гара чамаат» һаггында јанлыш нәзәријјәни рәһбәр тутдугларына көрә, халгын иштиракы олмадан, өз гүввәләри илә, фәрди террор, һөкүмәти горхутмаг вә онун ичәрисинә позғунлуг салмаг јолу илә чәмијјәти дәјишдирмәјә наил олмаг үмидиндә идиләр. 1881-чи ил мартын 1-дән (II Александрын өлдүрүлмәси) сонра һөкүмәт амансыз тә'гибләрлә, е'дамлар вә фитнәкарлыг јолу илә «Народная волја» тәшкилатыны дармадағын етди. «Народная волја»ны јенидән дирчәлтмәк үчүн 80-чы илләр әрзиндә дәфәләрлә көстәрилән чәһдләр нәтичәсиз галды. Мәсәлән, 1886-чы илдә А. И. Улјановун (В. И. Ленинин гардашы) вә П. Ј. Шевыревин башчылыг етдији вә «Народная волја» ән'әнәләринә шәрик олан груп мејдана кәлди. 1887-чи илдә III Александра гәсд тәшкил етмәк үчүн көстәрилән уғурсуз чәһддән сонра груп ашкара чыхарылды вә онун фәал иштиракчылары е'дам едилди.

В. И. Ленин народнајаволјачыларын јанлыш, утопик програмыны тәнгид едәрәк, чаризмә гаршы «Народная волја» үзвләринин фәдакарчасына мүбаризәсиндән бөјүк еһтирамла бәһс едир, онларын кизли иш техникасыны вә чидди сүрәт-

дә мәркәзләшдирилмиш тәшкилатыны јүксәк гиjмәтләндирирди. —*188.*

[73] *«Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»* 1894-чү илдә Ченеврәдә «Әмәк азадлыгы» групунун тәшәббүсү илә вә бүтүн груп үзвләринин груп програмыны гәбул етмәләри шәрти илә jарадылмышды. Група «Иттифаг»ын нәшрләрини редактә етмәк һәвалә олунмушду вә 1895-чи илин мартында груп өз мәтбәәсини «Иттифаг»ын истифадәсинә вермишди. 1895-чи илин jајында, В. И. Ленин харичдә оларкән, «Работник» мәчмуәләрини «Иттифаг»ын нәшр етмәси һаггында гәрар гәбул едилмишди, ејни заманда бу нәшрин башланмасы тәклифини верән Русија сосиал-демократлары белә бир шәрт гоjмушдулар ки, мәчмуәләри «Әмәк азадлыгы» групу редактә етмәлидир. «Иттифаг» «Работник»ин 6 нөмрәсини, «Листок «Работника»»ның 10 нөмрәсинин бурахмыш, В. И. Ленинин «Чәримәләр һаггында ганунун изаһы» әсәрини (1897), К. В. Плехановун «Рус сосиал-демократијасына гаршы јени jүрүш» әсәрини (1897) вә с. нәшр етмишди.

1898-чи илин мартында РСДФП I гурултаjы «Иттифаг»ы партијанын харичи нүмајәндәси һесаб етди. Сонралар «Иттифаг»да оппортунист үнсүрләр — «игтисадчылар», jахуд «кәнчләр» дејиләнләр үстүн олдулар. Онлар гурултаjын «Манифест»и илә һәмрә'j олмагдан имтина етдиләр, чүнки орада сијаси азадлыг әлдә едилмәси сосиал-демократијанын ән jахын мәгсәди е'лан олунмушду.

1898-чи илин нојабрында Сүрихдә «Иттифаг»ын биринчи гурултаjында «Әмәк азадлыгы» групу «Работник»ин 5—6-чы №-синдән вә В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократларының вәзифәләри» вә «Јени фабрик гануну» китабчаларындан башга (бунларын бурахылмасыны груп өз ихтијарында сахламышды), «Иттифаг»ын нәшрләрини редактә етмәкдән имтина етдијини билдирди. 1899-чу илин апрелиндән е'тибарән «Иттифаг» «Рабочеје Дело» журналыны нәшр етмәjә башлады вә онун редаксијасына «игтисадчылардан» Б. Н. Кричевски, В. П. Иваншин вә башгалары дахил олдулар. «Иттифаг» Е. Бернштеjнә, милјеранчылара вә с. өз рәгбәтини билдирән бәjанатлар верирди.

«Иттифаг» дахилиндә мүбаризә онун икинчи гурултаjына гәдәр (апрел 1900-чү ил, Ченеврә) вә гурултаjын өзүндә давам етмишди. Бу мүбаризә нәтичәсиндә «Әмәк азадлыгы» групу вә онун һәмфикирләри гурултаjдан чыхыб кетмиш вә мүстәгил «Сосиал-демократ» тәшкилаты jаратмышдылар.

1903-чү илдә РСДФП II гурултаjында «Иттифаг»ын нүмајәндәләри («рабочеjеделочулар») сон дәрәчә оппортунист мөвге тутмушдулар вә гурултај «Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи чәмиjjәти»ни партијанын харичдә jеканә тәшкилаты һесаб етдикдән сонра гурултаjы тәрк етмишдиләр. Партијанын икинчи гурултаjы «Иттифаг»ын бу-

рахылдығыны е'лан етди (бах: «Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вә МК пленумларының гәтнамә вә гәрарлары» 1 hиссә, 1954 ил. сәh. 61). —*189.*

74 *«Бизим програмымыз», «Ән јахын вәзифәмиз»* вә *«Вачиб мәсәлә»* адлы мәгаләләри Ленин сүрүндә јазмышды. Бу мәгаләләр РСДФП I гурултајында партијанын рәсми органы hесаб едилән «Рабочаја Газета» үчүн нәзәрдә тутулурду. 1899-чу илдә «Бунд»ун МК-сы гәзетин нәшрини бәрпа етмәјә тәшәббүс етди вә редакторлар групу Ленинә мүрачиәт едиб гәзетин редактору олмасыны, сонра да hәмчинин гәзетдә әмәкдашлыг етмәсини тәклиф етмишди. Ленин бу мәгаләләри мәктубла редакторлар групуна көндәрмишди. Гәзетин нәшрини бәрпа етмәк мүмкүн олмады вә мәгаләләр чап едилмәмиш галды. Бунларын сахландығы зәрфин үстүндә Ленинин белә бир гејдн вардыр: «Бәрпа едилмнш В. Г. үчүн кичик мәгаләләр (1899). 1901-чи илин јанварында Бунддан алынмышдыр» — *191.*

75 Е. Бернштејнин бахышларына рус сосиал-демократларының чохунун шәрик олдуғу hаггында онун бәјанаты («Die Voraussetzungendes Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie» китабының алманча биринчи нәшринин 170-чи, 173-чү сәhифәләриндә гејдләр) («Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») журналында К. В. Плехановун мәгаләсинә чаваб иди; hәмин мәгалә илә Бернштејнин мәгаләләри hаггында мүбаhисә башланырды вә Бернштејнин мәгаләләри сонралар «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабында топланмышды. Е. Бернштејн бу бәјанаты илә гејд етмәк истәмишди ки, мүhачирәтдә олан К. В Плеханов «Руснјада ишләјән рус сосиал-демократларынын» бахышларыны әкс етдирмир. —*194.*

76 1898-чи илин нојабрында Сүрихдә харичи «Рус сосиал-демократлары иттифагы»ның биринчи гурултајындакы тәфригәдән бәhс олунур. —*194.*

77 *«Пролетарскаја борба»* мәчмуәсинин Урал сосиал-демократ групу тәрәфиндән нәшр едилмиш 1-чи №-си 1898—1899-чу илин гышында hәмин групун мәтбәәсиндә чап едилмишди. Мәчмуәнин мүәллифләри «игтисадчылыг» мөвгеләриндә дурур, фәhлә синфинин мүстәгил сијаси партијасыны јаратмаг зәрурәтини инкар едир вә белә hесаб едирдиләр ки, сијаси ингилабы үмуми тә'тил васитәси илә етмәк олар. Мәчмуә-мүәллифләринин бахышларының характеристикасы вә гијмәтләндирилмәси барәсиндә бах: Ленинин «Нә етмәли?» әсәринин IV фәсли (Әсәрләри, 5-чи чилд, сәh. 464). —*194.*

[78] «Партијамызын програм лајиһәси»ндән бәһс олунур (бах: бу чилд, сәһ. 229—260). —*195.*

[79] РСДФП-нин II гурултајынын чағырылмасындан бәһс олунур, бу гурултај партијанын програмыны, тәшкилат низамнамәсини гәбул етмәли вә партија мәркәзләрини (МК-ны вә МО редаксијасыны) тәшкил етмәли иди. 1903-чү илин ијул—август ајларында кечирилән гурултаја 1900—1903-чү илләрдә «Искра» редаксијасы, Русијада вә харичдә олан искрачы тәшкилатлар тәрәфиндән һазырлыг көрүлмүшдү. Јекатеринослав комитәси Бундун вә харичи «Рус сосиал-демократлары иттифагы»ның көмәји илә 1900-чү илдә II гурултај чағырмаг үчүн тәшәббүс көстәрмишди, бу харичи «Иттифаг»ын рәһбәрлијини исә «игтисадчылар» өз әлләринә кечирмишдиләр. Гурултај 1900-чү илин јазында Смоленскдә олмалы иди. Јекатеринослав комитәсинин нүмајәндәси олуб гурултајын тәшкилиндә иштирак едән И. Х. Лалајанс 1900-чү илин февралында Москваја кәлмиш, «Рабочаја Газета»нын гурултај тәрәфиндән бәрпа едилмәси вә В. И. Ленин, А. Н. Потресов вә Л. Мартовдан (Ј. О. Седербаумдан) ибарәт редаксијанын тәсдиг едилмәси һаггында Ленин илә данышыг апарырды. В. И. Ленин вә «Әмәк азадлығы» групунун үзвләри гурултај чағырмағын һәлә тез олдуғу фикриндә идиләр (бах: бу чилд, сәһ. 353—355, 388); лакин «Әмәк азадлығы» групу гурултајда иштирак етмәкдән имтина едә билмәди вә гурултајда нүмајәндәлији В. И. Ленинә тапшырыб харичдән она мандат көндәрди. 1900-чү илин апрел — мај ајларында бир сыра сосиал-демократ тәшкилатларында чохлу һәбсләр едилдији үзүндән гурултај баш тутмады (бах: Әсәрләри, 5-чи чилд, сәһ. 518—520).— *195.*

[80] Өтүрүчү мәрһәлә Л. М. Книпович (Һаштәрхан) вә ја Л. М. Мартов (Туруханск) ола биләрди, онун васитәси илә Ленинә «Рабочаја Газета»да әмәкдашлыг етмәк һаггында Бунд МК-сынын тәклифи верилмишди. —*195.*

[81] К. В. Плехановун «Бернштејн вә материализм» мәгаләси нәзәрдә тутулур; бу мәгалә 1898-чи илин ијулунда Алманија сосиал-демократијасынын органы «Die Neue Zeit»да («Јени Зәманә») редаксијасының ашағыдакы гејди илә чап едилмишди: «Бунунла биз Бернштејнин ирәли сүрдүју «Сосиализм проблемләри» һаггында мүбаһисәјә башлајырыг. Бернштејн әлејһинә јени мәгаләләр вә'д едилмишдир». 1898-чи ил октјабрын ахырларында—нојабрын әввәлләриндә К. В. Плеханов «Sächsische Arbeiter-Zeitung»ун («Саксонија Фәһлә Гәзети»нин) 253—255-чи №-ләриндә «Биз она нә үчүн тәшәккүр етмәлијик? Карл Каутскијә ачыг мәктуб» мәгаләсини дәрч етдирмиш вә орада јазмышды ки, «Кимин кими дәфн етмәси: *сосиал-демократијаны Бернштејнин, јохса Бернштејни сосиал-*

демократијанын дәфн етмәси» барәсиндә бәһс едилдији бир заманда Каутски сосиализмин дүшмәнинә гаршы барышдырычылыг көстәрмишдир. К. В. Плеханов К. Каутскијә јазырды: «Сиз габагчадан Бернштејнә рәғбәт көстәрирсиниз вә буна көрә дә Сиз әсла һаглы дејилсиниз». Ленин К. В. Плехановун буну јаздығындан хәбәрдар иди, одур ки, 1899-чу ил сентјабрын 1-дә онун јаздығы мәгаләләри истәмишди (бах: Әсәрләри, 37-чи чилд, сәһ. 226—227). К. В. Плехановун мәгаләләри үчүн бах: Плеханов. Әсәрләри, XI чилд, 1928, сәһ. 13—39.— *197.*

82 *Алманија сосиал-демократијасынын Һанновер гурултајы* 1899-чу ил октјабрын 9—14-дә (јени үсулла) олмушдур. Күндәлијин башлыча мәсәләси — «Партијанын әсас бахышлары вә тактикасына едилән һүчумлар» барәсиндә А. Бебел мә'рузә етмишди. Ленин јазырды ки, Бебелин нитги «марксист бахышларыны мүдафиә етмәк вә фәһлә партијасынын һәгиги сосиалист характери уғрунда мүбаризә етмәк ишиндә узун мүддәт бир нүмунә олачагдыр» (Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 312). Лакин Бернштејнин тәфтишчи бахышлары әлејһинә чыхан гурултај бернштејнчилијин кениш тәнгидини вермәди. — *197.*

83 Ленин Петербург фәһләләринин, әсасән тохучуларын 1895-чи илдә вә хүсусән 1896-чы илдәки тә'тилләрини нәзәрдә тутур. 1896-чы ил тә'тили мајын 23-дә Калинкин мануфактурасында башланмышды; бунa сәбәб II Николајын башына тач гојмасы мүнасибәти илә иш көрүлмәјән күнләр үчүн фабрикчиләрин фәһләләрә там әмәк һаггы вермәкдән имтина етмәси олмушду. Тә'тил тез бир заманда Петербургун бүтүн әсас әјиричи вә тохучу мүәссисәләрини әһатә етди, сонра да ири машынгајырма заводларыны, резин мануфактурасыны, кағыз фабрикини вә шәкәр заводуну бүрүдү. Петербург пролетариаты илк дәфә олараг истисмарчыларла мүбаризәјә кениш чәбһәдә чыхмышды. 30 миндән чох фәһлә тә'тил едирди. Тә'тил Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның рәһбәрлији алтында кечирди. Бу «Иттифаг» фәһләләри өз һүгугларыны әлбир вә мәтанәтлә мүдафиә етмәјә чағыран вәрәгәләр вә интибаһнамәләр бурахырды. «Мүбаризә иттифагы» тә'тилчиләрин әсас тәләбләрини: иш күнүнүн $10^1/_2$ саата ендирилмәси, иш гијмәтләринин јүксәлдилмәси, әмәк һаггынын вахтында верилмәси вә и. а. тәләбләри кими тәләбләрини чап едиб јајмышды.

Тә'тил һаггындакы хәбәрләр харичдә чох бөјүк тә'сир доғурду. Тә'тил һаггында «Vorwärts»да («Ирәли») (Берлин) вә «Arbeiter Zeitung»да («Фәһлә Гәзети») (Вјана) мә'лумат чап едилирди. Инкилис фәһләләринин көндәрдикләри, бүтүн сосиалист вә һәмкарлар тәшкилатлары рәһбәрләринин имзаладыглары мәктуб рус дилинә тәрчүмә едилиб «Мүбаризә Иттифагы» тәрәфиндән Петербург фәһләләри арасында ја-

јылмышды. Лондон тред-јунионларынын митингиндә тә'тил һаггында В. И. Засуличин вердији мә'лумат вә К. Марксын гызы Елеонора Маркс-Евелингин чыхышы рүһ јүксәклији илә гаршыланды. иштирак едәнләр тә'тилчиләрә көмәк үчүн пул јыгдылар, тред-јунионларда да бу чүр пул топланышлары е'лан едилди. Алманијада, Австријада вә Полшада да пул топланырды. II Интернасионалын 1896-чы илин нојабрында топлашан Лондон конгреси 1896-чы ил тә'тили һаггында К. В. Плехановун мә'луматыны рүһ јүксәклијн илә гаршылады вә «Авропа иртичасынын сон дајагларындан биринә» гаршы мүбаризә едән рус фәһләләринә хүсуси тәбрик гәтнамәси гәбул етди.

Петербург тә'тилләри Москвада вә Русијанын башга шәһәрләриндә фәһлә һәрәкатының инкишафына көмәк едирди, һөкумәти фабрик ганунларының јенидән нәзәрдән кечирилиб дәјишдирилмәсини сүр'әтләндирмәјә, фабрик вә заводларда иш күнүнүн 11½ саата ендирилмәси һаггында 1897-чи ил 2(14) нојун ганунуну вермәјә мәчбур етди. Сонралар В. И. Ленинин јаздығы кими, бу тә'тилләр «бүтүн интилабымызда ән күдрәтли амил олан фәһлә һәрәкатының сонра даим јүксәлмәси дөврүнүн башланғычы иди» (Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 84).— *200.*

[84] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс «Коммунист Партијасынын манифести» (1972-чи ил нәшри, сәһ. 36). —*203.*

[85] *Сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун* фәһлә вә сосиалист һәрәкатына гаршы мүбаризә мәгсәди илә 1878-чи илдә Алманијада Бисмарк һөкумәти тәрәфиндән гәтбиг едилмишди. Бу ганунла сосиал-демократ партијасынын бүтүн тәшкилатлары, күтләви фәһлә тәшкилатлары, фәһлә мәтбуаты гадаған едилмишди; сосиалист әдәбијјаты мүсадирә едилирди; сосиал-демократлар тә'гиб олунур, сүркүн едилирди. Лакин чәза тәдбирләри сосиал-демократ партијасыны сарсытмады, онун фәалијјәти гејри-легал шәраитә ујғун сурәтдә јенидән гурулду: партијанын мәркәзи органы «Сосиал-Демократ» гәзети харичдә нәшр едилирди вә партија гурултајлары мүнтәзәм сурәтдә (1880, 1883 вә 1887-чи илләрдә) топлашырды; Алманијада, кизли шәраитдә гејри-легал МК-нын башчылыг етдији сосиал-демократ тәшкилатлары вә груплары тезликдә дирчәлирди. Ејни заманда партија күтләләрлә әлагәләри мөһкәмләтмәк үчүн легал имканлардан кениш истифадә едирди. Онун нүфузу дурмадан артырды: рејхстаг сечкиләриндә сосиал-демократлара верилән сәсләрин сајы 1878-чи илдән 1890-чы илә гәдәр үч дәфәдән чох артмышды.

К. Маркс вә Ф. Енкелс алман сосиал-демократларына чох бөјүк јардым көстәриридиләр. 1890-чы илдә күтләви һал алан вә кетдикчә даһа чох күчләнән фәһлә һәрәкатының тәзјиги алтында сосиалистләрә гаршы мүстәсна ганун ләғв едилди. — *212.*

[86] *«Vorwärts»* («Ирәли») — күндәлик гәзетдир, Алманија сосиал-демократ партијасынын мәркәзи органыдыр; 1884-чү илдән Берлиндә нәшр едилән «Berliner Volksblatt»ын («Берлин Халг Гәзети») давамы олараг партијанын Һалле гурултајының гәрары илә 1891-чи илдән Берлиндә «Vorwärts. Berliner Volksblatt» ады илә чыхмышдыр. Гәзетин сәһифәләриндә Ф. Енкелс оппортунизмин һәр чүр тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә едирди. Енкелсин вәфатындан сонра 90-чы илләрин икинчи јарысындан е'тибарән «Vorwärts» редаксијасы партијанын сағ ганадынын әлинә кечди вә мүнтәзәм сурәтдә оппортунистләрин мәгаләләрини чап едирди. «Vorwärts» РСДФП-дә оппортунизмә вә тәфтишчилијә гаршы мүбаризәни гәрәзли шәкилдә ишыгландырараг «игтисадчылара», партијада тәфригәдән сонра исә меншевикләрә тәрәфдар чыхырды. Иртича илләриндә «Vorwärts» Тротскинин бөһтанчы мәгаләләрини чап едир, Ленинә, болшевикләрә тәкзиблә чыхыш етмәк вә партијада вәзијјәти објектив сурәтдә гијмәтләндирмәк имканы вермирди. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә «Vorwärts» сосиал-шовинизм мөвгејиндә дурурду; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра антисовет тәблиғаты апарырды. 1933-чү илә гәдәр Берлиндә чыхмышдыр. —*213.*

[87] *«Zur Kritik»* — К. Марксын «Zur Kritik der politischen Ökonomie» — «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» китабынын гыса адыдыр (бах: К. Маркс. «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир», 1955) Ленин бурада китабын 1896-чы ил русча нәшринә истинад едир. —*219.*

[88] *«Рејн сијасәт, тичарәт вә сәнаје мәсәләләри гәзети»* («Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe») — күндәлик гәзетдир; 1842-чи ил јанварын 1-дән 1843-чү ил мартын 31-нә гәдәр Көлндә чыхмышдыр. Гәзети Пруссија мүтләгијјәтинә гаршы мүхалифәтчи әһвали-руһијјәли Рејн буржуазијасынын нүмајәндәләри тә'сис етмишдиләр. Бә'зи сол һекелчиләр дә гәзетдә әмәкдашлыг етмәјә чәлб олунмушдулар. 1842-чи илин апрелиндән е'тибарән Маркс «Rheinische Zeitung»ун әмәкдашы, һәмин илин октјабрындан исә онун редакторларындан бири олмушду. «Rheinische Zeitung»да Ф. Енкелсин дә бир сыра мәгаләләри дәрч едилмишди. Марксын редакторлуғу дөврүндә гәзет даһа мүәјјән ингилаби-демократик характер алмаға башламышды. Алманијада кетдикчә даһа чох мәшһур олан «Rheinische Zeitung»ун истигамәти һөкумәт даирәләриндә тәшвиш вә нараһатлыг доғурур вә иртичачы мәтбуат һәмин гәзети гәзәблә писләјирди. 1843-чү ил јанварын 19-да Пруссија һөкумәти 1843-чү ил апрелин 1-дән е'тибарән «Rheinische Zeitung»у бағламаг һаггында гәрар гәбул етди, галан мүддәт әрзиндә исә онун үчүн хүсусилә чидди олан икигат сензура гојду. «Rheinische Zeitung» сәһмдарларының она даһа мө'тәдил шәкил вермәк вә бу јолла һөкумәт гәра-

рының ләғв едилмәсинә наил олмаг нијјәти илә әлагәдар олараг 1843-чү ил мартын 17-дә Маркс онун редаксијасындан чыхдығы һаггында бәјанат верди. —*219.*

[89] Ленин К. Маркс вә Ф. Енкелс тәрәфиндән јазылыб 1848-чи илдә нәшр едилән «Коммунист партијасынын манифести»ни нәзәрдә тутур (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Коммунист Партијасынын манифести», Азәрнәшр, 1972-чи ил). —*219.*

[90] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 8—9. —*219.*

[91] Бах: К. Маркс. Сијаси игтисадын тәнгидинә даир. 1955-чи ил сәһ. 10. —*219.*

[92] Karl Kautsky. «Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik» (Карл Каутски. «Бернштејн вә сосиал-демократ програмы. Тәнгидә тәнгид») китабы Н. К. Крупскајанын иштиракы илә В. И. Ленин тәрәфиндән тәрчүмә едилмишди, Н. К. Крупскаја сонралар јазырды: «Бир дәфә Потресов Каутскинин Бернштејн әлејһинә китабчасыны ики һәфтәлијә көндәрмишди, биз бүтүн ишләримизи атыб ону вахтында — ики һәфтәјә тәрчүмә етдик» (Н. К. Крупскаја. Ленин һаггында хатирәләр. М., 1957, сәһ. 30). О заман бу тәрчүмә нәшр едилмәмишди.

1900-чү илдә «Рабочеје знамја» групунун нүмајәндәси М. В. Смирнов Русијада «Искра» групунун үзвләриндән бириндә мүрачиәт едиб бу тәрчүмәни нәшр етмәји тәклиф етмишди. 1901-чи ил јанварын 3-дә В. И. Ленин В. П. Нокинә мәктубунда хәбәр верирди ки, «Искра» групу Каутскинин китабыны «өз фирмасында» нәшр етмәк истәрди; һәм дә хәбәр алырды ки, «Рабочеје знамја» групу бу нәшрин хәрчини, һеч олмазса гисмән өз үзәринә көтүрмәјә разы олармы. Лакин бу дәфә дә китаб нәшр едилмәди.

1905-чи илдә Лвовичин нәшријјатында тәрчүмә натамам шәкилдә: «К. Каутски Мәгаләләр мәчмуәси» ады илә нәшр едилди (фәсилләр: Тарихи материалистчәсинә анламаг. — Диалектика. — Дәјәр. — Ири вә хырда истеһсал. — Варлыларын сајынын артмасы. — Сәһмдар чәмијјәтләри. — Изафи дәјәрин ишләдилмәси. — Јени орта силк. — Бөһранлар нәзәријјәси). Биринчи нәшрдә тәрчүмәчинин ады көстәрилмәмишди, икинчи нәшрдә (1906) «Ленинин тәрчүмәси» јазылмышдыр.— *228.*

[93] *«Партијамызын програм лајиһәси»ни* Ленин сүркүндә јазмышдыр. Буну әлјазмасында Ленинин «(1899)» гејди, һәмчинин «Рабочаја Газета»нын редакторлар групуна мәктуб (бах: бу чилд, сәһ. 194) көстәрир. Әлјазмасынын мәтниндә 1900-чү

ил јазылмасынын сәбәби, көрүнүр, бу иди ки, «Рабочаја Газета»нын «Лајиһә»ни чап етмәк нәзәрдә тутулан нөмрәси 1900-чү илдә чыхмалы иди. «Партијамызын програм лајиһәси» 1895—1896-чы илләрдә Ленинин һәбсханада програм мәсәләләри саһәсиндә башладығы ишин давамыдыр (бах: «Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси вә изаһы». Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 87—110). —*229.*

[94] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, II чилд, 1953, сәһ. 7. —*231.*

[95] Бах: К. Маркс. «Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 760. —*236.*

[96] Алманија сосиал-демократ партијасынын *«Ерфурт програмы»* 1891-чи илин октјабрында Ерфурт гурултајында гәбул едилмишди. Гота програмына (1875-чи ил) нисбәтән Ерфурт програмы ирәлијә доғру бир аддым иди; програмын әсасыны капиталист истеһсал үсулунун мәһв олачағынын вә сосиалист истеһсал үсулу илә әвәз едиләчәјинин лабүдлүјү һаггында марксизм тә'лими тәшкил едирди; бурада сијаси мүбаризәнин фәһлә синфи үчүн зәрури олдуғу гејд едилир, бу мүбаризәнин тәшкилатчысы олмаг е'тибары илә партијанын ролу көстәрилирди вә с., лакин Ерфурт програмында да бир сыра сәһвләр вар иди. Ф. Енкелс Ерфурт програмынын лајиһәсини әтрафлы тәнгид едәрәк, програм мәсәләләриндә марксизмин оппортунистчәсинә тәһриф едилмәси чәһдләриндән чәкиндирмишди, програмын ајры-ајры маддәләринә бир сыра дүзәлишләр вермишди. («1891-чи ил сосиал-демократ програмы лајиһәсинин тәнгидинә даир» — Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, II һиссә, 1936, сәһ. 101—116); бу, әслиндә, бүтүн II Интернасионал оппортунизминин тәнгиди иди. Лакин алман сосиал-демократијасынын рәһбәрлији Енкелсин тәнгидини партија күтләләриндән кизләтди, онун ән мүһүм гејдләри исә програмын гәти мәтни һазырланаркән нәзәрә алынмады. В. И. Ленин белә һесаб едирди ки, Ерфурт програмынын башлыча нөгсаны, оппортунизмә горхагчасына күзәштә кетмәк вә пролетариат диктатурасы һаггында сусмагдыр. —*236.*

[97] Ленин 1896—1897-чи илләрдәки тә'тилләр заманы һөкумәтин јајдығы вәрәгәләрдән бәһс едир. 1896-чы ил 15 ијун тарихли вәрәгәдә малијјә назири С. Ј. Витте фәһләләрә мүрачиәт едиб онлары «тәһрикчиләрә» (сосиалистләрә) гулаг асмамаға, мәишәтин јахшылашдырылмасыны вә ишин јүнкүлләшдирилмәсини һөкумәтдән көзләмәјә чағырырды, күја һөкумәт үчүн «фабрикчиләрин дә, фәһләләрин дә иши ејни дәрәчәдә әзиздир». Витте иши өзбашына дајандырмағы «ганунсуз һәрәкәт» адлапдырыр, бунун үстүндә чәза вериләчәји илә һәдәләјирди.

«Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» һөкумәтин фәаллыгларыны «хәлвәти атылан» вәрәгәләр васитәси

илә алдатмага чалышмасына чаваб олараг үч вәрәгә: «Тохучу вә әјирчи фабрикләри фәһләләринә», «Петербург фәһләләринә» вә «Балтик заводу фәһләләринә» вәрәгәләрини бурахды. «Мүбаризә иттифагы» Виттенин ријакарлыгыны ифша едирди, фәһләләри өз бөјүк мәгсәдләринә чатыб фәһлә синфинин азадлыгына наил олана гәдәр мүбаризә етмәјә чағырыр вә бир сыра тәләбләр ирәли сүрәрәк, бунларын јеринә јетирилмәјәчәји һалда һөкумәти тә'тиллә һәдәләјирди. «Мүбаризә иттифагы» Петербург тохучуларының тәчрүбәсинә әсасланараг јазырды: «Тә'тил бизим әлимиздә ән јахшы вә ән дүзкүн васитәдир... тә'тилләр нә гәдәр тез-тез олса, бөјүкләр бир о гәдәр чох горхуја дүшәр вә бир о гәдәр тез күзәштә кедәрләр. —*239.*

98. Ленин *«Али мәктәбләрдә тәрбијә алыб һәмин мәктәбләрдән һамылыгла игтишаш дүзәлтмәк үстүндә кәнар едиләнләрин әскәри мүкәлләфијјәт дашымалары һаггында мүвәггәти гајдалар»ы* нәзәрдә тутур; 1899-чу ил ијулун 29-да (августун 10-да) тәсдиг едилән бу «Мүвәггәти гајдалар»да дејилирди: «Маддә 1. Али мәктәбләрдә тәрбијә аланлар һәмин мәктәбләрдә вә ја бунлардан кәнарда һамылыгла игтишаш дүзәлдәндә, бу чүр игтишаша тәһрик едәндә, дилләшиб инадла дәрс мәшғәләләриндән бојун гачырданда вә бу чүр бојун гачыртмаға тәһрик едәндә, ашағыда көстәрилән гајдалар әсасында мәктәбләрдән кәнар едилмәли вә һәрби мүкәлләфијјәт дашымаг үчүн гошуна көндәрилмәлидирләр, һәм дә онларын өз аилә вәзијјәтинә көрә, јахуд өз тәһсилләринә көрә, јахуд чағырыш јашына чатмадыгларына көрә, ја да пүшк атмаг заманы онлары әскәри хидмәтдән азад едән нөмрә чәкдикләринә көрә онлара верилән һеч бир күзәшт нәзәрә алынмыр. Гејд: бу тәдбир мөвчуд ганунлара әсасән тә'гиб едилмәли олан чинајәткарлыг һәрәкәтләри төрәтмәкдә тәгсири олanлары мүәјјән едилмиш гајдада мәс'улијјәт дашымагдан азад етмир... Маддә 8. Гошуна көндәриләси шәхс... тибб мүајинәси заманы низами һиссәләрдә хидмәтә јарарсыз һесаб едилдикдә, гејринизами вәзифәләрә тә'јин едилир...» Ордуја бир илдән үч илә гәдәр көндәрилмәк нәзәрдә тутулурду.

Русијанын бүтүн али мәктәбләринин тәләбәләри «Мүвәггәти гајдалар»ын лагв олунмасыны тәләб етдиләр (бах: Ленинин «183 тәләбәнин әскәрлијә верилмәси» мәгаләси, бу чилд, сәһ. 424—430). —*240.*

99 *Сервитут* — өзкә мүлкијјәтиндән истифадә етмәк һүгугуна дејилир. Бу һалда Ленин Гәрб өлкәсиндә тәһкимчилик мүнасибәтләринин галыгларыны нәзәрдә тутур. 1861-чи ил ислаһатындан сонра кәндлиләр үмуми јоллардан, бичәнәкләрдән, отлаглардан, ноһурлардан вә с. истифадә етмәк һүгугу мүгабилиндә мүлкәдарын хејринә әлавә мүкәлләфијјәтләр дашымаға мәчбур идиләр. —*249.*

[100] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 8-чи чилд, сәһ. 208—209. — *251.*

[101] 1895-чи илин пајызында Ленин тәрәфиндән тәшкил едилән *«Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»* Петербургун 20-ја гәдәр марксист фәһлә дәрнәјини бирләшдирирди. «Мүбаризә иттифагы»ның бүтүн иши мәркәзијјәт вә чидди интизам принсипләри әсасында гурулмушду. «Мүбаризә иттифагы»на Мәркәзи груп башчылыг едирди; һәмин група В. И. Ленин, А. А. Ванејев, П. К. Запорожетс, Г. М. Кржижановски, Н. К. Крупскаја, Л. Мартов (Ј. О. Седербаум), М. А. Силвин, В. В. Старков вә башгалары дахил идиләр. Билаваситә рәһбәрлик В. И. Ленин башда олмагла групун беш үзвүнүн әлиндә топланмышды. Тәшкилат рајон групларына бөлүнмүшдү. Габагчыл, шүурлу фәһләләр (И. В. Бабушкин, В. А. Шелгунов вә башгалары) бу груплары фабрик вә заводларла әлагәләндирирдиләр. Заводларда мә'лумат топлајан вә әдәбијјат јајан тәшкилатчылар вар иди; ири мүәссисәләрдә фәһлә дәрнәкләри јарадылмышды.

«Мүбаризә иттифагы» Русијада илк дәфә олараг сосиализми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәјә, дәрнәкләрдә аз мигдарда габагчыл фәһләләр арасында марксизми тәблиғ етмәкдән кениш пролетариат күтләләри ичәрисиндә сијаси тәшвигата кечмәјә башламышды. «Иттифаг» фәһлә һәрәкатына рәһбәрлик едир, игтисади тәләбләр уғрунда фәһләләрин мүбаризәсини чаризмә гаршы сијаси мүбаризә илә бирләшдирирди. 1895-чи илин нојабрында «Мүбаризә иттифагы» Торнтонун маһуд фабрикиндә тә'тил тәшкил етди. 1896-чы илин јанында «Иттифаг»ын рәһбәрлији алтында Петербург тохучуларынын мәшһур тә'тили кечирилди вә бу тә'тилдә 30 мингдән чох фәһлә иштирак етди. «Мүбаризә иттифагы» фәһләләр үчүн вәрәгәләр вә китабчалар бурахырды. «Мүбаризә Иттифагы» нәшрләринин редактору В. И. Ленин иди вә онун рәһбәрлији алтында «Рабочеје Дело» адлы сијаси фәһлә гәзетинин нәшри һазырланырды. «Мүбаризә иттифагы» өз тә'сирини Петербургдан кәнара да јајмышды. Онун тәшәббүсү илә Москвада, Кијевдә, Јекатеринославда вә Русијанын башга шәһәр вә вилајәтләриндә фәһлә дәрнәкләри «Мүбаризә иттифаглары» һалында бирләшди.

1895-чи илин декабрында чар һөкүмәти «Мүбаризә иттифагы»на чидди зәрбә вурду: 1895-чи ил декабрын 8-дән 9-на (20-дән 21-нә) кечән кечәдә В. И. Ленин башда олмагла «Иттифаг» хадимләринин хејли һиссәси һәбс едилди; «Рабочеје Дело» гәзетинин јығылмаға һазырланмыш бириничи нөмрәси дә әлә кечирилди.

Бир нечә күн сонра групун һәбсләрдән сонра бириничи јығынчағы олду вә Петербург сосиал-демократларынын тәшкилатыны «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» адландырмаг гәрара алынды. Ленинин вә «Мүбаризә иттифагы»ның башга үзвләринин һәбсә алынмасына чаваб

олараг, «Иттифаг»ын азадлыгда галан үзвләри сијаси мөвзуда фәһләләр тәрәфиндән јазылмыш бир вәрәгә бурахдылар.

В. И. Ленин һәбсханада оларкән «Иттифаг»а рәһбәрлик едир, она өз мәсләһәтләри илә јардым көстәрир, шифр илә јазылмыш мәктублары вә вәрәгәләри азадлыгда галанлара көндәрирди, «Тә'тилләр һаггында» китабча (индијәдәк тапылмамышдыр), «Сосиал-демократ партијасы програмынын лајиһәси вә изаһы»ны јазмышды (бах: Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 87—119).

Ленинин јаратдығы Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның әһәмијјәти ондан ибарәт иди ки, Ленинин ифадәси илә десәк, бу «Иттифаг» фәһлә һәрәкатына архаланан, пролетариатын синфи мүбаризәсинә рәһбәрлик едән ингилабчы партијанын рүшејми иди.

1897-чи илин февралында, сүркүнә көндәрилмәк әрәфәсиндә «Иттифаг»ын һәбсханадан чыхан көһнә рәһбәрләри «гочаларла» «кәнчләрин» биркә јығынчағыны тәшкил етдиләр, Бурада әсас мәсәләдә — Русијада сосиал-демократијанын вәзифәләри мәсәләсиндә ихтилафлар мејдана чыхды. «Гочалар» «Мүбаризә иттифагы»ны фәһлә синфинин сијаси рәһбәр тәшкилаты олараг мөһкәмләндирмәк үзәриндә тә'кид едирдиләр, «кәнчләр» тред-јуниончу мөвгеләрдә дурур, фәһлә тә'тил кассалары јаратмағы вә с. мүдафиә едирдиләр. «Мүбаризә иттифагы»ның Сибирдә сүркүндә олан баниләринин вә бириичи нөвбәдә В. И. Ленинин узун мүддәт олмамасы «кәнчләрин» өз сијасәтләрини јеритмәсини асанлашдырды. 1898-чи илин икинчи јарысындан е'тибарән «Мүбаризә иттифагы» «игтисадчыларын» әлиндә олду, онлар исә «Рабочаја Мысл» гәзети васитәси илә рус зәмининдә тред-јуниончулуг, бернштејнчилик идејалары јајырдылар. Лакин «Иттифаг»ын һәбсә алынмајан көһнә үзвләри 1898-чи илдә РСДФП I гурултајынын һазырланмасында вә кечирилмәсиндә, гурултајдан сонра нәшр едилән «Манифест»ин һазырланмасында иштирак едиб, Ленинин «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның әһ'әнәләрини давам етдирдиләр. —*262.*

102 Кијев *«Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»* Петербург «Мүбаризә иттифагы»ның тә'сири алтында 1897-чи илин мартында Кијев конфрансынын гәрары илә тәшкил едилмишди вә бу конфранс бүтүн рус сосиал-демократ тәшкилатларына тәклиф етмишди ки, онлар да Петербург тәшкилатындан өрнәк көтүрүб өзләрини «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» адландырсынлар. «Иттифаг» рус, полјак сосиал-демократ групларыны вә ППС (Полша сосиалист партијасы) групуну, чәми 30-дан чох үзвү бирләшдирмишди. Кијев «Мүбаризә иттифагы» Петербург «Мүбаризә иттифагы» илә әлагә сахлајырды (шәхси әлагәләр сахланырды, Петербург «Иттифагы»ның интибаһнамәләри илә, Ленинин програм әсәрләри илә таныш олурдулар. Ленинин

Петербург «Иттифагы» тәрәфиндән әлјазмасы шәклиндә Кијевә көндәрилән «Рус сосиал-демократларының вәзифәләри» әсәри Кијев сосиал-демократ тәшкилатының рәһбәрләринә мә'лум иди). Кијев «Иттифагы»ның фәалијјәти Русијанын чәнуб шәһәрләриндә кениш јајылмыш олан 1897-чи ил мај интибаһнамәсинин нәшри илә башланмышды. 1897-чи ил әрзиндә «Иттифаг» Кијевин 25-дән чох фабрик вә заводунда 6500 нүсхә интибаһнамә јајмышды. «Иттифаг»ын хүсуси групу јенә һәмин илдә үмумрус сосиал-демократ органы олараг «Рабочаја Газета»нын ики нөмрәсини бурахмышды. 1898-чи илин мартында РСДФП I гурултајы «Рабочаја Газета»ны партијанын рәсми органы һесаб етди. «Иттифаг»ын гејри-легал әдәбијјаты әсасән Русијанын чәнуб шәһәрләриндә јајылырды. «Иттифаг» тәшвигатла јанашы, фәһлә дәрнәкләриндә, фәһлә јығынчагларында тәблиғатла да мәшғул олурду. Кијев «Мүбаризә иттифагы» РСДФП I гурултајыны һазырламаг вә чағырмаг үчүн бөјүк иш көрмүшдү. Гурултајдан аз сонра «Иттифаг» полис тәрәфиндән дағыдылды («Рабочаја Газета»нын Кијевдән Јекатеринослава көчүрүлән мәтбәәси вә чохлу гејри-легал әдәбијјат әлә кечирилди). Һәбсләр Кијеви вә Русијанын бир чох ири шәһәрләрини бүрүдү.

Кијев «Мүбаризә иттифагы»нын фәалијјәти ингилабчы марксист партија јаратмаг јолунда Русијанын фәһлә синфини инкишаф етдирмәк вә тәшкил етмәк ишиндә мүсбәт рол ојнады. Сосиал-демократ групларынын азадлыгда галан үзвләри арадан чох кечмәдән кизли тәшкилаты бәрпа етдиләр вә она «РСДФП Кијев комитәси» ады верилди. —*262.*

103 *«Литвада, Полшада вә Русијада үмуми јәһуди фәһлә иттифагы» («Бунд»)* 1897-чи илдә Вилнода јәһуди сосиал-демократ групларының тә'сис гурултајында тәшкил едилмишди; иттифаг Русијанын гәрб вилајәтләринин әсасән јәһуди сәнәткарларының јарымпролетар үнсүрләрини бирләшдирирди. РСДФП I гурултајында (1898) Бунд РСДФП-нин тәркибинә «јалныз ајрылыгда јәһуди пролетариатына аид мәсәләләрдә мүстәгил олан мухтар бир тәшкилат кими» дахил олмушду («Сов.ИКП гурултајлары, конфрансları вә МК пленумларының гәтнамә вә гәрарлары», I һиссә, 1954, сәһ. 16).

Бунд Русија фәһлә һәрәкатында милләтчилик вә сепаратизмин тәмсилчиси иди. РСДФП II гурултајы Бунду јәһуди пролетариатының јеканә нүмајәндәси һесаб етмәк һаггында өнүн тәләбини рәдд етдикдән сонра Бунд партијадан чыхды. 1906-чы илдә, IV («Бирләшдиричи») гурултајын гәрарына әсасән, Бунд јенидән РСДФП тәркибинә дахил олду.

РСДФП дахилиндә бундчулар даим партијанын оппортунист ганадына («игтисадчылара», меншевикләрә, тәсвијәчиләрә) тәрәфдар олур, болшевикләрә вә болшевизмә гаршы мүбаризә едирдиләр. Милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'јин етмәси һүгугу барәсиндә болшевикләрин програм тәләбинә

Бунд мәдәни-милли мухтариjjәт тәләбини гаршы гоjурду. Столыпин иртичасы илләриндә Бунд тәсвиjәчи мөвге тутур. Август антипартиja блокунун jарадылмасында фәал иштирак едирди. 1914—1918-чи илләрдәки бириичи дүнjа мүһарибәси заманы бундчулар сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурурдулар. 1917-чи илдә Бунд әксингилабчы Мүвәггәти һөкумәтә тәрәфдар чыхыр, Бөjүк Октjабр сосиалист ингилабынын дүшмәнләри тәрәфиндә мүбаризә едирди. Харичи һәрби мүдахилә вә вәтәндаш мүһарибәси илләриндә Бундун рәһбәрлиjи әксингилаб гүввәләри илә бирләшди. Бунунла бир заманда Бундун сырави үзвләри арасында Совет һакимиjjәти илә әмәкдашлыг леһинә дөнүш jаранды. 1921-чи илдә Бунд өзү өзүнү ләғв етди, онун үзвләринин бир һиссәси үмуми әсасларла РК(б)П-jә дахил олду. —*262.*

104 Ленин Л. Мартовун «Русиjада гырмызы бajраг» китабчасынын «Фәһлә һәрәкатынын сосиализм илә бирләшмәси. Фәһлә сосиал-демократ партиjасынын ән jахын вәзифәләри» адлы сон һиссәсинин нөзәрдә тутур. Китабча 1900-чү илин октjабрында харичдә нәшр едилмишди. —*266.*

105 *«Сосиал-Демократ»*—мәчмуәләрдир (әдәби-сиjаси ичмалдыр); 1890—1892-чи илләрдә харичдә (Лондон — Ченеврә) «Әмәк азадлығы» групу тәрәфиндән нәшр едилмишдир; дөрд китаб чыхмышдыр. Мәчмуәләр Русиjада марксизм идеjаларынын jајылмасында бөjүк рол ojнамышдыр.

Плехановун Ленин тәрәфиндән көстәрилән мәгаләләри «Н. Г. Чернышевски» үмуми башлығы алтында мәчмуәләрин 1890-чы ил 1—3-чү №-ләриндә вә 1892-чи ил 4-чү №-дә чап едилмишди. Ленин К. В. Плехановун әсәри 1910-чу илдә рус дилиндә ајрыча китабча һалында бурахыландан сонра («Шиповник» нәшриjjаты) ону тәкрар тәһлил етмишди; китабын үзәриндә Ленинин чохлу геjдләри вардыр (бах: Әсәрләри, 38-чи чилд, сәһ. 535—593). —*281.*

106 *Балалајкин* — М. Ј. Салтыков-Шедринин «Мүасир идиллиja» әсәриндән персонаждыр; либерал бошбоғаз, авантүрист вә jаланчыдыр. —*290.*

107 Ленин *«Тә'тилләр һаггында»* мәгаләсинин сүркүндә «Рабочаја Газета» үчүн jазмышдыр. В. И. Ленин ону үч һиссәдән ибарәт олараг jазмаг фикриндә иди: I—тә'тилләрин әһәмиjjәти; II—тә'тилләр һаггында ганунлар; III—сон илләрдәки бә'зи тә'тилләрин ичмалы (бах: бу чилд, сәһ. 195). Сов.ИКП МК jанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Мәркәзи Партиja Архивиндә мәгаләнин анчаг биринчи һиссәси вардыр. Галан ики һиссәсинин jазылыб-jазылмадығы мүәjjән едилмәмишдир. —*313.*

[108] Бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, 2-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 449. —*319.*

[109] Јарославл Бөјүк мануфактурасында тә'тил 1895-чи илин апрел—мај ајларында баш вермишди. Тә'тилә сәбәб бу иди ки, мүдириҗҗәт фәһләләрин әмәк һаггыны ашағы салан јени иш гиҗмәтләри гојмушду. Чәми 4 000 нәфәр тә'тил едирди. Тә'тили Јарославла чағырылан гошун (Фанагорија полкунун 10 ротасы) јатырмышды. Тә'тилчиләрә силаһлы диван тутулмасы нәтичәсиндә бир фәһлә өлдүрүлмүш, 14 нәфәр јараланмышды; 11 нәфәр мәһкәмәјә верилмишди. Јарославл тохучу-әјирмә фабрикиндә һадисәләр һаггында чара тәгдим едилән мә'рузә үзәриндә II Николај јазмышды: «Фабрик ишчиләри заманы гәтиҗҗәтли вә мөһкәм һәрәкәтләринә көрә икид фанагоријалылара тәшәккүр едирәм». —*321.*

[110] Ленин Пруссија дахили ишләр назири фон Путткамерин сөзләрини ситат кәтирир. —*321.*

[111] С. Н. Прокоповичин «Гәрбдә фәһлә һәрәкаты. Тәнгиди тәдгигат тәчрүбәси. I чилд. Алманија. Белчика» китабына (Спб., 1899) ресензија Ленин тәрәфиндән 1899-чу илин ахырларында јазылмышдыр. Әлјазмасының илк үч сәһифәси вә ахыры галмамышдыр; әлјазмасы, көрүнүр, јығылмаға һазырланырды, чүнки бурада Мартов тәрәфиндән едилән кичик дүзәлишләр вардыр. Бу нәшрдә Ленинин мәтни һәмин дүзәлишләрсиз верилир. С. Прокоповичин китабы 1899-чу ил мајын 22-дә Петербург сензура комитәси тәрәфиндән сахланылыб 1900-чү ил јанварын ахырларында чапдан чыхдығына көрә, Ленинин ресензијасы вахтында чап едилмәмишдир. —*325.*

[112] *«Новоје Времја»* — күндәлик гәзетдир; 1868-чи илдән 1917-чи илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр; мүхтәлиф наширләрә мәхсус олмуш вә өз сијаси мәсләкини дәфәләрлә дәјишдирмишдир. Әввәлләр мө'тәдил либерал мәсләкли олмуш, 1876-чы илдән, А. С. Суворин гәзетин нашири олдугдан сонра бу гәзет иртичачы-задәкан вә мә'мур-бүрократ даирәләринин орғанына чеврилмиш, бөјүк дөвләтчилик шовинизми, антисемитизм тәблиғ едир вә һөкумәт гаршысында өз јалтаглығы илә «Нә бујурурсунуз?» ајамасынын газанмышды. 1905-чи илдән гаракүрүһчуларын органы олмушдур. Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра гәзет әксинкилаби мөвге тутмуш, болшевикләри гызғын тә'гиб етмишдир. 1917-чи ил октјабрын 26-да (нојабрын 8-дә) Петроград Совети јанында Һәрби-ингилаб комитәси тәрәфиндән бағланмышдыр. —*334.*

[113] Мәгалә 1899-чу илин ахырларында вә ја 1900-чү илин әввәлләриндә јазылмышдыр; буну «Русија сосиал-демократларының протести»нә «Рабочеје Дело» редаксијасы тәрәфиндән јазылмыш «Сөзардыны»на ишарә едилмәси субут едир. Ленин

онун мәзмуну илә ја «Рабочеје Дело»нун 4—5-чи №-дән ајрыча нүсхә әсасында (1899-чу илин декабрында чыхмышдыр), ја да К. В. Плехановун ««Рабочеје Дело» редаксијасы үчүн «Vademecum»» мәчмуәсиндән (1900-чү илин әввәлләриндә чыхмышдыр) таныш ола биләрди. Ленин өз мәгаләсиндә «Сөзарды» барәсиндә бәһс едәрәк јазыр ки, бу сәнәдлә ««кәнч игтисадчыларын» бахышларыны өрт-басдыр етмәји вә бунларда јалныз ајры-ајры шәхсијјәтләрин дүз јолдан аздығыны көрмәји инадла арзу едән «Рабочеје Дело» редаксијасының дәриндән јанылмасы бурада өзүнү јенидән бир даһа көстәрир» (бу чилд, сәһ. 345).

«Русија сосиал-демократларынын протести»ндә «Gredo»нун вә ««Рабочеје Дело» редаксијасы үчүн Vademecum» мәчмуәсиндә «игтисадчыларын» бир сыра сәнәдләринин өз мүәллифләриндән хәбәрсиз чап едилмәси үзүндән баш верән наразылыгла әлагәдар олараг Ленин Кијев комитәсиндән «Profession de foi»ну бунун әлејһинә јазылан тәкзиблә бирликдә чап етмәк үчүн разылыг истәмишди. Кијев комитәси разылыг вермәмишди. Ленинин мәгаләси әлјазмасы шәклиндә «Profession de foi» илә бирликдә јајылмышды, буну орадан В. Акимовун (Махноветсин) «Русијада сосиал-демократијанын инкишафы очерки» китабында верилән ситатлар көстәрир, Спб., 1906, сәһ. 111 вә 112. В. Акимов јазырды ки, «Profession de foi» мејдана чыхдыгдан ил јарым сонра, јә'ни 1900-чү илин ахырларында «игтисадчыларын» әлејһдарлары тәрәфиндән јајылмаг үчүн дејил, тәнгид үчүн чап едилмишди. —*337.*

114 *«Московскије Ведомости»* — Москва университети тәрәфиндән әввәлчә (1756-чы илдән) кичик бир вәрәгә шәклиндә нәшр еднлән гәдим рус гәзетидир. 1863-чү илдән гәзет М. Н. Катковун әлинә кечмиш, мүлкәдарларын вә руһаниләрин ән иртичачы тәбәгәләринин бахышларыны јеридән монархист-милләтчи орган олмушдур. 1905-чи илдән гаракүруһчуларын башлыча органларындан бири иди. 1917-чи ил Бөјүк Октјабр сосиалист инкилабына гәдәр чыхмышдыр. — *341.*

115 *«Гражданин»* — мүртәче журналдыр; 1872-чи илдән 1914-чү илә гәдәр Петербургда чыхмышдыр. XIX әсрин 80-чы илләриндән ифрат монархистләрин органыдыр; кнјаз Мешшерски редактә етмиш, һөкумәтин пулу илә чыхмышдыр. Чүз'и дәрәчәдә јајылмыш, лакин мә'мур, бүрократ даирәләринә тә'сири олмушдур. —*341.*

116 *«Искра»* — 1900-чү илдә Ленин тәрәфиндән јарадылан вә Русија фәһлә синфинин инкилабчы марксист партијасының јарадылмасында һәлледичи рол ојнамыш илк үмумрус гејрилегал марксист гәзетидир.

Полис тә'гибләри үзүндән Русијада инкилаби гәзет нәшр етмәк мүмкүн олмадығына көрә Ленин һәлә Сибир сүркүнүн-

дә оларкән буну харичдә нәшр етмәк планыны бүтүн тәфәррүаты илә дүшүнмүшдү. Сүрүкүн мүддәти гуртардыгда (1900-чү илин јанвары) Ленин дәрһал өз планыны һәјата кечирмәјә башлады. 1900-чү илин февралында Петербургда Ленин гејри-легал сурәтдә харичдән кәлмиш В. И. Засулич илә гәзетин нәшриндә «Әмәк азадлыгы» групунун иштиракы барәсиндә данышыглар апарды. 1900-чү ил мартын ахырларында—апрелин әввәлләриндә В. И. Ленинин, Л. Мартовун (Ј. О. Седербаумун), А. Н. Потресовун, С. И. Радченкоүун «легал марксистләр»дән П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски илә «Псков мүшавирәси» дејилән мүшавирә кечирилмиш вә бурада үмумрус гәзети («Искра») вә елми-сијаси журнал («Зарја») редаксијасының бу нәшрләрин програмы вә вәзифәләри һаггында бәјанатынын Ленин тәрәфиндән јазылмыш лајиһәси мүзакирә едилмишди. 1900-чү илин биринчи јарысы әрзиндә Ленин Русијанын бир сыра шәһәрләриндә (Москва, Петербург, Рига, Смолеиск, Нижни Новгород, Уфа, Самара, Сызран) олмуш, сосиал-демократ груплары вә ајры-ајры сосиал-демократларла әлагә дүзәлтмиш вә көләчәк «Искра»ја јардым һаггында онларла разылыг әлдә етмишди. 1900-чү илин августунда Ленин Исвечрәјә кәләркән В. И. Ленинин вә А. Н. Потресовун «Әмәк азадлыгы» групунун үзвләри илә гәзет вә журналын програмы вә вәзифәләри һаггында, еһтимал едилән әмәкдашлар, редаксијанын тәркиби вә јери һаггында мүшавирәси олмушду; бу данышыглар аз гала әлагәнин кәсилмәси илә нәтичәләнәчәкди (бах: бу чилд, сәһ. 363—383), лакин данышыгларын ахырында бүтүн мүбаһисәли мәсәләләр барәсиндә разылыға көлмәк мүмкүн олмушду.

Ленин «Искра»сынын биринчи нөмрәси 1900-чү илин декабрында Лејпсигдә чыхмыш, сонракы нөмрәләри Мүнһендә, 1902-чи илин ијулундан е'тибарән Лондонда вә 1903-чү илин јазындан е'тибарән Ченеврәдә чыхмышдыр. Гәзетин тәшкилиндә (кизли мәтбәә јарадылмасында, рус һүрүфаты әлдә едилмәсиндә вә с.) алман сосиал-демократларындан К. Сеткин, А. Браун вә башгалары, һәмин илләрдә Мүнһендә јашајан полјак ингилабчысы Ј. Мархлевски вә Инкилтәрә сосиал-демократ федерасијасының рәһбәрләриндән Һ. Квелч бөјүк көмәк көстәрмишдиләр.

«Искра» редаксијасына В. И. Ленин, К. В. Плеханов, Л. Мартов, П. Б. Акселрод, А. Н. Потресов вә В. И. Засулич дахил иди. Әввәлчә И. Г. Смидович-Леман, сонра 1901-чи илин јазындан Н. К. Крупскаја редаксијанын катибн олмушду, о, «Искра»нын рус сосиал-демократ тәшкилатлары илә бүтүн јазышмасыны апармышдыр. Ленин әслиндә «Искра»нын баш редактору вә рәһбәри иди. О, «Искра» үчүн партија гуручулуғу вә Русија пролетариатынын синфи мүбаризәсинин бүтүн әсас мәсәләләри барәсиндә мәгаләләр, бејнәлхалг һәјатын ән мүһүм һадисәләри барәсиндә јазырды.

«Искра» партија гүввәләрини бирләшдирмәк, партија

кадрларыны топламаг вә тәрбијә етмәк мәркәзи олду. Русијанын бир сыра шәһәрләриндә (Петербург, Москва, Самара вә с.) Ленин «Искра»сы мәсләкли РСДФП груплары вә комитәләри јарадылмышды, 1902-чи илин јанварыида исә Самарада искрачыларын гурултајында «Искра» рус тәшкилаты тә'сис едилмишди. Искрачы тәшкилатлар В. И. Ленинин шакирдләри вә силаһдашларындан Н. Е. Бауманын, И. В. Бабушкинин, С. И. Гусевин, М. И. Калининин, П. А. Красиковун, Г. М. Кржижановскинин, Ф. В. Ленгникин, П. Н. Лепешинскинин, И. И. Радченконун вә башгаларынын билаваситә рәһбәрлији алтында мејдана кәлир вә ишләјирди.

Ленинин тәшәббүсү вә онун билаваситә иштиракы илә «Искра» редаксијасы партијанын програм лајиһәсини ишләјиб һазырлады («Искра»нын 21-чи №-синдә дәрч едилмишдир) вә РСДФП II гурултајыны һазырлады; бу гурултај 1903-чү илин ијул — августунда кечирилди. Гурултај чағырылан вахтадәк Русијанын јерли сосиал-демократ тәшкилатларынын әксәријјәти «Искра»ја гошулду, онун тактикасыны, програмыны вә тәшкилат планыны бәјәнди, ону өз рәһбәр органы һесаб етди. Гурултај хүсуси гәрарында партија уғрунда мүбаризәдә «Искра»нын мүстәсна ролуну гејд етди вә ону РСДФП-нин Мәркәзи Органы е'лан етди. II гурултајда Ленин, Плеханов вә Мартовдан ибарәт редаксија тәсдиг едилди; партија гурултајы гәрарына рәғмән Мартов редаксијаја дахил олмагдан имтина етди вә «Искра»нын 46—51-чи №-ләри Ленинин вә Плехановун редакторлуғу илә чыхды. Сонралар Плеханов меншевизм мөвгеләринә кечди вә гурултај тәрәфиндән рәдд едилән бүтүн көһнә меншевик редакторларын «Искра» редаксијасы тәркибинә дахил едилмәсини тәләб етди. Ленин бунунла разылаша билмәди вә 1903-чү ил октјабрын 19-да (нојабрын 1-дә) «Искра» редаксијасындан чыхды, МК-ја чәлб олунду вә орадан меншевик оппортунистләрә гаршы мүбаризә апарды. 52-чи № тәкчә Плехановун редакторлуғу илә чыхды. 1903-чү ил нојабрын 13-дә (26-да) Плеханов гурултајын ирадәсини позараг тәкбашына «Искра»нын кечмиш меншевик редакторларыны онун редаксијасы тәркибинә чәлб етди. 52-чи №-дән е'тибарән меншевикләр «Искра»ны өзләринин органына чевирдиләр. —*350.*

117 *«Зарја»* — марксист елми-сијаси журналдыр; 1901—1902-чи илләрдә Штутгартда «Искра» редаксијасы тәрәфиндән легал сурәтдә нәшр едилмишдир. «Зарја»нын чәми дөрд нөмрәси (үч китаб) чыхмышдыр: 1-чи №-си 1901-чи илин апрелиндә (әслиндә јени үсулла мартын 23-дә), 2—3-чү №-си 1901-чи илин декабрында, 4-чү №-си 1902-чи илин августунда чыхмышдыр.

Журналын вәзифәләри «Искра» вә «Зарја»нын В. И. Ленин тәрәфиндән Русијада јазылмыш бәјанаты лајиһәсиндә мүәјјән едилмишди. Сонралар, бу органларын харичдә, «Әмәк

азадлыгы» групу илә бирликдә нәшр едилмәсн мәсәләсн мүзакирә едиләркән «Зарја»ны легал, «Искра»ны исә гејри-легал сурәтдә нәшр етмәк гәрара алындығына көрә, «Искра» редаксијасының өзәнатында артыг «Зарја»нын ады чәкилмирди. «Зарја»нын биринчи нөмрәси үчүн редаксија бәјанаты јазмаг П. Б. Акселрода тапшырылмышды. Лакин Дитс нәшрижјаты ону рәдд етди, чүнки орада гејри-легал «Искра»ја истинадлар вар иди. «Зарја»нын 1-чи №-си «Охучулара» гыса мүрачиәтлә башланырды; легаллыгы сахламаг мәгсәди илә «Зарја»нын габығында көстәрилмишди ки, журнал К. В. Плехановун, В. И. Засуличин вә П. Б. Акселродун иштиракы илә чыхыр; Ленинин ады чәкилмирди, һәмчинин көстәрилмирди ки, «Зарја»ны «Искра» редаксијасы редактә едир. 1902-чи илдә «Искра» вә «Зарја» редаксијасы дахилиндә баш вермиш ихтилафлар вә мүнагишәләр заманы Плеханов журналы гәзетдән ајырмаг лајиһәсини ирәли сүрдү (бундан мәгсәд «Зарја»нын редакторлуғуну өз әлиндә сахламаг иди), лакин бу тәклиф гәбул едилмәди вә бу органларын редаксијасы һәмишә үмуми редаксија олараг галды.

«Зарја» журналы бејнәлхалг тәфтишчилији вә рус тәфтишчилијини («легал марксизми» вә «игтисадчылыгы») тәнгид едир, марксизмин нәзәри әсасларыны мүдафиә едирди. Бу мәсәләјә Ленинин «Зарја»да чап едилән ашағыдакы мәгаләләри һәср едилмишдир: «Земствону тә'гиб едәнләр вә либерализм һаннибаллары», «Аграр мәсәләсиндә чәнаб «тәнгидчиләр»» («Аграр мәсәләси вә «Марксын тәнгидчиләри»» әсәринин илк дөрд фәсли), «Рус сосиал-демократијасынын аграр програмы», һәмчинин К. В. Плехановун бу әсәрләри чап едилмишдир: «Тәнгидчиләримизин тәнгиди. 1-чи һиссә. Ч-б П. Струве Марксын ичтимаи инкишаф нәзәриҗјәсинин тәнгидчиси ролунда», «Cant Канта гаршы вә ја ч. Бернштејнин мә'нәви вәсиҗјәти» вә с. —*350.*

118 Ленин 1900-чү илин әввәлләриндә Чеиеврәдә К. В. Плехановун ««Рабочеје Дело» редаксијасы үчүн Vademecum» мәчмуәсиндә дәрч едилән *««Әмәк азадлыгы» групу наширләринин јенидән башланмасы һаггында е'лан»ы* нәзәрдә тутур. Бу «Е'лан», Ленин тәрәфиндән јазылмыш «Руснја сосиал-демократларынын протести»ни 1899-чу ил октјабрын тәгрибән ијирмисиндә алдыгдан сонра П. Б. Акселрод тәрәфиндән јазылмыш, К. В. Плеханов тәрәфиндән редактә едилмишди.

«Е'лан»да «Әмәк азадлыгы» групу Русија сосиал-демократијасы вә бејнәлхалг сосиал-демократија сыраларында оппортунизмә гаршы кәти мүбаризә үчүн «Протест»дә ирәли сүрүлән чағырышла тамамилә һәмрә'ј олдуғуну билдирмишдир. —*353.*

119 Ленин «Јужны Рабочи» гәзети әтрафында топлашан сосиал-демократлары, Бунду вә «Харичдәки рус сосиал-демократлары

иттифагы»ны нәзәрдә тутур, һәм дә бу заман «Харичдә рус сосиал-демократлары иттифагы»нда рәһбәрлик «Әмәк азадлығы» групундан «кәнчләрин» — «игтисадчылыг» тәрәфдарларының әлинә кечмишди. Бу тәшкилатлар партијанын II гурултајыны 1900-чү илин јазында Смоленскдә чағырмағы нәзәрдә тутурдулар. Гурултајын һазырланмасы шәраити һаггында Ленин «Нә етмәли» китабынын V фәслиндә јазыр. (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 5-чи чилд, сәһ. 512—514). —*353.*

120 Ленин «Рабочаја Газета»ның чапдан чыхмамыш олан нөмрәси үчүн 1899-чу илин ахырларында јаздығы *«Партијамызын програм лајиһәси»ни* нәзәрдә тутур (бах: бу чилд, сәһ. 229—260). РСДФП II гурултајына гәдәр Ленинин тәклифи илә партијанын програм лајиһәси «Искра» вә «Зарја» редаксијасы тәрәфиндән һазырланмыш вә 1902-чи ил ијунун 1-дә «Искра»-нын 21-чи №-дә чап едилмиш, сонра исә 1903-чү илин августунда РСДФП II гурултајы тәрәфиндән гәбул едилмишдир. —*355.*

121 Ленин К. Маркс тәрәфиндән јазылан «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлијинин үмуми низамнамәси»ндән әсас мүддәаны верир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ 369). —*358.*

122 «Харичдә рус сосиал-демократлары итифагы»ның өзәји олан «Әмәк азадлығы» групу илә «Иттифаг»а гошулан «игтисадчылыг» тәрәфдарлары, «кәнчләр» дејиләнләр арасында 1900-чү илин апрелиндә «Иттифаг»ын II гурултајында (Ченеврә) баш верән тәфригә нәзәрдә тутулур. —*363.*

123 К. В Плеханов билдирирди: 1895-чи илдә куја она «әмр верилмишди» ки, П. Б. Струвеја «атәш ачмасын» (бу һалда о, А. Н. Потресова ишарә едирди); бунунла да о, «легал марксистләрин» тәфтишчи чыхышларына өз барышдырычы мүнасибәтинә һагг газандырмаға чалышдырды. Әслиндә исә мәһз 1895-чи илдә, В. И. Ленин Ченеврәдә вә Сүрихдә олдуғу заман либераллара мүнасибәт мәсәләсиндә В. И. Ленин илә «Әмәк азадлығы» групу арасында ихтилафлар ашкара чыхмышды. К. В. Плеханов вә П. Б. Акселрод Русија либералларына сосиал-демократларын јардым көстәрмәси мөвгејиндә дурурдулар вә либераллары кәскин тәнгид етдијинә көрә Ленини писләјирдиләр. К. В. Плеханов В. И. Ленинә дејирди: «Сиз либераллара арханызы чевирирсиниз, биз исә үзүмүзү чевиририк». Ленин Струвенин либерал-буржуа бахышларыны кәскин тәнгид етмәјән, һәтта ону мүдафиәјә галхышан Плехановун һәрәкәтини дүзкүн һесаб етмирди. —*364.*

124 Ленин, көрүнүр, 1897-чи илдә П. Б. Струвенин «Новоје Слово» журналынын 8-чи №-дә чап едилән «Бир даһа азадлыг вә

зәрурәт һаггында» мәгаләсини нәзәрдә тутур. 1899-чу ил ијунун 27-дә (ијулун 9-да) В. И. Ленин А. Н. Потресова јазырды: «Анчаг бир шеји баша дүшмүрәм: нечә олмушдур ки, Каменски (Плеханов. *Ред.*) Струвенин вә Булгаковун «Новоје Слово»да Енкелсә гаршы мәгаләләрини чавабсыз бураха *билмишдир!* Сиз буну мәнә изаһ едә билмәзсинизми?» (Әсәрләр, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 26). —*364.*

125 ««Рабочеје Дело» редаксијасы үчүн Vademecum» адлы материаллар вә сәнәдләр мәчмуәсиндән (1900) бәһс олунур, бурада К. В. Плеханов башга сәнәдләрлә бирликдә үч шәхси мәктубу — бундчу С. М. Копелзонун вә «игтисадчыларын» рәһбәрләриндән Ј. Д. Кускованын мәктубларыны дәрч етдирмишди. Ленин «Vademecum» мәчмуәсиниин сијаси әһәмијјәтини јүксәк гијмәтләндирирди, бурада К. В. Плеханов «игтисадчылыға» амансыз мүһарибә е'лан етмишди. Ленин јазырды ки, «Vademecum бајағы игтисадчылыға гаршы, сосиал-демократијанын «хәчаләт чәкмәсинә вә биабыр олмасына» гаршы бир фәрјад, ачыг бир фәрјаддыр... онун китабчасынын *бүтүн мәһијјәти* - «кредизмин» вә «кусковачылыгын» «биабырчы» принсипләринә мәһз мүһарибә е'лан етмәкдир, мәһз принсипиал парчаланмадыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 34). —*367.*

126 *«Учунчу»* — Л. Мартовдур (Ј. О. Седербаумдур), о, В. И. Ленинин вә А. Н. Потресовун «Әмәк азадлыгы» групу илә данышыглары заманы Русијанын чәнубунда иди вә 1900-чү илин мартында харичә кәлмишди. —*368.*

127 Көрүнүр, сонралар меншевик олан, фәлсәфә мәсәләләринә даир әсәрләрин мүәллифи Л. И. Акселрод (Ортодокс) нәзәрдә тутулур. «Зарја»да онун тәфтишчиләрә (Н. А. Бердјајевә вә П. Б. Струвеја) гаршы ики мәгаләси чап едилмишди. —*370*

128 *«Die Neue Zeit»* («Јени Зәманә») — Алманија сосиал-демократијасынын нәзәри журналыдыр; 1883-чү илдән 1923-чү илә гәдәр Штутгартда чыхмышдыр. 1917-чи илин октјабрына гәдәр К. Каутски тәрәфиндән, сонра исә Һ. Кунов тәрәфиндән редактә олунмушдур. «Di Neue Zeit» журналында К. Марксын вә Ф. Енкелсин бир сыра мәгаләләри дәрч едилмишдир. Енкелс даим өз мәсләһәтләри илә журналын редаксијасына көмәк көстәрир вә ону марксизмдән керн чәкилмәк үстүндә кәскин тәнгид едирди. 90-чы илләрин икинчи јарысындан е'тибарән, Ф. Енкелсин вәфатындан сонра журнал оппортунист бахышлары јеритмәјә башлады, мүнтәзәм сурәтдә тәфтишчиләрин мәгаләләрини чап едирди Бириичи дүнја мүһарибәси илләриндә (1914—1918) мәркәзчи мөвге тутур, әслиндә сосиал-шовинистләрә јардым көстәрирди. —*370.*

129 «Харичдә рус сосиал-демократлары иттифагы»нын 1900-чү илин апрелиндә «Иттифаг»ын II гурултајындакы тәфригәдән сонра онун оппортунист чохлуғу илә әлагәни кәсиб, «Әмәк азадлығы» групу илә бирликдә јарадылмыш «Сосиал-демократ» тәшкилатына дахил олан кечмиш үзвләри нәзәрдә тутулур. —*372.*

130 *«Аппаранс көзләмәк»* — sahiри әдәб көзләмәк демәкдир. —*382.*

131 *N* — Нүрнберг шәһәридир, «Искра» групунун «Әмәк азадлығы» групу илә мүшавирәсиндән сонра Ленин Ченеврәдән Мүнһенә кедәркән орада галмышды. —*383.*

132 *«Хүсуси сазиш»*, көрүнүр, сонралар јазылмышдыр. Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун Архивиндә Н. К. Крупскајанын гејди илә зәрфин ичәрисинә гојулмуш ашағыдакы сәнәд вардыр — «Лап биринчи дөврә аид олан сәнәдләр. «Зарја» вә «Искра»ны нәшр етмәк һаггында мүгавилә»:

«1. «Зарја» мәчмуәси вә «Искра» гәзети «Әмәк азадлығы» групунун редаксијада иштиракы илә рус сосиал-демократлары групу тәрәфиндән нәшр едилир вә редактә олунур.

2. Бүтүн принсипиал мәгаләләр вә хүсусилә чидди әһәмијјәти олан мәгаләләр барәсиндә, редаксија техники шәраитә көрә гејри-мүмкүн дејилдирсә, редаксија «Әмәк азадлығы» групунун бүтүн үзвләринә мә'лумат верир.

3. «Әмәк азадлығы» групунун үзвләри бүтүн редаксија мәсәләләри барәсиндә сәс верирләр, редаксијанын јашадығы јердә оларларса — шәхсән, мәгаләләр оилара хәбәр верилдикдә исә — јазылы шәкилдә сәс верирләр.

4. «Әмәк азадлығы» групу илә ихтилаф олдугда, редаксија групун вә ја онун ајрылыгда һәр бир үзвүнүн хүсуси рә'јини бүтөвлүкдә чап етмәји өз өһдәсинә көтүрүр.

5. Бу сазишин анчаг биринчи бәнди дәрч едилмәлидир.

6 октјабр 1900-чү ил»

Сәнәд машында јазылмышдыр, сәрләвһә вә имза јохдур.— *384.*

133 *«Фәһлә синфинин өз-өзүнү азад етмәси групу»* — «игтисадчылар»ын кичик бир групудур, 1898-чи илин пајызында Петербургда мејдана кәлмиш вә бир нечә ај јашамышдыр. Груп өз мәгсәдләрини шәрһ едән бир чағырыш бурахмыш (1899-чу илин мартында јазылмыш, 1899-чу илин ијулунда Лондонда «Накануне» халгчы журналында чап едилмишдир); низамнамә вә фәһләләрә мүрачиәтлә бир нечә интибаһнамә бурахмышды. Ленин бу групун бахышларынын тәнгидини «Нә етмәли?» китабынын II фәслиндә вермишдир.—*388.*

134 Ленин «Бејнәлхалг Фәһлә Бирлији»нин (I Интернасионалын) К. Маркс тәрәфиндән јазылан «Үмуми низамнамәси»ндән әсас мүддәаны верир (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Ики чилдлик сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1953, сәһ. 369). —*405*.

135 *Пјотр Алексејевин нитги* илк дәфә 1877-чи илдә Лондонда «Ирәли!» журналында (мүнтәзәм чыхмајан нүмәлдыр) чап едилмишди. О замандан е'тибарән һәмин нитг дәфәләрлә гејри-легал сурәтдә чап едилмиш вә Русија фәһләләри арасында кениш јајылмышды. —*409*.

136 1857-чи илдә Һиндистанда башланмыш үсјандан бәһс олунур. Үсјан милли азадлыг характери дашыјырды; 1859-чу илдә инкилис гошунлары тәрәфиндән јатырылмышды. —*412*.

137 *Инкилис-бур мүһарибәси* (октјабр 1899-чу ил — мај 1902-чи ил), ики Чәнуби Африка республикасына — Трансваала вә Оранж республикасына гаршы Инкилтәрәнин мүстәмләкәчи, ишгалчы мүһарибәсидир, бу мүһарибә нәтичәсиндә һәмин республикалар өз мүстәгиллијини итирмиш, Бөјүк Британијанын мүстәмләкәләри олмушлар. —*412*.

138 К. В. Плеханов В. И. Ленинин «Рус сосиал-демократларынын харичи иттифагында тәфригә» мәгаләси илә таныш олараг, «Искра» редаксијасынын Мүнһендәки һиссәсинә мәктубунда бу мәгаләјә бә'зи дүзәлишләр едилмәсини, хүсусилә «Рабочеје Дело»нун хидмәтләри мәсәләсинә тохунмамағы тәклиф етмишди. 1900-чү ил декабрын 11-дә Ленин «Искра» редаксијасынын Женевәдәки һиссәсинә (Акселрода) чаваб верәрәк јазмышды: «Мән Сизин арзу етдијиниз тәклифләри етдим, лакин «Рабочеје Дело»нун хидмәтләри һаггындакы сөзләри тамам чыхарыб ата билмәдим, — мәнә елә кәлир ки, сосиал-демократија гаршысында тәкчә гәбаһәтләри илә танынмамыш олан бир әлејһдарымыза гаршы белә һәрәкәт етмәк инсафсызлыг оларды» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 36-чы чилд, сәһ. 32). —*417*.

139 *II Интернасионалын бешинчи бејнәлхалг конгреси* 1900-чү ил сентјабрын 23-дән 27-дәк (јени үсулла) Парисдә олмушду. Рус нүмајәндә һеј'әтини 24 нүмајәндә (о чүмләдән 13 сосиал-демократ) тәмсил етмишди. «Әмәк азадлығы» групунда конгресә кетмәк үчүн алынан алты мандатдан дөрд мандат В. И. Ленинин васитәси илә (үч мандат Урал «Сосиал-демократ» групундан, бир мандат Уфа тәшкилатындан) алынмышды. Конгресдә сосиал-демократларын нүмајәндә һеј'әти ики һиссәјә: Б. Н. Кричевски башда олмагла чохлуға вә К. В. Плеханов башда олмагла азлыға бөлүндү. А. Милјеранын әксингилабчы Валдек-Руссо һөкүмәтинә дахил олмасы илә әлагәдар олан әсас мәсәләдә—«Сијаси һакимијјәтин әлә алынмасы вә буржуа партијалары илә иттифаглар» мәсәләсиндә чохлуг

К. Каутскинин каучук гәтнамәсинә, азлыг — К. В. Плеханов, П. Б. Акселрод, В. И. Засулич, Д. Колтсов исә Ж. Кедин милјеранчылығы писләјән гәтнамәсинә сәс вермишди.

Парис конгресиндә катиблијин игамәткаһы Бруссел олмагла бүтүн өлкәләрин сосиалист партијаларынын нүмајәндәләриндән Бејнәлхалг сосиалист бүросу (БСБ) јаратмаг һаггында гәрар гәбул едилди. Конгресин гәрары илә нүмајәндә һеј'әтләри тәрәфиндән БСБ-јә сечилмиш нүмајәндәләри һәр бир өлкәнин партија тәшкилатлары тәсдиг етмәли иди; белә бир тәсдигә гәдәр онлар мүвәггәти нүмајәндә һесаб едилирдиләр. —*418.*

[140] П. Б. Струвенин *«јолдашы вә досту»* — М. И. Туган-Барановскидир. —*420.*

[141] П. Б. Струве илә сазишин лајиһәси 1900-чү ил декабрын 29-да А. Н. Потресовун тәшәббүсү илә В. И. Ленинин, В. И. Засуличин вә А. Н. Потресовун П. Б. Струве илә башланан данышыглары нәтичәсиндә һазырланмышды (бах: бу чилд, сәһ. 419—421). «Легал марксизмин» нүмајәндәләри (сәнәддә «Свобода» «демократик мүхалифәт» групу кими көстәрилир) П. Б. Струве вә М. И. Туган-Барановски харичдә «Искра» вә «Зарја» илә јанашы чыхан, лакин сосиал-демократ ја илә ачыг сурәтдә әлагәдар олмајан гејри-легал орган јарадылмасында мараглы идиләр (ону «Современное Обозрение» адландырмаг нәзәрдә тутулурду). «Искра» вә «Зарја» редаксијасы бу нәшрдә иштирак етмәјә разылыг верәрәк, П. Б. Струвенин васитәси илә «Искра» үчүн сијаси материал вә мәктублар алмаг үмидиндә иди, лакин белә бир шәрт гојурду ки, јени орган «Зарја»дан тез-тез олмајарак, она әлавә кими чыхмалыдыр. «Современное Обозрение» редаксијасынын һеј'әтинә бәрабәрлик һүгугу әсасында «Искра» редаксијасы вә «демократик мүхалифәтин» нүмајәндәләри — Струве вә Туган-Барановски дахил олмалы иди.

Данышыглар кедишиндә мә'лум олду ки, П. Б. Струве «Искра» вә «Зарја» редаксијасындан «Современное Обозрение»јә хидмәт көстәрмәк үчүн истифадә етмәк ниҗҗәтиндәдир, ону һәчм, мәзмуну вә вахташырылығы чәһәтдән «Искра» илә рәгабәт едән бир органа чевирмәјә чалышыр. Сазиш лајиһәси һазырланаркән Струве «Современное Обозрение»јә кәлән бүтүн сијаси материалдан «Искра» редаксијасының истифадә етмәкдә там азад олмасы һаггында «Искра» вә «Зарја» групу тәрәфиндән тәклиф едилмиш 7-чи маддәни рәдд етди. П. Б. Струве илә данышыгларын мәзмунуну В. И. Ленин К. В. Плеханова 1901-чи ил 30 јанвар тарихли мәктубунда шәрһ едәрәк, данышыгларын кәсилмәсинә гәти тәрәфдар олдуғуну билдирди (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 34-чү чилд, сәһ. 41—43). К. В. Плехановун тә'киди илә сазиш гүввәјә минди; «Современное Обозрение»нин чыхмасы һаггында «Искра» вә

«Зарја» тәрәфиндән К. В. Плехановун, «демократик мүхалифәт» групу адындан П. Б. Струвенин имзаладығы бәјанатлар һазырланды. Лакин бу нәшр баш тутмады. Бу да сензура тәләбләринә ујғун кәлмәдијинә көрә бәјанатлары Дитс нәшријјатының чап етмәкдән имтина етмәси илә әлагәдар иди (бах: Әсәрләри, 4-чү нәшри, 36-чы чилд, сәһ. 45—46). «Искра» нүмајәндәләринин Струве илә сонракы данышыглары әлагәнин бүсбүтүн кәсилмәси илә нәтичәләнди. —*422.*

142 Ленин А. С. Грибоједовун «Ағылдан бәла» комедијасы персонажы полковник Скалозубун сөзләрини ситат кәтирир (бах: А. С. Грибоједов, Әсәрләри, 1956, сәһ. 114). —*426.*

143 *«Јашыл күчә» ишкәнҹәләри* — тәһкимчилик Русијасының ордусунда әскәрләрә верилән чисмани чәзалардыр. Чәза верилән түфәнкә бағлајыб әскәр «сырасы гаршысындан» кечирирдиләр, әскәрләр дә ону ағачла вә ја јашыл чубугларла (шпитсрутенләрлә) дөјүрдүләр. Бу чәза I Николај заманы (1825—1855-чи илләр) хүсусилә кениш тәтбиг едилирди. —*426.*

144 *«Һаннибал анды»* — ахырадәк вурушмаг әзмини билдирән образлы ифадәдир. Ромаја гаршы мүбаризәни өмрүнүн ахырына гәдәр дајандырмамаға анд ичмиш олан Карфакен сәркәрдәси Һаннибалын адындан мејдана кәлмишдир. —*427.*

145 *«Тәсадүфи гејдләр»* адлы үмуми башлыгла бирләшдирилән *«Дөј, амма өлүнчәјәдәк јох»*, *«Заманәнин гәза-гәдәрини сүр'әтләндирмәјә нә еһтијач?»*, *«Објектив статистика»* адлы мәгаләләр гәзет хәбәрләри әсасында јазылмышдыр. Полис идарәсиндә кәндли Воздуховун полисләр тәрәфиндән өлдүрүлмәси һаггында верилән вә «Дөј, амма өлүнчәјәдәк јох» мәгаләси үчүн материал олан хәбәрләр «Русскије Ведомости» гәзетиндә чап едилмишди, 1901-чи ил, № 24 вә 26, 24 вә 26 јанвар. Гејдләрдә В. И. Ленин тәрәфиндән көстәрилән (бах: бу чилд, сәһ. 438, 448) ики мәһкәмә ишн һаггындакы јазылар «Московскије Ведомости» гәзетиндә (1901-чи ил, 31 јанвар тарихли 31-чи нөмрә); «Русскије Ведомости» (1901-чи ил 1 феврал тарихли 32-чи нөмрә) гәзетиндә дәрч едилмишди. «Заманәнин гәза-гәдәрини сүр'әтләндирмәјә нә еһтијач?» мәгаләси үчүн Ленин «Санкт-Петербургскије Ведомости»дә (1900-чү ил 17 октјабр тарихли 285-чи нөмрә) вә «Орловски Вестник»дә (1900-чү ил 11 октјабр тарихли 273-чү нөмрә) дәрч едилмиш материаллардан истифадә етмишди. «Објектив статистика» мәгаләси үчүн Ленин тәрәфиндән ады чәкилән һөкумәт гануплары вә сәрәнчамлары «Московскије Ведомости» гәзетиндән көтүрүлмүшдүр (1901-чи ил, 20—28 јанвар тарихли 20—28-чи нөмрәләр). — *431.*

146 Ленин Глеб Успенскинин «Фјодор Михајлович Решшетников. (Тәрчүмеји-һалына даир очерк)» адлы мәгаләсиндән ситат

кәтирир (бах: Г. И. Успенски. Доггуз чилдлик сечилмиш әсәрләри, 9-чу чилд, 1957, сәһ. 59). —*451.*

147 *«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли»* — малијјә назирлијинин һәфтәлик журналыдыр; 1883-чү илин нојабрындан 1917-чи илә гәдәр (1885-чи илин јанварына гәдәр «Указател правителствеиных распорјажениј по министерству финансов» ады илә) чыхмышдыр. Журналда һөкумәтин сәрәнчамлары, игтисади мәгаләләр вә ичмаллар чап едилирди. —*458.*

148 *«Фәһлә партијасы вә кәндлиләр»* мәгаләси РСДФП аграр програмының ишләниб һазырланмасына һәср едилмишдир, бу програм 1902-чи илин јајында «Искра» вә «Зарја» редаксијасы адындан чап едилмиш вә 1903-чү илдә РСДФП II гурултајы тәрәфиндән гәбул едилмишдир. —*465.*

149 *Чәрәк вә ја диләнчи пајы гәдәр аз торпаг* — 1861-чи ил ислаһаты кечириләркән һәр бир јердә «ән јүксәк» вә ја «фәрманда көстәрилән», јә'ни ганунла мүәјјән едилән кәндли пај торпағының дөрддә бир һиссәсидир. Кечмиш тәһкимлик кәндлиләрин бир һиссәси мүлкәдарлардан бу диләнчи пајы торпагларыны һавајы, өдәнч вермәдән алмышды. Буна көрә дә дөрддә бир пај торпагларына һәмчинин «бәхшиш верилән» пај торпаглары, бунлары алан кәндлиләр исә «бәхшиш аланлар» дејилирди. —*465.*

150 *Мүвәггәти мүкәлләфијјәтли кәндлиләр,* 1861-чи илдә тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәсиндән сонра да торпаг пајындан истифадә етмәк мүгабилиндә, мүлкәдардан өз пај торпағыны сатын алмаға башлајана гәдәр мүкәлләфијјәт дашымалы олан (төјчү вә ја бијар) кечмиш мүлкәдар кәндлиләринә дејилирди.

Өдәнч барәсиндә сазиш бағланан замандан е'тибарән кәндлиләр «мүвәггәти мүкәлләфијјәтли» кәндлиләр вәзијјәтиндән чыхыр вә «мүлкијјәтчи кәндлиләр» зүмрәсинә кечирдиләр. — *466.*

151 *Торпаг низамнамәләри* — 1861-чи илдә тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси илә әлагәдар олараг мүвәггәти мүкәлләфијјәтли кәндлиләрин мүлкәдарларла торпаг мүнасибәтләрини мүәјјән едән низамнамәләрдир. Бу низамнамәләрдә ислаһата гәдәр кәндлиләрин истифадә етдикләри торпағын гәдәри көстәрилир вә «азадлыг» верилән кәндлиләрдә галан торпағын вә јарарлы торпағын саһәси көстәрилирди; бу низамнамәдә мүлкәдарын хејринә кәндлиләрин мүкәлләфијјәтләри дә садаланырды. Кәндлиләрдән алынан өдәнчин мигдары торпаг низамнамәси әсасында мүәјјән едилирди. — *466.*

В. И. ЛЕНИНИН СИТАТ КӘТИРДИЈИ ВӘ АДЫНЫ ЧӘКДИЈИ ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ВӘ МӘНБӘЛӘРИН КӨСТӘРИЧИСИ

Аграрный вопрос и социальная демократия в России. — Бу китабда: Доклад, представленный делегацией русских социал-демократов Международному рабочему социалистическому конгрессу в Лондоне в 1896 г. Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1896, стр. 22—32. — *257.*

Аксельрод, П. Б. К вопросу о современных задачах и тактике русских социал-демократов. Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1898. 34 стр. — *186, 234—235, 246, 257, 258, 276, 279, 281—282, 357, 390.*

— *Объявление о возобновлении изданий группы «Освобождение труда».* Конец 1899 г. — начало 1900 г. — *352—353, 387.*

— *Предисловие* [к брошюре В. И. Ленина «Задачи русских социал-демократов»]. — Бу китабда: [Ленин, В. И.] Задачи русских социал-демократов. С предисл. П. Аксельрода. Женева, изд. РСДРП, 1898, стр. 1—5. Перед загл. кн. авт. не указан. — *205—206, 279, 359—360.*

Алексеев, П. А. Речь, [*произнесенная 10 марта 1877 г. перед царским судом в Петербурге*]. — «Вперед!» Т. V. Лондон, 1877, стр. 30—35, бу шө' бәдә: Что делается на родине? — *409.*

Бельтов, Н. — *бах:* Плеханов, Г. В.

Ближайшие задачи русского рабочего движения. [Передовая]. — «Рабочая Газета», Киев, 1897, № 2, ноябрь, стр. 1—4. — *186—187.*

Богданов, А. Краткий курс экономической науки. М., Муринова, 1897. VIII, 290 стр. — *39—48.*

Булгаков, С. Н. К вопросу о капиталистической эволюции земледелия. — «Начало», Спб., 1899, № 1—2, стр. 1—21; № 3, стр. 25—36. — *107—109, 110, 111, 113—119, 120, 122—127, 128—131, 133, 135—136, 138—139, 140—142, 143, 144—147, 148, 149, 150, 151 — 156, 158, 159 — 161, 222.*

— *О рынках при капиталистическом производстве.* Теоретический этюд. М., Водовозова, 1897. 260 стр. — *49—50, 54—56, 57—60, 73, 75, 76—77, 85—86, 90.*

В. В. — *бах:* Воронцов, В. П.

«Вестник Европы», Спб., 1877, № 9, стр. 64—105. — *218—219.*

«Вестник Финансов, Промышленности и Торговли», Спб. — *458—459.*

Витте, С. Ю. Циркуляр [*к рабочим С.-Петербургских бумагопрядильных и ткацких фабрик*]. 15 июня 1896 г. — *239—240.*

**Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства.* Сборник статей под ред. проф. А. И. Чупрова и А. С. Посникова. Т. I—II. Спб., 1897. 2 т. — *141.*

**Военно-статистический сборник.* Вып. IV. Россия. Под общ. ред. Н. Н. Обручева. Спб., 1871. XXX, 922, 235 стр. — *12—13, 17—18, 25.*

Воззвание Группы самоосвобождения рабочих. С.-Петербург, март, 1899 г. — «Накануне», Лондон, 1899, № 7, стр. 79—80. — *386—387.*

[*Воронцов, В. П.*] *В. В. Очерки теоретической экономии.* Спб., тип. Скороходова, 1895. 321 стр. — *89—90, 91, 336.*

«Вперед!» Т. V. Лондон, 1877, стр. 30—35, в отд.: Что делается на родине? — *409.*

Временные правила об отбывании воинской повинности воспитанниками высших учебных заведений, удаляемых из сих заведений за учинение скопом беспорядков. 29 июля 1899 г. — «Правительственный Вестник», Спб., 1899, № 165, 31 июля (12 августа), стр. 1. — *240, 424, 426—428.*

* Јанында улдуз гојулмуш китабларда В. И. Ленинин гејдләри вардыр. Бу китаблар Сов.ИКП МК јанында Марксизм-Ленинизм Институтунун архивиндә сахланылыр.

Всемирный рабочий праздник 1-го Мая (по нашему счету 19 апреля). [Спб.], изд. с.-петербургского Союза борьбы за освобождение рабочего класса, [1898]. 1 стр. — *267.*

Гвоздев, Р. Кулачество-ростовщичество, его общественно-экономическое значение. Спб., Гарин, 1898. 161 стр. На обл. год изд.: 1899. — *61—65.*

Гервег, Г. Жилья и работы. — *318—319.*

Геркнер, Г. Рабочий труд в Западной Европе. Спб., журн. «Образование», 1899. 512, XXXIX стр. — *333—334.*

Герценштейн, М. Я. Учение о фонде рабочей платы. — «Русская Мысль», М., 1890, № 7, стр. 1—27. — *59.*

**Гобсон, Д. Эволюция современного капитализма* С предисл. авт., написанным для этого издания. Пер. с англ. Спб., Попова, 1898. XIII, 424 стр. (Экономическая б-ка).—*164—167.*

Гоголь, Н. В. Ревизор. — *275, 438.*

«Гражданин», Спб. — *341.*

Грибоедов, А. С. Горе от ума. — *426.*

[*Даниельсон, Н. Ф.*] *Николай — он. Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.* Спб., тип. Бенке, 1893. XVI, 353 стр.; XVI л. табл. — *54, 89—90.*

Дефо, Д. Робинзон Крузо. — *165.*

Диккенс, Ч. Посмертные записки Пикквикского клуба. — *226.*

Дионео — бах: Шкловский, И. В.

Доклад, представленный делегацией русских социал-демократов Международному рабочему социалистическому конгрессу в Лондоне в 1896 г. Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1896. 32 стр. — *257.*

**Ежегодник министерства финансов.* Вып. I. На 1869 год. Сост. под ред. А. Б. Бушена. Спб., 1869. VIII, 618 стр. — *2, 6.*

[*Ерманский, О. А.*] *Майские дни в Харькове.* [Лейпциг], изд. «Искры», 1901. VI, 17 стр. — *395, 397—398.*

«Жизнь», Спб., 1899, № 3, стр. 358—371.—*223.*

— 1899, № 4, стр. 297—317. — *168—174.*

Жуковский, Ю. Г. Карл Маркс и его книга о капитале. — «Вестник Европы», Спб., 1877, № 9, стр. 64—105. — *218.*

Закон о запрещении детской работы на фабриках — *бах:* Устав о промышленности.

Закон о запрещении ночной работы женщин в известных производствах — *бах:* Устав о промышленности.

Закон о назначении фабричных инспекторов — *бах:* Устав о промышленности.

Закон о необходимости для фабрикантов и заводчиков доставлять отчетные ведомости в министерство — *бах:* Устав о промышленности.

Закон о сокращении рабочего дня — *бах:* О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности.

«Заря», Штутгарт. — *350—362, 363, 364, 367—368, 370, 371, 374, 375, 377—379, 382—383, 384, 419—421, 422—423.*

«Известия Московского Сельскохозяйственного Института», М., 1898, кн. 1, стр. 1—52. — *1.*

Ильин, В.; Ильин, Владимир — *бах:* Ленин, В. И.

«Искра», [Лейпциг — Мюнхен — Лондон — Женева]. — *350—362, 363—383, 384, 385—391, 408, 419—421.*

К десятилетию смерти Чернышевского—17-го октября.—Бу китабда: Отдельное приложение к «Рабочей Мысли». Пб., изд. Петербургского «Союза», сентябрь 1899, стр. 17—29. — *281, 287—288.*

Каблуков, Н. А. Лекции по экономии сельского хозяйства, читанные в Московском университете в 1895/6 г. М., 1897. 228 стр. (Изд. для студентов). — *113.*

— *Об условиях развития крестьянского хозяйства в России.* (Очерки по экономии сельского хозяйства). М., 1899. VIII, 309 стр. — *113, 121, 139—140.*

Карышев, Н. А. Материалы по русскому народному хозяйству. I. Наша фабрично-заводская промышленность в половине 90-х годов. — «Известия Московского Сельскохозяйственного Института», М., 1898, кн. 1, стр. 1—52.—*1.*

*— *Материалы по русскому народному хозяйству.* I. Наша фабрично-заводская промышленность в половине 90-х годов. С 5 картогр. (Оттиск из «Известий Московского Сельскохозяйственного Института», год IV, кн. 1). М., 1898. 52 стр.—*1—38.*

— *Статистический обзор распространения главнейших отраслей обрабатывающей промышленности в России.* — «Юридический Вестник», М., 1889, № 9, стр. 38—67. — *14, 17.*

Каутский, К. Эрфуртская программа. Пер. с нем. Штутгарт, Дитц, 1903. IV, 120 стр. — *325—326.*

Кобеляцкий, А. И. Справочная книга для чинов фабричной инспекции, для фабрикантов и заводчиков. Полный сборник узаконений о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры; о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих; о фабричной инспекции; о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности. Изд. 4-е. Спб., 1897. 311 стр — *8—10, 12, 15, 20.*

Корсак, А. К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. М., тип. Грачева, 1861. 311 стр. — *45.*

Крылов, И. А. Лисица и Виноград. — 454.

[*Credo*]. — Бу китабда: [Ленин, В. И.] Протест российских социал-демократов. С послесл. от ред. «Рабочего Дела». Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1899, стр. 1—6. (Оттиск из № 4—5 «Рабочего Дела»). — *177—189, 337, 340, 342, 344—345, 346, 347, 352, 386—387, 403.*

[*Ленин, В. И.*] *Еще к вопросу о теории реализации.* — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 8, стр. 1564—1579. Подпись: В. Ильин. — *168, 329.*

— *Задачи русских социал-демократов.* С предисл. П. Аксельрода. Женева, изд. РСДРП, 1898. 32 стр. Перед загл. кн. авт. не указан. — *257—258, 279, 358—360.*

— *Заметка к вопросу о теории рынков.* (По поводу полемики гг. Туган-Барановского и Булгакова). — «Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 1, стр. 37—45. Подпись: Владимир Ильин. — *73—74, 76, 77, 79, 83—84, 85—86, 87, 90, 168—169, 171, 172.*

[*Ленин, В. И.*] *К характеристике экономического романтизма.* Сисмонди и наши отечественные сисмондисты — «Новое Слово», Спб., 1897, № 7, апрель, стр. 25—50; № 8, май, стр. 25—60; № 9, июнь, стр. 26—53; № 10, июль, стр. 18—32. Подпись: К. Т—н. — *54.*

— *К характеристике экономического романтизма.* Сисмонди и наши отечественные сисмондисты.—Бу китабда: [Ленин, В. И.] Ильин, Владимир. Экономические этюды и статьи. Спб., тип. Лейферта, 1899, стр. 1—112. — *73—74, 76, 83—85, 86, 153—154, 169, 172, 329.*

— *Насущный вопрос.* [Статья для «Рабочей Газеты»]. Не ранее октября 1899 г. — *193, 194.*

— *Наша ближайшая задача.* [Статья для «Рабочей Газеты»]. Не ранее октября 1899 г. — *193, 194, 209.*

— *Наша программа.* [Статья для «Рабочей Газеты»]. Не ранее октября 1899 г. — *193, 194, 205.*

— *О стачках.* Конец 1899 г. — *195.*

— *От редакции.* [Заявление редакции «Искры»]. Отдельный листок. Б. м., тип. «Искры», 1900. 2 стр. — *420.*

— *Проект заявления редакции «Искры» и «Зари».* Конец марта—начало апреля 1900 г. — *367, 368—369.*

— *Проект программы нашей партии.* Конец 1899 г. — *194, 214—215, 355.*

— *Проект соглашения.* Начало сентября (н. ст.) 1900 г. — *383.*

— *Протест российских социал-демократов.* С послесл. от ред. «Рабочего Дела». Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1899. 15 стр. (Оттиск из № 4—5 «Рабочего Дела»). — *386—387.*

— *Развитие капитализма в России.* Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. Спб., Водовозова, 1899. XIII, 480 стр.; 2 л. диагр.; VIII стр. табл. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — *19, 90, 91, 92, 127, 131, 139, 142, 154—155, 171, 172, 173—174, 329—330.*

— *Рецензия.* Парвус. Мировой рынок и сельскохозяйственный кризис. Экономические очерки. Перевод с немецкого Л. Я. Спб., 1898. Изд. О. Н. Поповой (Образовательная библиотека, серия 2-я, № 2). Стр. 142. Цена 40 коп. — «Начало», Спб., 1899, № 3, стр. 117—118. — *161—162.*

— *Экономические этюды и статьи.* Спб., тип. Лейферта, 1899. 290 стр. Перед загл. авт.: Владимир Ильин. — *73, 74, 76, 83—85, 86, 153—154, 169, 172, 329—330.*

— *Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве.* (По поводу книги П. Струве: Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Спб., 1894 г.). — Бу китабда: Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития. Сб. статей. Спб., тип. Сойкина, 1895, стр. 1—144, в ч. II. Подпись: К. Тулин. — *90.*

Майские дни в Харькове — *бах:* Ерманский, О. А.

Манифест Российской социал-демократической рабочей партии. Б. м., тип. партии, [1898]. 2 стр. — *187, 188* — *189, 201, 279, 288, 296—297, 337, 353, 355, 359—360, 403, 417.*

Маркс, К. и Энгельс, Ф. Манифест Коммунистической партии. Декабрь 1847 г. — январь 1848 г. — *181, 203, 204, 219, 338—339, 358—359.*

Маркс, К. Временный устав Товарищества. 21—27 октября 1864 г. — *358, 405.*

— *К критике политической экономии* — *бах:* Критика некоторых положений политической экономии.

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I—III. 1867—1894 гг. — *84—85, 108, 109, 173, 181, 217, 222, 329, 330.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. I. 1867 г. — *45—46, 80, 236, 237—238, 239.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. II. 1885 г. — *49, 51, 58, 59, 81, 83, 88, 97, 170—171.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Т. III. Ч. 1—2. 1894 г. — *58, 67, 79—80, 81, 83, 95, 142, 171—172, 218.*

— *Капитал.* Критика политической экономии. Под ред. Ф. Энгельса. Пер. с нем. Т. III. Кн. III. Процесс капиталистичес-

кого производства, взятый в целом. Спб., тип. Демакова, 1896. XLVI, 734 стр. — *52, 54, 55, 77, 79, 87, 115—116, 155.*

— *Критика Готской программы.* Замечания к программе германской рабочей партии. 5 мая 1875 г. — *231.*

— *Критика некоторых положений политической экономии.* Пер. с нем. П. П. Румянцева под ред. А. А. Мануилова. М., Бонч-Бруевич. 1896. XII, 163 стр. — *218, 219.*

Маркс, К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона. Первая половина 1847 г. — *183.*

— *Общий устав Международного Товарищества Рабочих.* Около 24 октября 1871 г. — *358, 405.*

— [*Письмо*] *В. Бракке.* 5 мая 1875 г. — *231.*

— *Предисловие* [к книге «Критика некоторых положений политической экономии»]. — Бу китабда: Маркс, К. Критика некоторых положений политической экономии. Пер. с нем. П. П. Румянцева под ред. А. А. Мануилова. М., Бонч-Бруевич, 1896, стр. IX—XII. — *219, 220.*

— *Теории прибавочной стоимости* (IV том «Капитала»). Январь 1862 г. — июль 1863 г. — *77.*

Мартов, Л. Красное знамя в России. Очерк истории русского рабочего движения. С предисл. П. Аксельрода. Женева, изд. революц. организации «Социал-Демократ», 1900. XII, 64 стр.— *266—267.*

— *Рабочее дело в России.* Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1899. 90 стр. — *358—360.*

Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития. Сб. статей. Спб., тип. Сойкина, 1895. 232, 259, III стр. — *89—90.*

Микулин, А. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства с приложением списка фабрик, заводов и сельскохозяйственных мельниц. Одесса, 1897. XIII, 76, 276 стр. — *4, 9, 22, 37.*

Мимоходом. — «Рабочая Мысль», Спб., 1899, № 7, июль, стр. 6.— *194.*

«Мир Божий», Спб., 1898, № 4, стр. 77—82. — *18, 25.*

— 1898, № 6, стр. 118—127. — *50—55, 56—57, 73.*

Михайловский, Н. К. Карл Маркс перед судом г. Ю. Жуковского. — «Отечественные Записки», Спб., 1877, № 10, стр. 321—356. — *218.*

— *Литература и жизнь.* — «Русское Богатство», Спб., 1893, № 10, стр. 108—141. — *218—219.*

— *Литература и жизнь.* — «Русское Богатство», Спб., 1899, № 1, стр. 76—99; № 2, стр. 83—100; № 7 (10), стр. 194—218.— *218—219.*

Мольер, Ж. Б. Лекарь поневоле. — 331.

Москва. (От нашего корреспондента). — «С.-Петербургские Ведомости», 1900, № 239, 1 (14) сентября, стр. 3. — *458.*

«Московские Ведомости». — 341.

— 1901, № 20, 20 января (2 февраля), стр. 1. — *459—464.*

— 1901, № 22, 22 января (4 февраля) стр. 1. — *459—464.*

— 1901, № 23, 23 января (5 февраля), стр. 1. — *459—464.*

— 1901, № 24, 24 января (6 февраля), стр. 1. — *459—464.*

— 1901, № 25, 25 января (7 февраля), стр. 2. — *459—464.*

— 1901, № 27, 27 января (9 февраля), стр. 1. — *459—464.*

— 1901, № 28, 28 января (10 февраля), стр. 1. — *459—464.*

«Накануне», Лондон, 1899, № 7, стр. 79—80. — *387—388.*

«Научное Обозрение», [Спб.], 1899, № 1, стр. 37 — *45, 46—64. — 73 — 94, 168 — 169, 171, 172.*

— 1899, № 8, стр. 1564—1579. — *168, 329.*

«Начало», Спб., 1899, № 1—2, стр. 1—21, 292—316. — *107—109, 110, 111, 112—119, 120, 122—127, 128—131, 132, 133, 134—135, 136—137, 138—140, 141—142, 143, 144—148, 221—222.*

— 1899, № 3, стр. 25—36, 117—118. — *148, 149, 150, 151—155, 156—157, 158, 159—162, 222.*

Нежданов, П. К вопросу о рынках при капиталистическом производстве. По поводу статей И. Ратнера, Ильина и Струве. — «Жизнь», Спб., 1899, № 4, стр. 297—317. — *168—174.*

Николай — он — бах: Даниельсон, Н. Ф.

«Новое Время», Спб., 1899, № 8506, 1 (13) ноября, стр. 3. — *334.*

«Новое Слово», Спб., 1897, № 7, апрель, стр. 25—50. — *54.*

— 1897, № 8, май, стр. 25—60, 200—208. — *54, 364.*

— 1897, № 9, июнь, стр. 26—53. — *54.*

— 1897, № 10, июль, стр. 18—32. — *54.*

Новые данные о нашей фабрично-заводской статистике. [Рецензия на книгу: Карышев, Н. А. Материалы по русскому народному хозяйству]. — «Русские Ведомости», М., 1898, № 144, 27 июля, стр. 3. — *5.*

О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично-заводской промышленности. 2 июня 1897 г.— «Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства, изд. при Правительствующем Сенате», Спб., 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — *200—201, 240, 269, 311.*

**Обзор Пермского края.* Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губернии. Пермь, 1896. 609 стр.; XVI л. картогр. и диагр.; 1 карта. — *19.*

Объявление о возобновлении изданий группы «Освобождение труда» — бах: Аксельрод, П. Б.

**Орлов, П. А. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским.* Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. [По сведениям за 1879 г.]. Спб., 1881. IX, 754 стр. — *2, 3, 4—6, 9, 14, 15—16, 18—19.*

— *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского.* Материалы для фабрично-заводской статистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. [По сведениям за 1884 г.]. Спб., 1887. XVIII, 824 стр. — *2, 3, 4—6, 9, 14, 29.*

Орлов, П. А. и Будагов, С. Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. Материалы для фабрично-заводской ста-

тистики. Сост. по офиц. сведениям деп. торговли и мануфактур. Изд. 3-е, испр. и значит. доп. [По сведениям за 1890 г., доп. сведениями за 1893 и 1894 гг.]. Спб., 1894. II, XVI, 827 стр — *2, 3, 4—6, 9, 14, 15—16, 18—19, 22, 24—25, 28, 29, 30—32, 37.*

«Орловский Вестник», 1900, № 273, 11 октября, стр. 2. — *452—458.*

Островский, А. Н. Доходное место. — *455.*

От Министерства народного просвещения. — «С.-Петербургские Ведомости», 1901, № 10, 11 (24) января, стр. 1. — *424.*

От редакции. — Бу китабда: Отдельное приложение к «Рабочей Мысли». Пб., изд. Петербургского «Союза», сентябрь 1899, стр. 37—38. — *261.*

Отдельное приложение к «Рабочей Мысли». Пб., изд. Петербургского «Союза», сентябрь 1899. 38 стр. — *261—288, 337, 352, 386—387, 403—404.*

«Отечественные Записки», Спб., 1877, № 10, стр. 321—356. — *218—219.*

**Очерк состояния кустарной промышленности в Пермской губернии.* Пермь, 1896. 609 стр.; XVI л. картогр. и диагр.; 1 карта. (Обзор Пермского края). — *19.*

Парвус. Мировой рынок и сельскохозяйственный кризис. Экономические очерки. Пер. с нем. Л. Я. Спб., Попова, 1898. 143, II стр. (Образовательная б-ка. Серия 2-ая (1898). № 2). — *62, 66—68, 162.*

Первое мая. 18 апреля. Рабочим и работницам всей России ко дню рабочего праздника Первого мая Российская социал-демократическая рабочая партия шлет братский привет. Б. м., тип. «Южного Рабочего», [1901]. 2 стр. — *401.*

[*Передовая*]. — «Рабочая Мысль», Спб., 1897, № 1, октябрь, стр. 1. — *186.*

Перечень фабрик и заводов. Фабрично-заводская промышленность России. Спб., 1897. 63, VI, 1047 стр. (М-во финансов. Деп. торговли и мануфактур). — *1, 2—6, 7, 8—14, 15—16, 17, 18—23, 24—25, 26—27, 28—29, 30—33, 37, 38.*

Периодические издания. «Русское Богатство», сентябрь. «Новое Слово», сентябрь. «Мир Божий», октябрь. — «Русская Мысль», М., 1897, № 11, стр. 506—521. — *42—43.*

Плеханов, Г. В. К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. Ответ гг. Михайловскому, Карееву и комп. Спб., 1895. 288 стр. Перед загл. авт.: Н. Бельтов. — *81.*

— *Н. Г. Чернышевский.* — «Социал-Демократ», Лондон, 1890, кн. 1, февраль, стр. 88—175; Женева, 1890, кн. 2, август, стр. 62—142; Женева, 1890, кн. 3, декабрь, стр. 71—110; Женева, 1892, кн. 4, стр. 144—194. — *281.*

— *Наши разногласия.* Женева, тип. группы «Освобождение труда», 1884. XXIV, 322 стр. (Б-ка современного социализма. Вып. III). На обл. год изд.: 1885. — *273.*

— *О задачах социалистов в борьбе с голодом в России.* (Письма к молодым товарищам). Женева, тип. «Социал-Демократа», 1892. 89 стр. (Б-ка современного социализма. Вып. 10). — *397—398.*

[*Плеханов, Г. В.*] *Проект программы русских социал-демократов.* 1885—1887 гг. — *233—234, 235—236, 237—238, 241, 243, 244, 245, 248, 250—251, 252, 255, 257, 274, 275—277, 296, 403*

— *Проект программы русских социал-демократов.* — Бу китабда: Аксельрод, П. Б. К вопросу о современных задачах и тактике русских социал-демократов. Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1898, стр. 29—34. — *233—234, 276 — 277.*

— *Социализм и политическая борьба.* Женева, 1883. IV, 78 стр. (Б-ка современного социализма. Вып. 1). — *273, 338—339.*

— *Vademecum для редакции «Рабочего Дела».* Сборник материалов, изданный группой «Освобождение труда». Женева, 1900. LII, 67 стр. — *367.*

**Постников, В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство.* М., 1891. XXXII, 392 стр. — *127.*

«Правительственный Вестник», Спб., 1899, № 165, 31 июля (12 августа), стр. 1. — *240, 424, 426—427.*

— 1900, № 188, 19 августа (1 сентября), стр. 3. — *412—413.*

Прокопович, С. Н. Рабочее движение на Западе. Опыт критического исследования. Т. 1. Германия. Бельгия. Спб., Пантелеев, 1899. II, 212, 120 стр. — *222, 228, 325—336.*

«Пролетарская борьба». № 1. В. м., изд. «Уральской с.-д. группы», 1899. 119 стр. — *194.*

Пушкин, А. С. Борис Годунов. — *443—444.*

— *Капитанская дочка.* — *248.*

Profession de foi Киевского комитета. 1899. Рукопись[1]. — *337—349.*

Р. М. Наша действительность. (Рабочее движение, самодержавие, общество с его слоями [дворянство, крупная и мелкая буржуазия, крестьяне и рабочие] и общественная борьба).— Бу китабда: Отдельное приложение к «Рабочей Мысли». Пб., изд. Петербургского «Союза», сентябрь 1899, стр. 3—16. — *261—287.*

«Рабочая Газета», Киев. — *187—188, 267, 288, 353.*

— 1897, ноябрь, № 2, стр. 1—4. — *186.*

«Рабочая Газета» (неосуществленное издание 1899 г.). — *187—188, 193—195, 198, 200, 214—215, 267, 287, 353.*

«Рабочая Мысль», Спб. — *199, 261—288, 295—296, 340, 342—343, 352, 386—387, 403—404, 407.*

— 1897, № 1, октябрь, стр. 1. — *186, 194.*

— 1897, № 2, декабрь. — *194.*

— 1899, № 6, апрель. — *194.*

— 1899, № 7, июль, стр. 6. — *194—275.*

Рабочее движение в Харькове. [Отчет Харьковского комитета РСДРП]. Женева, изд. Союза русских социал-демократов, 1900. 16 стр. — *401—402.*

«Рабочее Дело», Женева. — *345, 387, 401, 417—418.*

Ратнер, М. Б. Теория рынков в ее отношении к вопросу об экономическом развитии страны. (По поводу книги С. Булгакова: «О рынках при капиталистическом производстве. Теоретический этюд». Москва, 1897). — «Русское Богатство», Спб., 1898, № 12, стр. 78—102. — *168.*

[1] Илк дәфә Ленин мәчмуәсинин VII китабында дәрч едилмишдир, сәһ. 16—18.

Решения съезда. [Первый съезд РСДРП. Минск. 1—3 (13—15) марта 1898 г.] — *бах:* Манифест Российской социал-демократической рабочей партии.

Рикардо, Д. Сочинения. Пер. Н. Зибера. С прил. переводчика. Спб., Пантелеев, 1882. XXVI, 659 стр. *57, 77.*

«Русская Мысль», М., 1890, № 7, стр. 1—27. — *58—59.*

— 1897, № 11, стр. 506—521. — *42—44.*

«Русские Ведомости», М., 1898, № 144, 27 июля, стр. 3. — *5.*

«Русское Богатство», Спб., 1893, № 10, стр. 108—141. — *218—219.*

— 1898, № 12, стр. 78—102. — *168.*

— 1899, № 1, стр. 76—99. — *218—219.*

— 1899, № 2, стр. 83—100, 118—140. — *121, 218—219.*

— 1899, № 7 (10), стр. 194—218. — *218—219.*

Салтыков-Щедрин, М. Е. В среде умеренности и аккуратности.— 290.

— *Господа Головлевы. — 456.*

— *Дневник провинциала в Петербурге. — 452.*

— *За рубежом. — 90.*

— *Круглый год. — 442—443.*

— *Признаки времени. — 452, 456—457, 458.*

— *«Сборник» (Похороны). — 442—443, 452—453.*

— *Современная идиллия. — 290.*

— *Убежище Монрепо. — 452—453.*

«С.-Петербургские Ведомости», 1900, № 239, 1 (14) сентября, стр. 3. — *458.*

— 1901, № 10, 11 (24) января, стр. 1. — *424.*

«С.-Петербургский Рабочий Листок». — 267.

— 1897, № 2, сентябрь, стр 1—3. — *186.*

Сборник сведений по России за 1884—1885 гг. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел. 1887. XVIII, 313 стр.; 2 л. картогр. (Статистика Российской империи. 1). — *17.*

Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1885—1892 гг. Спб., изд. деп. торговли и мануфактур. 1889—1896. 6 т. (Материалы для торгово-пром. статистики). — *7, 16.*

— *за 1885 — 1887 гг.* 1889. IV, XVIII, 114 стр. — *7, 13 — 14, 23, 28, 29.*

— *за 1888 год.* 1891. 385 стр. — *16—17, 23, 29.*

— *за 1889 год.* 1891. 181. CCCI, 69 стр. — *16—17, 23, 30.*

— *за 1890 год.* 1893. 419 стр. — *16—17, 23, 29, 31.*

— *за 1891 год.* 1894. VII, 237 стр. — *16—17, 23, 29.*

— *за 1892 год.* 1895. X, 267 стр. — *16—17, 23.*

Свод законов Российской Империи. Т. 11. Ч. II. Спб., 1887. 825 стр. — *2, 310—311.*

Скворцов, А. И. Влияние парового транспорта на сельское хозяйство. Исследование в области экономики земледелия. Варшава, 1890. VIII, VI, 703 стр. — *113.*

Смит, А. Исследования о природе и причинах богатства народов. С примеч. Бентама и др. Пер. П. А. Бибиков. Т. 1—3. Спб., 1866. 3 т. — *55—56, 57, 74—75.*

«Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате», Спб. — *459.*

— 1897, № 62, 13 июня, ст. 778, стр. 2135—2139. — *200, 234—240, 269, 311.*

— 1900, № 140, 29 декабря, ст. 2905—2926, стр. 6943—6946. — *459—464.*

— 1900, № 141, 31 декабря, ст. 2927—2929, стр. 6947—6960. — *459—464.*

— 1901, № 1, 2 января, ст. 1—5, стр. 3—8. — *459—464.*

— 1901, № 2, 5 января, ст. 6—13, стр. 5—36. — *459—464.*

— 1901, № 3, 9 января, ст. 14—60, стр. 37—44. — *459—464.*

— 1901, № 4, 12 января, ст. 61—66, стр. 45—46. — *459—464.*

«Социал-Демократ», Лондон, 1890, кн. 1, февраль, стр. 88—175. — *281.*

— Женева, 1890, кн. 2, август, стр. 62—142. — *281.*

— Женева, 1890, кн. 3, декабрь, стр. 71—110. — *281.*

— Женева, 1892, кн. 4, стр. 144—194. — *281.*

Статистика Российской империи. I. Сборник сведений по России за 1884 — 1885 гг. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел, 1887. XVIII, 313 стр.; 2 л. картогр. — *17.*

Статистический временник Российской империи. Серия II. Вып. VI. Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России за 1868 год. Обр. И. Боком. Спб., изд. Центр. стат. ком. м-ва внутренних дел, 1872. LXXVIII, 427 стр. — *7, 12.*

[*Струве, П. Б.*] *Внутреннее обозрение.* — «Начало», Спб., 1899, № 1—2, стр. 292—316. — *142.*

— *Еще о свободе и необходимости.* (Ответ на предыдущую статью С. Н. Булгакова). — «Новое Слово», Спб., 1897, № 8, май, стр. 200—208. — *364.*

— *К вопросу о рынках при капиталистическом производстве.* (По поводу книги Булгакова и статьи Ильина). — «Научное Обозрение», Спб., 1899, № 1, стр. 46—64. — *73—94, 168.*

Струве, П. Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. I. Спб., 1894. X, 293 стр. — *90—91.*

Суворин, А. Маленькие письма. — «Новое Время», Спб., 1899, № 8506, 1 (13) ноября, стр. 3. — *334.*

Т—н, К. — *бах:* Ленин, В. И.

Тимирязев, Д. А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов. Сост. по офиц. сведе-

ниям деп. торговли и мануфактур за 1867 г. Труд, удост. медали на Парижской всемирной выставке 1867 г. и на Всероссийской мануфактурной выставке 1870 г. Вып. 1—3. Спб., 1869—1873. VI, VI, 132 стр.; 14 карт. — *6—7.*

Торгово-промышленная Россия. Справочная книга для купцов и фабрикантов. Под ред. А. А. Блау. Спб., тип. Суворина, 1899. 1318 стр., 2702 стб. (М-во финансов. Департамент торговли и мануфактур). — *69—72.*

Три знаменательных дня. [19 февраля, 1 марта и 19 апреля (1 мая) 1897 г.]. — «С.-Петербургский Рабочий Листок», 1897, № 2, сентябрь, стр. 1—3. — *186.*

Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. V, VI, IX. Спб., 1880, 1883. 3 т. — *27.*

Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного. Ч. 1—5. Спб., 1863—1865. 5 т. — *309—312.*

Туган-Барановский, М. Капитализм и рынок. (По поводу книги С. Булгакова «О рынках при капиталистическом производстве». Москва. 1897 г.). — «Мир Божий», Спб., 1898, № 6, стр. 118—127. — *50—56, 57—58, 73.*

— *Письмо в редакцию.* (Ответ проф. Н. А. Карышеву). — «Мир Божий», Спб., 1898, № 4, стр. 77—82. — *18, 25.*

— *Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь.* С прил. 12 диагр. Спб., тип. Скороходова, 1894. IV, 513 стр. — *49—50, 51, 55—58, 73, 89—90, 171.*

— *Русская фабрика в прошлом и настоящем.* Историко-экономическое исследование. Т. I. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. Спб., Пантелеев, 1898. XI, 497 стр. — *18, 25.*

Тулин, К. — *бах:* Ленин, В. И.

[*Узаконения и распоряжения правительства*]. — «Московские Ведомости», 1901, № 20, 20 января (2 февраля), стр. 1; № 22, 22 января (4 февраля), стр. 1; № 23, 23 января (5 февраля), стр. 1; № 24, 24 января (6 февраля), стр. 1; № 25, 25 января (7 февраля), стр. 2; № 27, 27 января (9 фев-

раля), стр. 1; № 28, 28 января (10 февраля), стр. 1. — *459—464.*

Указатель фабрик и заводов Европейской России — *бах:* Орлов, П. А. и Будагов, С. Г.

Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского; Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и вел. кн. Финляндским — *бах:* Орлов, П. А.

Уложения о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. 8-е изд., пересмотр. и доп. Спб., Таганцев, 1895. 892 стр. — *436—437, 442—443.*

Успенский, Г. И. Федор Михайлович Решетников. — *450—451.*

Устав о промышленности. — Бу китабда: Свод законов Российской империи. Т. 11. Ч. II. Спб., 1887, стр. 1—125. — *2, 310.*

Циркуляр гг. начальникам губерний, областей и округов, градоначальникам и обер-полицмейстерам от 7 июня 1895 г. № 11451 и чинам фабричной инспекции и губернским (областным) механикам от 7 июня 1895 г. № 11. — Бу китабда: Кобеляцкий, А. Справочная книга для чинов фабричной инспекции, для фабрикантов и заводчиков. Полный сборник узаконений о найме рабочих на фабрики, заводы и мануфактуры; о взаимных отношениях фабрикантов и рабочих; о фабричной инспекции; о надзоре за заведениями фабрично-заводской промышленности. Изд. 4-е. Спб., 1897, стр. 34—36. — *7—10, 12—13, 20.*

Циркулярная телеграмма управляющего Министерством иностранных дел 12 августа 1900 г. [*российским представителям за границей для информации правительств соответствующих стран*]. — «Правительственный Вестник», Спб., 1900, № 188, 19 августа (1 сентября), стр. 3. — *412—413.*

Чрезвычайное орловское дворянское собрание.—«Орловский Вестник», 1900, № 273, 11 октября, стр. 2. — *452—458.*

[*Шкловский, И. В.*] *Дионео. Из Англии.* — «Русское Богатство», Спб., 1899, № 2, стр. 118—140. — *121.*

Штейнберг, С. Новая книга об историческом материализме. — «Жизнь», Спб., 1899, № 3, стр. 358—371. — *223.*

Энгельс, Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. Начало 1886 г. — *80—82.*

— *Положение рабочего класса в Англии.* По собственным наблюдениям и достоверным источникам. Сентябрь 1844 г. — март 1845 г. — *318—320.*

— *Предисловие к немецкому изданию 1890 года* [«Манифеста Коммунистической партии»]. 1 мая 1890 г. — *358—359, 405.*

«Южный Край», Харьков. — *429.*

«Юридический Вестник», М., 1889, № 9, стр. 38—67. — *14, 17.*

Bernstein, E. Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. — *194, 216—228, 285, 329, 352.*

Buch, L. Über die Elemente der politischen Ökonomie. T. I. Intensität der Arbeit, Wert und Preis der Waren. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1896. 240 S.—*220—221.*

Compte-Rendu des Séances du congrès national ouvrier tenu à Bruxelles les 5 et 6 avril 1885. Bruxelles, Maheu, 1885. [2], 59 p.—*332.*

Dühring, E. Kursus der National- und Sozialökonomie einschließlich der Hauptpunkte der Finanzpolitik. 2-te, teilweise umgearb. Aufl. Leipzig, Fues (R. Reisland), 1876. XII, 557 S.—*153—154.*

— *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus.* 3-te Aufl. Leipzig, Fues (R. Reisland), 1879. XIV, 574 S.—*219.*

Engels, F. Die Differentialrente II.—Dritter Fall: Steigender Produktionspreis.—In: Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III, T. 2, Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hamburg, Meißner, 1894, S. 246—271.—*67.*

— *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft.* 3-te durchges. und verm. Aufl. Stuttgart, Dietz, 1894. XX, 354 S.—*74.*

— *Vorwort* [zum 2-ten Band des «Kapitals» von K. Marx]. — In: Marx, K. Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II.

Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885, S. III—XXIII. — *60.*

Final report of her majesty's commissioners appointed to inquire into the subject of agricultural depression. London, 1897. V, 370 p. (Royal commission on agriculture). — *130 — 131.*

The International working men's assotiation. Resolutions of the Congress of Geneva, 1866, and the Congress of Brussels, 1868. London, 1869. 15 p. — *182 — 183.*

Kärger, K. Die Sachsengängerei. Auf Grund persönlicher Ermittelungen und statistischer Erhebungen. Berlin, Parey, 1890. VIII. 284 S. — *147.*

**Kautsky, K. Die Agrarfrage* Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S. — *80, 95 — 101, 107—108, 109, 110—163, 256.*

— *Bernstein und das sozialdemokratische Programm.* Eine Antikritik. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 195 S. — *216—228, 293—294. 330, 332.*

— *Finis Poloniae?* — In: «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1895—1896, Jg. XIV, Bd. II, N 42, S. 484—491; N 43, S. 513—525. — *253—254.*

— *Karl Marx's Ökonomische Lehren.* Stuttgart, Dietz, 1887. X, 259 S. — *44—45.*

— *Der Parlamentarismus, die Volksgesetzgebung und die Sozialdemokratie.* Stuttgart, Dietz, 1893. VIII, 139 S. — *242—243.*

Kolb, G. Handbuch der vergleichenden Statistik der Völkerzustands- und Staatenkunde. 7-te Aufl. Leipzig, Felix, 1875, XXIV, 886 S. — *225.*

Koenig, F. Die Lage der englischen Landwirtschaft unter dem Drucke der internationalen Konkurrenz der Gegenwart und Mittel und Wege zur Besserung derselben. Jena, Fischer, 1896. XI, 445 S. — *157.*

Labriola, A. A propos du livre de Bernstein. [Une lettre à Lagardelle 15 avril 1899]. — «Le Mouvement Socialiste», Paris, 1899, N 8, 1 mai, p. 453—458.—*216.*

Lehman, C. u. Parvus. Das hungernde Rußland. Reiseeindrücke, Beobachtungen und Untersuchungen. Stuttgart, Dietz, 1900. V, 536 S.—*457.*

Luxemburg, R. Neue Strömungen in der polnischen sozialistischen Bewegung in Deutschland und Österreich.— In: «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1895—1896, Jg. XIV, Bd. II, N 32, S. 176—181; N 33, S. 206—216.—*253—254.*

— *Der Sozialpatriotismus in Polen.*—In: «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1895—1896, Jg. XIV, Bd. II, N 41, S. 459—470.—*253—254.*

Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. 3-te Aufl. Hamburg, Meißner, 1885. VI, 108 S.—*250—252.*

— *Aus der «kritischen Geschichte».* [Kapitel X aus der Arbeit F. Engels': Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft]. — In: Engels, F. Herrn Eugen Dühring's Umwälzung der Wissenschaft. 3-te durchges. und verm. Aufl. Stuttgart, Dietz, 1894, S. 243—273.—*74.*

— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. Hamburg, Meißner, 1867. XII, 784 S.—*219, 220.*

— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonimie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals. 2-te Aufl. Hamburg, Meißner, 1872. 830 S.—*74—75, 78.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozeß des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1885. XXVII, 526 S.—*51—52, 53, 54, 55, 56, 60, 74—76, 77—78, 86.*

— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 1. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel 1 bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894, XXVIII, 448 S.—*51—52, 53—54, 55, 59—60, 171—173.*

*— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III. Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meißner, 1894. IV, 422 S.—*47, 53, 59—60, 67, 77—78, 87, 116, 155.*

— *Die Rezension des Buches:* Le Socialisme et l'impôt. Par Emile de Girardin. Paris, 1850. — In: «Neue Rheinische Zeitung», London, 1850, IIft. 4, April, S. 48—61.—*139.*

— *Vorwort* [sur Arbeit: «Zur Kritik der politischen Ökonomie»].— In: Marx, K. Zur Kritik der politischen Ökonomie. Hft. 1. Berlin, Duncker, 1859, S. III—VIII.—*219, 220.*

— *Zur Kritik der politischen Ökonomie.* Hft. 1. Berlin, Duncker, 1859. VIII, 170 S. — *219, 220.*

«Le Mouvement Socialiste», Paris, 1889, N 8, 1 mai, p. 453—458.— *216.*

«Neue Rheinische Zeitung», London, 1850, Hft. 4, April, S. 48—61.— *139.*

«Die Neue Zeit», Stuttgart.—*370.*

— 1895—1896, Jg. XIV, Bd. II, N 32, S. 176—181; N 33, S. 206—216; N 41, S. 459—470; N 42, S. 484—491; N 43, S. 513—525.— *253—254.*

— 1897—1898, Jg. XVI, Bd. II, N 44, S. 545—555.—*197.*

Plechanow, G. Beiträge zur Geschichte des Materialismus. I. Holbach. II. Helvetius. III. Marx. Stuttgart, Dietz, 1896. VIII, 264 S.—*81—82.*

— *Bernstein und der Materialismus.* — In: «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1897—1898, Jg. XVI, Bd. II, N 44, S. 545—555.—*197.*

— *N. G. Tschernischewsky.* Eine literar-historische Studie. Stuttgart, Dietz, 1894. 388 S.—*275—276, 281.*

Programm der deutschen Arbeiterpartei. — In: Protokoll des Vereinigungs — Kongresses der Sozialdemokraten Seutschlands abgehalten zu Gotha, vom 22. bis 27. Mai 1875. Leipzig, verl. der Genossenschaftsbuchdruckerei, 1875, S. 3—4.—*184—185.*

Programm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands beschlossen auf dem Parteitag zu Erfurt 1891. — In: Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis 20. Oktober 1891. Berlin, herl. der Exped. des «Vorwärts»..., 1891, S. 3—6.—*236, 237, 238—239, 242, 243, 253.*

Protokoll des Vereinigungs — Kongresses der Sozialdemokraten Deutschlands abgehalten zu Gotha, vom 22. bis 27. Mai 1875. Leipzig. verl. der Genossenschaftsbuchdruckerei, 1875. 88 S. — *184—185.*

Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Erfurt vom 14. bis 20. Oktober 1891. Berlin, verl. der Exped. des «Vorwärts»..., 1891. 368 S.—*236, 238, 239, 242, 243, 253.*

Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Abgehalten zu Hannover vom 9. bis 14. Oktober 1899. Berlin, verl.: Expedition der Buchhandlung Vorwärts, 1899. 304 S,—*197, 288.*

Ramsay, G. An essay on the distribution of wealth. Edinburgh — London, Black, 1836. XIII, 506 p.—*77.*

Revolutions of Rirst Congress assembled at Geneva. September, 1866.—In: The International working men's association. Resolutions of the Congress of Geneva, 1866, and the Congress of Brussels, 1868. London, 1869, p. 3—9.—*182—183.*

«Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe», Köln.—*218—219.*

Quesnay, F. Tableau économique. First print. in 1758 and now reprod. in facs. for the Britich economic association. London, 1894. VIII, XII, 6 p.—*74.*

Sering, M. Die innere Kolonisation im östlichen Deutschland. Leipzig, Duncker u. Humblot, 1893. IX, 330 S. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. LVI).—*125, 129. 135,138.*

Sombart, W. Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert. Bern, Steiger, 1897. 86 S. (Ethisch-sozialwissenschaftliche Vortragskurse, veranstaltet von den ethischen Gesellschaften in Deutschland, Österreich und der Schweiz, hrsg. von der Schweizerischen Gesellschaft für ethische Kultur. (Züricher Reden). Bd. IV.)—*167.*

«Vorwärts», Leipzig—Berlin—*213.*

Wolf, J. Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Kritische Würdigung beider als Grundlegung einer Sozialpolitik. Stuttgart, Gotta, 1892. XIX, 620 S.—*218—219.*

АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

А

Акселрод, Л. И. (Ортодокс) (1868—1946) — философ вә әдәбиjjатшүнас, сосиал-демократ. Мүһаҹирәтдә оларкән «Харичдә рус сосиал-демократлары иттифагы»на дахил олмушду. РСДФП II гурултаjындан сонра меншевикләрә гошулмушду. Биринчи дүнjа мүһарибәси заманы мүдафиәчилик мөвгеjи тутурду. 1917-чи илин әввәлләриндә меншевикләрин МК-сынын үзвү, сонра Плехановун «Бирлик» групу МК-сынын үзвү олмушдур. Плехановун меншевик бахышларына тәрәфдар олуб опун фәлсәфи сәһвләрини тәкрар едәрәк, болшевикләрә гаршы, Ленинин фәлсәфи бахышларына гаршы мүбаризә едирди. 1918-чи илдән е'тибарән бу гадын фәал сиjаси ишдән кәнара чәкилмиш, өлкәнин бир сыра али мәктәбләриндә мүәллимлик етмишдир. —*370.*

Акселрод, П. Б. (1850—1928) — меншевикләрин лидерләриндән бири; 70-чи илләрдә халгчы олмуш, «Землjа и волjа» парчаландыгдан сонра «Чорны передел» групуна гошулмушду; 1883-чү илдә «Әмәк азадлыгы» групунун jарадылмасында иштирак етмишди. 1900-чү илдән е'тибарән «Искра» вә «Зарjа» редаксиjасынын үзвү иди. РСДФП II гурултаjында меишевик олмушду. 1905-чи илдә кениш «фәһлә гурултаjы» чагырмаг идеjасы кими оппортунист идеjа ирәли сүрмүш вә «фәһлә гурултаjыны» пролетариатын партиjасына гаршы гоjмушду. Иртича илләриндә тәсвиjәчиләрин рәһбәрләриндән бири олмуш, тәсвиjәчи меншевикләрин «Голос Социал-Демократа» гәзети редаксиjасына дахил олмуш, 1912-чи илдә антипартиjа «август блоку»нда иштирак етмишди. Биринчи дүнjа мүһарибәси заманы мәркәзчи мөвгеjи тутмуш, өз сосиал-шовинист бахышларыны бejнәлмиләлчилик һаггында ибарәләрлә пәрдәләjирди. Симмервалд вә Кинтал конфрансларында иштирак етмиш, орада сағ ганада гошулмушду.

Октjабр сосиалист ингилабыны дүшмәнчәсинә гаршыламыш, Совет Русиjасына гаршы силаһлы мүдахилә тәблиғ етмишди. — *186, 205, 233—234, 246, 257, 258, 266, 276, 279, 280—282, 357, 363, 368, 369—370, 371, 372, 375—376, 378, 380, 381, 390, 391.*

Александр II (Романов) (1818—1881) — рус императору (1855—1881). —*454.*

Александр III (Романов) (1845—1894) — рус императору (1881—1894). —*441.*

Алексејев, П. А. (1849—1891) — 70-чи илләрин мәшһур нигилабчысы, пешәсинә көрә тохучу фәһлә. 1873-чү илдә Петербургда Нева заставасы архасында нигилаби фәаллә дәрнәјинә дахил иди; 1874-чү илин нојабрындан е'тибарән Москвада фәаллләләр арасында нигилаби тәблигатда фәал иштирак етмишдир. 1875-чи илин апрелиндә һәбсә алынмыш вә ики ил һәбсханада галдыгдан сонра «50-ләр просеси» үзрә мүһакимә едилмишдир. Мәһкәмәдә П. Алексејев мүдафиәчидән имтина етмиш вә нигилаби рухда нитг сөјләјәрәк ахырда чар мүтләгијјәтинин лабуд сурәтдә јыхылачағыны габагчадан билдирмишди. Алексејевин сонралар гејри-легал сурәтдә јајылан нитги Русијада нигилаби һәрәката хејли тә'сир көстәрмишди. 1877-чи ил мартын 14-дә Алексејев 10 ил каторга чәзасына мәһкум едилмиш, бу чәзаны чәкдикдән сонра Јакутија сүрүлүб орада далдабучаг бир улусунда мәскунлашдырылмыш вә 1891-чи ил августун 16-да гарәт мәгсәди илә өлдүрүлмүшдүр. — *409.*

Аристотел (ерамыздаи әввәл 384—322) — бөјүк гәдим јунан мүтәфәккири, антик гулдарлыг чәмијјәтинин һаким синфинин идеологу. Аристотел Платонун шакирди иди, лакин өз мүәллиминин идеалист нәзәријјәсини кәскин тәнгидә тутуб рәдд етмишди. Өз фәлсәфи бахышларында идеализм илә материализм арасында тәраддүд едирди. Аристотел өз заманында һәр шеји әһатә едән билик системи һазырламыш, формал мәнтигин әсас гануларыны ифадә етмишди, игтисади тәдгигатла мәшғул олурду: Маркс әмтәә, дәјәр, пул вә капиталын илк формалары олан сәләмчи капиталы вә тичарәт капиталы формалары һаггында тә'лимин тарихини мәһз ондан башлајыр (бах: «Сијаси игтисадын тәнгидинә даир» вә «Капитал»ын I чилди). —*44.*

Арсенјев — бах: Потресов, А. Н.

Б

Бебел (Bebel). *Август* (1840—1913) — алман сосиал-демократ партијасынын вә II Интернасионалын көркәмли хадимләриндән бири. Пешәсинә көрә токар фәһлә. Сијаси фәалијјәтә 60-чы илләрин биринчи јарысында башламышды. I Интернасионалын үзвү иди. 1869-чу илдә В. Либкнехт илә бирликдә сосиал-демократ фәһлә партијасынын әсасыны гојмуш, 1875-чи илдә һәмин партија лассалчыларла бирләшиб Алманија сосиалист фәһлә партијасыны јаратмыш, бу да сонралар сосиал-демократ партијасы адландырылмышды. Дәфәләрлә рејхстага депутат сечилмиш, Алманијанын

демократик јолла бирләшдирилмәси уғрунда мүбаризә апармышдыр. Франса-Пруссија мүһарибәси заманы бејнәлмиләлчи мөвгеји тутмушду. Парис Коммунасына тәрәфдар чыхыр, парламент трибунасындан кајзер Алманијасынын мүстәмләкә сијасәтини ифша едирди. Исте'дадлы публисист вә көзәл натиг олан Бебел Алманија вә Авропа фәһлә һәрәкатынын инкишафына хејли тә'сир көстәрмишди. 90-чы илләрдә реформизмин вә тәфтишчилијин әлејһинә чыхмыш, марксизм нәзәриҗҗәсини Е. Бернштејнин вә онун тәрәфдарларынын тәһриф едиб бајағылашдырмасындан мүдафиә етмишдир. Ленин бернштејнчилијә гаршы Бебелин нитгләрини «марксист бахышларыны мүдафиә етмәк вә фәһлә партијасынын һәгиги сосиалист характери уғрунда мүбаризә» нүмунәси һесаб етмишдир (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 19-чу чилд, сәһ. 312).

Бебел өз фәалиҗҗәтинин сон дөврүндә мәркәзчи характерли бир сыра сәһвләр бурахмышдыр (оппортунистләрә гаршы лазымынча мүбаризә апармамаг, парламент мүбаризә формаларынын әһәмиҗҗәтини һәддиндән артыг гиҗмәтләндирмәк вә с.) —*288, 291.*

Белтов, Н. — бах: Плеханов, К. В.

Бернштејн (Bernstein), *Едуард* (1850—1932) — алман сосиал-демократијасынын вә II Интернационалын ифрат оппортунист ганадынын лидери, тәфтишчилијин вә реформизмин нәзәриҗҗәчиси. 1881-чи илдән 1890-чы илә гәдәр алман сосиал-демократијасынын гејри-легал мәркәзи органы «Der Sozial-Demokrat»ын («Сосиал-демократ»ын) редактору олмушдур. 1896—1898-чи илләрдә «Die Neue Zeit» («Јени Зәманә») журналында «Сосиализмин проблемләри» сәрләвһә кими үмуми башлыг алтында бир сыра мәгаләләр дәрч етдирмиш вә сонралар һәмин мәгаләләр «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабында (1899) топланмыш, бурада о, ингилаби марксизмин фәлсәфи, игтисади вә сијаси әсасларыны ачыгча тәфтиш етмишдир. Бернштејн синфи мүбаризә һаггында марксизм нәзәриҗҗәсини, капитализмин мәһвинин лабүдлүҗү һаггында, сосиалист ингилабы вә пролетариат диктатурасы һаггында тә'лими инкар едирди. В. И. Ленин Бернштејни нәзәрдә тутараг дејирди: «Оппортунист, пролетариатын ингилабы һаггында дүшүнмәји дә јадырғамышдыр» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 25-чи чилд, сәһ. 455).

Бернштејн капитализмдә фәһләләрин игтисади вәзиҗҗәтини «јахшылашдырмаға» јөнәлдилән ислаһатлар уғрунда мүбаризәни фәһлә һәрәкатынын јеканә вәзифәси е'лан етмиш, «һәрәкәт — һәр шеј, сон мәгсәд — һечдир» формулу кими оппортунист бир формул ирәли сүрмүшдү. Сонракы илләрдә Бернштејн марксизм әлејһинә мүбаризәни давам етдирир, империалист бурҗуазијанын сијасәтинә јардым көстәрмәјә чағырырды. Бернштејнин вә онун ардычылларынын нәзәри бахышлары, һәмчинин онларын әмәли оппортунист фәалиҗҗәти фәһлә синфинин мәнафејинә ачыг хәјанәтә кәтириб чыхарды, бу да II Интернационалын рүсвајчылыгла ифлас етмәсинә сәбәб олду. Бүтүн өлкәләрдә тәфтишчиләр марк-

сизмин Бернштејн руһунда тәһрифләрини бу вә ја дикәр формада тәкрар едирләр.—*194, 197, 216—223, 224—228, 236, 285, 288, 293, 329, 330, 332, 334—335, 352, 357—359, 387, 389.*

Блау, А. А. (1849-чу илдә анадан олмушдур) — статистикачы, игтисадчы. Тичарәт вә мануфактуралар департаменти статистика бөлмәсинин рәиси, Дөвләт пешә веркиси мүфәттиши олмушдур. Онун редакторлуғу илә статистикаја даир бир сыра әсәрләр нәшр едилмишдир.—*69.*

Бобо — бах: Струве, П. Б.

Богданов А. (Малиновски, А. А.) (1873—1928) — философ, сосиолог, игтисадчы, тәһсилинә көрә һәким. 90-чы илләрдә сосиал-демократ дәрнәкләриннн ишиндә (Тулада) иштирак етмишдир. РСДФП II гурултајындан сонра болшевикләрә гошулмушдур. ЧКБ (Чохлуг Комитәләри Бүросунун) үзвү кими партијанын III гурултајыны һазырламаг сәһәсиндә Русијада иш апармыш вә һәмин гурултајда МК үзвлүјүнә сечилмишдир. Болшевик «Вперјод» вә «Пролетари» органларынын редаксијаларына дахил олмуш. «Новаја Жизн» болшевик гәзетинин редакторларындан бири олмушдур. Иртича башландыгда, отзовистләрин башчысы, Ленинин вә партијанын әлејһинә чыхан «Вперјод» групунун лидери олур. Фәлсәфә мәсәләләриндә «емпириомонизм» адлы өз системини јаратмаға чалышырды (емпириокритисизмин сахта марксист терминләрлә пәрдәләнмиш бир нөвүдүр), бу системин тәнгидини Ленин өзүнүн «Материализм вә емпириокритисизм» әсәриндә (1909) вермишдир. 1909-чу илин ијунунда «Пролетари» гәзетиннн кениш редаксијасынын мүшавирәсиндә Богданов болшевикләрин сыраларындан харич едилмишдир. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра «Пролеткулт»ун рәһбәрләриндән вә илһамчыларындан бири олмуш, Пролетар университетиндә ишләмишди. 1926-чы илдән е'тибарән јаратдығы ганкөчүрмә институтунун директору олмушдур.—*39—48.*

Бок, И. И. (1848—1916) — статистикачы, 70-чи илләрдә дахили ишләр назирлији Мәркәзи статистика комитәсинин редактору олмуш, «1868-чи илдә Авропа Русијасында завод-фабрик сәнајеси статистикасы үчүн материаллар»ы (1872) тәртиб етмиш вә ишләјиб һазырламышдыр, бу «Материаллар» «Русија империјасы статистика салнамәси»нин VI бурахылышыны тәшкил едир.—*6.*

Бонапарт, Луи — бах: Наполеон III.

Бөм-Баверк (Böhm-Bawerk), *Јевкени* (1851—1914) — буржуа игтисадчысы, сијаси игтисадда «Австрија мәктәби» дејилән мәктәбин нүмајәндәләриндән бири. Өз консепсијасыны әсасландыраркән сон фајдалылыг һаггында субјектив психолокија нәзәриҗҗәсини

әсас тутуб иддиа едирди ки, куја мәнфәәт фәһлә синфинин истисмар едилмәсинин нәтичәси дејил, һазыркы вә кәләчәк не'мәтләрә верилән «субјектив гијмәтләрин» фәргиндән ирәли кәлир. Бом-Баверк капитализмин зиддијјәтләрини, әмәјин капитал тәрәфиндән зүлм алтында сахладығыны пәрдәләјәрәк, фәһлә синфинин диггәтини ингилаби мүбаризәнин зәрурилијиндән јајындырмаға чалышмышдыр. Онун мүртәче бахышларындан буржуазија капитализми мүдафиә үчүн истифадә едир. —*220, 221.*

Будагов, С. Г. — фабрик вә завод көстәричисинин тәртибчиси. —*2, 4*—6.

Булгаков, С. Н. (1871—1944) — буржуа игтисадчысы, идеалист философ. 90-чы илләрдә «легал марксист» олмушдур. Аграр мәсәләсиндә Марксын тә'лимини тәфтиш едәрәк, хырда кәндли тәсәррүфатынын «сабитлијини» вә «јашамаға гадир олдуғуну», ири капиталист тәсәррүфатына нисбәтән онун «үстүнлүјүнү» сүбут етмәјә чалышырды, халг күтләләринин јохсуллашмасыны «торпағын азалан мүнбитлији гануну» илә изаһ едирди. 1905—1907-чи илләр ингилабындан сонра Булгаков кадетләрә гошулмуш, В. И. Ленин тәрәфиндән «либерал дөнүклүк енсиклопедијасы» адландырылан «Вехи» мәчмуәсиндә иштирак етмиш, материализм фәлсәфәсинә гаршы јени кантчылыг, мистика вә диндарлыг мөвгејиндән ачыг мүбаризә апармышдыр. 1918-чи илдән сонра кешиш олмуш, харичә мүһаҹирәт етмиш. Совет Русијасы әлејһинә дүшмән тәблиғаты апармышдыр. —*49—50, 55—56, 57—58, 73, 75, 76, 85—86, 90, 103, 107—108, 109, 110, 111, 113, 115, 116, 117, 118—119, 120, 122, 123—124, 126, 127, 128—129, 131, 132, 133, 135, 136—137, 139—140, 141, 142, 143, 144, 145—146, 147, 148, 149, 150, 151—152, 153—154, 155, 156, 158, 159—160, 161, 222.*

Бух, Л. К. (1847—1917) — рус игтисадчысы, «Сијаси игтисадын әсас үнсүрләри. Әмәјин интенсивлији, дәјәр, сәрвәт вә әмтәәләрии гијмәти» (1896) китабынын мүәллифидир; бу китабда јанлыш физики-натуралист нөгтеји-нәзәрини әсас тутараг әмәк дәјәр нәзәриҹјәсини өзүнә мәхсус бир шәкилдә шәрһ етмәјә чалышырды. 70-чи илләрин ахырларында Бух ингилаби һәрәкатда иштирак етмишдир. —*221.*

Бушен, А. Б. (1831—1876) статистикачы, 1857-чи илдән Мәркәзи статистика комитәсиндә кичик редактор олмуш, сонра малијјә назирлијиндә ишләмиш, 1869-чу илдәи е'тибарән бурада онун рәһбәрлији алтында «Малијјә назирлији салнамәси»нин једдинҹи бурахылышы чыхмышдыр. Рус чоғрафија чәмиҹјәтинин нүмајәндәси кими Русијада кустар сәнајесини өјрәнән комиссијаја дахил олмушдур. —*6.*

В

В. В. — бах: Воронтсов, В. П.

Вагнер (Wagner), *Адолф Һенрих Готһилф* (1835—1917) — алман буржуа игтисадчысы вә иртичачы сијаси хадими. «Катедер-сосиализмин» нүмајәндәси олан Вагнер буржуа-либерал реформизмини тәблиғ едирди вә белә һесаб едирди ки, фәһләләрин капиталистләр тәрәфиндән истисмар едилмәси дөвләт ганунвериҹилиҹи васитәси илә арадан галдырыла биләр. Бисмарк илә фәал әмәкдашлыг етмиш, христиан-сосиалист партијасынын башчыларындан бири олмушдур. Вагнерин иртичачы игтисади бахышларындан һитлерчиләр өз «сосиалист» бошбоғазлығы үчүн вә фашист дөвләтини тә'рифләмәк үчүн истифадә етмишләр.

Вагнерин әсас әсәрләри бунлардыр: «Халг тәсәррүфаты һаггында үмуми вә ја нәзәри тә'лим» (1879), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1892—1894). —*44.*

Валјан (Вајјан), (Vaillant), *Едуар Мари* (1840—1915) — франсыз сосиалисти, Бланкинин ардычылы, II Интернасионалын сол ганадынын башчыларындан бири, Парис Коммунасынын Ичраијјә комиссијасынын вә I Интернасионалын Баш шурасынын үзвү. Франса Сосиалист партијасынын тәшкил едилмәси (1901) тәшәббүсчүләриндән бири олмушдур. 1905-чи илдә, Сосиалист партијасы Јоресин реформист франсыз партијасы илә бирләшдикдән сонра Валјан ән мүһүм мәсәләләрдә оппортунист мөвге тутмушдур. Империалист мүһарибәси илләриндә сосиал-шовинист олмушдур. — *291.*

Вебб (Webb), *Беатриса* (1858—1943) вә *Сиднеј* (1859—1947) — мәшһур инкилис ичтимаи хадимләри. Бирликдә Инкилтәрә фәһлә һәрәкатынын тарихинә вә нәзәриҹәсинә даир бир сыра әсәрләр јазмышлар. Онларын башлыча әсәри «Industrial Democracy»дир (Русијада «Инкилтәрә тред-јунионизминин нәзәриҹәси вә практикасы» ады илә нәшр едилмишдир). Бу әсәрин биринчи чилди В. И. Ленин тәрәфиндән тәрчүмә едилмиш, икинчи чилдинин тәрчүмәси исә онун тәрәфиндән редактә олунмушдур. Китаб Русијада 1900—1901-чи илләрдә чыхмышдыр. Веббләр өз әсәрләриндә фәһлә мәсәләсини буржуа гурулушу шәраитиндә ислаһатлар јолу илә һәлл етмәјин мүмкүн олдуғуну сүбут едирдиләр.

Сиднеј Вебб (сонралар лорд Пасфилд) — реформист «Фабиан Чәмиҹјәти»нин баниләриндән бири, парламентин үзвү (1922—1929), тичарәт назири (1924), доминионлар вә мүстәмләкәләр назири (1929—1931) олмушдур. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә Веббләр сосиал-шовинист мөвгеләриндә дурурдулар. 1932-чи илдә ССРИ-јә сәфәр етмишләр, Совет өлкәсинә бөјүк рәғбәт бәсләјирдиләр. Онларын «Совет коммунизми: јени сивилизасијадырмы?» (1935) вә «Совет Русијасы һаггында һәгигәт» (1942) әсәрләри совет халгынын тарихи мүвәффәгиҹјәтләрини вә гәһрәманлығыны әкс етдирир. —*164.*

Вејтлинг (Weitling), *Вилһелм* (1808—1871) — Алманија фәһлә һәрәкатынын јарандығы дөврдә онун көркәмли хадими, утопик «бәрабәрләшдиричи» коммунизм нәзәријјәчиләриндән бири; пешәсинә көрә дәрзи. «Әдаләтлиләр иттифагы»нын фәал хадими, «Аһәнкдарлыг вә азадлыг тә'минатлары» китабынын вә башгаларынын мүәллифи. Енкелсин дедијинә көрә, Вејтлингин бахышлары «алман пролетариатынын илк мүстәгил нәзәри һәрәкаты кими» мүсбәт рол ојнамышдыр, лакин елми коммунизмин мејдана кәлдији замандан е'тибарән онун бахышлары фәһләләрин синфи шүурунун инкишафыны ләнкитмәјә башламышдыр. К. Маркс вә Ф. Енкелс Вејтлингин бахышларыны кәскин тәнгид етмишләр. Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабындан сонра Вејтлинг АБШ-а мүһаҹирәт етмиш, сонралар фәһлә һәрәкатында иштирак етмәкдән узаглашмышдыр. —*291.*

Велика — бах: Засулич, В. И.

Витте, С. Ј. (1849—1915) — XIX әсрин ахырларында — XX әсрин әввәлләриндә рус дөвләт хадими. Чар Русијасынын «һәрби-феодал империализминин» мәнафејини ифадә етмиш, мүтләгијјәтин гаты тәрәфдары олмуш, либерал буржуазијанын хејринә чүз'и күзәштләр вә халга гаршы амансыз чәза тәдбирләри јолу илә монархијаны сахламага чалышмышдыр; 1905—1907-чи илләр ингилабынын јатырылмасыны тәшкил едәнләрдән бири иди. Јоллар назири (феврал—август 1892), малијјә назири (1892—1903), Назирләр шурасынын сәдри (октјабр 1905—апрел 1906) оларкән Витте малијјә, көмүрүк сијасәти, дәмир јол чәкилмәси, фабрик ганунвериҹилији саһәсиндәки тәдбирләри илә, харичи капиталлара һәр чәһәтдән һәвәс јаратмаг саһәсиндәки тәдбирләри илә Русијада капитализмин инкишафына вә онун империалист дөвләтләрдән асылылығының күчләнмәсинә көмәк едирди. В. И. Ленин ону «дәллал назир», «биржа акенти» адландырмышды. —*239, 249—250, 414.*

Воздухов, Т. В. (1899-чу илдә вәфат етмишдир) Владимир губернијасынын Судогда гәзасынын Новоје кәндиндә јашајан кәндлиләр ичәрисиндән јетишмиш еһтијатда олан кичик забит. —*435—439, 442—447.*

Волф (Wolf). *Јулиус* (1862-чи илдә анадан олмушдур) —алман буржуа игтисадчысы, Сүрих, Бреславл университетләринин, сонра да Берлиндә Али техники мәктәбин (1928) профессору, «Сосиализм вә капиталист ичтимаи гурулушу» китабынын мүәллифи (1892). —*218.*

Воронтсов, В. П. (В. В.) (1847—1918) — рус игтисадчысы вә публисисти, 80—90-чы илләрин либерал халгчылығынын идеологларындан биридир, «Русијада капитализмин мүгәддәраты» (1882), «Бизим чәрәјанлар» (1893), «Нәзәри игтисад очеркләри» (1895)

вә с. китабларын мүәллифидир; бу китабларда Русијада капитализмин инкишафы үчүн шәраит олмадығыны иддиа едир, хырда әмтәә истеһсалыны тә'рифләјир, кәндли ичмасыны идеаллашдырырды. Чар һөкүмәти илә барышмағы тәблиғ едир вә гәти сурәтдә марксизмин әлејһинә чыхырды. Воронтсовун бахышлары В. И. Ленинин бир чох әсәрләриндә кәскин тәнгид едилмишдир.— *49, 50, 89—90, 91, 330, 331, 332, 336.*

Г

Гвоздјов, Р. (Симмерман, Р. Е.) (1866—1900) — јазычы. Онун һекајәләри вә игтисади мәгаләләри «Русскоје Богатство»да, «Жизн»дә, «Научноје Обозрениje»дә дәрч едилирди. 1896-чы илдә П. П. Маслов, А. А. Санин, В. И. Португалов вә башгалары илә бирликдә күндәлик «Самарски Вестник» гәзетинин рәһбәри олмушду. Гвоздјовун ән мәшһур әсәри «Голчомаглыг-сәләмчилик, онун ичтимаи-игтисади мә'насы» адлы әсәрдир. —*61, 62, 65.*

Гладстон (Gladstone), *Уилјам Јуарт* (1809—1898) — инкилис сијаси вә дөвләт хадими, һәјатында ифрат торизмдән либерализмә гәдәр бир јол кечмишдир. Хәзинә канслери (малијјә назири) (1852—1855, 1859—1866) вә баш назир (1868—1874, 1880—1885, 1886, 1892—1894) оларкән Гладстон чох заман мүхалифәтә гаршы парламент мүбаризәсинин конјунктур мүлаһизәләри үзүндән ирәли кәлән бә'зи ислаһат кечирмиш, әһалинин хырда буржуа тәбәгәләрини вә фәһлә синфинин јухары тәбәгәсини өз тәрәфиә чәкмәк үчүн сијаси бошбоғазлыг васитәләриндән кениш истифадә етмишдир. Ишғалчы мүстәмләкә сијасәти јеритмиш, Ирландијада милли азадлыг һәрәкатыны амансызчасына јатырмышдыр. Сијаси хадим олмаг е'тибары илә «либерал буржуаларын вә күт мешшанларын гәһрәманы» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәһ. 145) олан Гладстону ифрат принсипсизлик, ријакарлыг вә икиүзлүлүк сәчијјәләндирирди. К. Маркс Гладстону «гәддар ријакар вә казуист» адландырырды (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XXVII чилд, 1935, сәһ. 129). —*256.*

Госсен (Gossen), *Керман* (1810—1858) — алман буржуа игтисадчысы, сонралар «Австрија мәктәби» тәрәфиндән инкишаф етдирилән «ифрат фајдалылыг нәзәријјәсинин» мүәллифләриндән бири. «Инсан мүнасибәтләри гануиларынын вә бунлардан ирәли кәлән тичарәт гајдаларының инкишафы» китабында (1854) һәмин нәзәријјәни ифадә етмишдир. —*220.*

Д

Данијелсон, Н. Ф. (Н. — он) (1844—1918) — рус игтисадчы јазычысы, 80—90-чы илләрдәки либерал халгчылығын идеологларындан бири; 60—70-чи илләрдә ингилабчы разночин кәнчләр

дәрнәкләри илә әлагәдар олмушдур. К. Марксын «Капитал»ының биринчи чилдинин Г. А. Лопатин тәрәфиндән рус дилинә башланмыш олан тәрчүмәсини Данијелсон баша чатдырмышдыр. «Капитал»ын тәрчүмәси үзәриндә ишләркән К. Маркс вә Ф. Енкелс илә јазышмыш вә бурада Русијанын игтисади инкишафы проблемләринә дә тохунмушдур. Лакин Данијелсон марксизмин маһијјәтини баша дүшмәмиш вә сонралар онун әлејһинә чыхмышдыр. 1893-чү илдә «Ислаһатдан сонракы ичтимаи тәсәрруфатымызын очеркләри» китабыны нәшр етмиш вә бу китаб В. П. Воронтсовун әсәрләри илә бирликдә либерал халгчылығын нәзәри әсасы олмушдур. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә Данијелсонун бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*18, 49, 50, 54, 89—90.*

Дионео (Шкловски, И. В.) (1865—1935) — журналист; 70-чи илләрдә халгчылыг һәрәкатында иштирак етмиш, Сибирә сүркүн едилмиш, сонралар харичә кедиб Лондонда јашамышдыр. «Русское Богатство»да вә «Русскије Ведомости»дә әмәкдашлыг етмишдир. Империалист мүһарибәси заманы Антантанын тәрәфдары олмушдур. Октјабр ингилабындан сонра пролетариат диктатурасынын дүшмәни иди. —*121.*

Дүринг (Dühring), *Јевкени* (1833—1921)—алман философу вә игтисадчысы. Дүрингин фәлсәфи бахышлары позитивизмин, метафизик материализмин вә идеализмин еклектик гарышығындан ибарәт иди. Онун мүртәче утопик «сосиалитар» тәсәрруфат системи Пруссијанын јарымтәһкимли тәсәрруфат формаларыны идеаллашдырырды. Фәлсәфә, сијаси игтисад вә сосиализм мәсәләләриндә Дүрингин зәрәрли вә долашыг бахышлары алман сосиал-демократијасынын бир һиссәси ичәрисиндә өзүнә тәрәфдарлар тапырды, бу исә һәлә мөһкәмләнмәмиш олан партија үчүн чох тәһлүкәли иди. Енкелс буну нәзәрә алыб Дүрингин әлејһинә чыхды вә онун бахышларыны «Анти-Дүринг. Чәнаб Јевкени Дүрингин елмдә јаратдығы чевриліш» әсәриндә (1877—1878) кәскин тәнгид етди. В. И. Ленин өзүнүн «Материализм вә емпириокритисизм» китабында (1909) вә бир сыра башга әсәрләриндә Дүрингин еклектик бахышларыны дәфәләрлә тәнгид етмишдир.

Дүрингин әсас әсәрләри бунлардыр: «Фәлсәфә курсу» (1875), «Милли игтисадын вә сосиализмин тәнгиди тарихи» (1871), «Милли вә ичтимаи игтисад курсу» (1873). —*74, 153, 218.*

Е

Енкелгардт, А. Н. (1832—1893) — публисист, халгчы; ичтимаи-агрономлуг фәалијјәти илә вә Смоленск губернијасындакы өз Батишшево маликанәсиндә сәмәрәли тәсәрруфат тәшкили тәчрүбәси илә мәшһурдур. «Русијада капитализмин инкишафы» китабында В. И. Ленин Енкелгардтын тәсәрруфатынын характеристикасыны верәрәк, онун тимсалында халгчы нәзәријјәләринин бүтүн

утопиклијини көстәрмишди. Енкелгардт «Отечественныје Записки» журналында чап едилән «Кәнддән» адлы мәктубларын (1882-чи илдә ајрыча нәшр едилмишдир) вә кәнд тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра башга әсәрләрин мүәллифидир; илк рус «Химически Журнал»ын редактору олмушдур. (1859—1860).— *121—122.*

Енкелс (Engels), *Фридрих* (1820—1895) — елми коммунизмин баниләриндән бири, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәри вә мүәллими, К. Марксын досту вә силаһдашы (бах: В. И. Ленинин «Фридрих Енкелс» мәгаләси. Әсәрләрн, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 5—15).—*46, 60, 67, 74, 80—81, 153, 183, 196, 197, 218, 219, 221, 226, 227, 265—266, 269, 281, 319—320, 358—359, 389.*

Ә

Әкиз — бах: Струве, П. Б.

Ж

Жуковски, Ј. Г. (1822—1907) — буржуа игтисадчысы вә публисисти, «Современник»дә, «Вестник Јевропы»да мәгаләләр јазмыш, «Космос» журналынын редакторларындан бири олмушдур. Өз әсәрләриндә мүхтәлиф игтисад нәзәријјәләрини еклектикчәсинә бирләшдирмәјә чалышырды. Марксист сијаси игтисадын дүшмәни олан Жуковски 1877-чи илдә «Вестник Јевропы»нын 9-чу №-дә «Карл Маркс вә онун капитал һаггында китабы» адлы бир мәгалә дәрч етдириб бурада марксизм үзәринә азғын һүчумлар етмишди. Мәгалә Русијада «Капитал» әтрафында гызғын мүбаһисәләр доғурмушду. Н. Михајловски «Отечественныје Записки»нин 10-чу №-дә (октјабр 1877-чи ил) «Карл Маркс ч. Ј. Жуковскинин мәһкәмәси гаршысында» мәгаләсини дәрч етдирмишди. Мәгалә К. Марксын «Отечественныје Записки» редаксијасына мә'лум мәктубуна сәбәб олмушду (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш мәктублар, 1955, сәһ. 330—333). В. И. Ленин Жуковскини «бајағы буржуа» игтисадчысы адландырырды.—*218.*

З

Засулич, В. И. (Велика) (1849—1919) — Русијада халгчылыг һәрәкатынын, сонра да сосиал-демократ һәрәкатынын көркәмли иштиракчысы. Ингилаби фәалијјәтә 1869-чу илдә башламыш, «Земља и волја», «Чорны передел» халгчы тәшкилатларынын үзвү олмушдур. Засулич харичә мүһаџирәт етдикдән сонра 80-чы илләрин әввәлләриндә халгчылыгла әлагәни кәсмиш, марксист мөвгеләринә кечмишди. 1883-чү илдә илк рус марксист тәшкилаты олан «Әмәк азадлығы» групунун јарадылмасында иштирак ет-

мишди. 80—90-чы илларда Засулич К. Марксын «Фәлсәфә јохсуллуғу»ну, Ф. Енкелсин «Сосиализмин утопијадан елмә дөгру ишкишафы»ны рус дилинә тәрчүмә етмиш, «Бејнәлхалг фәһлә чәмијјәтинин тарихи очерки»ни вә Ж. Ж. Руссо һаггында әсәр јазмышды; «Әмәк азадлығы» групунун нәшрләриндә, «Новоје Слово» вә «Научноје Обозрениje» журналында әмәкдашлыг едәрәк, бир сыра әдәби-тәнгиди мәгаләләр дәрч етдирмишди. 1900-чү илдә Засулич ленинчи «Искра» гәзетинин вә «Зарја» журналынын редаксијасына дахил олмушду.

РСДФП II гурултајындан сонра Засулич меншевизмин лидерләриндән бири иди, меншевик «Искра» гәзетинин редаксијасына дахил олмушду. 1905-чи илдә Русијаја гајытмыш, иртичаја дөврүндә тәсвијәчиләрә гошулмуш, 1914—1918-чи илларда бирinчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурмушду. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына мәнфи мүнасибәт бәсләјирди. —*368, 369—370, 371—372, 377, 378, 379, 380, 381, 391. 419, 420, 421.*

Зеринг (Sering), *Макс* (1857—1939) — алман игтисадчысы, профессор; 1883-чү илдә Шимали Америкада кәнд тәсәррүфатыны өјрәнирди. Онун тәрәфиндән јазылан «Шимали Америка Бирләшмиш Штатларында тахыл тичарәти» мәгаләси «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» енсиклопедија лүғәтиндә чап олунмуш вә рус дилинә тәрчүмә едилмишдир (бах: «Торпаг саһиблији вә кәнд тәсәррүфаты» мәчмуәси. М., Водовозовлар нәшријјаты, 1896). Аграр мәсәләси вә бөһранлар нәзәријјәсинә даир әсәрләриндә «Торпағын азалан мүнбитлији гануну» кими бәднам «гануну» тәблиғ едирди, ири торпаг саһибләринин вә голчомагларын мәнафејини мүдафиә едирди. —*135, 138.*

Зибер, Н. И. (1844—1888) — рус игтисадчысы, публисист, Кијев университетинин сијаси игтисад вә статистика кафедрасынын профессору; 80-чы илларда бир сыра радикал вә либерал журналларда әмәкдашлыг етмишдир. 1871-чи илдә о, «Сопракы әлавәләр вә изаһларла әлагәдар олараг Д. Рикардонун сәрвәт вә капитал нәзәријјәси» адлы диссертасија јазмышды, бу әсәр һаггында К. Маркс «Капитал»ын бирinчи чилдинин 2-чи нәшринә сөзардында мүсбәт фикир сөјләмишди. Зиберин бу әсәри ишләниб әлавәләр едилмиш шәкилдә 1885-чи илдә «Давид Рикардонун вә Карл Марксын иктиман-игтисади тәдгигләри» ады илә нәшр едилмишди. Онун «Марксын игтисад нәзәријјәси» (1876—1878-чи илларда «Знаниje» вә «Слово» журналларында дәрч едилмишдир), «Ибтидаи игтисади мәдәнијјәт очеркләри» (1883) әсәрләри вә башгалары да мәшһур иди. 1881-чи илдә Зибер Лондонда оларкән К. Маркс вә Ф. Енкелс илә шәхсән таныш олмушду; о, К. Марксын игтисад әсәрләрини Русијада илк јајанлардан вә тәблиғ едәнлардан бири иди.

Лакин Зибер өзү марксизми биртәрәфли башa дүшүрдү вә К. Марксын ингилаби тә'лиминин тәрәфдары дејилди.—*57, 77.*

Зомбарт (Sombart), *Вернер* (1863—1941) — алман вулгар буржуа игтисадчысы, алман империализминин башлыча идеологларындан бири. Бреславл университетинин, сонра да Берлин университетинин профессору. Зомбарт өз фәалијјәтинин әввәлләриндә «азачыг марксизм донуна салынмыш... сосиал-либерализмин» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 18-чи чилд, сәһ. 56) типик идеологларындан бири иди. Сонралар марксизмин ачыг дүшмәнинә чеврилмишди, капитализми аһәнкдар тәсәррүфат системи кими гәләмә верирди. Өмрүнүн сон илләриндә фашизм мөвгеләринә кечмиш вә Һитлер режимини тә'рифләјирди. Зомбартын әсас әсәрләри бунлардыр: «XIX әсрдә сосиализм вә ичтимаи һәрәкат» (1896), «Мүасир капитализм» (1902). —*167.*

И

Илјин, В. — бах: Ленин, В. И.

Иоанн Кронштадтски — бах: Серкејев, И. И.

Ј

Јегор — бах: Мартов, Л.

К

Каблуков, Н. А. (1849—1919) — игтисадчы вә статистикачы, халгчы, Москва университетинин профессору. 1885—1907-чи илләрдә Москва губернија земство идарәси статистика бөлмәсинин мүдири олмуш, онун рәһбәрлији алтында «Москва губернијасына даир статистика мә'луматы мәчмуәләри» (1877—1879) тәртиб едилмишдир. Онун бу әсәрләри дә вардыр: «Кәнд тәсәррүфатында фәһлә мәсәләси» (1884), «Кәнд тәсәррүфаты игтисадијјатына даир мүһазирәләр» (1897) вә с. Өз әсәрләриндә торпаг ичмасыны куја кәндлиләрин тәбәгәләшмәсинин гаршысыны ала биләчәк бир форма кими идеализә едәрәк, хырда кәндли тәсәррүфатының «сабитлији» идејасыны мүдафиә едирди. Синфи мүбаризәнин ролу вә әһәмијјәти мәсәләсиндә дә марксизмин әлејһинә чыхараг, синфи сүлһ тәблиғ едирди. В. И. Ленин бир сыра әсәрләриндә, хүсусилә «Русијада капитализмин инкишафы»нда Каблуковун бахышларынын кәскин тәнгидини вермишдир. 1917-чи илдә Каблуков буржуа Мүвәггәти һөкүмәти јанында Баш торпаг комитәсинин ишиндә иштирак етмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Мәркәзи статистика идарәсиндә (МСИ) ишләмиш, мүәллимлик етмиш вә әдәби ишлә мәшғул олмушдур. —*113, 121, 139—140.*

Кант (Kant), *Иммануил* (1724—1804) — алман философу, Көнигсберг университетинин профессору. Башлыча әсәри — «Халис

зәканын тәнгиди» 1781-чи илдә чапдан чыхмышдыр. «Кантын фәлсәфәсиндә әсас чәһәт материализми идеализм илә барышдырмагдан, бунларын арасында сазиш јаратмагдан, бир-биринә әкс олан мүхтәлиф фәлсәфә мәсәләкләрини бир системдә бирләшдирмәкдән ибарәтдир» (В. И. Ленин «Материализм вә емпириокритисизм»). Канта гајытмаг вә ја Марксы Кант илә барышдырмаг сә'ји һәмишә тәфтишчиләр үчүн сәчијјәви олмушдур. —*81.*

Карышев, Н. А. (1855—1905) — игтисадчы вә статистикачы, земство хадими. 1891-чи илдән Јурјев (Тарту) университетинин, сонра да Москва кәнд тәсәррүфаты институтунун профессору. «Русскије Ведомости» гәзетиндә, «Земство», «Русскоје Богатство» журналларында вә саир журналларда әмәкдашлыг етмишдир; Русија кәндли тәсәррүфатынын игтисадијјаты мәсәләләринә даир бир чох китабларын вә журнал мәгаләләриниң мүәллифидир, бунларда о, либерал халгчыларын бахышларыны мүдафиә етмишдир. В. И. Ленин өзүнүн бир сыра әсәрләриндә вә чыхышларында Карышевин мүртәче бахышларыны кәскин тәнгид етмишдир. —*1—2, 5, 7, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 25—27, 28—30, 32, 36.*

Каутски (Kautsky), *Карл* (1854—1938) — алман сосиал-демократијасынын вә II Интернасионалын лидерләриндән бири; әввәлләр марксист олмуш, сонралар марксизмә хәјанәт етмиш, фәһлә һәрәкатында оппортунист чәрәјанлардан бири олан сентризмин (каутскичилијин) идеологу олмушдур. Сосиалист һәрәкатында Каутски 1874-чү илдән иштирак етмәјә башламышдыр. О заманлар онун сијаси бахышлары лассалчылығын, јени малтусчулуғун вә анархизмин гарышығындан ибарәт иди. 1881-чи илдә Каутски К. Маркс вә Ф. Енкелс илә таныш олур вә онларын тә'сири алтында марксизмин тәрәфинә кечир, лакин һәлә һәмин дөврдә Каутскинин оппортунизм тәрәфә тәрәддүдләри вә сәндәләмәләри олур, бунун үстүндә К. Маркс вә Ф. Енкелс ону кәскин тәнгид едирдиләр. 80—90-чы илләрдә Каутски марксизм нәзәриј јәсинин ајры-ајры мәсәләләри барәсиндә бир сыра әсәрләр јазмышдыр: «Карл Марксын игтисад тә'лими» (1887), «Аграр мәсәләси» (1899) вә башгалары; һәмин әсәрләрдә бурахылан сәһвләрә бахмајараг, онлар марксизмин тәблиғиндә мүсбәт рол ојнамышдыр.

Сонралар, ингилаби һәрәкатын кениш јајылдығы дөврдә Каутски оппортунизм мөвгеләринә кечди; биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә мәркәзчи олду, мүһарибә заманы ингилаби марксизмин ачыг дүшмәнләри чәбһәсинә кечәрәк өз сосиал-шовинизмини бејнәлмиләлчилик һаггындакы ибарәләрлә пәрдәләјирди. Каутски ултра империализм нәзәриј јәсини ирәли сүрмүшдү, бу нәзәриј јәнин мүртәче маһиј јәтини Ленин «II Интернасионалын ифласы» (1915), «Империализм капитализмин ән јүксәк мәрһәләсидир» (1916) әсәрләриндә вә башгаларында ифша етмишдир. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Каутски совет сосиализм гурулушуну, коммунизми дүшмәнчәсинә тәнгид едирди.

В. И. Ленин өзүнүн «Дөвләт вә ингилаб» (1917), «Пролетар ингилабы вә хаин Каутски» (1918) вә бир сыра башга әсәрләрин-

дә каутскичилији мәһведичи шәкилдә тәнгид етмишдир. В. И. Ленин каутскичилијин тәһлүкәсини ашкара чыхарараг јазырды: «Фәһлә синфи бу хаинлијә, ирадәсизлијә, оппортунизм гаршысында нөкәрчилијә вә марксизмин нәзәри чәһәтдән мисилсиз дәрәчәдә бајағылашдырылмасына гаршы амансыз мүбаризә апармадан өз үмумдүнја ингилаби ролуну ифа едә билмәз» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 319) —*44, 80, 95, 96—97, 98—100, 101, 107—108, 109, 110—116, 117—119 120—123, 124—125, 126—128, 129, 130—135, 136—141, 142—145, 146—148, 149, 150—156, 157—159, 160, 161, 162, 204, 216—222, 223—224, 225—227, 228, 236, 242, 253, 256, 293—294, 325—326, 330, 332, 333, 370—371.*

Кёниг (Koenig), *Ф.* — алман игтисадчысы, «Мүасир бејнәлхалг рәгабәтин зүлмү алтында инкилис кәнд тәсәрруфатынын вәзијјәти, онун јахшылашдырылмасы васитәләри вә јоллары» китабынын (1896) мүәллифи. —*157.*

Кёне (Quesnay), *Франсуа* (1694—1774) — франсыз игтисадчысы, физиократлар мәктәбинин баниси, тәһсилинә көрә һәким. 1758-чи илдә чыхан «Tableau économique» («Игтисади чәдвәл»ин) мүәллифидир; бу чәдвәлдә буржуа сијаси игтисады тарихиндә илк дәфә олараг бүтөвлүкдә иллик тәкрар истеһсал просесини вә онун тәркиб һиссәләринин әһәмијјәтини тәсвир етмәјә чәһд көстәрилмишдир К. Маркс «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә вә Ф. Енкелсин «Анти-Дүринг» китабы үчүн јаздығы ««Тәнгиди тарих»дән» фәслиндә «Игтисади чәдвәл»ин әтрафлы тәһлилини вермишдир. —*74.*

Керкер (Kärger), *Карл* — алман игтисадчысы, «Саксонија кәлмәләри: Шәхси тәдгигләр вә статистика һесабламалары әсасында» китабынын (1890) мүәллифи. —*147.*

Кирхман (Kirchmann), *Јулиус Керман* (1802—1884) — алман философу вә публисисти, «дөвләт сосиализми» нәзәријјәчиләриндән бири олан Родбертусун һәмфикри. 1871-чи илдән 1876-чы илә гәдәр буржуа «тәрәггичиләр» партијасындан рејхстагын депутаты олмушдур; һүгуг вә фәлсәфә саһәсиндә бир сыра әсәрләрин мүәллифидир. —*56.*

Кобељатски, А. И. (1862—1907) — фабрик ганунверичилијинә даир мә'лумат китабчаларынын тәртибчиси, јоллар назирлијинин мүавини. О, «Фабрик мүфәттишлији мә'мурлары, фабрикчиләр вә заводчулар үчүн мә'лумат китабы»ны (1897) тәртиб етмишдир. —*7, 15.*

Колб (Kolb), *Георг Фридрих* (1800—1884) — алман статистикачысы, публисисти. 1848-чи илдән Алманија парламентинин үзвү, 1863-чү илдән Баварија депутатлар палатасынын үзвү олмушдур; «халгын вәзијјәти вә дөвләтин өјрәнилмәси саһәсиндә мүгајисәли статистикаја даир рәһбәр вәсаит» китабынын (1875) мүәллифидир. —*225.*

Корсак, А. К. (1832—1874) — рус игтисадчысы вә публисисти, «Үмумијјәтлә сәнаје формалары һаггында вә Гәрби Авропа илә Русијада ев истеһсалынын (кустар вә ев сәнајесинин) әһәмијјәти һаггында» китабынын (1861) мүәллифи. —*45.*

Кричевски, Б. Н. (1866—1919) — рус сосиал-демократы, публисист, «игтисадчылығын» лидерләриндән бири. 80-чы илләрин ахырларындан Русијада сосиал-демократ дәрнәкләринин ишиндә иштирак етмишдир; 90-чы илләрин әввәлләриндә мүһачирәт етмишдир; харичдә «Әмәк азадлығы» групуна гошулмуш, онун нәшрләриндә иштирак етмишдир. Аз сонра «Әмәк азадлығы» групундан узаглашмышдыр, 90-чы илләрин ахырларында «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»нын рәһбәрләриндән бири, Иттифагын органы олан «Рабочеје Дело»нун редактору олур. РСДФП II гурултајындан сонра сосиал-демократ һәрәкатында һеч бир рол ојнамамышдыр. —*418.*

К

Кертсенитејн, М. Ј. (1859—1906) — игтисадчы. Москва кәнд тәсәррүфаты институтунун профессору, I Дөвләт думасынын үзвү, рус бүржуазијасынын башлыча партијасы олан кадетләрин лидерләриндән бири вә бу партијанын аграр мәсәләси үзрә нәзәријјәчиси. I Дөвләт думасы бурахылдыгдан сонра Финландијада гаракүрүһчулар тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. —*59.*

Л

Лабриола (Labriola), *Антонио* (1843—1904) — италјан әдиби вә философу; 80-чы илләрин ахырларында буржуа идеолокијасындан узаглашыб марксист олмушду. 1895-чи илдә Лабриола ««Коммунист партијасы манифести»нин хатиряси» адлы китаб нәшр етмишди. Бу китаб вә 1896-чы илдә чапдан чыхан «Тарихи материализм һаггында» китабы «Тарихи материалистчәсинә анламаг очерклəри»нин илк ики һиссәсини тәшкил етмишдир. К. В. Плеханов «Тарихи материалистчәсинә анламаг һаггында» мәгаләсиндә «Очерклəр»ин тәһлилини вермишдир (бах: К. В. Плеханов. Беш чилдлик сечилмиш фәлсәфи әсәрләри, II чилд, 1956, сәһ. 236—266).

Лабриола өз әсәрләриндә тарихи материалистчәсинә анламағын әсасларыны шәрһ етмиш, Һартманын, Нитсшенин, Кроченин мүртәче фәлсәфәсини кәскин тәнгид етмиш, марксизмин буржуа тәнгидчиләри вә тәфтишчиләр әлејһинә чыхмышдыр. —*216.*

Лассал (Lassalle), *Фердинанд* (1825—1864) — алман хырда буржуа сосиалисти, алман фәһлә һәрәкатында оппортунизмин нөвләриндән бири олан лассалчылығын банниси.

Лассал Үмуми алман фәһлә иттифагынын (1863) баниләриндән бири иди. Иттифагын јарадылмасы фәһлә һәрәкаты үчүн мүсбәт әһәмијјәтә малик иди, лакин Иттифагын президенти сечилән Лассал ону оппортунизм јолу илә апарды. Өз мәгсәдләрини дини парламент фәалијјәти илә мәһдудлашдыран лассалчылар үмуми сечки һүгугу уғрунда легал тәшвигат јолу илә, јункерләр дөвләтинин мадди јардым көстәрдији истеһсал чәмијјәтләри јаратмаг јолу илә «азад халг дөвләти» гурмаға наил олмаг үмидиндә идиләр. Лассал мүртәче Пруссијанын һекемонлуғу алтында Алманијанын «јухарыдан» бирләшдирилмәси сијасәтинә тәрәфдар иди. Лассалчыларын оппортунист сијасәти I Интернасионалын фәалијјәтиндә вә Алманијада әсил фәһлә партијасы јарадылмасында бир әнкәл иди, фәһләләрин синфи шүурунун јетишмәсинә мане олурду. Лассалчыларын нәзәри вә сијаси сәһвләри марксизм-ленинизм классикләри тәрәфиндән кәскин тәнгид едилмишдир (бах: К. Маркс, «Гота програмынын тәнгиди»; В. И. Ленин. «Дөвләт вә ингилаб» вә башга әсәрләр). —*181—182, 226.*

Леман (Lehmann), *Карл* — тибб доктору, сосиал-демократ, алман сосиал-демократијасы Мүнһен тәшкилатының үзвү; «Искра» редаксијасы Мүнһендә оларкән она јардым көстәрмишдир. —*457.*

Ленин, В. И. (Улјанов, В. И., В. Илјин, Вл. Илјин, Влад. Илјин, Владимир Илјин, Т. Х., Ф. П.) (1870—1924) — тәрчүмеји-һалына даир мә'лумат. — *19, 54, 60, 65, 68, 72, 73—74, 76, 77, 83—85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 101, 103, 107, 127, 131, 141—142, 148, 153, 155—156, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 193—195, 246, 257, 279, 329—331, 363—368, 369—370, 371—381, 382—383, 419—421.*

Либкнехт (Liebknecht), *Вилһелм* (1826—1900) — алман вә бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, Алманија сосиал-демократ партијасынын баниләриндән вә рәһбәрләриндән бири. Алманијада 1848—1849-чу илләр ингилабында фәал иштирак етмиш, ингилабын мәғлубијјәтиндән сонра әввәлчә Исвечрәјә, сонра Лондона мүһачирәт етмиш, бурада К. Маркс вә Ф. Енкелс илә јахынлашмышдыр. Онларын тә'сири алтында сосиалист олур. 1862-чи илдә Алманијаја гајытдыгдан вә I Интернасионал мејдана кәлдикдән сонра онун ингилаби идејаларынын ән гызғын тәблиғатчыларындан бири вә Алманијада Интернасионал бөлмәләринин тәшкилатчысы олур. 1875-чи илдән та өмрүнүн ахырына гәдәр Либкнехт Алманија сосиал-демократ партијасы Мәркәзи Комитәсинин үзвү вә бу партијанын Мәркәзи органы «Vorwärts»ин («Ирәли») мәс'ул редактору олмушдур. 1867-чи илдән 1870-чи илә гәдәр Шимали алман рејхстагының депутаты олмуш, 1874-чү илдән исә дәфәләрлә Алманија рејхстагынын депутаты сечилмишдир; Пруссија јункерләринин мүртәче харичи вә дахили сијасәтини нфша етмәк үчүн парламент трибунасындан мәһарәтлә истифадә едирди. Ингилаби фәалијјәти үстүндә дәфәләрлә һәбсханаја салынмышдыр. II Интернасионалын тәшкилиндә фәал иштирак ет-

мишдир. Маркс вә Енкелс Либкнехти гијмәтләндирир, онун фәалијјәтинә истигамәт вериридиләр, лакин ејни заманда оппортунист үнсүрләрә гаршы онун барышдырычы сијасәтини кәскин сурәтдә тәнгид едирдиләр. —*207—333.*

Луксембург, Роза (1871—1919) — бејнәлхалг фәһлә һәрәкатынын көркәмли хадими, II Интернасионалын сол ганадынын лидерләриндән бири. Ингилаби фәалијјәтә 80-чы илләрин икинчи јарысында башламыш, Полша сосиал-демократ һәрәкатынын банилә-риндән бири олмуш, онун сыраларында милләтчилијә гаршы чыхмышдыр. 1897-чи илдән алман сосиал-демократ һәрәкатында фәал иштирак етмиш, бернштејнчилијә вә милјеранчылыға гаршы мүбаризә апармышдыр. Биринчи рус ингилабында (Варшавада) иштирак етмиш, 1907-чи илдә РСДФП V (Лондон) гурултајында иштирак етмиш вә бурада болшевикләрә тәрәфдар олмушдур. Империалист мүһарибәсинин лап башланғычындан бејнәлмиләлчи мөвгеји тутмушдур. Сонралар «Спартак» групу, даһа сонра исә «Спартак иттифагы» ады верилән «Интернасионал» групунун јарадылмасы тәшәббүсчүләриндән бири олмуш, Јуниус тәхәллүсү илә «Сосиал-демократијанын бөһраны» китабчасыны јазмышдыр (һәбсханада) (бах: Ленинин «Јуниусун китабчасы һаггында» мәгаләси. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 22-чи чилд, сәһ. 323—339). Алманијада Нојабр ингилабындан сонра Алманија Коммунист партијасынын тә'сис гурултајында рәһбәрләрдән бири кими иштирак етмишдир. 1919-чу илин јанварында Шејдеман һөкумәтинин әмри илә һәбсә алынмыш вә өлдүрүлмүшдүр. Р. Луксембургу јүксәк гијмәтләндирән Ленин дәфәләрлә онун сәһвләрини (партијанын ролу, империализм мәсәләләриндә, милли-мүстәмләкә мәсәләсиндә, кәндли мәсәләсиндә, перманент ингилаб вә с. мәсәләләриндә) тәнгид етмиш, бунунла да дүзкүн мөвге тутмасына көмәк көстәрмишдир. —*253.*

М

Маркс (Marx), *Карл* (1818—1883) — елми коммунизмин бани-си, даһи мүтәфәккир, ингилаби елмин корифеји, бејнәлхалг пролетариатын рәһбәр вә мүәллими (бах: В. И. Ленинин «Карл Маркс (Гыса тәрҹүмеји-һал хүласәси вә марксизмин шәрһи)» мәгаләси— Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи чилд, сәһ. 31—82). — *44, 46—47, 49, 50—54, 55—56, 57, 58, 59, 67, 73—77, 78—79, 80, 81, 82—83, 84, 85, 87—88, 97, 99, 108, 109, 114, 115, 129, 136, 137, 138, 142, 153, 157, 160, 161, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172—173, 181, 183, 196, 197, 198, 203, 217, 218—219, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 231, 236, 250—251, 269, 281, 325, 326, 329, 330, 358—359, 389.*

Мартов, Л. (Седербаум, Ј. О., Јегор) (1873—1923) — меншевизмин лидерләриндән бири. Сосиал-демократ һәрәкатында 90-чы илләрдән иштирак етмишдир. 1895-чи илдә Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның тәшкилиндә

иштирак етмишдир. 1896-чы илдә һәбсә алыныб 3 иллија Туруханска сүркүн едилмишди. Сүркүндән сонра 1900-чү илдә «Искра»-ның нәшрини һазырламагда иштирак етмиш, онун редаксија һеј'әтинә дахил олмушдур. РСДФП II гурултајында «азлығын» башчысы олмуш вә о замандан е'тибарән меншевикләрин мәркәзи идарәләриниң рәһбәрләриндән бири вә меншевик нәшрләринин редактору олмушдур. Иртича илләриндә тәсвијәчи иди. «Голос Сосиал-Демократа»ны редактә едирди, антипартија «август» конфрансында (1912) иштирак етмишди. Биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә сентрист мөвгеји тутурду. Октјабр ингилабындан сонра Совет һакимијјәтинин ачыг дүшмәнләри чәбһәсинә кечмишди. 1920-чи илдә Алманијаја мүһаҹирәт етмиш, Берлиндә меншевик «Социалистически Вестник»ини тә'сис етмиш вә ону редактә етмишдир. —*266—267, 368, 383.*

Микулин, А. А. — мүһәндис-механик, Владимир маһалыныи фабрик мүфәттиши, сонра исә Херсон губернијасынын бөјүк фабрик мүфәттиши олмушдур; «1886-чы ил 3 ијун ганунунун тәтбиги тарихиндән очеркләр» (1893), «Одесса градоначалниклији, Херсон губернијасы вә Николајев һәрби губернаторлуғу фабрик-завод вә сәнәт сәнајеси...» (1897) әсәрләринин вә башгаларынын мүәллифидир. —*4, 9, 22, 37.*

Милл (Mill), *Чон Стуарт* (1806—1873) — инкилис буржуа философу вә игтисадчысы, позитивизмин көркәмли нүмајәндәләриндән бири. 1865—1868-чи илләрдә Инкилтәрә парламентинин ичмалар палатасынын үзвү олмушдур. Миллин башлыча фәлсәфи әсәрләри бунлардыр: «Силлокизм мәнтиги вә индуктив мәнтиг системи» (1843) вә «Сер Вилјам Һамилтон фәлсәфәсинин ичмалы» (1865). Әсас игтисади әсәри — «Сијаси игтисадын әсаслары» (1848). Милл буржуа сијаси игтисадынын елә нүмајәндәләриндән иди ки, онлар, Марксын вердији тә'рифә көрә, «капиталын сијаси игтисадыны пролетариатын артыг е'тинасыз бурахылмасы мүмкүн олмајан иддиалары илә ујғунлашдырмаға чалышырдылар» («Капитал», I чилд, 1969, сәһ. 17). Д. Рикардоја нисбәтән Милл керијә дөғру аддым атмыш, әмәк дәјәр нәзәриҗҗәсиндән узаглашмыш вә ону истеһсал хәрчләри нәзәриҗҗәси кими вулгар нәзәриҗҗә илә әвәз етмишди. Капиталистләрин мәнфәәтини Милл сахта елми нәзәриҗҗә олан имтина нәзәриҗҗәси илә изаһ етмәјә чалышырды, куја капиталистләр истеһлакда имтиначылыға јол верирләр. Милл Малтусун әһали һаггында инсана иифрәтлә долу олан нәзәриҗҗәсинә тәрәфдар иди. Н. Г. Чернышевски Миллин «Сијаси игтисадын әсаслары» китабынын тәрчүмәсинә өз гејдләриндә (1860—1861) вә «Сијаси игтисада даир очеркләр (Миллә көрә)» әсәриндә (1861) Миллин игтисади бахышларынын тәнгидини вермишдир. —*56, 165.*

Михајловски, Н. К. (1842—1904) — либерал халгчылығын көркәмлн нәзәриҗҗәчиси, публисист, әдәби тәнгидчи, позитивист философ, соснолокијада субјектив мәктәбин нүмајәндәләриндән бири. Михајловскинин әдәби фәалиҗҗәти 1860-чы илдә башланмышды;

1868-чи илдә о, «Отечественныје Записки» журналының әмәкдашы, сонра исә редакторларындан бири олур. 70-чи илләрин ахырларында «Народнаја волја» партијасынын нәшрләрини тәртиб вә редактә етмишдир. 1892-чи илдә «Русскоје Богатство» журналына башчылыг етмиш вә онун сәһифәләриндә марксизмә гаршы гызғын мүбаризә апармышдыр. В. И. Ленинин ««Халг достлары» нәдир вә сосиал-демократлара гаршы онлар нечә мүбаризә едирләр?» әсәриндә (1894) вә башга әсәрләриндә Михајловскинин бахышларынын тәнгиди верилмишдир. —*218.*

Н

Н. — Он — бах: Данијелсон, Н. Ф.

Наполеон III (Бонапарт, Луи) (1808—1873) — 1852-чи илдән 1870-чи илә гәдәр Франса императору, I Наполеонун гардашы оғлу. 1848-чи ил ингилабы дармадағын едилдикдән сонра Франса республикасынын президенти сечилмишди; 1851-чи ил декабрын 2-синә кечән кечә дөвләт чевриліши етмиш, Франса императору е'лан олунмушду.

III Наполеон ири буржуазијанын хејринә авантүрист харичи сијасәт јеридирди; III Наполеонун дахили сијасәтинин сәчијјәви әламәти полис террорунун мисилсиз азғынлашмасындан, бүрократијанын күчләнмәсиндән вә ејни заманда бошбоғаз үсуллар ишләдиб фәһләләрлә ојунбазлыг етмәкдән ибарәт иди. бундан өтрү исә јалан вә'дләрә, сәдәгә вә хырда ислаһатлара әл атырды, бу да «зәһмәткеш күтләләрини даһа узун илләр боју әсарәт бојундуруғу алтында» сахламышды (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 137) —*214, 250—251.*

Нарышкин, А. А. — Орјол губернијасынын ири мүлкәдары, Бирләшмиш задәканлар шурасынын үзвү. 1906-чы илдән Дөвләт шурасынын үзвү; ифрат сағларын лидери. —*155—456.*

Нежданов, П. (Липкин, Ф. А.) (1868-чи илдә анадан олмушдур) — публисист, «Марксын тәнгидчиләриндән» бири, сонралар меншевик, ифрат тәсвијәчи, РСДФП IV (Стокһолм) вә V (Лондон) гурултајларынын иштиракчысы, тәсвијәчи нәшрләринин әмәкдашы, партијаны ләғв етмәк һаггында 16 меншевикин «Ачыг мәктуб»у мүәллифләриндән бири (1910). 1912-чи ил август конфрансындан сонра меншевик рәһбәр мәркәзнинин (Т. К.) үзвү. Бириничи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинист, 1917-чи илдә Петербургда чыхан меншевик «Рабочаја Газета»нын редакторларындан бири. —*168—169, 170, 171, 173—174.*

О

Орлов, П. А. — «Авропа Русијасы фабрик вә заводлары көстәричиси»нин тәртибчиси. Биринчи нәшри 1881-чи илдә, икинчи нәш-

ри 1887-чи илдә вә үчүнчү нәшри (С. Г. Будагов илә бирликдә) 1894-чү илдә чыхмышдыр. —*2, 3, 5—6, 9, 14.*

Оуен (Owen), *Роберт* (1771—1858) — көркәмли инкилис утопик сосиалисти; капитализм гурулушунун әсасларыны кәскин тәнгид едирди, лакин капитализмин зиддиjjәтләрнин әсил көкләрини ашкара чыхара билмәмишди; белә һесаб едирди ки, ичтимаи бәрабәрсизлиjин әсас сәбәби капиталист истеһсал үсулунун өзүндә дејил, маариф кифајәт гәдәр јајылмамасындадыр, бу сәбәб бинликләрин јајылмасы вә ичтиман ислаһатлар васитәси илә арадан галдырыла биләр; буна көрә дә бу ислаһатларын кениш програмыны ирәли сүрүрдү. Оуен иш күнүнә ганунверичиликлә һәдд гојулмасы уғрунда, әмәк мүһафизәси уғрунда, ушагларын ичтимаи тәрбијәси уғрунда мүбаризә апарырды.

Кәләчәк «сәмәрәли» чәмиjjәти Оуен өз-өзүнү идарә едән кичик (ән чоху үч мин үзвү олан) коммуналарын азад федерасијасы шәклиндә тәсәввүр едирди. Лакин Оуенин өз идеjаларыны ишдә һәјата кечирмәк чәһдләри мүвәффәгиjjәтсизлиjә уғрады. 30—40-чы илләрдә Оуен һәмкарлар иттифагы вә кооператив һәрәкатында фәал иштирак едирди, фәһләләрин маарифләнмәси үчүн олдугча чох иш көрмүшдү. Енкелс XIX әсрдә инкилис фәһлә һәрәкаты үчүн Оуенин фәалиjjәтинин әһәмиjjәтини гиjмәтләндирәрәк jазырды: «Инкилтәрәдә фәһлә синфинин мәнафеjинә олан бүтүн ичтимаи һәрәкатлар вә бунларын бүтүн һәгиги наилиjjәтләри Оуенин ады илә әлагәдардыр» («Анти-Дүринг», 1967, сәһ. 267).

Оуенин әсас әсәрләри бунлардыр: «Инсан характеринин тәшәккүлү һаггында» (1813), «Ичтиман бәлалары jүнкүлләшдирмәк планы һаггында Ленарк графлыгына мә'рузә» (1820), «Јени әхлаги аләм һаггында китаб» (1836—1844) вә башгалары. —*121.*

П

Парвус (Келфанд, А. Л.) (1869—1924) — меншевик; 80-чы илләрдә Русијадан мүһаҹирәт етмишди; 90-чы илләрин ахырларында вә 900-чү илләрин әввәлләриндә Алманија сосиал-демократ партијасынын ишиндә иштирак едирди, онун сол ганадына гошулмуш, «Sächsische Arbeiter-Zeitung»ун («Саксонија Фәһлә Гәзети»нин) редактору олмушду. Дүнја тәсәррүфаты мәсәләләринә даир бир сыра әсәрләр jазмышдыр. РСДФП II гурултаjындан сонра меншевикләрә гошулмушду. Биринчи рус инкилабы дөврүндә Русијада иди, «Начало» меншевик гәзетиндә әмәкдашлыг едир, Булыкин думасында иштирак етмәjә чағырыр, кадетләрлә хырда сөвдәләшмә тактикасыны мүдафиә едирди вә с. Парвус антимарксист «перманент инкилаб» нәзәриjjәсини ирәли сүрмүшдүр, сонралар Тротски буну ленинизмә гаршы мүбаризә васитәсинә чевирмишдир. Биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә ифрат шовинист, алман империализминин акенти олмуш, «Алманијада хаинлик вә алчаг нөкәрчилик» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 21-чи

чилд, сәh. 436) органы олан «Die Glocke» (Зәнк») журналынын нашири иди. — *62, 66—68, 162, 457.*

Пјотр Николајевич — бах: Романов, П. Н.

Плеханов, К. В. (Белтов, Н.) (1856—1918) — рус вә бејнәлхалг фәhлә hәрәкатынын көркәмли хадимләриндән бири, Русијада марксизмин илк тәблигатчысы, материалист дүнјабахышы угрунда барышмаз мүбариз. 1875-чи илдә hәлә тәләбә икән Плеханов халгчыларла, Петербург фәhләләри илә әлагә јаратмыш вә ингилаби фәалијјәтә гошулмушду, 1877-чи илдә халгчы «Земља и волја» тәшкилатына дахил олмуш, онун парчаланмасындан аз сонра, 1879-чу илдә исә халгчыларын јени јарадылмыш «Чорный передел» тәшкилатынын башчысы олмушдур. 1880-чы илдә харичә мүhаҹирәт едән Плеханов халгчылыгла әлагәни кәсмиш вә 1883-чү илдә Женеврәдә илк рус марксист тәшкилатыны — «Әмәк азадлыгы» групуну јаратмышдыр. 900-чү илләрин әввәлләриндә Плеханов В. И. Ленин илә бирликдә «Искра» гәзетини вә «Заrја» журналыны редактә етмиш, партија програмы лајиhәсинин ишләнib hазырланмасында вә РСДФП II гурултајынын hазырланмасында иштирак етмишдир. Плеханов фәлсәфә, ичтимаи-сијаси тә'лимләр тарихинә, инчәсәнәт вә әдәбијјат нәзәриjjәси мәсәләләринә даир чохлу әсәр јазмышдыр; бу әсәрләр елми сосиализм хәзинәсинә гијмәтли hәдијјәдир.

Плехановун ән мүhүм нәзәри әсәрләри бунлардыр: «Сосиализм вә сијаси мүбаризә» (1883), «Бизим ихтилафларымыз» (1885), «Тарихә монист бахышын инкишафы мәсәләсинә даир» (1895), «Материализм тарихинә даир очерклер» (1896), «Ч-б Воронтсовун (В. В.) әсәрләриндә халгчылыгын әсасландырылмасы» (1896), «Тарихин материалист анлајышы hаггында» (1897), «Тарихдә шәхсијјәтин ролу мәсәләсинә даир» (1898) вә башгалары. В. И. Ленин јазырды: «О, 1883-чү илдән 1903-чү иләдәк, 20 ил әрзиндә чохлу көзәл әсәрләр, хүсусилә оппортунистләрә, махистләрә, халгчылара гаршы әсәрләр вермишдир» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 20-чи чилд, сәh. 371). В. И. Ленин Плехановун фәлсәфи әсәрләрини бејнәлхалг марксист әдәбијјатында ән јахшы әсәрләр адландырырды.

Лакин Плехановун чидди сәhвләри вар иди вә бунлар онун сонракы меншевик бахышларынын рүшејми олмушду. О, кәндлиләрин ингилаби ролуну лазымынча гијмәтләндирмир, либерал буржуазијаны фәhлә синфинин мүттәфиги hесаб едирди; сөздә пролетариатын hегемонлугу идејасыны гәбул етдији hалда, ишдә бу идејаның маhијјәти әлејhинә чыхырды.

РСДФП II гурултајындан сонра Плеханов оппортунизм илә барышмаг мөвгеләринә кечди, сонра да меншевикләрә гошулду. 1905—1907-чи илләрдәки биринчи рус ингилабы дөврүндә әсас тактика мәсәләләриндә онунла болшевикләр арасында бөјүк ихтилафлар вар иди; сонралар о, бир нечә дәфә меншевикләрдән узаглашмыш, меншевизм илә болшевизм арасында тәрәддүд етмишди.

1908—1912-чи илләрдә Плеханов тәсвиҹәчиләрин әлеҹһинә чыхды, «партијалы меншевикләр» групуна башчылыг етди. 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинизм мөвгеләриндә дурурду. 1917-чи ил Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Плеханов Русијаја гајытмышды, буржуа Мүвәггәти һөкүмәтинә тәрәфдар чыхырды; Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабына мәнфи мүнасибәт бәсләмишди. —*81. 197, 266, 273, 275—276, 281, 339, 363, 364—370, 371—374, 375, 376—377, 379—380, 381—382, 383, 391, 397, 417, 418.*

Победоностсев, К. П. (1827—1907) — чар Русијасынын иртичачы дөвләт хадими; синодун баш прокурору олмуш, III Александрын чарлыгы дөврүндә әслиндә һөкүмәт башчысы вә азғын тәһкимчи иртичасынын баш илһамчысы олмуш, II Николај заманы да бөјүк рол ојнамагда давам етмишдир. Бүтүн өмрү боју ингилаби һәрәката гаршы инадла мүбаризә апармышдыр. 60-чы илләрдәки буржуа ислаһатларынын гәти әлеҹһдары, геҹри-мәһдуд мүтләгиҹјәт тәрәфдары, елм вә маарифин дүшмәни иди. 1905-чи илин октјабрында буржуа-демократик ингилабы јүксәлдији заман исте'фа вермәјә мәчбур олмуш вә сијаси фәалиҹјәтдән узаглашмышды. — *249—250.*

Постников, В. Ј. (1844—1908) — игтисадчы-статистикачы, әкинчилик вә дөвләт әмлакы назирлијиндә хәзинә торпагларынын гурулушу саһәсиндә чалышмыш, Азад игтисад чәмиҹјәтинин үзвү олмушдур. «Чәнуби рус кәндли тәсәррүфаты» китабынын (1891) мүәллифидир В. И. Ленин Постниковун китабыны өзүнүн «Кәндли һәјатында јени тәсәррүфат һәрәкаты», «Базарлар мәсәләси дејилән мәсәләјә даир» (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 1-чи чилд, сәһ. 1—126), «Русијада капитализмин инкишафы» (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 3-чү чилд) әсәрләриндә тәһлил едир. В. И. Ленин Постниковун китабыны јүксәк гиҹмәтләндирәрәк, тәсәррүфат просесләринин изаһында мүәллифин зиддиҹјәтләри вә методоложи сәһвләри олдуғуну да гејд едирди. —*127.*

Потресов, А. Н. (Арсенјев) (1869—1934) — меншевизмин лидерләриндән бири. 90-чы илләрдә марксистләрә гошулмушду. Петербург «Фәһлә синфинин азадлыгы уғрунда мүбаризә иттифагы»нда иштирак етдијинә көрә Вјатка губернијасына сүркүн едилмишди. 1900-чү илдә харичә кетмиш, «Искра»нын вә «Зарја»нын јарадылмасында иштирак етмишди. РСДФП II гурултајындан сонра меншевик олмушдур. Иртича илләриндә тәсвиҹчилијин идеологу олмуш, меншевик «Возрождение», «Наша Зарја» вә с. органларында рәһбәр рол ојнамышдыр. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы сосиал-шовинист иди. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра мүһачирәт етмишдир; харичдә мәтбуатда Совет һакимиҹјәтинә һүчумлар едирди. —*363, 367, 369—377, 378—381, 419—420, 421.*

Прокопович, С. Н. (1871—1955) — буржуа игтисадчысы вә публисисти, «игтисадчылыгын» көркәмли нүмајәндәси, Русијада бөлштејнчилијин илк тәблиғатчыларындан бири. Либерал-монархист «Азадлыг иттифагы» тәшкилатының фәал үзвү. 1906-чы илдә кадетләр партијасы МК-сының үзвү. Јарымкадет, јарымменшевик «Без Заглавија» журналының нашир-редактору, «Товариш» гәзетинин фәал әмәкдашы. Фәһлә мәсәләсинә даир бөлштејнчи-либерал мөвгеләриндән јазылмыш китабларын мүәллифи. 1917-чи илдә буржуа Мүвәггәти һөкумәтинин әрзаг назири. Октјабр ингилабындан сонра антисовет фәалијјәтинә көрә ССРИ һүдудларындан кәнара сүркүн едилмишдир. —*222, 228, 325, 328—330, 331, 332—333, 335, 336.*

Прудон (Proudhon), *Пјер Жозеф* (1809—1865) — франсыз публисисти, игтисадчысы вә сосиологу, анархизмин баниләриндән бири, хырда буржуазијанын идеологу; хырда хүсуси мүлкијјәти әбәдиләшдирмәјә чалышыр вә ири капиталист мүлкијјәтини хырда буржуа мөвгеләриндән тәнгид едирди. «Халг банкы» тәшкил едилмәси барәсиндә утопик лајиһәләр ирәли сүрүрдү, бу «халг банкы» «мүфтә кредит» васитәси илә фәһләләрә өзләри үчүн истеһсал васитәләри әлдә етмәк вә хырда тәсәррүфатчы олмагда көмәк етмәли иди. Хүсуси «мүбадилә банклары» јарадылмасы һаггында да Прудонун утопијасы ејни илә мүртәче характер дашыјырды, бу «мүбадилә банкларының» көмәји илә куја зәһмәткешләр өз әмәкләри мәһсулларының «әдаләтли» сатышыны тә'мин едәчәк вә ејни заманда истеһсал аләтләри вә васитәләри үзәриндә капиталист мүлкијјәтинә тохунмајачагдылар. Анархизм мөвгеләриндән дөвләти инкар едәрәк ону синфи зиддијјәтләрин башлыча мәнбәји һесаб едирди. Буржуазија илә пролетариатын бир синиф һалында «бирләшмәсини» тәблиғ едәрәк, пулсуз әмтәә мүбадиләси әсасында онларын игтисади әмәкдашлығыны тәблиғ едирди. 1846-чы илдә «Игтисади зиддијјәтләр системи, јахуд јохсуллуг фәлсәфәси» китабыны чап етдирәрәк бурада өз хырда буржуа фәлсәфи-игтисади бахышларыны шәрһ етмишди. Маркс «Фәлсәфә јохсуллуғу» әсәриндә Прудонун китабынын мәһведичи тәнгидини верәрәк, онун елми чәһәтдән әсассыз олдуғуну көстәрмишдир. 1848-чи ил ингилабы дөврүндә Мүәссисләр мәчлисинә сечилән Прудон фәһлә синфинин ингилаби чыхышларыны писләјирди; 1851-чи ил декабрын 2-дә кечирилән Бонапарт чеврилишини бәјәнирди, бундан сонра исә Франсада Икинчи империја режими јарадылмышды. — *42, 58, 171, 291.*

Р

Р. М. — 1899-чу илин сентјабрында «Рабочаја Мысл»а ајрыча әлавәдә чап едилмиш «Бизим керчәклијимиз» мәгаләсинин мүәллифи — *261—265, 268—269, 271, 272, 276, 277, 278—279, 280, 281, 282—287.*

Рамсеј (Ramsay), *Чорч* (1800—1871) — инкилис игтисадчысы, фәлсәфи вә игтисади мәсәләләрә даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи, бунларын да ичәрисиндә ән әһәмијјәтлиси «Сәрвәтин бөлүшдүрүлмәси һаггында тәдгигат тәчрүбәси» әсәридир (1821, 1836). — *77.*

Решетников, Ф. М. (1841—1871) — рус демократ јазычысы; онун «Современник»дә чап едилән, Урал кәндлиләринин вә Кама бурлакларынын дәһшәтли һәјатыны әкс етдирән «Подлипнајалылар» повести хүсусилә мәшһурлашмышды. Решетниковун «Мә'дән фәһләләри», «Глумовлар» адлы вә башга әсәрләриндә рус әдәбијјатында илк дәфә олараг Урал фәһләләринин һәјаты, онларын үзүчү әмәји, јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри, истисмарчылара гаршы илк кортәбии е'тираз чөһдләри тәсвир олунмушдур. —*450, 451.*

Рид (Read), *Клер Сүал* (1826—1905) — инкилис игтисадчысы, кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә мүтәхәсис. 1865—1880, 1884, 1885-чи илләрдә парламент үзвү. —*130.*

Рикардо (Ricardo), *Давид* (1772—1823) — көркәмли инкилис игтисадчысы, «Сијаси игтисадын вә верки рүсүмүнүн әсаслары» (1817), «Әкинчилијә һимајә һаггында» (1822) әсәрләринин вә башга әсәрләрин мүәллифи; һәмин әсәрләрдә классик буржуа сијаси игтисады баша чатдырылмышдыр.

Феодализмин галыгларына гаршы буржуазијанын мүбаризәсиндә онун мәнафејини мүдафиә едән Рикардо азад рәгабәт принсипинә тәрәфдар чыхыр, капиталист истеһсалынын инкишафына мане олан бүтүн мәһдудијјәтләрин арадан галдырылмасыны тәләб едирди. Игтисад елми үчүн Рикардонун тарихи әһәмијјәти һәр шејдән әввәл онун әмәк дәјәр нәзәријјәсиндән ибарәтдир; о һәмин нәзәријјәни бүтүн сијаси игтисад үчүн әсас етмәјә чалышырды. А. Смитин дәјәр нәзәријјәсини инкишаф етдирән Рикардо сүбут етмишди ки, дәјәр әмтәәнин истеһсалына сәрф едилән әмәклә мүәјјән олунур, һәм фәһләнин әмәк һаггы, һәм дә әмәксиз әлдә едилән кәлирләр — мәнфәәт вә рента бу мәнбәдән мејдана чыхыр. О, фәһләнин әмәк һаггы илә капиталистин мәнфәәти арасындакы әкслији кәшф етмишди, јә'ни тәдавүл даирәсиндә пролетариатын мәнафеји илә буржуазијанын мәнафејинин тоггушдуғуну ашкара чыхармышды.

Лакин Рикардонун синфи мәһдудлуғу она капитализмин әсил елми тәһлилини вермәкдә, капиталист истисмарының сиррини ашкара чыхармагда мане олду. Рикардо әмтәә истеһсалыны ичтимаи истеһсалын әбәди вә тәбии формасы һесаб едирди. О, дәјәрин ичтимаи тәбиәтини ашкара чыхармамышды, истеһсалын дәјәри илә гијмәти арасындакы фәрги көрмүрдү, пулун мәншәји вә маһијјәтинн баша дүшә билмәмишди.

Рикардонун нәзәри бахышларынын тәнгидини К. Маркс «Капитал»да, «Изафи дәјәр нәзәријјәләри»ндә вә башга әсәрләриндә вермишдир. — *46, 57, 58, 77—78, 82.*

Родбертус-Јакетсов (Rodbertus-Jagetzow), *Иоһанн Карл* (1805—1875) — алман вулгар игтисадчысы, Пруссијада ири торпаг саһиби, «Дөвләт сосиализми» нәзәриҹҹәчиләриндән бири. Родбертус белә һесаб едирди ки, әмәклә капитал арасындакы зиддиҹҹәтләр Пруссија јункер дөвләти тәрәфиндән кечирилән бир сыра ислаһатлар васитәси илә һәлл едилә биләр; Енкелсин јаздығы кими о, «имтијазлы синфи азы јахын 500 ил әрзиндә» сахламаг үмидиндә иди (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XVI чилд, 1-чи һиссә, 1937, сәһ. 186). Изафи дәјәрин мәншәјини вә капитализмин әсас зиддиҹҹәтинин маһиҹҹәтини баша дүшмәјән Родбертус игтисади бөһранларын сәбәбини халг күтләләриннн кифајәт гәдәр истеһлак етмәмәсиндә көрүрдү.

Родбертусун әсас әсәрләри бунлардыр: «Бизим дөвләт-тәсәррүфат гурулушумузу дәрк етмәјә данр» (1842), «Фон Кирхмана ичтимаи мәктублар» (1850—1851, 1884). —*58, 60, 226, 329.*

Романов П. Н. (1864-чү илдә анадан олмушдур) — бөјүк кнјаз, ахырынчы рус чары II Николајын әмиси, III Александрын әмиси нәвәси. —*462.*

С

Сеј (Say), *Жан Батист* (1767—1832) — франсыз буржуа игтисадчысы, вулгар сијаси игтисадын баниси. Өз әсәрләриндә әмәк дәјәр нәзәриҹҹәсини тәкзиб етмәјә чалышараг, «истеһсалын үч амилинин» — әмәји, капиталы вә торпағы дәјәрин мәнбәји е'лан етмишди, зәһмәткешләрин истисмар едилдијини, әмәклә капитал арасында антагонизми, истеһсалла истеһлак арасында зиддиҹҹәти, игтисади бөһранларын мүмкүн олдуғуну инкар едирди. Сејин буржуа-мәддаһлығы бахышларынын тәнгидини К. Маркс «Капитал»да вә «Изафи дәјәр нәзәриҹҹәләри»ндә вермишдир. —*57, 77, 82.*

Серкеjев, И. И. (Иоанн Кронштадтски) (1829—1908) —Кронштадт килсәсинин кешиши, «Рус халгының иттифагы» адлы гаракүруһчу, монархист тәшкилатынын фәхри үзвү, чәһаләтпәрәст; кәләчәји көрән вә кәләчәкдән хәбәр верән шәхс шөһрәти газанмышды; сарај даирәләриндә вә әһалинин авам тәбәгәләри ичәрисиндә бөјүк нүфузу вар иди, рус олмајан милләтләрә гаршы талançы тә'гиби илә шөһрәт газанмышды. —*343.*

Сисмонди (Sismondi), *Жан Шарл Леонар Симонд* (1773—1842) — Исвечрә игтисадчысы вә тарихчиси. Өз фәалиҹҹәтинин әввәлләриндә Сисмонди буржуа классик сијаси игтисад мәктәбинә гошулмушду, сонралар хырда буржуа сосиализминин нүмајәндәси, хырда истеһсалчыларын бахышларыны ифадә едән игтисади романтизмин баниси кими шөһрәт газанмышды. Капитализмин зиддиҹҹәтләрини көстәрән Сисмонди бунларын әсасыны ашкара чыхара билмәмишди. О, ири капиталист истеһсалынын мүтәрәгги

мејлләрини башa дүшмүрдү, сәнајенин дәјишилмиш игтисади шәраитә әсла үјғун кәлмәјән сех үсулу илә тәшкилини вә патриархал кәнд тәсәррүфатыны идеал е'лан едирди.

Ленин «Игтисади романтизмин характеристикасына даир» әсәриндә (бах: Әсәрләри, 5-чи нәшри, 2-чи чилд, сәһ. 129—280) Сисмонди тә'лиминин кениш тәнгидини вермишдир. Сисмондинин әсас игтисад әсәрләри бунлардыр: «Сијаси игтисадын јени әсаслары вә ја сәрвәтин әһалијә нисбәти һаггында» (1819) вә «Сијаси игтисада даир етүдләр» (1837—1838). —*42, 83, 111.*

Сквортсов, А. И. (1848—1914) — буржуа игтисадчысы, агроном, Новоалександрија кәнд тәсәррүфаты вә мешәчилик институтунун профессору; сијаси игтисада вә кәнд тәсәррүфаты игтисадијјатына даир бир сыра әсәрләрин мүәллифи. В. И. Ленин өз әсәрләриндә Сквортсовун бахышларыны дәфәләрлә тәнгид етмишдир. Сквортсовун әсас әсәрләри бунлардыр: «Бухар нәглијјатынын кәнд тәсәррүфатына тә'сири» (1890), «Игтисади етүдләр» (1894), «Сијаси игтисадын әсаслары» (1898) вә с. — *85, 113.*

Смит (Smith), *Адам* (1723—1790) — инкилис игтисадчысы, классик буржуа сијаси игтисад мәктәбинин ән көркәмли нүмајәндәси. «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат» адлы әсәриндә (1776) һәр һансы истеһсал саһәсиндә сәрф едилән һәр чүр әмәји илк дәфә ●ларағ дәјәрин мәнбәји е'лан етмишди. Бу мүддәаја әсасланыб белә чох мүһүм бир нәтичәјә кәлмишди ки, фәһләнин әмәк һаггы онун вердији мәһсулун бир һиссәсидир вә фәһләнин јашајыш васитәләринин дәјәрн илә мүәјјән олунур, капиталистләрин вә торпаг саһибләринин дә кәлирләринин мәнбәји фәһләләрин әмәјидир. Илк дәфә Смит көстәрмишди ки, капитализм чәмијјәти үч синифдән: фәһләләрдән, капиталистләрдән вә торпаг саһибләриндән ибарәтдир, лакин буржуа дүнјабахышы илә мәһдуд олан Смит бу чәмијјәтдә синфи мүбаризәнин олдуғуну инкар едирди. К. Маркс вә В. И. Ленин сијаси игтисадын инкишафында Смитин бөјүк хидмәтләрини гејд етмәклә бәрабәр онун бахышларының буржуа мәһдудлуғуну, зиддијјәтли вә јанлыш олдуғуну да көстәрмишдиләр. Смит әмтәә дәјәрини дүзкүн олараг әмтәәдәки иш вахты илә мүәјјән етмәклә бәрабәр буну әмәјин өзүнүн дәјәри илә гарышдырырды. Капитализмдә дәјәрин јалныз кәлирләрдән — әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә рентадан әмәлә кәлдијини иддиа етмәклә бәрабәр сәһвә јол вериб әмтәә истеһсалында истеһлак олунмуш сабит капиталын дәјәрини бир кәнара атырды. Смитин јанлыш мүддәаларындан вулгар буржуа игтисадчылары капитализмин идеоложи мүдафиәси мәгсәдләри үчүн истифадә етмишдиләр. —*55—56, 57, 58, 74—75, 77—78, 83.*

Стахович, М. А. (1861—1923) — мө'тәдил либерал; земство һәрәкатында көркәмли рол ојнамышдыр; I вә II Дөвләт думаларының үзвү. Кадетләр партијасына гошулмушду, сонралар октја-

бристләр партијасынын («17 Октјабр иттифагы») тәшкилатчыларындан бири олмушду. 1917-чи ил Феврал инкилабы заманы Финландија кенерал-губернатору тә'јин олунмуш, сонралар Мүвәггәти Һөкүмәтин харичдә нүмајәндәси тә'јин едилмишди. — *452, 453, 456.*

Струве, Н. А. — П. Б. Струвенин арвады. —*419, 420.*

Струве, П. Б. (Әкиз, Бобо) (1870—1944) — рус буржуа игтисадчысы вә публисисти; 90-чы илләрдә «легал марксизмин» көркәмли нүмајәндәси, «Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) вә «Жизн» (1900) журналларынын әмәкдашы вә редактору. «Русијанын игтисади инкишафы мәсәләсинә даир тәнгиди ҝејдләр» адлы артыг өз илк әсәриндә (1894) Струве халгчылыгы тәнгид едәрәк, К. Марксын игтисади вә фәлсәфи тә'лиминә «әлавәләр» вә «тәнгид» илә чыхыш етмиш, вулгар буржуа сијаси игтисадынын нүмајәндәләри илә Һәмрә'ј олмуш, малтусчулуғу тәблиғ етмишди. В. И. Ленин Струвени «хаинлијин бөјүк устасы» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 13-чү чилд, сәһ. 503) адландырмышды. Струве либерал-монархист «Азадлыг иттифагы»ның (1904—1905) нәзәријјәчиләриндән вә тәшкилатчыларындан бири вә онун ҝејри-легал органы «Освобожденије»нин (1902—1905) редактору иди. 1905-чи илдә кадетләр партијасы тәшкил едилдији замандан е'тибарән онун МК-сынын үзвү олмушду. 1905—1907-чи илләр инкилабынын мәғлубијјәтиндән сонра Струве гаракүруһчу милләтчилијә доғру јуварланмышды; 1914—1918-чи илләрдәки биринчи дүнја мүһарибәси башландығы вахтдан е'тибарән Русија империализминин тәчавүзкар идеологларындан бири олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист инкилабындан сонра Совет Һакимијјәтинин гәддар дүшмәни, әксинкилабчы Врангел Һөкүмәтинин үзвү, аг мүһачир олмушдур. —*73—74, 75, 76—78, 79—81, 82—85, 86—87, 88—89, 90—91, 92, 93, 142, 168, 364, 368, 369, 370, 381, 389, 419—421, 422.*

Т

Т. Х. — *бах:* Ленин, В. И.

Тимирјазев, Д. А. (1837—1903) — рус статистикачысы; узун мүддәт «Малијјә назирлијинин салнамәси» вә «Вестник Финансов, Промышленности и Торговли»нин редактору олмушдур. 1894-чү илдән е'тибарән дөвләт әмлакы назирлији Кәнд тәсәррүфаты игтисадијјаты вә статистикасы бөлмәсинә рәһбәрлик етмишдир; Русијада кустар сәнајесини тәдгиг едән комиссијаја дахил олмушдур. Рус чоғрафија чәмијјәтинин үзвү, Азад игтисад чәмијјәтинин мүхбир үзвү, сәнаје статистикасына даир бир чох әсәрләрин мүәллифи. —*6—7.*

Туган-Барановски, М. И. (1865—1919) — рус буржуа игтисадчысы, 90-чы илләрдә «легал марксизмин» көркәмли нүмајәндәси,

«Новоје Слово» (1897), «Начало» (1899) вә с. журналларын әмәкдашы. Биринчи рус буржуа-демократик ингилабы дөврүндә кадетләр партијасынын үзвү. Октјабр сосиалист ингилабындан сонра Украјнада әксингилабын фәал хадими, буржуа Украјна мәркәзи радасынын малијјә назири. Туган-Барановскинин әсас әсәрләри бунлардыр: «Мүасир Инкилтәрәдә сәнаје бөһранлары, бунларын сәбәбләри вә халг һәјатына тә'сири» (1894), «Рус фабрики кечмишдә вә инди», I чилд, (1898) вә с. — *18, 25, 49—51, 52, 53, 54—57, 58, 73—74, 90, 142, 171, 368—369.*

У

Успенски, Г. И. (1843—1902) — көркәмли рус јазычысы вә публисисти, ингилабчы демократ. «Современник» вә «Отечественныје Записки» журналларында әмәкдашлыг етмишдир. Өз әсәрләриндә шәһәр јохсулларынын вә кәндлиләрин зүлм алтында олмасыны вә һүгугсузлуғуну, мүлкәдарлар вә буржуа јыртычылары тәрәфиндән истисмар олунан халгын кәдәр вә еһтијачыны бөјүк мәһарәтлә тәсвир етмишдир. Өз халгчы бахышларына бахмајараг, кәнддә капиталист мүнасибәтләринин инкишафыны, ичманын дағылмасыны реалистчәсинә көстәрмишдир. В. И. Ленин Успенскини јүксәк гијмәтләндирирди, ону «кәндли һәјатыны тәсвир едән ән јахшы јазычылардан» бири һесаб едирди, өз әсәрләриндә онун јазыларына тез-тез истинад едирди. —*122, 451.*

Ф

Ф. П. — бах: Ленин, В. И.

һ

Һекел (Hegel); *Кеорг Вилһелм Фридрих* (1770—1831) — бөјүк алман философу — објектив идеалист, алман буржуазијасынын идеологу. Һекел фәлсәфәси XVIII әсрин ахырлары — XIX әсрин әввәлләриндә алман идеализмнин зирвәси олмушдур. Һекелин тарихи хидмәти диалектик материализмин нәзәри мәнбәләриндән бири олан идеалист диалектиканы дәриндән вә һәртәрәфли ишләјиб һазырламасыдыр. Һекелин фикринчә, бүтүн тәбии, тарихи вә мә'нәви аләм фасиләсиз бир һәрәкәт, дәјишилмә, башгалашма вә инкишаф һалындадыр; лакин о, објектив аләми, керчәклији мүтләг руһун, мүтләг идејанын төрәмәси һесаб едирди. В. И. Ленин мүтләг идејаны идеалист Һекелин теоложи ујдурмасы адландырмышды. Һекел фәлсәфәси үчүн диалектик метод илә мүһафизәкар, метафизик систем арасында дәрин зиддијјәт сәчијјәвидир, бу систем әслиндә инкишафын дајандырылмасыны тәләб едирди. Өз ичтимаи-сијаси бахышларына көрә Һекел иртичачы иди.

К. Маркс, Ф. Енкелс, В. И. Ленин һекелин диалектик методуну тәнгиди сурәтдә јенидән ишләјәрәк, материалист диалектиканы јаратмышлар, материалист диалектика исә објектив аләмин вә инсан тәфәккүрүнүн ән үмуми инкишаф ганунларыны әкс етдирир.

Һекелин башлыча әсәрләри бунлардыр: «Руһун феноменолокијасы» (1806), «Мәнтиг елми» (1812—1816), «Фәлсәфи елмләрин енсиклопедијасы» (1817), «Һүгуг фәлсәфәси» (1821). Вәфатындан сонра нәшр едиләнләр: «Фәлсәфә тарихинә даир мүһазирәләр» (1833—1836) вә «Естетикаја даир мүһазирәләр, јахуд инчәсәнәт фәлсәфәси» (1836—1838). —*218.*

Һерһнер (Herhner). *Һенрих* (1863—1932) — алман буржуа игтисадчысы, профессор, «Ичтимаи сијасәт иттифагы»нын президент мүавини олмушдур. —*333.*

Һобсон (Hobson), *Чон Аткинсон* (1858—1940) — инкилис игтисадчысы, буржуа реформизми вә пасифизминин типик нүмајәндәси, бир сыра китабларын мүәллифи, бунлардан ән мәшһурлары ашағыдакылардыр: «Јохсуллуг проблемләри» (1891), «Мүасир капитализмин инкишафы» (1894), «Империализм» (1902). Һобсон һәјатынын сон дөврүндә империализми ачыгча мәдһ етмәјә кечмишди вә «дүнја дөвләти нәзәриҗҗәси»ни тәблиғ едирди. —*164—166, 167.*

Ч

Чернышевски, Н. Г. (1828—1889) — бөјүк рус инкилабчы-демократы, алим, јазычы, әдәби тәнгидчи; рус сосиал-демократијасынын көркәмли сәләфләриндән бири. Чернышевски Русијада 60-чы илләрдәки инкилаби-демократик һәрәкатын идеја илһамчысы вә рәһбәри иди. Утопик сосиалист олан Чернышевски кәндли ичмасы васитәси илә сосиализмә кечмәји мүмкүн һесаб едирди, лакин еҗни заманда инкилабчы-демократ олараг «өз дөврүнүн бүтүн сијаси һадисәләринә инкилаби руһда тә'сир көстәрмәји бачарырды, кәндли инкилабы идејасыны, бүтүн көһнә һакимиҗҗәти јыхмаг үгрунда күтләләрин мүбаризәси идејасыны—сензура манеәләри вә сәдләри арасындан кечирәрәк, — јајырды» (В. И. Ленин. Әсәрләри, 4-чү нәшри, 17-чи чилд, сәһ. 110). Онун тәрәфиндән редактә едилән «Современник» журналында Русијанын инкилабчы гүввәләринин сәси ешидилирди. Чернышевски 1861-чи ил «кәндли» ислаһатынын тәһкимчи характерини гәзәблә ифша едир, кәндлиләри үсјана чағырырды. 1862-чи илдә о, чар һөкүмәти тәрәфиндән һәбсә алыныб Петропавловск галасына салынмыш вә ики илә гәдәр орада галмыш, сонра једди ил каторга ишинә вә өмүрлүк Сибирдә јашамаға мәһкум едилмишди. Јалныз өмрүнүн ахырларында Чернышевски сүркүндән азад едилмишди. О, сон күнүнә гәдәр ичтимаи бәрабәрсизлиҗә гаршы, сијаси вә игтисади зүлмүн бүтүн тәзаһүрләринә гаршы чарпышан гызгын мүбариз олараг галмышды.

Рус материалист фәлсәфәсинин инкишафы сahәсиндә Чернышевскинин хидмәтләри чох бөјүкдүр. Онун фәлсәфи бахышлары Марксдан әввәлки бүтүн материалист фәлсәфәсинин зирвәси иди. Чернышевскинин материализми ингилаби, тә'сирли характер дашыјырды. Чернышевски мүхтәлиф идеалист нәзәриҗҗәләрини кәскин тәнгид едир вә Һекел диалектикасыны материализм руһунда јенидән ишләмәјә чан атырды.

Сијаси игтисад, естетика, тарих сahәсиндә Чернышевски керчәклијин өјрәнилмәсинә диалектикчәсинә јанашмаг нүмунәләри көстәрмишдир. Чернышевскинин әсәрләрини өјрәнән К. Маркс бунлары чох јүксәк гијмәтләндирмиш вә Чернышевскини бөјүк рус алими адландырмышды. Ленин Чернышевски һаггында јазырды ки, о, «50-чи илләрдән 88-чи илә гәдәр мүкәммәл фәлсәфи материализм сәвиҗҗәсиндә галан... јеканә һәгигәтән бөјүк рус јазычысыдыр. Лакин Чернышевски рус һәјатынын керилији үзүндән Марксын вә Енкелсин диалектик материализми дәрәчәсинә јүксәлә билмәмишдир, даһа доғрусу, јүксәлә билмәзди» (Әсәрләри, 4-чү нәшри, 14-чү чилд, сәһ. 378).

Чернышевскинин гәләминдән фәлсәфә, сијаси игтисад, тарих, етика, естетика сahәсиндә там бир сыра парлаг әсәрләр чыхмышдыр. Онун әдәби-тәнгиди әсәрләри рус әдәбиҗҗаты вә инчәсәнәтинин инкишафына чох бөјүк тә'сир көстәрмишдир. Чернышевскинин «Нә етмәли?» романы әсасында Русијада вә харичдә ингилабчыларын бир чох нәсилләри тәрбијә алмышлар. —*275, 280, 281, 287—288.*

Ч

Чевонс (Jevons), *Уилјам Стенли* (1835—1882) — инкилис буржуа игтисадчысы вә философу; Манчестердә (1866—1876) вә Лондонда (1876—1881) мәнтиг, фәлсәфә вә сијаси игтисад профессору олмушдур. Чевонсун әсас игтисад әсәри «Сијаси игтисад нәзәриҗҗәси» әсәридир (1871). Өз игтисади бахышларында «Австрија мәктәби»нин әсас принсипини — «ифрат фајдалылыг нәзәриҗҗәсини» рәһбәр тутмушдур.

Чевонс вулгар сијаси игтисадда ријази мәктәбин баниси һесаб олунур; сијаси игтисад категорнјалары һаггындакы мүлаһизәләрини башлыча олараг ријази әсас үзәриндә гурмагла о, игтисади мүнасибәтләри сырф кәмиҗҗәт пропорсијаларындан ибарәт едирди. Ф. Енкелс Чевонсун бахышларыны мәһведичи шәкилдә тәнгид едәрәк јазырды ки, буржуазија һеч бир елмә јол вермәмәји ән тәһлүкәсиз бир һал сајыр (бах: К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри, XXVIII чилд, 1940, сәһ. 56 вә 186). —*220.*

В. И. ЛЕНИНИН
ҺӘЈАТ ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ ТАРИХЛӘРИ
(1898—1901-чи илин апрели)

1898

Јанвар, 4 (16). Ленин Сибирдә, Шушенскоје кәндиндә сүркүндә оларкән анасы Марија Александровна Улјановаја Надежда Константиновна Крупскајанын Шушенскоје кәндинә кәлмәсинин нәзәрдә тутулдуғуну хәбәр верир.

Јенә һәмин мәктубда Ленин М. Т. Јелизаровдан сорушур: В. А. Ионова хәбәр верилмишдирми ки, Ленинин өз әсәрләриндән биринин (һансы әсәрин нәзәрдә тутулдуғу мүәјјән едилмәмишдир) тәрчүмәсинә онун разы олдуғуну Г. Брауна («Архив Сосиалного Законадателства и Статистики» журналынын редактору вә нашириндә) билдирсин.

Јанвар, 8 (20). Ленин полис департаментинин директоруна көндәрдији телеграмда Н. К. Крупскајаја сүркүнү Шушенскоје кәндиндә кечирмәсинә ичазә вермәсини хаһиш едир.

Јанварын 24-дән (февралын 5-дән) әввәл. Ленин Казанда илк марксист дәрнәкләринин тәшкилатчысы вә рәһбәри, Верхоленскдә (Сибир) сүркүндә олан Н. Ј. Федосејевә ики мәктуб јазыр.

Јанвар, 24 (февral, 5). Ленин Анна Илјинична Улјанова-Јелизаровадан өз мәгаләләри мәчмуәсини ајрыча китаб һалында нәшр етдирмәјин мүмкүн олуб-олмадығыны сорушур; сонралар мәчмуә «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» адландырылмышды.

Февралын 7-си илә 14-ү (19-у илә 26-сы) арасында. Ленин А. Богдановун «Игтисад елминин гыса курсу» китабына ресензија јазыр.

Феврал, 18 (март, 2). Ленин «Игтисади романтизмин характеристикасына даир. Сисмонди вә бизим вәтән сисмондичиләри» мәгаләсини мәчмуәдә чап етмәк үчүн бә'зи дүзәлишләрлә бирликдә М. Т. Јелизарова көндәрир.

Февралын ахыры—августун 16-сы (28-и). Ленин С. вә Б. Веббләрин «Инкилис тред-јунионизминин нәзәриҹҹә вә практикасы» китабынын I чилдини тәрчүмә едир, руслча тәрчүмәјә бир сыра сәтри гејдләр верир.

Мај, 7 (19). Надежда Константиновна Крупскаја вә онун анасы Јелизавета Василјевна Крупскаја Шушенскоје кәндинә В. И. Ленинин јанына кәлирләр.

Мај, 10 (22). Ленин Н. К. Крупскаја илә кәбин кәсдирмәк үчүн зәрури сәнәдләрин она көндәрилмәси барәсиндә Минусинск маһал исправникинә әризә верир.

Мајын ахыры. В. И. Ленин вә Н. К. Крупскаја Шушенскоједән Минусинскә кедирләр. Ленин вә Крупскаја сијаси сүркүн сосиал-демократ С. Г. Рајчинин гачмасы илә әлагәдар оларағ сүркүн народнајаволјачыларын вә сосиал-демократларын мүшавирәсиндә иштирак едирләр.

Јаз — јај. Ленин анасы М. А. Улјановаңын Шушенскоје кәндинә кәлмәси барәсиндә онунла јазышыр. Дмитри Илјич Улјановун һәбсә алынмасы үзүндән анасынын кәлмәси баш тутмамышды.

Ијун, 30 (ијул, 12). Ленин Н. К. Крупскаја илә кәбин кәсдирмәк үчүн зәрури олан шәһадәтнамәнин верилмәсини сүр'әтләндирмәк барәсиндә Јенисејск губернаторуна әризә јазыр.

Ијул, 10 (22). В. И. Ленин Н. К. Крупсакаја илә кәбин кәсдирир.

Ленин кәндли А. Д. Зырјановун мәнзилиндән кәндли П. А. Петрованын мәнзилинә көчүр.

Ијул, 14 (26). Ленин Ј. М. Љаховскидән мәктуб алыр, бу мәктубда Н. Ј. Федосејевин вәфаты хәбәр верилир.

Август, 9 (21). Ленин «Русијада капитализмин инкишафы. Ири сәнаје үчүн дахили базар јаранмасы просеси» китабынын гарасы үзәриндә иши битирир.

Август, 10—12 (22—24). Ленин мүаличә үчүн кәлдији Минусинскдә галыр.

Август, 12 (24). Ленин мүаличә үчүн бир һәфтәлијә Краснојарска кетмәсинә ичазә верилмәси үчүн Јенисејск губернаторуна әризә јазыр.

Августун 26-дан (сентјабрын 7-дән) әввәл. Ленин «Бизим фабрик-завод статистикамыз мәсәләсинә даир. Проф. Карышевин статистикада јени шүчаәтләри» мәгаләсини јазыр.

Сентјабр, 2 (14). Ленин К. В. Плехановун харичи мәтбуатда Е. Бернштејнин вә К. Шмидтин әлејһинә чыхмасы хәбәрини алыб, А. Н. Потресова мәктубунда К. В. Плехановун рус мәтбуатында јени кантчылыг әлејһинә чыхмасынын гәти зәрури олдуғуну билдирир.

Сентјабр, 9—25 (сентјабр, 21—октјабр, 7). Ленин Краснојарска кәлир. Ленин сүркүн сосиал-демократ П. А. Красиковун јанында јашајыр, Г. В. Јудинин китабханасында ишләјир, Краснојарск сосиал-демократлары илә көрүшүр.

Октјабрын 9-у илә 15-и (21 илә 27-си) арасында. Русијада Ленинин «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» адлы илк әсәрләри мәчмуәси Владимир Илјин имзасы илә чапдан чыхыр.

Октјабр, 11 (23). В. И. Ленин вә Н. К. Крупскаја Минусинск гәзасынын Иваповка кәндиндә шәкәр заводуна орада кимјачы мүһәндис вәзифәсиндә ишләјән сүркүн сосиал-демократ В. К. Курнатовскинин јанына кедирләр.

Нојабр, 1 (13). Минусинскдә сүркүндә олан Г. М. Кржижановски үч күнлүјә Ленинин јанына кәлир.

Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда А. И. Улјанова-Јелизаровадан хаһиш едир ки, Петербурга кедәркән «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын нәшри барәсиндә разылыг әлдә етсин.

Нојабр, 11 (23). Ленин Брүсселә М. И. Улјановаја мәктубунда хаһиш едир ки, парламентләрдәки мүзакирәләр һаггында стенографик һесабатларын чап едилдији гәзет нөмрәләрини, һәмчинин бүтүн дилләрдә букинистләрин вә китаб мағазаларының китаб каталогларыны она көндәрсин.

Нојабр, 15 (27). Ленин гоһумларына мәктубунда хәбәр верир ки, алман сосиал-демократијасының Штутгарт гурултајы һаггында «Frankfurter Zeitung»да («Франкфурт Гәзети») чап едилмиш һесабаты охумушдур. Ленин фәһләләр үчүн базар күнү ахшам мәктәбләриндә М. Т. Јелизаровун иши илә марагланыр.

Нојабр, 22 (декабр, 4). Ленин А. И. Улјанова-Јелизароваја мәктубунда онун үчүн 1899-чу илдә «Русскоје Богатство», «Мир Божи», «Нива», «Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik» («Ичтимаи Ганунверичилик вә Статистика Архиви») журналларыны вә «Русскије Ведомости», «Frankfurter Zeitung» гәзетләрини јаздырмасыны хаһиш едир.

Пајыз. Ченеврәдә Ленинин «Рус сосиал-демократларынын вәзифәләри» китабчасы чапдан чыхыр.

Декабр, 6 (18). Ленин А. И. вә М. Т. Јелизаровлара мәктубунда «Игтисади етүдләр вә мәгаләләр» мәчмуәси һаггында мәтбуат рә'јләрини она көндәрмәләрини хаһиш едир.

Декабр, 24—1899-чу ил јанвар, 2 (јанвар, 5—14). В. И. Ленин вә Н. К. Крупскаја Минусинскә кедирләр. Ленин Минусинск маһалынын мүхтәлиф јерләриндән кәлмиш сүркүн марксистләрини јығынчағында иштирак едир.

Илин икинчи јарысы. Ленин Н. Ј. Федосејевин габри үстүнә һејкәл гојмаг үчүн сосиал-демократлар арасында вәсаит јығылмасы барәсиндә Ј. М. Љаховски илә јазышыр.

1898—1899-чу илин гышы. Ленин Л. Мартова (Ф. О. Седербаума) мәктубунда хәбәр верир ки, Петербургда чыхан «Рабочаја Мысл» гәзети сијаси мүбаризә вәзифәләри барәсиндә сусур, һәм дә «Харичдә рус сосиал-демократлары игтифагы»ның «кәнчләр» үзвләри — «игтисадчылар» «Әмәк азадлығы» групуна гаршы мүнтәзәм јүрүш едирләр.

1898—1899-чу илләр. Ленин сүркүндә олан сосиал-демократ Ф. В. Ленгник илә фәлсәфә мәсәләләри барәсиндә јазышыр, гәти сурәтдә субјектив идеализмин әлејһинә чыхыр, К. Марксын вә Ф. Енкелсин фәлсәфи бахышларыны мүдафиә едир.

Ленин Шушенскоје кәндиндә вә әтраф јерләрдә јашајан кәндлиләрә һүгуг мәсләһәтләри вермәклә көмәк едир.

1899

Јанвар, 26 (феврал, 7). Ленин А. Н. Потресова мәктубунда гејд едир ки, «Биз һансы ирсдән имтина едирик?» адлы мәгаләсиндә о, XIX әсрин 60-чы илләринин идеја «ирсиндән» бәһс едәркән јалныз сензура мүлаһизәләринә көрә буржуа либерализминин нүмајәндәси Скалдинин адыны чәкмишдир. Әслиндә исә белә һесаб едир ки, көстәрилән «ирсин» башлыча нүмајәндәси Н. Г. Чернышевскидир.

Јанвар, 30 (феврал, 11). Ленин «Русијада капитализмин инкишафы» китабыны чапа һазырлајыб гуртармышдыр. Китаб чохлу мигдарда мүхтәлиф әдәби әсәрләрин вә мәнбәләрин: рус дилиндә вә әчнәби дилләрдә китабларын, статистика мә'лумат китабчаларынын, ичмаларын, мәгаләләрин тәдгиг едилмәси вә онлардан истифадә олунмасы нәтичәсиндә јазылмышды.

Јанварын 30-у илә февралын 3-ү (февралын 11-и илә 15-и) арасында. Ленин Р. Гвоздјовун «Голчомаглыг-сәләмчилик, онун ичтимаи-игтисади мә'насы» китабына ресензија јазыр.

Јанвар. «Научное Обозрение» журналынын 1-чи №-синдә Ленинин «Базарлар нәзәријјәси мәсәләсинә даир гејд (Чл-б Туган-Барановски илә ч. Булгаковун мүбаһисәси барәсиндә» мәгаләси чап едилмишдир.

Февралын 3-ү илә 7-си (15-и илә 19-у арасында. Ленин Парвусун «Дүнја базары вә кәнд тәсәррүфаты бөһраны» (алманчадан тәрчүмә) китабына ресензија јазыр.

Февралын 15-и илә 18-и (февралын 27-си илә мартын 2-си) арасында. Ленин сүркүн сосиал-демократ В. И. Старкова мәктубунда билдирир ки, Роза Лүксембургун китабына (көрүнүр, «Ичтимаи ислаһат, јохса ингилаб?» китабына) ресензија јазмаг нијјәтиндәдир.

Февралын 21-дән (мартын 5-дән) әввәл. Ленин «Тичарәт-сәнаје Русијасы. Тачирләр вә фабрикчиләр үчүн мә'лумат китабы» адланан китаба ресензија јазыр.

Феврал, 24 (март, 8). Г. М. вә З. П. Кржижановскиләр, В. В. Старков вә башгалары Ленинин јанына кәлирләр.

Феврал — мартын әввәли. Ленин К. Kautsky. «Die Agrarfrage». Stuttgart, Dietz, 1899 (К. Каутски. «Аграр мәсәләси». Штутгарт, Дитс, 1899) китабының конспектини јазыр.

Мартын биринчи јарысы. Ленин Марксын реаллашдырма нәзәриҗҗәсини П. Б. Струвенин тәфтиш етмәк чәһдинә гаршы јөнәлдилән «Бир даһа реаллашдырма нәзәриҗҗәси мәсәләсинә даир» мәгаләсини јазыр.

Мартын 21-дән (апрелин, 2-дән). әввәл. Ленин К. Kautsky. «Die Agrarfrage» китабына ресензија јазыр.

Мартын 24-ү илә 31-и (апрелин 5-и илә 12-си) арасында. Ленинин «Русијада капитализмин инкишафы. Ири сәнаје үчүн дахили базар јаранмасы просеси» китабы Владимир Илјин имзасы илә чапдан чыхыр.

Март. «Начало» журналының 3-чү №-синдә «Русијада капитализмин инкишафы» китабынын III фәслинин илк алты параграфы «Мүасир рус әкинчилиҗиндә бијар тәсәррүфатыны капиталист тәсәррүфатынын сыхышдырыб арадан чыхармасы» башлығы илә чап олунур.

Апрелдән әввәл. Ченеврәдә Ленинин «Јени фабрик гануну» китабчасы чапдан чыхыр.

Апрелин 4-ү (16-сы) илә мајын 9-у (21-и) арасында Ленин «Кәнд тәсәррүфатында капитализм (Каутскинин китабы һаггында вә ч. Булгаковун мәгаләси һаггында)» үмуми башлығы илә ики мәгалә јазыр.

Апрел, 27 (мај, 9). К. Каутскинин «Аграр мәсәләси» китабыны тәнгид етмәк (бах: «Начало», 1899, № 1—2, № 3) пәрдәси алтында марксизми тәфтиш едән «легал марксист» С. Н. Булгаковун мәгаләләринә Ленин А. Н. Потресова мәктубунда кәскин мәнфи гиҗмәт верир.

Апрел. Ленин Ч. Һобсонун «Мүасир капитализмин тәкамүлү» китабына ресензија јазыр.

Мај, 1 (13). Ленин вә Н. К. Крупскаја сүркүндә олан фәһләләрдән О. А. Енгберг, И. Л. Проминski вә онун аиләси илә бирликдә 1 Мајы гејд едирләр.

Мај, 2 (14). Ленинин сүркүн сосиал-демократларла (хүсусилә Н. Ј. Федосејевин гәбри үстүнә һејкәл гој-

маг мәсәләси барәсиндә Ј. М. Љаховски илә) јазышмасы фактыны полисин мүәјјән етмәси илә әлагәдар олараг Шушенскоје кәндиндә Ленин ахтарылыр вә диндирилир.

Мајын 29-дан (ијунун 10-дан) әввәл. Ленин тәфтишчилијә гаршы јөнәлдилән «Ч-б П. Нежданова чаваб» мәгаләсини јазыр.

Јаз—јај. Ленин М. А. Ульјанованын А. И. Ульјанова-Јелизарова илә бирликдә Шушенскоје кәндинә кәлмәси барәсиндә јенидән М. А. Ульјанова илә јазышыр. М. А. Ульјанованын хәстәлији үзүндән онларын кәлмәси баш тутмамышды.

Ијун, 18 (30). Ленинә Петербург сосиал-демократлары ичәрисиндә тәфтишчи чыхышлар барәсиндә А. Н. Потресовдан хәбәр чатыр.

Ијунун 20-дән (ијулун 2-дән) әввәл. А. А. вә Д. В. Ванејевләр, П. Н. вә О. Б. Лепешинскиләр Ленинин јанына кәлирләр.

Ијун, 20 (ијул, 2). Ленин Д. И. Ульјанова мәктубунда К. В. Плехановун Бернштејн әлејһинә чыхмасыны бәјәнир.

Ијун, 27 (ијул, 9). Ленин А. Н. Потресова мәктубунда «игтисадчылыға» вә тәфтишчилијә гаршы мүбаризә үчүн харичдә ортодокс марксист органлар («З-чү нөв әдәбијјат») јаратмаг лазым кәлмәси барәсиндә јазыр.

Ијул. Ленин бачысы А. И. Ульјанова-Јелизарова васитәси илә кимјәви үсулла јазылмыш мәктубда «игтисадчыларын» манифестини («Gredo»ну) алыр.

Август, 1 (13). М. А. вә О. А. Силвинләр Ленинин јанына кәлирләр.

Августун 7-си илә 22-си (августун 19-у илә сентјабрын 3-ү) арасында. Ленин игтисадчыларын манифестини мүзакирә етмәк үчүн Јермаковскоје кәндиндә Минусинск маһалында сијаси сүркүндә олан марксистләрин мүшавирәсини тәшкил едир. «Gredo»ну мүзакирә етмәјә һәср олунмуш илкин мүшавирә П. Н. вә О. Б. Лепешинскиләрин мәнзилиндә кечирилмишди. Ленин тәрәфиндән јазылан

«Русија сосиал-демократларынын протести»нин 17 сијаси сүркүн марксист тәрәфиндән гәбул едилдији сон ичлас А. А. Ванеjевин мәнзилиндә олмушду.

Август, 22 (сентјабр, 3). Ленин М. И. Улјановаја мәктубунда алман сосиал-демократијасынын Һанновер гурултајы һаггында һесабатлар дәрч едилән гәзетләри көндәрмәсини хаһиш едир, бу гурултајын күндәлијиндә исә белә бир мәсәлә вар иди: Е. Бериштејнин тәфтишчи чыхышлары илә әлагәдар олараг, «Партијанын әсас бахышлары вә тактикасы үзәринә һүчумлар».

Августун 22-дән (сентјабрын 3-дән) сонра. Ленин «игтисадчыларын» «Gredo»суну вә Минусинск маһалы сүркүн сосиал-демократларынын мүшавирәсиндә гәбул едилән «Протест»ин сурәтләрини Л. Мартова (J. O. Седербаума) көндәрир.

Јај. Ленин гызғын сурәтдә фәлсәфә мәсәләләри илә мәшғул олур: Плехановун әсәрләрини тәкрарән охуjур, франсыз материалистләрини, һәмчинин идеалист философлары, јеникантчылары өjрәнир.

Ленин вә Н. К. Крупскаја Тесинскоје кәндинә кәлирләр, сүркүн сосиал-демократ, фәһлә А. С. Шаповаловун јанына кедирләр; Ф. В. Ленгник илә фәлсәфә мәсәләләри барәсиндә сөһбәтдә Ленин гәти сурәтдә јени кантчылығын әлеjһинә чыхыр.

Сентјабр, 1 (13). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда Е. Бернштејнин «Сосиализмин илкин шәртләри вә сосиал-демократијанын вәзифәләри» китабыны кәскин тәнгид едир, М. И. Улјановадан «Sächsische Arbeiter-Zeitung»ун («Саксонија Фәһлә Гәзети») К. В. Плеханов тәрәфиндән јазылан «Биз она нә үчүн миннәтдар олмалыjыг? Карл Каутскиjә ачыг мәктуб» мәгаләси чап едилмиш нөмрәсини көндәрмәjи хаһиш едир; бу мәгалә исә Е. Бернштејн вә она Каутскинин барышдырычы мүнасибәти әлеjһинә jөнәлдилмишди.

Сентјабр, 9—15 (21—27). С. вә Б. Веббләрин «Инкилис тред-јунионизминин нәзәриjjә вә практикасы» китабынын Ленин тәрәфиндән тәрчүмә едилән I чилди чапдан чыхыр.

Сентјабр, 10 (22). Ленин Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы»ның Јермаковскоје кәндиндә сүркүндә һәлак олмуш үзвү А. А. Ванејевин дәфниндә иштирак едир вә онун гәбри үстүндә нитг сөјләјир.

Сентјабрын әввәли — 1900-чү ил јанварын 19-у (31-и). Ленин Н. К. Крупскаја илә бирликдә С. вә Б. Вебблəрин «Инкилис тред-јунионизминин нәзәриҗҗә вә практикасы» китабының II чилдинин Петербургдан көндәрилән русча тәрчүмәси үзәриндә ишләјир, тәрчүмәни редактә едир (мәтнин хејли һиссәсини јенидән тәрчүмә едир), бир сыра сәтрн гејдлəр јазыр.

Октјабр, 13 (25). В. И. Ленин тәрәфиндән јазылан «Русија сосиал-демократларының протести» Ченеврәдә К. В. Плеханова чатыр вә «Рабочеје Дело»нун 4—5-чи №-си үчүн јығылмаға верилир.

Октјабрын 17-дән (29-дан) әввәл. В. К. Куриатовски Шушенскојеја Ленинин јанына кәлир.

Октјабр, 17 (29). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда Ж. Лонкенин редакторлуғу илә чыхмыш «Le Mouvement Socialiste» («Сосиалист һәрәкаты») адлы јени франсыз журналыны алдығыны хәбәр верир.

Октјабр, 27 (нојабр, 8). Ленин сијаси сүркүн олмаг е'тибары илә ганун үзрә она чатасы мүавиннәтин вахтында верилмәси үчүн тәдбир көрмәк барәсиндә Јенисејск губернаторуна әризә јазыр.

Октјабр, 31 (нојабр, 12). Ленин һәким С. М. Арканова мәктуб јазыб, хәстәләнмиш сүркүн јолдашы О. А. Енгбергин јанына кетмәсини хаһиш едир.

Октјабрдан тез олмајараг. Ленин РСДФП I гурултајы тәрәфиидән партијанын рәсми органы һесаб едилән «Рабочаја Газета»ны әввәлчә редактә етмәк һаггында, сонра исә орада әмәкдашлыг етмәк һаггында Бунд МК-сының тәклифини гәбул едир. «Рабочаја Газета» үчүн Ленин үч мәгалә: «Бизим програмымыз», «Ән јахын вәзифәмиз», «Вачиб мәсәлә» мәгаләләрини, һәмчинин гәзетдә әмәкдашлыг шәртләри вә мәгаләләрин мөвзулары һаггында «Редакторлар групуна мәктуб» јазыр.

Декабр (јени үсулла). Ленин тәрәфиндән јазылан «Русија сосиал-демократларынын протести» Ченеврәдә «Рабочеје Дело»нун 4—5-чи №-синдән ајрыча сурәт һалында чап едилир. «Рабочеје Дело» редаксијасы «Протест»и К. В. Плехановун хәбәри олмадан нәшр етмиш вә она сөзарды јазыб бурада билдирмишди ки, «игтисадчыларын» бахышлары ајры-ајры шәхсләрин бүдрәмәсиднр вә сосиал-демократија үчүн тәһлүкәли дејилдир.

Илин ахыры. Ленин К. Kautsky. «Bernstein und cozialdemokratische Programm. Eine Antikritik» (К. Каутски. «Бернштејн вә сосиал-демократ програмы. Әкстәнгид») китабына ресензија јазыр; Н. К. Крупскаја илә бирликдә китабы рус дилнна тәрчүмә едир.

Ленин «Партијамызын програм лајиһәси», «Рус сосиал-демократијасында кериләмә истигамәти», «Сәнаје мәһкәмәләри һаггында», «Тә'тилләр һаггында» мәгаләләрини јазыр.

Ленин С. Н. Прокоповичин «Гәрбдә фәһлә һәрәкаты. Тәнгиди тәдгигат тәчрүбәси» китабына ресензија јазыр.

1899-чу ил. Ленин харичдә үмумрус гејри-легал марксист гәзети нәшр етмәк планыны әтрафлы сурәтдә ишләјиб һазырлајыр, бу план барәсиндә Л. Мартова (Ј. О. Седербаума) вә А. Н. Потресова хәбәр верир.

1899-чу илин ахыры вә ја 1900-чү илин әввәли. Ленин ««Profession de foi һаггында» мәгаләсини јазыр.

1900

Јанвар—март. Ленин «Гејри-тәнгиди тәнгид» (Ч-б П. Скворцовун «Научноје Обозрениje»нин 1899-чу ил 12-чи №-синдә «Әмтәә фетишизми» мәгаләси мүнасибәти илә)» мәгаләснни јазыр.

Јанвар, 29 (феврал, 10). Ленинин сүркүн вахты баша чатыр.

Ленин вә Н. К. Крупскаја Шушенскоје кәндиндән Авропа Русијасына јола дүшүрләр. Пајтахт шәһәрләриндә, университет шәһәрләриндә вә ири фәһлә мәркәзләриндә јашамаг гадаған

едилдијинә көрә, Ленин Петербург илә әлагә үчүн ән мүнасиб олан Псков шәһәрини өзүнә јашајыш јери сечир.

Февралын биринчи јарысы. Сибирдән кәләркән јолүстү Ленин Уфада дајаныр, Н. К. Крупскаја өз сүркүн мүддәтинин гуртарачағы вахта гәдәр бурада галыр. Ленин Уфада сүркүндә олан сосиал-демократларла (А. Д. Сүрупа, А. И. Свидерски вә башгалары илә) көрүшүр.

Февралын ортасы. Ленин гејри-легал сурәтдә Москваја кәлир вә гоһумларынын јанында галыр.

Феврал, 17 (март, 1). Ленин сосиал-демократ мүһәндис Г. Б. Красин илә көрүшүр.

Феврал, 19 (март, 3). Ленин Јекатеринослав комитәсинин нүмајәндәси И. Х. Лалајансдан РСДФП II гурултајынын чағырылмасына һазырлыг көрүлдүјүнү ешидир, бурада, һәмчинин «Рабочаја Газета»-нын редактәсиндә иштирак етмәк тәклифини алыр.

Февралын 26-дан (мартын 10-дан) әввәл. Ленин И. Х. Лалајанс илә бирликдә Бәдаје театрына кедир, Г. Һауптманын «Фајтончу Кеншел» пјесинә тамаша едир.

Ленин гејри-легал сурәтдә Петербургда дајаныр, Русијаја кәлмиш олан В. И. Засулич илә көрүшүр, харичдә үмумрус марксист гәзетинин вә елми-сијаси журналын нәшриндә «Әмәк азадлығы» групунун иштирак етмәси һаггында онунла данышыглар апарыр.

Феврал, 26 (март, 10). Ленин Пскова кәлир, бурада онун үзәриндә кизли полис нәзарәти гојулур.

Март, 10 (23). Ленин Н. К. Крупскајанын ачыг нәзарәт мүддәтини Уфа губернијасы әвәзиндә Псковда кечирмәсинә ичазә верилмәси һаггында полис департаменти директоруна әризә јазыр. Хаһиш рәдд едилмишди.

Јаз—јај. Ленин Русијанын мүхтәлиф шәһәрләриндә олан сосиал-демократ груплары илә вә ајры-ајры сосиал-демократларла әлагә јарадыр, кәләчәк «Искра»ја онларын тәрәфиндән јардым көстәрилмәси һаггында данышыглар апарыр вә јазышыр.

Јаз. Ленин губернија статистика идарәсиндә иш көтүрүр; шәһәр китабханасына кедир, орада јерли сосиал-демократларла көрүшүр.

Ленин јерли ингилабчы вә мүхалифәтчи зијалыларын јығынчагларында иштирак едир, өз чыхышларында тәфтишчилији тәнгид едир.

Ленин «Искра» гәзетинә јардым групу тәшкил едилмәси барәсиндә сосиал-демократларла (А. М. Стопани, С. И. Радченко, Н. Н. Лохов вә башгалары илә) разылыға кәлир.

Ленин «игтисадчыларын» гәзети «Рабочаја Мысл»ын редаксијасынын бу гәзетдә әмәкдашлыг етмәк һаггындакы тәклифиндән онун мәсләки илә принсипчә разы олмадығына көрә гәти имтина едир.

Ленин РСДФП-нин нәзәрдә тутулан II гурултајына «Искра» групу адындан мә'рузә јазыр вә гурултаја «Әмәк азадлығы» групундан мандат алыр.

Мартын ахыры — апрелин 4-дән (17-дән) әввәл. Ленин үмумрус сијаси гәзетинин («Искра»нын) вә елми-сијаси журналын («Зарја»нын) програмы вә вәзифәләри һаггында редаксијанын бәјанаты лајиһәсини һазырлајыр.

Ленин ингилабчы марксистләрин «легал марксистләрлә» (П. Б. Струве, М. И. Туган-Барановски илә) «Искра»нын вә «Зарја»нын нәшринә онларын көмәји мәсәләси барәсиндә мүшавирәсини («Псков мүшавирәси»ни) кечирир. Мүшавирәдә Ленин тәрәфиндән тәклиф едилән ««Искра» вә «Зарја» редаксијасынын бәјанаты лајиһәси» мүзакирә едилмишди.

Мартын ахыры, јахуд апрелин 4 (17)-дән әввәл. Ленин јерли сосиал-демократларла әлагә јаратмаг үчүн кејри-легал сурәтдә Ригаја јола дүшүр.

Апрелин 6-дан (19-дан) кеч олмајарағ. Ленин «Научноје Обозрениje» журналынын редаксијасына «Кејри-тәнгиди тәнгид» мәгаләсинә кејд көндәрир; бу кејд «Жизн» журналында (1899-чу ил № 10 вә 1900-чү ил № 2) П. Б. Струвенин вә «Научноје Обозрениje» журналында (1899-чу ил № 5 вә 1900-чү ил № 3) Туган-Барановскинин мәгаләләри әлејһинә иди. Ленинин мәгаләси кејд илә бирликдә 1900-чү илин мај—ијунунда «Научноје Обозрениje»дә чап едилмишдир.

Апрелин 6 (19). Ленин М. А. Улјановаја мәктубунда С. вә Б. Веббләрин «Инкилис тред-јунионизминин нәзәриҗҗә вә практикасы» китабына көстәричи үзәриндә ишләдијини билдирир.

Апрелин 6-дан (19-дан) сонра. Ленин И. Давыдовун «Игтисади материализм нәдир? Тәнгиди-методоложи очерк» китабында Марксын фәлсәфи материализминин мүәллиф тәрәфиндән тәһриф едилмәси илә әлагәдар олараг јазылар јазыр вә тәнгиди гејдләр едир.

Апрел, 20 (мај, 3). Ленин Н. К. Крупскајанын хәстәлији илә әлагәдар олараг ај јарым Уфада јашамасына ичазә верилмәси һаггында полис департаментинин директоруна әризә јазыр. В. И. Ленинин хаһиши рәдд едилмишди; сонралар М. А. Улјанованын вәсатәти илә ичазә алынмышды.

Мај, 5 (18). Ленин Алманијаја кетмәк үчүн харичи паспорт алыр.

Мај, 20 (ијун, 2). Ленин јерли сосиал-демократларла көрүшмәк вә харичә кетдикдән сонра әлагә үсулларыны мүәјјән етмәк үчүн гејри-легал сурәтдә Петербурга кәлир.

Мај, 21 (ијун, 3). Ленин Петербургда һәбсә алыныр.

Мај, 23 (ијун, 5). Петербург хәфиҗҗә шө'бәсиндә Ленин диндирилир.

Мај 31 (ијун, 13). Ленин һәбсдән азад едилир вә полис мә'мурунун мүшајиәти илә Подолска көндәрилнр.

Ијун, 1—7 (14—20). Ленин Подолскда (Москва јахынлығында) гоһумларынын јанында јашајыр.

Ленинин дә'вәти илә сосиал-демократлар (П. Н. Лепешински, С. П. вә С. П. Шестерниннәр вә башгалары) Подолска кәлир, Ленин «Искра» гәзетинә јардым һаггында онларла разылыг әлдә едир.

Ијун, 7 (20). Ленин М. А. Улјанова вә А. И. Улјанова-Јелизарова илә бирликдә Нижни Новгород (индики Горки) васитәси илә Уфаја Н. К. Крупскајаныи јанына јола дүшүр.

Ијун, 8 вә ја 9 (21 вә ја 22). Ленин Нижни Новгород сосиал-демократлары илә онларын «Искра»ја јардым вә әлагә үсуллары барәсиндә разылыға кәлир.

Ијун, 15 (28). Ленин Уфаја кәлир.

Ијун, икинчи јарысы. Ленин Уфада јерли сүркүн сосиал-демократларла «Искра»ја јардым һаггында разылыға кәлир.

Ијулун 2-дән (15-дән) сонра. Ленин Уфадан Подолска јола дүшүр.

Ијулун 2-си илә 10-у (15-и илә 23-ү) арасында. Ленин Самарада (индики Куйбышев) бурадан «Искра»ја јардым һаггында јерлн сосиал-демократларла разылыға кәлир.

Ленин «Искра»нын нәшринә јардым үчүн јерли сосиал-демократлары чәлб етмәк мәгсәди илә Сызранда дајаныр.

Ијул, 10 (23). Ленин Подолска гајыдыр.

Ијул, 13—14 (26—27). В. И. Ленин Смоленскдә И. В. Бабушкин вә В. Н. Розанов илә көрүшүр. Ленин И. В. Бабушкин илә кизли әлагә үчүн шифр барәсиндә разылыға кәлир.

Ијул, 16 (29). Ленин харичә јола дүшүр.

Августун әввәли. Ленин ики күн Сүрихдә галыр, «Искра»нын вә «Зарја»нын нәшри барәсиндә П. Б. Акселрод илә сөһбәтләр едир.

Ченеврәдә Ленин К. В. Плеханов илә «Искра»нын вә «Зарја»нын нәшри барәсиндә данышыглар апарыр; «Редаксијадан» бәјанатын Ленин тәрәфиндән тәртиб едилән лајиһәсинин мүзакирәси илә әлагәдар оларағ, һәмчинин редаксијанын ишини тәшкил етмәк мәсәләләри барәсиндә Плеханов илә ихтилафлар баш верир.

Белривдә (Ченеврәнин јахынлығында) Ленин «Искра»нын вә «Зарја»нын програмы мәсәләси барәсиндә К. В. Плеханов, А. Н. Потресов, В. И. Засулич, Н. Е. Бауман вә Ј. М. Стеклов илә мүшавирәдә иштирак едир.

Август, 11—15 (24—28). Ленин «Искра»нын вә «Зарја»нын нәшри вә бирликдә редактә едилмәси мәсәләси барәсин-

дә Корсједә (Ченеврәнин јахынлығында) «Әмәк азадлығы» групу илә мүшавирәдә иштирак едир.

Август, 15 (28). Ленин Ченеврәдән Мүнһенә јола дүшүр.

Август, 20 (сентјабр, 2) вә сонралар. Ленин «Искра»нын нәшри барәсиндә Плехановла данышыглары заманы јаранмыш олан вәзијјәти гәләмә алыр («Нечә олмушду ки, «Искра» аз галмышды сөнсүн?»).

Август, 22—24 (сентјабр, 4—6). Мүнһенә кедәркән јолүстү Нүрнбергдә олан Ленин «Искра»нын нәшринә тәшкилат-техники јардым һаггында алман сосиал-демократы А. Браун илә данышыглар апарыр.

Август, 23 (сентјабр, 5) вә сентјабрын 2-дән (15-дән) әввәл. Ленин намә'лум бир рус сосиал-демократына мәктубларында «игтисадчыларын» тәшкилаты олан «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы» илә сазиши гәти сурәтдә рәдд едир.

Августун 23-дән (сентјабрын 5-дән) сонра. Ленин «Искра» редаксијасынын бәјанатыны јазыр.

Август, 24 (сентјабр, 6). Ленин Нүрнбергдән Мүнһенә јола дүшүр.

Августун икинчи јарысы. Ленин Ј. М. Стеклова мәктуб јазыб, Д. Б. Рјазановун ««Рабочеје Дело»нун програмына гејдләр» адлы мәгаләсинә тәнгиди гејдләр верир.

Августун ахыры. Ленин «Искра»нын вә «Зарја»нын нәшри вә һәмин органларын редаксијасында групларын гаршылыглы мүнасибәтләри мәсәләси барәсиндә «Искра» групунун «Әмәк азадлығы» групу илә мүгавиләсинин лајиһәсини тәртиб едир.

Ленин Ченеврәјә «Әмәк азадлығы» групуна Парисдә Бејнәлхалг сосиалист конгресинә дөрд мандат көндәрир: үчү Урал «Сосиал-демократ» групундан вә бири дә Н. К. Крупскаја, А. Д. Сүрупа вә башгаларынын рәһбәр рол ојнадыглары Уфа сосиал-демократ тәшкилатындан.

Август. Ленин «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы»нда парчаланма илә әлагәдар олараг «Иттифаг»ын материалларыны вә сәнәдләрини өјрәнир.

Ленин «Рабочаја Мысл»да (бунун нәшрн харичә көчүрүлмүшдү) әмәкдашлыгдан имтина едир, она вә К. В. Плеханова бу әмәкдашлығы К. М. Тахтарјов онлары «Искра»ны нәшр етмәк нијјәтиндән узаглашдырмаг мәгсәди илә тәклиф етмишди.

Август илә декабр арасында. Ленин Мүнһендә јашајан вә «Искра»нын нәшрини тәшкил етмәкдә јардым көстәрән полјак ингилабчысы Јулиан Мархлевски илә көрүшүр.

Сентјабр, 23 (октјабр, 6). Ленин «Искра» вә «Зарја» редаксијасы дахилиндә гаршылыглы мүнасибәтләри әһатә едән вә редаксија мәсәләләринин һәллиндә «Әмәк азадлығы» групунун һүгугларыны тә'мин едән хүсуси сазиш һазырланмасында иштирак едир.

Сентјабр. Ленин Н. К. Крупскаја мәктубунда «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагы» дахилиндә парчаланманын тәфәррүаты барәсиндә мә'лумат верир.

Ленин Мүнһендә инкилис дили курсларына дахил олур.

Сентјабрын 27-си илә октјабрын 5-и (октјабрын 10-у илә 18-и) арасында. Ленин тәрәфиндән јазылан ««Искра» редаксијасының бәјанаты» ајрыча вәрәгә шәклиндә чапдан чыхыр. Бәјанат сосиал-демократ тәшкилатлары вә фәһләләр арасында јајылмаг үчүн Русијаја көндәрилир.

Сентјабрын 27-си (октјабрын 10-у) илә декабрын 11-и (24-ү) арасында. Ленин «Искра» гәзетинин вә «Зарја» журналынын биринчи нөмрәсини чапа һазырламаг мәсәләси барәсиндә «Искра» редаксијасынын үзвү П. Б. Акселрод илә јазышыр.

Сентјабр — октјабр. Ленин «Чин мүһарибәси» мәгаләси үзәриндә ишләјир, гәзетләрдә өлкәнин дахили вәзијјәтини әкс етдирән материаллардан истифадә едир.

Сентјабр — 1901-чи илин февралы. Ленин «Мүбаризә» сосиал-демократ групу (Д. Б. Рјазанов, Ј. М. Стеклов вә В. Даневич) илә һәмин груп үзвләринин «Искра» вә «Зарја» илә әдәби әмәкдашлығы формалары мәсәләси барәсиндә јазышыр.

Октјабрын 5-и (18-и) илә нојабрын 3-ү (16-сы) арасында. Ленин «Харковда мај күнләри» китабчасыны редактә едир вә она мүгәддимә јазыр.

Октјабр, 13 (26). Ленин А. А. Јакубоваја мәктубунда «Искра» групу адындан «игтисадчыларын» органы «Рабочаја Мысл»да әмәкдашлыға дә'вәтдән гәти сурәтдә имтина едир.

Октјабр, 20 (нојабр, 2). Ленин Лондонда В. П. Ноκинә мәктубунда •нун «Искра»ны јајмаг вә Русијада ајры-ајры комитәләр вә групларла әлагә јаратмаг мәгсәди илә сәрһәддән кејри-легал сурәтдә кечирилмәсини тәшкил етмәјин мүмкүн олдуғуну хәбәр верир В. И. Ленин јазырды: «Биз Сизин әмәкдашлығыныза, хүсусилә мүхтәлиф јерләрдә фәһләләрлә билаваситә әлагә ишиндә бөјүк үмидләр бәсләјирик».

Октјабр, 24 (нојабр, 6). Ленин Мүнһендән М. И. Улјановаја мәктубунда билдирир ки, алман дилини өјрәнмәклә мәшғул олур, китабханаја кедир.

Октјабр, 27 (нојабр, 9). Ленин К. В. Плеханова мәктубунда она «Зарја» журналынын 1-чи №-си үчүн Потресовун вә башгаларының мәгаләләрини көндәрдијини билдирир.

Октјабр — нојабрын әввәлләри. Ленин «Һәрәкатымызын вачиб мәсәләләри» мәгаләсини («Искра»нын 1-чи №-синдә баш мәгалә) јазыр.

Нојабрын 25-дән (декабрын 8-дән) кеч олмајараг. Ленин «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагында парчаланма» мәгаләсини јазыр.

Нојабр. Ленин јерләрдәки мүхбирләрлә јазышыр, мәгаләләри редактә едир, «Искра»нын биринчи нөмрәсини јығылмаға һазырлајыр.

Нојабрын ахыры. Ленин Штутгартда «Зарја» журналынын биринчи нөмрәсинин һазырланмасыны вә бурахылмасыны тәшкил едир.

Декабрын 1-и илә 10-у (14-үилә 23-ү) арасында. Ленин «Искра»нын биринчи нөмрәсини гәти редактә етмәк үчүн Мүнһендән Лејпсигә кедир.

Декабр, 10 (23). Ленин Лејпсигдән Мүнһенә гајыдыр.

Декабр, 11 (24). Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда билдирир ки, «Искра»нын биринчи нөмрәси јығылмышдыр вә чапдан чыхмалыдыр.

1900-чү ил декабрын биринчи јарысы. Ленин Н. К. Крупскајаја мәктубунда К. Каутскинин «Бернштејн вә сосиал-демократ програмы» китабынын сүркүндә етдији тәрчүмәсини она көндәрмәсини хаһиш едир вә ону харичдә нәшр етмәк нијјәтиндә олдуғуну билдирир. Бу заман тәрчүмә Һәштәрханда, көрүнүр, Л. М. Книповичдә иди.

1900-чү ил декабрын 16-сы (29-у) илә 1901-чи ил февралын ортасы арасында. Ленин харичдә биркә нәшријјат фәалијјәтинин формалары мәсәләси барәсиндә «Искра» вә «Зарја» редаксијасынын Мүнһенә кәлмиш П. Б. Струве («демократик мүхалифәт» групу олан «Азадлыг» групунун нүмајәндәси) илә данышыгларында иштирак едир. Ленин «Искра» вә «Зарја» групунун «Азадлыг» групу илә сазишинин лајиһәсини јазыр, бу лајиһә «Зарја»ја «Современное Обозрение» ады илә үмумси јаси әлавә нәшр едиләркән һәмин групларын гаршылыглы мүнасибәтини мүәјјән едир. Данышыглар заманы П. Б. Струве сосиал-демократ нәшријјаты маркасындан либерал буржуазијанын хејринә истифадә етмәјә чалышдығына көрә, Ленин данышыгларын кәсилмәси үзәриндә тә'кид едир.

Декабр, 16 (29). Ленин «Искра» вә «Зарја» редаксијасы нүмајәндәләринин П. Б. Струве илә мүшавирәсиндән гајыдыб данышыгларын кедишини јазыр.

1900-чү ил декабрын 21-дән (1901-чи ил јанварын 3-дән) әввәл. Ленин Г.-М. Һајндманын «Сосиализм, тредјунионизм вә сијаси мүбаризә» мәгаләсини тәрчүмә едир, бу мәгалә мүәллифдән Петербург «Фәһлә бајрағы» групунун үзвү В. П. Нокин васитәси илә алынмышды.

Декабр, 21 (3 јанвар 1901-чи ил). Ленин В. П. Нокинә мәктубунда билдирир ки, К. Каутскинин «Бернштејн вә сосиал-демократ програмы» китабынын өзү тәрәфиндән едилән тәрчүмәсини нәшр етмәк һаггында М. В. Смирновун («Фәһлә бајрағы» групунун үзвү) тәклифини гәбул едә билмәз, чүнки ону «Искра» нәшријјатында чап етмәк фикриндәдир; В. П. Нокиндән бу нәшрин һеч олмазса гисмән хәрчини чәкмәјә «Фәһлә бајрағы» групунун разы олуб-олмадығыны хәбәр алыр.

Декабрын ахыры. Үмумрус гејри-легал марксист гәзети «Искра»нын биринчи нөмрәси Ленинин «Һәрәкатымызын вачиб вәзифәләри» (баш мәгалә), «Чин

мүһарибәси» вә «Харичдәки рус сосиал-демократлары иттифагында парчаланма» мәгаләләри илә чыхыр.

1900-чү илин ахыры — 1901-чи илин әввәли. Ленин бир сыра мәктублары, о чүмләдән фәһләләрин вәзијјәти вә фәһлә һәрәкаты һаггында мәктублары (Петербургда, Москвада, Ригада, Уралда, Краснојарскда, Јекатеринославда, Одессада, Киҹевдә), тәләбә һәрәкаты һаггында мәктублары (Петербургда, Москвада, Киҹевдә, Харковда), һәмчинин бир сыра ифшаедичи сәнәдләри (о чүмләдән Л. Н. Толстојун вәфат едәчәји тәгдирдә матәм мәрасиминин синод тәрәфиндән гадаган едилмәси һаггында мәхфи сәнәди) нәзәрдән кечирир вә «Искра»да чап олунмаг үчүн һазырлајыр.

1901

Јанвар—март. Ленинин рәһбәрлији алтында «Искра»ја јардым груплары вә онун Русијада (Петербургда, Москвада, Псковда, Полтавада, Самарада, Русијанын чәнубунда вә с.) олан акентләри өз ишләрини кенишләндирирләр.

Јанвар, 11 (24). Ленин В. П. Нокинә мәктубунда она «Искра»-ныш биринчи нөмрәсини көндәрдијини билдирир, бу нөмрә барәсиндә рә'јини көндәрмәсини хаһиш едир, Русијаја әдәбијјат дашымаг вәзифәси кими даими вәзифәни өз үзәринә көтүрмәјә разылыгыны истәјир.

Јанвар, 17 (30). Ленин К. В. Плеханова мәктубунда гејри-легал органын бирликдә нәшри һаггында П. Б. Струве илә данышыгларын мәзмунуну әтрафлы шәрһ едиб, данышыгларын кәсилмәси үзәриндә гәти тә'кид едир.

Јанвар. Ленин «183 тәләбәнин әскәрлијә верилмәси» мәгаләсини јазыр.

Јанварын ахыры— февралын әввәли. Ленин үмуми «Тәсадүфи гејдләр» башлыгы алтында үч мәгалә: «Дөј, амма өлүнчәјәдәк јох», «Заманәнин гәза-гәдәрини сүр'әтләндирмәјә нә еһтијач?» вә «Објектив статистика» мәгаләләрини јазыр.

Февралын биринчи јарысы. «Искра»нын икинчи нөмрәси чапдан чыхыр, бурада Ленинин «183 тәләбәнин әскәрлијә верилмәси» мәгаләси чап едилмишди.

Феврал, 15—20 (феврал. 28—март, 5). Ленин Н. К. Крупскајанын харичә кәлмәсини тәшкил етмәк үчүн Прагаја вә Вјанаја кедир. Прагада Ленин Русијадан вә Русијаја мәктуб көндәрилмәсиндә васитәчилик едән чех сосиал-демократы Ф. Модрачек илә таныш олур.

Февралын 19-дан (мартын 4-дән) сонра. Ленин «Фәһлә партијасы вә кәндлиләр» мәгаләсини јазыр.

Февралын ахыры—мартын биринчи јарысы. Ленин Полтавадан чағырылмыш сосиал-демократ Л. И. Голдман илә Кишинјовда «Искра»нын гејри-легал мәтбәәсини јаратмаг һаггында данышыглар апарыр.

Март, 7 (20). Ленин П. Б. Акселрода мәктубунда билдирир ки, «Зарја» журналынын биринчи нөмрәси үчүн онун тәрәфиндән јазылан редаксија бәјанатында гејри-легал чыхан «Искра»ја истинад едилдијинә көрә, бу бәјанат Дитс нәшриҹҹаты тәрәфиндән рәдд едилмишдир.

Март, 10 (23). «Зарја» журналынын биринчи нөмрәси Ленинин «Тәсадүфи гејдләр» башлығы алтында бирләшдирилмиш үч мәгаләси илә чыхыр.

Март, 24 (апрел, 6). Ленин В. П. Нокинә мәктубунда она «Зарја»нын биринчи нөмрәси һаггында кениш рә'јинә көрә тәшәккүр едир.

Март. Полис департаменти «Искра»ја В. И. Ленинин башчылыг етдијини мүәјјән едир вә мартын 26-да (апрелин 8-дә) Минск кенерал-губернаторуна тәклиф едир ки, «Сәрһәд мәнтәгәләриндән кечирилиб кәтирилән гәзетин јајылмасы үзәриндә нәзарәт гојсун».

Апрел, 2 (15). Ленин К. В. Плеханова мәктубунда Н. К. Михајловскинин 40 иллијинә һәср едилмиш «Шанлы вәзифә башында» мәчмуәсини мәтбуатда тәнгид етмәсини тәклиф едир. Ленин В. Черновун мәгаләси әлејһинә чыхмағы нәзәрдә тутур, Плеханова С. Н. Јужаковун вә М. Рафаиловун мәгаләләрини тәнгид етмәји мәсләһәт көрүр.

Апрел, 6 (19). Ленин К.-Ј. Брантингә (Исвеч с.-д. партијасынын органы «Social-Demokraten»ин редакторуна) мәктубунда «Зарја» редаксијасы адындан хаһиш едир ки, Исвеч вә фин сосиал-демократ-

ларындан Финландијада сијаси вәзијјәт һаггында, чар мүтләгијјәтинин истибдадына гаршы финләрин мүбаризәси һаггында онлардан «Зарја»ја вә «Искра»ја әдәби материал алынмасы мәгсәди илә онларла әлагә јарадылмасында көмәк етсин.

Апрел, 8 (21). Ленин јахын заманда «Искра» вә «Зарја» редаксијасынын мүшавирәсини кечирмәјин зәрури олмасы барәсиндә К. В. Плеханова мәктуб јазыр.

Апрел, 12 (25). Ленин «Әмәк азадлыгы» групунун гаршысына рус ингилабчы сосиал-демократ тәшкилатларыны «Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи чәмијјәти»ндә бирләшдирмәк планыны ирәли сүрүр.

Апрел, 14 (27). Ленин «Искра»нын агенти Л. Н. Радченкоја мәктубунда «Искра»ныш харичи групунун ишиндән јазыб билдирир: бу иш она дөгру јәнәлдилмишдир ки, ««Искра»нын рус тәшкилаты мүмкүн гәдәр чох адамы вә јери әһатә етсин», һәмчинин билдирир ки, һазырда РСДФГ II гурултајыны чағырмаг арзу едилмәзди, «Рабочеје Дело» исә «Искра» тәшкилатындан кәнарда белә бир гурултај чағырмаға чалышырды.

Апрелин ортасы. Н. К. Крупскаја Мүнһенә кәлир.

Ленин С. И. Радченкоја мәктубунда ики Бир Мај вәрәгәси чыхдығыны хәбәр верир: бунлардан бири «Искра»ныш вәрәгәси иди, дикәри дә бир нечә чәнуб комитәси адындан, һәмчинин «Јужны рабочи» вә «Искра» тәшкилаты адындан «Искра» редаксијасынын нәшр етдији «Бир Мај» вәрәгәси иди. Ленин Берлинә М. Г. Вечеслова мәктубунда Бир Мај вәрәгәләри долдурулмуш чамаданы Петербурга (Псков васитәси илә) көндәрмәк һаггында көстәриш верир.

Апрел, 19 (мај, 2). «Искра»ныш үчүнчү нөмрәси чыхыр, бурада Ленинин «Фәһлә партијасы вә кәндлиләр» мәгаләси чап еднлмишдир.

Апрелин 24-үлә 29-у (мајын 7-си вә 12-си) арасында. Ленин «Искра» вә «Зарја» редаксијасынын мүшавирәсиндә иштирак едир, бурада «Зарја» журналынын 2—3-чү №-синин мәзмуну, «Рус ингилабчы сосиал-демократијасынын харичи

чәмиjjәти»ни тәшкил етмәк һаггында Ленин тәрәфиндән ирәли сүрүлән план вә чәмиjjәтин нүмунәви низамнамәси, һәмчинин харичдә олан бүтүн рус сосиал-демократ тәшкилатларыны бирләшдирмәк һаггында «Мүбаризә» групунун тәклифи мүзакирә олунур.

Апрел, 29 (мај, 12)

Ленин «Мүбаризә» групуна мәктубунда «Искра» редаксијасы адындан Русија сосиал-демократијасының харичи тәшкилатларыны бирләшдирмәк һаггында данышыглары давам етдирмәјә вә бүтүн сосиал-демократ тәшкилатлары нүмајәндәләринин илкин конфрансының чағырылмасына разылыг верир.

МҮНДӘРИЧАТ

Мүгәддимә IX

1898-чи ил

БИЗИМ ФАБРИК-ЗАВОД СТАТИСТИКАСЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР. *Проф. Карышевин статистикада јени шүбһәләри* 1—38

РЕСЕНЗИЈА. *А. Богданов. Игтисад елминин гыса курсу.* Москва. 1897. А. Муриновanын китаб мағазасы нәшриjjаты. 290 сәһ. Гиjмәти 2 манат ..... 39—48

БАЗАРЛАР НӘЗӘРИЈЈӘСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР ГЕЈД *(Ч-б Туган-Барановски илә ч-б Булгаковун мүбаһисәси мүнасибәти илә)* ..... 49—60

1899-чу ил

РЕСЕНЗИЈА. *Р. Гвоздјов. Голчомаглыг-сәләмчилик, онун ичтимаи-игтисади маһиjjәти.* СПБ. 1899. Н. Гаринин нәшриjjаты ..... 61—65

РЕСЕНЗИЈА. *Парвус. Дүнjа базары вә кәнд тәсәррүфаты бөһраны.* Игтисади очеркләр. Алман дилиндән тәрчүмә едәни Л. Ј. СПБ. 1898. О. Н. Попованын нәшриjjаты (Маариф китабханасы, 2-чи серија, № 2). 142 сәһифә. Гиjмәти 40 гәпик ..... 66—68

РЕСЕНЗИЈА. *Тичарәт-сәнаје Русијасы.* Тачирләр вә фабрикчиләр үчүн мә'лумат китабы. Тичарәт вә мануфактуралар департаментинин статистика шө'бәсинин рәиси А. А. Блаунун редакторлуғу илә тәртиб едилмишдир. СПБ. 1899. Гиjмәти 10 манат ..... 69—72

БИР ДАҺА РЕАЛЛАШДЫРМА НӘЗӘРИЈЈӘСИ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР ..... 73—94

РЕСЕНЗИЈА. *Karl Kautsky. Die Agrarfrage.* Eine Uebersicht iiber die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik u. s. w. Stuttgart, Dietz, 1899 ..... 95—101

ҚӘНД ТӘСӘРРҮФАТЫНДА КАПИТАЛИЗМ *(Каутскинин китабы һаггында вә ч-б Булгаковун мәгаләси һаггында)* ..... 103—163

Биринчи мәгалә 107

I 108
II 112
III 119
IV 132
V 140

Икинчи мәгалә 149

I 149
II 161

РЕСЕНЗИЈА. *Һобсон. Мүасир капитализмин тәкамүлү.* Инкилисчәдән тәрчүмә. СПБ. 1898. О. Н. Поповanын нашриjjаты. Гиjмәти 1 м. 50 гәп. ..... 164—167

Ч-б П. НЕЖДАНОВА ЧАВАБ ..... 168 –174

РУСИЈА СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ПРОТЕСТИ ..... 175—189

«РАБОЧАЈА ГАЗЕТА» ҮЧҮН МӘГАЛӘЛӘР ..... 191—215

РЕДАКТОРЛАР ГРУПУНА МӘКТУБ 193

БИЗИМ ПРОГРАМЫМЫЗ 196

ӘН ЈАХЫН ВӘЗИФӘМИЗ 202

ВАЧИБ МӘСӘЛӘ 209

РЕСЕНЗИЈА. *Karl Kautsky. Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik* ..... 216—228

ПАРТИЈАМЫЗЫН ПРОГРАМ ЛАЈИҺӘСИ ..... 229—260

РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТИЈАСЫНДА КЕРИЛӘМӘ ИСТИГАМӘТИ ..... 261—297

СӘНАЈЕ МӘҺКӘМӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА ..... 298—312

ТӘ'ТИЛЛӘР ҺАГГЫНДА ..... 313—324

РЕСЕНЗИЈА. *С. Н. Прокопович. Гәрбдә фәһлә һәрәкаты* ..... 325—336

«PROFESSION DE FOI» ҺАГГЫНДА ..... 337—349

1900-чү ил

*«ИСКРА» ВӘ «ЗАРЈА» РЕДАКСИЈАСЫНЫН БӘЈАНАТЫ ЛАЈИһӘСИ ..... 350—362

*НЕЧӘ ОЛМУШДУ КИ, «ИСКРА» АЗ ГАЛМЫШДЫ СӨНСҮН? 363—383

*САЗИШ ЛАЈИһӘСИ 384

*«ИСКРА» РЕДАКСИЈАСЫНЫН БӘЈАНАТЫ ..... 385—391

*«ХАРКОВДА МАЈ КҮНЛӘРИ» КИТАБЧАСЫНА МҮГӘДДИМӘ 395—402

ҺӘРӘКАТЫМЫЗЫН ВАЧИБ ВӘЗИФӘЛӘРИ ..... 403—409

ЧИН МҮһАРИБӘСИ ..... 410—416

РУС СОСИАЛ-ДЕМОКРАТЛАРЫНЫН ХАРИЧИ ИТТИФАГЫНДА ПАРЧАЛАНМА ..... 417—418

1900-чү ИЛ 29 ДЕКАБР ГЕЈДИ ..... 419—421

1901-чи ил

СТРУВЕ ИЛӘ САЗИШ ЛАЈИһӘСИНӘ ДАИР ..... 422—423

183 ТӘЛӘБӘНИН ӘСКӘРЛИЈӘ ВЕРИЛМӘСИ ..... 424—430

ТӘСАДҮФИ ГЕЈДЛӘР ..... 431—464

I. Дөј, амма өлүнчәјәдәк јох 435

II. Зәманәнин гәза-гәдәрини сүр'әтләндирмәјә нә еһтијач? 452

III. Објектив статистика 458

ФӘһЛӘ ПАРТИЈАСЫ ВӘ КӘНДЛИЛӘР ..... 465—474

---

* Јанында улдуз ишарәси гојулан сәрләвһәләр Сов.ИКП МК Јанында Марксизм-Ленинизм Институту тәрәфиндән верилмишдир.

В. И. Ленинин индијәдәк тапылмамыш әсәрләринин сијаһысы (1898— апрел 1901) ..... 477—481

Редактәсиндә В. И. Ленинин иштирак етдији әсәрләрин сијаһысы 482

В. И. Ленинин тәрчүмә етдији әсәрләрин сијаһысы 483

Гејдләр ..... 484—526

В. И. Ленинин ситат кәтирдији вә адыны чәкдији әдәби әсәрләрин вә мәнбәләрин көстәричиси ..... 527—549

Адлар көстәричиси ..... 550—579
В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәти тарихләри ..... 580—601

ШӘКИЛЛӘР

В. И. Ленинин шәкли. — 1900-чү ил ..... XX—1

В. И. Ленинин ресензијасынын чап едилдији «Начало» журналынын габығы. — 1899-чу ил 63

В. И. Ленинин «Кәнд тәсәррүфатында капитализм» мәгаләсинин чап едилдији «Жизн» журналынын габығы. — 1900-чү ил 105

В. И. Ленин: «Партијамызын програм лајиһәси» — әљазмасынын биринчи сәһифәси. 1899-чу ил ..... 230—231

В. И. Ленин: «Рус-сосиал демократијасында кериләмә истигамәти» әљазмасынын биринчи сәһифәси. —1899-чу ил 263

С. Н. Прокоповичин китабына В. И. Ленинин ресензијасынын алтынчы сәһифәси. (Әљазмасы) — 1899-чу илин ахырлары 327

В. И. Ленинин «Нечә олмушду ки, «Искра» аз галмышды сөнсүн?» әљазмасынын биринчи сәһифәси.—1900-чү ил 365

««Искра» редаксијасынын бәјанаты» ајрыча вәрәгәнин бирынчи сәһифәси. — 1904-чү ил ..... 386—387

«Харковда мај күнләри» китабчасынын габығы. — 1901-чи ил 393

«Искра» гәзетинин 1-чи №-синин бирынчи сәһифәси. — Декабр 1900-чү ил ..... 402—403

«Зарја» журналынын 1-чи №-синин габығы. — Апрел 1901-чи ил 433

Чилдин русчасыны
И. М. Бутулованын иштиракы илә
Н. И. Крутикова вә *С. Ф. Буточникова*
чапа һазырламышлар.

Редакторлары
К. А. Остроухова вә *В. Ј. Зевин.*

Адлар көстәричиси
Т. М. Зеленов тәрәфиндән
һазырланмышдыр.

Әдәбијјат көстәричиси
Н. Д. Шахновскаја тәрәфиндән
һазырланмышдыр.

Јығылмаға верилмиш 1/VIII-1974-чү ил. Чапа имзаланмыш 21/II-1975-чи ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 1. Физики чап вәрәги 19.625+4 јап. шәк. ⁷/₈ ч. в. Шәрти чап вәрәги 34.44. Учот нәшр. вәрәги 33,7. Сифариш № 770. Тиражы 15 000. Гијмәти 65 гәп.

Азәрбајҹан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси

Азәрбајҹан Дөвләт Нәшријјаты. Бакы. Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Әли Бајрамов күчәси, № 3.